સ્વ. કવિશ્રી

અરદેશર ફરામજી ખબરદાર

સ્મારકગ્રન્થ

સંપાદક :

સ્વ. કવિશ્રી અરદેશર ફરામજી ખબરદાર સ્મારક સમિતિ, મુંબઈ.

કે. ૧૨૧, રીઝર્વ બેન્ક સ્ટાફ ક્વાર્ટર્સ,

મુંબઈ-૮

માર્ગશીર્ષ ૨૦૧૮] [ડીસેમ્બર ૧૯૬૧

મૂલ્ય રૂપીઆ પંદર

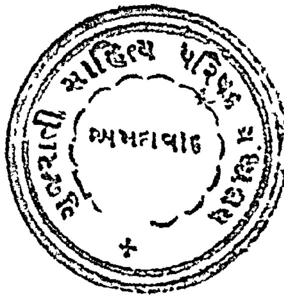
ગ્રન્થ માટે લખો:-

શ્રી હર્ષદરાય દેસાઈ

મંત્રી, સ્વ. કવિશ્રી અ. ફ. ખબરદાર સ્મારક સમિતિ,

કે-૧૨૧, રીઝર્વ બેન્ક સ્ટાફ ક્વૉર્ટર્સ,

મુંબઈ-૮

મુદ્રક: નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ

મુદ્રણસ્થાન: "ગુજરાતી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, રીઝર્વ બેન્કની પાછળ, કોટ, મુંબઈ ૧

“ જન્મીને જીવવું તે નહીં જીવવું, જીવન સુંદર જીવે તે નવાઇ. ”

Yours sincerely,
Ardeshir F. Khabardar

અરદેશર ફરામજી ખબરદાર

જન્મ : દમણ.
તા. ૬ નવેમ્બર ૧૮૮૧.

અવસાન : મદ્રાસ.
તા. ૩૦ જુલાઈ ૧૯૫૩.

સ્વ. કવિશ્રી
અ. ફ. ખબરદાર સ્મારકસમિતિ, મુંબઈ

અધિકારી મંડળ

પ્રમુખો :

દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

ઉપપ્રમુખ :

શ્રીમતી મનીજેહ રૂસ્તમ મસાની

મંત્રીઓ :

શ્રી શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ

,, જેહાંબક્ષ બહમનશાહ વાચ્છા

,, સામ નરીમાન બજાં

,, હર્ષદરાય ઝવેરીલાલ દેસાઈ

આભારદર્શન

કવિશ્રી અરદેશર ફરામજી ખબરદાર સને ૧૯૫૩ ના જુલાઇ માસની ૩૦ મી તારીખે અવસાન પામ્યા.

ગુજરાતી કવિતા લખનાર પારસી કવિઓમાં એમનાં કાવ્યોથી એક નવું પ્રસ્થાન થયું એ જેમ હકીકત છે તેમ ભાષા, નવી છંદરચના અને સંશોધનની દૃષ્ટિએ પણ ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં એમનો ફાળો નોંધપાત્ર છે. એમની સ્મૃતિ ચિરંજીવ રાખવા માટે મુંબઇમાં જે સ્મારકસમિતિ નીમાયલી તેનું કાર્ય આ ગ્રંથ પ્રગટ થતાં સંપૂર્ણ થાય છે.

આવાં કાર્યો હાથ પર લેવામાં આર્થિક મદદની અપેક્ષા રહે એ સ્વાભાવિક છે. એવી અપેક્ષાને પરિપૂર્ણ કરી સમિતિની યોજનાને સફળતા અપાવવામાં જે અનેક નાની મોટી વ્યક્તિઓએ અને સંસ્થાઓએ સહાય કરી છે તે સૌની અને વિશેષતઃ **ગુજરાત ગવર્નમેન્ટની** અને **સર કાવસજી જહાંગીરની, સર દોરાબજી તાતા ટ્રસ્ટની, સર રતન તાતા ટ્રસ્ટની, શેઠ નાનજીભાઈ કાલિદાસની** અને **ચૅરીટી કમીશ્નર (મુંબઈ)ની** ઉદાર મદદ ઉલ્લેખનીય છે. એ સૌ મહાનુભાવોનો અને સંસ્થાઓનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછો છે. તે સાથે આ ગ્રંથમાં પ્રકાશન માટે જે જે વિદ્વાનોએ પોતાના અભ્યાસપૂર્ણ લેખો મોકલવાનો પરિશ્રમ લીધો છે તે સૌનો પણ ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

સ્મારકસમિતિના આદ્ય પ્રમુખ દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી અને આદ્ય મંત્રીઓ પૈકીના એક ભાઇ શંકરપ્રસાદ રાવળ જો સદ્‌ભાગ્યે આજે જીવંત હોત તો અમારી સમિતિ અખંડ રહી હોત, પરંતુ મૃત્યુ એ અપરિહાર્ય હોઇ એ વિષે શોક કરવો વ્યર્થ છે.

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
પ્રમુખ,
સ્વ. કવિશ્રી અ. ફ. ખબરદાર સ્મારકસમિતિ, મુંબઇ

મુંબઇ, તા. ૧-૧૨-૧૯૬૧.

સંપાદકીય

સન્નિષ્ઠાવાળા સંકલ્પો કદાચ કારણવશાત્ વિલંબાય પણ અંતે સફળ નીવડે છે એ પ્રસ્તુત ગ્રંથના પ્રકાશનથી સિદ્ધ થાય છે. એ માટે અમે ઈશ્વરનો અનુગ્રહ માનીએ છીએ.

"જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત" એ સમૃદ્ધ માનસની સંસ્કારિતા અને ભાવસંપત્તિથી ભરી ભરી પંક્તિઓદ્વારા સ્વ. કવિશ્રી ખબરદારે પોતાની બૃહદ્ ગુજરાતની ભાવનાને એવું સ્પષ્ટ અને ચિરંજીવ સ્વરૂપ આપ્યું છે કે તે કદાપિ વિસરી શકાય એમ નથી. એમાં જેમ એમનું ગુજરાત પ્રત્યેનું મમત્વ અને અભિમાન વ્યક્ત થાય છે તેમ એમની ઈતર સાહિત્યકૃતિઓમાં પણ ગુજરાત અને ગુજરાતી સાહિત્ય કેન્દ્રસ્થ રહ્યાં છે અને એને સમૃદ્ધ કરવાના અભિલાષને એ યાવજ્જીવ જીવી ગયા છે. એટલું જ નહીં પરંતુ "જન્મીને જીવવું તે નહીં જીવવું, જીવન સુંદર જીવે તે નવાઈ" એ "દર્શનિકા"માં દર્શાવેલી સુંદર જીવનની નવાઈ પણ એમણે ચરિતાર્થ કીધી છે એવું ગુણજ્ઞ વાચકને સહજ લાગશે. એ દાર્શનિક વ્યક્તિનું અવસાન ૩૦મી જુલાઈ ૧૯૫૩ને રોજ મદ્રાસ ખાતે થતાં પંડિતયુગનો અંત આવ્યો.

ગુજરાતી કવિતા લખનાર પારસી કવિઓમાં કવિશ્રી ખબરદારનાં કાવ્યોથી એક નવું પ્રસ્થાન થયું એ એક ઐતિહાસિક ઘટના છે. એમણે એમની અનન્ય ભાષાભક્તિથી, જુના ગુજરાતી સાહિત્યના અનુશીલનથી અને આત્મબળે મેળવેલા ગુજરાતી ભાષાના સંસ્કારોથી હિંદુ અને પારસી લેખક વચ્ચેનો ભેદ ભૂંસી નાખ્યો અને અનેક ઊર્મિકાવ્યો, ખંડકાવ્યો, રાસ, ભજનો, કીર્તનો, મુક્તકો વગેરે આપ્યાં. વળી પ્રકૃતિ, રાષ્ટ્રભક્તિ, પ્રણય, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેને કાવ્યવિષય બનાવીને અનેક 'ઐકાન્તિક કાવ્યગ્રંથો પણ આપ્યા. એ સિવાય છંદસંયોજનના વિવિધ પ્રયોગો, પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિકાવ્યો, નંદનીય ધ્વનિતો, પ્રભુભક્તિ અને રાષ્ટ્રભક્તિનાં સુંદર કાવ્યો આપીને એમણે ગુર્જર સાહિત્યની ત્રેપન વર્ષો સુધી વિવિધ અને અવિરત સેવા કીધી. તદુપરાંત, અનેક વર્ષોના અવ્યાહત પરિશ્રમના પરિણામરૂપ કીધેલું એમનું 'ગાથા'નું સંશોધન અને પ્રકાશન એ ધર્મની દૃષ્ટિએ જેમ સમસ્ત પારસી કોમને ઉપયોગી છે તેમ વેદ, વૈદિક ભાષા, એના ઉચ્ચાર અને એની આનુષંગિક રચનાવિધિપરત્વે હિંદુ ભાઈઓને પણ માર્ગદર્શન કરાવે એવું છે.

આવી એમની વિપુલ અને વૈવિધ્યભરી સાહિત્યસેવાઓને લક્ષમાં રાખીને એમના અવસાન પછી તરતજ મુંબઇની સાહિત્યરસિક જનતાએ એમની સ્મૃતિના પ્રતીકરૂપ યોગ્ય સ્મારક રચવાનો વિચાર વ્યક્ત કર્યો. પરંતુ કેટલાંક અગમ્ય કારણોને લીધે એ વાત વિલંબાઇ અને છેવટે તા. ૯–૧–૧૯૫૫ ને રોજ દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના પ્રમુખપદે નિર્ણાયક વિચાર અને યોજના તૈયાર કરવા મળેલી જાહેર સભાએ ઠરાવ્યું કે:

(૧) સ્વર્ગસ્થના જીવન અને સાહિત્યકૃતિઓ પર પ્રકાશ પાડતા વિવેચનાત્મક લેખો લખાવી એક સ્મારક ગ્રંથ પ્રકટ કરવો જેમાં બની શકે તો એમના (અપ્રકટ) સાહિત્યમાંથી પણ કંઇક શામિલ કરવું અને એ માટે યોગ્ય ભંડોળ ઉભું કરી પછી એ કામ હાથમાં લેવું.

(૨) જો બની શકે તો રૂપીઆ દશ હજારનું ભંડોળ એકત્ર કરી મુંબઇ યુનિવર્સીટીને આપવું કે જેના વ્યાજમાંથી બી. એ. માં ગુજરાતી લઇને પ્રથમ વર્ગમાં આવનાર વિદ્યાર્થીને એમ. એ. નો અભ્યાસ ચાલુ રાખવાની શરતે એમના નામની પ્રતિવર્ષ શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં આવે, અને

(૩) કલમ (૨) માં જણાવેલી રકમ કરતાં જો ઓછી રકમ ભેગી થાય તો તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો એ અધિકારીમંડળ ઠરાવે.

આ ઠરાવને અમલમાં મૂકવા તેમ જ યોગ્ય કાર્યદિશા નક્કી કરવા એક અધિકારી–મંડળની પણ નિમણુંક કરવામાં આવી.

દરમિઆન, 'કયસરે હિંદ'ના તા. ૨૦–૯–૧૯૫૩ ના અંકમાં કોઇ હોરમસજી માણેકજી માજુ નામના પારસી ગૃહસ્થે પોતે 'ખબરદાર મેમોરીયલ કમીટી'ના ઑ. સેક્રેટરી અને ટ્રેઝરર છે એમ જણાવી 'કવિ ખબરદારની યાદગીરી જાળવવા તેમ જ તેઓનાં પુસ્તકો છપાવી બહાર પાડવા' એક કમીટી નીમાઇ છે એવું જાહેર કર્યું. કામ ખોરવાઇ ન જાય અને આર્થિક સંકડામણ પણ ઓછી વેઠવી પડે એ ઉદ્દેશથી એ 'મેમોરીયલ કમીટી'ના અધિકારીઓ કોણ છે, ક્યારે ચુંટાયા, ક્યારે અને ક્યાં એ માટે સભા મળી અને કેવા પ્રકારનું સ્મારક કરવાની યોજના છે એ વિષે ગંભીરતાપૂર્વક તપાસ કરતાં એમાં કાંઇ તથ્ય જણાયું નહીં અને ભાઇ માજુની મુરાદ અધૂરે જતાં, બીજા કોઇ પણ પ્રકારનો સ્ફોટ કર્યા સિવાય એમણે ભીનું સંકેલી લીધું એ એજ પત્રના તા. ૧૧–૧૦–૧૯૫૩ના અંકમાં પ્રકટ થયેલા ભાઇ માજુના પત્રથી જણાય છે. કદાચ જે ગૃહસ્થે રૂપિયા દસેક હજાર આપવાની ખુશી દેખાડયાનું એમાં જણાવ્યું છે

તે વાત સાચી હોત અને એમણે અમારી સમિતિનો સહકાર મેળવ્યો હોત તો આ સ્મારકગ્રંથ ઉપરાંત અમારી શિષ્યવૃત્તિની યોજના જે પૈસાને અભાવે પડતી મૂકવી પડી છે તે અમલમાં આવી શકી હોત. પરંતુ मूलं नास्ति कुतः शाखा જેવી એ વાત હતી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કાર્યદિશાનો નિર્ણય થયા છતાં સ્મારક ગ્રંથ વિષેનું કામ યોગ્ય ભંડોળ ઉભું થયા પછી જ હાથમાં લેવાનું હોવાથી ગુજરાતના લગભગ બધા જ સુપ્રસિદ્ધ લેખકોને અને સાહિત્યના અભ્યાસીઓને તા. ૧૫-૧૧-૧૯૬૦ના એક પરિપત્રદ્વારા અમે અમારી યોજના જણાવી અને લેખ માટે વિનંતિ કરી પરંતુ લેખ સ્વીકારની નિયત કરેલી મોડામાં મોડી મુદત (તા. ૩૧-૧-૧૯૬૧) સુધીમાં સારા પ્રમાણમાં લેખો ન મળી શકવાથી અમારે છેક જુલાઇ ૧૯૬૧ સુધી વિલંબ સહેવો પડયો. આમ થવાથી જો કે દૃષ્ટિવૈવિધ્યવાળા અને અભ્યાસપૂર્ણ લેખો અમને મળી શકયા છે પરંતુ એટલું તો નોંધવું આવશ્યક બને છે કે ગુજરાતના કેટલાક લબ્ધપ્રતિષ્ઠ લેખકો અને સાહિત્યકારોની ઉપેક્ષાવૃત્તિ, પ્રમાદ અને પ્રચ્છન્ન વાણિજ્યવૃત્તિ આવાં કાર્યો માટે લેશ માત્ર શોભાસ્પદ નથી. સર્જન વિવેચન કે સ્મૃતિસંચયનો યોગ્ય સ્થાને વિનિયોગ કરી જાણનાર વ્યક્તિઓ પોતાની સાપેક્ષ સાહિત્યસેવાની સંકુચિત મનોદશાને આવા શ્રાદ્ધકાર્ય પ્રસંગે પણ નિરપવાદ ગણી પુરસ્કારની ઇચ્છા રાખે અને વારંવાર યાદ કરાવવા છતાં પોતે લખવા માટે અશક્ત છે એવો પ્રત્યુત્તર પણ ન આપે ત્યારે એમની એ ઈશ્વરદત્ત શક્તિઓના વિક્રયમાં અમને મતિભ્રંશ કે વિવેકશૂન્યતાની માત્ર પરાકાષ્ઠા જ ભાસે છે. છતાં પુરસ્કારની વૈશ્યવૃત્તિ ન રાખનાર અનેક સેવાભાવી સહૃદય લેખકોના સાત્ત્વિક સહકારથી આ ગ્રંથ આ સ્વરૂપમાં આજ ગુણજ્ઞ ગુજરાતને ચરણે મૂકી શકાય છે એ અમારે મન મોટું આશ્વાસન છે.

આ ગ્રંથના પહેલા વિભાગમાં સ્વ. કવિશ્રીની પ્રકટ-અપ્રકટ તેમ જ ગ્રંથસ્થ નહીં થયેલી અને અત્રતત્ર વેરાયલી કૃતિઓ લેવામાં આવી છે. બીજા વિભાગમાં આ પ્રસંગ નિમિત્તે લખાયલા અને એકાદ બે અપવાદ સિવાય અન્યત્ર પ્રકટ નહીં થયેલા એવા લેખોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. નિરપેક્ષ સાહિત્યસેવાની વૃત્તિથી જે જે લેખકોએ કવિશ્રી પ્રત્યેના પૂજ્યભાવથી પ્રેરાઇ અમારી વિનંતિનો ઉલટથી સ્વીકાર કરી, પોતાની કૃતિઓ મોકલાવી છે તે સૌનો અમે ઉપકાર માનીએ છીએ.

અમારી સ્મારક ગ્રંથની યોજનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવામાં કવિશ્રીના પ્રત્યક્ષ વા પરોક્ષ સંબંધમાં આવેલી અનેક નાનીમોટી વ્યક્તિઓએ અને સંસ્થાઓએ જે આર્થિક સહાય આપી છે તે માટે અમે તેમના આભારી છીએ.

અંતમાં, "ગુજરાતી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના માલિક શ્રી નટવરલાલ દેસાઇની સમયાનુસાર સૂચનાઓ અને સગવડો માટે અને એના મુખ્ય કૉમ્પોઝીટર શ્રી ડાહ્યાભાઈ રતનજીએ

અતિશય શ્રમપૂર્વક પણ ત્વરાથી કામ આપ્યા માટે અમે એમનો ઉપકાર માનીએ છીએ. એ સિવાય, પૃષ્ઠ ૧૫૮, ૧૬૨ ને ૧૬૬ ની સામે છપાયેલા ત્રણ બ્લોક પણ "ગુજરાતી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના ખગોળવિષયક પ્રકાશન "જ્યોતિર્વિલાસ"માંથી, "ગુજરાતી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના સંચાલકોના સૌજન્યથી છાપવા માટે મળ્યા છે, એ માટે અમે એમનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

મુંબઇના વ્યવસાયી જીવનમાં અમારાથી જે શક્ય અને સહજસુલભ નીવડયું તે યથાશક્તિમતિ આ ગ્રંથરૂપે આકાર પામે છે. એમાં જે કાંઇ ક્ષતિઓ રહી ગઇ હોય તે ઉદાર ભાવે નિભાવી લેવાની પ્રાર્થના છે.

માત્ર એક જ વસ્તુનો રંજ રહી જાય છે: અમારી સમિતિના આદ્ય પ્રમુખ દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી અને અમારા સહમંત્રી શ્રી શંકરપ્રસાદ રાવળ એમની ઘડેલી યોજનાનું મૂર્ત સ્વરૂપ જોવા આજે હયાત હોત તો એમના વ્યવહારૂ અને અનુભવસંપન્ન માર્ગસૂચનનો અમને વિશેષ લાભ મળ્યો હોત. ઈશ્વરેચ્છા વલીયસી.

જેહાંબક્ષ બહમનશાહ વાચ્છા
સામ નરીમાન બજાં
હર્ષદરાય ઝવેરીલાલ દેસાઇ
મંત્રીઓ.

મુંબઈ તા. ૧-૧૨-૧૯૬૧

અનુક્રમણિકા

વિભાગ ૨

શુદ્ધિપત્ર

—પૃષ્ઠ ૫૭, લીટી ૩૦ : "અખા ભગતના" અને "વેદાંતી કાવ્યોનો" એ શબ્દોની વચ્ચે "કાવ્યો પર ટીકા અને વાર્તિક લખીને એમણે આપેલો છે. એઓ વેદાંતના ઊંડા અભ્યાસી હતા એટલે જ અખા ભગતનાં" ઉમેરો.

—પૃષ્ઠ ૧૦૪, ... જ્યાં જ્યાં 'મહેન્દ્ર' છે ત્યાં ત્યાં 'મદેન્દ્ર' વાંચવું.

—પૃષ્ઠ ૧૩૨, લીટી ૫ : "બધામણી" ને બદલે "લધામણી" વાંચવું.

કવિશ્રી ખબરદારનાં પ્રગટ પુસ્તકો

૧ કાવ્યરસિકા	(સિલકમાં નથી)	કિંમત રૂા.	૧·૫૦
૨ વિલાસિકા	,,	,,	૧–૫૦
૩ પ્રકાશિકા	,,	,,	૧–૨૫
૪ મલબારીનાં કાવ્યરત્નો	,,	,,	૩–૦૦
૫ સંદેશિકા	,,	,,	૧–૦૦
૬ ભારતનો ટંકાર	(ચોથી આવૃત્તિ)	,,	૧–૫૦
૭ કલિકા	(બીજી આવૃત્તિ)	,,	૩–૦૦
૮ ભજનિકા	,,	,,	૨–૫૦
૯ રાસચંદ્રિકા ભાગ – ૧	,,	,,	૦–૮૭
,,	પાકું ગીલ્ટ પૂઠું	,,	૧–૨૫
૧૦ દર્શનિકા	(બીજી આવૃત્તિ)	,,	૩–૫૦
૧૧ પ્રભાતનો તપસ્વી અને કુક્કુટદીક્ષા	(બીજી આવૃત્તિ)	,,	૦–૫૦
૧૨ કલ્યાણિકા		,,	૨–૦૦
૧૩ રાષ્ટ્રિકા, દેશભક્તિનાં કાવ્યો		,,	૨ ૫૦
૧૪ રાસચંદ્રિકા મોટી, ભાગ ૧–૨ સાથે		,,	૩ ૫૦
૧૫ ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા		,,	૧–૫૦
૧૬ શ્રીજી ઇરાનશાહનો પવાડો	(૪ થી આવૃત્તિ)	,,	૦–૩૭
૧૭ નંદનિકા	(બીજી આવૃત્તિ)	,,	૪–૦૦
૧૮ ગાંધી બાપુનો પવાડો–ત્રણ ભાગમાં		,,	૧–૨૫
૧૯ ગાંધી બાપુ: પ્રશસ્તિનાં ૩૮ કાવ્યો		,,	૩–૦૦
૨૦ અષો જરથુસ્ત્રની ગાથાઓ પર નવો પ્રકાશ ગુજરાતીમાં કવિતામાં અનુવાદ સાથે		,,	૨૦–૦૦
૨૧ કીર્તનિકા, ૭૫ નવાં ભજનો		,,	૩–૦૦

અંગ્રેજીમાં : English works

૨૨ The Silken Tassel, English Lyrics (5th Edition)	કિંમત રૂા.	૪–૦૦
૨૩ Zarathushtra, The First Prophet of the World, 101 Sonnets	„	૪–૦૦
૨૪ New Light on the Gathas of the Holy Zarathushtra, Full English Translation with additions and Revisions, Gilted De Luxe Edition	„	૨૫–૦૦

હવે પછી પ્રગટ થશે

૨૫ તારિકા : નવાં કાવ્યોનો સંગ્રહ.

૨૬ કેટલાંક પ્રતિકાવ્યો ને કટાક્ષકાવ્યો

૨૭ પ્રભાતગમન – વર્ણનકાવ્ય

૨૮ લખેગીતા – ૪૦૦૦ લીટી

૨૯ ગુજરાતી કવિતા અને અપદ્યાગદ્ય

૩૦ મનુરાજ મહાનાટક – અખંડ પદ્યમાં

૩૧ અમરદેવી નાટક

૩૨ ગદ્યસંગ્રહ ભા. ૧

૩૩ „ ભા. ૨

૩૪ વંદીદાદ પર નવો પ્રકાશ – ૧૫ ચિત્રો સાથે

૩૫ અવસ્તાની યસ્તો પર નવો પ્રકાશ – ૩૫ ચિત્રો સાથે

૩૬ Leaf and Flower, English Lyrics

૩૭ The Rest-House of the Spirit (Long Odes)

૩૮ The Migrating Bird, New English Lyrics

ઐકાન્તિક કાવ્યગ્રંથોના રચયિતા

કવિ શ્રી અરદેશર ફરામજી ખબરદારના

જીવનની આનુપૂર્વી.

	ઈ. સ.	
૬ નવેમ્બર	૧૮૮૧	દમણમાં શુભ જન્મ.
	૧૮૮૬	પિતાનું અવસાન.
જાન્યુઆરિ	૧૮૯૧	ન્યૂ હાઈસ્કૂલ (આજની ભરડા ન્યૂ હાઈ સ્કૂલ)માં અંગ્રેજી શિક્ષણ માટે મુંબઈ પ્રયાણ.
	૧૮૯૫	પિતામહ કાવસજી સોરાબજી ખબરદારનું અવસાન.
	૧૮૯૭	'માસિક મજાહ'માટે (૧) ૧૦૦ દ્રષ્ટાંતિક દોહરા લખી મોકલ્યા.
	૧૮૯૮	પીરોજાબાઈ સાથે લગ્ન.
	૧૯૦૧	(૨) કાવ્યરસિકા, તેમીનાનો જન્મ.
	૧૯૦૫	(૩) વિલાસિકા.
	૧૯૦૮	(૪) પ્રકાશિકા.
	૧૯૦૯	મદ્રાસ પ્રતિ પ્રયાણ.
	૧૯૧૭	મલબારીનાં કાવ્યોનું સંપાદન.
	૧૯૧૮	(૫) The Silken Tassel.
	૧૯૧૯	(૬) ભારતનો ટંકાર.
	૧૯૨૦	(૭) પ્રભાતનો તપસ્વી અને કુક્કુટદીક્ષા.
	૧૯૨૪	ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદમાં સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ.
	૧૯૨૫	(૮) સંદેશિકા.
	૧૯૨૬	(૯) કલિકા.
	૧૯૨૭	મુંબઈનો વસન્તોત્સવ.
	૧૯૨૮	(૧૦) ભજનિકા.
	૧૯૨૯	(૧૧) રાસચંદ્રિકા ભા. ૧, તેમીનાનું અવસાન.
	૧૯૩૧	(૧૨) દર્શનિકા, જન્મસુવર્ણ મહોત્સવ.
	૧૯૩૭	મદ્રાસમાં ભરાયલા હિંદી સાહિત્ય સંમેલનને અંગે યોજાયલા કવિસંમેલનના અધ્યક્ષ.
	૧૯૩૮	મુંબઈ નિવાસ.
	૧૯૩૯	મુંબઈ યુનિવર્સીટીની ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા. ભારતનો ટંકાર (૨ જી આવૃત્તિ).

	૧૯૪૦	(૧૩) રાષ્ટ્રિકા, (૧૪) કલ્યાણિકા, દર્શનિકા (૨ જી આવૃત્તિ).
	૧૯૪૧	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૧૪ મા સંમેલનના અધ્યક્ષ.
		(૧૫) રાસચન્દ્રિકા ભા. ૧–૨ સાથે. ભજનિકા (૨જી આવૃત્તિ).
	૧૯૪૨	(૧૬) શ્રીજી ઈરાનશાહનો ગરબો.
	૧૯૪૪	(૧૭) નંદનિકા.
	૧૯૪૭	ભારતનો ટંકાર (૪ થી આવૃત્તિ).
	૧૯૪૮	(૧૮) ગાંધી બાપુ. (૧૯) ગાંધી બાપુનો પવાડો.
	૧૯૪૯	(૨૦) અષો જરથુસ્ત્રની ગાથાઓ પર નવો પ્રકાશ (ગુજરાતી)
	૧૯૫૦	(૨૧) Zarathushtra The First Prophet of the World.
	૧૯૫૧	અષો જરથુસ્ત્રની ગાથાઓ પર નવો પ્રકાશ (અંગ્રેજી અનુવાદ). મુંબઈ છોડી મદ્રાસ ગયા.
જુલાઈ	૧૯૫૨	ચમત્કાર દર્શન–એક વર્ષની આયુષ્ય મર્યાદા વધી.
	૧૯૫૨	પીરોજાબાઈનું અવસાન (૧૩. ૧૦. ૧૯૫૨).
	૧૯૫૩	(૨૧) કીર્તનિકા.
		અવસાન તા. ૩૦. ૭. ૧૯૫૩ (આયુષ્ય મર્યાદા ૭૨ વર્ષ).

(રાગ ગારો)

નમેરીઆ! આવો રે, મોરે નયણાં પલક ના સૂકાય.

નયણાં પલક ના સૂકાય,
હો, હૃદયમાં ખલક ડૂબી જાય:
આવો રે, મોરે નયણાં પલક ના સૂકાય. ૧

ભરતી ભરાય આ,
હૈયું તણાય આ,
દિલનો દિલાવર ન પાય:
આવો રે, મોરે નયણાં પલક ના સૂકાય. ૨

માયા તે નાથની,
છાયા તે હાથની;
વેલી એકેલી કરમાય:
આવો રે, મોરે નયણાં પલક ના સૂકાય. ૩

નમેરીઆ! આવો રે, મોરે નયણાં પલક ના સૂકાય.

— · —

અરદેશર ફરામજી ખબરદાર

ર. મ. રા. ના સૌજન્યથી

નાથ હો! જય જય સ્નેહનિધાન

નાથ હો! જય જય સ્નેહનિધાન!
અમે શાં કરિયે તુજ ગુણગાન? (ધ્રુવ) (૧)

શબ્દ તારો ઊઠ્યો રસપૂર,
અને જાગ્યાં વિશ્વો નવનૂર;
ભવ્ય શાં ચેતનનાં આશ્ચર્ય!
સૌમ્ય શાં બુદ્ધિતણાં સૌન્દર્ય!
શબ્દથી ઊઠ્યા વિવિધ તરંગ,
તરંગે બુદ્‌બુદના ઉછરંગ;
ભલાઈ ને બૂરાઈ બિચ છે માનવ જગવાટ,
તેજ તિમિરનું તોફાન કરતો ઊભો ત્યાં મનઘાટ;
ડોલતો ત્યાં માનવનો પ્રાણ,
કોણ તું વિના કરે કલ્યાણ? નાથ હો! ૨

અનંતે પથરાયો અવકાશ,
ઉડ્યા તુજ તણખા ત્યાં ચોપાસ;
ઉકળતા ધગધગતા સહુ જાય,
ઘૂમતા કો નવ અટકે ક્યાંય:
જળે સૌ જડની જડતા જેમ,
ઝળહળે ત્યમ ચેતનનું હેમ;
જ્વાળામુખી નગ શો જળે આ તારો જગયજ્ઞ,
માનવ નિજ મટ્ટી હોમી ત્યાં શુદ્ધ બને સ્થિતપ્રજ્ઞ;
ઝળે તુજ પવિત્રતાની ઝાળ,
કોણ તું વિના કરે સંભાળ?— નાથ હો! ૩

ઘૂમવા માંડ્યા ચેતનગોળ,
પ્રકૃતિના અણુ અણુ લે હિંડોળ;
તત્ત્વમાં તત્ત્વ ગૂંથાયાં સાર,
ધાતુના થયા બધે સંચાર;
શક્તિના ઉડે ફૂવારા પૂર,
દીપે ખૂબ ચેતન કેરૂં શૂર;
પ્રકૃતિ તણા ઉત્પાતની ચક્કી ફરે ફરે જગશિર,
કાયરતા ને ભય તજી માનવ બને ધીટ ભડવીર.
દિવ્ય એ શક્તિ ઉગે સહુ ઠામ,
કોણ તું વિના ભરે જય હામ?— નાથ હો! ૪

ભાનુથી છૂટ્યાં ચેતનબિંદુ,
જામિયાં ગ્રહ, પૃથ્વી ને ઈંદુ.
ચેતના ઉઘડી હારોહાર,
થયો ભૂમિમાં લીલાવિસ્તાર;
ઉગ્યા માનવ સાથે નવ ભાવ,
પ્રણય ને ભક્તિ તણા પ્રસ્તાવ;
ઉગે ખીલે કરમાય સૌ આ તારે જગતાપ,
માનવ ત્યાં ડહાપણ ને સ્નેહે લે અંતરબળ આપ;
નિભાવે નિર્બળનો પણ ટેક,
કોણ તું વિના ટકે પળ એક? – નાથ હો! ૫

સમુદ્રે ઉભર્યાં પૃથ્વીઅંગ,
વાદળે ચિતરાયા રવિરંગ;
દીધાં વર્ષાનાં અમૃતદાન,
ગવાયાં નદી ઝરણાંનાં ગાન,
બધે આબાદી છાઈ અશેષ,
ફળ્યા ઋતુ ઋતુના ફાલ હમેશ;
શોક મોદ, સુખ દુઃખ તણા હિંચકા ઝોલાં ખાય,
ધર્મપથે સમદષ્ટિથી માનવ જીવન જીતી જાય;
ફળે જગજન્મ તણા સહુ અર્થ,
કોણ તું વિના બને જ સમર્થ? – નાથ હો! ૬

ઝગ્યાં વ્યોમે જયમ જ્યોતિર્લક્ષ,
લચ્યાં વસુધાવન કુસુમે લક્ષ;
અન્નના ભર્યા અખૂટ ભંડાર,
કીધાં પશુ પંખી સુખ આધાર;
ભરી સૌ માનવ કાજ સમૃદ્ધિ,
ભલી રીતે પામે સૌ સિદ્ધિ;
સત્પંથે ને સ્નેહમાં છૂટે જગ જડ બંધ,
માનવ અંતે તુજ ઉર પામે અખંડ અમરાનંદ!
પરમપદ પામે આત્મ અનન્ય;
કોણ તું વિના કરે તે ધન્ય?
નાથ હો! જય જય સ્નેહનિધાન!
અમે શાં કરિયે તુજ ગુણગાન? ૭

[અપ્રકટ 'મતુરાજ'માંથી]

નાથ હો! જય જય સ્નેહનિધાન

નાથ હો! જય જય સ્નેહનિધાન!
અમે શાં કરિયે તુજ ગુણગાન? (ધ્રુવ) (૧)

શબ્દ તારો ઊઠ્યો રસપૂર,
અને જાગ્યાં વિશ્વો નવનૂર;
ભવ્ય શાં ચેતનનાં આશ્ચર્ય!
સૌમ્ય શાં બુદ્ધિતણાં સૌન્દર્ય!
શબ્દથી ઊઠ્યા વિવિધ તરંગ,
તરંગે બુદ્‌બુદના ઉછરંગ;
ભલાઈ ને બૂરાઈ બિચ છે માનવ જગવાટ,
તેજ તિમિરનું તોલન કરતો ઊભો ત્યાં મનઘાટ;
ડોલતો ત્યાં માનવનો પ્રાણ,
કોણ તું વિના કરે કલ્યાણ? નાથ હો! ૨

અનંતે પથરાયો અવકાશ,
ઉડ્યા તુજ તણખા ત્યાં ચોપાસ;
ઉકળતા ધગધગતા સહુ જાય,
ઘૂમતા કો નવ અટકે ક્યાંય:
જળે સૌ જડની જડતા જેમ,
ઝળહળે ત્યમ ચેતનનું હેમ;
જ્વાળામુખી નગ શો જળે આ તારો જગયજ્ઞ,
માનવ નિજ મટ્ટી હોમી ત્યાં શુદ્ધ બને સ્થિતપ્રજ્ઞ;
ઝળે તુજ પવિત્રતાની ઝાળ,
કોણ તું વિના કરે સંભાળ?— નાથ હો! ૩

ઘૂમવા માંડ્યા ચેતનગોળ,
પ્રકૃતિના અણુ અણુ લે હિંડોળ;
તત્ત્વમાં તત્ત્વ ગૂંથાયાં સાર,
ધાતુના થયા બધે સંચાર;
શક્તિના ઉડે ફૂવારા પૂર,
દીપે ખૂબ ચેતન કેરૂં શૂર;
પ્રકૃતિ તણા ઉત્પાતની ચક્કી ફરે ફરે જગશિર,
કાયરતા ને ભય તજી માનવ બને ધીટ ભડવીર.
દિવ્ય એ શક્તિ ઉગે સહુ ઠામ,
કોણ તું વિના ભરે જય હામ?— નાથ હો! ૪

ભાનુથી છૂટયાં ચેતનબિંદુ,
જામિયા ગ્રહ, પૃથ્વી ને ઇંદુ,
ચેતના ઉઘડી ઠારોઠાર,
થયો ભૂમિમાં લીલાવિસ્તાર;
ઉગ્યા માનવ સાથે નવ ભાવ,
પ્રણય ને ભક્તિ તણા પ્રસ્તાવ;
ઉગે ખીલે રમાય સૌ આ તારે જગતાપ,
માનવ ત્યાં ડહાપણ ને સ્નેહે લે અંતરબળ આપ;
નિભાવે નિર્બળનો પણ ટેક,
કોણ તું વિના ટકે પળ એક? – નાથ હો! ૫

સમુદ્રે ઉભર્યાં પૃથ્વીઅંગ,
વાદળે ચિતરાયા રવિરંગ;
દીધાં વર્ષાનાં અમૃતદાન,
ગવાયાં નદી ઝરણાંનાં ગાન,
બધે આબાદી છાઈ અશેષ,
ફળ્યા ઋતુ ઋતુના ફાલ હમેશ;
શોક મોદ, સુખ દુઃખ તણા હિંચકા ઝોલાં ખાય,
ધર્મપથે સમદષ્ટિથી માનવ જીવન જીતી જાય;
ફળે જગજન્મ તણા સહુ અર્થ,
કોણ તું વિના બને જ સમર્થ? – નાથ હો! ૬

ઝગ્યા વ્યોમે જયમ જ્યોતિર્લક્ષ,
લચ્યાં વસુધાવન કુસુમે લક્ષ;
અન્નના ભર્યા અખૂટ ભંડાર,
કીધાં પશુ પંખી સુખ આધાર;
ભરી સૌ માનવ કાજ સમૃદ્ધિ,
ભલી રીતે પામે સૌ સિદ્ધિ;
સત્પંથે ને સ્નેહમાં છૂટે જગ જડ બંધ,
માનવ અંતે તુજ ઉર પામે અખંડ અમરાનંદ!
પરમપદ પામે આત્મ અનન્ય;
કોણ તું વિના કરે તે ધન્ય?
નાથ હો! જય જય સ્નેહનિધાન!
અમે શાં કરિયે તુજ ગુણગાન? ૭

[અપ્રકટ 'મનુરાજ'માંથી]

નાથ હો! જય જય સ્નેહનિધાન

નાથ હો! જય જય સ્નેહનિધાન!
અમે શાં કરિયે તુજ ગુણગાન? (ધ્રુવ) (૧)

શબ્દ તારો ઊઠ્યો રસપૂર,
અને જાગ્યાં વિશ્વો નવનૂર;
ભવ્ય શાં ચેતનનાં આશ્ચર્ય!
સૌમ્ય શાં બુદ્ધિતણાં સૌન્દર્ય!
શબ્દથી ઊઠ્યા વિવિધ તરંગ,
તરંગે બુદ્‌બુદના ઉછરંગ;
ભલાઈ ને બૂરાઈ બિચ છે માનવ જગવાટ,
તેજ તિમિરનું તોલન કરતો ઊભો ત્યાં મનઘાટ;
ડોલતો ત્યાં માનવનો પ્રાણ,
કોણ તું વિના કરે કલ્યાણ? નાથ હો! ૨

અનંતે પથરાયો અવકાશ,
ઉડ્યા તુજ તણખા ત્યાં ચોપાસ;
ઉકળતા ધગધગતા સહુ જાય,
ઘૂમતા કો નવ અટકે ક્યાંય:
જળે સૌ જડની જડતા જેમ,
ઝળહળે ત્યમ ચેતનનું હેમ;
જ્વાળામુખી નગ શો જળે આ તારો જગયજ્ઞ,
માનવ નિજ ભટ્ટી હોમી ત્યાં શુદ્ધ બને સ્થિતપ્રજ્ઞ;
ઝળે તુજ પવિત્રતાની ઝાળ,
કોણ તું વિના કરે સંભાળ?– નાથ હો! ૩

ઘૂમવા માંડ્યા ચેતનગોળ,
પ્રકૃતિના અણુ અણુ લે હિંડોળ;
તત્ત્વમાં તત્ત્વ ગૂંથાયાં સાર,
ધાતુના થયા બધે સંચાર;
શક્તિના ઉડે ફૂવારા પૂર,
દીપે ખૂબ ચેતન કેરૂં શૂર;
પ્રકૃતિ તણા ઉત્પાતની ચક્કી ફરે ફરે જગશિર,
કાયરતા ને ભય તજી માનવ બને ધીટ ભડવીર.
દિવ્ય એ શક્તિ ઉગે સહુ ઠામ,
કોણ તું વિના ભરે જય હામ?– નાથ હો! ૪

ભાનુથી છૂટ્યાં ચેતનબિંદુ,
જામિયાં ગ્રહ, પૃથ્વી ને ઈંદુ.
ચેતના ઉઘડી ઠારોઠાર,
થયો ભૂમિમાં લીલાવિસ્તાર;
ઉગ્યા માનવ સાથે નવ ભાવ,
પ્રણય ને ભક્તિ તણા પ્રસ્તાવ;
ઉગે ખીલે કરમાય સૌ આ તારે જગતાપ,
માનવ ત્યાં ડહાપણ ને સ્નેહે લે અંતરબળ આપ;
નિભાવે નિર્બળનો પણ ટેક,
કોણ તું વિના ટકે પળ એક? – નાથ હો! ૫

સમુદ્રે ઉભર્યાં પૃથ્વીઅંગ,
વાદળે ચિતરાયા રવિરંગ;
દીધાં વર્ષાનાં અમૃતદાન,
ગવાયાં નદી ઝરણાંનાં ગાન,
બધે આબાદી છાઈ અશેષ,
ફળ્યા ઋતુ ઋતુના ફાલ હમેશ;
શોક મોદ, સુખ દુઃખ તણા હિંચકા ઝોલાં ખાય,
ધર્મપથે સમદૃષ્ટિથી માનવ જીવન જીતી જાય;
ફળે જગજન્મ તણા સહુ અર્થ,
કોણ તું વિના બને જ સમર્થ? – નાથ હો! ૬

ઝગ્યાં વ્યોમે જયમ જ્યોતિર્લક્ષ,
લસ્યાં વસુધાવન કુસુમે લક્ષ;
અન્નના ભર્યા અખૂટ ભંડાર,
કીધાં પશુ પંખી સુખ આધાર;
ભરી સૌ માનવ કાજ સમૃદ્ધિ,
ભલી રીતે પામે સૌ સિદ્ધિ;
સત્પંથે ને સ્નેહમાં છૂટે જગ જડ બંધ,
માનવ અંતે તુજ ઉર પામે અખંડ અમરાનંદ!
પરમપદ પામે આત્મ અનન્ય;
કોણ તું વિના કરે તે ધન્ય?
નાથ હો! જય જય સ્નેહનિધાન!
અમે શાં કરિયે તુજ ગુણગાન? ૭

[અપ્રકટ 'મતુરાજ'માંથી]

આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે!

કે દિશદિશમાં ઊડી રહી નવધજા રે,
કે ગુલગુલ વેરાતાં આકાશ;
કે આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે!
કે ટકટક જોતી આતુર આંખડી રે,
કે ઉરઉર ઊછળતી કંઈ આશ:
કે આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે!

૨

કે ધગધગતા અંગાર ઝરી રહ્યા રે,
કે ક્રોધે તૂઠ્યા બારે મેઘ:
કે આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે!
કે જ્યાં ત્યાં જીવન સોંઘાં થઈ ગયાં રે,
કે ચોગમ ફરતી યમની તેગ:
કે આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે!

૩

કે ધોઈ નાખી સ્નેહળ આંખડી રે,
કે જગતે આંજ્યાં કાળાં ઝેર:
કે આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે!
કે હૈયાપાર કર્યાં પ્રભુસ્નેહને રે,
કે રાજન! તે પરઠાવો ફેર!
કે આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે!

૪

કે રાજન! છાંટો સ્નેહસુધા ફરી રે,
કે ઠારો જગની રોતી આંખ:
કે આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે!
કે હૈયે સ્થાપો થાનક દેવનું રે,
કે ઊઘડે ફરી બંધુત્વની પાંખ!
કે આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે!

૫

કે લ્યો, રાજન! અમને તમ બાથમાં રે,
કે જગનાં ઝેર કરી દ્યો દૂર!
કે આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે!
કે સ્નેહ ખિલાવો વિખરી વાડીમાં રે,
કે લહેરે લીલા ફરી ભરપૂર!
કે આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે!

૬

કે અંધારાનું રાજ્ય ન રહે સદા રે,
કે અંતર ઊગશે તેજલ ભાણુ:
કે આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે!
કે એવા ચેતનભર સંદેશ દ્યો રે,
કે જગતનું થાય અદલ કલ્યાણ!
કે આવો, નવરાજન! અમ આંગણે રે!

["ગુજરાતી" દિવાળી અંક સને ૧૯૪૧ વિ. સં. ૧૯૯૭]

જીવનનું સોણું

[રાગ ભૈરવી–તાલ લાવણી]

મોંઘું જીવનનું મુજ સોણું રે, મા ભૂંસશો કોઈ!
મારૂં અમરતાનું જોણું રે, મા ભૂંસશો કોઈ!

ચંદા દૂર નભે રહી વેરે
રજતસુધાની ધાર:
મુજ આંખે હૈયે એ ઝીલું
પરમાનંદ અપાર!
મારી એક અનામત મૂડી રે, મા લૂંટશો કોઈ!
મારી જ્યોતિ છુપી એ ઊંડી રે, મા લૂંટશો કોઈ!–મોંઘું ૧

છો વિજ્ઞાની યંત્રવિમાને
જઈ ઉતરે શશિભોમ;
રજતસુધા એ નવ પામે ત્યાં,
પામે ધખતો ધોમ:
મારા ઇંદ્રધનુના રંગો રે, મા ચૂંથશો કોઈ!
કૂંળાં એ સોણાનાં અંગો રે, મા ચૂંથશો કોઈ!–મોંઘું ૨

જડ વાસ્તવનું ઢેખું અડતાં
ધૂળે હાથ ભરાય:
મુજને જીવવા દ્યો મુજ સોણે,
નહીં સૌંદર્ય કળાય:
મારૂં સ્વર્ગભર્યું એ સોણું રે, મા ભૂંસશો કોઈ!
મોંઘું અમરાનંદનું જોણું રે, મા ભૂંસશો કોઈ!–મોંઘું ૩

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ

શ્રીયુત અરદેશર ફરામજી ખબરદારનું ભાષણ

(ભાવનગર, તા. ૧૮-૪-૧૯૨૪)

સાહિત્યવિલાસી બ્હેનો અને બંધુઓ,

તમારી આજ્ઞાને અહિં મારે માથે ચડાવવામાં અને મારી પુણ્ય ભૂમિ ગુજરાતે મારી પાસે માગેલી સેવા બજાવવામાં જ હું મારી ફરજ અને મારૂં અહોભાગ્ય સમજું છું. આપણા વીર કવિ નર્મદે સાચા સ્વદેશાભિમાનથી એક મહાપ્રશ્ન પોતાના ગુજરાતી ભાઇઓને પૂછયો હતો કે "કોની કોની છે ગુજરાત?" અને એ પ્રશ્નનો તેણે જ સ્પષ્ટ સત્યતાથી અને ખરી ઉદારતાથી યોગ્ય જ ઉત્તર આપ્યો હતો કે

"પૂર્વજ જેના જે વળી આજે જન્મથકી ગુજરાતી વધ્યા,
કોઇ રીતની તો પણ ... ...
વળી પરદેશી બીજા જેને ભૂમિએ પાળી મોટા કર્યા,
પરધર્મી પણ હિત ઇચ્છનારા માતતણું તે ભાઈ ઠર્યા:
તેની તેની છે ગુજરાત,
પછી હોય ગમે તે જાત.

સુજ્ઞ જનો! કેવો અંતરનો ઉમળકો ઉભરાઇ જાય અને મુખ આનંદે ભરાઇ જાય તેવો સ્નેહપૂર્ણ શબ્દ એ 'ભાઇ' છે! એ શબ્દને તમે આજે સાર્થક કર્યો છે અને અહિં આજે તમારા એ ભાઇ જેવો તમારી પાસે રહી તમારા સ્નેહનો મધુર અનુભવ હું લઉં છું ત્યારે મારૂં જીવન હું ધન્યજ ગણું છું. એથી જ તમને સર્વને પ્રથમ "બ્હેનો અને બંધુઓ" જેવા શબ્દોથી મેં સંબોધન કર્યું તે માત્ર શિષ્ટાચાર લેખે નહીં પણ એ શબ્દોમાં રહેલી અને આજે પ્રત્યક્ષ કીધેલી એવી ખરી સ્નેહભાવનાને લીધે જ છે. તમારા એ 'ભાઇ' ને તમે જે સ્નેહ અને માનનું સ્થાન આપ્યું છે તે માટે હું તમારો આભાર માનું છું અને આશા રાખું છું કે જે ઉદાર વૃત્તિથી અને પ્રેમભાવથી તમે મને તમારી સેવા કરવાનો આ ધન્ય પ્રસંગ આપ્યો છે તેમાં તેજ વૃત્તિથી સર્વ બ્હેનો અને બંધુઓ મને નિભાવી લેશો.

સાહિત્યનો પ્રશ્ન

જે ગુર્જર સાહિત્યની ઉન્નતિના વિચાર અર્થે આપણે અહિં ભેગાં મળ્યાં છીએ એ સાહિત્ય એટલે શું? અને ખરૂં સાહિત્ય કોને કહેવું? એ પ્રશ્ન સહજ ઉત્પન્ન થાય છે. આપણા જીવનનો મનોવ્યાપાર પોતેજ પ્રશ્નોની હારમાળા રૂપ છે, તે તો આપણા જન્મથી ઐહિક જીવનના અંત સુધી આપણી નજર આગળ જે જીવનના અનુભવ અને નવનવી સૃષ્ટિ દેખા દે છે તેજ બતાવી આપે છે. સાહિત્યમાં રસ રાખનારને કે

સાહિત્યમય જીવન ગાળનારને એ સાહિત્યની સાચી પિછાન કરવાની જરૂર પડે છે અને તેથી "સાહિત્ય એટલે શું?" એ પ્રશ્નનો ઉહાપોહ આજ સુધી હજારો વિદ્વાનોએ કીધેલો હોવાથી તેની નવીનતામાં કે યોગ્યતામાં લેશ પણ ઘટાડો થતો નથી.

દુનિયામાં કેટલાક મહા પ્રશ્નોના ઉત્તર એ દુનિયાને ફરી ન પૂછવા પડે તેવા મળતા જ નથી. જનતા પૃથ્વીના પારણામાં હિંચકા ખાતી હતી ત્યારથી એ પ્રશ્નો પૂછતી આવી છે, હજીએ પૂછે છે અને અનંત કાળ સુધી પૂછયા જ કરશે. પ્રભુ શું છે, કોણ છે, ક્યાં છે, કેવો છે, કદિ તેની સંપૂર્ણ બુદ્ધિ પૂર્વક પ્રતીતિ થઇ શકશે કે કેમ, વગેરે અનેક પ્રશ્નો જેમ હજી પૂછાયા જ કરે છે, તેમ માનવજાતિએ પોતાની બુદ્ધિનું મંદિર રચ્યા પછી એ મંદિરના અધિષ્ઠાતા દેવનું સ્વરૂપ કલ્પવા અને નિર્ધારવા આજ સુધી પ્રશ્નો પૂછયા જ કીધા છે. હજારો લેખ લખાયા છે, લાખો ચર્ચા થઇ છે, વિચારકો અને રસવેત્તાઓએ કરોડો ચિંતન કીધાં છે પણ સાહિત્ય એટલે શું તેની સંપૂર્ણ અને સર્વમાન્ય વ્યાખ્યા હજી કોઇ આપી શક્યું નથી.

આવી સ્થિતિમાં સાહિત્યની વ્યાખ્યા આપવાનો મારે અલ્પમતિએ પ્રયત્ન કરવો એમાં બાલિશતા છે, એમ જો કોઇ મને કહે તો તે હું માન્ય રાખું છું. પણ જે સાહિત્યની સેવા જીવનભર કરવાનું મને માન છે, તે સાહિત્યને હું કેવા સ્વરૂપમાં જોઉં છું તે દર્શાવવાની મારી પ્રથમ ફરજ છે. ભૂતકાળમાં નાખી શકાય તેટલી દૃષ્ટિ આપણે નાખીએ છીએ, વર્તમાનનું નાટક તો આપણે પ્રત્યેક પળે જોતા જોતા જ જીવનમાં ખપીએ છીએ, અને એ ભૂત તથા વર્તમાનને સાંકળીને આપણે ભવિષ્યના ઊંડા આકાશમાં તારાઓની પાર પણ આપણી કલ્પનાના પતંગોને ઉડાવીએ છીએ. જમાના જમાનાના સાહિત્યરસિયાઓ કાળનાં સદોદિત આગળ પડતાં પગલાંમાં નવા રંગો જોતા જ રહે છે અને તેનાં નવાં રહસ્યો ખોળતા ખોળતા દુનિયાના સમગ્ર સાહિત્યાનુભવના રત્નપુંજમાં કદિ કદિ એકાદ નવું રત્ન પણ ઉમેરતા રહે છે. બધા સાહિત્યસેવકો કુદરતની અને માનવહૃદય તથા માનવબુદ્ધિની ખાણમાં કામ કરનારા છે. અને એ ખાણમાંથી પથ્થરો તથા માટીના ઢગલા ફોડતાં કે તેડતાં અથાગ શ્રમે પણ એકાદ રત્ન મેળવવાની તેઓ અભિલાષા રાખે છે. એ રત્ન કદિ એકનિષ્ઠાથી એ ખાણ ખોદનારને મળે છે કે કદિ એના પથ્થરો કે માટીના ઢગલા વહેનારને પણ તેમાંથી જડી આવે છે. એ રત્નપ્રાપ્તિ સકામવૃત્તિથી હો કે નિષ્કામવૃત્તિથી હો; આપણે તો માત્ર ખાણમાં જ કામ કરવાનું છે.

સાહિત્યનો આરંભ

માનવજીવન શરૂ થયું ત્યાંથી જ માનવસાહિત્યનો આછામાં આછો પણ આરંભ થયો હોવો જોઇએ, એવી કલ્પના જો આપણે કરીએ તો તેમાં આપણે માનવહૃદયનો એક સામાન્ય ભાવ જ દર્શાવીએ છીએ. વાણીનું સ્વરૂપ બંધાયા પછી તેમાં બુદ્ધિ અને કલ્પનાના તારો વણાતાં જેને આજ આપણે વાઙ્મય કહીએ છીએ તેનું આછામાં આછું આદ્ય સ્વરૂપ પ્રથમ હસ્તીમાં આવ્યું હશે. જીવનના ઉત્ક્રમમાં માનવી જેમ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ તેના ભાવમાં, વિચારમાં, બુદ્ધિમાં, કલ્પનામાં, એમ તેના તમામ મનોવ્યાપારમાં વિકાસ થતો જ ગયો, એટલે રોજના વહેવારની સાદી બોલી ઉપરાંત એ વિકાસને લગતાં

હૃદય અને કલ્પનાનાં તત્ત્વોને કોઇ ખાસ અને યથોચિત વાણી સ્વરૂપમાં મૂકવાની તેને અગત્ય જણાઇ. એ અગત્યતામાં જ તેના નિર્વાહની કુંચી હતી, એટલે એનાં મનોદ્વાર ખોલ્યાં અને એ ખોલતામાં જ વાઙ્મય ઉત્પન્ન થયું. વિચારો અને ભાવોના ઉદ્‌ગારોને મૂર્ત્ત સ્વરૂપ આપવા લેખનકળાનો જન્મ ઘણો મોડેથી થયલો માનવઇતિહાસમાં નોંધાયલો છે, પણ તે પહેલાં પણ વાઙ્મય તો હસ્તીમાં હતું, અને તે જેને આપણે આજે પણ કંઠસ્થ સાહિત્યને નામે ઓળખીએ છીએ તેને મળતા કોઇક સ્વરૂપમાં માનવજાતિએ વંશપરંપરા જાળવી રાખ્યું હતું. એ કંઠસ્થ સાહિત્ય ન હોત તો માનવજાતિ અન્ય પ્રાણીઓથી કશી વિશેષતા પામત નહીં, કારણ કે તેનાં ભાવ અને કલ્પનાનાં અમૃત ઝીલી રાખવાનું સાધન ન મળતાં તેની જીવનભૂમિ રેતીના રણ જેવી સૂકી જ રહેત અને માનવજીવનની જે લીલા આજે આપણે અનુભવીએ છીએ તે લીલાનો ઉદ્‌ભવ જ ન થતાં માનવજીવન પશુજીવનથી કોઇ પણ રીતે ખરી વિશિષ્ટતા મેળવત જ નહીં.

પશુજાતિની જેમ માનવજાતિને પણ પોતાના સામાન્ય જીવનનિર્વાહને માટે, એટલે શરીરની રક્ષા કરી આયુષ્યની દોરી પૂરી કરવાને માટે, વાઙ્મય કે સાહિત્યની જરૂર નથી એ તો આપણે આજની પણ જંગલીમાં જંગલી માનવજાતિનાં ટોળાંઓના મોટે ભાગેના વહેવાર પરથી જોઇ શકીએ છીએ. હું 'મોટે ભાગે' ખાસ કહું છું કારણ કે એ જંગલીઓની જાતિમાં પણ બહુ ઓછામાં ઓછા સ્વરૂપમાં વાઙ્મયનાં દર્શન તો થાય છે જ, તે તેમના નાચ તેમ જ, એકાદ લયની પૂર્ત્તિનો આભાસ આપતાં આનંદગીતો, તેમની પ્રાણીપૂજા કે પદાર્થપૂજા, તેમના વહેમો, તેમની માન્યતાઓ, એવી એવી વસ્તુઓ બતાવી આવે છે. એ જાતિઓમાં પણ બહુધા કંઠસ્થ સાહિત્ય તેના સાદામાં સાદા સ્વરૂપમાં હસ્તી ધરાવે છે. પશુ અને માણસની વચ્ચેનો ફેર એ પશુબુદ્ધિ અને કલ્પનાશક્તિના ફેરનો ઇતિહાસ છે અને એ કલ્પનાશક્તિથી જ તુલના કરતો માનવી આજે પ્રભુનાં અમૃત ઝીલવાનો અધિકારી બન્યો છે.

માનવજીવનનો એ વાઙ્મય એટલે સાહિત્ય સાથેનો સંબંધ માનવજાતિના બીજમાં જ રહેલો છે, એવું ઇષ્ટ અનુમાન કરીએ તો તેમાં કાંઇ ખોટું નથી. એ સંબંધ કાંઇ બહારથી આવીને થયલો નથી કે નથી એ સંબંધ દેહ અને તેના વસ્ત્રઢાંકણ જેવો. એ તો એની કીકીનું તેજ છે, એના હૈયાનું રૂધિર છે, એનાં ફેફસાંના શ્વાસોચ્છ્‌વાસ છે, એના મનની પ્રતિકૃતિ છે, એના આત્માનો અકથ આનંદ છે.

વાણી અને સાહિત્યની સાન્ધ્યભૂમિ

માનવજીવન સાથે સંકળાયલું એવું એ વાઙ્મય કે સાહિત્ય તે શું હશે? એ એવો તે કેવોક પારસમણિ હશે કે જે પોતાના સ્પર્શથી વાણીના લોહને સાહિત્યના કંચનમાં ફેરવી નાખે છે? એ પારસમણિ લોહચુંબક જેવો માત્ર એક જ ગુણ કે તત્ત્વ પ્રદર્શિત કરે છે, કે કિરણોની સાતરંગી કળા જેવો વાણીનાં અનેક તત્ત્વોને એની સાથે સ્પર્શ કરી તેમાં અવનવા ચમત્કારનાં દર્શન કરાવે છે? આવી પ્રશ્નપાળાના અનેક દાણા આપણે ફેરવતા જઇએ, તો પણ એ સાહિત્યના આત્માનું

સ્પષ્ટ દર્શન આપણે કરી શકીએ તેમ નથી. માત્ર પરિણામેજ આપણે એટલું કહી શકીએ કે સાન્ધ્યભૂમિની મર્યાદા આગળ આ આપણી ગમ આવતો દેખાતો સીધો વિસ્તાર તે આપણી પૃથ્વીનો પાટ છે અને ઉપર ગોળાકારે સુંદર રંગોથી રંગાયલું આપણી પૃથ્વીથી પર રહેલું ભવ્ય દૃશ્ય તે ઉંડું અગાધ આકાશ છે. વાણીપ્રદેશ અને સાહિત્યપ્રદેશની એવી સ્પષ્ટ સીમાદોરી આપણે જોઈ શકીએ છતાં એ દોરીની પાસે તેને ઝાલવા જઈએ તો તે ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ પાછી દૂરને દૂર જ જઈ ઉભી રહે એવો એનો માયારૂપ ચમત્કાર છે. લોટ એટલે દળાયલા દાણાનો બારીક ભૂકો, એની સ્થૂળ વસ્તુની વ્યાખ્યા આપણે આપી શકીએ, ઘંટી ચાલતી જાય, ઘંટીમાં દાણા નંખાતા જાય, એ દાણા દળાતાજ જાય, બીજી બાજુએથી ચોતરફ એનો લોટ થઈ પડતો જાય, એ બધી ક્રિયા આપણે જોઈ શકીએ અને વર્ણવી પણ શકીએ. પણ એ દાણા ભૂમિમાં બીજ રૂપે વવાય, તેમાં ખાતર પાણી અપાય, અને એ દાણામાંથી છોડ થઈ તેમાં પાછા દાણા ઉગે, એ ક્રિયા સ્થૂલ નથી પણ સૂક્ષ્મ છે અને બીજાત્માનું ફળદર્શન છે. એ ફળદર્શનનો અમુક હદ સુધી આપણે વિચાર કરી શકીએ, પણ એ પેલા દાણાના લોટની ક્રિયાથી જૂદીજ જાતની સૂક્ષ્મ ક્રિયા હોવાથી તેની કેવળ સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા દોરી શકાવી મુશ્કેલ છે, એનો એ દેહ છતાં આત્માનાં તેજ સંકેલાઈ જતાં તેની બધી ક્રિયા બંધ પડે છે તેથીજ દેહથી પર એવા આત્માનું આપણને અનુમાન અને ભાન થાય છે, તેજ પ્રમાણે એની એજ વાણી હોવા છતાં સાહિત્ય તરીકે લેખવવા માટે એવાં કોઈ સૂક્ષ્મ તત્ત્વની આવશ્યકતા રહે છે. સાહિત્યની રંગ ભૂમિનું આકાશ વાણીની પૃથ્વી સાથે સંકળાયલું લાગતા છતાં વાણીથી તે પર છે, અને તેથીજ એ રંગભૂમિની પાસે હોવા છતાં અને તેના રંગોને પોતાની પીંછીમાં ઉતારવાની શક્યતા છતાં માત્ર પૃથ્વીનીજ ધૂળમાં નજર રાખનાર મ ણસથી એ સાન્ધ્યભૂમિની સીમાદોરી ઓળંગીને ઉપરની આકાશની ભવ્ય રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કરી શકાતો નથી. એનાં એજ સાધનો છતાં કલ્પનાની આંખ જ્યાં સુધી ઉંચે જોઈ શકતી નથી ત્યાં સુધી વાણીનું સ્વરૂપ સાહિત્યના સ્વરૂપમાં બદલાતું નથી. "એ તો તત્ત્વે તત્ત્વ ઘસાય ત્યારે લોહનું પારસ થાય" એ પ્રમાણે વાણીના તત્ત્વને કલ્પનાનું તત્ત્વ સ્પર્શ કરે ત્યારેજ વાણીમાંથી સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ કે જે કાંઈ બોલાય કે લખાય તે સાહિત્યની કોટિમાં આવી શકે નહીં. માનવજાતિને કુદરતમાંથી જે જે સત્યનાં કે સૌન્દર્યનાં દર્શન થતાં ગયાં તે તે સર્વને તે પોતાની કલ્પનાના રસમાં બોળીને ઘાટ આપતી ગઈ અને એ ખાસ ઘાટને વાણીમાં ઉતારતી ગઈ. એ વાણીમાં તેથી જે ચેતન આવ્યું તેમાંથીજ તેનો ચમત્કાર ઉભો થયો, એટલે એવી જીવંત વાણીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. એનુંજ નામ તે સાહિત્ય કે વાઙ્મય.

સાહિત્યનું મુખ્ય તત્ત્વ–કલ્પના

સાહિત્યનું બીજ માનવજાતિની કલ્પનામાંજ એવી રીતે જોયા પછી આપણે એ બીજનો વિકાસ કેમ થાય છે તે જોઈએ. તો સાહિત્ય શાને કહેવું તેની કસોટી આપણે

કોઈક અંશે પામી શકીએ. અને એ સાહિત્યની વ્યાખ્યા સાહિત્યના નજીકના નજીક સ્વરૂપને ઓળખાવી શકે તેવી બાંધી શકીએ. માનવ જાતિના આજ સુધીના વિકાસક્રમમાં અનુભવ અને કલ્પનાશક્તિ એ બે સાધનોએ જ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. માનવજીવનમાં જેમ જેમ ખરા ખોટાનો અનુભવ થતો ગયો તેમ તેમ માનવ જાતિ સત્ અને અસત્‌ને કલ્પનાના ત્રાજવામાં તોલતી ગઈ. અને એ અનુભવના પ્રમાણમાં સત્ અને અસત્‌નાં તત્ત્વોની કંઈક પૂરી તો કંઈક અધૂરી પિછાન કરતી ગઈ. એણે અનુભવથી જેમ સતનાં તત્ત્વની પિછાન કીધી તેમ કલ્પનાથી એ સત્યનું સૌંદર્ય પણ જોયું, અને કુદરતમાં ઠેર ઠેર ડોકીઆં કરતાં સૌંદર્યનું સત્વ પણ નિહાળ્યું. માનવજાતિએ આજ સુધીમાં વાણીનાં ચમત્કાર યુક્ત જીવંત સ્વરૂપમાં જે સાહિત્ય સંઘરી રાખ્યું છે તે કાંતો સત્યના કે કાંતો સૌંદર્યના કોઈ પણ તત્વને જ લગતું છે. દુનિયામાં આજ સુધી લખાયેલા સંઘરાયેલાં તમામ શાસ્ત્રો એ બે વર્ગમાં જ સમાવી શકાશે. પણ સત્યના કે સૌંદર્યના તત્ત્વનું ગમે તેવું લેખન કે કથન એ સાહિત્યમાં ગણી શકાય નહીં. એમ કરવા જઈએ તો "આઠે દોઢે બાર" એ પણ સત્યનું તત્વ છે છતાં એ તત્વ માત્ર કહી કે લખી નાખ્યાથી તેનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. ગણિતશાસ્ત્રના આંકડાઓની અમુક સ્થિતિ તે સાહિત્યદર્શનમાં નથી પણ એ આંકડાઓમાં રહેલા ચમત્કારનું કોઇ કલ્પનાપૂર્વક દર્શન કરાવે તેવો લેખ લખાય કે તેવું કથન કરાય તો તે સાહિત્ય તરીકે ગણી શકાય. એ જ પ્રમાણે સૌંદર્યનું કોઈ તત્વ સાહિત્યમય બનાવવા માટે તેનાં દર્શન કરાવવા કલ્પનાની જ સહાય પાછી લેવી પડે છે. ગિરનાર પર્વતનું સૌંદર્ય તેની લંબાઇ પહોળાઈના માપ કાઢી બતાવવામાં કે તે કેટલા મણ માટી પથરાનો બનેલો છે તે દર્શાવવામાં નથી, પણ કોઇ પ્રચંડ જોદ્ધો આકાશે પોતાનું શિર અડાડીને ઉભો હોય અને તેના જોનારનાં મનમાં વીરતા, વિશાલતા, ભવ્યતા, અડગતા, પ્રતાપ, આદિ અનેક ગુણોનો આવિર્ભાવ, ઉત્પન્ન કરે એવી મૂર્તિ કલ્પનાના ચમત્કારથી વાણીમાં ઉભી કરાય, ત્યારે જ તે વાણી પાછી સાહિત્ય નામને યોગ્ય થાય. આ પરથી આપણે જોઈએ છીએ કે, એ સત્ય અગર એ સૌંદર્યના તત્ત્વને કલ્પનાનો સ્પર્શ થાય, ત્યારે જ તેને લગતો લેખ ને તેને લગતું કથન સાહિત્ય તરીકે ગણવાની યોગ્યતા ધારણ કરી શકે.

સાહિત્યમાં ઔચિત્યનું પ્રાધાન્ય

પણ હજી એવા લેખ કે કથનને સાહિત્યનું સંપૂર્ણ નામ આપતાં કાંઇક ઘટ પડતી હોય તેવું લાગે છે. સાહિત્યનું સંપૂર્ણ નામ કોઈ પણ લેખ કે કથનને તેમાં ઉપલાં ત્રણ તત્ત્વો સમાયા છતાં પણ આપવા અગાઉ ફરી વિચાર કરવો પડશે. શું એવો લેખ કે એવું કથન ગમે તેવી વાણીમાં ઉતાર્યાથી તે સાહિત્યનું સંપૂર્ણ અને ઉચ્ચ નામ પ્રાપ્ત કરી શકશે? આ પ્રશ્ન આપણને સાહિત્યના જીવન માટે વિભાગોની યાદ આપે છે અને કોઈ પણ જીવંત વસ્તુ માટે આત્મા અને શરીર એમ બનેની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. આત્મા વગર શરીરમાં ચેતન શક્તિ નથી અને શરીરની સમરૂપતા અને શરીરના આરોગ્ય વગર આત્માની સંપૂર્ણ જ્યોતિ એ શરીર મારફતે ઉતરી શકતી નથી. સાહિત્યનું શરીર તે એની વાણીનો શબ્દ સમૂહ છે અને એ શબ્દ સમૂહની શુદ્ધિ, તેનો યોગ્ય વપરાશ, તેની રચનાનો સંવાદ અને એ સર્વને એકાકાર કરી તેમાંથી

ર્યની સ્પષ્ટતા, એ સર્વ શરીરતત્ત્વની સસાર યોજના અને ક્રિયા એ ત્યનું સુંદર શરીર બંધાય છે. એ બધી ક્રિયા માટે એકજ મહાગુણની અને એ મહાગુણ તે ઔચિત્યનો અથવા વિવેકયુક્ત યથાર્થતાનો છે, ને યોગ્ય ગણાતા લેખ કે કથનમાં ભાષાશુદ્ધિ, શબ્દશુદ્ધિ અને અર્થશુદ્ધિ શ્યક છે. હવે જ આપણે સમજી શકશું કે સાહિત્યના વિષયમાં ારા કરીએ છીએ ત્યારે કેવી ગંભીર જવાબદારી આપણે શિરે આપણે વહોરી લઈએ છીએ. એ જવાબદારી જો આપણે નહીં સમજીએ, તો સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આપણે માત્ર કાંટા જ વાવીએ. અને એ ક્ષેત્રમાં નકામાં ઝાંખરાં ઉગાડી એ ભૂમિને અપવિત્ર જ કરીએ.

સાહિત્ય ખરૂં કોને કહેવું તે માટેની કસોટી તૈયાર કરવા ઉપર વિસ્તારથી આપણે વિચાર કરી ગયા પછી હવે તેની વ્યાખ્યા બાંધવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

સાહિત્યની વ્યાખ્યા

સત્યના ને સૌંદર્યના તત્ત્વનું કલ્પનાયુક્ત ઉચિત લેખન કે કથન તે સાહિત્ય. એવી વ્યાખ્યા કરીએ તો આપણે સાહિત્યના ખરા સ્વરૂપની નજીકમાં નજીક આવ્યા છીએ એવું કાંઈક મને લાગે છે. એ વ્યાખ્યા હું તમો સર્વ સાહિત્યવિલાસી સજ્જનોને ભેટ ધરૂં છું. અને એને તમારી પોતાની કસોટીએ ચઢાવી જોવાની વિનંતિ કરું છું.

સાહિત્યનો માનવજીવન સાથે સંબંધ

માનવવાણીનું એવું જે ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ એ સાહિત્ય, તેનો માનવજીવન સાથેનો સંબંધ એ વાણી જેટલો જ જૂનો છે. એ સાહિત્યમાં જ માનવજાતિની મોંઘી પ્રસાદી વંશપરંપરા અને જાતિપરંપરા આજ સુધી ઉતરતી આવી છે, 'સાહિત્ય એ આત્મસંસ્કૃતિનું ફળદર્શન છે.' માટે જ તેના મોંઘા આત્માને સ્થાયી અને સંસ્કારી શરીરમાં માનવજાતિએ પોતાના જીવથીયે વહાલો ગણી સાચવી રાખ્યો છે. [સાહિત્ય—એટલે માનવહૃદયના મોંઘા સંસ્કાર, સાહિત્ય એટલે સત્ય અને સૌંદર્યની શોધ, સાહિત્ય એટલે આત્માના ઉંડાં સ્વપ્નાં, સાહિત્ય એટલે કલ્પનાની વીજળીના ચમકારા, સાહિત્ય એટલે માનવજાતિના સુખદુઃખનો ઈતિહાસ, સાહિત્ય એટલે વાણીના સરોવર પર પડતો મનોનયનનો ઝળહળતો ચંદ્રિકાપાટ, સાહિત્ય એટલે જગતની સંસ્કૃતિનું સંગ્રહસ્થાન, સાહિત્ય એટલે મનુષ્ય માત્રને બંધુભાવથી સાંકળતું સ્નેહભવન—અરે સાહિત્ય એ તો મનુષ્યની પ્રભુતાનું મંદિર છે.] એના શબ્દે શબ્દે એ પ્રભુતાનાં પગલાં પાડે છે, અને એ પ્રભુતાનાં પગલાં જોતાં જોતાં, અને તેમાં આપણાં પગલાં પાછાં પાડતાં પાડતાં, આપણે ખુદ પ્રભુ ધામે જવાના માર્ગ પર પડીએ છીએ. એ પુણ્ય પગલાંમાં રહેલી પ્રભુતા જ્યારે આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકશું, ત્યારે તેમાં આપણા આત્માની પ્રભુતા પણ ભેળાતી જશે, અને આપણી પાછળ આવતી જનતાને માટે, અમેરિકન કવિ લોંગફેલો કહી ગયો છે તેમ, આપણે પણ આ જીવનને છોડી જતી વેળા કાળના રણ પર એવાં પગલાં આપણી પુઠે મૂકતા જઈશું. અસ્તુ.

સાહિત્યથી માનવ જીવનની યથાર્થતા અને ઉપયોગિતા

માનવજીવન સાથે સાહિત્ય આવું ઘાડું જોડાયેલું છે, છતાં એ સાહિત્ય તરફ આપણાં ઘણાં બહેનો અને ભાઈઓ હજી કેટલાં બેદરકાર છે? એવાં કેટલાંઓએ આપણને કેટલીએ વાર પ્રશ્ન પૂછ્યા છે કે ભાઈ આ શી માથાદુખણ? આ સાહિત્યથી તમારો શો 'શુક્કરવાર' થવાનો છે? એની સેવા કરતાં તમારાં બાળકોને રોટલીના કેટલા ટુકડા મળી શકશે? એ 'ધરમના ધક્કા' થી અને ઘર વેચીને તીરથ કરવાથી શો લાભ મળશે? એવાં એવાં વચનો કાઢનાર મનુષ્ય માનવજાતિના જે વંશવેલા પર બેઠો છે તેની પર જ અજ્ઞાનમાં કુહાડી મારે છે. સાહિત્ય ન હોત તો માનવજીવન અને પશુજીવનમાં શો ફેર હોય તેનો બોલનારે વિચાર સરખોયે કદી કીધો હશે? સાહિત્યે ગુંજતાં ગુંજતાં અનાજ ઉગાડ્યું છે, સાહિત્યે વસ્ત્ર બનાવ્યાં છે, સાહિત્યે સોમરસ પાયો છે. સાહિત્યે સ્નેહનાં રંગભવનોમાં ચિત્ર આલેખ્યાં છે, સાહિત્યે ઉદરનિર્વાહનાં સાધનો આપ્યાં છે, સાહિત્યે ઉદ્યોગ, વેપાર કળા વગેરે તનમનની ઉન્નતિના માર્ગ બાંધ્યા છે, સાહિત્યે સમાજ સ્થાપ્યા છે, સાહિત્યે રાજ્યો અને મહારાજ્યોની વ્યવસ્થા કરી છે, સાહિત્યે પીરામિડો બંધાવ્યા છે, સાહિત્યે તાજમહેલની મૂર્ત સુંદરતા સચેત રાખી છે, સાહિત્યે મંદિરોમાં સ્વર્ગ ઉતાર્યાં છે, સાહિત્યે આંખમાં સુધા ઉભરાવી છે, સાહિત્યે પ્રાણનાં ઓજસ ઠલવાવ્યાં છે, સાહિત્યે દિવ્યતામાં માનવતાને ચઢાવી છે, સાહિત્યે માનવતામાં દિવ્યતાને ઉતારી છે, સાહિત્યનાં અમૃત દેવોને અમૃતથી યે મીઠાં છે. સાહિત્ય ના હોત તો કહાનાની બંસરીના સુર ક્યાં ઝીલી રખાત? સાહિત્ય ના હોત તો ઋષિમુનિઓના આદેશ આપણા કર્ણમાં કેવી રીતે ફૂંકાત? સાહિત્ય ના હોત તો પેગંબરોના પેગામ કોણ પૂગાડત? દેવો ઉડી જાત, નંદનવનમાં રેતીનાં રણ ઉડત, દિવસ ધગધગતો જ રહેત, રાત્રિના અંધારામાં તારાની ભાત નહીં જ પડત, ઉપર આકાશ, નીચે ધરતી, તેમાં માનવી પશુ જેવો માત્ર નીચે મુખ રાખી પોતાનું ઉદર ભર્યા જ કરત અને એક રોજ કાળવાયુના વંટોળીયામાં ઝલાઇને તૂટી પડી ખાકમાં ખાક મેળવી દેત!

સાહિત્ય સાથે પ્રજા જીવનનો ઘાડો સંબંધ

સાહિત્યની આવી મહત્તા છે. તેનો આવો પ્રભાવ છે, તેનું આવું અમરત્વ છે. ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી પ્રકૃતિનું અને પળે પળે મૃત્યુના મુખમાં હોમાતી માનવસૃષ્ટિનું એ નવજનક અમૃત છે. સાહિત્યની આવી મહત્તા જે જાણી શકે તેજ માનવજીવનની મહત્તા પિછાની શકે અને માનવજીવનમાં મહત્તા પણ લાવી શકે. જૂદી જૂદી પ્રજાઓની ઉન્નતિ કે અધોગતિ તે તે પ્રજાઓના સાહિત્યની ઉન્નતિ કે અધોગતિ સાથે પરસ્પર સંકળાયેલી રહે છે, સાહિત્યની ઉન્નતિમાં પ્રજાજીવનનો ઉત્કર્ષ છે, અને પ્રજાજીવનના ઉત્કર્ષમાં સાહિત્યની ઉન્નતિ છે. પ્રજાપ્રજાઓના સમર્થ સાહિત્ય ગ્રંથો લો તો તે તે ગ્રંથો ગ્રથિત થયા તે કાળમાં તે તે પ્રજાઓ સંસ્કૃતિની પરમ સ્થિતિમાં હતી એવું તુરત પ્રત્યક્ષ થશે. સાહિત્યની ઉન્નતિ એટલે પ્રજાના મનોબળનાં પ્રખર દર્શન, પ્રજાની પુણ્ય ભાવનાઓનું દેવ મંદિર, પ્રજાની આત્મશક્તિના વિપુલ ધબકારા. કોઈપણ પ્રજા સૂતેલી છે કે જાગતી છે, તે તેનાં સમકાલીક સાહિત્યની દશા વડે થોડે વત્તે અંશે જરૂર સ્પષ્ટ

થશે. પૃથ્વીના રાજ્ય કરતાં આત્માનાં મનોરાજ્ય વધારે વિશાળ અને વધારે બળવન્તાં છે. પ્રજાની અધોગતિ એટલે એ મનોરાજ્યની અધોગતિ. "નંદનવનના પ્રસાદોની ટોચ" પરથી સરી પડતો એ મનોરાજ્યનો વિજયધ્વજ જ્યારે પૃથ્વીની ધૂળમાં રગદોળાતો થાય છે, ત્યારે તેની સાથે એ વિજયધ્વજને ધારતી પ્રજા પણ ધૂળમાં હવાતિયાં મારે છે. જ્યાં સુધી એ વિજયધ્વજને પોતાનાં હૃદય નિચોવીને તેના રંગોથી એ પાછો ન રંગે, અને તેને પાછો સમર્થ હાથે ઝાલી વીરતાથી તે જ નંદનવનના અમરદ્રુમની ટોચે ચઢાવી ફરફરતો ન કરે, ત્યાં સુધી એ પ્રજાનું પ્રજા તરીકેનું જીવન અસ્તવ્યસ્ત જ રહેવાનું. એને પરાઈ હાંડલી ધોવી પડશે, પારકા ચૂલા ફૂંકવા પડશે, ફેંકી દીધેલાં વસ્ત્રો દિલે ચઢાવવાં પડશે, અરધા કરડીને નાંખેલા ટૂકડા ખાવા પડશે, પરાયાં બાળકોનાં હાલરડાં ગાવાં પડશે, એના તનમનને ગુલામીનું સ્નાન લેવું પડશે, અને પવિત્ર ગંગોદકની અમૃતધારા નજર સામે વહેતી જતી છતાં એના આત્માને જ્વાલામુખી પર્વતના જેવો ધગધગતો રહી આજુબાજુ અધોગતિની જ અગ્નિધારા ઉડાવવી પડશે. પ્રજાનું જીવન એ પ્રજાના સાહિત્ય ભવનનું નિવાસી છે. એ ભવનની મરામત ચાલુ ન રાખે, એને વળગેલાં અને વળગતાં જાળાં હંમેશાં સાફ ના કરે, એની બારીઓ અને અટારીઓમાંથી રોજ રોજ નવપ્રકાશિત સૂર્યનાં પ્રાણપ્રેરક અને પ્રાણપુરક કિરણો એના તમામ ઓરડાઓમાં પ્રફુલ્લપણે પ્રવેશવા ના દે, એની ભીંતો અને છતો પરનાં સોનાજડ્યાં અને રત્નમઢ્યાં કળાલેખનના ઝળકારા નવાનવા દૃષ્ટિકોણથી ના જોયા; એના જૂના રાચરચીલાંની 'પ્રાણસમાં સ્વજનના', જેવી વહાલથી સંભાળી રાખી યુગયુગનાં અને જમાના જમાનાનાં નવા નવા સાજનો તેમાં ખૂબીદાર ઉમેરો ના કરે એ મહાનુભાવમાં પ્રજાની ઉન્નતિ ઇચ્છનારા એ પ્રજાના રક્ષક પહેરેગીરો અને નેતાઓ પિતૃતર્પણની જેમ સાહિત્ય તર્પણમાં પોતાના આત્મા ના સમર્પે અને એ પુણ્ય ભવનને ઘર જેવું મીઠું ગણી પ્રજા એને માટે ઘરઘેલી ના બને, તો એ પ્રજાજીવનને વિશાળ આકાશની હેઠે કાળના સખત તડકામાં તપીને વિલાવું પડશે, અને વાયુના ઘમસાણોમાં કે વરસાદની રેલંરેલામાં તણાઈ જઈ કદી પૃથ્વીથી પણ તેને જડમૂળથી ઉખડી જવું પડશે. એ સાહિત્યભવનો જેનાં જેનાં ભાગી ગયાં કે તેનાં ખંડિયેર થયાં કે અવશેષમાં માત્ર તેની ઝાંખી સ્મૃતિ જ રહી, તે તે પ્રજાનું પણ પૃથ્વીમાં માત્ર નામ જ અવશેષમાં રહ્યું છે. માટે પ્રજાજીવનની પ્રતિકૃતિ તેના સાહિત્યમાં છે, તેમ સાહિત્યની પ્રતિકૃતિ તેને પોષનાર પ્રજાના હૃદયબળમાં છે. પ્રજાજીવનમાં જેમ જેમ ચેતન આવતું જાય, તેમ તેમ તેનું સાહિત્ય પણ નવચેતનવન્તુ થતું જાય છે. પ્રજા માત્ર ઉદરનિર્વાહના પશુ કાર્યમાં જ ગુંથાઈ રહે, પ્રજા માત્ર એશઆરામમાં જ મશગુલ રહે, પ્રજા માત્ર સરસ્વતીનું સેવન લક્ષ્મીનાં રંગભુવનના દ્વારમાં પેસવા પુરતું જ કરે, અને પ્રજા માત્ર પૂર્વજોએ સંચિત કીધેલા સાહિત્ય ભંડારની કીર્તિની વાતો કરવામાં જ ગર્વ અને ગૌરવ માને, કે એ સાહિત્ય ભંડાર પર તાળાં મારી તેમાં પોતાના પરાક્રમની મૂઠીભર પ્રસાદી પણ ના ઉમેરી શકે એવી સ્થિતિએ તે પૂગી, ત્યારે એ પ્રજાની અધોગતિ શરૂ થઇ કે થઈ ગઈ છે એમ નક્કી જાણવું એ પ્રજાને માટે પૂર્ણિમાની આકાશ ભરતી પ્રભાસુધા નથી, કે નથી તેને માટે શુક્લચંદ્રની દિન દિન વધુ વધુ ભરાતી ચાંદરણાંની ભરતીઓની માત્ર પૂરતી છોળો, એને માટે તો અમાસનાં જ અંધારાં છે. એક ઠેકાણે મેં કહ્યું છે કે, :—

પ્રજાના સાહિત્ય-શરીરનું આરોગ્ય

પ્રજાજીવનમાં આરોગ્ય, શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ માટે એ પ્રજાના સાહિત્યના આરોગ્ય, શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિની એવી રીતે આવશ્યક્તા રહે છે, અને એ સાહિત્યશરીરને નિરોગી, વીર્યવાન તથા તેજસ્વી રાખવા માટે ચાલુ પ્રયત્નો કરવા પડે છે. પ્રજાના નેતાઓએ એ શરીરની શક્તિને ટકાવવા તથા વધારવા માટે એની નાડી ઉપર વખતોવખત હાથ મુકી તેની ગતિની ચિકિત્સા કરવી જોઈએ, અને કાળધર્મને અનુસરીને તેની જીવનશક્તિમાં અવનવું તેજ પુરવા નવાં નવાં રસાયણો ખોળવાં જોઈએ. એના હૈયાના ધબકારામાં એના પૂર્વજોએ એના જન્મની સાથે જ આપેલી એની ધર્મ ભાવનાની જેટલી જરૂર છે તેટલી જ એના શ્વાસોચ્છ્વાસને માટે સારી દુનિયામાં વ્યાપી રહેલી પ્રભુના શ્વાસરૂપ ચોખ્ખી હવાની પણ અગત્ય છે. એને પુષ્ટ કરવા અનેકવિધ જ્ઞાનના વિવેકશીલ ખોરાકની જરૂર છે તેટલી જ એના પ્રભાવમાં નવચેતન લાવવા રસ અને કલ્પનાના સંભાર ભરતા પહેલવાન પાકની પણ અગત્ય છે. એની આંખમાં અખંડ સૌંદર્ય ભાવના જગાડવી પડશે, એના મુખમાંથી રાત્રિના આકાશમાં લટકતી લાખો રૂપેરી ઘંટડીઓના સ્વરો જેવું દિલજીત હસવું રેલાવું પડશે, એના શબ્દોમાં હિમાલયને પીગળાવે એવા ઉંડા કરુણ ભાવ ભરવા પડશે, એનાં સ્વપ્નામાં ઇન્દ્રધનુષ્યની અલૌકિક અદ્ભુતતા ઉઘાડવી પડશે, એના અંતઃકરણમાં બધા બોધને સમેટી લેતી બુદ્ધની શાંતિ વસાવવી પડશે, કે એના હૈયામાં બ્રહ્માંડ ભરને જીતી આવવાના ઉત્સાહ અને વીરતા ઉછળાવવાં પડશે. પ્રજાના સાહિત્યશરીરને આવું શુદ્ધ, સુંદર અને બળવાન કરી પ્રજાની બધી ધર્મ્ય પ્રવૃત્તિઓ માટે તેને સદા તૈયાર રાખવું એ કાંઇ નાનું કામ નથી. એવું કામ કાંઇ જોગીબાવાના હાથ ફરતાની સાથે દુઃખ ભસ્મ થઇ જાય તેવું અને તેટલું સુકર અને સહેલું નથી. આ પરિસ્થિતિને સમજનારા જ આ કાર્યની ગંભીરતા પુરેપુરી પિછાની શકે છે. એ ગંભીરતાને પિછાનનારા જ પ્રજાના આ મહાશરીરની યોગ્ય સંભાળ રાખી શકે છે. એ સંભાળ રાખનાર ધન્વંતરી જેવા જ એને કુપથ્ય પદાર્થોના સેવનથી મુક્ત રાખી શકે છે. એની સેવાના તો સૌને જ હક્ક છે. પ્રજાના બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો, પ્રજાના વૈશ્યો અને શુદ્રો, સર્વ એ સેવામાં સરખી રીતે ભાગ લઇ શકે છે. સાહિત્યનું તો ખરેખરું પ્રજારાજ્ય જ છે. એમાં કોઇ પણ વ્યક્તિની જુલ્મી સત્તા ઝાઝો વાર ટકી જ શકતી નથી. હૃદયની ભાવના, બુદ્ધિના ચમત્કાર અને અખંડ લગની એ જ એ સાહિત્યની સેવા કરવા માટેના પરવાના છે.

દુનિયાના મહાત્માઓએ લીધેલાં સાહિત્યનાં તપોવ્રત

પ્રજાજીવનના આ મહાશરીરની સેવા, ઇતિહાસની નજર ભૂતકાળમાં જ્યાં સુધી પૂગી શકે છે ત્યાં સુધી પૂગાડતાં દરેક પ્રજાના મહાત્માઓએ અખંડ તપે કીધી છે. વેદ અને વેદાંગના ઋષિમુનિઓ, હજારો શ્લોકોના પૂરવાળાં રામાયણ અને મહાભારતના વાલ્મિકી અને વ્યાસ, સંસ્કૃત વાણીના ભવ્ય ભવનને વ્યવસ્થિત કરનાર ભગવાન પાણિનિ, વિવિધ શાસ્ત્રોના અધિષ્ઠાતાઓ, શુક્રાચાર્ય અને ભાસ્કરાચાર્ય, ચાણક્ય અને વિદુર, ભરત અને નારદ, કાલિદાસ અને ભવભૂતિ, અને એવા અનેક આ પુણ્ય

ખંડ ભારતદેશના સાહિત્યતપસ્વીઓના તપની વિભૂતિ આપણી આગળ હજારો વર્ષ થયા છતાં આજે પણ મોજુદ છે. પશ્ચિમ ખંડ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં ત્યાં પણ હૉમર અને વાર્જિલ, એશ્ચિન અને દાન્તે, રૂસો અને વૉલ્તેર, વિક્ટર હ્યૂગો અને ગોઇથે, શેક્સપીયર અને મિલ્ટન, શેલી અને કીટ્સ, જૉન્સન અને કોલ્રીજ, રસ્કિન અને બ્લેક, ડાર્વિન અને હેગલ, મિલ અને કોમ્ત; એમરસન અને થોરો, ન્યૂટન અને લેન્ડોર, કાર્લાઈલ અને ટૉલસટોય, આદિ અનેક પ્રખર ભક્તોએ, સાહિત્યસેવામાંજ જીવન ગાળ્યાં છે. વર્તમાન કાળમાં જોતાં ખુદ આ આપણા ગુજરાત દેશમાં પણ નરસિંહ મહેતો, ભાલણ, પ્રેમાનંદ, શામળ, અખો, દયારામ, અને આપણા ગઈ કાલનાજ પ્રચંડ સાહિત્ય ભક્તો દલપતરામ, નર્મદાશંકર, નવલરામ, ગોવર્ધનરામ, જેવાં પુણ્ય નામો તો હજી આપણી જીભ ઉપર તાજાંજ છે. ભારતના જગદ્‌વિખ્યાત આધુનિક કવિવર શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની અસ્ખલિત સાહિત્યભક્તિ તો હજીયે ધોધના જેવો ભર્યો ભર્યો ભવ્ય સ્વર કાઢતીજ રહે છે. વર્તમાન ભારતના સનાતન સત્યની મૂર્તિ જેવા મહાત્મા ગાંધીએ પણ એજ સાહિત્યની જેવી તેવી સેવા બજાવી નથી. એમના અપૂર્વ ચેતન બળથી ગુજરાતી સાહિત્યની બહુ વર્ષથી આકાશમાંજ વહેતી અમૃત ગંગાને એમણે પાછી નીચે ઉતારી ઘેર ઘેર વહેતી કીધી છે. આપણા કેટલાક હૈયાત સાક્ષરો પણ વિધવિધ રીતે પોતાની ઉંડી સાહિત્ય ભક્તિનાં પુણ્યદર્શન આપણને કરાવી રહ્યા છે. આ સર્વ તપસ્વીઓએ પ્રજાની ઉન્નતિ માટે સાહિત્યનીજ સમાધિ ચઢાવેલી છે. એ તપસ્વીઓએ પ્રજાના હૃદયઘાટ પર કાળના મોજાં અથડાતાં અને એ ઘાટના ઘણા પથ્થરોને ઢીલા પડતા જોતાં પોતાની ભક્તિ અને પોતાનાં તપ એવડી પ્રાણશક્તિથી અપૂર્વ રીતે દીપાવ્યાં છે. એમના તપમાં સ્વર્ગના રાજ્યની આકાંક્ષા ન હતી, એમની ભક્તિમાં ધર્મપીઠ પામવાની આશા ન હતી કે એમના અખંડ સ્નેહ માટે કશા અદલાબદલાની માંગણી ન હતી. પ્રભુની પ્રજા માત્ર ને પ્રભુના પ્રસાદ અખંડ મળતા રહે એજ તેમનું ધ્યેય હતું, એ જૂના જૂના જોગીડાઓ જૂના છતાં આજે પણ નવીનજ છે; અને તેમનું તપ કાળ જૂતું છતાં હજીએ અખંડજ ચાલી રહ્યું છેઃ—

> જૂનાં છે કાળના મોજડાં,
> ને છે જૂનો અમારો ઘાટ રેઃ
> જોગીડા જૂના જૂના રે,
> લીધાં તપોવ્રત સ્નેહનાં,
> તહીં ઉભા અખંડ જોઈ વાટ રેઃ
> જોગીડા જૂના જૂના રેઃ"

આવાં અખંડ સ્નેહનાં તપોવ્રત જ્યારે આપણે લઈએ, ત્યારેજ એ તપસ્વીઓનાં તપ કેવાં ઉગ્ર હતાં તેનો કાંઈક ખ્યાલ આપણને આવી શકે. પ્રભુ એવા તપસ્વીઓને આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં જમાનાએ જમાનાએ અને યુગે યુગે નવું ચેતન રહેવા જન્મ આપો! અસ્તુ!

ગુજરાતી સાહિત્યની ગતિનો ક્યાસ

સાહિત્યના સર્વ વ્યાપક આકાશનું આ સામાન્ય દિગ્દર્શન કીધા પછી હવે આપણે એ આકાશમાંના એક સૂર્યમંડળ જેવું આપણું ગુજરાતી સાહિત્યમંડળ છે, તેનું સિંહાવલોકન કરીએ, અને જગતના સાહિત્યાકાશમાં આપણા ગુજરાતી સાહિત્યનું સૂર્યમંડળ કેવી ગતિ ધારણ કરી રહ્યું છે તે જોઈએ. આપણે જેટલું ખુલ્લી આંખે જોઈ શકીએ તેટલું તેમ જોઈશું, અને દૂરબીનનું કામ પડતાં તેનો પણ યથાવિધ ઉપયોગ કરીશું. એ દૂરબીનનો કાચ જેમ સાફ રાખવો પડશે, તેમ દૂરબીનનું કેન્દ્ર પણ બરાબર ગોઠવવું પડશે. આપણા દૃષ્ટિમાર્ગમાં જે જે ચાલાક શક્તિઓ કે પ્રેરક બળો આવશે તેની નોંધ રાખતા જઈશું, અને એવી રીતે એની પૂર્વ અને વર્તમાન ગતિને માપતાં માપતાં એની ભાવિ ગતિનો ક્યાસ કંઈક કલ્પનાસંચારે કાઢીશું.

ભૂતકાળ તરફ નજર નાંખતાં એ સૂર્યમંડળના ગ્રહો અને ઉપગ્રહો જે જે આપણી દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવી ગયા છે તે તે સર્વની ગતિ તો આપણી આગળ હવે બહુધા ખગોળવિદ્યાના પ્રથમ પાઠની જેમ પ્રત્યક્ષ થયેલી છે. આ સાહિત્ય પરિષદમાં જ એના વિદ્વાન પ્રમુખોએ તેમ જ બીજા સાહિત્યના પૂર્વ શોધકોએ આપણી ભાષા કેમ બંધાઈ તેનું બીજ ક્યાંથી આવ્યું, તેનો વિકાસ કેવો થયો, તેના ગ્રહો ઉપગ્રહો વગેરે કેવી રીતે હસ્તીમાં આવ્યા, તેઓએ કેવી ગતિએ ભ્રમણ કર્યું, તેમના માર્ગોનો ચીલો કેમ પડયો, વગેરે ઝીણી વિગતોમાં ઉતરીને આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના પૂર્વ કાળના વિધાયકોનું ઠીક ઠીક દર્શન આપણને કરાવ્યું છે, નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈની ભક્તિની જ્વાળાઓના હૃદયભડકા, અખા ભગતના વાદળ ફોડીને ધુમતા અનુભવટંકારના ગગડાટા, શામળના લોકબુદ્ધિના અંધારા માર્ગો પર સતત પડતા ચાતુર્ય વિલાસવતી વીજળીના ચમકારા, પ્રેમાનંદના ભાષાભિમાને ડોલતા હૃદયસાગરની ગગન ગજાવતી અને ધરણી ધ્રુજાવતી પ્રચંડ રસભરતીઓ; વલ્લભ, વીરજી, રત્નો, ધીરો, ભોજો, ગિરધર વગેરે લઘુગ્રહોનાં નાનાં, મીઠાં અને ઉપકારક ઝરણાં, અને દયારામની જીવનના વન ઉપવનમાં મીઠાં કિલ્લોલ કરતી અને રસિકોને હૈયાને હીંચોળતી કનૈયાચુંબી પ્રાણભર મોરલીના ઉંડા તનમનાટ, એ સર્વનાં દર્શન આપણા એ વિદ્વાનોનાં દૂરબીનોએ સારી પેઠે કરાવ્યા છે. એ દર્શન કરી આપણે કૃતાર્થ થઈએ છીએ એટલું જ નહીં પણ એ દર્શનથી આપણી આંખનાં ઘણાં પડળો ઉઘડી જાય છે, અને આપણી વર્તમાન ગતિ માટે કે ભાવિ માર્ગના સૂચન માટે એ દર્શનથી આપણા હૃદયને શક્તિમાન, આશાવન્તા થવાની વિભૂત્તિ જડે છે. આપણું પ્રજા તરીકેનું જીવન કેવું હતું, આપણાં પૂર્વજોની ધર્મ્ય અભિલાષાઓ, તેમના વિલાસો, તેમની આશાઓ, તેમની હૈયાગુંચો, તેમની રહેણીકહેણી, તેમના જ્ઞાનભંડાર, તેમની ભાવનાઓ, તેમનાં ધ્યેયો, વગેરે બહુ બહુ માર્ગ પર એ દર્શનથી પ્રકાશ પડે છે. આપણા સાહિત્યના સૂર્યમંડળનું બીજ કેવી રીતે વિકાસ પામ્યું, અને તેનો ઉત્ક્રમ કેમ આગળ ચાલ્યો, તે જો આપણે જોઈએ, તો એની પ્રકૃત્તિનું જ્ઞાન, એના હવે પછીના ઉત્ક્રમ માટે ઘણું જરૂરનું થઈ પડશે. એ જ્ઞાન જે ગુજરાતીને મળ્યું નથી કે જે ગુજરાતીએ તે મેળવવાની દરકાર કીધી નથી; તે ખુદ પોતાના સાહિત્ય ગોત્રને જ જાણતો નથી. એવો ગુજરાતી જો ગુજરાતી સાહિત્યમાં કલમ દોડાવવા ચાહે તો તે તેનો પ્રયત્ન

કદી પણ સંપૂર્ણ સફળતા નહીં પામે. જે બાગમાં રોપાઓ ઉગાડવવા જોઈએ તે બાગની માટીની કે તેમાં ઉગી શકતાં ઝાડપાનની આપણને પિછાણ જ નહીં હોય તો તે બાગમાં આપણે કેવા રોપાઓ અને તે કેમ રોપી ઉગાડી શકીશું? એ જ રીતે જે સાહિત્યનું સ્થિતિજ્ઞાન આપણને ન હોય તે સાહિત્યમાં આપણા લખાણોથી આપણે કશું ઉપકારક કામ કરી શકીશું નહીં. ગુજરાતી સાહિત્યમાં લેખક તરીકેની અભિલાષા રાખનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિને ગુજરાતી ભાષાના મૂળ અને પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાની ખાસ જરૂર છે. પ્રજાવર્ગની આ જ સુધી પ્રિય થઈ પડેલી પ્રાચીન લેખકોની ભાષામાં શો ચમત્કાર સમાયેલો છે તે જાણ્યા વગર માત્ર આપણા મગજમાં ઉત્પન્ન થતાં વિચારોને ભાષામાં ઉતારતાં આપણે એ પ્રજાહૃદયનાં બારણાં, ખોલવાની કૂંચી મેળવી શકતા નથી. સાહિત્ય જેમ મનુષ્યની ઉંચી શક્તિઓના દર્શનનું સંગ્રહસ્થાન છે, તેમ સાહિત્ય એ જ મનુષ્યની આશા અભિલાષાઓની સ્વપ્નભૂમિ છે, એમાં માત્ર ભૂતકાળના જ ભણકાર નથી, માત્ર વર્તમાનનાં જ ચિત્રો નથી પણ ભવિષ્યના પ્રભાતદૂત જેવા હલકારાઓ છે. દરરોજ ઉઘડતા પ્રભાતમાં ઉષાએ નવા નવા રંગ પુરવાના છે. પણ એ ભૂતકાળને અવગણીને કે વર્તમાનને જ જોઈને નહીં. એણે તો ભૂતકાળની તારાજડિત રજનીને ભવ્ય તેજભર દિવસ સાથે જોડવાની છે. એણે તો લાખો દીવીઓની જ્યોતમાંથી ભભુકતી મહાસૂર્યજ્યોત જગાડવાની છે. એ દીવીઓ પણ પોતપોતાના સ્થાનમાં સૂર્યનું જ કામ કરી રહેલી છે. એ આકાશમાં આપણે પણ આપણા સૂર્યને ભભુકાવવાનો છે અને આપણે પણ આપણો દિવસ પૂરો થતાં એ જ દીવીઓની હારમાં સમાવવાનું છે આ દર્શન જો આપણને સ્પષ્ટ થાય તો એ ભૂતકાળની દીવીઓના જીવન આલેખન અને તેઓની વિજયવાર્તા જોવા સાંભળવામાં અને આપણા હૈયામાં ઉતારવામાં આપણી સિદ્ધિના પ્રથમ પગથિયાપર આપણે દૃઢતાથી ચઢ્યા છીએ, એવો સંતોષ પામી શકીએ.

પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ અને લોકહૈયાં ખોલવાની કૂંચી

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ આપણા મગજના ખોરાક માટે કેટલો અગત્યનો છે. એ પ્રાચીન સાહિત્ય મુખ્યપણે કવિતામાં જ સમાયલું છે, એ પ્રાચીન સાહિત્યનું જીવન હજી કેવું પ્રવાહી રહ્યું છે તે તો આપણાં ગામડાઓમાં જ આપણે પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ. હજી યે લોકો નરસિંહ – મીરાંનાં પદો, સામળની વાર્તાઓ તથા એના છપ્પાઓ, પ્રેમાનંદનાં જૂદાં જુદાં આખ્યાનો, અખાના સોનારટીપણી જેવા કહેવતરૂપ બનેલ શબ્દ – ઘા મારતા છપ્પાઓ, દયારામની મધુર ગરબીઓ, વગેરે કેવા ભક્તિભાવથી કે આનંદ પ્રકાશથી ગાય છે તે જ પ્રાચીન સાહિત્યના અમર પ્રાણની સાખ પૂરે છે. તમારે લોકોનાં હૈયામાં જો ઉતરવું હોય તો કઈ કૂંચીઓથી એ હૈયાનાં બારણાં ઉઘડી શકે છે તેની પીછાન કરવી જ જોઈએ. ભાલણ, નરસિંહ મહેતા અને વિષ્ણુદાસની કવિતાઓએ જેમ પ્રેમાનંદ જેવા મહાકવિને એ કૂંચીઓ આપી હતી, તેમ દયારામે પણ એ જ કૂંચીઓને જોઈ પોતાની નવી ઝળકતી કૂંચીઓ કરાવી હતી, અને એવી જ કૂંચીઓથી નર્મદ – દલપતે પણ લોકહૈયાનાં તાળાં ખોલ્યાં હતાં. આજના જમાનામાં પણ એ કૂંચીઓનો ભેદ જાણનારા જે નવા કવિઓ ધીરે ધીરે એનો ચમત્કાર સમજતા થયા છે, તે સર્વ લોકહૈયાને ટૂંક સમયે પણ ખોલી

શક્યા છે બાકી તો એ કૂંચીઓ ને અવગણુનાર કે એનો ભેદ ના જાણુનારા બીજા લેખકો માત્ર કાગળપરના કવિઓ જ રહ્યા છે! નથી એ લેખકો એ લોકહૈયાંના અચળ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરી શક્યા, કે નથી એ લોકહૈયાંએ એમની કશી પરવા રાખી. પક્ષી આકાશમાં ભલે ઉડે અને સૂર્યનાં તેજ આંખોમાં ભરી પવનની પાંખ સાથે પોતાની પાંખ ઘસીને તે ભલે આનંદ માણે, પણ એ પક્ષીનો માળો તો નીચે ઝાડ પર જ કે કોઈ પથ્થરની બખોલમાં જ રહેવાનો, એને ત્યાં ઉતર્યા વગર છૂટકો નથી. આપણા નવા લેખકોએ અને કવિઓએ એ ભેદ હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. એ ભેદ લોકહૈયાંને તરછોડીને પછી પાછી તેની બેપરવાઇની ફરિયાદ કરવી એ અણુજૂગતું છે. સૂર્ય ભૂમિને મળવા જાય ત્યાં જ એના રંગો ખીલી રહે છે. એ ઉંચો અને અતડો રહે તો એને તપવું જ રહ્યું છે,

સાહિત્યનું વૃક્ષ અને લોકહૈયાંનો સ્પર્શ

સાહિત્યનું પણ વૃક્ષ કહેવાય છે, એટલે એનો કોઇપણ વિભાગ જ્યાં સુધી એના મૂળમાંનો રસ મેળવી શકે છે ત્યાં સુધી તે વૃક્ષની સાથે જોડાયેલો અને જીવતો રહે છે. એ વૃક્ષને વખતો વખત નવનવાં પાંદડાં અને નવનવો ફાલ આવે જ જાય છે, પણ તે માટે એ વૃક્ષની અનેક રીતે સંભાળ રાખવી પડે છે. એની ડાંખળીઓ આવતી જાય છે, અને તે પર પાંદડાં, ફુલો અને ફળો પણ ઉગતાં જાય છે. પણ એ સર્વનું પોષણ એ વૃક્ષનાં મૂળમાંના રસથી જ થવાનું. જે ડાંખળીને એ રસ પહોંચતો બંધ થાય તે સૂકાઇને ખરી જાય છે. આ વૃક્ષની બીજી પણ કુદરતી ખૂબી છે. એને પોતાની ડાંખળીઓ ઉગે તેનું પોષણ કરે એ તો સ્વાભાવિક છે, પણ એ વૃક્ષમાં કોઈ એવા જ બીજા સજાતીય વૃક્ષની ડાંખળીની કલમ કરી અગર ખુંટી મારે અને સંભાળથી તેની બરદાસ્ત રાખે તો એ નવી બહારથી આવેલી ડાંખળી સૂકાતી સૂકાતી પણ એ વૃક્ષનાં અંતરમાં મળી જાય છે. અને પછી તેનું જ સુંદર અંગ બનીને રહે છે. પણ એ માટે પણ એ વૃક્ષના મૂળમાંથી આવતા રસને જ તે આભારી છે. તે મૂળના રસ વગર નવી ડાંખળીનું જીવન કદી રહેવા પામે નહીં. આ સત્ય સાહિત્યને પણ સંપૂર્ણ રીતે લાગુ પડે છે. માટે જ મારા તમામ નવીન લેખકબંધુઓને મારી નમ્ર સૂચના છે, કે તમે બધી નવીનતાઓ આપણા સાહિત્યમાં ભલે લાવો, બલ્કે હંમેશાં લાવો, અને તમારી નવી વિદ્યામાંથી પ્રેરાતી અનન્ય પ્રતિભાના ચમકાર ભલે ચમકાવો પણ એ તમારા હૃદય સ્વપ્નમાં જોયેલી સુંદરતાઓને એ સાહિત્યમાં કાયમનું સ્થાન આપવા ઇચ્છતા હો, અને એ તમારા પ્રયત્નોને લોકહૈયાંમાં સદાના સમાવવા માગતા હો, એ વૃક્ષની ડાળીઓ સાથે માત્ર બહારથી દોરી વીંટી લીધાથી તમારી ડાંખળીઓ સજીવન રહેવા પામશે નહીં પણ એ નવી ડાંખળીઓની એ સાહિત્યના વૃક્ષમાં ખૂંટીઓ મારવી પડશે. અને એઓને એ સાહિત્યવૃક્ષના મૂળમાંના રસથી જ પોષણ આપવું પડશે. વૃક્ષ જેમ જેમ મોટું થતું જાય તેમ તેમ ભલે તે ફેલાતું જાય, અને તેને નવાં નવાં પાંદડાં અને ફુલો પણ આવતાં જાય, પણ એ સર્વમાં એ જ મૂળનો રસ પહોંચે છે. અને તેથી જ તે સમૃદ્ધિવાન છે. નરસિંહમેહતાના ભજનનાં કે શૃંગારનાં પદો જુવો. પ્રેમાનંદના આખ્યાનોના અનેક રાગમાં અને ઢાળમાં અને લખાયેલાં ગીતો કે કડવાં સુણો, કે દયારામની રસવિલોલ ગરબીઓ સાંભળો, આપણા ગધકાલના જ દલપતરામની ગરબીઓની પણ મીઠાશ

આરોગો, એ સર્વ મહા કવિઓ આ ઉંડું સત્ય જાણતા જ હતા, અને તેથી એ સર્વની ભાષામાં આપણે એક સરખો અકથ ચમત્કાર જોઈએ છીએ. ભાષા ભલે આગળ અને આગળ વધતી જાય, તેનાં અનેક સુંદર અંગોનો વિકાસ થાય, પણ એનો પ્રવાહ તોડી શકાય નહીં. એક જ દાખલો બસ થશે. નર્મદ–દલપત સુધી આપણી એ બાલભાષાનો પ્રવાહ સારી પેઠે વહ્યો. અને ભાષામાં ઉગતા નવીન વિચારોનો નિભાવ પણ એ કવિતાઓની એ બાલ ભાષાના મૂળ રસથી જ કીધો. ત્યાર પછી ગોવર્ધનરામની 'સ્નેહમુદ્રા' બહાર પડી. એ ઉંચી કલ્પના ભર્યા કાવ્ય ગ્રંથમાં ગોવર્ધનરામથી મોટે ભાગે એ બાલભાષાનો મૂળ રસ ઝીલાયો નથી, અને તેથી એમનાં કાવ્યો ગુજરાતી સાહિત્યનાં પોતાનાં ફુલો જેવાં મોટે ભાગે ઉગ્યાં જ નથી. એ કાવ્યોએ લોકહૈયાંને સ્પર્શ સરખો કીધો નથી અને એ લખાયાને લગભગ ૪૦ વર્ષ થયાં તો પણ હજી તે અતડાં જ રહ્યાં છે. એ જ પુસ્તકમાંનાં ત્રણચાર કાવ્યો જેવાં કે, કોયલ, નદી, ઉષા, ચક્રવાકી અને સંસ્કારી પુત્રીના વૃદ્ધ પિતાને કહેલાં હૃદયવેધક વચનોવાળું કાવ્ય કે, જે ગુજરાતની કોઈપણ વ્યક્તિને ડોલાવે તેવાં છે તે એ જ બાલભાષામાં લખાયાં છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર' માંની ગઝલો અને લાવણીઓ તેમ જ જોગીરાજવાળું કાવ્ય એ જ બાલભાષાનો અખંડ પ્રવાહ ધારીને લખાયેલાં છે, અને તેથી તે લોકહૈયાંને સ્પર્શ કરી શક્યાં છે, અને ગુજરાતી ભાષામાં તે અમર પણ રહેશે. કલાપીની ભાષામાં પણ એ જ પ્રવાહીપણાનો મૂળ ગુણ રહેલો છે આપણા હૈયાત કવિઓ પણ એ મૂળ રસનો પ્રસાદ જ્યાં જ્યાં ઝીલી શક્યા છે, ત્યાં ત્યાં એમની વાણીએ લોકહૈયાંને જીત્યાં છે જ, અને આપણા તમામ ઉગતા કવિઓ અને લેખકો આ શુદ્ધ પણ સાહિત્યને લગતું સનાતન સત્ય જેટલું જલ્દી જોઈ શકે તેટલું તેમને તેમ જ આપણા સાહિત્યને પણ લાભકારક છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે વિચાર

હવે આપણે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ અને પ્રવૃત્તિ જોઈએ. દુનિયાની બીજી પ્રજાઓની માફક આપણે પણ આપણા સાહિત્યનું અભિમાન રાખીએ તેમાં કશું ખોટું નથી. એ આપણું સ્વજન છે, હૃદય છે અને પ્રાણ પણ છે. અનંત બ્રહ્માંડમાં સૂર્ય શું, ચંદ્ર શું, આપણી પૃથ્વી શું, અને આપણે શું, પણ ન્યાયી ઈશ્વરે એ સર્વને તેમ આપણને પણ વ્યક્તિત્ત્વ આપેલું છે. એટલે આપણી પોતાની મર્યાદામાં આપણી સેવા એ માયાળુ પ્રભુના ચરણમાં દેવાનું આપણને યોગ્ય અભિમાન હોઈ શકે. ગુજરાતી સાહિત્ય સંસ્કૃત જેવું પ્રૌઢ ન હોય, અંગ્રેજી જેવું વિશાળ ન હોય, કદાચ એના બાલબંધુ બંગાલી જેવું નવસમૃદ્ધ પણ ન હોય, પણ એ સુંદર અને મધુર તો છે જ અને આપણું પોતાનું હોવાથી વહાલું પણ છે જ. એને આપણા સિવાય બીજા કોણ લાડ લડાવશે, એની અભિલાષાઓ બીજા કોણ પુરી કરશે, એની નાની મોટી સેવા બીજા કોણ ઉઠાવશે અને દુનિયામાં એને આગળ પડતું કરવા માટે બીજા કોણ એને માથે કીર્તિની કલગી ખોસશે, એવા એવા કોડ આપણ સર્વ ગુજરાતી બંધુઓમાં સતત ઉછળતા રહેવા જોઈએ. એને માટે પ્રેમાનંદે જીવન ભર માથે પાઘડી બાંધી નહીં, એને માટે નર્મદે કેસરિયાં લઈ પેટે પાટા બાંધ્યા. એને માટે દલપતરામે દરબારે દરબારે વકીલાત કરી લક્ષ્મીજીવીઓ પાસે ભિક્ષા માગી અને આપણી નજર સામે એને માટે ગોવર્ધનરામે લક્ષ્મીજીનાં સુવર્ણધામ

છોડી વનવાસ સેવ્યો. બહેનો અને બંધુઓ, એવી એ આપણી ગુજરાતી ભાષા અને એવું એ આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય કોને પ્રિય ન હોય? એનું અભિમાન આપણે કેમ ન રાખીએ? એની સેવામાં આપણે કેમ નાનમ માણીએ? એનું રક્ષણ કરવા આપણે કેમ પાછી પાની કરીએ? જેવું છે એવું એ સાહિત્ય આપણું છે અને આપણી સેવા ઉપર એનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે, પણ આપણી સેવા એની પ્રશંસાનાં બણગાં ફુંકવામાં નથી. એની દિન ઉગે વધતી સમૃદ્ધિમાં આપણે ફુલ નહીં તો ફુલની પાંખડી યે ઉમેરવાની છે. એમ કરવા જતાં આપણા પ્રયાસો વાંકાચુંકા થઈ ન જાય તે સંભાળવાનું છે. સેવાના આવેશમાં આપણે જે પૂજ્યના ચરણ ચાંપીએ તેને આરામ આપવાને બદલે વિવેકહીન બળ વાપરી તેના 'હાડકાંનો ખુરદો' કરી ઉલ્ટી પીડા કરીએ તેમ ન બને તે તપાસવાનું છે. આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વિના માત્ર કાંઈક ચમત્કાર કરી બતાવવાની ઇચ્છાથી જ ઉચ્છેદક વૃત્તિ ધારણ કરતાં સાહિત્યના કોઈ અગત્યના અંગને જ નુકસાન પુગવાથી 'ચમત્કાર' પણ જાય અને 'નમસ્કાર' પણ જાય એવી સ્થિતિમાંથી એનું રક્ષણ કરવાનું છે. ટુંકામાં ગુજરાતી સાહિત્ય દુનિયાની બીજી ભાષાઓના સાહિત્યની હરોળમાં નહીં તો તેની હારમાં પણ ઉભું રહે એવું થયેલું જોવામાં આપણું અભિમાન તૃપ્ત થાય એમ તો આપણે સર્વે ઇચ્છી શકીએ.

ગુજરાતી સાહિત્યનો મંથનકાળ

આપણા સાહિત્યના એવા સાચા અભિમાનથી આપણે હવે એની વર્તમાન-સ્થિતિને તપાસીએ અને જોઇએ કે આપણે એનો પ્રવાહ કેવી રીતે આગળ વહેવડાવીએ છીએ. અંગ્રેજી કેળવણીના આગમનથી આખા હિન્દુસ્થાનની જુદી જુદી ભાષાઓનો મંથનકાળ શરૂ થયેલો કહેવાય. જુદી જુદી સંસ્કૃતિમાં ઉછરેલી પ્રજાઓ અનિવાર્ય ગાઢા સંબંધમાં આવતાં નવી સ્થિતિઓ અહીંતહીં ઉભી થાય એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી એ જુદી જુદી પ્રજાના સાહિત્ય પર તેવી જ અસર થાય છે. નદી અને દરિયાના સંગમસ્થાને જેમ મોજાઓ ઘણાં ઉછળે છે, તેમ ત્યાં રેતી અને કાદવના ઢગ પણ ઉંચા થાય છે. આપણે ત્યાં પણ એવું જ બન્યું છે. અંગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસ સાથે સંસ્કૃતનો અને કંઇક અંશે ફારસીનો નવી દૃષ્ટિથી અને નવી પદ્ધતિથી અભ્યાસ થવા માંડ્યો. એટલે એ ભાષાઓના સાહિત્ય જેવું આપણી ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં પણ કંઇક જોઇએ, એવી નવી અભિલાષાઓ આપણા નવીન અભ્યાસી વર્ગમાં ઉત્પન્ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. એ સંગમકાળના પ્રથમ ભાગમાં દલપતરામે અને નર્મદાશંકરે એવી નવી આશાઓને તે કાળની પ્રજાને રુચે એવાં એવાં નવાં રૂપ આપ્યાં. અલબત્ત, દયારામ કવિ મારફતે મળેલો સાહિત્યની બાળભાષાનો દીપ એ બંને કવિઓએ નવું તેલ પૂરતાં પણ ઝળતો રાખ્યો. એમ કરતાં તેઓએ પણ કંઇક દીવીઓ અને કોડિયાં બનાવ્યાં ને ભાગ્યાં, પણ એ દીપને તો સતત જળતો જ રાખ્યો. એ સંગમકાળના પ્રથમ ભાગ પછી અંગ્રેજી કેળવણીની ભરતી કાંઇક વધુ જોરથી ભરાતી ગઇ. અને તેને પરિણામે દેશના આચાર વિચારોમાં તેમ જ દેશના સાહિત્યમાં પણ જબરો મંથનકાળ શરૂ થયો. સંસ્કૃતમાંનું એટલું બધું ઉત્તમ, અંગ્રેજીમાંનું કે ફારસીમાંનું એટલું બધું અનુકરણ યોગ્ય, એવા વિચારોની ભરતી ભરાતાં આપણા સાહિત્યની નદીના કિનારા

ડૂબતા ગયા, પાળો કહિં કહિં ભાંગતી ગઇ, અને નદીનાં પાણી ડહોળાં તેમ જ ખારાં પણ થયાં. એ થાય એ કુદરતી હતું. એ મંથનકાળ પણ ઉપકારક છે.

મંથનકાળનો બીજો ભાગ

આ સંગમકાળના બીજા ભાગમાં આપણા સાહિત્યની નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ બહુ જોશભેર ચાલી રહી. કવિતામાં કેવળ નવો જ માર્ગ લેનારા નીકળ્યા, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે ફારસી કવિતાઓની અનુકૃતિઓની નાની નાની પણ કેટલીક સુંદર ભેટ ગુજરાતી સાહિત્યને તેના નવીન પૂજકો તરફથી મળી. હૃદય ઉમળકાભર્યાં હતાં, સાહિત્યસેવાના કોડ હતા, નવી વિદ્યાનો મદ પણ હતો, ગુજરાતી પ્રજાને કાંઇક નવું નવું કરી દેખાડવાની અભિલાષા હતી. ઘણું ઘણું હતું, પણ એ સર્વ સંગમકાળનાં મોજાં હતાં, એટલે ન હતી એમાં નદીના પાણીની મૂળ મધુરતા, કે ન હતું નદીનું બાપીકું પૂર. એમાં તો ખારા સમુદ્રનાં ઉછળતાં ફીણ હતાં. તેમાં કચરો યે હતો અને એ સંગમસ્થાને થતા રેતી અને કાદવના પણ ઢગ હતા. કુસુમમાળા, કુંજવિહાર, અભેદોર્મિ, હરિપ્રેમપંચદશી, ક્લાન્ત કવિ, સ્નેહમુદ્રા, વગેરે સર્વ એ કાળનાં જ મોજાં હતાં. એ સર્વમાં નદીનું મૂળ પાણી બહુ થોડું ભળ્યું હતું. ત્યાં યે એ લોકહૈયાને અસ્પૃશ્ય લાગ્યું. મંથનકાળની સજા એના ફળને ઝીલનાર અને ઝીલાવનાર એ બન્નેને લાગે છે. આપણા સાહિત્યના આ મંથનકાળમાં પણ તેવું જ બનતું આપણે જોયું છે. નવીન લેખકોને તેમ જ લોકહૈયાને સાંકળતી પરંપરાને સર્પ જેવી જાણીને તરછોડી કાઢી, તો લોકહૈયાંએ આ નવીન લેખકોની કૃતિઓને પોતાનાં આંગણાંમાં ફુંકાઇને ઢગ થયલી ધૂળ જેવી ગણીને વાળી નાખી! બન્નેને રીસામણાં જ રહ્યાં. જૂના અને નવા વિચારોની અથડામણ જોશભેર થતી ચાલી, જૂનું એટલું ઘરેડિયું, માટે ચાવીને કુચો થયલું. ફેંકી દો એને ઉકરડા પર, નવું એટલું વિદેશી, સારા સંસારને અભડાવતું, લોકો એને ન્યાત બહાર. આવા હડાયુદ્ધની સ્થિતિમાં આ સંગમકાળનો બીજો ભાગ જતો હતો. નદીનું પૂર સમુદ્ર ભણી તેના મોજાંને હટાવવા પ્રયત્ન કરતું હતું, તો એ મોજાં પણ વધુ વધુ સામે ધસી એ પૂરમાં ભળતાં ભળતાં નદીમાં પ્રસરતાં હતાં. એવામાં ગુજરાતી સાહિત્યની કીર્તિને સર્વકાળ ઉજાળી દીપાવે એવો એક ચમત્કાર બન્યો. વિષ્ણુ અને મહાદેવનું તુમુલ યુદ્ધ અટકાવતો એક મહાયોગી પ્રગટ થયો, અને "હું તો બેઉને લાગું પાય, નમો નમો" એવો મધુર પણ ઊંડી ભક્તિનો સત્તાધારી સ્વર એ મહાયોગીની "સરસ્વતીચંદ્ર"ની રસજ્ઞાનચક્ર જેવી નવલકથાએ એ જ કાળમાં કાઢયો. લોકહૈયાનું પુરું નિરીક્ષણ કરીને, તેની કથા અને પરંપરા ઉપયોગમાં લઇ તેના અનુભવભંડારના મોંઘા રત્નોને ચૂંટીને તથા સાફ કરીને, તેના સાહિત્યની બાલભાષાને ઠેર ઠેર સવિવેક વાપરીને, એ સમર્થ અમર લેખકે નવી વિદ્યાની મુક્ત હવા ફૂંકી તેના પ્રચંડ, શક્તિમાન અને સભરસ પૂર્ણ મોજાંઓનો વિજયવંતો સફળ યોગ એ નદીના પાણી સાથે કરાવ્યો. પ્રભુની વિભૂતિ ફરી એક વાર ગુજરાતના એ મહાલેખક દ્વારા ઉતરી. ગોવર્ધનરામ એ કવિ હતા, પણ એમનું કવિત્વ "સ્નેહમુદ્રા"ની દેવઝાડીમાં ગૂંચવાઇ પડયું હતું. એ કવિત્વની રસરેલ તો "સરસ્વતીચંદ્ર" માંજ સમાઇ શકી અને લોકહૈયાંને પણ તેમાં ડૂબાડી શકી. ગુજરાતના લેખકો અને

વાંચકો બન્ને એમાં ભીંજાયા. પ્રાચીન સાહિત્યના અમર રંગો એ મહાન લેખકે જ પાછા પૂર્ણ પ્રકાશભર બતાવ્યા. નવીન પ્રેરક બળોની છાળોનાં મોંઘાં મોતી પણ એણે જ જાદૂભરી રીતે આપણે આંગણે વેરાવ્યાં. સંગમકાળનો બીજો ભાગ મને તો હજીએ ચાલતો જ દેખાય છે, કારણ આ મહાન લેખક પછી એવો બીજો કોઇ લેખક હજી થયો નથી, કે જે સારી ગુજરાતના સાહિત્યમાં એવી પ્રખર વિદ્વત્તા, એવું તલસ્પર્શી જ્ઞાન, એવો ઉંડો અનુભવ, એવું વિશાળ વાંચન, એવી પ્રૌઢ વિવેચનશક્તિ, એવી વેગભર રસરેલ, એવી હંસન્યાયવૃત્તિ, એવી દૂરગામી કલ્પના, અને ટૂંકમાં કહીએ તો એવી અદ્‌ભુત લેખનકળાનાં દર્શન કરાવી શક્યો હોય. અને જ્યાં સુધી એવો બીજો સમર્થ લેખક કે કવિ દર્શન આપશે નહીં, ત્યાં સુધી તો એ મંથનકાળનો બીજો ભાગ ચાલુ જ રહેલો કહેવાશે, અને તેની ઉપર ગોવર્ધનરામનું જ આધિપત્ય રહેશે. આ છેલ્લા ત્રીસ વર્ષના ગાળામાં થોડા સારા લેખકો અને થોડા સારા કવિઓ પણ થયા છે, પણ એ બધા આકાશમાંના તારા જેવા. એ કવિઓએ અને લેખકોએ પણ ગુજરાતી સાહિત્યની ઉન્નતિમાં પોતપોતાને માર્ગે યથાયોગ્ય ફાળો આપ્યો છે,

એક કવિની ઉગતી કવિતા જોઇ સ્વર્ગસ્થ કાન્તે તેને "અમીવર્ષણ ચંદ્રરાજ"ની સુધા જેવી ગણાવી હતી પણ એ કવિ, ખરૂં પૂછો તો, ધૂમકેતુના જેવો જ ઉગ્યો હતો, એ ધૂમકેતુએ આપણી દૃષ્ટિ કૌતુક અને આશાથી ભરી નાંખી, જોતજોતાં આકાશની મધ્યમાં એ આવ્યો, માર્ગમાં કંઇક તારાઓને એણે પોતાના પૂચ્છના પ્રકાશમાં નવડાવ્યા, અને આંજ્યા, અને ઘડીભર આપણ સર્વને તે આ આકાશ તેજથી ભરી દેશે એવું લાગ્યું. પણ એ ધૂમકેતુના કૌતુકમાં જ એનું પ્રબળ પણ હતું. એ કૌતુક જોતજોતાં ઉડી જતું જણાયું, કારણ એમાં અચળ રોશની ફેંકતા તારાની સ્થિરતા ન હતી. શુક્લ ચંદ્રના જેવી નિયમિત ગતિથી એના અમૃતકુંભમાંથી આપણી પૃથ્વીને વધુ અને વધુ શુદ્ધ અમૃતજળ દિન પર દિન મળતું ન હતું. એની લીલા જોતજોતાં સંકેલાતી, અને હવે તો માત્ર પૂચ્છનો જ પ્રકાશ પશ્ચિમાકાશ ને દ્રષ્ટિમર્યાદામાં ઉતરતો લાગે છે. આપણા સાહિત્યાકાશમાં એણે પણ પોતાની શક્તિ અનુસાર ઠીક ઠીક તેજ રેલાવ્યાં છે. એની કવિતા જ્યાં જ્યાં આપણા સૂર્યમંડળની શુદ્ધ પ્રવૃત્તિને વફાદાર રહી છે ત્યાં ત્યાં તેણે સુંદર ચમત્કાર બતાવ્યા છે, પણ એ સૂર્યમંડળના વર્તુળની બહાર ધૂમકેતુની સ્વભાવિક ભ્રમણપ્રવૃત્તિ હોવાને લીધે એનું વાતાવરણ કાંઈક જુદું જ છે, અને એની ગતિ પણ કાંઈક ભિન્ન જ છે. એથી જ એના તેજમાં અંજાઈ એને અનુસરવા જનાર એ ધૂમકેતુના સ્વાભાવિક ભ્રમણને પામી શકતો નથી. સૂર્યમંડળની પ્રવૃત્તિ અને ગતિથી જે ભિન્ન પ્રવૃત્તિ અને ગતિ ધારણ કરે, તે એ સૂર્યમંડળનું સ્થાયી અંગ બની ના રહે તો તેમાં નવાઈ નથી. ખુદ કાન્તે પણ આ સત્ય પાછળથી જોયું હતું, અને જે આજે એ જોઇ શકતા નથી તે વખત જતાં જરૂર જોશે. સાહિત્યમાં સત્ય જ નભી શકે છે. એટલે એ સાહિત્યનું કેવળ સત્યની દૃષ્ટિથી અને નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિથી દિગ્દર્શન કરાવતાં કોઇપણ બંધુને તે અપ્રિય લાગે તો હું તેની ક્ષમા જ માંગી લઉં છું, પણ અસત્યની કે અર્ધ સત્યની ઓથ તો હું ના જ લઉં, જ્યાં આખા આકાશનું આપણે દીર્ઘ દર્શન જ કરવા બેઠા ત્યાં એ સત્યથી અને સ્નેહથી બધું બતાવવું જ

રહ્યું. મારી દૂરબીનમાં ખામી હોય તો તે શુદ્ધ કરવા તત્પર છું, પણ મારા હૃદયની સંપૂર્ણ નિખાલસતાની અને મારા શુદ્ધ બંધુભાવની તો હું સર્વને ખાત્રી આપું છું. આપણા કવિ એ ધૂમકેતુના જેવા જ મને લાગ્યા છે. એના ચમત્કાર અને એની તેજભરી નવીન લીલા આપણી સ્મૃતિમાંથી ખસે તેમ નથી. એના પણ આપણે ઋણી છીએ, ચંદ્ર વગરના આકાશમાં એણે આપણી નજરને કૌતુકથી અને કદીક કદીક પોતાના તેજની પિચ્છ કળાથી આંજી રાખી આપણને આનંદ આપ્યો છે.

પણ-પણ આ મંથનકાળમાં હજી આપણાં માખણ ઉતર્યાં નથી. આપણો મહાકવિ કહેવાનો નહીં પણ ખરો મહાકવિ–આપણા આ નવા યુગને પોતાના ગગન ગર્જનાથી છાઈ દેતો અને પોતાના રસામૃતના વરસાદની મૂશળધારાથી સારા ગુજરાતને અને જગતસુદ્ધાંને તરબોળ કરતો એવો આપણો મહાકવિ હજી આપણને મળ્યો નથી. ઉદયાકાશમાં વાદળાં ચઢી આવે છે, કદી થોડી ગર્જના પણ થાય છે. કદી અદલડી વરસાદનાં ઝરમરિયાં પણ વરસે છે, પણ એ પેલો ચોમાસાનો મહા અધિપતિ મેઘરાજ નહીં, પણ મહા માસનાં માવઠાં. હજી અષાઢની હેલીઓ, શ્રાવણનાં સરસરિયાં અને ભાદરવાનાં ભરપૂર ભરણાં દૂર છે. બાકી તો આપણે આપણાં પ્રિયજન માટે જે વધુ પડતું બોલીએ તે તો આપણી સ્નેહપ્રથા જ છે. આપણું મન મનાવવામાં સંતોષ હશે, પણ સ્થિતિનું સત્ય જ્ઞાન કે પ્રગતિની ખરી ધગશ તેમાં નથી.

નવી ગુજરાતી કવિતાની સ્થિતિ

ગુજરાતી સાહિત્યનાં જૂદાં જૂદાં અંગોનો વિકાસ મંથનકાળમાં કેવો થાય છે તેનું સમગ્ર દિગ્દર્શન હવે કરી લઇએ. પ્રથમ આપણે કવિતાનું અંગ તપાસિએ. મુખ્ય ભાગે તો આપણને હજી નાનાં સંગીત કાવ્યો જ મળે છે. એમાં પણ આજ વીસ વર્ષથી જ બેચાર કવિઓ સારા અને મંથનકાળના નવા નવા ચીલા પાડતા ગણાતા આવ્યા છે, તેઓ સિવાય હજી કોઈ તેઓના જેવો પણ નવો કવિ ખરી રીતે બહાર આવ્યો નથી. એ તે દાયકા આગળના બહાર પડેલા કવિઓની નવી કૃતિઓમાં પણ મોટે ભાગે ચઢાવ નહીં પણ નીચે જતો ઢોળાવ જ લાગે છે. કેટલાંકનાં રસઝરણાં સૂકાયાં છતાં તેમાં કદી કદી દૂર પડતા વરસાદનાં પાણી આવી જાય છે, તે પૂરતાં તે રહ્યાં છે. કાંઇક નવું કરવું, કાંઇક મોટું કરી બતાવવું, એ અભિલાષા હજી યે કેટલાકના મનમાં રહી છે, પણ કાંતો એ અભિલાષાને કાર્યમાં ઉતારવાની શક્તિ હવે તેઓમાં રહી નથી, કે કાંતો એને ફળીભૂત કરવા માટે ચોખ્ખો ખોળાતો ખરો માર્ગ તેઓને મળતો નથી. કેટલાક કવિ–કેસરીઓ જીવન ભર પ્રસંસાના ફૂલ ઢગમાં જ દટાઈ હવે અદૃશ્ય થવા આવ્યા છે, કેટલાક પોતાને કીર્તિટોચે પૂગી ગયલા માની પોતાના નાના મંડળના અધિદેવતા બની માથે લટકતાં છત્રમાં જ ઢંકાઈ જવા માંડ્યા છે, કેટલાક હજી ઘરના ભારવટીઆ પર બેસી ચીં ચીં કરતા થાક ખાવા લાગ્યા છે, અને કેટલાકે તો પોતાનો દિવસ સંકેલી પણ લીધો છે. એકાદ બે જ ધીમે ધીમે પણ મક્કમ અને બળવાન પગલે ચઢાવ ચઢ્યા જાય છે, અને જો કે તેમનાં પગલાં ધીમાં છે પણ તે ગુજરાતી સાહિત્યનાં મંથનકાળમાં સારી પેઠે માર્ગદર્શક થતાં જાય છે. જે સર્વ ઢોળાવ પર ઉતરતા જાય છે તેઓની એવી

ગતિ કેટલેક અંશે આપણી અતિ પ્રશંસાને લીધે જ થઈ હોય એમ લાગે છે. આપણે આર્યજનો તેત્રીસ કરોડ દેવતાના પૂજારી પડ્યા, એટલે આપણી એ વેદકાળજૂની રૂઢિ પ્રમાણે એ દેવતાઓને વધારતા જ જઈએ. એ પૂજનવિધિ આપણા સાહિત્યના આ મંથનકાળના નાના મોટા બધા લેખકોને આપણા દેવતાસ્થાને બેસાડે છે, અને જેમ એ દેવતાઓને તેઓનું તેજચક્ર આપણે જ ચીતરી કે કોતરી આપી એવી રીતે તેઓનું દૈવત્વ સ્થાપી આપીએ છીએ, તેમ એ લેખકોને પણ આપણે જ એવા દિવ્ય અંશધારી કરી બેસાડીએ છીએ. એથી આપણને તેમ જ એ લેખકોને પણ હાનિ થાય છે. એ સમજે છે કે ચાલો, અમે હવે મહા લેખક કે મહા કવિ થયા, આ બધા અમને પૂજે છે, અમારી આસપાસ મધમાખ જેવા ગૂંજે છે, જ્યાં છઈએ ત્યાં અમને સ્ટેશન પર કે ડક્કાપર માનભર લેવા અને મૂકવા આવે છે, અમારી મહત્તા હવે પૂરી અંકાઈ, અમારૂં જીવન હવે સાર્થક થઈ ગયું, ચાલો હવે વધુ કરવાનું નથી, હવે તો મોઢેથી પડ્યાં વેણો ચટ ઝીલાઇ ઝટ કહેવત રૂપ જ થઈ જવાનાં. આવી રીતિથી એ લોકોના ઉન્નતિમાર્ગ બંધ થઈ જાય છે, અને સાહિત્યનો ડુંગર એવા લેખકોથી પૂરો ચઢી શકાતો નથી. સાહિત્યની તો અખંડ સમાધિ ચઢાવવી જોઈએ. એને માટે દિલના આતશ હંમેશાં ધગધગતા રાખવા જોઈએ. લેખકોના શરીરે નહીં પણ લેખકોનાં જીગરે ફકીરીનો સાલ્લો ઓઢવો જોઈએ, અને એ સાહિત્યમાં ગુલતાન થયલાં જીગરે સાહિત્યની ધુન અને સાહિત્યની "અનલ-હક્ક"ની બાંગ પુકારવી જોઈએ. કવિતા માટે કહો કે સાહિત્યનાં બીજાં ક્ષેત્રો માટે કહો. પણ સતત પરિશ્રમ વગર મોટાં પરિણામો કદી સંભવતાં નથી. તેમાં આ મંથનકાળમાં તો જ્યાં બધું નવેસરથી ઘડાવા માંડ્યું છે, ત્યાં તો પોતાની જોખમદારી સમજનારા લેખકોને ચાલુ ઉદ્યોગની અને નિરંતર સાવધાનીની મુખ્ય જરૂર છે સાહિત્યનું યે કારખાનું છે, ત્યાં ભલભલાં નાનાં મોટાં, તીણાં બુઠ્ઠાં ઓજારો પડેલાં છે એ કારખાનામાં કામ કરનારે સાવધાની રાખવાની છે, કદી હાથ પગ કપાય, કદી ખોટાં ઓજારો વપરાશમાં લેતાં કામ બરાબર સધાય નહીં અને ઓજારો પણ બગડે એમાં પણ અનુભવની જરૂર છે. પ્રતિભા ગમે તેવી હોય તો પણ યોગ્ય ઓજારો યોગ્ય વખતે યોગ્ય કામે જ લગાડાય તો જ કાર્યસિદ્ધિ થાય. કારીગર કળાવાન હોય, તેમ જ સતત ઉદ્યોગી અને સાવધાન હોય તો અનુભવથી અને કળાને યોગ્ય ક્રિયાસિદ્ધિ પામ્યાથી તે પોતાને તેમ જ જગત સુદ્ધાંને પ્રગતિમાં આગળ વધારે છે.

પ્રજ્ઞા અને મહાપુરુષોનાં વચનો

મહાકાંક્ષી કવિઓ અને લેખકોને મહાકાર્યની સિદ્ધિ માટે જે જે ગુણોની આવશ્યકતા છે, તેમાં ખરી પ્રજ્ઞાની જ પ્રધાનપણે જરૂર છે. જ્ઞાન એ તો વસ્તુઓ અને વસ્તુઓના સંબંધોને લગતી સમજશક્તિ પ્રદર્શિત કરે છે, ત્યારે પ્રજ્ઞા-અલૌકિક ડહાપણ-એ તો સત્યને યથોચિત સાધનોની તેમ જ સત્યને યથોચિત પરિણામોની ચુંટણી કરી મન અને આત્માનો સંયોગ કરાવે છે. પ્રજ્ઞા એ કાંઈ મગજમાં ઘણામાં ઘણી વસ્તુઓનું પ્રદર્શન એકઠું કરવામાં નથી, કે નથી એ વસ્તુઓના તત્ત્વોના તારેતાર ઉકેલવામાં. પણ જે વસ્તુઓ આપણા ચિરકાળ કલ્યાણ અને સત્ય ગૌરવની પ્રાપ્તિ માટેના માર્ગ તરફ અચૂક રીતે દોરવે, તે વસ્તુઓની વિવેકપૂર્વક ચૂંટણી કરવામાં અને તેને સાધીને અર્થ

સિદ્ધિ કરવામાં ખરી પ્રજ્ઞા ખરી આત્મદૃષ્ટિ સમાયલી છે. એવી આત્મદૃષ્ટિ આ જગતના ગુરુઓ કે આ પૃથ્વીનાં પુસ્તકો આપી શકે તેમ નથી. તે તો પ્રતિભાના જેવો પ્રભુનો જ પ્રસાદ છે. મહાકવિ કે મહાલેખક ક્યા ચમત્કારી ગુણથી સાહિત્યાકાશમાં પોતાની અલૌકિક પ્રભા ચોમેર ફેલાવે છે, તેનું ગુહ્ય આ વસ્તુદર્શનથી સમજાશે. ગમે તેવા મનુષ્યનાં મહાવચનો જગતમાં પૂજાતાં કે હૈયામાં કોતરી રખાતાં નથી, પણ મહાપુરુષોનાં વચનો જગતમાં પૂજાય છે અને સદાસર્વદા સ્મરણમાં સાચવી રખાય છે, કારણ કે ગમે તેવી ઉંચી રીતે કહેલાં વચનોમાં ચેતન નથી, પણ મહાપુરુષોમાં જે ચૈતન્ય રૂપ પ્રજ્ઞા છે, તે એ જડ વચનોમાં ચૈતન્યનું સામર્થ્ય પૂરે છે.

આજકાલની ગુજરાતી કવિતાની સ્થિતિ

ગુજરાતી કવિતાની આજકાલની સ્થિતિ તપાસતાં અપક્ષપાત અવલોકનકારને કાંઇક નિરાશા જ ઉપજે. પ્રમાણમાં મોટા ગણાતા કવિની આંખમાંથી કવિત્વનું પ્રાણપંખીડું ઉડી ગયેલું લાગે છે, અને તેમ થતાં તેઓનો આત્મા વૃદ્ધાવસ્થાની ડાંગ જેવી ક્લિષ્ટસૂરીને પકડીને જાણે કવિતાનો માર્ગ કાપતા હોય તેવી કરામત બતાવે છે. અગર બીજી ભાષામાંની કવિતાના અનુવાદ કરી એ ઉડી ગયેલા પ્રાણપંખીને પાછું બોલાવવા મથી રહે છે. બાકીના ઘણા ખરા બીજાં કવિનામશેષો જગતને આરે જ જાણે ઉભા રહીને સનમને જ બોલાવી રહ્યા છે. ત્રીસ ત્રીસ વર્ષના એ પૂકાર "હે—દાતા" ની વિશિષ્ટતાને જીવંત રાખી રહ્યાં છે કાં નહીં? બાલાશંકર, મણિલાલ અને કલાપી શું "સનમ" ના જ કવિ ન હતા? અને 'સનમ' વગરના કવિ કોઈ દીઠા છે? કવિ કહેવડાવવું હોય તો સનમને ગાવી જ જોઈએ, એ આ જમાનાના ઉગતા કવિઓની લાલસા. સનમ પણ અહેસ્તની હૂરી હોય તો ઠીક, પણ આ તો નવલરામે ગાયેલી ચૂલામાં ચિત્તવાળી એ સનમ નહીં પણ બાળકોને રમવાની કાષ્ઠની ઢીંગલી જ! મારા ઉત્સાહી નવજુવાન કવિબંધુઓના ઉછળતા હૈયાંઓને હું ભગ્ન નહીં કરું. સાહિત્યમાં કાંઈપણ કરવું એવી એમની તીવ્ર ઇચ્છાએ જ એમનો દિવ્યાંશ—કલાપીએ કેકારવ કર્યો છે તે ગુજરાતે સભર હૃદયે ઝીલ્યો છે. હવે એ જ સ્વરો એ બંધુઓ પણ કાઢે, બસૂરા ન પણ હોય એવા, તો પણ એ તો ગ્રામોફોનની ચૂડીઓ જેવા, એ એમણે સમજવાનું છે. એ ચૂડીઓ હવે નવો સૂર એમ નહીં કાઢે. સનમના જ સૂર કાઢવા હોય, તો તે કલાપીએ જોયેલી અને દેખાડેલી સનમના નહીં પણ એમના સાચા જીગરે પરખેલી નવા જ વ્યક્તિત્વથી ભરેલી નવરંગ સનમના હોવા જોઈએ. કવિતાના વિકાસ અને નવદર્શન માટે કુતૂહલ વૃત્તિની ઘણી જરૂર છે. કુતૂહલ વૃત્તિથી જ જ્યાં ત્યાં નવો પ્રકાશ પડી શકે છે. એ કુતૂહલ વૃત્તિને કેળવ્યાથી જ કવિનાં સ્વપ્નમાં વિસ્તાર પામી શકે છે અને જીવંત વાણીમાં આખરે સ્થાન પણ મેળવી શકે છે.

ઉગતા કવિઓને સૂચના

કવિતાની ખિલવણી માટે ગુજરાતના ઉગતા કવિઓની સામે પહોળું ક્ષેત્ર પડેલું છે. એક ક્ષેત્રમાંના મુખ્ય ચીલા તો ક્યારનાયે પડી ગયલા છે. લોકહૈયાં પણ હવે નવી કવિતા માટે કાંઇક અંશે તૈયાર બની વાટ જુએ છે. જુના કે નવા બધા કવિઓનાં

જે જે કાવ્યો હવે સારી પેઠે લોકપ્રિય થયાં છે, તે તે સર્વમાં ક્યા ચમત્કારી ગુણો છે તેની પરખ પ્રથમ કરવી જોઈએ, અને પોતાની વૃત્તિને સુંદર લાગતા એવા ખાસ કવિની શૈલીને હૃદયમાં ઉતારવી જોઈએ. એમ કરતાં હાથ બેસતો જશે અને કલા ખીલતી જશે. કવિતાની ધુન, લાગણીના ઉભરા, પ્રેરણાના ધોધ, એવું બધું બીજા કવિઓ કે મહાકવિઓ માટે સામાન્ય જનોની માન્યતાઓમાં ઘણું યે ભરાયેલું હોય પણ ઉગતા કવિ માટે તો એ ઉક્તિઓ વળગાડ જેવી બની તેઓના વિકાસમાં આડ નાંખે છે. કવિ જે લખે છે તે કવિતા, એમાં જેની ઉપર ભાર મૂકી એનો ખોટો અર્થ કરી ગમે તેવા વાક્યમાં વિચારોનાં બાવરાં ઢોરોની ધમાચકડી મચાવ્યાથી કે લાગણીભર વચનોના ઘોડાની લગામ છોડી દીધાથી કવિતા ના જ થાય. શિલ્પીને માટે પથ્થર, છીણી ને હથોડી, ચિત્રકારને માટે ફલક, રંગ અને પીંછી, અને કવિને માટે વાણી, અર્થ અને ભાવ હોય છે. શિલ્પીનું પૂતળું કાંઈપણ વ્યવસ્થા વગર જેમ ગમે તેમ છીણી માર્યાથી ઘડાતું નથી, તેમ કવિની કવિતાવાણી, અર્થ કે ભાવનો પ્રવાહ ગમે તેમ વહેવડાવવાથી બનતી નથી, શિલ્પી પૂતળું ઘડે તે પહેલાં તેની સામે પથ્થરનો ચોરસ ટુકડો જ હોય છે, પણ એ શિલ્પીના અંતરાત્મામાં જે મૂર્તિ કલ્પાયેલી છે, તે મૂર્તિ તેને તેવી જ પણ આબેહૂબ એ પથ્થરનાં ચોસલાંમાં કલ્પનાદૃષ્ટિએ દેખાય છે. મૂર્તિ તો ચોસલાંમાં જ છે, માત્ર એ ચોસલામાંનો જે બિનજરૂરી ફાલતુ ભાગ છે, તે એ શિલ્પીની છીણીએ સંભાળથી તોડી છણી નાંખવાનો છે. એ અણજોઈતો ભાગ એ પથ્થરમાંથી નીકળી જાય એટલી શિલ્પીની કલ્પનાદૃષ્ટિ અને સ્થૂલ નજર ચોક્કસ રહે અને એની છીણી એટલું અણચૂકાયું કામ કરે ત્યારે જ પેલી કલ્પનામાંની મૂર્તિ પથ્થરના ચોસલામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે સર્જક કળા આવી છે. કવિની નિર્માણશક્તિ એમ જ કામ કરે છે. એના હૃદયમાં જે ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે, કલ્પનામાં જે ચિત્ર ઉભું થાય છે, તેનો વાણીમય આકાર એની દૃષ્ટિમાં પણ એમ જ તરે છે. વાણીના જે શબ્દો એ ભાવનાને એ ચિત્રને ઉચિત મૂર્તિરૂપ આપી શકે તે જ રાખીને બીજા શબ્દોનો એ ત્યાગ કરે છે, એટલે પેલું કવિની કલ્પનામાં વસેલું ચિત્ર શબ્દમાંથી પદ્યવાણી રૂપે સ્થિત થઈ તેની કવિતા બને છે. એવી જ કવિતાને જેટલી પ્રતિભાની જરૂર છે, તેટલી જ વાણીના યથોચિત રૂપની પણ આવશ્યકતા રહે છે. વાણી ગમે તેમ ઉચ્ચારાય તો તેની કવિતા નહીં જ બને. એટલો ભેદ જો એ ઉગતા કવિઓ પ્રથમથી સમજી શકે, તો જે નકામાં જોડકણાંઓના ઉકરડાનો સાહિત્યના આંગણામાં ઢગ વળે છે, અને જે ડોલતાં કે ભયંકર શબ્દ સાંઢિયાઓના વખાણ કે અનુકરણ થાય છે, તે બંધ પડે, અને ખરી કવિતાનાં ફુલોનો પમરાટ એ આંગણામાં પ્રસરી રહે.

કવિનાં શોધક બુદ્ધિની જરૂર

ગુજરાતી કવિતામાં નાનાં કાવ્યોના કવનમાં પણ અનેક સૂચનાઓ આપી શકાય. આપણા જૂના ઇતિહાસમાંથી તેમ જ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની લોકકથામાંથી કવિઓના કવન માટે બહુ બહુ અંશો જડી આવે એમ છે. પ્રેમના, સાહસના, વીરત્વના, સતીત્વનાં, અદ્ભુતતાના વગેરે અનેક વિરલ ગુણોને પ્રતીત કરતાં હજી બહુ બહુ ગીતો, સંગીતકાવ્યો, ખંડકાવ્યો, ઉપર જણાવેલી ખાણોમાં ચમકારા મારે છે. આપણા સાહિત્યમાં એ

સર્વમાંથી સુંદર કથાગીતો–બૅલેડ–થઈ શકે તેમ છે. સુરતની કલગીતોરાની લાવણીઓમાં અને કાઠિયાવાડની ઠકરાણીઓનાં કંઈક ગીતોમાં આવાંજ કથાગીતોની છાયા છે. ગુજરાતની રાધાકૃષ્ણની ગરબીઓ પણ એ જ કથાગીતોમાં સમાવી શકાય. એમાં રહેલી ક્રિયા એ જ એના રસનું ખરું જીવન કહેવાય. પ્રસિદ્ધ કે લોકકથામાંના બનાવોની રસમય ચૂંટણી કરી તેને કલ્પનાથી ખિલવી શકાય છે ગુજરાતી કાવ્યમાં આવાં અંગોનો નવીન દૃષ્ટિએ ઉમેરો કીધાથી ઉગતા કવિઓને તેમ જ સાહિત્યને ઘણો લાભ થશે. એમ કરતાં કોઈ મોટો વિષય જડી આવશે અને કલા સુદૃઢ બનતાં કોઈ મહાકાવ્ય પણ તેમાંથી ઉત્પન્ન થશે. કવિ થનારામાં શોધક બુદ્ધિનો ગુણ પણ આગળ પડતો હોવો જોઈએ. કુદરત હજુ કોડ વરણી છે, મનુષ્ય હજુ અંતરલાગણીઓને ઉભરાવે છે, કવિએ પોતાના હૃદયનાં દ્વારોને તથા આંખની કીકીઓને સદા ઉઘાડાં રાખવાનાં છે. ભૂતકાળમાં ઘણું યે જોવાઈ ગયું હશે, તેથી હાલ જોવાનું કાંઈ રહ્યું નથી એમ તો નથી જ. જુગ જુગ થર્યા, અગણિત માનવીઓની લાગણીઓ કવિઓએ અનુભવી તેથી હાલ માનવીઓની લાગણીઓ બંધ થઈ શકે, કે કવિઓનાં હૃદયો લાગણીઓ સમજવા અને ઝીલવા ના પાડતાં નથી. જગતસુંદરી પોતાના કવિપ્રિતમ આગળ પોતાનો ઘુંઘટ ખોલવા સદા તૈયાર છે.

અજ્ઞાન અને પ્રતિભા

કેટલાક કહે છે કે જ્ઞાન અને વિદ્યા વધી ગયાં છે, અને તેથી જગતમાંથી કવિતા ઓછી થતી જાય છે. એ વાદ ટકે તેમ નથી. સંસ્કૃતિ જો દુઃખનું મૂળ થાય તો કવિતા પણ આનંદહીન થાય. અજ્ઞાનતા આત્માનો જો ખરો આનંદ હોય તો મનુષ્યને પાછું પશુ થવું પડે પણ માનવજાતિનું એ લક્ષ નથી, અજ્ઞાન અને પ્રતિભા એ એકમેકના પર્યાય નથી કે જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ વધતાં કવિતા હ્રાસ પામતી જાય. જ્યાં સુધી મનુષ્યને હૃદય છે અને આત્માનો આનંદ મેળવવાની ઇચ્છા છે, ત્યાં સુધી કવિતાનાં ઝરણ વહેતાં જ રહેવાનાં. દષ્ટિમર્યાદામાં પર્વતોની ઊંચી દિવાલો દેખાય તેથી કાંઈ દુનિયા એ પર્વતો આગળ જ અટકતી નથી. એ પર્વતોને જ વટાવી જાય કે એની ટોચ ઉપર જે ચઢે, તે જોઈ શકશે કે એ પર્વતોની પેલી મેર પાછી બીજા પર્વતોની હાર છે. એવી જ રીતે કવિતા કાંઈ જ્ઞાનની મર્યાદામાં બંધાઈ જતી નથી.

રાષ્ટ્રસેવા અને રાષ્ટ્રગીતો

ગુજરાતી કવિતાનું એક બીજું અંગ પણ હાલ ચમકારા મારી રહ્યું છે. આખા દેશમાં રાષ્ટ્રસેવાનો વંટોળીઓ ફરી વળ્યો છે. એટલે દેશની કવિતા જે તેના સાહિત્યનું હૃદય છે તે તેની સાથે ઉડવા માગે એ સ્વાભાવિક છે. એને લીધે માતૃભૂમિની પ્રશંસા અને કર્તવ્યભાવનાં ગીતો ચોમેર આકાશ ગજવી રહ્યાં છે. પણ એમાં પણ લાગણીનો ખરો રણકો હોય અને કર્તવ્ય કરવા પ્રેરે એવા વાદળના ગગડાટા અને વીજળીના ચમકારા થાય, ત્યારે જ વંટોળીયાની આંખ ભરી દેતી ધૂળને દાબી દેતો મૂશળધાર વરસાદ પડે, અને તેમાંથી ખરી કવિતાની રસરેલ ઘેર ઘેર કર્તવ્ય ભાન કરાવી શકે. બાકી તો માત્ર જૂદા જૂદા લોકપ્રિય રાહમાં તેના તે વિચારોનું પિષ્ટપેષણ કર્યા કીધાથી રાષ્ટ્રકવિતા

બનતી નથી. વળી રાષ્ટ્રકવિતા માટે મોટી મોટી ફિલસૂફીઓના સંભાર નથી જોઈતા, માતૃભૂમિની મોટાઈ બતાવાય એવી કવિતાને ગળે મોટા મોટા પહાણ જેવા હીરામોતીના અલંકાર નથી જોઈતા, કે શબ્દોના ભયંકર ખડકા તેને પગે બાંધીને તેના ઝંકાર કરાવવા પણ નથી જોઈતા. એવી કવિતાનું પ્રથમ લક્ષ્ય લોકહૈયાને આરપાર હલાવવાનું જ હોવું જોઇએ અને તે માટે ખરી લાગણીના રણકા તેમાંથી ઉડીને આકાશભરમાં ટંકાર કરે તથા લોકહૈયાંને જગાડીને દોડાવે એવી કરુણ કે વીરરસથી ભરેલી વાણી જોઇએ. લડાઈના મેદાનમાં ક્ષત્રિયાણીના વિલોલ નહીં પણ મર્દાને મર્દના હુંકારા ને હલકારા જોઈએ. દેશકાળનું ઔચિત્ય મોટા કવિઓ પણ ના પાળે તો તેમની કવિતાઓમાં ગમે તેવું કવિત્વ છતાં એવી રાષ્ટ્રકવિતામાં તે ખરી રીતે સ્થાન ન પામે. હાલ જે નવાં ગીતો લખાયાં છે, તેમાં કેટલાંક ગુજરાતી કવિતામાં અમરસ્થાન લેશે જે એવાં ગીતો લખાયાં છે તેની ખરી કસોટીથી ચૂંટણી થાય, અને રત્નભેગા કાંકરા પણ નહીં ગોઠવાય, તો મને લાગે છે કે, બંગાળી કે કોઈ પણ બીજી ભાષાનાં રાષ્ટ્રગીતોથી આપણાં ઉત્તમ રાષ્ટ્રગીતો કોઈપણ પ્રકારે ઉતરતાં નથી. તેમાં પણ વીરરસનાં રાષ્ટ્રગીતો તો મુખ્યે આપણાં જ છે. વિશેષમાં, કવિનું હૈયું જો કરામતી નહીં પણ કુદરતી લાગણી ભર્યું હોય, અને તેની આસપાસ નજરે પડતી વસ્તુઓને પોતાના આદર્શમાં પ્રતિબિંબ પાડવા જેટલું તે સાફ હોય, તો એ કવિથી રાષ્ટ્રસેવાની ગમેતેવી ધૂનના જમાનામાં અળગું કે મૂંગું બેસી શકાય નહીં. રાષ્ટ્રસેવા પણ કુદરતનું જ અંગ છે. રાષ્ટ્રચેતન હોય ત્યાં જ જીવન ચેતન પ્રદિપ્ત રહે અને કવિએ તો ઠેર ઠેર ચેતન જ રેડવાનું છે, એમની દૃષ્ટિ ભૂત ને ભવિષ્યની પાર પણ જોઈ શકે છે. રાષ્ટ્રજીવનમાં ઉત્સાહભરી વાણીથી હૃદયબળ અને માર્ગદર્શન આપી શકે છે. માત્ર એક જ વસ્તુથી ખરા કવિએ એમાં સંભાળવાનું છે, અને તે એ કે, રાષ્ટ્રસેવાના વંટોળીયામાં પોતે જાતે ઘસડાઈ જઈ એણે પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખોઈ દેવું ન જોઈએ. તેમ એ કરે તો એ દ્રષ્ટા મટી જાય છે ને વંટોળીયાના વમળમાં તણાતાં એની આંખ ધૂળથી ભરાઈ કશું શુદ્ધ જોઈ શકે નહીં, ઉગતા કવિઓને આટલું સૂચન બસ છે,

ગુજરાતી કવિતામાં પદ્યરચના

પદ્યરચનામાં ગુજરાતી કવિતાની સ્થિતિ બહુ સંતોષકારક તો નહીં જ કહેવાય. અંગ્રેજી કવિ પોપના જમાનામાં કવિતા મોટે ભાગે દરબારી અને ઝાકઝમાળવાળી થઈ પડી હતી, અને કવિતામાં પ્રતિભા કરતાં પદ્યરચના પર જ વિશેષ અને મુખ્ય લક્ષ અપાતું હતું, તેથી એવી મહા કૃત્રિમ રચનામાં જકડાઈને ગુંગળાતી અંગ્રેજી કવિતાને પાછી તેના સત્ય પદે લાવવા માટે વર્ડ્સ્વર્થ જેવા સમર્થ કવિએ બંડ ઉઠાવ્યું હતું, અને પદ્યરચના સામાન્ય ઝોકદાર ગદ્યરચનાથી ભિન્ન ના હોવી જોઈએ એવો બંડખોર વાદ તેણે ઉઠાવ્યો હતો. એ વાદમાં કેટલું સત્ય હતું, અને તે કેવો વિપથગામી હતો, તે તો તેના જ મિત્ર કોલરિજ જેવા મહાસમર્થ વિવેચકે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અનેક રીતે બતાવી આપ્યું. કવિ દલપતરામની "સરસ સરસ રસ શબ્દ" ધારણ કરેલી અને અર્થને ભોગે પણ પદ્યશાસ્ત્રના નિયમોને ચીવટાઈથી વળગી રહેલી કવિતાની બાનીના અનુકરણે જે જાતના કવિનામશેષો ઉપજાવ્યા; તેની સામે આ સંગમ કાળના બીજા વિભાગના કેટલાક કવિઓ અને

વિવેચકોએ ભારે બંડ ઉઠાવ્યું. પણ કવિતાસુંદરીના મોહક અંગ પર જે દોરીઓનાં ગુંછળાં સખ્ત જકડાયેલાં હતાં, તે દોરીઓને કાપવા જતાં એ લોકોએ તેના અંગનો પણ વિચ્છેદ કીધો. પરિણામે પદ્યરચનામાં આજકાલ ભારે અવ્યવસ્થા ચાલી રહી છે. કેટલાકે પદ્યરચનાને કવિતાનો દેહ નહીં પણ એ દેહનો અલંકાર જ માની લીધો, અને પદ્યરચનાનો સમૂળો ઉચ્છેદ કરવા જતાં તેમને હાથે એવું પરિણામ આવ્યું કે કવિતાનો આત્મા તેના સુંદર દેહની પ્રતિમા બંધાયા વગર સ્વર્ગે જ રાહ જોતો બેઠો! આ સ્થિતિ ઉપર હમણાં હમણાં બહુ ઠેકાણેથી સારી પેઠે ઉહાપોહ થયો છે, અને ઉગતા કવિઓને ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના સાગરમાં આ ખડકે કેટલાં વહાણોને ડુબાવ્યાં છે કે ભાગીને ખોખરાં કીધાં છે તે બતાવી સાવધાન કરવામાં આવ્યા છે. પદ્યરચનામાં કાંઈ બંધનકર્તા છે જ નહીં. દેહી કવિતાનો એ સુંદર દેહ છે. આપણે પાછળ જોઈ ગયા તેમ કવિતાને વાણીમાં મૂર્ત કરવાનો એ તો પેલા શિલ્પીના જેવો જ વિધિ છે. એને તરછોડતાં જ શુદ્ધ કવિતા પોતાનું ખરું સ્વરૂપ કદી પણ વાણીમાં પ્રગટ કરી શકશે નહીં. કવિત્વનો રણકો જો સાચો હશે તો તે પોતાની મેળે પોતાનું ઉચિત સ્વરૂપ શોધી લેશે. કવિતાના ભાવને અનુકૂળ કેવી પદ્યરચના જોઈએ તેની સાચી પરખ તે કરી લે છે.

અખંડ પદ્યની શોધ

ગુજરાતી પદ્યરચનામાં બહુ બહુ નવા પ્રયોગો માટે પૂરતો અવકાશ છે, એવા સફળ પ્રયોગો પણ ઘણા થયા છે. અંગ્રેજી 'બ્લેંકવર્સ' એટલે અખંડ પદ્ય જેવું ગુજરાતી પદ્યરચનામાં લાવવા ઘણા કવિઓએ અને રસિકોએ જૂદી જૂદી રીતે પ્રયત્નો કીધા છે, પણ હજી સુધી તેમાં કોઈ સફળ થયા નથી. પણ એ વિષય માટે અગાઉ જેટલી અંધાધૂંધી ગુજરાતના લેખકો અને વાચકોમાં ચાલતી હતી તેટલી બધી આજે નથી: અપદ્યાગદ્ય તે 'બ્લેંકવર્સ' નથી જ એતો ક્યારનું બતાવાઈ ગયું છે, 'બ્લેંકવર્સ' માં જે જાતની અમીરી છૂટ વીરકાવ્યો લખવા માટે જોઇએ તે આપણી જૂને ચીલે ચાલતી કેવળ અક્ષરમેળ કે માત્રામેળવાળી પદ્યરચનામાંથી મળવી મુશ્કેલ છે. એ માટે હું પચ્ચીસ વર્ષથી શોધ કરતો હતો, અને હું ધારું છું કે તે મને મળ્યું છે. એ પ્રિય ફળ પણ હું ગુજરાતને ચરણે જલદી મૂકીશ.

સર્જન અને રચનાની એકતામાં જ કવિતાનો ખરો પ્રસાદ

સર્જન અને રચના એ પ્રભુના વિશ્વનું માયાસ્વરૂપ છે. પ્રકૃતિ પંચતત્ત્વની બનેલી છે, પણ એ તત્ત્વોની પાછળ જે અદૃશ્ય સર્જનકળા કામ કરે છે તેનાથી જ એ પ્રકૃતિનાં જુદાં જુદાં રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે, ફુલની પાંદડીઓમાં પ્રકૃતિ છે, પણ તેનાં તત્ત્વોનું જે રચનાથી મિશ્રણ થાય છે, તે રચના કાંઈ ફુલનું વ્યક્તિત્વ દર્શાવી શકે નહીં: ફુલની પાંદડીઓ કાંઈ તૈયાર બહારથી લાવીને ગોઠવેલી નથી, કે તેનો સુવાસ બહારથી અંદર સમાવવામાં આવેલો નથી. ફુલ ફુટવા માંડે ત્યારથી તે પૂર્ણ ખીલી રહે ત્યાં સુધી સર્જન અને રચના બંને સાથે સાથે જ આગળ ગતિ કરે છે. પ્રકૃતિધર્મને સર્જન સાચવે છે અને સર્જનના આત્માને પ્રકૃતિ અણુએ અણુએ ધારણ કરે છે. ફૂલની નાનામાં નાની કળીથી માંડી તે પૂરે પૂરૂં મોટું થઈ ખીલી રહે ત્યાં સુધીની તમામ ક્રિયા

પ્રથમથી તે અંત સુધીની સંપૂર્ણપણે જ ચાલી રહે છે અને જે નાનામાં નાનું હતું તે જ સર્વાંગે અદૃશ્ય રીતે ખીલી મોટામાં મોટું થાય છે. કવિના મનોવિશ્વનું માયાસ્વરૂપ કવિતા પણ એમ જ પ્રગટ થાય છે. આ સૂક્ષ્મ ભેદ કવિઓએ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. કવિની સર્જનકળા જેવી અને જેટલી તેના આત્માને સાચી હશે તથા જેવી અને જેટલી તે ખીલેલી હશે, તેવી અને તેટલી સુંદર તેની રચનાકળા પણ દેખાશે. એથી જ કવિતાના સંપૂર્ણ સર્વાંગસુંદર સ્વરૂપ માટે સર્જન અને રચના બન્ને ઓતપ્રોત જોઈએ, અને તેમ હોય ત્યારે જ કવિતાનો ખરો પ્રસાદ મળી શકે છે.

ગુજરાતી કવિતાની ખિલવણી માટે અહીં જરા વિસ્તારથી ચર્ચા કરવી પડી છે, પણ શુદ્ધ સાહિત્યનું ઉત્તમ અંગ એ આજકાલ અનેક આડાઅવળા પવનોના ફૂંફાડાથી જરજરિયું જેવું થઈ ગમે તેમ ઘસડાતું જાય તે માત્ર જોઈ રહેવામાં આપણો ધર્મ સચવાય નહીં. બીજા વિષયોને માટે તેમ કવિતા માટે પણ ભિન્ન ભિન્ન રૂચિને લીધે મતભેદ હોઈ શકે. એવો મતભેદ સત્ય સ્વરૂપની શુદ્ધિ જાળવવા માટે હિતકર પણ છે. પણ તે સુરૂચિ હોવી જોઈએ, કુરૂચિ નહીં. સુરૂચિનો ગુણ રસજ્ઞતા વગર આવી શકે નહીં, અને જ્યાં એ રસજ્ઞતા જ ન હોય, ત્યાં રૂચિભિન્નતાની શુદ્ધિ જળવાઈ શકે નહીં.

નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તાઓનું સાહિત્ય

ગુજરાતી સાહિત્યનાં બીજાં અંગોમાં નવલકથાઓ અને ટૂંકી વાર્તાઓ તો આજકાલ ઘણી લખાય છે. પણ "કરણઘેલા" ની શિષ્ટ, સરલ અને શાન્ત મધુરતા પછી "સરસ્વતીચંદ્ર"નાં જે સર્વાંગ ભવ્ય દર્શન આપણને થયાં તેનું જ સામ્રાજ્ય હજી ચાલે છે. સંસારી અને ઐતિહાસિક નવલકથાઓ ઘણી લખાય છે પણ આપણી નવલકથાઓનું મૂળ અંગ્રેજી "નોવેલ" ના અનુકરણમાંથી આવેલું છે તે જોતાં તેમાં જે જે અંગોની વિવિધતા અને સમરૂપતા આવે છે તે તે અંગો જેવાં કે વસ્તુસંકલના પાત્રભેદ અને પાત્રોની સ્વાભાવિક ક્રિયા પરંપરા, ભાવનાઓનું પ્રભાવશાળી દર્શન, જીવનના અટપટા પ્રશ્નો, અને એ સર્વને સમતોલપણે રાખી તેમાં રસની અખંડ ધારા વહી શકે એવી પ્રાસાદિક રચના એ સર્વની ગુંથણી હજી સારી રીતે ખીલેલી લાગતી નથી. પણ આપણા સાહિત્યમાં નવલકથાનું અંગ માત્ર પચાસેક વર્ષથી જ દાખલ થયું છે તે જોતાં "સરસ્વતી-ચંદ્ર" જેવી વિશ્વસાહિત્યના દરબારમાં પણ ગૌરવભર્યા મુખે ઉભી રહી શકે તેવી ઉત્તમ નવલકથા આપણા સાહિત્યે ઉત્પન્ન કીધી છે, એ આપણો ઓછો યશ નથી. આજે પણ એ ક્ષેત્રમાં "ગુજરાતનો નાથ" જેવી સુંદર નવલકથા આપણને મળી છે. અને તેમાંની ઉજળી બાજુ જોતાં તેમાં ચમત્કારદર્શન અને રસની સુંદર જમાવટ દેખા દે છે, તે જ આપણી ભાવિ આશાને પોષવા બસ છે. "ગુજરાતનો નાથ" ના લેખકમાં પ્રતિભા છે, શક્તિ છે, રસદૃષ્ટિ છે અને એમનું હૃદય તથા એમનું મગજ સાધનસંપન્ન પણ છે, એટલે આગળ ઉપર જતાં તેમની પાસેથી ગુજરાતને ઉચ્ચતર નવલકથા મળે એવી આપણે જરૂર આશા રાખીશું. બીજા આગળ પડતા લેખકોના પ્રયત્નો પણ આ દિશામાં જારી રહેશે, તો સાહિત્યના આ અતિ આનંદદાયક અને બોધપ્રદ અંગની ખીલવણી

જરૂર થશે. ટૂંકી વાર્તાઓમાં ઘણી લખાવા લાગી છે, પણ બહુધા તેમાં અનુવાદો જ છે, પણ હવે તો કોઈક પ્રતિભાશાળી લેખક પોતાની બલવન્ત લેખિનીથી એ ટૂંકી વાર્તાઓમાં ઘટ્ટ રસ જમાવી અંગ્રેજી કે બંગાળીમાંની એવી વાર્તાઓ સાથે હરિફાઈમાં ઉતરે એવું તો ખચિત ઇચ્છીશું. બીજું આ વિષયને અંગે પ્રો. બેઈને જાણે અસલ સંસ્કૃતમાંથી અનુવાદ હોય તેવી કલ્પનાશીલ અને રૂપકપ્રધાન જે અદ્દભુત વાર્તાઓ અંગ્રેજીમાં લખી છે અને જેમાંની કેટલીકના અનુવાદો આપણી ભાષામાં પણ થયા છે, તે વાર્તાઓ ઉપર પણ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. 'ઓલિવ સ્કીનર' નામની એક અંગ્રેજી વિદુષી બાઈએ અતિ સુંદર રૂપકોથી સંસારનાં અનેક સત્યોનાં દર્શન રસમય રીતે કરાવવા ટૂંકી ટૂંકી વાર્તાઓ લખી છે. તેમાં કલ્પનાનો અદ્દભુત પ્રભાવ છે, એમાંની એકાદ બે વાર્તાઓના અનુવાદ એક-બે માસિકમાં પ્રકટ થયેલા છે, (જો કે એ અનુવાદોએ એવું ખુલ્લી રીતે ત્યાં જણાવ્યું ન હતું) અને એવી સ્વતંત્ર ટૂંકી વાર્તાઓ એવા સુંદર રૂપકોથી આપણી ભાષામાં લખાય તો રસાનંદ આપવા સાથે તે અતિ બોધદાયક પણ થઈ પડે.

નાટકનું સાહિત્ય

નાટકનું સાહિત્ય પણ આપણામાં અંગ્રેજી ધોરણે જ બહુધા ઉતરી આવેલું છે, સાધારણ રીતે આજે તો શહેરે શહેર અને ગામેગામ નાટકો ભજવાય છે, પણ સાહિત્ય દૃષ્ટિએ જેને શુદ્ધ નાટક કહી શકીએ તેવાં કોઈક જ કહી શકાય. નાટકોને ધંધો છે, એટલે એમાં સરસ્વતીની પાસે લક્ષ્મીની પૂજા કરાવવી પડે છે, અને સરસ્વતી એમાં પોતાનું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને ટેક જો ન જાળવે તો તેને ગુલામી જ કરવી પડે. વિદ્વાનો અને સાહિત્યવિવેચકો એવી ફરિયાદ કરતા આવ્યા છે કે રંગભૂમિ પર આજકાલ બહુધા અધમ નાટકો જ ભજવાય છે, ત્યારે નાટકશાળાના ચાલકો કહે છે કે, દેશકાળને અનુસરતાં અને નાટકના તમામ અંશોને ખરી રીતે ધારણ કરતાં નાટકો અમને વિદ્વાનો તરફથી મળતાં જ નથી, એટલે ધંધાની દૃષ્ટિએ 'થર્ડ ક્લાસ' નાટકોથી લઈ ચલાવવું પડે છે, આ બંને ફરિયાદમાં વજુદ છે; પણ સરસ્વતીના ઉપાસક જે વિદ્વાનો છે તેઓની જોખમદારી આ વિષયમાં વિશેષ છે. નાટકો તો એ વિદ્વાનો પણ લખે છે, ત્યારે એ નાટકો ભજવાતાં કેમ નથી! ઉંડા ઉતરીને જોતાં એનું ખરું કારણ જડી આવે છે, અને એ છે કે, એ કહેવાતાં ઉંચી પંક્તિનાં નાટકોમાં આકર્ષકતા નથી. નાટકનું મુખ્ય વ્યક્તિત્ત્વ એને જોવામાં અને સાંભળવામાં છે એટલે જેને એ દેખાડાવવું અને સંભળાવવું છે તેને એ પૂરું થાય ત્યાં સુધી એની તરફ આકર્ષી રાખવાનું પ્રથમ કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આપણા વિદ્વાનોએ લખેલાં ઊંચી પ્રતિનાં નાટકોમાં એ જાતની "આકર્ષકતા" છે કે કેમ તેજ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. નાટકની કળા કાળમાન છે, એટલે એના વસ્તુની ગતિ એકધારી સતત વહેવી જોઈએ. એના વસ્તુમાંથી જે બોધ જનસમાજને પાવાનો છે, તે ફિલસુફીનાં કે નીતિનાં સીધાં અને લાંબાં ભાષણોથી નહીં, પણ એની કાર્યકારણ પરંપરાની ગતિમાંથી પોતાની મેળે મળી આવવો જોઈએ. ઊંચી પ્રતિનાં નાટકોમાં કવિતા તેના ગીતોમાં પ્રધાનપણે અને તેના વસ્તુની ખીલવટમાં ગૌણપણે આવે ,એવી

જોઈએ. બાકી મુખપૃષ્ઠ ઉપર નાટકનું નામ લખી પુસ્તકની અંદર પાત્રોના નામ સાથે તેઓ વચ્ચે કવિતામાં કે ગદ્યમાં સંવાદ કરાવ્યાથી કદી પણ તે નાટક બને તે કહેવાય નહીં. એવી જાતનાં લખાણો અંગ્રેજીમાં જેને "Dramatic Poem" એટલે "નાટક રૂપ કવિતા" કહે છે તેજ વર્ગનાં છે. એ કાંઈ સંસ્કૃતમાં કે અંગ્રેજીમાં જેને ખરાં નાટક કહે છે તે નથીજ. લેખકો પોતે જો ખરા પ્રતિભાશાળી હોય તો નાટક નામને યોગ્ય, દેશકાળને અનુસરીને, ખરી આકર્ષક અને નાટકના ખરા ગુણોને પ્રદર્શિત કરતી કૃતિ ઉપજાવી શકે, અને એવી કૃતિ લોકહૈયાંને આનંદ આપવા સાથે તેને સંસ્કારી પણ કરી શકે. પ્રજાજીવન ગમે તેટલું હોય, તો પણ એક ટાગોર કે એક ગાંધીજી તેમાં કેટલું પરિવર્તન કરી તેને પોતાને અનુકૂળ કરી શકે છે, તે તો આપણે આજે પણ પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ. ખામી લોકહૈયાંની નથી, પણ એ લોકહૈયાંને જગાડનારી જાદુઈ લાકડીની જ છે. એ દિશામાં પણ એવો જાદુઈ પ્રતિભાવાળો નાટકકર્તા જન્મશે, ત્યારે તેને પણ ચોમેર અજવાળશે. આજે તો આપણે આ સ્થિતિની ખરી નોંધ લઈ આપણા ઉગતા નાટકકારોને તે વિષે જાગ્રત રાખવાનું છે.

લોકકથા અને લોકગીતો

લોકકથા અને લોકગીતોમાંના બે ચાર સારા સંગ્રહો હાલ બહાર પડ્યા છે. હજી એવા પુષ્કળ ગ્રંથો બહાર પડવાની જરૂર છે. કારણ કે, એમાં આપણી પ્રજાનું જીવન-સાહિત્ય સંચિત થયેલું છે. આપણા બાલજીવનની વાર્તાઓ અને બાલજીવનનનાં ગીતો આપણાં મન પર જીંદગી સુધી છાપ પાડી રહે છે, તેમ આ આપણા સાહિત્યની બાલજીવનની કથાઓ અને તે જીવનનાં ગીતો આપણા સાહિત્યમાં જળવાઇ રહે તો એ સાહિત્યજીવનનો અને તે સાથે પ્રજાજીવનનો વિકાસ કેમ થયો છે તે સહેજે સમજાય. "કુરબાનીની કથાઓ", "કાઠિયાવાડની જૂની વાર્તાઓ", "સૌરાષ્ટ્રની રસધાર", "જૈનકથા સંગ્રહ", એ નવાં પુસ્તકો આ વર્ગમાં બહુ આવકારપાત્ર ઉમેરો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં બીજાં અંગો

ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, વેપાર, હુન્નરઉદ્યોગ, રાજનીતિશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, વગેરે અનેક દિશામાં ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ સ્વતંત્ર અને ચિંતનાત્મક લેખોથી કરવાની ઘણી જરૂર છે. બીજી ભાષાઓમાંથી અનુવાદ રૂપે એ વિષયોમાં થોડાક લેખો કે ગ્રંથો બહાર પડ્યા છે, પણ સ્વતંત્ર પ્રતિભાવાળા લેખો હજી બહુ થોડા જ જણાય છે. ચાલુ અભ્યાસ, શોધક વૃત્તિ, જનસમાજની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓના પ્રવાહનો સહૃદય સંસર્ગ, પોતાની શક્તિનું સાચું માપ, અને એ સર્વ ગુણોની મદદથી જે જે વિષયનું સ્વતંત્ર સાહિત્ય ઉપજાવવું હોય તે તે વિષય તેના અધિકારવાળો વાચકવર્ગ માગી લે એવી યોગ્ય ભાષાથી લખાય, ત્યારે જ એ જાતનું સાહિત્ય ઉપકારક થઈ શકે છે. દાખલા તરીકે વેપારને લગતું ધંધાદારી ને માર્ગદર્શક સાહિત્ય જોઇએ, તેમાં વિજ્ઞાન કે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી પરિભાષા વપરાય તો કયો વેપારી તે વાંચવાની દરકાર કરશે? અહીં પણ દેશકાળનું ઔચિત્ય સચવાય તોજ એ સાહિત્ય પ્રજાજીવનને કામનું છે.

બાલસાહિત્યની અગત્ય

બાલસાહિત્ય પણ આપણી ભાષામાં હજી નજીવું જ છે. છેલ્લી સાહિત્ય પરિષદે આ દિશામાં ખાસ પ્રવૃત્તિ કરવાની ગોઠવણ કીધી હતી, પણ હજી સુધી તો કાંઈ ખાસ નોંધવા જેવું થયલું લાગતું નથી. હાલમાં રાષ્ટ્રકેળવણીની દિશામાં પ્રવૃત્તિ ચાલે છે તેને અંગે બાળપોથીઓ નીકળી છે એ ખરૂં, પણ બાલસાહિત્ય કાંઈ તેમાં સમાઈ જાય નહીં. અંગ્રેજીમાં સાહિત્યનો આ વિભાગ પણ ઘણો ખેડાયેલો છે. બાળકોની કલ્પનાના પ્રદેશને ધ્યાનમાં રાખીને જો સાહિત્ય ઉપજાવવામાં આવે તો તે ઘણું રસમય અને ઉપકારક થઈ શકે. "એક હતો રાજા ને એક હતી રાણી", એ તો જગતમાં તમામ બાળકોનો રોજનો વિનોદ છે. એમની પરીઓની અને દેવતાઓની દુનિયા સ્થૂલ દુનિયા જેવી જ જીવતી જાગતી હોય છે. એમની ઢીંગલીઓ, એમનાં રમકડાંઓ, એમનાં લાકડાં પશુઓ અને પક્ષીઓ, એમનાં વાત કરતાં ફુલો અને પાંદડાંઓ, એમને રોજરોજ આંખ મારતા તારાઓ, એમની કાગળની હોડીઓ, એમનાં રેતીનાં ઘરો, એમના પત્તાંના મહેલો, એમની માતાપિતા બનવાની હોંસ, એમના મહેતાજીની ખુરસીએ ચઢી બેસી માસ્તર બની જવાના કોડ, એમના લાકડાંના ઘોડા, એમની આગગાડીની સીસોટીઓ અને એમના ગાર્ડની "ઑલરાઈટ" એમની કાગળપત્રોની ચીતરામણ અને તે ટપાલમાં નાંખવાની હલામણ, એમના સીપાઈ, એમના અડંગજડંગ અને કાકડીઆ કુમાર વગેરે અનંત નવી નવી કલ્પનામાં ખીલતું બાલજીવન એ કલ્પનાનું પોષક સાહિત્ય માગી લે છે. એમની ચિત્રસૃષ્ટિ પણ જીવંત હોય છે. આવું બાલસાહિત્ય અંગ્રેજીમાં તો ઘણું પડ્યું છે, અને સહજ સુલભ છે. આ દિશામાં પણ આપણા વિદ્વાનોએ હજી ઘણું કામ કરવાનું છે. હાલ બે નવાં માસિકો પણ ખાસ બાલકોને માટે ગુજરાતમાં નીકળે છે, તેમાં બાળકોને રંજન કરી સન્માર્ગે દોરવાના કેટલાક ઠીક પ્રયાસો થતા દેખાય છે. એના તંત્રીઓને ઉપરની સૂચનાઓ કાંઈક ઉપયોગી થશે. આરંભના પ્રયાસોમાં ભૂલો પણ થાય તેથી મુંઝાવાનું નથી, પણ એક વેળા માર્ગનું સ્પષ્ટ ભાન થાય તો પછી પ્રયત્નોને અનુકૂળ કરવાનું બની આવે છે.

રાષ્ટ્રસાહિત્ય

આજ કાલ આખા દેશના સામાન્ય સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રસાહિત્યનો વેગ જોશભર ચાલતો થયો છે, એમાં આપણને એટલે આપણા સાહિત્યને તો નવયૌવન જેવી ગતિ આવેલી જ ગણી શકાય. પાછળ કહ્યું છે તેમ એ હાલ તો વંટોળીઆ જેવું છે પણ તે જ આપણા નવજીવનનું શુભ ચિહ્ન છે. યુગ બદલાયો છે અને યુગના મહાત્મા પ્રગટ થયા છે, તેનું ચૈતન્ય જ બધી પ્રવૃત્તિ ચોમેર ફેલાવી રહ્યું છે. આ વંટોળીઓ અમીરોના મહેલોને તેમ જ ગરીબોની ઝુંપડીને ફૂંકી રહ્યો છે, અને મારી તો સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે જે ખરી જાગ્રતિ આજની રાષ્ટ્રસેવાની ધુનથી સામાન્ય જનસમાજમાં આવી છે તે પરિણામે સાહિત્યને ઘણી ઉપકારક જ થશે. મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાની સરળ, સચોટ અને જાદૂઈવાણીથી લોકહૈયાંને ઠેર ઠેર જગાડ્યાં છે, અને જનસમાજમાં સ્વાધીનતાનો જે પ્રબળ શંખ તેમણે ફૂંક્યો છે, તેથી લોકહૈયાંમાં જ્ઞાનની અને શક્તિના પ્રકાશની ઝંખના ઉઠી છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠની

જોઈએ. બાકી મુખપૃષ્ઠ ઉપર નાટકનું નામ લખી પુસ્તકની અંદર પાત્રોના નામ સાથે તેઓ વચ્ચે કવિતામાં કે ગદ્યમાં સંવાદ કરાવ્યાથી કદી પણ તે નાટક બને તે કહેવાય નહીં. એવી જાતનાં લખાણો અંગ્રેજીમાં જેને "Dramatic Poem" એટલે "નાટક રૂપ કવિતા" કહે છે તે જ વર્ગનાં છે. એ કાંઈ સંસ્કૃતમાં કે અંગ્રેજીમાં જેને ખરાં નાટક કહે છે તે નથી જ. લેખકો પોતે જો ખરા પ્રતિભાશાળી હોય તો નાટક નામને યોગ્ય, દેશકાળને અનુસરીને, ખરી આકર્ષક અને નાટકના ખરા ગુણોને પ્રદર્શિત કરતી કૃતિ ઉપજાવી શકે, અને એવી કૃતિ લોકહૈયાંને આનંદ આપવા સાથે તેને સંસ્કારી પણ કરી શકે. પ્રજાજીવન ગમે તેટલું હોય, તો પણ એક ટાગોર કે એક ગાંધીજી તેમાં કેટલું પરિવર્તન કરી તેને પોતાને અનુકૂળ કરી શકે છે, તે તો આપણે આજે પણ પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ. ખામી લોકહૈયાંની નથી, પણ એ લોકહૈયાંને જગાડનારી જાદુઈ લાકડીની જ છે. એ દિશામાં પણ એવો જાદુઈ પ્રતિભાવાળો નાટકકર્તા જન્મશે, ત્યારે તેને પણ ચોમેર અજવાળશે. આજે તો આપણે આ સ્થિતિની ખરી નોંધ લઈ આપણા ઉગતા નાટકકારોને તે વિષે જાગ્રત રાખવાનું છે.

લોકકથા અને લોકગીતો

લોકકથા અને લોકગીતોમાંના બે ચાર સારા સંગ્રહો હાલ બહાર પડ્યા છે. હજી એવા પુષ્કળ ગ્રંથો બહાર પડવાની જરૂર છે. કારણ કે, એમાં આપણી પ્રજાનું જીવન-સાહિત્ય સંચિત થયેલું છે. આપણા બાલજીવનની વાર્તાઓ અને બાલજીવનનનાં ગીતો આપણા મન પર જીંદગી સુધી છાપ પાડી રહે છે, તેમ આ આપણા સાહિત્યની બાલજીવનની કથાઓ અને તે જીવનનાં ગીતો આપણા સાહિત્યમાં જળવાઇ રહે તો એ સાહિત્યજીવનનો અને તે સાથે પ્રજાજીવનનો વિકાસ કેમ થયો છે તે સહેજે સમજાય. "કુરબાનીની કથાઓ", "કાઠિયાવાડની જૂની વાર્તાઓ", "સૌરાષ્ટ્રની રસધાર", "જૈનકથા સંગ્રહ", એ નવાં પુસ્તકો આ વર્ગમાં બહુ આવકારપાત્ર ઉમેરો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં બીજાં અંગો

ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, વેપાર, હુન્નરઉદ્યોગ, રાજનીતિશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, વગેરે અનેક દિશામાં ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ સ્વતંત્ર અને ચિંતનાત્મક લેખોથી કરવાની ઘણી જરૂર છે. બીજી ભાષાઓમાંથી અનુવાદ રૂપે એ વિષયોમાં થોડાક લેખો કે ગ્રંથો બહાર પડ્યા છે, પણ સ્વતંત્ર પ્રતિભાવાળા લેખો હજી બહુ થોડા જ જણાય છે. ચાલુ અભ્યાસ, શોધક વૃત્તિ, જનસમાજની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓના પ્રવાહનો સહૃદય સંસર્ગ, પોતાની શક્તિનું સાચું માપ, અને એ સર્વ ગુણોની મદદથી જે જે વિષયનું સ્વતંત્ર સાહિત્ય ઉપજાવવું હોય તે તે વિષય તેના અધિકારવાળો વાચકવર્ગ માગી લે એવી યોગ્ય ભાષાથી લખાય, ત્યારે જ એ જાતનું સાહિત્ય ઉપકારક થઈ શકે છે. દાખલા તરીકે વેપારને લગતું ધંધાદારી ને માર્ગદર્શક સાહિત્ય જોઇએ, તેમાં વિજ્ઞાન કે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી પરિભાષા વપરાય તો કયો વેપારી તે વાંચવાની દરકાર કરશે? અહીં પણ દેશકાળનું ઔચિત્ય સચવાય તો જ એ સાહિત્ય પ્રજાજીવનને કામનું છે.

બાલસાહિત્યની અગત્ય

બાલસાહિત્ય પણ આપણી ભાષામાં હજી નજીવું જ છે. છેલ્લી સાહિત્ય પરિષદે આ દિશામાં ખાસ પ્રવૃત્તિ કરવાની ગોઠવણ કીધી હતી, પણ હજી સુધી તો કાંઈ ખાસ નોંધવા જેવું થયલું લાગતું નથી. હાલમાં રાષ્ટ્રકેળવણીની દિશામાં પ્રવૃત્તિ ચાલે છે તેને અંગે બાળપોથીઓ નીકળી છે એ ખરું, પણ બાલસાહિત્ય કાંઈ તેમાં સમાઈ જાય નહીં. અંગ્રેજીમાં સાહિત્યનો આ વિભાગ પણ ઘણો ખેડાયેલો છે. બાળકોની કલ્પનાના પ્રદેશને ધ્યાનમાં રાખીને જો સાહિત્ય ઉપજાવવામાં આવે તો તે ઘણું રસમય અને ઉપકારક થઈ શકે. "એક હતો રાજા ને એક હતી રાણી", એ તો જગતમાં તમામ બાળકોનો રોજનો વિનોદ છે. એમની પરીઓની અને દેવતાઓની દુનિયા સ્થૂલ દુનિયા જેવીજ જીવતી જાગતી હોય છે. એમની ઢીંગલીઓ, એમનાં રમકડાંઓ, એમનાં લાડકાં પશુઓ અને પક્ષીઓ, એમનાં વાત કરતાં ફુલો અને પાંદડાંઓ, એમને રોજરોજ આંખ મારતા તારાઓ, એમની કાગળની હોડીઓ, એમનાં રેતીનાં ઘરો, એમના પત્તાંના મહેલો, એમની માતાપિતા બનવાની હોંસ, એમના મહેતાજીની ખુરસીએ ચઢી બેસી માસ્તર બની જવાના કોડ, એમના લાકડાંના ઘોડા, એમની આગગાડીની સીસોટીઓ અને એમના ગાર્ડની "ઑલરાઈટ" એમની કાગળપત્રોની ચીતરામણ અને તે ટપાલમાં નાંખવાની હલામણ, એમના સીપાઈ, એમના અડંગજડંગ અને કાકડીઆ કુમાર વગેરે અનંત નવી નવી કલ્પનામાં ખીલતું બાલજીવન એ કલ્પનાનું પોષક સાહિત્ય માગી લે છે. એમની ચિત્રસૃષ્ટિ પણ જીવંત હોય છે. આવું બાલસાહિત્ય અંગ્રેજીમાં તો ઘણું પડ્યું છે, અને સહજ સુલભ છે. આ દિશામાં પણ આપણા વિદ્વાનોએ હજી ઘણું કામ કરવાનું છે. હાલ બે નવાં માસિકો પણ ખાસ બાલકોને માટે ગુજરાતમાં નીકળે છે, તેમાં બાળકોને રંજન કરી સન્માર્ગે દોરવાના કેટલાક ઠીક પ્રયાસો થતા દેખાય છે. એના તંત્રીઓને ઉપરની સૂચનાઓ કાંઈક ઉપયોગી થશે. આરંભના પ્રયાસોમાં ભૂલો પણ થાય તેથી મુંઝાવાનું નથી, પણ એક વેળા માર્ગનું સ્પષ્ટ ભાન થાય તો પછી પ્રયત્નોને અનુકૂળ કરવાનું બની આવે છે.

રાષ્ટ્રસાહિત્ય

આજ કાલ આખા દેશના સામાન્ય સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રસાહિત્યનો વેગ જોશભર ચાલતો થયો છે, એમાં આપણને એટલે આપણા સાહિત્યને તો નવયૌવન જેવી ગતિ આવેલીજ ગણી શકાય. પાછળ કહ્યું છે તેમ એ હાલ તો વંટોળીઆ જેવું છે પણ તેજ આપણા નવજીવનનું શુભ ચિહ્ન છે. યુગ બદલાયો છે અને યુગના મહાત્મા પ્રગટ થયા છે, તેનું ચૈતન્યજ બધી પ્રવૃત્તિ ચોમેર ફેલાવી રહ્યું છે. આ વંટોળીઓ અમીરોના મહેલોને તેમજ ગરીબોની ઝુંપડીને ફૂંકી રહ્યો છે, અને મારી તો સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે જે ખરી જાગ્રતિ આજની રાષ્ટ્રસેવાની ધુનથી સામાન્ય જનસમાજમાં આવી છે તે પરિણામે સાહિત્યને ઘણી ઉપકારકજ થશે. મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાની સરળ, સચોટ અને જાદૂઈવાણીથી લોકહૈયાંને ઠેર ઠેર જગાડ્યાં છે, અને જનસમાજમાં સ્વાધીનતાનો જે પ્રબળ શંખ તેમણે ફૂંક્યો છે, તેથી લોકહૈયાંમાં જ્ઞાનની અને શક્તિના પ્રકાશની ઝંખના ઉઠી છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠની

સ્થાપના પણ તેમના મુબારક હાથેજ થઈ છે, એ પણ કાંઈ જેવી તેવી સાહિત્ય માર્ગની સેવા નથી. એમના "નવજીવન" પત્રમાંનાં લેખોએ આપણા સાહિત્યમાં નવું જોમ આપ્યું છે. એમનાં વિશિષ્ટ મંડળો તરફથી "યુગધર્મ" "પુરાતત્ત્વ" "સાબરમતી" "સૌરાષ્ટ્ર" જેવાં સાહિત્ય અને જનસમાજની જૂદે જૂદે માર્ગે સેવા કરનાર માસિકો ને પત્રો નિકળ્યાં છે. એમની પ્રવૃત્તિમાંથી ચાર પાંચ સારા અભ્યાસીઓ ગુજરાતી સાહિત્યની સેવામાં ઉમેરાયા છે. સર્વત્ર ઉત્સાહ પ્રવર્તે છે. ભરતી આવતાં જેમ આખો દરિયોજ ઊંચો થાય છે, તેમ આ પ્રજાજીવનમાં પણ તેવુંજ દેખાય છે અને સાહિત્યમાં પણ તેવુંજ થશે. આ ભરતીનાં મોજાંઓ પર તેની ઉંચાઈ, તેનો પ્રવાહ, તેનો વેગ, તેની દિશા, વગેરેનું યથાયોગ્ય માપ જે સાહિત્ય-સેવક લઈ શકશે તેજ પોતાનું નાવ આ પ્રજાજીવનના દરિયામાં સફળ ખેડી શકશે. ખરો નાવિક ભરતીનાં મોજાંઓથી ડરતો નથી, એ તો તેનો બરાબર કયાસ કાઢી તેને પોતાના નાવની ગતિને અનુકૂળ કરીને તે ઉપર એ નાવને ચલાવ્યે જાય છે. એ મોજાં એક તરફ જાય અને એ નાવ તેની ઉલટી દિશાએ જાય તો નાવની ગતિ ધીમી પડી જાય એટલુંજ નહીં પણ એ મોજાંઓની છોળ એ નાવને કદી પાણીથી ભરી દે કે નાવિક સાવધાન ન રહે તો નાવને ડૂબાડી પણ દે. ગુજરાતના સાહિત્યસેવકોએ તો આ રાષ્ટ્રસેવાની ભરતીને વધાવીજ લેવાની છે, કારણ કે એ તો પ્રજાની ઉછળતી વીરતાનું બહુ મંગળ ચિહ્ન છે. જે પ્રજાના હૃદયમાં એ ચેતન નથી, તે પ્રજાનું સાહિત્ય ચેતનવંતુ ન જ થાય. આ નવયુગમાં પ્રજાની નવી નવી ઉર્મિઓ જાગતી જશે તેમ તેમ તેને લગતું સાહિત્ય પણ તે પોતેજ માગી લેશે. પ્રજાની પ્રબળ ઇચ્છા વિના સાહિત્યમાં ખરું ચેતન આવતું નથી, એટલે આપણે તો આ ચળવળને ઉપકારકજ ગણવાની છે. જે ગઈ કાલે ન હતું તે આજે મળે છે. તે તરફ સાધુઓ જેવી ઉદાસીન વૃત્તિ સાહિત્યપ્રદેશમાં રાખી શકાય નહીં. સાહિત્ય તો જુનું રાખી તેનો વિકાસ કરે છે, તેમ નવું પણ પોતાનામાં સમાવી તેમાંથી નવાં ઝરણો વહેવડાવે છે. જૂનામાં સત્ત્વ અને સાવધાનતા હશે તો નવામાં ઉત્સાહ અને વીરતા મળશે. જૂનું પણ એક વેળા નવું હતું. તેજ નવાને જૂનામાં સ્થાન આપી શકશે.

વર્તમાનપત્રોનું સાહિત્ય

વર્તમાનપત્રોનું સાહિત્ય પણ ગુજરાતીમાં વધતું જાય છે પણ ગુજરાતનાં વર્તમાનપત્રોમાં હજી કોઈ દૈનિક ગુજરાતીમાં બહાર પડતું દેખાતું નથી. જે દૈનિક પત્રો છે તે બધાં મુંબઈમાંજ છે, અને એક બે સિવાય એ બધાં પારસીઓજ ચલાવે છે. જે દૈનિક હિન્દુ તંત્રીઓના હાથ હેઠળ ચાલે છે તે પણ ભાષામાં અને છાપવામાં પારસી પત્રોથી મોટે ભાગે જુદાં પડતાં નથી. વર્તમાનપત્રો પ્રજાજીવનનું હૃદયમાપક યંત્ર છે, એટલે તેની ભાષારચના સરલ તેમ શુદ્ધ પણ જોઈએ. પ્રજાના તમામ વાચકવર્ગમાં એની કુતુહલતા રોજની છે, એટલે એનો સંસર્ગ પણ રોજનો છે. આવી વસ્તુમાં અશુદ્ધ ભાષા, અશુદ્ધ જોડણી, અશુદ્ધ વાક્યરચના વગેરે ઘણાં અનિષ્ટ અંશો પ્રજા-જન રોજ રોજ જોઈ અને મગજમાં અજાણતાં ઉતારે એનું પરિણામ પ્રજાની, ભાષાની કે તેના સાહિત્યની ઉન્નતિમાં નહીં જ આવે. વર્તમાનપત્રોના અધિપતિઓએ પોતાની

જોખમદારી પૂરેપૂરી સમજવી જોઈએ. આ વિશે આગળ ઉપર હું પારસી સાહિત્ય માટે જે કાંઈ કહેવાનો છું તેમાં વધુ વિસ્તારથી આપણે ઉતરીશું.

માસિકોનું સાહિત્ય

માસિકોનું સાહિત્ય તો કુદકા મારતું આગળ ધપે છે. કવિ દલપતરામે એક ઠેકાણે ઉંટવૈદોની ટકોર કરતાં લખ્યું છે કે, "પથરો લેવા જ્યાં નમું આવે વૈદ જ હાથ." તેમ હાલ તો નવો માસ ઉઘડયો કે તેની સાથે કોઈક નવું માસિક જાણે હાથ આવેલું જ છે! આગળ જણાવી ગયેલા નવાં માસિકો યુગધર્મ, પુરાતત્વ, અને સાબરમતી ઉપરાંત, ગુજરાત, નવચેતન, રંગભૂમિ, સુવર્ણમાળા, કુમાર વગેરે કેટલાંક સુંદર માસિકો ને ત્રિમાસિકો ઉમેરાયાં છે. ગુજરાતના અમર કળાફકીર હાજીમહંમદના "વીસમી સદી"ની રાખમાંથી જ એ સર્વનો જન્મ થયેલો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. ચિત્રની નવીનતાનો શોખ ઠેર ઠેર જાગ્યો છે, પણ ચિત્રની ઝાકઝમાળ હેઠે સાહિત્યના શુદ્ધ અંશોની બેપરવાઈ ના થાય તે એ માસિકોના ચાલકોએ હંમેશાં તપાસવાનું છે. માસિકોની પૃથક્તા પણ ધીરે ધીરે જામતી જાય છે, એ શુભ ચિહ્ન છે. સ્ત્રીઓ ને માટે ખાસ ઉપયોગી એવું એક જૂનું માસિક ખોળંબે પડયું છે, ત્યારે 'ગુણસુંદરી' નામે નવું માસિક બહાર પડયું છે. હવે તો એમ જ લાગે છે કે, આપણી કોઈ વિદુષી અને સાધનસંપન્ન બહેન પોતાની જૂની સંસ્કારિતા અને નવી વિદ્યારસિકતાના સુયોગ રૂપ કોઈક સુંદર સ્ત્રીઉપયોગી માસિક કાઢે, અને તેમાં ગુજરાતની નવી ઘડાતી ગૃહલીલાઓને સન્માર્ગે દોરે, તો સાહિત્યની તેમ જ પ્રજાસમાજની ઘણી મોટી સેવા થાય. "ગુજરાત" અને "નવચેતન" માં જાગ્રતિનાં અમુક ચિન્હો છે અને સાહિત્યસેવાની ધગશ પણ છે. સાહિત્યમાં ચિત્રકળાનું સખીપણું આનંદદાયક છે, પણ એ સખીપણું સાહિત્યના સુંદર અંશોને ચિત્રકળાની આકર્ષક શક્તિએ વધુ પ્રકાશમાં લાવવા પૂરતું હોય ને થાય, તો જ એ બંનેને લાભ છે. એ બંનેનો સંબંધ આ મૂળ ભાવથી જેટલો વેગળો જાય તેટલો અનર્થકારક છે, એ સૂત્ર આપણા માસિક પ્રવર્તાવનારાઓ અને ગ્રંથકર્તાઓએ ખસૂસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે, શુદ્ધ ચિત્રકળાનો માર્ગ નિરાળો છે, અને માસિકો, વર્તમાનપત્રો કે ગ્રંથો સાહિત્યની અને જનસમાજની ઉન્નતિ માટે છે, તેથી ચિત્રકળાનાં જે દર્શન કે યોગ એમાં કરાવવામાં આવે છે તે એ ઉન્નતિને હલકી રુચિ પર ઉતારવા નહીં પણ તેને પોષીને આગળ વધારવા મદદ કરે તે પૂરતાં જ તેમાં જોઈએ, એ મુખ્ય વાત કદી લક્ષ બહાર જવી ના જોઈએ. જૂનાં પ્રતિષ્ઠિત માસિકોમાં સાહિત્ય, વસંત, સમાલોચક, બુદ્ધિપ્રકાશ, સ્ત્રીબોધ, વગેરે હજી પોતાનાં વ્યક્તિત્વ અને પ્રભાવ સાચવી રાખી શકયાં છે. "સાહિત્ય" માસિકની સરળ અને તળપદી રૂઢભાષાનો આગ્રહ ચાલુ જ છે, અને તેનું અચૂક નિયમિતપણું અનુકરણીય છે. ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રવૃત્તિની એ ચાલુ નોંધ રાખે છે, અને આજના ઘણા ઉગતા આશાજનક લેખકોને એણે જ સાહિત્યપ્રવેશ કરાવ્યો છે. ગુજરાતી ભાષા બોલતી અનેક કોમોના લેખકોનો યોગ્ય સહકાર એણે માગ્યો છે. અને એ સહકારમાં ગુજરાતી ભાષાને આયંદે ઘણો લાભ જ થશે. એ માસિકમાં જે મોટા ગુણો દેખાય છે, તેમાં એના તંત્રીનું નૈતિક બળ અને સ્પષ્ટ વક્તાપણું મુખ્ય છે. તેની નિડર વાણીના અને શુદ્ધ એકરારોના દાખલા એમાંથી ઘણા મળી આવે છે. શુદ્ધ ગુજરાતી એટલે તળપદી

રૂઢ ગુજરાતી ભાષાની સચોટતા એમના લેખોમાં અનેરું બળ દર્શાવે છે. એ માટેનો એમનો આગ્રહ આપણા માનને પાત્ર થવો જોઈએ. ઘણી વેળા સારાનો પણ અવળો અર્થ આ દુનિયામાં લેવાય છે, તેમ એમના એવી રૂઢ ગુજરાતીના આગ્રહ માટે કેટલેક ઠેકાણે અર્થહીન ટીકા થાય છે. વિષય પ્રમાણે ભાષા અને શૈલી જોઈએ, તેનો અર્થ એ નહીં કે કોઈ પણ ખાસ શાસ્ત્રને લગતા વિષયમાં તેની પરિભાષા ના વાપરવી. પણ જો તે વિષયને બધી રીતે રૂઢભાષા પોતાના શુદ્ધ, તળપદા અને જનસમાજના પળોટાઇ ગયેલા શિષ્ટ શબ્દો પૂરા પાડી શકતી હોય તો દૂરના અજાણ્યા સંસ્કૃત, ફારસી કે બીજા કોઈ ભાષાના શબ્દો તેવા વિષયવાળા લેખમાં વાપરવાની કશી જરૂર નથી. વળી આપણી ભાષામાં અનેક ધંધાને લગતા અતિ રૂઢ અને સહેલા શબ્દોની ખાણ છે, પણ લેખકનો પોતાનો જ રૂઢ ભાષાનો અભ્યાસ જ ના હોય તો તે તો બસ એમ જ ધારી લે કે એ શબ્દો ગુજરાતીમાં નથી, અને તેથી સંસ્કૃતનો કે બીજી ભાષાનો તે આશરો શોધે છે. એક બીજી વાત—રૂઢ ગુજરાતીમાં તત્સમ શબ્દોનું પ્રમાણ પણ કાંઈ ઓછું નથી. પણ જે શબ્દો સદીઓથી ગુજરાતીમાં તદ્ભવ થઈ ગયા હોય, અગર મૂળ ગુજરાતીના દેશ્ય હોય અને જે જનસમાજમાં ચલણી રૂપિયાની માફક શુદ્ધ રૂપે જ ચાલતા હોય, તે છોડી દઈ માત્ર પંડિતાઈ બતાવવા જ જો પળેપળ સંસ્કૃત શબ્દો—અને તે પણ અપરિચિત-વાપરવામાં આવે તો તેવી ભાષાને ગુજરાતી કહેવી કે "જબાને ઉર્દુ હરફે ગુજરાતી" એવું જે ઉર્દુ નાટકોના ગીતોની ચોપડીઓ પર મુંબઈની નાટકશાળાઓમાં છાપવામાં આવે છે તેમ "શબ્દોએ સંસ્કૃત વ્યાકરણે ગુજરાતી" સમજવી? સાહિત્યના તંત્રીનો આગ્રહ કાંઈ દુરાગ્રહ નથી. તેને ખરા પ્રકાશમાં જોઈ શકીએ તો તે જ ખરો ભાષા-અભિમાનીને છાજે તેવો સદાગ્રહ છે.

"સસ્તું સાહિત્ય"

સાહિત્યનો પ્રચાર આમવર્ગમાં વિસ્તારથી કરવાની પહેલ "સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય" તરફથી કરવામાં આવી ત્યારથી એ સંસ્થાએ ગુજરાતની ઘણી સેવા બજાવી છે. સામાન્ય વર્ગમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર જ્યાં સુધી પૂરતો થાય નહીં ત્યાં સુધી પ્રજાની ઉન્નતિ ચોતરફથી થઈ શકે નહીં. એ સંસ્થા તરફથી ધર્મ, સમાજ અને સાહિત્યને લગતાં પ્રિય વિષયોનાં નાનાં મોટાં પુસ્તકો બહુ જ જૂજ કિંમતવાળાં બહાર પડ્યાં છે, અને તેથી બહુ ગરીબ માણસ પણ પોતાની ટૂંકી કમાણી છતાં એ પુસ્તકોનો લાભ પૂરતો મેળવી શકે છે. અંગ્રેજીમાં people's books ના જેવી પુસ્તકમાળા પ્રાચીન અર્વાચીન કવિતાઓના જુદા જુદા નાના નાના સંગ્રહ કરી બહાર પાડે તો તેથી પણ સાહિત્યનો ઘણો પ્રચાર થાય. ભિક્ષુ અખંડાનંદનો આ મહાસ્તુત્ય પ્રયાસ સાહિત્યમાં નોંધવા જેવો છે, અને ગુજરાતના ધનાઢ્યોએ તથા વિદ્વાનોએ એ પ્રયાસોને ઘટતી સહાય આપવી જોઈએ.

સાહિત્યમંડળોની જરૂર

સાહિત્યની ચર્ચા વિદ્વાનો અને લેખકો એક ઠેકાણે સાથે મળીને કરી શકે એવાં ઘણાં મંડળોની પણ આપણે ત્યાં જરૂર છે. ગામેગામ અને શહેરેશહેર એવાં મંડળો પોતપોતાના પ્રમાણમાં બંધાવાં જોઈએ, અને સાહિત્યની શુદ્ધ ચર્ચા તથા જનસમાજને પ્રિય થઈ પડે

એવાં આખ્યાનો અને વ્યાખ્યાનો ત્યાં વખતોવખત થાય તેની યોજના કરવી જોઈએ. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ગુજરાત સાહિત્ય સભા, સાહિત્ય સંસદ, પારસી લેખક મંડળ, ફાર્બસ સભા, શ્રેયસ્સાધક અધિકારી મંડળ, વગેરે થોડાંક મંડળો આવી જાતનું કામ કરે છે, પણ તેમાં હજી ઘણા ઉત્સાહની અને ઘણી કાર્યદક્ષતાની જરૂર છે. આવાં મંડળોમાં ઉત્સાહી યુવકોને માથે કાર્યભાર નાંખી મોટેરા વિદ્વાનો તેમાં વખતોવખત પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ આપતા રહે અને સાહિત્યને લગતા સામાન્ય વિષયોની સરળ ભાષામાં ત્યાં ચર્ચા કરાવાય તો સાહિત્યને જનસમાજમાં આકર્ષક કરી શકાય. ઔચિત્યની અહીં પણ ખરી જરૂર છે, અને દેશકાળને અનુસરીને કામ મંડાય અને કરાય તો સિદ્ધિ ને સફળતા પણ મળે.

શિક્ષણશાસ્ત્રના સાહિત્યની અગત્ય

શિક્ષણસાહિત્યને લગતાં પુસ્તકો પણ આપણી ભાષામાં ઘણાં થોડાં છે. જે દેશમાં સ્વભાષામાં શિક્ષણ અપાય નહીં, તે દેશની ભાષાને ઘણું ખમવું પડે છે. "માલ ત્યાં ખપ" નું નવું સૂત્ર સાહિત્યમાં પણ અચૂક રીતે લાગુ પડે છે. હવે રાષ્ટ્રવિદ્યાપીઠ સ્થપાઈ છે, સરકારી વિદ્યાપીઠમાં પણ ઊંચી પરીક્ષાઓમાં ગુજરાતીને સ્થાન મળ્યું છે, એટલે હવે એને લગતા સાહિત્યની આપોઆપ માગણી જાગી છે, અને તેને લગતાં નવીન પુસ્તકો પણ રચાવા લાગ્યાં છે. આ જાતનું મુખ્ય સાહિત્ય ખાસ કરીને વિદ્યાપીઠમાં અને કેળવણી મંડળોમાં કામ કરતા અધ્યાપકોનું છે, કારણ કે તેઓ પોતાના પૃથક્ પૃથક્ ખાસ વિષયોના જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ વિદ્યાર્થીઓને સીધી રીતે અને અભ્યાસકોને આડકતરી રીતે આપી શકે છે. આવા શિક્ષણશાસ્ત્રને અંગે રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની નું "સુભદ્રાહરણ" અને રા. મંજુલાલ મજમુંદારનું "સુદામાચરિત્ર" બહુ સારી વિદ્વતાથી અને શોધક બુદ્ધિથી લખાયેલાં લાગે છે. આ દિશામાં કવિતા અને ઇતિહાસને લગતા શિક્ષણશાસ્ત્રમાં આપણા માનનીય સાક્ષર શ્રી બલવંતરાય ઠાકોર બહુ ઉત્તમ માર્ગદર્શક કામ કરી શકે તેમ છે. અને એ માટે એઓ સાહેબને હું ગુજરાત તરફથી આમંત્રણ કરું છું. આ સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ સાહેબ રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીએ પણ એ દિશામાં જીંદગીભર કામ કરેલું છે, અને એમના ઉંડા અભ્યાસ અને અનુભવના લાભ હજી પણ ગુજરાતને બહુ મળે તેવી આશા આપણે જરૂર રાખી શકીએ. આ જમાનામાં એમને હાથે "ગુજરાતી ભાષાનું બૃહદ્ વ્યાકરણ" જેવું શિષ્ટ શાસ્ત્રીય અને સત્તાધારી પુસ્તક આપણા સાહિત્યમાં ઉમેરાયું છે, એ કાંઈ ઓછા સંતોષની વાત નથી.

વિવેચનનું સાહિત્ય

ગુજરાતી સાહિત્યનાં મુખ્ય અંગોની પ્રવૃત્તિ જોઈ ગયા પછી હવે એ બધાં અંગોની તપાસ કરનારું જે વિવેચનનું સાહિત્ય છે તે જોઈએ. રા. બ. રમણભાઈના "કવિતા અને સાહિત્ય" વાળા મોટા ગ્રંથ સિવાય બીજો કોઈ એવો ગ્રંથ બહાર પડયો નથી. રા. અંજારિયાનું "સાહિત્યપ્રવેશિકા" જૂના-નવા સાહિત્યની અને તેના લેખકોની સામાન્ય પિછાન જ કરાવે છે. અને તેમાં પણ ચોક્કસ વર્ગની લીલા જ મુક્ત કંઠે ગાવામાં

આવેલી દેખાય છે, તે છતાં સાહિત્યમાં પ્રવેશ કરનાર ઇચ્છનારને માટે સાહિત્યમાં સામાન્ય પિછાન આપવાનો તે સારો પ્રયાસ છે. એ સિવાય વિવેચનના સાહિત્યમાં બીજું કોઈ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું નવું પુસ્તક બહાર પડેલું જાણમાં નથી. છૂટક છૂટક લેખો માસિકોમાં, વર્તમાનપત્રોમાં અને તેઓના વાર્ષિક અંકોમાં કે કોઈ પુસ્તકના ઉપોદ્ઘાતમાં આવે છે તેજ હાલ તો એ સાહિત્યની પૂર્તિ કરે છે. પણ "નવલગ્રંથાવલી"માં વિવેચનની જે ખરી પદ્ધતિ કેળવાતી હતી તેવી તો હજી બીજો કોઈ પણ વિદ્વાન દેખાડી શકયો નથી. વિવેચનકળા એટલે ઉદારતાની કળા, સહનશીલતાની કળા, ન્યાયતોલનની કળા, એ મુખ્ય વાત ભુલાઈ ગઈ છે. વિવેચન એટલે સાહિત્યના સદ્ અસદ્ અંશોની ગ્રહણશક્તિ અને તુલનાશક્તિનું દર્શન. વાંચવું, સમજવું, પિછાનવું, સમભાવ કરવો, ગુણ પર વધુ પ્રકાશ નાંખવો, દોષથી પ્રકાશને હાનિ છે, તે સપ્રેમ બતાવવું, સમાન કાર્યોની તુલના કરવી, પ્રભુનો દિવ્ય અંશ માટીમાં પણ છુપાયેલો છે, તે ખોળી કાઢી બતાવવો, અને કલાપીએ એક મહાસત્ય કહ્યું છે તેમ "કળા છે ભોજ્ય મીઠી ને ભોક્તા વિણ કલા નહીં" એવી કળાની ઉંડી ભુખ જે કદર તેનો ઉદારતાથી વપરાશ કરવો, એ સર્વ ખરા વિવેચકના અને ખરી વિવેચનકળાના મુખ્ય ગુણો છે. જંગલો કાપીને તેમાંથી દાંતખોતરણી બનાવી આપવી, કે ઘાસની ગંજીમાં પડેલી સોયને ખોળી કાઢવા આખી શહેનશાહતના લશ્કરને રોકવું એમાં વિવેચનકળાની પરાકાષ્ઠા નથી. આપણા ભાઈનો છોકરો કાષ્ઠના ઘોડા પર ઘાસનું પૂછડું બાંધી તેની ઉપર કેવી સુંદર સ્વારી કરી રહ્યો છે તેની ખુબી દર્શાવવા સાહિત્યપ્રદેશના અરબી ઘોડાઓ અને આરબસવારોની સાથેની તુલના કરી તેનાં અદ્ભુત દર્શન કરાવવાં અને આપણા પડોશીનો ભાઇ તેજીલી કાઠિયાવાડી ઘોડી લાવ્યો છે તેના કાનનું માપ કાઢવા જવું અને તેના ઠણઠણતાં પગ જોઈ ગામનાં અચ્ચરો વધુ લાત ઝાડવા મંડી જાય તેના ભયથી ગામને બચાવવા ભારે ચળવળ કરી મૂકવી, એ કાંઈ વિવેચનકળાની મહત્તા નથી. ખરા વિવેચકે વિવેકશીલ અપક્ષતાનું ત્રાજવું પકડવાનું છે. એ ત્રાજવાને જેટલા જોરથી ઉંચે ચઢાવવું કે નીચે ઉતારવું તેટલા જ જોરથી તે પાછું એથી ઉલ્ટી દિશાએ જરૂર જાય છે. ત્રાજવામાંની વસ્તુ પણ એના ધક્કાથી કદાપિ બહાર પડી જાય છે, અને વેરાઈ જાય છે. મર્યાદિત પ્રશંસા અને મર્યાદિત ટીકા ન હોય ત્યાં વિવેચક વિવેચક મટી વકીલ બની જાય છે, અને કાં તો ભાટાઈનું કે કાં તો નિંદાનું જ સેવન કરે છે. આપણે ત્યાં ચોર્યાસી હજાર ન્યાતમાં વિવેચકોની બીજી ચોર્યાશી ન્યાતો ઉમેરાય તો સાહિત્ય આનંદ અને શિક્ષણનું સાધન મટી પક્ષાપક્ષી અને તકરારોનું તાલીમખાનું બને. વિવેચનકળા એ વકીલનું વકાલતનામું નહીં પણ ન્યાયાધીશનો અપક્ષપાત છતાં માયાળુ ચુકાદો માગી લે છે.

સાહિત્યમાં અધિકારશાસન કે પ્રજાશાસન

એક બીજી વાત. સાહિત્યમાં રસ લેતા અને તેના આકર્ષક પ્રદેશમાં દાખલ થવાના હોંશીલા નવયુવકોની આજકાલ ઠેર ઠેર એવી ફરિયાદ છે કે, ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ "બ્યુરોક્રસી"—એટલે અધિકારશાસન બંધાયું છે. અને તેના અધિકારીઓ પોપના જેવી સત્તા ચલાવે છે. આ ફરિયાદમાં કેટલું સત્ય છે તે બારીકીથી તપાસવાનું આ

સ્થાન નથી, પણ કેટલીક સૂચના સાહિત્યના લાભ માટે તો આપણે કરી શકીએ. સાહિત્યપ્રદેશની કિલ્લેદારી એના રક્ષક વિદ્વાનોએ કરવાની ફરજ છે, અને એ ફરજ પુરતો પોતાનો અધિકાર કોઈ પણ રીતની રાખરખાવટ વગર અને શુદ્ધ મને એ અધિકારીઓ ચલાવે તો તે સાહિત્યને ઉપકારક છે. સાહિત્યનું તો પ્રજાશાસન છે, એટલે અધિકારીઓ પ્રજાહક્કના રક્ષકો હોવા જોઈએ એટલા પુરતું એઓ સમજે તો બસ છે. બાકી બાઈબલમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પરમેશ્વરે પોતાની ઉત્તમમાં ઉત્તમ કૃતિને સર્પની દયા પર ફેંકી દીધી હતી, એવો ઝાંખો ભાસ પણ એ હોંસીલા નવયુવકોને આવે તો તેમાં સાહિત્યપ્રદેશના નેતાઓ પોતાની સામે બંડખોર વૃત્તિને જ ઉત્તેજન આપે છે. બીજી બાજુએ આ ઉત્સાહી નવયુવકોએ એટલું સમજવાનું છે કે સાહિત્યપ્રદેશમાં કંઈ ગમે તેવા છરી કુહાડા પકડ્યાથી સિપાઈ કે નાયક થઈ જવાતું નથી. એને માટે પ્રજાશાસનમાં પણ વ્યવસ્થાપૂર્વક કવાયત તો લેવી જ જોઈએ. જે હુકમ પાળી શકે તે જ ખરો હુકમ આપી પણ શકે એ પણ યાદ રાખવાનું છે. જો સીપાઈમાં ખરું તત્ત્વ હશે તો તે પણ એક દિન નેપોલિયન જેવો શહેનશાહ થઈ શકશે. સાહિત્યમાં પણ ત્રણ જાતનાં ફળ પાકે છે. એક જાતનાં ફળ શિયાળાનાં ફળ જેવાં હોય છે, અને તે બહુ દિન સુધી ઘાસમાં કે બંધ કોઠીમાં રાખ્યાથી જ પાકે છે. બીજી જાતનાં ફળ ઉનાળાનાં ફળ જેવાં જલ્દી પાકી જાય છે અને ત્રીજી જાતનાં ફળ પકવીને ખાવાનાં નહીં પણ સારી પેઠે સુકવીને ખાવાનાં હોય છે. આ ઝીણો ભેદ સમજી આપણે તેનો વિવેક રાખીએ, અને મોસમ પ્રમાણે તથા ફળની જાત પ્રમાણે ધૈર્ય રાખીએ તો પ્રભુની દુનિયામાં તેમ જ સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં પણ આપણી કૃતિ પોતાનો નાનામાં નાનો ફાળો પણ જરૂર આપશે જ. કીર્તિની પાછળ તમે જશો તો તે દૃષ્ટિમર્યાદાની માફક દૂરને દૂર જ જશે. કીર્તિને પાછળ નાખી તમે તમારા કર્તવ્યને જ સૂર્ય જેવું સામે જોતા જોતા આગળ ધપશો તો કીર્તિ તમારી છાયાના જેવી તમારી પુઠે પુઠે આવશે, અને કીર્તિ પણ લક્ષ્મીના જેવી ચંચળ છે, ત્યાં કીર્તિ કરતાં કર્તવ્ય જ મોટું છે.

બિન–હિંદુ કોમનું ગુજરાતી સાહિત્ય

ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યનું અને તેના મુખ્ય મુખ્ય અંગોનું દિગ્દર્શન ઉપર કરી ગયા પછી એમાં સમાયલી વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ જોવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ગુજરાત દેશ એક છતાં તેમાં અનેક કોમો વસે છે, અને અનેક ધર્મવાળાઓની એ માતૃભૂમિ છે. જેમ સામાન્ય રીતે એ દેશના મૂળવતનીઓ હિન્દુઓ છે, તેમ બીજી કોમવાળાઓ પણ સહેલાઈથી એના જુના વતનીઓ જ ગણાવી શકાય છે. ગુજરાતી ભાષાનું ભાષા તરીકેનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સાતસેં વર્ષથી વધુ જુનું નથી. ત્યારે આ બિન–હિન્દુ કોમોનો ગુજરાતમાંનો વસવાટ હજાર વર્ષથી ઉપરનો છે. જૈન, પારસી, મુસલમાન, ખ્રીસ્તી વગેરે જુદી જુદી કોમો તદ્દન જૂદા જૂદા ધર્મો પાળે ત્યાં એ ધર્મોની મૂળભાષામાંના તેઓના પરિચિત શબ્દો એવી સામાન્ય ભાષામાં જરૂર દાખલ થાય. વળી દરેક કોમનું ધર્મનું સાહિત્ય પણ જુદું જ હોય અને એવા ધર્મના સાહિત્યનો તેને આગ્રહ પણ હોય. આ સત્ય વસ્તુસ્થિતિને આપણે પ્રથમ લક્ષમાં લાવીએ તો જ આ બિન–હિન્દુ કોમોનાં વિશિષ્ટ સાહિત્યોનો ખુલ્લો ક્યાસ કાઢી શકીએ. જૈનોના મૂળ ધર્મ ગ્રંથો માગધી ભાષામાં

હોવાથી એના કેટલાક શબ્દો જૈન લેખકોની ભાષામાં સ્વાભાવિકપણે આવી જાય. એજ પ્રમાણે પારસીઓ અને મુસલમાનોના મૂળ ધર્મગ્રંથોની ભાષાઓમાંના તેમજ તેમના પૂર્વજો ઇરાન કે અરબસ્તાન કે તુર્કસ્થાનથી આવેલા તે તે દેશોની ભાષાઓમાંના શબ્દો પણ ગુજરાતી ભાષામાં તેમનાથી અનાયાસે વપરાઈ જાય. આની રીતે ગુજરાતી ભાષા એક છતાં તેમાં બે જુદી જુદી કોમોના પૂર્વજોની મૂળ ભાષાના શબ્દો દાખલ થયા. ગુર્જરાતનાં ગૌરવને એથી કશી હરકત પુગી નહીં. ઉલટું જ્યારે ગુજરાતી ભાષા ઘડાતી હતી ત્યારે એવા અનેક શબ્દોના જીવન્ત ઉમેરાથી તેમાં નવું બળ આવતું ગયું. જૈન લોકોની રહેણીકરણી તો બહુધા હિન્દુઓના જેવી જ હોવાથી તેમનો માર્ગ જુદો પડયો નહી. અને તેમના સમર્થ ધાર્મિક વિદ્વાનો તે વેળાના ગુજરાતનાં રાજ્યોના અધિકારીઓ કે સલાહકારો પણ હતા, એટલે તેઓએ પોતાનું સાહિત્ય સમૃદ્ધિવાન બનાવ્યું. જૈનોનું હિન્દુઓ સાથેનું સહજીવન ઘણું ગાઢું હતું, એટલે તેઓના ભાષાજીવનોમાં પણ તેવી રીતનો ગાઢો સંબંધ રહેવા પામ્યો. મુસલમાનોથી પણ તેઓમાંની ખોજા કોમે ગુજરાતીમાં જે સાહિત્ય ઉપજાવ્યું તે હિન્દુઓના જેવું જ છે, તેનું એક કારણ છે કે મુસલમાની ધર્મના ફાંટામાં હિન્દુઓના વૈષ્ણવધર્મના સાહિત્યનો ઘણો અતલગનો સંબંધ લાગે છે. આમ હોવાથી જે સાહિત્ય ખોજા કોમે ઉપજાવ્યું છે અને જેની કવિતાઓની પીછાન રા. બ. હરગોવિન્દદાસ કાંટાવાળાએ છઠ્ઠી સાહિત્યપરિષદના સંમેલન વેળા આપી હતી તે સાહિત્યની ભાષા શુદ્ધ હિન્દુ ગુજરાતી છે.

પારસી ગુજરાતીનું સાહિત્ય અને તેનું જુદાપણું

પણ પારસી કોમના સંબંધમાં લગાર જુદું જ પરિણામ આવેલું દેખાય છે અને તેનું કારણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેમને હિંદુ ધર્મના કે હિંદુ સમાજજીવનના ગાઢા સંબંધની ન્યૂનતા જ છે. પારસીધર્મને લગતા કે પારસીસાહિત્યને લગતા ત્રણસેં ચારસેં વર્ષ પર લખાગેલા જૂના લેખોમાં પારસીઓની ગુજરાતી ભાષા તે વેળાના હિન્દુઓની ગુજરાતી ભાષાના જેવી જ લાગે છે. જો કે તેમાં પણ પારસીઓના ધર્મને લગતા ઝંદ, પાઝંદ, કે ફારસી શબ્દ વપરાગેલા દેખાય છે. પોતાના જીવથી વહાલો ધર્મ સાચવવા પોતાના દેશનો પણ ત્યાગ કરીને પારસીઓ જ્યારે પ્રથમ ગુજરાતમાં આવી વસ્યા; ત્યારે તે વેળાના હિંદુ રાજાએ તેમને હથિયાર વાપરવાની મનાઈ કીધી હતી, અને એ સર્વ લડાયક શૂરવીરોને ખેતી અને વેપારના શાંત ધંધામાં પડી જીવન ગુજારવું પડયું. એમ કરતાં એ લોકની ભાષા હિંદુઓના જે વર્ગની સાથે એ રહેતા હતા તેઓના જેવી જ બંધાઈ. પારસીઓ આજે જે ગુજરાતી ભાષા ગુજરાતના ગામડાંઓમાં બોલે છે તે મુખ્ય કરીને સુરત જીલ્લાની છે અને તેમાં પણ ખાસ કરી એ જીલ્લાના અનાવલાઓની અને વાણીઆ વછીઆતોની છે. એ કોમોમાં કેળવણીનો પ્રચાર વિશેષ ન હતો અને બહુધા તે ખેતી અને વેપારમાં પડેલી હતી એટલે તેમની ભાષા કાંઈક અંશે અણખેડાયેલી અને ગ્રામ્ય જ રહેતી. અંગ્રેજી કેળવણીના આગમન સાથે પારસીઓએ કેળવણીને માર્ગે પ્રથમ ઝુકાવ્યું અને પશ્ચિમ દેશોના સાહિત્યોના સંબંધમાં આવતાં ત્યાંના આચારવિચારોની પણ ઝડપથી નકલ કરવા માંડી. ખુદ ગુજરાતી ભાષાના અક્ષરોનાં બીબાં પણ પ્રથમ એક પારસી મહુંમ ફરદુનજી મર્ઝબાને

ઈ. સ. ૧૮૧૪માં પાડ્યાં, અને તે જ વર્ષમાં તેમણે છાપખાનું પણ કાઢ્યું. ઈ. સ. ૧૮૨૧માં તેમણે જ મુંબઈના પ્રથમ વર્તમાનપત્ર "મુંબઈ સમાચાર" ને પ્રગટ કર્યું. ગુજરાતી ભાષાનો શિષ્ટ અભ્યાસ એ આરંભના પારસી ચાલકો અને સાહસિકોને ન હતો, એટલે જેમ તેઓ ઘરમાં બોલતા તેમ તેઓ લખતા અને છાપતા પણ હતા. ભાષા જ્યાં સુધી બોલાતી કે માત્ર લહિયાઓથી મર્યાદામાં લખાતી રહે ત્યાં સુધી તે ઘણી પ્રવાહી રહી શકે, અને તેમાં કેવળ જુદા ફાંટાઓ ન પડે, કે પડે તો તેનું સ્વરૂપ કેવળ જુદી રીતે જ બંધાય, પણ અહીં તો વર્તમાનપત્રો, માસિકો, પુસ્તકો વગેરે કંઈક કંઈક પારસીઓ પોતાના સ્વાભાવિક સાહસિકપણાથી બહાર પાડતા જ ગયા, અને તેમાં તેઓના ચોક્કસ વર્ગોના સંબંધમાંથી જ ઉદ્ભવેલી ઘરગથ્થુ ગુજરાતી બોલીનો જ પ્રચાર કરતા ગયા. હિન્દુઓ બહુ વર્ષ સુધી સાહિત્યની આ પ્રચુર પ્રવૃત્તિથી દૂર રહ્યા, અને તેઓનું સાહિત્ય મોટે ભાગે ધર્મવિષયોમાં તે વેળા સમાયેલું હોવાથી પારસીઓના સામાન્ય વાંચકો અને લેખકોને પ્રિય કે માર્ગદર્શક થયું નહીં. જ્યાં પારસીઓ વર્તમાનપત્રો પર વર્તમાનપત્રો નવાં નવાં કાઢતા જ ગયા, ત્યાં એ પત્રોના વાંચનારાઓ પર ચોક્કસ રીતની જ છાપ પડતી ગઈ, અને જોતજોતાં આ "પારસી ગુજરાતી"નું વ્યક્તિત્વ બંધાઈ ગયું. આ અકસ્માતનાં મુખ્ય કારણો જો સંભાળથી આજથી પચાસ વર્ષ પરના હિન્દુ વિદ્વાનો શોધી શક્યા હોત, તો આ ઉગતી અનિષ્ટતાથી ગુજરાતી ભાષાને બચાવી લેત. દાયકાઓ થયા આપણા હિન્દુ વિદ્વાનો પણ ગુજરાતીને પાછી સંસ્કૃત તરફ વાળવાના ખોટા પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. એટલે બંને કોમોનો ભાષાવેગ એકમેકથી ઉલટી દિશાએ જ વહેવા માંડ્યો. હિન્દુ લેખકો ગમે તેવી પ્રાંતિક ભાષા બોલે કે લખે, જોડણી અને તત્સમ શબ્દો પણ ગમે તેમ ચીતરે તો હરકત નહીં, પણ પારસીએ લેખ લખ્યો છે એવું જોતાં જ તેમાં શબ્દે શબ્દે ખૂંચ કાઢવાની જ વૃત્તિ કેટલાક હિન્દુઓએ ધારણ કીધી. આનાં પરિણામો ભાષાના લાભમાં નહીં પણ ગેરલાભમાં આવ્યાં. એકમેકનાં મન ઉંચાં થયાં, પણ તેમાં ગુજરાતી ભાષાને કેટલુંક ખરું નુકશાન પૂગ્યું છે. પારસીઓએ પોતાનો વાચકવર્ગ માત્ર પારસીઓમાંથી જ નહીં પણ મુસલિમ અને હિન્દુ વર્ગમાંના થોડી કેળવણી પામેલાઓમાંથી બનાવી લીધો. આજે જુઓ તો પારસી જેવી નાની કોમે હજાર ઉપર ગ્રંથો પારસી ગુજરાતીમાં લખેલા મળી આવશે. એમાં કાચી ઘરગથ્થુ અશુદ્ધ ગુજરાતીથી માંડી ચઢ ઉતર ભાષા વપરાતાં કેટલાક ગ્રંથો તો કેવળ શુદ્ધ અને રૂઢ ગુજરાતીમાં લખાયલા માલમ પડશે. આવી સાહસિક અને ઉપયોગી કોમનો સહકાર હિન્દુઓ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા માટે મેળવવા પામે, તો ગુજરાતી ભાષાને તથા સાહિત્યને ઘણો લાભ થાય.

પારસીઓની સાહિત્યસેવા

પારસીઓએ ગુજરાતી સાહિત્યની, પોતાની ગમે તેવી શક્તિએ પણ ઠીક ઠીક સેવા બજાવી છે. પહેલું વર્તમાનપત્ર, પહેલું ચોપાનીઉં, પહેલો અંગ્રેજી-ગુજરાતી કોષ, પહેલું જ્ઞાનચક્ર, એ બધું પારસીઓને જ હાથે થયલું છે. પારસીઓએ જેમ રાજદ્વારી અને સાંસારિક ક્ષેત્રોમાં પોતાની આગેવાનીનો લાભ આખા દેશને આપ્યો છે, તેમ લોકમત કેળવવામાં પણ પારસી પત્રોની ચળવળે કંઈ કમી હિસ્સો આપ્યો નથી. વળી થાકેલા મનને બે ઘડી મમ્મત આપે એવું રમતિયાળ અને હસમુખું સાહિત્ય કે જેને

અંગ્રેજીમાં light literature એટલે 'સુગમ સાહિત્ય' કહેવામાં આવે છે, તે પણ એમને હાથે ઠીક પ્રમાણમાં બહાર પડયું છે. પારસીઓમાં હવે એક એવો લેખકવર્ગ પણ કમભાગ્યે ઉભો થયો છે કે, જે એમનું અશુદ્ધ ગુજરાતી બોલીનું વ્યક્તિત્વ જાળવી રાખવાની હોંસ અને વડાઈ રાખે છે. પણ મર્હુમ બહેરામજી મલબારીએ વિલક્ષણ હિંમતથી અને જબરા પ્રયત્નથી શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં જ કવિતા કીધી, અને પારસીઓના મોટા ભાગને આ 'બંડખોર' લેખકની ભાષા નહીં જ ગમી. છતાં વખત જતાં એમને પગલે ચાલનારા ઘણા પારસીઓ નીકળ્યા. પારસી વર્તમાનપત્રોમાં પણ આજની ભાષા ત્રીસ વર્ષ પરની ભાષા કરતાં ઘણી આગળ વધેલી અને શુદ્ધિ તરફ ઢળેલી વપરાય છે.

પારસીઓની ગુજરાતી ભાષાને શુદ્ધિ તરફ વાળવાની અગત્ય

એ બધું તો ખરું. જે બનવાનું હતું તે બન્યું. પણ હવે કાંઈ એ સ્થિતિનો ઉપાય થાય તેવું હોય તો તે મહાપ્રયત્ને પણ કરવાની જરૂર છે. શુદ્ધ ગુજરાતીના હિંદુ લેખકો જ્યાં સુધી અતિ સંસ્કૃતના ભેળવાળી ગુજરાતી ભાષા વાપરે ત્યાં સુધી પારસી લેખકોનો સહકાર તેમને પૂરેપૂરો મળી શકે નહીં. "સાહિત્ય" માસિકના વિદ્વાન તંત્રીનો રૂઢ ભાષા માટેનો આગ્રહ એને લીધે જ છે. હિંદુ વિદ્વાનોનું આકાશે ઉછાળેલું ત્રાજવું પાછું કાંઈક નીચે ઉતરે, અને પારસી લેખકોના જોડત્રાજવાને મળવાનો ખરા દિલથી પ્રયત્ન કરે, તો હું ધારું છું કે, પારસીઓને અશુદ્ધ બોલીના પાશમાંથી છોડાવી શુદ્ધ રૂઢ ગુજરાતી ભાષા જ સાહિત્યલેખનમાં વાપરતા કરવાના સહાયકારી ઉપાયો યોજી શકાય તેમ છે.

પારસી ગુજરાતીની ઉત્પત્તિનાં કારણો

આજના જમાનામાં આપણો રોજનો વેપાર ધંધો રોજગાર થોડે અંશે પણ દુનિયાના તમામ દેશો સાથે સંબંધ ધરાવે છે, અને તેને લગતી વાતો જાણવા આપણે હંમેશાં આતુર રહીએ છીએ. થોડું ઘણું પણ શીખેલાઓ આજકાલ વર્તમાનપત્રો વાંચવા સાંભળવાનો સ્વાભાવિક શોખ ધરાવે છે, અને ખાસ કરીને મોટા શહેરોમાં તો સવાર સાંજની ખબરો રોજ જાણવા માટે લોકો ઉત્સુક હોય છે. વર્તમાનપત્રોની જરૂરિયાત એ કારણથી વધતી જાય છે; અને તેથી લોકના વ્યવહારની ભાષા ઉપર એ વર્તમાનપત્રોના ચાલુ વાંચનની અણદીઠી અસર થયા જ કરે છે. તે વર્તમાનપત્રોના તંત્રીઓ અને લેખકોને હાથે ભાષાને લગતા ખરાખોટા પ્રયોગો ચાલુ જ રહે તો તેવા પ્રયોગો વખતના વહેવા સાથે પાછા ચલણી થઈ જાય. પારસીઓને હાથે જ ચાલતાં વર્તમાનપત્રોમાં વપરાતી ભાષા આવા ખોટા પ્રયોગો કરે છે એમ નથી, પણ હિન્દુઓનાં વર્તમાનપત્રોની ભાષાના ઘણા ખોટા પ્રયોગો જે હવે ચાલુ થઈ ગયા છે, તે માટે પણ આપણા ભાષાશાસ્ત્રીઓએ ફરિયાદો કીધી છે. આ વિષયને માટે તપાસ કરતાં મને એમ જણાયું છે કે, એ વર્તમાનપત્રોની અશુદ્ધ અને ઘણીવાર નકલી ભાષાને વધારે બગાડનાર મુંબઈ શહેરની વિચિત્ર સ્થિતિ છે. મુંબઈ ગુજરાતીઓનું એટલે અસલ ગુજરાતી હિન્દુ પારસી મુસલમાનો વગેરેનું છે તેમજ આપણા દક્ષણી મરાઠા ભાઈઓનું પણ છે, ઘણે ભાગે છાપખાનાંઓમાં બીજાં

ગોઠવનાર કેમ્પોઝીટરો અને બીજા કામદારો દક્ષણી ભાઈઓ જ છે ગુજરાતીઓ જેવી રીતે કામચલાઉ મરાઠી બોલીમાં મરાઠી ભાઈઓ સાથે બોલે, તેવી રીતે મરાઠી ભાઈઓ કામચલાઉ ગુજરાતી બોલીમાં ગુજરાતીઓ સાથે બોલે. આ સંસર્ગનાં પરિણામ કેવાં આવે તે આપણે હવે સમજી શકશું. બીજું એ કે, વર્તમાનપત્રોનાં છાપખાનાંઓમાં પૂરતાં જોડાક્ષરોનાં બીબાં પણ રાખવામાં આવતાં નથી, અને એવા એક છાપખાનામાં મારી પોતાની કવિતાઓ છપાવતાં મને એના માલિકો પાસે એવા જોડાક્ષરોની ખાસ ખરીદી કરાવવી પડી હતી. ત્રીજું એ કે, દૈનિક વર્તમાનપત્રોનું કામ વીજળીની ઝડપે રોજ ચલાવવું પડે, ત્યાં પૂરતા "પ્રૂફરીડરો" એટલે છાપા ખરડા વાંચનારા ના રખાય તો લેખો શુદ્ધ રીતે કવચિત્ જ છપાય. એ છાપા ખરડા વાંચનારનું ગુજરાતી ભાષાનું પોતાનું જ્ઞાન બહુ ન હોય તો તે પણ લેખો અશુદ્ધ રીતે બહાર પડવાનું મુખ્ય કારણ છે. મારાં પોતાનાં પુસ્તકો મેં હિન્દુ તેમ જ પારસી માલીકીનાં છાપખાનાઓમાં છપાવ્યાં છે, અને બન્નેમાં એક સરખો જ અનુભવ મળ્યો છે. જ્યાં સારા છાપા ખરડા વાંચનારા જ ના મળે ત્યાં ચાર ચાર પાંચ પાંચ વખત એવા ખરડા આપણે સુધારીને મોકલીએ, છતાં કાંઈ ભૂલો તો રહેવા જ પામે. ચોથું એ કે દરેક વર્તમાનપત્રમાં બીજી ભાષાઓમાં છપાયલી ખબરો કે લખાયલા લેખનાં ભાષાન્તરો કરવામાં આવે છે, અને તે માટે ખાસ મદદનીશો રોકવામાં આવે છે. આ મદદનીશોને ગુજરાતી ભાષાનું અધકચરું જ્ઞાન હોય તો તે શુદ્ધ રૂઢ ગુજરાતીમાં એવા પરભાષાના લેખો ક્યાંથી ઉતારી શકે? એટલે જે ભાષામાંથી એવાં ભાષાન્તર કરવામાં આવે છે તેના રૂઢ પ્રયોગોનું જ બોલેબોલ ભાષાન્તર આપણી ભાષામાં થાય છે. આ અને આવાં બીજાં કારણો ભાષાનો ચાલુ બગાડ કર્યાં જ કરે છે. એક તો મૂળમાં તંત્રીઓ અને તેમના લેખકમંડળનું ભાષાજ્ઞાન ઘણા સામાન્ય પ્રકારનું હોય, તેમાં આવા દુષ્ટ કારણોનો ઉમેરો થવાથી ભાષાને ચાલુ નુકશાન થયા જ કરે. આવી અતિ અશુદ્ધ ભાષા લોકોના અને ખાસ કરી ઉગતા યુવકોના કાન પર રોજ પડયા જ કરે તો એ દુષ્ટચક્ર ગોળ ગોળ ફર્યાં જ કરે, અને ભાષાને સુધારવાના બીજા પ્રકારના પ્રયત્નો મિથ્યા જ થાય.

આ સ્થિતિની સુધારણા માટે વસ્તુવિચાર

આ ઉપર જણાવેલાં મુખ્ય કારણો જો વ્યાજબી હોય, તો એ કારણોનો જ ઉચ્છેદ કીધા વગર કાર્યનો ઉચ્છેદ કદી નહીં થવાનો. ગુજરાતના શિષ્ટ લેખકો અને વિદ્વાનો ભલે બોલ્યા જ કરે, અને મુંબઈનાં વર્તમાનપત્રો પોતાની અસલ રાહે ચાલ્યાં જ કરે. માત્ર પરિષદમાં કે હિન્દુઓના શિષ્ટ વર્ગમાં ઉલ્લેખ કર્યા કીધાથી આ સ્થિતિમાંથી કશો ઉગારો થવાનો નથી. ગુજરાતી ભાષા માટે પરિષદના ચાલકોને ખરી દાઝ હોય તો એ સ્થિતિ હવે વધુ વાર ચલાવવા દેવી ના જોઈએ. ગુજરાતી ભાષા વાપરતી બે સાહસિક અને બળવાન કોમો એક જ શિષ્ટ ભાષાનું સમાન અભિમાન રાખે, તો જ ત્યાં ભાષાની વૃદ્ધિ અને કોમ કોમ વચ્ચેની પ્રીતિ વધે.

પરિષદના ચાલકો અને ગુજરાતના હિન્દુ વિદ્વાનો આ વિષયમાં ખરા ઉમંગથી કામ લેવા તત્પર થાય, અને વ્યવહારુ રીતે ગુજરાતી ભાષાની એકતા સાધવા પ્રયત્ન

કરે, તથા બધી બાજુથી ભરતીનાં મોજાં માફક એકસામટા તરવરી રહે, તો જ કાળે-ક્રમે પારસી ગુજરાતીના વિપથ જતા પ્રવાહને પાછો મૂળમાં સમાવી શકાશે. એ માટે મારા પારસી બંધુઓને મારી નમ્ર અરજ છે કે એક કરોડ હિન્દુઓની જે ભાષા છે તે જ આપણી હવે માદરજબાં પણ છે. જેવી રીતે ગુજરાતના પ્રાન્ત પ્રાન્તમાં ઘરગથ્થુ ભાષા તે તે પ્રાન્તની આબોહવા અને વિશિષ્ટતાને લીધે કોઈ કોઈ પ્રયોગોમાં જુદી પડે છે, તેવી રીતે આપણા પારસીઓની ઘરગથ્થુ ભાષા પણ ભલે પોતાનું તેવું જ જૂદાપણું રાખી રહે. પણ તેથી એમ ઠરતું નથી કે જેવું આપણે ઘરમાં બોલીએ તેવું જ ભાષાના શિષ્ટ વ્યવહારમાં પણ લખી નાંખીએ. અંગ્રેજી ભાષા ઈંગ્લેન્ડના જુદા જુદા પરગણાંમાં જેવી રીતે બોલાય છે, તેમ જ ખુદ સ્કોટલેન્ડમાં પણ અંગ્રેજી ભાષાના જે વિપરીત પ્રયોગો થાય છે, તેવી રીતે કોઈ પણ શિષ્ટ લેખમાં કે ઇંગ્લેન્ડના કોઈ પણ વર્તમાનપત્રમાં અંગ્રેજી ભાષા લખાતી કે છપાતી નથી. લોકો ભણેલા કે અણઘડ ગમે તેમ બોલે, પણ લેખકો કે વકતાઓથી જાહેરમાં તેવી ભાષા કદી લખાય કે બોલાય નહીં. તેમ જો કોઈ કહે તો માત્ર કૌતુકદર્શન સિવાય તેનો લેખ કોઈ છાપે નહીં, અને કદી છપાય તો પણ હસી જ કઢાય. અંગ્રેજી ભાષા પ્રાન્ત પ્રાન્તમાં કે ઘરવહેવારમાં બોલાય ગમે તે રીતે, પણ લખાય તો "King's English" એમાં જ એટલે રાજરૂઢ શિષ્ટ અંગ્રેજીમાં જ. વર્તમાનપત્રોના અને માસિકોના પારસી તંત્રીઓ અને લેખકો ગુજરાતીમાં લખે તો એવી રૂઢ ગુજરાતીમાં જ લખે એવો ટેક રાખે, તો ભાષાજ્ઞાન મેળવવું પારસીઓને કંઈ અઘરું નથી. પારસીઓ જો ચાહે તો છેલ્લા સો વર્ષની ભૂલને દસ વર્ષમાં ધોઈ નાંખે. વળી પારસી લેખકોને પણ એક મોટો લાભ એ થશે કે, તેમનાં પત્રો, માસિકો અને પુસ્તકો વાંચનાર વર્ગ હિન્દુઓની મોટી વસ્તી જોતાં બહુ બહોળો થવા પામશે, અને શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાની તથા તેના સુંદર સાહિત્યની ઉન્નતિ ઝપાટાભેર થશે.

ઉપર જે કારણો ભાષા બગાડનાં જણાવવામાં આવ્યાં છે તે કારણો દૂર કરવા માટે અહીં થોડાક મુખ્ય ઉપાયોનું સૂચન કીધેલું વ્યર્થ જશે નહીં:–

શુદ્ધિ માટેના ઉપાયોની સૂચના

૧. મુંબઇનાં પારસી કે હિંદુ માલિકી હેઠળ ચાલતાં છાપખાનાંઓમાં બનતાં સુધી ગુજરાતી, એટલે ગુજરાતી જ ભાષા જન્મથી બોલનાર, કોમ્પોઝીટરો રાખવા.

૨. છાપખાનાંઓમાં શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતા તમામ જોડાક્ષરોનાં બીબાં માલિકો પૂરતા જથ્થામાં રાખે એવી વ્યવસ્થા આગ્રહપૂર્વક રખાવવી.

૩. પ્રૂફરીડરો એટલે છાપાખરડા વાંચનારા જરા વધુ સારો પગાર ભલે લે, પણ તે શુદ્ધ અને રૂઢ ગુજરાતી ભાષાના ઠીક જાણકાર જોઈએ. આ માટે પરિષદના ચાલકો અને પારસી લેખકમંડળના અધિકારીઓ મુંબઈમાં એવા સારું ગુજરાતી ભણેલા અને જાણનારા માણસો જાહેર ખબરથી કે અન્ય રીતે મેળવીને મુખ્ય વર્તમાનપત્રો અને માસિકો જે છાપખાનામાં છપાતાં હોય તેમાં બંદોબસ્ત કરીને તેઓને રખાવી શકે. તંત્રીઓ કે લેખકો ગમે તેવી ભાષામાં લેખો ચીતરી કાઢે પણ આ ખાસ છાપાખરડા

લોકોની ભાષા બનતા સુધી સુધારીને પછી જ તેવા લેખોને છાપવા તંત્રીઓને તેમ જ લેખકોને પણ ચાલુ સહવાસથી શુદ્ધ પ્રયોગોનું જ્ઞાન શુદ્ધ ચક્ર ચાલુ થતાં ક્રમે ક્રમે પોતાની મેળે તેઓ પોતે પણ રૂઢ શીખશે.

ભાષાઓમાંથી ભાષાન્તર કરનારા મદદનીશો પણ સારું ગુજરાતી માનપત્રની ઓફિસમાં રખાવી આપવા.

આ માટે રચનાત્મક કાર્યની આવશ્યકતા

આ મુખ્ય રચનાત્મક કાર્ય પ્રથમ થવું જ જોઈએ. એ જો નહીં થાય તો ખાલી ધુમરાણ મચાવ્યાથી અશુદ્ધ પારસી ગુજરાતીની હસ્તી કદી નાબૂદ નહીં થાય. હિન્દુ અને પારસી વિદ્વાનોએ તથા લેખકોએ, અને ખાસ કરી વર્તમાનપત્રોના તથા માસિકોના તંત્રીઓએ તથા માલિકોએ આ વિષયમાં શુદ્ધ મને સહકાર કરવો જ જોઇએ. મારી સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે આટલું મુખ્ય રચનાત્મક કાર્ય જો એવા સહકારથી થાય તો જોતજોતાં ગુજરાતી ભાષા, એટલે એક જ શિષ્ટ અને રૂઢ ગુજરાતી ભાષા, ઠેર ઠેર લખાતી થશે, અને આજ કાલ ભાષામાં જે મહા મોટી અરાજકતા ચાલે છે તે બંધ થતાં, તેમ જ હિન્દુ તથા પારસીઓનો વાંચકવર્ગ વધુ બહોળો થતાં, આપણી સર્વ ગુજરાતીઓની મીઠી માદરજબાંની ખીલવણી અને ચઢતી બહુ જલદીથી થશે.

વિદ્વાન હિંદુભાઈઓને વિનંતિ

બીજી બાજુથી મારા વિદ્વાન હિન્દુભાઈઓને પણ મારી ખાસ વિનંતિ છે. પારસી ગુજરાતી ભાષા જેવી રીતે લખાય છે તે દોષભરી છે તેની ના નથી પણ એ દોષનાં ખરાં કારણો પ્રેમપૂર્વક શોધીને તે નિવારવાના શુદ્ધ મને પ્રયત્ન કરવાને બદલે માત્ર જ્યાં ત્યાં પારસી લેખકોના અને સારા શુદ્ધ લેખકોના પણ—દોષ પર ઊઠતાં બેસતાં આંગળી જ મુકયા કરો તો એ દોષ સુધરવાના નથી. ઊલટું તમે એક સાહસિક, આપબળથી આગળ વધનારી અને આખા હિન્દની પ્રગતિમાં ખરા ઉત્સાહથી મૂળથી ભાગ લેતી આવતી કોમને તમારાથી દૂર કરો છો. પારસીઓમાં કેળવણી મોટા પ્રમાણમાં પ્રસરેલી છે, અને વાચકવર્ગ પણ બહોળો છે. એ લોકના આ વિશિષ્ટ અને વિચિત્ર ભાષાપ્રવાહને જો તમે હજી પણ અણુરોકયો આગળ વધવા દેશો, તો એ લોકની ગુજરાતી ભાષા શિષ્ટ ભાષાથી તદ્દન જૂદી જ બનવા પામે. આશાનું એક શુભ કિરણ હજી પણ એ છે કે એ વર્ગમાં પણ કેટલાક શુદ્ધ ભાષા લખનારાના સફળ પ્રયોગો જોયાથી તેવી ભાષા વાપરવા હમણાં હમણાં ઘણી બાજુએથી પ્રયત્નો થાય છે. "નવરંગ" માસિકના અધિપતિ મી. અરદેશર ખરશેદજી દેશાઈ પોતાના માસિકમાં પારસીઓ સાથે હિન્દુ લેખકોને પણ સારી પેઠે આવકાર આપે છે, અને શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા લેખો તેવા જ શુદ્ધ છપાઈ બહાર પડે તેની પણ કાળજી રાખે છે. "જામે જમશેદ" જેવા વગદાર પારસી દૈનિકના અધિપતિ મી. પીરોઝશાહ જહાંગીર મર્ઝબાન (પીજામ) પોતે સારું ગુજરાતી લખે છે અને પોતાના મુખ્ય લેખોની ભાષા દિન પર દિન વધુ રૂઢ અને શુદ્ધ

આવતી જાય તેવા શુભ પ્રયત્નો કરે છે. બીજાં દૈનિકો અને માસિકો પણ ભાષાની બાબતમાં ઘણો આશાજનક સુધારો બતાવે છે. આ પ્રયત્નોને પ્રેમથી વધાવી લો, તેને બની શકતું ઉત્તેજન આપો. તમે મહાવિદ્વાનો છો તો વિદ્યાનું ફળ હાંસી કરવામાં નહીં, પણ તમારા ઓછા જ્ઞાનસંપન્ન ભાઈઓને સમભાવથી મધુર મુખે તમારી તરફ આકર્ષી તેમને તેમના જ્ઞાનમાં આગળ વધારવામાં રહેલું છે. બીજી એક વાત તો હું ઉપર દર્શાવી જ ગયો છું, અને તે અતિ સંસ્કૃત ભાષાનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ અને રૂઢ ગુજરાતી ભાષા જ વાપરવાને લગતી છે. અંગ્રેજી ભાષાનું આજનું રૂપ જોવા જો મહુંમ ડૉ. જોનસન પાછો આવે તો તે જરૂર અજબ થાય કે એ ભાષાની ખીલવણી માત્ર મોટા મોટા ગ્રીક કે લેટીન મૂળના શબ્દોથી નહીં પણ શુદ્ધ ઍંગ્લો સેક્સન મૂળના શબ્દોથી જ વધુ થઈ છે. સરલતામાં જ પ્રવાહીપણું છે, અને સરલતામાં જ સમગ્ર જનસમાજને સાથે લઈને આગળ વધાય છે. પ્રજાની કોઈપણ દિશા તરફની પ્રવૃત્તિ તેના નેતાઓ અને જનસમાજ વચ્ચેનો અંતર વધારવામાં સફળ થતી નથી, પણ એ અંતર ઘટાડીને નેતાઓ પોતાની આંગળીએ જનસમાજની આંગળી ગૂંથીને જ આગળ વધવાની સફળતા પામે છે. જ્ઞાનને પણ વ્યવસ્થાની જરૂર છે, નહીં તો સર્વજ્ઞાની પ્રભુના તેજબિંદુરૂપ તારાઓ આકાશમાં ગમે તેમ ભમી અથડાયા કુટાયા કરત.

સાહિત્યપરિષદની ખાસ પ્રવૃત્તિની આવશ્યકતા

આ શુભ કામને અંગે બીજી પણ ગૌણ પ્રવૃત્તિઓ સાહિત્ય પરિષદની કમિટી અનેક રીતે કરી શકે. ઉપર જણાવેલું મુખ્ય રચનાત્મક કાર્ય બરાબર ચાલતું રહે તે માટે શરુઆતમાં એ કામ માટે નીમેલા ખાસ ચાલકોએ સતત જાગ્રત રહેવું પડશે. આ કામ માટે દેશાભિમાની અને ભાષાભિમાની ઘણા યુવકો મળી શકશે. પરિષદ કમિટીના સભાસદો પણ વખતોવખત મુંબઇનાં વર્તમાનપત્રો અને માસિકોના તંત્રીઓને, તેમ જ આ વિષયમાં સમભાવ બતાવી કાંઈ પણ સહાય આપી શકે એવા હિંદુ પારસી વિદ્વાનો અને ધનવાનોને મળી કાર્યપ્રવૃત્તિને અંગે જે જે નવા પ્રશ્નો ઉઠે તેનો પ્રસંગાનુસાર નિકાલ કરતા રહે, પારસી લેખક મંડળની સભાઓ ભરી એ કામમાં તેના સભાસદોની સાથે મસલત કરી તેઓનો વ્યવહારૂ સહકાર મેળવે, અને એવી જ પ્રવૃત્તિ ગુજરાતનાં બીજાં મોટાં શહેરોમાં જ્યાં જ્યાં પારસી વર્તમાનપત્રો, માસિકો કે પુસ્તકો બહાર પડતાં હોય ત્યાં ત્યાં પણ તેઓએ બની શકતી કરવી. હિંદુ અને પારસી માસિકોમાં એકમેકના સારા અને રૂઢ ગુજરાતીમાં લખાયેલા લેખો પ્રગટ થાય તેની વ્યવસ્થા કરાવી આપવાને પણ તેઓએ બનતું કરવું. આ માત્ર કાર્યની રૂપરેખા જ છે. એક વેળા હિંદુ પારસી વિદ્વાનો અને મુખ્ય વર્તમાનપત્રો અને માસિકોના તંત્રીઓ સાથે મળી એકમેકના શુદ્ધ વિચારોની આપલે કરશે ત્યારે આ કાર્યને સંપૂર્ણ રીતે સરળ કરવા માટે બીજી અનેક સૂચનાઓ પોતાની મેળે મળી રહેશે. વાર માત્ર આ વિકટ લાગતા પ્રયત્નોનો સમારંભ કરવાની જ છે, એ કરો, અને તે પર ખંતથી મંડી રહો, તો વિજયફળનો મહાસંતોષ આપણા સર્વ ગુજરાતી ભાઈઓને મળશે, અને પ્રભુના આશીર્વાદ પણ ઉતરશે. અસ્તુ.

સાહિત્યવિલાસી બહેનો અને બંધુઓ! આપણાં ગરીબ પણ સુંદર સાહિત્યની સેવા જો આપણે અંતરથી ચાહીએ તો બ્રહ્મપુત્રાનું હિમાલયમાંથી આણેલું પાણી જેમ

હજાર મુખે સાગરમાં હોમાતું રહે છે તેમ આપણે પણ કરી શકીએ. પણ આ "જો" અને "તો" આપણી આંતરશક્તિના માર્ગમાપક હદીઆ જ છે. આપણે આગળ ચાલીએ તો એ પાછળ હઠતા જ જાય છે અને આપણી શક્તિનું માપ આપણે જ્યાં કાઢવા જઈએ ત્યાં એ દર્શાવવા તત્પર જ ઉભેલા દેખાય છે આપણે ચાલીએ જ નહીં તો એની હારની હાર આપણી નજર પુગે ત્યાં સુધી લંબાયેલી જ લાગે છે. અને આપણી આંતરશક્તિને માત્ર જોવાની જ ક્રિયામાં ખપાવી દે છે. આટઆટલી વેળા પરિષદનાં સંમેલનો મળ્યાં પણ માત્ર વાતો કરી વિદ્વાનો અને રસિકો છૂટા પડ્યા અને હજુ કશું સંગીન કાર્ય કરી શક્યા નથી, એવો આરોપ બહુ ઠેકાણેથી આ પરિષદને માથે ઠોકાયો છે. હું ધારું છું કે આ શિષ્ટ ગુજરાતી અને પારસી ગુજરાતીનો મુખ્ય ભેદ ટાળી નાંખવા પરિષદના ચાલકો અંતઃકરણપૂર્વક પ્રયત્નો કરે, તો તેઓ ગુજરાતી ભાષાને લગતા આ કૂટપ્રશ્નનો નિકાલ કરી શકે, અને આ એક જ કાર્ય પરિષદની હસ્તી સાબિતી કરવા પૂરતું જ છે. ગુજરાતી ભાષા વાપરનારી તમામ બિન હિન્દુ કોમો એક જ શિષ્ટ ભાષા વાપરતી થાય અને તેને માટે ખરું અભિમાન રાખતી થાય તો ગુજરાતી સાહિત્યના તે ધન્ય દિન માટે પરિષદ વ્યાજબી ગર્વ ધારી શકશે.

ગુજરાતી સાહિત્યની ખાતાવહીનું વાંચન અને સરવાયું

ગુજરાતી સાહિત્યનાં જમે ઉધાર પાસાં તપાસી ગયા પછી હવે આપણે તેનું સરવાયું કાઢીએ. ઉધાર પાસું જોતાં હજી આપણે બહુ કરજ ભરવાનાં છે. આપણી ભાષાને લગતો સત્તાધારી સંપૂર્ણ કોષ હજી બહાર પડયો નથી. આપણી મૂડી કેટલી વેરાઇ પડી છે તે તો પ્રથમ જાણવું જ જોઈએ. જોડણીનો નિર્ણય આ વીસ વર્ષે પણ થયો નથી, અને કરોળીઆનાં જાળાં જેવી બારીક ગુંથણીઓની ઓથે રહી હજી પણ ઉડતી માખોને તેમાં પકડવાનું જારી રહ્યું છે. એથી તીજોરીનું કોથળીઓમાં ચલણી નાણું કેટલું છે અને કેટલું ખરું ખોટું ઘુસી ગયું છે, તેનો પત્તો મળતો નથી, અને હિસાબ તપાસનારને ગોટાળો જ લાગે છે. ભાષાનો ઇતિહાસ અને સાહિત્યનો ઇતિહાસ એ બે મોટાં ખાતાંઓ હજી નામ માંડી રાખેલાં કોરાં જ પડ્યાં છે. પણ "સાહિત્ય સંસદ" તરફથી મોટી રકમની આશા અપાઈ છે. જુના હિન્દુ અને જૈન કવિઓ તથા લેખકોના સંગ્રહ હજી પુષ્કળ બહાર પડવાના રહ્યા છે, એટલે આપણી બહુ મુડી વગર વ્યાજે કે વેપારે બંધાઈ પડી છે. પરિષદનું માસિક તાત્કાલિક જમે ઉધાર કરવા માટે હજી ચોપડે ચઢયું નથી. અને સૌથી અગત્યનું ખાતું, એ બધાં ખાતાંઓને નિભાવી શકે એવું જે પરિષદના ફંડનું તે હજી આપણને નિરાશા જ ઉપજાવે છે. જમા પાસામાં રા. બ. કમળાશંકર ત્રિવેદીનું "બૃહદ્ વ્યાકરણ" ગુજરાતી ભાષામાં મહત્ત્વનો ઉમેરો કરે છે. રાષ્ટ્ર સેવાની ચળવળે સુંદર લોકભોગ્ય સાહિત્ય પૂરું પાડ્યું છે. મહાત્મા ગાંધીજીના લેખોએ ભાષાને નવું જોમ આપ્યું છે, અને સરલતા સાથે સચોટતા પણ તેમાં આણી છે. આજ કાલ તો એ જ ખાતામાં વધુમાં વધુ બારનિસીઓ નોંધાયલી દેખાય છે. ગુજરાત, નવચેતન, યુગધર્મ, પુરાતત્ત્વ, રંગભૂમિ, કુમાર, બાલજીવન, વગેરે નવાં નવાં ઉત્સાહી માસિકો ભાષાની અને જ્ઞાનગમ્મતની ખાધાખોરાકીની સિલક સારી બતાવે છે. કેળવણીના વિષયમાં રાષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠ, દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાભવન, ભરૂચ કેળવણીમંડળ, વગેરે તરફથી

સ્વભાષામાં શિક્ષણને લગતી પોથીઓના અવેજો આવતા જાય છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, "ગુજરાતી" છાપખાનું, સાહિત્ય સંસદ, ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી, ગુજરાત સાહિત્ય સભા, વગેરે મંડળોએ અને સંસ્થાઓએ જૂની નવી પ્રસાદીઓ માટે નવી નવી રકમ આપવાનું જારી રાખ્યું છે. પારસી લેખક મંડળે "ગુજરાતી શૈલી અને લેખન પદ્ધતિ" ઉપર સારું પુસ્તક તૈયાર કરાવ્યું. ગુજરાતી ભાષાના ખાતામાં સારી જેવી નવી રકમ જમા કરાવી છે. રા. બોટાદકરની "રાસતરંગિણી," કાન્તનો "પૂર્વાલાપ" તથા "રાષ્ટ્રગીત" એ સુંદર કાવ્યસંગ્રહોથી ગુજરાતના સંગમ કાળની જુની નવી ભાવનાઓ અને અવનવા ઉમળકાઓથી ભરેલી કાયમની નવી મૂડી જમે થઈ છે. પરદેશોમાંથી પણ મળતી ચીજો લાવી માલખાતામાં ઉમેરાવી છે. પરિષદના આડતીઆએ ચોમેરથી દેશપરદેશનો માલ ભંડોળખાતામાં ભરવા માંડ્યો છે. આપણા સાહિત્યના આ બેચાર વર્ષનું સરવાયું સારી આશા આપનારું જ કહેવાય. આપણા મોટેરા વિદ્વાનો અને કવિઓ હજીપણ બનતું કરી પોતાનાં ખાતાં નિભાવી રાખવાની સદિચ્છા બતાવી રહ્યા છે. હવે નવે ચોપડે નવા કુમકુમ લેખો માંડવા સર્વ લેખક બંધુઓ આગળ પડો અને ધન્ય બનો એ જ પ્રાર્થના.

સુજ્ઞ બહેનો અને બંધુઓ! એક ગમથી આકાશ પશ્ચિમે ઉતરતું જાય છે તો બીજી ગમથી પૂર્વનું આકાશ ચઢતું જાય છે, અને દૃષ્ટિમર્યાદામાં નવા નવા તારાઓનાં દર્શન થતાં જાય છે. ચોમેર ચાલતી નવી પ્રવૃત્તિઓ બહુ આશાજનક છે. આપણી પેઢીની આંટ વધતી જાય છે, એટલું નહીં પણ સમસ્ત ભારતની અને આખી દુનિયાની નજર ગુજરાતની કર્મભૂમિ તરફ કુતૂહલથી, માનથી, અને આશાથી પણ ઠરી રહી છે. આપણા નવયુવકોમાં નવું બળ અને નવો ઉત્સાહ આવતાં નવી શક્યતાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આશાના મહેલો આકાશને અડીને ઉભા રહેલા છે. જે કીધું છે એ ઠીક છે, જે કરવાનું છે તે માટે અનંતકાળ અને અનંત આકાશ સામે ઉભાં છે. આપણી આજની શક્યતાઓ આપણા દૂરના ધ્યેય પર જવાનાં પગથિયાં છે. આપણી નિસરણી સાતમે કે સીત્તેરમે માળે નહીં પણ છેક ચંદ્રના માળ પર અડાડી ઉભી રાખવી જોઈએ. પણ એનો અર્થ એમ નહીં કે, આપણાં મીઠાં સ્વપ્નાઓને જ માત્ર ત્યાં પુગાડીને, અને આપણું શરીર, આપણું ચારિત્ર્ય તો નીચે ધૂળમાં જ ઘસડાતું રહે. વિચારસૃષ્ટિની સાથે જીવનસૃષ્ટિની નદીના બે નોખા નોખા ફાંટા જેવી નહીં પણ બે ધોધ એક જ થાળામાં સાથે પડી એક જ નદીરૂપે વહે તેવી ઓતપ્રોત રાખવી. પ્રભુએ આપણા આત્માનું વ્યક્તિત્વ જૂદું રાખવાનું અને તેને સ્વતંત્ર રીતે પોષી બળવાન કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે, તો આપણો ધર્મ છે કે, આપણી એ સ્વાધીનતાને દરેક પ્રયત્ને કેળવવી; અને કોઈના તેજમાં ના અંજાતાં આપણા નાના તેજને જ વધુ વિસ્તારવા બનતું કરવું. આપણે સર્વ એકમેકના ઋણી છીએ, જે ભૂમિ ઉપર નદીનો પાટ પડેલો છે તે ભૂમિની માટીનો રંગ જરા પણ લીધા વગર કોઈ પણ નદી વહી શકતી નથી. માત્ર તમારા પોતાના આત્માની રેલ એમાં નવનવી જીવનશક્તિ પૂરી શકે અને તમારી આજુબાજુની ભૂમિને તેનાં પાણીમાં રસબોળ કરી શકે તો તમારું જીવન ધન્ય છે.

વરતારો અને શુભ ભવિષ્યના ભણકારા

રસિક બહેનો અને બંધુઓ! ગુજરાતી સાહિત્યના જન્માક્ષર જોઈ હું જે આ વરતારો કાઢી રહ્યો છું, તે તમે ધૈર્યથી, ઉત્સાહથી અને આશાથી સાંભળ્યો છે, તે માટે

હું તમારો આભાર માનું છું ભવિષ્યવેત્તાની પણ મર્યાદા હોય છે, અને તેથી એમાં કાંઈ ઘટતું કે વધી પડતું માલુમ પડે, તો તે માનવતાનું જ અવધચિહ્ન છે એમ જાણી ઉદાર દૃષ્ટિથી તેની ઉપેક્ષા કરશો. કવિઓનાં હૈયાંના પડદા પાતળા અને પારદર્શક હોય છે, અને એમની આંખની કીકીઓમાંથી ભવિષ્યના ઝબકારા એ પડદા પર પડતા રહી નવાં સ્વપ્નચિત્રો સિનેમાની ફીલ્મ જેવાં એકધારે સરતાં જ રહે છે. ગુજરાતી સાહિત્યનું ભવિષ્ય મને દરેક રીતે ઉજળું જ દેખાય છે. આપણામાંના ઘણાએ જોયું અને ગાયું છે, આપણે કંઈક જોઈએ અને ગાઇએ છીએ, અને ઓ! આ પૃથ્વીની પાદરેથી આકાશનો ચંદરવો ઉઘાડતા નવા ગાનારાઓના મંગળ સૂરો આવતા સંભળાય છે. સાહિત્યના અવતારી માનવદેવો વખતો વખત આવી દુનયિાને નવા નવા સંદેશા આપ્યે જ જાય છે. એવા નવા અવતારીઓનાં પગલાંના ધબકારા પાસે પાસે આવતા હું સાંભળી રહ્યો છું. ડંકા વાગી ચૂક્યા છે; નિશાનો ફરફરી રહ્યાં છે. પક્ષીઓનાં ઉડતાં વાદળાં એને માથે દૂર દૂરથી પાંખો ફફડાવતાં આવતાં દૃષ્ટિએ પડે છે. એવી આ સાહિત્યના નવા અવતારની સ્વારી પુણ્યપગલે તેજનાં ફુલો ઉડાડતી અને વેરતી આગળ અને આગળ આવતી જ જાય છે. એનાં પગલાંમાં નવરંગ પ્રભાત ભરેલાં છે, એના મુખમાં નવરસ વસંતનાં હાસ્ય મલકી રહ્યાં છે. આવો બ્હેનો અને બંધુઓ! એ સ્વારીમાં આપણે પણ ગાતાં ગાતાં સ્નેહભર સામેલ થઈએ.

"મેં દીઠા એના ડેરા ઠોકાતા ઠામેઠામ,
મેં શંખ સુણ્યા ફુંકાતા એના શહેર ગામેગામ;
ઓ વીર! ધસો ધ્વનિ કરતા એ ધ્વજ પૂઠે અભિરામ!
હો! પ્રભુની સ્વારી જાય."

વિદાય*

નમન તણાં અમ ગાન,
સ્વીકારો, દુલ્લાં અમ જજમાન!
જુગજુગ જૂના જગજાણીતા ભાવનગરના ભાવ:
ખટરસ ભોજન, નવરસ ગુંજન: લીધા લાખેણા લ્હાવ;
સ્વીકારો, દુલ્લાં અમ જજમાન!

કૃષ્ણ ને શ્યામલ હોઠે પ્રભાભર વંશી વહાવે સૂર;
આજ તમારે મ્હોલે અમે પ્રિય રંગ ઉડાવ્યા પૂર:
સ્વીકારો, દુલ્લાં અમ જજમાન!
ખીલી કમળની પાંદડી ને ખીલ્યાં ઉંડાં આકાશ:
મીઠી મ્હેમાનીનાં મોંઘાં છે સોણાં ને મોંઘેરા ભાવવિલાસ:
સ્વીકારો, દુલ્લાં અમ જજમાન!

---

*આ ગીત તા. ૨૦-૪-૨૪ ને રોજ સાંઝરે બેઠકની સમાપ્તિએ મ્હેમાનો તરફથી, મે. અ. ફ. ખબરદારે ગાયું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ચૌદમા સંમેલનના અધ્યક્ષ

શ્રીયુત અરદેશર ફરામજી ખબરદારનું ભાષણ

(અંધેરી, તા. ૪-૧૦-૧૯૪૧)

સાહિત્યરસિક સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના આ ચૌદમા અધિવેશનના પ્રમુખપદનું જે માન આપ સૌએ આજે મને આપ્યું છે, તે માટે હું આપનો આભાર માનું છું. મારી પૂર્વે એ જ સ્થાનને ગુજરાતના જે ધુરંધર સાક્ષરો ને કવિઓ પોતાની વિદ્વત્તાથી અને કાર્યસાધકતાથી શોભાવી ગયા છે તેમના મુકાબલામાં મારા જેવી અલ્પ વ્યક્તિનો હું ખ્યાલ કરું છું ત્યારે ક્ષોભ પામું છું, પણ સાચા સેવકને તો પદ કે મહત્તાના વિચાર કરતાં સેવાધર્મ જ વહાલો લાગે છે; તો જેણે પોતાની શક્તિભક્તિ અનુસાર ગુર્જરીની સેવા કરી જાણી છે, તેની પાસે જ્યારે ગુર્જરીના પ્રતિનિધિરૂપ આપ સૌએ સેવા માગી છે, ત્યારે તે શુદ્ધ ભાવે ને પ્રમાણિકપણે આપીને કૃતાર્થ થવું એ જ ધર્મ છે, એમ માનીને મારી અશક્ત સ્થિતિમાં પણ હું આપની આજ્ઞા મારે માથે ચઢાવું છું.

સાહિત્યમાં કોમનો કે જાતિનો અભેદ

શુદ્ધ સાહિત્ય તો નાતજાતના કોઇ પણ ભેદથી અલિપ્ત છે અને અલિપ્ત જ હોવું જોઇએ. ધર્મવાદ, રાજકારણ વગેરેમાં ભેદ હોઇ શકે પણ સાહિત્યમાં એટલે એક જ ભાષાના સાહિત્યમાં તો શું પણ દુનિયામાં તમામ ભાષાઓના સાહિત્યોમાં તો નાતજાતનો કે કોઇપણ જાતનો ભેદ પૂર્વકાળમાં ગણવામાં આવ્યો નથી, કે હાલમાં પણ તે ગણાતો નથી, કારણ કે સાહિત્ય એ માનવમાત્રની સંસ્કૃતિનું તેની પ્રવૃત્તિનું ને પ્રગતિનું, તેની આશાઓનું અને તેનાં ધ્યેયોનું દર્શન છે. એટલે જ આ સાહિત્યસંમેલનનું પ્રમુખપદ ગુજરાતમાં, પહેલી જ વેળા એક પારસીબંધુને વરાયું છે. એ તો અકસ્માત છે. હું જાણું છું કે આપે આજે મારામાં જે વિશ્વાસ મૂકયો છે, મને જે માન આપ્યું છે તે હું પારસી છું તેથી નહિ પણ ગુજરાતી સાહિત્યનો હું એક નમ્ર સેવક છું તેથી જ આપના સ્નેહનું પાત્ર હું થયો છું. ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરવાનું મને ભાન થયું ત્યારથી જ હું શ્રી શંકરાચાર્યના હસ્તામલકસ્તોત્રમાં કહ્યું છે તેમ,

> नाहं मनुष्यो न च देवयक्षो न ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः।
> न ब्रह्मचारी न गृही वनस्थो भिक्षुर्न चाहं निजबोधरूपः॥

દેવરૂપે જગત મને ગમે તે રૂપમાં જુએ, પણ આત્માએ તો હું "નિજબોધરૂપ" જ મને માનું છું. સાહિત્યના વિષયમાં સાહિત્યની સેવા એ જ સાહિત્યકારનો પરવાનો હોવો જોઇએ. એમાં પુરુષ કે સ્ત્રી, હિંદુ મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી કે પારસી; કાળા કે પીળા પૌરસ્ત્ય કે પાશ્ચાત્ય, એવા કશા ભેદ ગણનાપાત્ર હોય જ નહિ.

અને આજે આપ મને આપની સામે બેસાડો છો તે સંબંધમાં આપણી જૂની કથાનું મને સ્મરણ થાય છે આપણા ભરતખંડની મધ્યમાં કટિમેખલા–જેવી વિંધ્યાચળ પર્વતની માળા લંબાઇને પડેલી છે. એના સંબંધમાં એક પુરાણી કથા છે કે વિંધ્યાચળ પર્વત ઉંચો અને ઉંચો વધતો જ ગયો, એટલો ઉંચો કે તેથી સ્વર્ગમાં દેવોને ભય પેદા થયો. દેવોએ અગસ્ત્ય ઋષિને પ્રેરણા આપી કે તેણે આર્યસંસ્કૃતિનો વિશેષ ફેલાવો કરવા દક્ષિણમાં દ્રાવિડ દેશમાં જવું. અગસ્ત્ય ઋષિ દક્ષિણમાં જવા નીકળ્યા પણ વચ્ચે મહા ઉન્નત વિંધ્યાચળ પર્વત ઉભેલો તેમને મળ્યો કે તેમને દક્ષિણ તરફ જવા કશો માર્ગ દેખાયો નહીં, કે એવા ઉંચા પર્વતને ઓળંગી જવાનું પણ શક્ય લાગ્યું નહીં એટલે ઋષિજીએ વિંધ્યાચળ પર્વતને એક રીતે રીઝવીને તેની પાસે માગણી કરી કે તેમને ધર્મકાર્યમાં પર્વતે સહાય કરવી, અને તે એ કે વિંધ્યાચળ પર્વતે પૃથ્વી પર સૂઇ જવું અને ઋષિજીને દક્ષિણ જવા માર્ગ આપવો. એટલું જ નહીં પણ ઋષિજી દક્ષિણમાં ધર્મકાર્ય કરીને પાછા સ્વદેશ ઉત્તર તરફ જવાને આવે ત્યાં સુધી સૂઇ જ રહેવું. ઋષિજીનો મનોરથ સફળ થયો ને વિંધ્યાચળ પર્વત જે ખૂબ ઉંચો બનીને ઉભો હતો તે ધીરે ધીરે વળીને આડો પડી પૃથ્વી ઉપર લંબાઇને પડયો! બસ, પડયો તે પડયો! અગસ્ત્ય ઋષિ તો દક્ષિણ ગયા તે ગયા, તે ફરી સ્વદેશ જવા આવી શકયા જ નહીં. એટલે વિંધ્યાચળ પોતાના વચનને સાચો રહીને આજ સુધી સૂઇ જ રહેલો છે. આપણી કહેવતમાં 'અગસ્ત્ય મુનિના વાયદા' કહેવાય છે, એટલે એ વાયદા પળાતા જ નથી!

એજ પ્રમાણે મને પણ કોઇ સ્વસ્થમુનિ વર્ષોથી વાયદો આપીને પથારી વશ કરીને ચાલ્યા ગયા છે, ને તેમના આવવાની હુ રાહ જોઇ રહ્યો હતો કે તે આવે તો હું ઉઠું. પણ આપ સૌ મારા ગુજરાતી બંધુઓએ ને બહેનોએ તો ચમત્કાર કરી બતાવ્યો છે, અને આ પથારીવશ માંદા માણસને આજે અડધો ઉઠાડીને આપની સામે બેસાડયો છે એજ મારા સ્વસ્થમુનિના મંત્રનો ભંગ કીધો છે! આપના સ્નેહને માટે હું જેમ આભારી છું તેમ આ આપની સામે ઉભા રહેવાને બદલે બેસીને આ ભાષણ મને આપવું પડે છે તે માટે હુ માફી પણ ચાહું છું. આપે અગસ્ત્યનો વાયદો થોડો તોડયો છે તો ખરો, એની સજા મારો મુનિ મને ભોગવાવશે તે હુ મારી સાહિત્યસેવાના આનંદમાં સહી લઇશ.

કેટલીક પ્રખ્યાત વ્યકિતઓની અવસાન નોંધ

આજના આપણા કાર્યમાં આપણે આગળ વધીને તે પહેલાં ગયા કરાંચીના સંમેલન પછીના આ ચારેક વર્ષમાં આપણા સાહિત્યકારોમાંની અને દેશનેતાઓની કેટલીક જાણીતી વ્યક્તિઓના અવસાન થયાં છે તેથી આપણા સાહિત્યને તેમજ દેશને જે ખોટ ગઇ છે, તે બદલ આ સંમેલન તરફથી શોક દર્શાવવાની મારી પ્રથમ ફરજ છે.

(૧) આપણને સૌથી મોટી ખોટ ગઇ છે તે આપણા ગુર્જર દેશના વિદ્વાન ને પુણ્યશાળી રાજવી વડોદરાનરેશ સ્વર્ગસ્થ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ મહારાજની છે. શ્રી ને સરસ્વતીનો વિરલ યોગ એ રાજવીમાં થયો હતો. એઓશ્રીના લાંબા અમલ દરમિયાન ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યને એમણે જબરી પુષ્ટિ આપી હતી. મહારાષ્ટ્રી છતાં ગુર્જર પ્રજાના નરેશ હતા. એટલે એમણે પોતાના રાજ્યની રાજભાષા પણ ગુજરાતી જ ઠેરવી

હતી. એમની લાખો રૂપિયાની ઉદાર સહાયથી આપણું પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્ય પ્રકાશમાં આવ્યું અને પોતાના રાજ્યમાં પ્રજાની વિદ્યા અને બુદ્ધિ વધે તે આશયથી એમણે કેટલીક ઉપયોગી સંસ્થાઓ સ્થાપીને ગુજરાતી ભાષામાં અનેકવિધ જ્ઞાનની રેલ પોતાની પ્રજાને ઘેર ઘેર રેલાવી. એમણે આપણા વિદ્વાનોની કદર કરવા ને કરાવવા કેટલીક વ્યાખ્યાનમાળાઓ પણ થોડાંક વર્ષોથી યોજી છે. ને પોતાના રાજ્યમાં તેમને આમંત્રીને તેમની પાસે વિવિધ વિષયો પર વ્યાખ્યાનો અપાવ્યાં છે. એવા સાહિત્યના વિલાસી ને કદરદાન રાજવીનું પુખ્ત વયે પણ અવસાન થવાથી આપણા સાહિત્યને ભારે ખોટ ગઇ છે. અને તેની નોંધ આપણા આજના સંમેલનમાં લીધા વિના રહી શકાતું નથી. આપણે ઇચ્છીએ છીએ કે સદ્‌ગત રાજવીના નેક સુપૌત્ર ને હાલના વડોદરાનરેશ શ્રીમંત પ્રતાપસિંહરાવજી પોતાના એ મહાન પ્રપિતાને પગલે ચાલીને તેમનું તે પુણ્યવંતું સાહિત્ય કાર્ય ચાલુ રાખે ને તેમાં વૃદ્ધિ કરે.

(૨) બીજું શોકભર અવસાન રાજપ્રભાવશાળી મહાન ગુજરાતી મુત્સદ્દી સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીનું થયું છે. તેમનો પ્રભાવંતો છતાં સૌમ્ય ચહેરો કે ઇથી ભુલાય તેવો નથી. એઓ વિદ્વાન તેમજ બહુશ્રુત હતા. ભાવનગરવાળી ગત સાતમી સાહિત્ય પરિષદની બેઠકમાં એમણે છેવટે વિદ્વત્તાભર્યું ને છટાદાર ભાષણ કર્યું હતું. તે ત્યાં જે જે હાજર હતાં તેમનાથી કદી વિસરાશે નહીં. એમણે રાજ્યાધિકારમાં ને મુત્સદ્દીપણામાં ગુજરાતીની કીર્તિ દેશપરદેશમાં ફેલાવી હતી. પોતાનાં ભારે રોકાણો છતાં એમને સાહિત્ય વાંચવાનો ને રચવાનો શોખ હતો. પોતે કવિ પણ હતા અને એમણે કેટલાંક ભાવપ્રધાન કાવ્યો ને ભજનો રચીને ગુજરાતી સાહિત્ય પરની પોતાની પ્રીતિનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં. ગુજરાતને સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીની ખોટ જલદી ન પુરાય તેવી ગઇ છે. કેમકે ગુજરાતના કવિઓને તથા લેખકોને એમણે ભાવનગર રાજ્ય તરફથી વખતો વખત સહાય આપી તેમની કદર કીધી છે.

(૩–૪) એ પછી આપણા બે વયોવૃદ્ધ ને રસિક સાક્ષરો ને કવિઓ દિવાનબહાદુર કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ અને તેમના આજીવન મિત્ર શ્રી ડાહ્યાભાઇ દેરાસરીનાં અવસાનની નોંધ લેતાં ગુજરાતી સાહિત્યનો છેલ્લાં પચાસ વર્ષનો ઇતિહાસ નજર સામે તરી રહે છે. જીવનમાં સાથે રહેલા આ બંને મિત્રોનાં અવસાન પણ સાથે જ એકાદ દિવસને અંતરે થયાં એ પણ ચમત્કાર જ હતો. શ્રી કેશવલાલ ધ્રુવ સાહેબને હું જોતો ત્યારે મને આપણા મહાન કવિ પ્રેમાનંદનું જ સ્મરણ થતું હતું. ખરી સાક્ષરતાની મૂર્તિ કોને કહેવાય તે કેશવલાલભાઇએ પોતાના આજીવન અભ્યાસથી, સૌજન્યથી, વિનયથી, ઊંડી વૈજ્ઞાનિક વિદ્વત્તાથી અને રસિકતાથી દર્શાવ્યું છે. સંસ્કૃત નાટકોના અને કાવ્યના સચોટ અનુવાદ કરી, તે તે કર્તાઓના ને તેમની કૃતિઓના સંબંધમાં શ્રમપૂર્વક સંશોધન કરી એમણે આપણને આદર્શ અનુવાદકારની પ્રતિમા પૂરી પાડી છે. કાવ્યશાસ્ત્રના તેમ જ પદ્યશાસ્ત્રના એઓ ધુરંધર અભ્યાસી ને વિદ્વાન હતા. એમની કૃતિઓ અમર છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પ્રમુખ લેખે પણ એમણે આપણા સાહિત્યની ઘણી સેવા બજાવી છે.

સદ્દગત ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી પણ કવિ અને સાક્ષર હતા અને એમણે પણ સાહિત્યના વિષયમાં કેટલુંક સંશોધન ને સંપાદન કાર્ય કરેલું છે. એ બંને સાક્ષરોએ સાહિત્ય પરિષદની લગભગ પ્રત્યેક બેઠક વેળા પોતાની હાજરી ને સહકારથી તેને શોભા આપી છે. પ્રભુ તેમના આત્માઓને અમર શાંતિ બક્ષે!

(૫) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઉત્સાહી અને ઠરેલ સહાયક મંત્રી લેખે તેમ જ સાહિત્યપરિષદના સહમંત્રી લેખે વર્ષો સુધી પોતાની સેવા આપી કૃતાર્થ થયેલા શ્રી. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખના અવસાનથી આપણુ સર્વને ઘણી ખોટ ગઈ છે. કોઈ પણ જાતના પક્ષપાત વિના એમણે પોતાની ફરજ આ બંને સંસ્થાઓમાં પ્રમાણિકપણે બજાવી હતી. એમના વિવેકી અને સૌમ્ય સ્વભાવથી એ બધા વર્ગમાં પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. એમના અવસાનથી એક ખરા કાર્યકરની ગુજરાતને ખોટ ગઈ છે.

(૬–૭) પણ આપણી કેળવણીની સંસ્થાઓને જે મહાખોટ ગઈ છે તે આપણા બે મહાન શાંત કાર્યકરો શ્રી. મોતીભાઈ અમીનના અને શ્રી ગિજુભાઈ બધેકાના અવસાનની છે. આખા ગુજરાતમાં અને તેના સંબંધની સર્વ સંસ્થાઓમાં કેળવણી અને વિદ્યાનો પ્રચાર કરાવવા મોતીભાઈ અમીને પોતાની જીંદગી ઘસી નાખી હતી. ઘેરઘેર જ્ઞાનની ગંગા વહે તેને માટે ફરતાં પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થા કરીને તેમ જ વિદ્યાવૃદ્ધિ માટે અનેક ઉપાયો યોજીને એમણે સેવાભાવી પુરૂષ નિઃસ્વાર્થ ભાવે શું કરી શકે તે બતાવી આપ્યું છે. સદ્દગત મોતીભાઈના ઉચ્ચ આત્માની પિછાન તો જે એમના સંસર્ગમાં આવ્યા હશે તે સૌને થઇ હશે. એમનું કીધેલું કાર્ય ઉગી નીકળ્યું છે. અને તેમાં જ એમના નામની સુગંધ બધે પ્રસરી રહી છે.

સદ્દગત ગિજુભાઈ બધેકા તો ગુજરાતનાં બાળકોની માતાની જ જગ્યા રાખતા હતા. એમણે મોન્તેસોરી શિક્ષણપદ્ધતિ આપણા દેશને અનુકૂળ બનાવી હતી. એમની કદર જેવી જોઇએ તેવી થઈ શકી જ નથી. પશ્ચિમનો મોહ હજી આપણી આંખોને આંજી દે છે. ગિજુભાઈનો આત્મા મહાન હતો, એમનું હૃદય ખરા સ્નેહથી ભરેલું હતું અને માનવજાતના ઉગતા છોડોને કોમલતાથી, સ્વાભાવિકતાથી, હૂંફથી, ઉંડી સમજથી પરિપોષણ આપી તેમની સર્વ દિશાએ પૂર્ણ વૃદ્ધિ થાય તેની તેમને દાઝ હતી. એમ એ બંને સ્વર્ગસ્થ મહાન આત્માઓ પોતાની મહાસેવા ગુજરાતને આપીને અવસાન પામ્યા છે. એ બંનેની પિછાન મેળવવાનું મને માન હતું. એમની ખોટ ન પુરાય એવી છે.

(૮–૯) આપણા સમર્થ વેદાંતી તત્ત્વજ્ઞાની અને વક્તા સદ્દગત નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા બહુ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ હતા. તેમની વિદ્વત્તા ઉંડી હતી અને સાહિત્યમાં એમનો ફાળો અખા ભગતના વેદાંતી કાવ્યોનો મર્મ એમણે ઉંડા ઉતરીને સમજાવેલો છે. એમણે ભોગવેલા ઉંચા ઓદ્ધાઓના વ્યવસાયમાંથી પણ વખત કાઢીને એમણે ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા બજાવેલી છે, તે ગુજરાત નહિ ભૂલે. એ ઉપરાંત ભારતની જૂની પરંપરાની શાસ્ત્રીયતા શોભાવનાર સદ્દગત શાસ્ત્રી હાથીભાઈ હરિશંકરના અવસાનની

નોંધ પણ લેવી ઘટે છે. ગુજરાતે ઉત્પન્ન કરેલા કેટલાક પ્રખ્યાત શાસ્ત્રીઓમાં શાસ્ત્રી હાથીભાઈની ગણના હતી.

(૧૦-૧૧-૧૨-૧૩-૧૪) અને આપણા કવિવર્ગમાંથી પાંચ જુદી જુદી શૈલીના વિદ્વાનોનાં અવસાન નોંધવાની પણ આપણી ફરજ છે. પ્રથમ જૂના જમાનાના સમર્થ વિદ્વાન અને કવિ સદ્‌ગત છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ ગુજરાતના ભૂષણરૂપ પંડિત અને કવિ હતા. 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા'માંના ઘણાં કાવ્યો પર અને કવિઓ પર એમણે સુંદર ને સમર્થ ટીકા લખેલી છે. એઓ સંસ્કૃતના પણ પ્રખર વિદ્વાન હતા અને સંસ્કૃત પુસ્તકોના અનુવાદ એમણે કીધેલા છે. રસાલંકારના ગ્રંથો પણ એમણે લખેલા છે. 'શાંતિસુધા' જેવું મહાકાવ્યની ધાટી પર એમણે મોટું કાવ્ય જૂની શૈલીમાં લખેલું છે. વિવાદાસ્પદ થઈ પડેલા પ્રેમાનંદનાં નાટકોમાં તેમજ પ્રેમાનંદસુત વલ્લભના આખ્યાનોમાં એ સમર્થ કવિનો હાથ હશે એવી શંકા મને ઘણીવાર એમનાં પોતાનાં કાવ્યો વાંચતાં થયેલી છે. એમના ઘણા ગ્રંથો હજી અપ્રગટ છે, તે પ્રગટ કરવાનો કોઈ વિધિ થાય તો એ કવિ અને વિદ્વાનની ગુજરાતને વિશેષ પિછાન થાય. ગુજરાતના મહાન સાહિત્યકારોમાં બેસવાનો એમને હક્ક હતો. પણ નવીન ગુજરાતે એમની કદર કીધી નથી.

એ ઉપરાંત શ્રેયસ્‌સાધક મંડળવાળા શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજી, શ્રી ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, શ્રી મોરારજી કામદાર, શ્રી હરિહર સેવક 'દિવાના' એ આપણા ચારે જુદી જુદી શૈલીના કવિઓના અવસાનની નોંધ પણ આપણે લઇએ. સૌએ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં ઠીક ઠીક ફાળો આપ્યો છે અને ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરીને સૌ કૃતકૃત્ય થયા છે.

(૧૫-૧૬) 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના મહાન ગ્રંથ પર પહેલવહેલી ટીકા લખીને જાણીતા થયેલા સાક્ષર શ્રી વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય જેવા પ્રાચ્ય વિદ્યાના અભ્યાસી અને ઉમંગી વિદ્વાનની પણ આપણને આ જ અરસામાં ખોટ ગઈ છે. વળી પૂણાના સેવાભાવી ગુજરાતી પ્રોફેસર જયશંકર ત્રિવેદીના અવસાનથી આપણને જે આઘાત થયો છે, તેની નોંધ પણ લઇએ.

(૧૭) સૌથી છેલ્લે આપણા આધુનિક ભરતખંડના મહાન ઋષિ અને કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનું અવસાન તો આ દેશની જ નહીં પણ આખી દુનિયાની ખોટ છે. ભરતખંડની જૂની બ્રહ્મજ્યોતિને પાછી સંકોરીને તેને જગતભરમાં પ્રકાશિત કરીને એ મહાત્માએ ભરતખંડની કીર્તિ ચોમેર ઝળહળાવી છે અને આ દેશના ખરા જ્ઞાનનું અમૃત પૂર્વપશ્ચિમની સર્વ પ્રજાઓને પાઇને તેમની દૃષ્ટિ પોતાના મોક્ષ માટે પાછી ભરતખંડ પર આશાભર ઠરતી કીધી છે. કવિવરને આપણા ગુજરાત માટે પણ પક્ષપાત હતો, અને આ સાહિત્યપરિષદના અમદાવાદમાં થયેલા છઠ્ઠા સંમેલન વખતે એમણે પોતાની હાજરી આપીને એક સુંદર વ્યાખ્યાન પણ આપ્યું હતું. એમની કવિતાએ આપણા પ્રાંતના લેખકોને તથા કવિઓને પણ પ્રેરણા ને ઉત્સાહ આપ્યાં છે. એ પુણ્યાત્માનું નામ તો જગતમાં અમર છે. એને આપણાં ભાવપૂર્ણ ને માનભર્યાં વંદન હો!

એ ઉપરાંત આપણા પારસી ભાઇઓમાં પણ કેટલાક જાણીતા લેખકો અને સાહિત્યરસિકોનાં અવસાન થયાં છે તેની નોંધ લેવી પણ અગત્યની છે. પારસીઓનો ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિમાં જેવો તેવો હિસ્સો નથી. એ કોઇ પણ અપક્ષપાતી અને ઉદારહૃદય હિંદુ સાક્ષર માન્ય રાખશે.

(૧) પારસી કોમની જ નહીં પણ મુંબઇ ગુજરાતની અન્ય કોમોની સંસારિક, સામાજિક, રાજકીય, સાહિત્યકીય કે અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લઇ કે તેને આર્થિક સહાય કરી પોતાના દૈવી હૃદયની સુવાસ ચોમેર ફેલાવી ગયેલા મહૂંમ સર હોરમસજી એદલજી એડનવાળાના અવસાનથી સૌને મોટી ખોટ ગઇ છે. પારસી કોમે તો પોતાનો જાણે પાલક પિતા જ ખોયો છે. કોઇ પણ કોમનો રંક સાહિત્યકાર એમની પાસે જઇને ખાલી હાથે પાછો ફર્યો નથી. મહા ઉદાર દિલના, અમીરી સ્વભાવના સૌના સુખદુઃખનાં સાથી જેવા એ પ્રભુના ઓલિયા શેઠિયાનું ઠામ અહીં ખાલી જ છે. એમનો સ્વભાવ સૌના હૃદયમાં ઉષ્મા પૂરતો હતો. એમની લાખોની સખાવતોનો મોટો ભાગ કદી પણ જાહેર ચોપડે ચઢયો નથી. પરમાત્મા એમના પવિત્ર આત્માને ઉત્તમ શાંતિ બક્ષે.

(૨) એ પછી જે પારસી સાક્ષરે અડધી સદી સુધી ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરી પોતાનું નામ અમર રાખ્યું છે તે નવસારીવાળા સદ્‌ગત સોરાબજી મંચેરજી દેશાઇના અવસાનથી ગુજરાતે એક અડંગ સાહિત્યસેવક ગુમાવ્યો છે. એઓ શુદ્ધ ગુજરાતી લખતા હતા. તેમજ સંસ્કૃતાદિ બીજી ભાષાઓનો એમનો અભ્યાસ સારો હતો. કવિતાના પણ એ રસિયા હતા, અને અલંકારશાસ્ત્રનું એમનું મોટું પુસ્તક 'ગંજે શાયરાન' હજી પણ આપણા કવિઓના અભ્યાસમાં સહાય કરે એવું છે. એ પુસ્તકમાં શબ્દ અને અર્થ બંનેના અલંકારોનાં સેંકડો દૃષ્ટાંતો અનેક ભાષાની કવિતામાંથી આપેલાં છે. એમણે એ ઉપરાંત તવારીખનાં, જીવનચરિત્રનાં, નાટકનાં, તત્ત્વજ્ઞાનનાં, નીતિબોધનાં એમ મોટી સંખ્યામાં પુસ્તકો લખેલાં છે. એમનું નવસારીનું કિતાબખાનું તથા એમનો કિંમતી તવારીખી વસ્તુઓનો સંગ્રહ જાણીતાં છે અને જાણીતાં નરનારો ઉપરાંત સદ્‌ગત સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ મહારાજે પણ તેની મુલાકાત લીધી હતી. મહૂંમ સાક્ષરનું જાહેર સ્મારક પણ નવસારીમાં કરવામાં આવ્યું છે. આવા એકનિષ્ઠ અને ઉદ્યોગી સાહિત્ય-સેવકની સેવાનું અનુકરણ આપણા ઊગતા લેખકોએ કરવા જેવું છે.

(૩) મહૂંમ શેઠ દીનશાહ જીજીભાઇ ઈરાની સોલિસીટર ફારસી તથા અંગ્રેજી ભાષાઓમાં પારંગત હતા. અને એમણે અનેક અંગ્રેજી ને ફારસી પુસ્તકો રચ્યાં હતાં. તેમજ ગુજરાતીમાં પણ પુસ્તકો ને લેખો લખ્યાં હતાં. હિંદુસ્તાનના કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર જેવા તરફથી તેમજ ઇરાનના તથા ઇંગ્લાંડના વિદ્વાનો તરફથી એમને માન મળ્યું હતું. પારસી કોમની એમણે ઘણી સેવા કીધી હતી.

(૪-૫-૬) એ ઉપરાંત મહૂંમ ડોસાભાઇ ફરામજી લંગડાનાએ 'રફીક' તખલ્લુસ હેઠળ ફારસી ઢબની બેતોમાં ને દેશી રાગોમાં ઘણી કવિતાઓ રચી હતી, તેમજ

કેટલીક વાર્તાઓ લખી હતી જે પારસીઓમાં તેમ જ હિંદુ વાચકોમાં જાણીતી થઇ હતી. વળી ગઇ સાલ મુંબઇના લોકપ્રિય દૈનિક પત્ર 'સાંજ વર્તમાન'ના માલિક અને તંત્રી શેઠ જહાંગીર રૂસ્તમજી વાચ્છાગાંધી અને સાપ્તાહિક પત્ર 'કયસરે હિંદ'ના તંત્રી શેઠ એરચશા રૂસ્તમજી હીરજીબેહદીનનાં થયેલાં અવસાનોની નોંધ પણ લેવી ઘટે છે. વર્તમાનપત્રોના ઇતિહાસમાં એ બંને તંત્રીઓ આગળ પડતા અને સાહસિક હતા, અને તેમણે જનસમાજની પોતપોતાની રીતે સેવા કીધી હતી. પરમાત્મા એ સૌના આત્માને શાંતિ બક્ષે !

મહત્વના સાહિત્યકીય બનાવો

હવે આ ત્રણ વર્ષના ગાળામાં આપણાં સાહિત્ય, સાહિત્યકારો ને સાહિત્ય સંસ્થાઓને લાગતા જે મહત્વના બનાવો બન્યા છે તેની નોંધ પણ અહીં લેવાનું હું ઇષ્ટ ધારું છું.

(૧) આપણા સદ્‌ગત કવિ લેખક અને પ્રથમ શિષ્ટ નાટકકાર સાક્ષરશ્રી રણછોડભાઇ ઉદયરામની શતાબ્દી બહુ યોગ્ય રીતે ઉજવાઇ હતી, અને તે નિમિત્તે આપણા ઉત્તમ લેખકોએ એમનાં જીવન અને લેખન સંબંધી વિદ્વત્તાભર્યા લેખો લખીને તેને સુંદર રીતે ગ્રંથસ્થ કર્યા છે. આ સાહિત્યપરિષદે વડોદરાની બેઠકમાં એમને પ્રમુખપદે બેસાડીને એમને અનુપમ માન આપ્યું હતું. એ સૌમ્ય રાજપુરુષે જીવનભર સાહિત્યની અથાગ સેવા કીધી હતી અને કેટલાક શાસ્ત્રીય વિદ્વત્તાપૂર્ણ ને સંશોધનશીલ ગ્રંથો એમણે આપણા સાહિત્યમાં ઉમેરીને તેને સમૃદ્ધ કીધું હતું. પદ્યશાસ્ત્રના દોહનરૂપ 'રણપિંગળ' નામે ત્રણ ગ્રંથો લખીને એમણે કવિઓ આગળ ભારે ખજાનો ખોલી દીધો છે. એવા સમર્થ સાહિત્યસેવકની શતાબ્દી ગંભીર રીતે ઉજવીને ગુજરાતે પોતાનું આભાર દર્શન કરાવ્યું છે અને નવીન ગુજરાતના હૃદયમાં પુણ્યસ્મરણ સંસ્થાપ્યું છે.

(૨) બીજો અત્યંત આવકારલાયક બનાવ તે ભારતીય વિદ્યાભવનની મુંબઇમાં વિ. સં. ૧૯૯૫ કાર્તિક સુદ પૂર્ણિમા (તા. ૭મી નવેમ્બર ૧૯૩૮) ને રોજ સ્થાપના થઇ તેનો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના અન્વેષણક્ષેત્રમાં, અને વિશેષતઃ ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં બહુવિધ પ્રગતિનાં બીજ વવાયાં છે. ભારતીય વિદ્યાભવનમાં ગુજરાતીની શિક્ષાપીઠ પણ રાખવામાં આવી છે, અને વીર નર્મદનું નામ પણ એ શિક્ષાપીઠ સાથે જ જોડાયું છે. ભવન તરફથી હિંદી, ગુજરાતી તથા અંગ્રેજીમાં બહાર પડતાં સંશોધનાત્મક 'જર્નલો' ભારતીય વિદ્યાગ્રંથાવલિ, તથા સાહિત્ય પરિષદનાં પણ ભવનદ્વારા થતાં પ્રકાશનો ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિઓ જોતાં આ સંસ્થાના વિકાસ અને ભાવિ માટે ઉજ્જવલ આશા બંધાય છે. વળી આપણી સાહિત્યપરિષદનો ભવન સાથેનો સંબંધ દિનપ્રતિદિન ગાઢતર થતો જાય છે અને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય સ્મારકનું ઉદ્‌ઘાટન ભવનનાં નવાં મકાનોનાં ઉદ્‌ઘાટનની સાથે જ તાજેતરમાં થવાનું છે, એ આપ સૌને વિદિત જ છે.

(૩) ત્રીજો મુખ્ય બનાવ આ સાહિત્યપરિષદના આશ્રયે પાટણમાં 'હૈમસારસ્વત સત્ર' ઉજવાયું તેનો છે. અપભ્રંશમાંથી આપણી ગુજરાતી ભાષા ફૂટતી હતી તે વેળા

પોતાના જન્મને ધન્ય કરનાર ત્રિકાલજ્ઞાની મહામુનિ હેમચંદ્રજી વિદ્વત્તામાં આખા ભરતખંડના શણગારરૂપ હતા, અનેક શાસ્ત્રોમાં પારંગત હતા. ગુજરાતી ગુજરાતની અસ્મિતાના એ પ્રથમ મહાજ્યોતિ હતા. એ મહાપુરુષનું સારસ્વતસત્ર ઉજવીને ગુજરાત ધન્ય બન્યું છે. એ સત્ર ઉજવવાની પ્રેરણા આપનાર અને તેને પોતાની કાર્યશક્તિથી સાંગોપાંગ પાર ઉતારનાર આપણા આધુનિક જ્યોતિર્ધર શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના આપણે આભારી છીએ.

(૪) ચોથો બનાવ મુંબઇની શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનો પંચોતેર વર્ષનો મહોત્સવ ઉજવાયો તેનો છે. ગુજરાતપ્રેમી અંગ્રેજ બચ્ચા શ્રી ફાર્બસની પ્રેરણા અને મહેનતથી સ્થપાયેલી એ સમૃદ્ધ સભાએ થોડાંક વર્ષોથી ઘણી સારી પ્રગતિ કીધી છે અને કેટલાક મહત્વના સાહિત્યગ્રંથો છપાવી પ્રગટ કરીને આપણા સાહિત્યને વેગ આપ્યો છે. આપણા કેટલાક અનુભવી વિદ્વાન, અને શક્તિશાળી કાર્યકરો એ સભાના સુકાન પર છે અને એની પ્રવૃત્તિ ધીરેથી પણ દૃઢતાથી આગળ વધી રહી છે. જેમ જૂના સાહિત્યનું સંશોધન કરીને તેને એ સભા પ્રકાશમાં લાવે છે તેમ કેટલુંક ઉપયોગી નવું સાહિત્ય પણ તે પ્રકટ કરે છે ને અનુભવી વિદ્વાન વ્યાખ્યાતાઓ પાસે તેમના ખાસ વિષયો પર વખતો વખત પ્રકાશપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો અપાવી આપણા સાહિત્યને આગળ ધપાવે છે. એ સભાના મહોત્સવ વેળાએ પણ આપણા વિદ્વાન લેખકોના સહકારથી એક સુંદર ગ્રંથ બહાર પડયો છે, તે અનેક માહિતીથી ભરપૂર છે. એ સભાની પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે આ પરિષદની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે.

આપણી પ્રખ્યાત સાહિત્યસંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિ પણ જાણવા જેવી છે. અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિ મુખ્યપણે આગળ વધતી જ જાય છે. નવા નવા વિષયોનાં પુસ્તકપ્રકાશન એ સંસ્થા હંમેશ મુજબ કરતી જ જાય છે. એનાં કાર્યોમાં જે ખાસ ઉમેરો ગયા વર્ષથી થયો છે તે આપણી ભાષાને ઘણો ઉત્કર્ષક થઇ પડશે. સોસાઇટીએ, પોસ્ટગ્રેજ્યુએટો માટેનો શિક્ષણ વિભાગ કઢયો છે. તેમાં સારી સંખ્યામાં શિષ્યો જોડાયા છે. આપણી ભાષાના અનેક ક્ષેત્રોમાં સંશોધનકાર્ય કરવાને માટે ખાસ ખાતું શરૂ થયું છે, તે વખત જતાં ઘણો સારો વિકાસ સાધી શકશે.

અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્યસભાની પ્રવૃત્તિ પણ ઉપકારક છે. એ સંસ્થા દર વર્ષે સારા વિદ્વાનો પાસે સાહિત્ય–વિષયો પર વ્યાખ્યાનો અપાવે છે. પણ એનું સૌથી મહત્ત્વનું કાર્ય તો દર વર્ષે પ્રકટ થતાં આપણાં અનેકવિધ પુસ્તકોનું સારગ્રાહી અવલોકન પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો ને વિવેચકો પાસે કરાવવાનું છે. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ ને પ્રગતિ કેટલી ને કેવી દર વર્ષે થાય છે, તેનો એકંદર ખ્યાલ એક જ ઠેકાણે સારી રીતે મળી શકે છે. એ પ્રવૃત્તિને આગળ વધારી એ સંસ્થા આપણા સદ્‌ગત પ્રાચીન અર્વાચીન મોટા લેખકો ને કવિઓની સમગ્ર કૃતિઓનું અનેક દિશાએથી તટસ્થ વિવેચન–એક કર્તા ખાતે એક મોટું પુસ્તક રચાવીને–કરાવે તો ઘણો લાભ થાય.

ઠક્કર વસનજી માધવજીના દાનપ્રબંધથી મુંબઇની યુનિવર્સિટીએ પણ આપણી ભાષાના ઉત્કર્ષ માટે દર વર્ષે માટે પાંચ પાંચ વ્યાખ્યાનો પ્રતિષ્ઠિત અને અભ્યાસી વિદ્વાનો પાસે અપાવ્યાં છે તે આપણા સાહિત્યમાં મોટો ઉમેરો કરે છે. એને લીધે દર વર્ષે આપણને સાહિત્યની કોઈ શાખા ઉપર કે ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર અભ્યાસપૂર્ણ મોટા લેખો મળે છે, વળી મુંબઇ યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યને અભ્યાસ ક્રમમાં મૂળથી સ્થાન મળવા લાગ્યું છે, અને કોલેજના પ્રથમ વર્ષથી તે એમ. એ. સુધીના અભ્યાસમાં ગુજરાતીને હવે સ્થાયી પદ મળ્યું છે, એ વિશેષ સંતોષની વાત છે. આપણો તમામ અભ્યાસ આપણી માતૃભાષા ગુજરાતીમાંજ થાય અને બધાં પાઠ્ય પુસ્તકો ગુજરાતીમાંજ રચાય ને વંચાય તે સ્થિતિને હજી વાર હોય તેમાં આટલું પગલું પણ આપણી માતૃભાષાના સાહિત્યની વૃદ્ધિ માટે સંતોષકારક જ છે.

એ ઉપરાંત મુંબઇની, સુરતની, વડોદરાની ને બીજાં શહેરોની ગુજરાતી સાહિત્ય સભાઓ પણ પોતાની શક્તિ મુજબ સેવા કરી રહી છે, તેની નોંધ પણ લેવી ઘટે છે,

આપણને દિલગીરી ઉત્પન્ન કરે એવા ત્રણ મુખ્ય બનાવોની નોંધ પણ અહીં લીધા વિના ચાલતું નથી. ભાવનગરની 'દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાભવન' જેવી સુંદર સંસ્થા કાળની અકળ ગતિથી સમેટી લેવાઇ છે. તે આપણા પ્રાંતની વિદ્યાપ્રવૃત્તિની મોટામાં મોટી ખોટ છે. ગુજરાતીઓએ કોઈ પણ રીતે એ સંસ્થાને પાછી સજીવન કરવાના પ્રયાસ કરવા જોઇએ.

આપણી બીજી દીલગીરી એકવાર ઉચ્ચ સાહિત્યસંસ્થા જેવું કામ બજાવી આપણું ઉત્તમ સાક્ષર શ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવના તંત્રીપદ હેઠળ ચાલતા પ્રખ્યાત 'વસંત' માસિકની લીલા સંકેલાઈ ગયાથી ઉત્પન્ન થઈ છે. વીસમી સદીના પહેલા ચાર દાયકા સુધી એ માસિકે ઉચ્ચ સાહિત્યની જ્યોત જાળવી રાખી હતી, અને એના વિદ્વાન ને ઠરેલ તંત્રીનાં બહુવિધ જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ આપણને એ જ માસિકદ્વારા અપાતો હતો. શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ સાહેબની શારીરિક અશક્તિ અને કેટલાંક આર્થિક કારણોને લીધે એ માસિક બંધ પડતાં ગુજરાતને ખરી ખોટ ગઈ છે. આજે સાહિત્યના વાડાઓમાં પક્ષાપક્ષીનું બળ જ્યારે વધી પડ્યું છે, ત્યારે એવા ઠરેલ ને નિષ્પક્ષ તંત્રીના અમૂલ્ય અભિપ્રાયની ને દોરવણીની ભારે અગત્ય છે. પણ હવે તો 'નાથ બિન બિગડી કૌન સુધારે' જેવી સ્થિતિ થઈ છે. શ્રી આનંદશંકરભાઇના મહામૂલ્ય અગ્રલેખોની તેમ જ એમનાં થોડાં પણ અપક્ષપાતી અને ઊંડી વિદ્વત્તાથી ને રસિકતાથી ભરેલાં વિવેચનોની તો જાણે હવે સદાની ખોટ ગઈ છે.

ત્રીજો આફતકારક બનાવ તે સિંધ પ્રાંતમાં ગુજરાતી ભાષાને ત્યાંની એક પ્રાંતિક ભાષાના પદ પરથી કાઢી નાખવાનો સિંધના પ્રાંતિક રાજકારભારનો અનુચિત ઠરાવ છે. આ તો ભાગ્યની વિપરીતતા જ કહેવાય, કે ગુજરાતીઓએ હિંદુ પારસી ને મુસ્લિમ ભાઇઓએ પોતાનાં સાહસ, શ્રમ અને અઢળક ધનથી સિંધ પ્રાંતની ઉન્નતિ કરીને તેને

આખરે મુંબઈ ઇલાકાના મુરબ્બીપદમાંથી છોડવીને પ્રાંતિક સ્વતંત્રતા અપાવી, તે સૌ ગુજરાતીઓની માતૃભાષાને જ જાણે ત્યાંથી કાઢી મૂકવાનો સિંધી નેતાઓએ તાગડો રચ્યો છે. ઇતિહાસ તપાસતાં જણાય છે કે ખુદ સિંધી ભાષા માત્ર બોલી જેવી હતી, અને તેની પોતાની લિપિ પણ ન હતી, તે છેક ઇ. સ. ૧૮૫૦ પછી જ સિંધી લિપિ ખરેખરી હસ્તીમાં આવી. સિંધમાં લાખો ગુજરાતીઓ વસે છે અને સિંધની ઉન્નતિમાં પ્રત્યેક દિશામાં પોતાનો ફાળો આપે છે, સિંધના નગરસમાજમાં અને રાજસભામાં જમાનાઓથી ગુજરાતીઓએ નેતા પદ ભોગવ્યું છે, ખુદ સિંધના પાટનગર કરાંચીને એક સામાન્ય બંદર પરથી આજે હિંદમાં મોટાં ને વેપારી શહેરોમાંનું એક સુંદર ને ધીકતું બંદર બનાવ્યું છે, તે મોટે ભાગે ગુજરાતીઓના જ શ્રમ અને સાહસને લીધે છે. સિંધી ભાઇઓ—હિંદુઓ તેમ જ મુસ્લિમો—આજે પોતાની સંકુચિત કોમી નીતિથી સિંધમાં અંધાધુંધી ઊભી કરી રહ્યા છે અને હવે ઉપકાર પર અપકારની નીતિ ધારણ કરી ગુજરાતી ભાષાનો જ બહિષ્કાર કરીને પોતાના પ્રાંતની અવદશા નોતરી રહ્યા છે, તે જોઈ આપણને દિલગીરી થાય છે. આ સાહિત્યપરિષદ એ માટે પોતાનો મહા વિરોધ દર્શાવશે અને સિંધના કારભારીઓને પોતાનો અન્યાયી ઠરાવ પાછો ફેરવવાની આગ્રહભરી વિનંતિ કરશે, એવી હું આશા રાખું છું. સિંધમાં વસતા આપણા તમામ ગુજરાતી ભાઇઓ પણ માતૃભાષાપ્રેમ માટે એકતા અને અડગતા ધારીને પોતાનો ચાલુ જબરો વિરોધ દર્શાવતા રહેશે, એવી પણ આપણે આશા રાખીશું.

સાહિત્ય માટે વિવરણ

આપણા સાહિત્યના સંબંધની વ્યવહારૂ વાતો કર્યા પછી હવે આપણે નર્યા સાહિત્યના વિષય પર જ આવીએ. આપણે આ સાહિત્યનાં સંમેલનો ભરીએ છીએ, તેમાં બસેં પાંચસેં કે હજાર જણા મુદતે મુદતે ભેગા મળીએ છીએ. તે જોઇને હજી પણ આપણા ધંધાદારી ભાઇઓ પૂછે છે કે ભાઈ, આ શી અમથી ખટપટ કરો છો? આ તમારી સાહિત્યની વાતોથી દેશનો કે આપણો શો ઉદ્ધાર થયો છે કે થશે? કાંઈ ધંધાની, રોજગારની, સત્તાની વગેરે વાતો કરો, તો તેમાંથી કાંઇ વિશેષ ઉપાય જડતાં 'બે પૈસા'નું મોઢું જોવાય! આપણા 'જંઈ જંઈ' કરતા વેપારીભાઇઓને મન તો આપણે ખાલી માથાકૂટ જ કરીએ છીએ. જેમાંથી સીધી રીતે પૈસા નહીં મળે તે બધી વાત મિથ્યા છે, એવું એ ભાઇઓ મોટે ભાગે માને છે. મને પોતાને પણ એવા પ્રશ્નો અનેક ભાઇઓએ પૂછ્યા છે. પૂછનારા ગરીબ વર્ગના ધંધાદારી ભાઇઓ છે તેમ જ શ્રીમંત વર્ગના શેઠીઆઓ પણ છે. એમાંના કેટલાક માત્ર કાગળ અને નામું લખવા જેટલું શીખેલા તો કેટલાક ગુજરાતી અને અંગ્રેજીની સારી કેળવણી લીધેલા સજ્જનો પણ છે. એમ થવાનું કારણ શું? કારણ એ જ કે એ સૌ ભાઇઓના કર્મસંજોગે તેમનો અંતરાત્મા હજી ઊઘડ્યો જ નથી. પશુપ્રાણી અને માનવજાત વચ્ચે ખાસ ફેર શાનો છે અને શાથી છે, તે મૂળ વાતથી જ એ ભાઇઓ બેખબર છે. પશુજીવનના બધા વ્યવહાર માણુસ પણ કરે છે અને પશુની જ માફક માણુસ પણ પોતાના જીવનનું રક્ષણ કરવાના પ્રયાસ કરે છે. પશુથી જ નહીં પણ પોતાના વિરોધી માનવપક્ષોથી પણ એ સમાજ પોતાના રક્ષણના ઉપાય યોજે છે. પોતે બીજા બધાથી વધારે એશઆરામમાં

સુખચેનથી રહી શકે એમ માનવજાતનો મોટો ભાગ ચાહે છે, અને એ ઇચ્છામાંથી જ સ્પર્ધા—હરિફાઇ ઉત્પન્ન થાય છે ને તેમાંથી વ્યવહારની વ્યાપારની બધી યોજનાઓ ઘડાય છે અને એમાંથી જ આખરે માનવ-સમાજો વચ્ચે માંહોમાંહ્ય મહાયુધ્ધો પણ થાય છે. પણ આ બધી વાતમાં આપણે એક વાત પૂછીશું કે ભાઇ, જીવન જીવવાની ને જીવનને રક્ષવાની વાતમાં પશુસમાજથી માનવસમાજ કંઇ જુદો પડે છે? યોજનામાં ફેર હશે, ભાવનામાં તો કશો ફેર નથી જ.

અને આ વાણિયા વેપારીની બધી વાતમાં ત્રાજવાનોલ નીતિ શાસ્ત્રીય શબ્દોમાં 'ઉપયોગિતાવાદ' ની કહી શકાય. એની નજરમાં સાહિત્યનો ઉપયોગ એના અર્થશાસ્ત્રમાં કશો કામનો નથી, પણ માનવદુનિયામાં શું ઉપયોગની જ વસ્તુઓની ગણના છે! માણસને શું ઉંઘ, ભૂખ, તરસ, જાતીયભાવ જેવી પશુજીવનની જ ઝંખના છે, ને બીજું કશું નથી? એને ઉલ્લાસ, મોજશોખ, અહંદર્શન આદિ બીજા ભાવો શું ઉત્પન્ન નથી થતા? અને એની બુદ્ધિનું અને કલ્પનાનું શું? પશુજીવનથી એનું જીવંન ઉંચું છે તેનો ફેર બતાવનાર આ માનવગુણોનું શું? શું માત્ર રોટી મળ્યાથી જ ગમે તેવા નીચલા થરના માનવીને સંપૂર્ણ સંતોષ થશે? તે બહારની દુનિયાની વાતો, તેનાં પૂર્વજોનાં સાહસોની વાતો, તેનાં પોતાનાં પરાક્રમોની વાતો શું જાણવા કરવા માગતો નથી? એ બધું શું બતાવે છે? લેખનકળા પણ શોધાઈ નહીં હશે એવા દૂરના જમાનામાં પણ એનું આ કંઠસ્થ, બુદ્ધિધન, કલ્પનાધન અને જિજ્ઞાસાધન તો જરૂર જ હોવું જોઇએ અને હતું જ, તે તેના અવશેષોથી સંશોધનથી આજે પણ આપણે જોઈ ને જાણી શકીએ છીએ. એ ખાસ ધન વિના એ હાલતા ચાલતા વન્ય માણસ (ape) જેવો જ રહ્યો હોત. પણ એ છેક દૂરના ભૂતકાળના માણસે પણ એની પશુથી જુદી પડતી માનવસંસ્કૃતિના આરંભકાળથી પોતાના ઉત્તમ ભાવોની, વિચારોની, અનુભવોની ને ભાવનાઓની નોંધ રાખી છે, ને એની વાણીમાં તે પ્રથમ તો વંશપરંપરા તેને કંઠસ્થ રાખતો ને તેમાં ઉમેરો કરતો આવ્યો છે. એ વિના તેની પ્રગતિ કદાપિ થઇ હોત જ નહી. કલ્પનામય મા વી પોતાની ભાવનાઓને સિદ્ધ કરવા ને તેને મૂર્ત કરવા મથ્યો રહ્યો ત્યારે જે એમાંની કેટલીક ભાવનાઓ કાર્યરૂપે પરિણમી અને એવી રીતે આંકડા ઉમેરાતા જતાં માનવસંસ્કૃતિ ધીમે ધીમે આગળ વધતી ગઈ, અને તેનો આજે જોઇએ છીએ તેવો અદ્ભુત વિકાસ થયો. આજનો વાણિયો વેપારી પોતાના ધંધામાં એના ઉપયોગની જે જે વસ્તુઓ રાખી રહ્યો છે તે શું આ સંસ્કૃતિનું જ પરિણામ નથી? એને બેસવાના ગાદી તકિયા જોઇએ તે માટે રૂ અને કાપડ જોઇએ તે શું એમ જ ધરતીમાંથી તૈયાર એને મળે છે? એના વેપારની અનેક વસ્તુઓ શું પૃથ્વીમાં જ ઉગે છે? એના પત્રવ્યવહારનું શું? એને વીજળીની કે ધાસલેટની પણ બત્તી જોઇએ છે તેનું શું? એને અદલા બદલા માટે હુંડીપત્ર કે નાણાંના સિક્કા જોઇએ છે તેનું શું? આ બધું જ શું એનું સાહિત્ય નથી? "સાહિત્ય" શબ્દની સારી વ્યુત્પત્તિમય વ્યાખ્યા કરીએ તો "હિતકારક વસ્તુઓનો સંગ્રહ તે સાહિત્ય"—આ "વસ્તુઓ" શબ્દને બદલે આપણે "વચનો" કે "ઉક્તિઓ" મૂકીએ તો તે આપણું સાહિત્ય એટલે વાઙ્મયની એક વ્યાખ્યા થઈ. એ વેપારના સાધનોની નોંધ

યાં કથા જો વંશપરંપરા ઊતરી ન આવી હોત અને જો વેપારી પણ પોતાના અનુભવ અને આદર્શોનો તેમાં ઉમેરો કરતો ન હોત તો જે લાભ કે નફો એના ઉપયોગિતાવાદથી એ કરે છે, તે એ શું કરી શકગો હોત? કદી નહિ. એવું એ સાહિત્ય શું છે, અને તે માનવજીવનને ટકાવવા અને આગળ વધારવા શું શું કરી શક્યું છે, તે મેં વિસ્તારથી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદની ભાવનગરવાળી સાતમી બેઠક વેળાના મારા ભાષણમાં કહેલું છે. એટલે તેનું પુનરાવર્તન કરવાની અહીં જરૂર નથી.

એક વાર ફરીથી આપણે "સાહિત્ય" શબ્દની વિશાળમાં વિશાળ વ્યાખ્યા કરી જોઈએ. માનવજીવનના ભાવોની, વિચારોની, અનુભવોની અને ભાવનાઓની શિષ્ટ નોંધ તે સાહિત્ય. હું અહીં "શિષ્ટ" શબ્દ ઉમેરવાની ખાસ અગત્ય જોઉં છું, કેમ કે જે અનિષ્ટ છે, તે અવગુણકારક છે, હિતકારક નથી, અને તેથી તે વર્જ્ય છે. આજે આપણે માનવજાતના જૂનામાં જૂના સાહિત્ય લેખે આર્યોના વેદ અને અવેસ્તા ગાથાને જાણીએ છીએ, અને એમાંથી શિષ્ટ નોંધ માનવજાતને હિતકારક છે, એની કોણ ના પાડશે? હજારો વર્ષ ઉપરના આપણા પૂર્વજોની સંસ્કૃતિ કેવી હશે તેનું કંઈક અંશે પણ સ્પષ્ટ દર્શન એ સાહિત્યથી શું આપણને નથી મળતું? જમાને જમાને કે યુગેયુગે સામાન્ય નીતિના વિચારોમાં દેશકાળાનુસાર ફેર રહેતો આવ્યો છે, પણ એ બાદ જતાં કેવળ માનવધર્મના વિચારો, ભાવો ને ભાવનાઓની એ સાહિત્યની નોંધમાં શું શિષ્ટતા નથી? માનવ કંઈ દેવ નથી, એટલે એની પશુતાના ગુણો પણ તે જમાનામાં તો મોજૂદ હતા. પણ એની એ પશુતામાં દિવ્યમાર્ગ તરફ ઉન્નત વહેતી એની જે માનવતા હતી, તેનાં જ પુણ્યદર્શન માનવે એ શિષ્ટ સાહિત્યમાં સંગ્રહીને અમર રાખેલાં છે. જે પુણ્યમય છે તે જ જીવવા યોગ્ય છે. જે પાપમય છે તે વર્જ્ય ને મૃત્યુપાત્ર છે, અને આ સાહિત્યના કણુકણુથી જે પુણ્યભંડાર માનવીએ સંગ્રહી રાખ્યો છે, તે જ એને પ્રગતિનું, એના શ્રેયનું સાધન છે. આપણો વેપારી ભાઈ વેપાર કરે ને દુનિયાની ઉપયોગિતામાં વધારો કરે, પણ એને પણ સાહિત્ય વગર તો ચાલવાનું નથી જ. અને એ સાહિત્ય એના બીજા ભાઈઓ જે એનાથી જ્ઞાનમાં અને દેવપ્રકાશમાં આગળ વધેલા છે તે એને પૂરું પાડે, એના હૃદયને તથા એની બુદ્ધિને વધારે પ્રકાશમય કરીને એનાં ઉલ્લાસની વૃદ્ધિ કરે, એના ગ્રાહકજનના વર્તનમાં એને અણુસમજાતા ગુણોનું પૃથક્કરણ કરીને તે એને સમજાવે, તો શું એ સાહિત્ય એના ઉપયોગિતાવાદનું પોષણ પણ નથી કરતું? માનવજીવનમાં સાહિત્યની અગત્ય હતી તો જ તે પરાપૂર્વથી ઉતરતું અને સંઘરાતું આવ્યું છે. આ મનુસૃષ્ટિના આરંભથી અનેક માનવસંસ્કૃતિઓ કાળાંતરે એક પછી એક પ્રકૃતિના કોઈક મહા ઉત્પાતથી કે મહાયુદ્ધથી નાશ પામતી આવી છે, પરંતુ એના બહુ થોડા અવશેષો આ પૃથ્વી પર રહ્યા છે. પણ એણે એના વિકાસમાં જે કાંઈ વિશેષ જ્ઞાન પોતાના પૂર્વજોથી મેળવ્યું હતું તેની કથાઓ તો એક કંઠથી બીજે કંઠે ઉતરતી જ આવી હતી, અને આજે પણ એવા જૂના જલપ્રલયોના ને બીજા વિનાશોના ઉલ્લેખ આર્યોના વેદોમાં ને અવેસ્તામાં પણ મળી આવે છે. એ કંઠસ્થ સાહિત્ય હતું તો જ આપણે હજારો વર્ષ પછી તે વાતો જાણી શક્યા છીએ, તેમ જ તેમના જીવનની પ્રગતિની વાતોથી પણ આપણે માહિતગાર થઈ શકીએ છીએ,

સાહિત્ય કેવું જોઈએ ને કેવું ટકી શકે ?

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ સાહિત્ય જ માનવજીવનની સમગ્ર દિશાની પ્રવૃત્તિઓનો શિષ્ટ ઇતિહાસ છે. માનવસંસ્કૃતિઓમાંની શિષ્ટ તારવણીઓનો જીવંત ભંડાર છે. આકાશમાં પ્રકૃતિનાં અનેક તત્ત્વો રહેલાં છે; આપણે હજી નહીં પીછાન્યાં હોય તેવાં પણ બહુ હશે. પણ એ આકાશને ઝળહળાવી મૂકતું એનું ખરું ધન – આપણા વાણિયા વેપારીના રૂપૈયા – તો ચેતનવંતા ને સદા ઝગમગતા તારા, સૂર્ય, ચંદ્ર ને ગ્રહો છે. આખાયે વિશ્વનું સમગ્ર અવલોકન, આપણી સ્થૂળ દૃષ્ટિમાં અને દૂરબીનમાંથી પણ જોઈ શકાય તેવી શક્ય દૃષ્ટિમાં, આ શિષ્ટ ચેતનમય તારાઓથી જ આપણે કરી શકીએ છીએ. અને તેની અગાધતાનું ને અનંતતાનું ચિંતન પણ કરી શકીએ છીએ. ઉપર કહ્યું તેમ જે શિષ્ટ સાહિત્ય છે તે જ અમરતાને પાત્ર છે.

વિજ્ઞાને પણ આપણને શીખવ્યું છે કે પ્રકૃતિમાં જે અશિષ્ટ છે તેનો કાળક્રમે નાશ થાય છે. અને શિષ્ટ (Fittest) જીવનનો જ વિકાસ થાય છે ને તે પ્રકૃતિના તુમુલ યુદ્ધમાં જીવી શકે છે. વિશ્વનું ચૈતન્ય પ્રકૃતિને શુદ્ધ કરતું કરતું તમામ જીવનને પુણ્યસ્થિતિ ભણી જ વાળે છે. જે પાપમય છે તે પ્રકૃતિના અશુદ્ધ અને અધૂરા રૂપનું અંતિમ ફળ છે, જે પાપમય છે તે જીવનને અધોગતિ અને દુઃખ તરફ ખેંચે છે; જે પુણ્યમય છે તે જીવનને પ્રગતિ પર ચઢાવી આનંદ બક્ષે છે. જે પાપમય છે તેનો પ્રકૃતિની વિક્રિયામાં ભંગ થાય છે, જે પુણ્યમય છે તેની જ્યોતિ અચળ રહીને ઝગમગે છે. જે પાપમય છે તેનો ક્ષણિકતામાં વાસો છે, જે પુણ્યમય છે તે અનંતતામાં અમર વિહરે છે. એવું અમર સાહિત્ય જ ઉત્પન્ન કરવાનું પ્રત્યેક લેખકનું ધ્યેય હોવું જોઇએ. પ્રત્યેક લેખકે જાણવું જોઇએ કે તેનામાં જે ચેતન છે તે પ્રભુનું જ છે, ને તે પુણ્યમય છે, તેણે જાણવું જોઈએ કે તેના કોઈક પુણ્યના ફળરૂપ તેના પર વાગ્દેવીની મહેર ઉતરેલી છે, અને તેના હજારો લાખો મૂક માનવબંધુઓ જે પોતાના ભાવો, અભિલાષાઓ અને ભાવનાઓ વાણીના શિષ્ટ રૂપમાં ઉતારી કે ઉદ્‌ગારી શકતા નથી, તેના અવેજી તરીકે તે લેખકને જે શક્તિની બક્ષિશ થયેલી છે તેનો ઉપયોગ પુણ્ય માર્ગે જ કરવાનો તેનો અધિકાર છે. એ અધિકારનો જે લેખક દુરુપયોગ કરે છે તે માનવજાતના શત્રુનું કાર્ય કરે છે. તે સાહિત્યને કલુષિત કરે છે, એટલે તે માનવાત્માની પવિત્રતાને કલુષિત કરે છે અને તેની પ્રગતિમાં વિરોધ ઉત્પન્ન કરે છે. કાળના વહેવા સાથે એવું સાહિત્ય, પછી તે ગમે તેવી પ્રતિભાથી ને કળાથી અંકિત હોય, તો પણ આખરે નાશ પામે છે. કારણ કે નિસર્ગ નિયમ પ્રમાણે તો જે શિષ્ટ છે તે જ ટકી શકે છે ને અમરત્વ પામે છે.

ધર્મ જ સાહિત્યનો ને કળાનો પાયો

કાળના અંધારા ઊંડાણમાં અતિ દૂરથી પણ આપણી કલ્પનાદૃષ્ટિને ફેંકતાં આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ કે તે વેળાની જંગલીમાં જંગલી માનવજાતિને હિંસક પશુ પ્રાણી પંખીથી પોતાનું રક્ષણ કરવાની પ્રથમ જરૂર હતી, અને એ વિજાતીય શત્રુઓનો તેને સદાનો ભય રહેતો હતો. એ ભયમાં પ્રકૃતિનાં વિઘાતક તત્ત્વો–ધરતીકંપ, વાયુ, વંટોળિયા, જલપ્રલય, વગેરેનો પણ ભાગ હતો. એટલે આ બધી જાતના ભયમાં એને

કોઈ દિવ્ય તત્ત્વનો પ્રથમ આછો ભાસ ઉત્પન્ન થયો હશે. એ ભયમાંથી પોતાનું રક્ષણ કરવા એ દિવ્ય તત્ત્વને કોઈક રીતે રાજી કરીને તેની કૃપા મેળવવાની અભિલાષા એના મનમાં જન્મી હશે. એટલે એણે પ્રથમ પ્રકૃતિમાં તત્ત્વોની સૂર્ય ચંદ્ર, તારા, આકાશ, સરિતા, પર્વત આદિની પૂજા અને વિનવણી કરવા માંડી. પોતાનાં બંધુઓની એ પ્રાણીઓથી ને પ્રકૃતિના ઉત્પાતોથી પોતાની નજર સામે થતા ઘાતથી એના મનમાં પ્રથમ ભય અને પછી અનુકંપા ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં, અને એ ભયમાંથી કોઈક રીતે મુક્ત થવા એણે એની કલ્પના પ્રમાણે પોતાના દેવ સ્થાપવા માંડ્યા. દુનિયાના નવે ખંડમાં માનવજાતના નીચલા થરમાં આ જાતની દેવપૂજા હજી પણ ચાલુ છે, અને આપણાં ગામડાંઓમાં – ના, નગરોમાં પણ એ જાતની પૂજા આપણે હજી જોઈએ છીએ. આ ભય અને અનુકંપામાંથી એને કોઈ દિવ્ય, અદૃશ્ય, ચેતન તત્ત્વની ઝાંખી થઈ, અને એ ચેતન તત્ત્વના બીજમાંથી અને મૃત્યુના ભયમાંથી માનવને ધર્મનો વિચાર ઉત્પન્ન થયો. એટલે બધા ધર્મના મૂળમાં આ ભય અને અનુકંપા જ રહેલાં છે. જ્યારે તેને ચેતનતત્ત્વનો ખ્યાલ આવ્યો ત્યારે તેનો સારાનરસાનો ખ્યાલ વધારે તીવ્ર બન્યો અને એમાંથી જ ધર્મના પ્રથમ તણખારૂપ નીતિરીતિના વિચારો અને ધીરેધીરે તેના સિદ્ધાંતો પણ બંધાયા. પૂજાના દેવના સ્થૂલ રૂપે સૂર્યચંદ્ર હો, સાગરસરિતા હો, પહાડ પથ્થર હો, કે બીજું ગમે તે હો, માનવને તો એના ભયમાંથી મુક્ત કરવા તે દેવની દયા ને મહેર જ જોઈતી હતી અને હજી જોઈએ છે.

હવે, એ પછી, માનવને એ દેવને હંમેશ પોતાની સામે અને પાસે રાખવા માટે કોઈ સ્થાનની અગત્ય પડી, અને એ અગત્યને લીધે દેવને માટે ઘર બંધાયાં. એ માનવ પોતે ગમે તેવી લાકડાંપતરાંની ઝૂંપડીમાં રહેતો હોય, પણ પોતાના દેવને માટે કોઈ ઉચ્ચતર મઢી જ કરવાની તેને સ્વાભાવિક ઇચ્છા થાય, કેમકે દેવ કાંઈ એના જેવો સામાન્ય જન નહીં હોઈ શકે. એ દેવસ્થાનને સુંદર રૂપ આપવા માટે એના મનમાં નવાં વિચાર ઉત્પન્ન થયો ને તેમાંથી કલાબુદ્ધિનો જન્મ થયો. એના દેવમંદિરને વિવિધ રીતે શણગારવા અને તેની દિવ્યતા, ભવ્યતા ને સુંદરતા બતાવવા એના ભાવે ને એની કલ્પનાએ પ્રયાસ આદર્યા. એ મંદિરમાં દેવને રીઝવવા અને પોતાની ઉંડી ભક્તિને વેગ આપવા એણે ગાનતાન, નૃત્ય અને ભજન યોજવા માંડયાં. બધી કળાનો વિનિયોગ આ દેવમંદિરમાં થવા માંડયો, અને ધીરે ધીરે તે બહાર પ્રસર્યો. માનવજાતે પોતે અનેક યુગમાં મેળવેલા અને સંઘરી રાખેલા જ્ઞાનનો યોગ પણ એ દેવમંદિરને માટે થવા લાગ્યો, જ્ઞાન દિશા સતત ઉઘડતી જતાં અને આ પૂજાનો ભાવ શુદ્ધ થતો જતાં આખરે લાંબે કાળે માનવને પરાજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, અને ધીરે ધીરે આ અનેક દેવોના અને અનેક દેવમંદિરોના વિવિધ વાદમાંથી શુદ્ધ એકેશ્વરવાદ, બ્રહ્મવાદ, સ્યાદ્વાદ, દ્વૈતવાદ, અદ્વૈતવાદ જેવી ઉચ્ચ કોટિની ધર્મકલ્પના માનવજાતિના અનેક જૂથોમાં પરિણામ પામી.

આ પરથી આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે બધાં સાહિત્યનો ને બધી કળાનો પાયો ધર્મમાં જ રહેલો છે. આજે આપણી પાસે સાહિત્ય ને કળામાં જે રૂપ મોજૂદ છે તે હજારો વર્ષોમાં ધીરે ધીરે વિકાસ પામતાં જ પરિણમ્યાં છે. જે દેવને યા પ્રભુને આપણી

સાહિત્ય કેવું જોઈએ ને કેવું ટકી શકે ?

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ સાહિત્ય જ માનવજીવનની સમગ્ર દિશાની પ્રવૃત્તિઓનો શિષ્ટ ઇતિહાસ છે. માનવસંસ્કૃતિઓમાંની શિષ્ટ તારવણીઓનો જીવંત ભંડાર છે. આકાશમાં પ્રકૃતિનાં અનેક તત્ત્વો રહેલાં છે; આપણે હજી નહીં પીછાન્યાં હોય તેવાં પણ બહુ હશે. પણ એ આકાશને ઝળહળાવી મૂકતું એનું ખરું ધન – આપણા વાણિયા વેપારીના રૂપૈયા – તો ચેતનવંતા ને સદા ઝગમગતા તારા, સૂર્ય, ચંદ્ર ને ગ્રહો છે. આખાયે વિશ્વનું સમગ્ર અવલોકન, આપણી સ્થૂળ દૃષ્ટિમાં અને દૂરબીનમાંથી પણ જોઈ શકાય તેવી શક્ય દૃષ્ટિમાં, આ શિષ્ટ ચેતનમય તારાઓથી જ આપણે કરી શકીએ છીએ. અને તેની અગાધતાનું ને અનંતતાનું ચિંતન પણ કરી શકીએ છીએ. ઉપર કહ્યું તેમ જે શિષ્ટ સાહિત્ય છે તે જ અમરતાને પાત્ર છે.

વિજ્ઞાને પણ આપણને શીખવ્યું છે કે પ્રકૃતિમાં જે અશિષ્ટ છે તેનો કાળક્રમે નાશ થાય છે. અને શિષ્ટ (Fittest) જીવનનો જ વિકાસ થાય છે ને તે પ્રકૃતિના તુમુલ યુદ્ધમાં જીવી શકે છે. વિશ્વનું ચૈતન્ય પ્રકૃતિને શુદ્ધ કરતું કરતું તમામ જીવનને પુણ્યસ્થિતિ ભણી જ વાળે છે. જે પાપમય છે તે પ્રકૃતિના અશુદ્ધ અને અધૂરા રૂપનું અંતિમ ફળ છે, જે પાપમય છે તે જીવનને અધોગતિ અને દુઃખ તરફ ખેંચે છે; જે પુણ્યમય છે તે જીવનને પ્રગતિ પર ચઢાવી આનંદ બક્ષે છે. જે પાપમય છે તેનો પ્રકૃતિની વિક્રિયામાં ભંગ થાય છે, જે પુણ્યમય છે તેની જ્યોતિ અચળ રહીને ઝગમગે છે. જે પાપમય છે તેનો ક્ષણિકતામાં વાસો છે, જે પુણ્યમય છે તે અનંતતામાં અમર વિહરે છે. એવું અમર સાહિત્ય જ ઉત્પન્ન કરવાનું પ્રત્યેક લેખકનું ધ્યેય હોવું જોઇએ. પ્રત્યેક લેખકે જાણવું જોઇએ કે તેનામાં જે ચેતન છે તે પ્રભુનું જ છે, ને તે પુણ્યમય છે, તેણે જાણવું જોઈએ કે તેના કોઈક પુણ્યના ફળરૂપ તેના પર વાગ્દેવીની મહેર ઉતરેલી છે, અને તેના હજારો લાખો મૂક માનવબંધુઓ જે પોતાના ભાવો, અભિલાષાઓ અને ભાવનાઓ વાણીના શિષ્ટ રૂપમાં ઉતારી કે ઉદ્ગારી શકતા નથી, તેના અવેજી તરીકે તે લેખકને જે શક્તિની બક્ષિશ થયેલી છે તેનો ઉપયોગ પુણ્ય માર્ગે જ કરવાનો તેનો અધિકાર છે. એ અધિકારનો જે લેખક દુરુપયોગ કરે છે તે માનવજાતના શત્રુનું કાર્ય કરે છે. તે સાહિત્યને કલુષિત કરે છે, એટલે તે માનવાત્માની પવિત્રતાને કલુષિત કરે છે અને તેની પ્રગતિમાં વિરોધ ઉત્પન્ન કરે છે. કાળના વહેવા સાથે એવું સાહિત્ય, પછી તે ગમે તેવી પ્રતિભાથી ને કળાથી અંકિત હોય, તો પણ આખરે નાશ પામે છે. કારણ કે નિસર્ગ નિયમ પ્રમાણે તો જે શિષ્ટ છે તે જ ટકી શકે છે ને અમરત્વ પામે છે.

ધર્મ જ સાહિત્યનો ને કળાનો પાયો

કાળના અંધારા ઊંડાણમાં અતિ દૂરથી પણ આપણી કલ્પનાદૃષ્ટિને ફેંકતાં આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ કે તે વેળાની જંગલીમાં જંગલી માનવજાતિને હિંસક પશુ પ્રાણી પંખીથી પોતાનું રક્ષણ કરવાની પ્રથમ જરૂર હતી, અને એ વિજાતીય શત્રુઓનો તેને સદાનો ભય રહેતો હતો. એ ભયમાં પ્રકૃતિનાં વિઘાતક તત્ત્વો–ધરતીકંપ, વાયુ, વંટોળિયા, જલપ્રલય, વગેરેનો પણ ભાગ હતો. એટલે આ બધી જાતના ભયમાં એને

કોઈ દિવ્ય તત્ત્વનો પ્રથમ આછો ભાસ ઉત્પન્ન થયો હશે. એ ભયમાંથી પોતાનું રક્ષણ કરવા એ દિવ્ય તત્ત્વને કોઈક રીતે રાજી કરીને તેની કૃપા મેળવવાની અભિલાષા એના મનમાં જન્મી હશે. એટલે એણે પ્રથમ પ્રકૃતિમાં તત્ત્વોની સૂર્ય ચંદ્ર, તારા, આકાશ, સરિતા, પર્વત આદિની પૂજા અને વિનવણી કરવા માંડી. પોતાનાં બંધુઓની એ પ્રાણીઓથી ને પ્રકૃતિના ઉત્પાતોથી પોતાની નજર સામે થતા ઘાતથી એના મનમાં પ્રથમ ભય અને પછી અનુકંપા ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં, અને એ ભયમાંથી કોઈક રીતે મુક્ત થવા એણે એની કલ્પના પ્રમાણે પોતાના દેવ સ્થાપવા માંડ્યા. દુનિયાના નવે ખંડમાં માનવજાતના નીચલા થરમાં આ જાતની દેવપૂજા હજી પણ ચાલુ છે, અને આપણાં ગામડાંઓમાં-ના, નગરોમાં પણ એ જાતની પૂજા આપણે હજી જોઈએ છીએ. આ ભય અને અનુકંપામાંથી એને કોઈ દિવ્ય, અદૃશ્ય, ચેતન તત્ત્વની ઝાંખી થઈ, અને એ ચેતન તત્ત્વના બીજમાંથી અને મૃત્યુના ભયમાંથી માનવને ધર્મનો વિચાર ઉત્પન્ન થયો. એટલે બધા ધર્મના મૂળમાં આ ભય અને અનુકંપા જ રહેલાં છે. જ્યારે તેને ચેતનતત્ત્વનો ખ્યાલ આવ્યો ત્યારે તેનો સારાનરસાનો ખ્યાલ વધારે તીવ્ર બન્યો અને એમાંથી જ ધર્મના પ્રથમ તણખારૂપ નીતિરીતિના વિચારો અને ધીરેધીરે તેના સિદ્ધાંતો પણ બંધાયા. પૂજાના દેવના સ્થૂલ રૂપે સૂર્યચંદ્ર હો, સાગરસરિતા હો, પહાડ પથ્થર હો, કે બીજું ગમે તે હો, માનવને તો એના ભયમાંથી મુક્ત કરવા તે દેવની દયા ને મહેર જ જોઇતી હતી અને હજી જોઈએ છે.

હવે, એ પછી, માનવને એ દેવને હંમેશ પોતાની સામે અને પાસે રાખવા માટે કોઈ સ્થાનની અગત્ય પડી, અને એ અગત્યને લીધે દેવને માટે ઘર બંધાયાં. એ માનવ પોતે ગમે તેવી લાકડાંપતરાંની ઝૂંપડીમાં રહેતો હોય, પણ પોતાના દેવને માટે કોઈ ઉચ્ચતર મઢી જ કરવાની તેને સ્વાભાવિક ઇચ્છા થાય, કેમકે દેવ કાંઈ એના જેવો સામાન્ય જન નહીં હોઈ શકે. એ દેવસ્થાનને સુંદર રૂપ આપવા માટે એના મનમાં નવાં વિચાર ઉત્પન્ન થયો ને તેમાંથી કલાબુદ્ધિનો જન્મ થયો. એના દેવમંદિરને વિવિધ રીતે શણગારવા અને તેની દિવ્યતા, ભવ્યતા ને સુંદરતા બતાવવા એના ભાવે ને એની કલ્પનાએ પ્રયાસ આદર્યા. એ મંદિરમાં દેવને રીઝવવા અને પોતાની ઉંડી ભક્તિને વેગ આપવા એણે ગાનતાન, નૃત્ય અને ભજન યોજવા માંડ્યાં. બધી કળાનો વિનિયોગ આ દેવમંદિરમાં થવા માંડ્યો, અને ધીરે ધીરે તે બહાર પ્રસર્યો. માનવજાતે પોતે અનેક યુગમાં મેળવેલા અને સંઘરી રાખેલા જ્ઞાનનો યોગ પણ એ દેવમંદિરને માટે થવા લાગ્યો, જ્ઞાન દિશા સતત ઉઘડતી જતાં અને આ પૂજાનો ભાવ શુદ્ધ થતો જતાં આખરે લાંબે કાળે માનવને પરાજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, અને ધીરે ધીરે આ અનેક દેવોના અને અનેક દેવમંદિરોના વિવિધ વાદમાંથી શુદ્ધ એકેશ્વરવાદ, બ્રહ્મવાદ, સ્યાદ્‌વાદ, દ્વૈતવાદ, અદ્વૈતવાદ જેવી ઉચ્ચ કોટિની ધર્મકલ્પના માનવજાતિના અનેક જૂથોમાં પરિણામ પામી.

આ પરથી આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે બધા સાહિત્યનો ને બધી કળાનો પાયો ધર્મમાં જ રહેલો છે. આજે આપણી પાસે સાહિત્ય ને કળામાં જે રૂપ મોજૂદ છે તે હજારો વર્ષોમાં ધીરે ધીરે વિકાસ પામતાં જ પરિણમ્યાં છે. જે દેવને યા પ્રભુને આપણી

સદ્‌ભક્તિથી રીઝવવા અને તેની મહેરના અધિકારી થવા આપણું સાહિત્ય ને કળા આપણે નિયોજ્યાં છે, તે સાહિત્યને અને કળાને આપણે ધર્મથી વિમુખ કરવા જઇશું તો એનો મૂળ પાયો જ ધસી પડશે અને આપણી હજારો વર્ષોની આ શિષ્ટ ને ઇષ્ટ મૂડી જ આપણે ખોઈ બેસીશું. સાહિત્ય ને કળાના મધ્યબિંદુરૂપ રહેલો ધર્મ જ જો ઉડી જાય કે સડો પામે તો સાહિત્ય અને કળાના શા હાલ થાય તે કલ્પવું મુશ્કેલ નથી.

હિંદુસ્તાન કે ઈરાન કહો, ચીન કે અરબસ્તાન કહો, મિસર, ગ્રીસ કે તુર્કસ્તાન કહો, એ સૌ પ્રાચ્ય દેશોએ લાંબા અનુભવે અને યોગવિદ્યાના બળે માનવજાતની તમામ પ્રવૃત્તિને સીધા પ્રગતિને માર્ગે વહેવડાવવા સદ્‌ધર્મને જ વિશ્વના મધ્યબિંદુ પર મૂકેલો છે; વિશ્વમાં સદ્‌ધર્મ તેજ સત્ય છે, તેજ પ્રભુ છે, અને બીજી બધી વસ્તુઓ ગૌણ છે. પાશ્ચાત્ય દેશોએ પાછળથી ચૈતન્યના વિકાસનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરવાને બદલે બહુધા પ્રકૃતિના સ્થૂળ વિકાસનો અને એ પ્રકૃતિના ગુણના સંશોધનથી સ્થૂળ મોજમજાનાં સાધનો ઉત્પન્ન કરવામાં, અને તે ટકાવી રાખવાને વિપક્ષ સામે યુદ્ધ કરવાની આસુરી સંપત્તિનો ઉપયોગ કરવામાં પોતાની શક્તિ ખર્ચી છે. પરિણામે આજે આપણે શું જોઇએ છીએ? આજે પશ્ચિમના એક જ ખંડની નાની નાની પ્રજાઓ વચ્ચે પાર્થિવ સત્તાને માટે જબરાં સંઘર્ષણ થયાં છે; ધર્મ, સત્ય, નેકી, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, સ્નેહ આદિ પ્રાચ્ય ખંડના આદર્શ ને ભાવના બધાં એક તડાકે ત્યાં વિલુપ્ત થવા આવ્યાં છે, અને તેની સામે પાર્થિવ સત્તા અને તેને પોષવા ટકાવવા તથા વધારવા માટે અસત્ય, દ્વેષ, પ્રપંચ, ગુલામી, ચુરાઇ વગેરે તમામ અધર્મને ધર્મરૂપ મનાવવાનાં મંથન ત્યાં ચાલી રહ્યાં છે, ધર્મ જ તૂટે પછી બાકી શું રહે?

કર્મસંજોગે પશ્ચિમની પ્રજાઓ સાથે આપણો યોગ ચાર સદીથી થવા માંડયો ને ધીરે ધીરે ત્યાંનો પાર્થિવ સુખવાદ આપણે અહીં પ્રવેશવા લાગ્યો. પશ્ચિમની પ્રજા સ્થૂળ મોજશોખ ને આરામના વિષયમાં વિજ્ઞાનના વિકાસથી આપણા કરતાં આગળ વધેલી લાગી અને જિતાયેલી પ્રજા લેખે આપણી પ્રજાને ત્યાંનું બધું જ ઉત્તમ ને અનુકરણીય લાગ્યું, ચૈતન્ય ને પ્રકૃતિના યોગથી ઉત્પન્ન થયેલા આ વિશ્વમાં બંનેનું કામ છે પ્રકૃતિના ગુણોનું જ્ઞાન આપણા સમગ્ર વિકાસ માટે જરૂર કામનું છે, પણ એ જ્ઞાનને આપણે ચૈતન્યના પુત્રોને ચૈતન્યના જ વિકાસ માટે ઉપયોગમાં ને વિનિયોગમાં લેવાનુ છે. પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ અંધારામાં છે. ચૈતન્યનું સ્વરૂપ તેજમાં છે. આપણે શું લઇશું? શું માગીશું? અંધાર કે ચૈતન્ય? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જ આપણી પ્રગતિનો કે અધોગતિનો માર્ગ રહેલો છે.

પશ્ચિમનાં સાહિત્ય ને કળા સાથે સંપર્કમાં આવ્યાથી સાહિત્યના ને કળાના આપણા આદર્શોમાં ઘણા ફેરફાર થયા છે. ફેરફાર થયા છે ને થવા જોઇએ, એ સ્વાભાવિક જ હતું. પણ એ બધા ફેરફાર શું પુણ્યરૂપ છે? પશ્ચિમના સાહિત્યમાં ને કળામાં એવા ઘણા સદંશો છે જે જરૂર આપણે ત્યાં લાવવા જોઇએ, ને કેટલાક લાવવામાં આવ્યા છે. કવિતામાં, નવલકથામાં, નવલિકામાં અને સાહિત્યનાં બીજાં

અંગોમાં પશ્ચિમની પ્રજાએ ઘણી નવનવી દિશાઓમાં વિકાસ સાધીને વિજય મેળવેલો છે. એ બધું આપણે અહીં લાવવા આપણા ઉત્સાહી લેખકોએ સારા પ્રયત્નો કર્યા છે અને તે માટે તેમને ધન્યવાદ જ ઘટે છે. પણ એ પશ્ચિમના સાહિત્યમાં બહુ અનિષ્ટ અંશો ઘૂસી ગયેલા છે, અને ત્યાંની પ્રજાની સ્થૂળ વિલાસિતાને પોષવા અને તેમાંથી આર્થિક લાભ ઉઠાવવા ત્યાંના ઘણા લેખકોએ માનવીના અધમ ભાવોને, વિકારોને ને વિચારોને વાસ્તવવાદ, પ્રગતિવાદ, જિન્સી જ્ઞાન, માનસશાસ્ત્ર આદિને નામે પ્રગટ કરીને શિષ્ટ સાહિત્યને કલુષિત કીધેલું છે. 'કળા ખાતર કળા' ને નામે સાહિત્યમાં ને કળામાં બહુ અશિષ્ટતા અને અનિષ્ટતા પ્રવેશ પામી છે અને બધું અશિષ્ટ સાહિત્ય ઉગતી પ્રજાના વાંચવામાં આવે અને તેના અધમ વિચારોથી તેનું મગજ ભરવામાં આવે, તો એ પ્રજાની તેમ જ એ લેખકોની કૃતિઓનું અનુકરણ કરતી પ્રજાની ગતિ ધર્મ્ય થાય કે અધર્મ્ય? એવા પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનું અનુકરણ આપણી પ્રજાને કોઈ રીતે ઉપકારક છે?

આજના નવીન સાહિત્યમાં દેખા દેતો કેટલોક કચરો

આજના આપણા નવીન સાહિત્યમાં પશ્ચિમના પૂરનાં ગંદા પાણીનો પુષ્કળ ભેળ થયો છે. જાણે પશ્ચિમનું તેટલું પથ્ય ને પુણ્યરૂપ જ હોય એવી માન્યતા ઘણાંની થઈ ગઈ છે. સ્વતંત્રતાનો અર્થ સ્વચ્છંદતામાં ઘટાવાય છે. સંયમ ને ધર્મમાર્ગમાં ધ્યેય વિનાની સ્વતંત્રતા સ્વચ્છંદતામાં જ પરિણમી ને આખરે અગ્નિ સાથે રમતા બાળકની જેમ દાઝી જાય છે. ઉગતા સૂર્યની સાથે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જે નવા વાદો જન્મે છે તે બધા આપણે ત્યાં પણ ઘૂસી જાય છે. ધર્મ્યબુદ્ધિની કસોટીથી એવા વાદોની પરીક્ષા કરવાનું ધૈર્ય મોટે ભાગે યુવાન લેખકોને રહેતું નથી, કે અનુભવની અપૂર્ણતાને લીધે એ માત્ર ઝળકતી શબ્દરમતોમાં જ તેમની આંખ અંજાઈ જાય છે અને તેને આપણા સાહિત્યમાં તુરત લાવવાના યત્ન થાય છે. કવિતામાં અને નવલકથામાં કે નવલિકામાં આજકાલ આપણે એવા એવા પ્રસંગોનાં ને ભાવોનાં કથન જોઈએ છીએ કે જેવાંની હસ્તી આપણા દેશમાં કે સંસારમાં છે જ નહીં અને એ વાંચતાં શિષ્ટ વાચકને આઘાત જ થાય છે. પશ્ચિમના સાહિત્યમાંના મેલ ને કચરા પણ અહીં પ્રવેશ પામ્યા છે, અને આપણા જનસમાજનાં તથા ઉગતી પ્રજાનાં હૃદયને તે ઝેરથી ભરે છે.

પશ્ચિમના નીચલા થરના લોકને હલકા રસાભાસથી રીઝવવા ત્યાંના તેવી જ વૃત્તિના લેખકો એવા લોકના વિકારોને પોષતું વિકારી ને રોગિષ્ઠ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરી તેમાંથી પોતાનાં ગજવાં ભરે છે, તો તેને જોઈને આપણાં પણ કેટલાંક સામયિકો હળવા ને જિન્સી યા લૈંગિક સાહિત્યને નામે ખુલ્લા વ્યભિચારપોષક લેખો લખાવીને પ્રગટ કરે છે, અને એવા લેખો વાંચતાં આપણાં યુવકયુવતીઓ અણજાણપણે એવા વાતાવરણમાં સપડાઈને ઉંધે માર્ગે જઈ પોતાનું તેમ જ સંસારનું સત્યાનાશ વાળે છે. એવાં સામયિકોના માલિકો ખુલ્લી રીતે કહે છે કે ભાઈ, આજે બહુ લોક એવું જ સાહિત્ય માગે છે, આ તો 'સુધરેલો' જમાનો છે, અને અમે એવું સાહિત્ય નહિ પીરસીએ તો ગાડીવાળા, ઝાડુવાળા ને રેસ્ટોરાંવાળા અને એવા બીજા વાચકો અમારું સામયિક લે નહીં ને અમારી પાંચસે સાતસેં પ્રત

ઓછી વેચાય ને નુકશાની થાય. હું આ વાત કલ્પનાથી નથી કહેતો, પણ ખુદ મારા અનુભવની ને જે મેં એ સામાયિકોના સંચાલકોના મોઢેથી જ સાંભળી છે તે કહું છું. આવું અધમ સાહિત્ય રોજ રોજ કે અઠવાડીએ માસે પ્રગટ થાય, તે આપણા શિષ્ટ વાચકોમાં ને લેખકોમાં પણ વહેંચાય ને વંચાય, છતાં કોઇ જાહેરમાં એ માટે ફરિયાદ ઉઠાવતું નથી. આપણાથી બીજુ કાંઈ નહિ થાય તો એવા સામયિકમાં કોઈ પણ બહાને આપણા શિષ્ટ લેખકોએ ને કવિઓએ પોતાની કૃતિઓ આપવી બંધ કરવી જોઇએ, લોકોના હલકા શોખને પોષણ તો ન જ આપવું જોઇએ. અને પ્રત્યેક જવાબદાર લેખકે પોતાની જોખમદારી સમજીને એવા હલકા શોખને નાબુદ કરવા બધા પ્રયત્ન કરવા જોઇએ. આપણી જોખમદાર સાહિત્ય સંસ્થાઓએ આ સ્થિતિ વધુ વાર ચલાવવા દેવી ન જોઇએ, અને એવી જાહેર અનિષ્ટતાને બધા પ્રયત્ને દાબી દેવી જોઇએ. આવા સામયિકોના માલિકોને માત્ર પૈસાનો જ સવાલ વહાલો છે; તેમને ધર્મની, નીતિની, સમાજની, પ્રગતિની કે બીજા કંઇ કશાની પડી નથી. તેમના આ દ્રવ્યલોભથી આખા સંસારની અને તેથી દેશની ધીમે ધીમે અધોગતિ થાય છે તેની પણ તેમને પરવા નથી. આ સાહિત્યપરિષદની ફરજ છે કે આપણા સાહિત્યનું ગૌરવ અને તેની શિષ્ટતા જાળવવા આવા સાહિત્યપ્રવર્તકોની અધમ પ્રવૃત્તિને તે જાહેરમાં વખોડી કાઢે, અને બની શકતા બધા પ્રયત્ને તેમની સદ્‌બુદ્ધિને ફરીથી જગાડી તેમને ધર્મ્યપંથ ચીંધી બતાવે.

આવું અધમ સાહિત્ય ફેલાય છે, એ આપણા સમાજની શરમ છે. વાસ્તવિકતાને નામે આપણા સારા લેખકો પણ લોકોના અધમ વિકાર જાગે ને તેની તૃપ્તિ માટે તેમના બીજા લેખો પણ વાંચે એવા બીભત્સ પ્રસંગો ચીતરે છે, અને પછી એવી વાતો, નવલિકાઓ કે નવલકથાઓ આધુનિક ઉત્તમ સાહિત્યમાં ગણાવવા મથે છે. વાસ્તવવાદ અને પ્રગતિવાદને નામે આવું હલકું વિકારી સાહિત્ય પણ આપણા શિષ્ટ સાહિત્ય સાથે ભળીને ઉપર જોઈ આવ્યા તેમ બધું અશિષ્ટ સાહિત્ય વર્જ્ય જ રહેવું ને ગણાવું જોઇએ,

વળી સમાજકારણ અને રાજકારણના વાદો જેવા સાહિત્યમાં પણ વાદો ઉત્પન્ન કરવાની કશી જરૂર નથી. સાહિત્યમાં સંસારના અનેક પ્રશ્નો માટે મતભેદ કે રુચિભેદ હોઇ શકે, પણ તે ભેદ ખુદ સાહિત્યને જ અશિષ્ટતામાં ખેંચી જાય તેવો ન હોવો જોઇએ. સાહિત્ય તો પુણ્યમય જ જોઇએ. તમામ સાહિત્યનું ને કળાનું ધ્યેય સૌંદર્ય ને આનંદ દર્શાવવાનું ને ઉપજાવવાનું છે. એ સૌંદર્ય ને આનંદ વિકારી સૂચનોથી કદી પણ નિર્મળ બની શકશે? સૌંદર્યની ને આનંદની ઉત્તમતા બતાવવા તેના વિરોધી ભાવો કુરૂપતા ને જુગુપ્સાનાં ચિત્ર એક લેખક આપી શકે, પણ તે એ ચિત્રોની અધમતા બતાવવા પૂરતાં જ અને વળી તે શિષ્ટતાથી ને સંયમથી ચીતરેલાં હોવાં જોઇએ. એવા ચિત્રમાં વિકારોનું એવું પ્રાધાન્ય ન હોવું જોઇએ કે જેથી એ અધમતાનું જ પ્રાધાન્ય વાચકના મનમાં ઠરી જાય ને સૌદર્યની ને આનંદની છાપ ઝાંખી થઇ જાય. શિષ્ટતા અને અશિષ્ટતા વચ્ચેનો આ સૂક્ષ્મ ભેદ પ્રત્યેક લેખકે જાણવો ને સાચવવો જોઇએ, તો જ તેનું સર્જન કે આલેખન ધર્મમાર્ગે રહી શકે ને તે શિષ્ટ ગણાઇ સાહિત્યમાં ટકી રહેવાનું અધિકારી થઇ શકે. સાહિત્ય માનવ સંસ્કૃતિનું દર્પણ છે, તે સ્વચ્છ રાખવું જ જોઇએ,

ફરીથી મારા સાહિત્યબંધુઓને હું વિનંતિ કરું છું કે આપણા દેશની સંસ્કૃતિને આપણા પૂર્વજોએ ધર્મમાર્ગે જ રાખીને ટકાવી રાખી છે. એમાં ગમે તેવા અન્ય સંસ્કૃતિઓના વાયરા વાયા હશે; પણ તેણે પોતાનું સ્વત્વ હજી પણ બહુધા જાળવી રાખેલું છે. આપણા મહાન ધર્મસ્થાપકોના આદેશ જુઓ: વેદઋષિઓ, ઉપનિષદ્કારો અને ગીતાના મહાન કર્તાને જુઓ: હજરત જરથોસ્ત, બુદ્ધ, મહાવીર, ઈશુ ખ્રિસ્ત અને મહમદ જેવા પયગંબરોને જુઓ: નાનક, કબીર, ચૈતન્ય, નરસિંહ મહેતા, રામકૃષ્ણ પરમહંસ આદિ જેવા મહાભક્તોને જુઓ: દયાનંદ સરસ્વતી ને ગાંધીજી જેવા પરમ નરોત્તમોને જુઓ: એ સૌએ સાહિત્ય રચ્યું છે અને પ્રભુપ્રેર્યા ધર્મ્ય સંદેશ આ પ્રાચ્ય દેશોને આપ્યા છે, તે આજ સુધી અમર રહ્યા છે ને રહેશે. દેશકાળને અનુસરીને એ સંદેશની વિધિમાં ફેર હશે, પણ કોઈએ અનીતિને, અધર્મને, અસત્યને, સ્વચ્છંદતાને કોઈ પણ રીતે વાસ્તવવાદ કે પ્રગતિવાદ કે કોઈ પણ વાદને નામે પોતાના સાહિત્યમાં ઘૂસવા દઈ તેને અપવિત્ર થવા દીધું નથી. પૂર્વને તો તેનો ધર્મ જ માન્ય છે ને તે જ પુણ્યકારક છે. બીજા અનેક સ્થૂળ સુખની અને સત્તાની પ્રાપ્તિ અર્થે જે વાદો પશ્ચિમમાં જાગ્યા ને વિજ્ઞાનની શુભ ગતિથી પોષાવાને બદલે તેની અધમ ગતિથી પોષાયા, તે વાદોએ પશ્ચિમની પ્રજાની સ્થિતિ આજે શી કરી છે, અને આજે ચાલતા મહા તુમુલ યુદ્ધથી ત્યાં કેવું સર્વસ્વ નાશ પામે છે, તે આપણે નજરોનજરે જોઈએ છીએ. જ્યાં પ્રભુ નથી, પ્રભુનું સત્ય ને સૌંદર્ય ને આનંદ નથી, પુણ્યમય વાતાવરણ નથી, ત્યાં કશું નથી. ધર્મ વગરનું સાહિત્ય નથી દેશને કામનું, નથી જગતને કામનું, નથી વ્યક્તિને કામનું.

મારા સાહિત્યબંધુઓ ને બહેનો! આપની વાણીને પવિત્ર રાખશો, તેને કોઈ રીતે કલુષિત કરશો મા! તાત્કાલિક લોકપ્રિયતા કે આર્થિક લાભ કે પોકળ નવીનતાને કારણે આપણા સાહિત્ય જેવી અમર રહેતી વાણીને અધમતા પર ઉતારશો મા! આખા સમાજને અધોગતિ પ્રત્યે દોરવાનું મહા પાપ તેનો પ્રતિકાર લાવે તેવું આચરશો મા! સમાજની અભિલાષાઓને ને ભાવનાઓને ઉચ્ચારી બતાવવાનો આપને અધિકાર મળ્યો છે, તેનો ગેરઉપયોગ કરશો મા! આપની જોખમદારી મોટી છે, તે જો ઉંડા મનનથી સમજશો, તો દોડતી દુનિયાના ખોટા પ્રવાહમાં નહીં ખેંચાતાં એ દુનિયાને આપ ધર્મ્ય ને સત્ય પંથે દોરવી શકો એવી આપની વાણીનું બળ છે. પ્રભુ આપને આ ફરજ બજાવવાને શક્તિમાન કરે! અસ્તુ!

ગુજરાતી કવિતા

સાહિત્ય કેવું હોવું જોઈએ તેની ચર્ચા કરી આવ્યા પછી હવે આપણે સાહિત્યના ઉત્તમાંગ જેવી કવિતા વિષે વિચાર કરીએ. ગુજરાતની વાડીમાં દસેક વર્ષથી નવીનતર કવિતાના ફાલ આવવા માંડ્યા છે, અને આંબાની કેરીના કરંડિયાની જેમ કવિતાફળથી ભરેલાં પુસ્તકો સારી સંખ્યામાં પ્રગટ થઈ વાચકબજારમાં આવવા લાગ્યાં છે. ફળો જુદા જુદા ઘાટનાં છે, તેમ જ કાચાં પાકાં પણ છે. એ આખા કરંડિયાની પચાસ કે સો કેરીમાંથી કવિતાના રસિક અને રસજ્ઞ વાચકને કહો કે સામાન્ય શિક્ષિત સમાજમાંના વાચકને કહો, પાંચ દસ કેરીઓ જ કાંઈ આંખને આકર્ષતી કે રસાસ્વાદને

બગાડતી જણાય છે. બાકીનીને ઉંચકીને જોતાં તે કાં તો તેના રંગરૂપમાં ખરી કેરીઓ જેવી લાગતી નથી યા એવી કાચી ને વિરૂપ લાગે છે કે તે જોઈને કે ઉંચકીને પણ પાછી ફેંકી દેવાય છે. એના કારણમાં મુખ્યત્વે એના ઘાટની અનિષ્ટતા કે વિપરીતતા લાગે છે, યા એનો આસ્વાદ લેવા જતાં તેની કઠિનતાથી કે નીરસતાથી કે તેને કાચી જ તોડી નાખેલી હોવાથી ગ્રાહક નિરાશ થઈ પાછો પડે છે. માલ વેચનાર કહે છે કે જુઓ ભાઈ, આ તો નવી વાડીનો ફાલ ને માલ છે. એ અમારા ધાર્યા પ્રમાણે તો બહુ આરોગ્યકર ને સ્વાદિષ્ટ છે. તમારી જૂની વાડીનો માલ તો બહુધા અમોને બેસ્વાદ લાગે છે, આ અમારી કેરીની ખૂબી તો અમે જ સમજીએ છીએ વાત તો ખરી છે. નવી વાડીનો માલ એને ઉગાડનાર જ જાણે છે, પણ એ માલ બજારમાં આવે ત્યાં તો ખરીદનારની સાથે સાટું ઠોકવાનું છે. તમારો માલ તમોને ગમતો હોય તો તમે જ ખાઈ લ્યો. બજારને નહીં ગમતો હોય કે બજારમાં આજ કંઈ કાળથી જે માલની જ માગ ને ખરીદી થાય છે, ને જે માલના અનુભવી દલાલો ને ખરીદદારો ને ખાનારાઓ માલની ઉત્તમતા અધમતા સમજતા આવ્યા છે, તે બજારમાં શા માટે વેચવા આવો છો? તમારી વાતોથી પાંચ પચ્ચીસ ભોળવાઈને ખરીદશે પણ પછી તો તેનો આસ્વાદ લેવા જતાં તે ખરી વાત જાણવા પામશે ને નિરાશ થઈને ફેંકી દેશે. ફળ કેરીના જેવું ભલે દેખાતું હોય, પણ તે ખાવામાં કેરીના જાણીતા રસનો આસ્વાદ કે તેનો મુખ્ય ગુણ નહીં ધરાવતું હોય, તો પછી ગ્રાહક તેને શું કરે? એ ફળનાં ઝાડ ઉછેરનારના દલાલો ગમે તેવી ભલામણ કરે, પણ માત્ર વાતોથી ખરો આસ્વાદ મળતો નથી તે તેઓ ભૂલી જાય છે. એક જાતનાં ફળ હોય તો પણ ભૂમિ, પાણી, ખાતર, હવા, બીજની જાત વગેરે અનેક કારણો પર તેના કદ, માવો સ્વાદ વગેરેનો આધાર રહે છે. બાગબાનને આ બધી વાતની ખબર નહીં હોય, કે તે તેનાં ફળ માટે બજારમાં ફરિયાદ ઉઠવા છતાં તેનું કારણ શોધવા કશી તજવીજ નહીં કરે, કે તેના પોતાના જ સલાહકારો ને દલાલોને છોડી એ બજારના જે અનુભવીઓ છે તેની સલાહ નહીં લે, કે તે સલાહ મળે છતાં તે તેને અવગણે તો પછી તેણે તેનો માલ પોતાના ઘરમાં રાખી મૂકી તેને સડી જતો જોવો જ રહ્યો. બજારના અનુભવીઓને કે ગ્રાહકને અજ્ઞાન અરસિક, અણસમજુ, જડબુદ્ધિના વગેરે વિશેષણોથી નવાજ્યા કર્યાથી તેનું કશું વળવાનું નથી. બજારને તો ખરો શુદ્ધ કંચનને તોલનો માલ જોઈએ છે. લાંબા પરિચય ને અનુભવથી તે ખરા ખોટા સિક્કા પારખી કાઢવાની બુદ્ધિ ધરાવે છે.

આ વ્યવહારુ વાત થઈ. નવીનતર કવિતાની હાલની સ્થિતિની એક તુલના થઈ. કવિતા માટે અને તેની ઉંચી નીચી જાત માટે આજકાલ અનેક વિશેષણો વપરાતાં થયાં છે, વિશેષણ ગમે તે હોય પણ નામ તો મુખ્ય જોઈએ જ. કવિતા પ્રથમ કવિતા જોઈએ, અને પછી જ તેનાં વિશેષણોને અનુપૂર્તિ આપતી તેની ખાસ જાતિનો ગુણ હોઈ શકે. લેખકની જે સર્જનશક્તિ છે તેનું નામ પ્રતિભા. એ પ્રતિભામાં સ્વાભાવિક રીતે કલ્પના મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. દરેક સારા ને ઊંચા ગદ્યલેખકમાં એ પ્રતિભા હોય છે ને હોવી જોઈએ. કલ્પનાની ખિલવણી ઉંચા લેખકમાં વિશેષ હશે, તો સામાન્ય લેખકમાં તેમજ વાચકમાં તે કેટલેક અંશે પણ છે ને હોવી જ જોઈએ. તે વિના એ

કલ્પનાવ્યાપાર કોઇ સમજી શકે નહીં. હવે કવિની પ્રતિભા એટલે તેની કવિતા–તેનું કવિત્વ. એ કવિત્વમાં ત્રણ અર્થ સમાયેલા છે (૧) કવિપણું, (૨) કાવ્યના ગુણ ને (૩) કવિતા રચવાની શક્તિ. એ કવિત્વ જે વ્યક્તિમાંથી ફૂટે છે તે કવિ. માત્ર કાવ્યનો ગુણ જેનામાં હોય તે પૂરો કવિ નથી, જેમકે કવિતા તો ઉદ્‍ગારથી જ હસ્તીમાં આવે છે. એટલે એ પ્રતિભાને વ્યક્ત કરવા, તેને સંપૂર્ણ રૂપમાં બહાર મૂકવા જે ક્રિયા કવિને કરવી પડે છે તે તેની કવિતા રચવાની શક્તિ પર આધાર રાખે છે. કવિના ભાવ ને કવિની કલ્પનાના ચમત્કારમાં ખોળાઇને સ્થૂળ દેહ લેવા માટે મનુષ્યવાણીનો જ આધાર લેવો પડે છે. એ વાણીને કેવું રૂપ આપવું તેની શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરીને મારાં ઇ. સ. ૧૯૩૯માં થયેલાં મુંબઇ યુનિવર્સિટીનાં ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનોમાં સવિસ્તર સમજાવેલું છે. એટલે તેનું અહીં પુનઃકથન કરવાની જરૂર નથી. એ વ્યાખ્યાનોમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે કવિતાની સ્વાભાવિક વાણીનું રૂપ ગદ્યથી જુદું પદ્યરૂપે સ્થિત થયેલું છે કવિ જો પોતાના ભાવને અનુરૂપ પોતાનું કવિત્વ એ પદ્યમાં ઉતારે તો જ એ કવિત્વને કવિનો શ્રોતા ગ્રાહક ઝીલી શકે છે. ભાવનું અવધારણ કેમ કરવું તે જ જો કવિ નહીં સમજે તો પછી માત્ર દેખાદેખીએ તૈયાર સ્થૂળ છંદોનાં લઘુગુરુ ખોખાંઓમાં શબ્દોની શ્રુતિઓ ગોઠવી દીધાથી ખરી કવિતારચના થતી નથી, કેમકે તેથી મૂળ ભાવનું અવધારણ શુદ્ધ રીતે થતું નથી અને શ્રોતાને કે વાચકને તેથી કવિના કવિત્વનો પૂર્ણ બોધ થતો નથી, ને તે અબોધ રહી કવિની પ્રતિભાને પોતાના હૃદયમાં ઉતારવા ફાંફાં મારી નિષ્ફળ જઇને નિરાશ બને છે ને એવું કવન સમજવાનો વિશેષ પ્રયત્ન કરતાં તે કંટાળો ખાય છે. કવિનું કવન અને શ્રોતાના હૃદયમાં તેની સ્થાપના–એ બન્ને વચ્ચે કવિના ભાવના અવધારણનો પૂલ બરાબર બંધાવો જોઇએ. એ પૂલનો આધાર ભાવને અનુરૂપ પદ્યરચનાની ચૂંટણી અને તેમાં થયેલા ભાવના અવધારણની સિદ્ધિ પર જ રહેલો છે. કવિમાં ગમે તેવી પ્રતિભા હશે પણ જો તે સચોટ પદ્યવાણીમાં ઉપર જણાવ્યું છે તેમ તેને ઉતારી નહીં શકે તો તે તેની કવિતારચનાની શક્તિનો વાંક છે. એ શક્તિ જેટલી અધૂરી હોય તેટલી કવિની પ્રતિભામાં જ ખામી છે એમ દેખાઈ આવે છે, કેમકે આગળ ઉપર "કવિત્વ"ના અર્થમાં "કવિતારચનાની શક્તિ"નો અર્થ પણ સમાયેલો જ છે. તેથી જ હું ભાર મૂકીને કહેતો આવ્યો છું કે "જે કવન કરી જાણે તે કવિ." કવિતા એ કવિપ્રતિભાનો જ ઉદ્‍ગાર છે, તેની કોઈના પાડી શકશે નહિ. નવીનતર કવિતાઓમાં અસ્પષ્ટ માર્ગદર્શનને લીધે જે ગેરસમજ છે તે પ્રતિભા અને રચનાકળાને છૂટાં પાડવાની વલણને આભારી છે. એ બેને છૂટાં પાડી શકાય જ નહીં. પ્રતિભા પૂરું કવિત્વ જામવા જેટલી નહીં હોય તો પછી કવિતાનો આત્મા જ નથી એ તો સ્પષ્ટ છે, અને આત્મા નહીં હશે તો પછી પદ્ય એટલે રચનાકળા તો પૂતળા જેવી કે મૃતદેહ જેવી જ ગણાશે. આ મૂળ સિદ્ધાંત બરાબર સમજીને જો કવિ પોતાની કવિતા રચે તો તે પ્રાસાદિક થશે અને ઉપર કહ્યું છે તેમ તેની પ્રતિભાને સ્થૂળ વાણીદેહમાં ઉતરવાનો પૂલ બંધાશે, તો પછી એ પૂલ ઉપરથી એ પ્રતિભા શ્રોતાના હૃદયમાં પણ સરલતાથી ઉતરી જશે. શ્રોતાને જે કવિતા સ્પર્શ નથી કરી શકતી તે કવિનામાં જ દોષ છે એમ સત્ય જાણવું અને પછી ગમે તેવી પ્રતિભાને દોષ તો વર્જ્ય છે, એટલે તે દોષથી તે દોષિત રહી અધૂરી ને અબોધ રહે છે.

આ મુખ્ય વાત ઉપર આપણા કોઈ પણ વિવેચકે હજુ સુધી કશું વિવરણ કીધું નથી કે તે પોતે જાણી સમજીને આજની મોટે ભાગેની ક્લિષ્ટ ને અબોધ કવિતા માટે તેના રચનારનું લક્ષ તેણે ખેંચ્યું નથી. આપણા સાહિત્યના આજે જે વિવેચકો થઈ બેઠા છે તે મોટે ભાગે અંગ્રેજી ભાષાના વિવેચનસાહિત્યને આભારી છે, કેમ કે તેમની તુલના એ અંગ્રેજી સાહિત્યના વિવેચકોના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને થયેલી છે. અંગ્રેજી સાહિત્યનું વિવેચન બેશક ઘણું વિશાળ ને ઉચ્ચ ટોચે પૂગેલું છે. યુરોપીય સાહિત્યના જૂનામાં જૂના માનનીય વિવેચક એરિસ્ટોટલથી શરૂ કરી લૉન્જિનાસ, ડાન્ટે જેવા અનુક્રમે ગ્રીક અને લેટિન વિવેચક અને કવિ–વિવેચકની વિવેચનામાંના સાહિત્ય સિદ્ધાંતનું સ્પષ્ટતા કરીને ઇટાલિયન, ફ્રેન્ચ વગેરે વિવેચકોના અભિપ્રાયોની તુલના કરીને પછી ઈંગ્લેન્ડમાંના પ્રથમ માનનીય કવિ વિવેચકો ડ્રાઇડન, પોપ, જોન્સનનાં કેટલાંક સિદ્ધ પ્રતિપાદનોની નોંધ લઇને, કોલરિજ, જ્યૉર્જ બ્રિમ્લી, મેથ્યુ આર્નોલ્ડ અને વૉલ્ટર પેટર જેવા ગઈ સદીના મોટા વિવેચકોના અભિપ્રાયોની વિસ્તારથી તપાસ લઇને આ વીસમી સદીના પ્રારંભ સુધીના અંગ્રેજી વિવેચનનો સત્તાવાર મહાઇતિહાસ પ્રખ્યાત અંગ્રેજ મહાપંડિત અને મહાવિવેચક જ્યૉર્જ સેઇન્ટ્સબરીએ લખેલો છે. ત્યાર પછી હડસન, રીચર્ડ્સ, મોલ્ટન વગેરેનાં નામો વિવેચકો તરીકે મશહૂર છે પણ સેઇન્ટ્સબરીનું સ્થાન તો સૌથી ઊંચુ ને નોખું જ છે. આપણા નવા કવિઓ અને ટીકાકારો માત્ર આ મહાવિવેચક સેઇન્ટ્સબરીના વિખ્યાત ગ્રંથ "A History of English Criticism" – અંગ્રેજી વિવેચનનો ઇતિહાસ જો સારી પેઠે વાંચે ને પચાવે ને તે પર મનન કરે તો આજે કવિતાને માટે જે નવા નવા તુક્કાઓ બહાર પડે છે, તે થોડા પણ અટકે અને કવિતા લેખનનું જ્ઞાન એ સૌમાં ખરો પ્રકાશ પાડે.

કવિતાનો મુખ્ય આનંદ કવિની કવન કરવાની રચનાકળાને જ આધીન છે એ વાત એ મહાવિવેચક સેઇન્ટ્સબરી ઘડી ઘડી ભાર મૂકીને કહે છે, અને એ સિદ્ધાન્તના પ્રતિપાદનમાં એ યુરોપની અનેક ભાષાઓના કવિઓના તથા વિવેચકોના ઉલ્લેખોમાંથી જગોજગ અવતરણ કરીને દર્શાવ્યે જ જાય છે. સેઇન્ટ્સબરી કહે છે કે, દુનિયાની ઉંચામાં ઉંચી કવિતાની ભવ્ય વિભૂતિ, મધ્યકાલીન ઇટાલિયન મહાકવિ દાન્તે, જગતનો લગભગ મોટામાં મોટો કવિ છે. દાન્તે કવિ ઉપરાંત મોટો વિવેચક પણ હતો. એણે લૅટિનમાં 'De Vulgari Eloquio' નામે વિવેચનગ્રંથ લખેલો છે, તેમાં એણે કવિતા માટે છંદોરચના અને ભાષાના ઔચિત્ય ઉપર ખાસ ભાર મૂકેલો છે. એ કહે છે:

The poet must not expect harmony of versification to come to him of its own accord. Matter and form with him admit no divorce.

એટલે 'પદ્યરચનાનો સંવાદ' પોતાની મેળે આવી જશે એવી આશા કવિએ રાખવી નહીં. વિષયવસ્તુ અને છંદોરચનાની સંલગ્નતાને તેનાથી છૂટી પાડી શકાય નહીં. છંદોરચના એટલે પદ્ય તો કવિતાનું શરીર છે, વસ્ત્ર કે અલંકાર નથી. એટલે એ

બન્નેની અખંડ સંલગ્નતા રહેવી જ જોઇએ. પદ્ય તૂટે તો કવિતાના આત્માને જ આઘાત થાય. આગળ ઉપર આપણે જોઈ ગયા તેમ કવિના ભાવનું બરાબર અવધારણ કરતી પદ્યરચના થાય ત્યારે જ કાવ્યપ્રતિભાની પદ્યશરીરમાં યુક્ત સ્થાપના થાય. પ્રતિભાની ઉપર ગમે તેટલો ભાર મુકો, છતાં પ્રતિભા એના ખરા અંગ સુરચિત પદ્ય વિના પૂરેપૂરો દેહ ધારણ કરતી જ નથી. એ સૌંદર્યાત્માની પૂર્ણ સંલગ્નતા દેહ સાથે નથી થતી, તેથી જ એ કવિતા સમજવાની ને તેના સૌંદર્યનું પાન કરીને અલૌકિક આનંદ મેળવવાની માથાકૂટ કરવી પડે છે ને તેમ કરતાં શ્રોતા કે વાચકને રસભંગ ને આનંદભંગ થાય છે.

મિલ્ટનનો સમકાલીન ઇંગ્લાંડનો જાણીતો કવિ ડ્રાઇડન પણ ઉચ્ચ વિવેચક થઇ ગયો. એના વિવેચન માટે પણ સેઇન્ટ્સ્બરી માનસહિત બોલે છે. ડ્રાઇડન પણ દાન્તેની માફક જ કહે છે:

The question of diction, metre and the like are not mere catchpenny or claptrap after-thoughts, but at the root of the pleasure which literature gives. – This delight, this transport, counts first as a criterion.

એટલે 'ભાષાસરણી, છંદ અને એવા બીજા અનુરૂપ પ્રશ્નો કંઇ પાછળથી થયેલા નમાલા કે છળભેદી વિચારો નથી, પણ એ તો ખુદ સાહિત્યજન્ય આનંદના મૂળમાં જ રહેલા પ્રશ્નો છે! 'આ આનંદ, આ ઉલ્લાસ, એ તો મુખ્યત્વે કસોટી યા નિર્ણયપ્રમાણ તરીકે જ લેખાય છે.

જાણીતા આધ્યાત્મિક કવિ અને ચિત્રકાર વિલ્યમ બ્લેકનાં કેટલાંક સિદ્ધ વચનો સેઇન્ટ્સ્બરી પોતાના સમર્થન સાથે ટાંકે છે:

Passion and expression are beauty itself, ભાવોષ્મા અને ભાવોક્તિ એ પોતે જ સૌંદર્ય છે.

Iuvention depends altogether upon execution.

કલ્પનાશક્તિનો તમામ આધાર તેના અભિકરણ એટલે – આલેખન ઉપર રહેલો છે અને પેલા આજકાલ ઘણા ચર્વાતા અને ચર્ચાતા શબ્દ 'અર્થઘનત્વ' ને માટે એ જ બ્લેક શું કહે છે તે સાંભળો:

What has reasoning to do with art of painting [or - as Saintsbury adds thereto of poetry] ?

ચિત્રકળાને (યા કવિતાને) વિચારશીલતા (કે અર્થઘનત્વ) સાથે શી લેવાદેવા છે? આ 'અંગ્રેજી વિવેચનાના ઇતિહાસ' વાળા ગ્રંથમાં ઠેરઠેર સેઇન્ટ્સ્બરીએ કવિતા માટેના પોતાના મહા અનુભવસિદ્ધ સિદ્ધાંતોના પુષ્ટીકરણમાં આવા સંખ્યાબંધ અભિપ્રાયો ટાંકેલા છે. કવિતાની ભાષાની અને કવિતાની—પદ્યરચનાની સિદ્ધિ પર જ કવિત્વ એટલે કવિપ્રતિભાની—સિદ્ધિનો આધાર છે. જ્યાં સુધી આપણા નવીન કવિઓ અને ઘડાતા વિવેચકો આ મહાસત્યનું ખરું રહસ્ય પૂરી રીતે સમજશે નહિ ત્યાં સુધી મિથ્યાવાદમાં મચ્યા જ રહેશે, અને તે દરમ્યાન આપણા કેટલાક સાચી પ્રતિભા ધરાવતા નવીન કવિઓની કવિતા પોતાના વર્તુલમાં જ ઘૂમી ઘૂમીને શાંત પડશે તેનો સજીવ દેહ નથી કવિતા રસિક સમાજને આકર્ષી શકવાનો કે નથી તે શુદ્ધ અને ઉચ્ચ કવિતાના ખરા જાણભેદુને પોતાના ગગનફોડતા શબ્દોથી આંજી શકવાનો.

અંગ્રેજ કવિ ટેનિસનની સુંદર દેહધારી કવિતા પર અનેક આક્ષેપો ને પ્રહારો થયા હતા, પણ એ પ્રહારો કરનારા ટીકાકારો અને ટીકાખોરો તો થોડાં જ વર્ષોમાં ભુલાઈ ગયા ને ટેનિસનની સિદ્ધિ જેવી ને તેવી ઝળહળે છે, ને ઝળહળશે રસિક સમાજને તો એ જ આકર્ષી શકશે, પછી ભલે બ્રાઉનિંગનાં સુંદર લિરિક સિવાયનાં બીજાં કાવ્યોમાંનું પેલું અર્થઘનત્વ તેના સજ્જડ ખીલાઓથી જકડાયેલું રહે. એ જ ટેનિસનની કવિતાનું ખરું પરીક્ષણ જ્યેર્જ બ્રિમ્બીએ એના 'Essays' નામના પુસ્તકમાં કરેલું છે, ને એ પુસ્તક માટે સેઇન્ટ્સ્બરીએ ઉત્તમ અભિપ્રાય આપેલો છે. સેન્ટ્સ્બરીએ એ પુસ્તકને "સાચી વિવેચનાના સાચા અભ્યાસીને ભારે અગત્યનું" કરીને દર્શાવ્યું છે. આપણા કવિઓને તેમજ વિવેચકોને એ 'Essays' સારી પેઠે વાંચવા હું ભલામણ કરું છું.

કવિતા એ કળા છે, એ કળાનું મુખ્ય કાર્ય સત્યનું સૌંદર્ય અને સૌંદર્યનું સત્ય ઊંડી હૃદયોર્મિથી દર્શાવવાનું છે. અર્થઘનત્વ, ચિંતન, કલ્પનાનાં ઉડ્ડયન, ઉપમા આદિ અલંકાર એ બધાં માત્ર કવિતાનાં ગૌણ અંગો છે. કવિતામાં સૌંદર્ય અને સત્ય (જે બન્ને પણ એકમેકના પર્યાય જેવાં છે)—એ બન્નેની સ્થાપનાનું જ મુખ્ય કાર્ય છે. અને એ સત્ય સૌંદર્ય તેના સુંદર સ્વાભાવિક દેહમાં એટલે પદ્યમાં સાંગોપાંગ ઉતરે તેમ કવિએ પોતાનું કવન કરવાનું છે. આજ સુધીના બધા કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ અને મહાવિવેચકોએ એ જ મુખ્ય વસ્તુ પર ભાર મૂકયો છે. માટે જ હું વારંવાર કહું છું કે પ્રતિભાને નામે તેમ જ અર્થઘનત્વ ને ચિંતનને નામે જે નવા ફતવાઓ કેટલાક કવિઓ અને તેમના મિત્ર વિવેચકો માત્ર પોતાની અધૂરી શક્તિનો બચાવ કરવા વખતો વખત બહાર પાડે છે તે કવિતાના ખરા સ્વરૂપને તેમજ તેના વિકાસને હાનિકારક છે.

કવિ તો સમાજની જીભ છે. સમાજનાં સુખદુઃખ, તેની આશાઅભિલાષા, તેનાં ધ્યેયો ને આદર્શો—એ સૌને વાચા આપનાર છે. ગમે તે રસમાં કવિ કવન કરે, પણ આખરે તો તેની કળા સૌન્દર્યદર્શક હોવાથી તે અંતે તો આનંદ જ આપે છે. જે કવિ પોતાનું ગમે તેવું ઉચ્ચ કવન એ રસિક સમાજને આનંદ આપતું કરી શકે, તેનું જ કવન, તેની જ કવિતા અમર રહી શકે. ગમે તેવી રીતે કવિતા અમર રહી શકે, ગમે તેવી રીતે કવિતા

ઉચ્ચાર્યાથી કે લખ્યાથી ને પુસ્તકમાં છપાયાથી અમર થઈ શકતી નથી. એ તો શ્રવણ કીધાથી કે વાંચ્યાથી સમાજના હૃદયમાં ઉતરી ત્યાંથી તેનો પડઘો પડાવે અને જમાને જમાને કે યુગેયુગે તે મુખપરંપરા પાછી ઉમળકાથી ઉચ્ચારાતી જાય, ત્યારે જ કવિતા અમર થાય ને કહેવાય.

કવિતાની ભાષા માટે પણ કવિએ ઘણું સમજવાનું છે. ભાષા શિષ્ટ જોઇએ, લોકોત્તર જોઇએ એ ખરું, પણ તે ભાષા એવી ન જોઇએ કે જે સમાજના ઉચ્ચ વર્ગની શિષ્ટ ભાષાથી કે સાહિત્યના મોટા ભાગના શિષ્ટ લેખકોની ભાષાથી પણ અકારણ અઘરી હોય. ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાંથી થઈ છે. સંસ્કૃતનું શરણું ગુજરાતી ભાષાને લેવું પડે તે સ્વાભાવિક છે, પણ જ્યાં સુધી કોઈ પણ અર્થને દર્શાવનો શુદ્ધ ગુજરાતી શબ્દ ભાષામાં હોય ત્યાં સુધી તે અર્થ દર્શાવતો બીજો નવો ને અપરિચિત સંસ્કૃત શબ્દ લાવવાનું કશું કારણ નથી. ગુજરાતી ભાષાને પોતાનું વ્યક્તિત્વ છે, અને ગુજરાતીમાં આપણે લખીએ તો એ વ્યક્તિત્વ આપણે વફાદારીથી જાળવવું જોઇએ. આપણે સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસી કે વિદ્વાન પણ હોઈએ, પણ તેથી જ્યારે ગુજરાતીમાં આપણે લખીએ ત્યારે તો શુદ્ધ ગુજરાતી—ગુજરાતી જ લખવું જોઇએ. એને ભારોભાર સંસ્કૃત શબ્દોથી જ લાદીએ તો ગુજરાતી ભાષા શુદ્ધ રૂપે ગુજરાતી રહેતી નથી, અને તે સંસ્કૃત કહેવાતી નથી. સંસ્કૃતના વિદ્વાન હોવાનો મિથ્યા દંભ બિચારા ગુજરાતી સમાજ આગળ કરતાં તેને એવી ભાષા ન જ સમજાય ને તે કવિતા વાંચવી જ મૂકી દે, તો તેને અભણ કે અરસિક કહેવામાં આપણી વિદ્વત્તાનું સાર્થકય નથી. આવી ભાષા ગુજરાતીને નામે લખ્યા કરતાં તો સંસ્કૃતમાં જ કવિતા લખાય તો ત્યાં સંસ્કૃત વિદ્વત્તાનું ખરું તોલન થાય. અર્થઘનત્વ કાંઈ સંસ્કૃત શબ્દથી વિશેષ આવી જતું નથી, કે લાઘવને નામે અપરિચિત સંસ્કૃત શબ્દોના સમાસ યોજ્યાથી કવિતાનું કે લેખનું સાર્થક્ય થતું નથી. અંગ્રેજી કવિતામાં આવી લીંટીએ લીંટીએ શુદ્ધ લાટિન શબ્દો લાટિન વ્યાકરણમાં મુકાયેલા કોઇએ જોયા છે? કે એવી ભાષારચનાથી કવિતા કે લેખ ઉચ્ચ પ્રતિના ગણી શકાશે? આપણી નવી કવિતાને વળગેલો આ વ્યર્થ મોહ જ્યાં સુધી છૂટશે નહીં, ત્યાં સુધી તે કદી પણ શિષ્ટ સમાજમાં તેની પોતાની કવિતા તરીકે પ્રવેશ પામી શકશે નહીં. જીવનમાં કે સાહિત્યમાં કોઇ પણ જાતનો દંભ તેના પોતાના જ વ્યક્તિત્વને હાનિકારક છે. એવી વાણી હૃદયની સચ્ચાઇની નહીં પણ બુદ્ધિના દંભની જ છે. કવિતાથી સમાજને જે આનંદમય દોરવણી મળવી જોઇએ, અને તેના સંસ્કારધનની જે વૃદ્ધિ થવી જોઇએ, તે કવિતાની આવી ફોગટ વિલક્ષણ ને દાંભિક ભાષાથી થતી નથી. અને સમાજ પછી આવી કવિતા જોતાં જ પોતાનું મોં વાળી લે છે.

એક બીજી વસ્તુ પર કવિઓનું લક્ષ ખેંચવાનું વ્યાજબી લેખાશે. આજના મોટે ભાગેના નવીન કવિઓની ભાષાશૈલીમાં અને પદ્યરચનામાં એટલું બધું સામ્ય દેખાય છે, કે તેમાં કવિનું વ્યક્તિત્વ દટાઇ જાય છે. પ્રત્યેક કવિનું વ્યક્તિત્વ જ એની પોતાની પ્રતિભાનું પ્રતીક છે. તેની ખાસ ટંકશાળની તે મહોરછાપ છે. આપણા આગળ પડતા નવીન કવિઓની મોટે ભાગેની કવિતાઓને આપણે ભેળવી નાખીએ, અને તેને પછી

અગાઉ જેણે વાંચી જ ન હોય તેવા વાચકને તે આપીને કહીએ કે આમાંથી અમુક કવિનાં કાવ્યો જુદાં પાડો તો તે તેને મુશ્કેલ લાગશે. એક જ ઢાળના શિક્ષણના ને માર્ગદર્શનના, તેમજ લઘુગુરુનાં ખોખાંમાં કોઇ પણ રીતે પેલા 'અર્થઘન' વિચારને સમાવી દેવાના પરિણામરૂપે આ વ્યક્તિત્વહીન કવિતાનાં રૂપ જામે છે. અથવા અમુક પ્રતિસ્પર્ધીએ યા મિત્રે અમુક વિષય પર અમુક છંદમાં અમુક કવિતા લખી તો તેવી જ કવિતા લખવાની સ્પર્ધા અમુક કવિમાં જાગ્યાથી એવી વ્યક્તિત્વહીન કવિતાઓ લખાય છે. મારા કોઇ પણ નાના બંધુની ગર્વહાનિને માટે હું આ કહેતો નથી. પણ કવિતાના વિષયમાં જે જે મુખ્ય વસ્તુઓ કવિને તેની પ્રતિભા ઝળહળાવવાને અગત્યની છે, તે પર તેમનું ધ્યાન ખેંચવાની મારી ફરજ છે. હું તો એટલું જ ચાહું છું, પ્રામાણિકપણે ઇચ્છું છું, કે અમારી પાછળ આવેલા ને આવતા આ કવિબંધુઓ કવિતાના સીધા ધોરી પંથે જ રહીને પોતાની જીવનયાત્રાને ધન્ય બનાવે, અને આડશેરીઓમાં પડી પોતાની પ્રતિભાને છિન્નભિન્ન કરીને પોતાને તેમ જ ગુર્જરદેવીને અન્યાય કરતા અટકે. મનુષ્યસ્વભાવોચિત વિરોધ ને મિથ્યા હઠાગ્રહ છતાં પણ હું તો એ સર્વ બંધુઓનું કલ્યાણ જ વાંછું છું. ભારતભરમાં તેમજ જગતના સાહિત્યમાં એ બંધુઓની સૌની નહીં તો થોડાઓની કીર્તિ પણ આપણી ગુર્જર સાહિત્યદેવીનું મુખ ઊંચું ને હસતું રાખે, એ જ અભિલાષાથી હું બધું સ્પષ્ટતાથી ને નિખાલસતાથી કહું છું.

છેવટે આપણા દેશના સમર્થ સંસ્કૃત કાવ્યટીકાકાર મમ્મટ ભટ્ટ ના "કાવ્યપ્રકાશ" ગ્રંથમાનો જાણીતો શ્લોક સર્વકાલ માટે કવિઓને માર્ગદર્શન રૂપ છે. તેજ હું પાછો ટાંકું છું.

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।
काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥

એટલે "કવિત્વબીજરૂપ શક્તિ, સ્થાવર જંગમ લોકશાસ્ત્ર, કાવ્ય વગેરેના વિમર્શથી (એટલે વિચાર, અવલોકન ને અધ્યયનથી) આવતી નિપુણતા, કાવ્ય કરવાની અને સમજવાની શક્તિવાળાના ઉપદેશથી થયેલો અભ્યાસ એ સર્વ કાવ્યના ઉદ્ભવમાં કારણરૂપ છે." એમાં જણાવેલા "શાસ્ત્ર" શબ્દમાં છંદ, વ્યાકરણ, શબ્દકોષ, કલા, ધર્મ અર્થ, કામ, મોક્ષ, પશુ, પ્રાણી, નિસર્ગ ઇત્યાદિનો પણ અભ્યાસ સમાઇ જાય છે, એમ મમ્મટ કહે છે. આપણા નવીન કવિઓ તો કહે છે કે રચનાકળા ગૌણ છે, તેની પરવા નથી. બસ પ્રતિભા હોય તો ઘણું છે. પણ પ્રતિભાનો ખરો અર્થ નહીં સમજ્યાથી જ આવું બોલાય છે. પ્રતિભાને પૂર્ણ રીતે ઉતારવા માટે ને તેનો વાણીદેહ ઘડવા માટે આ બધી વસ્તુઓની જરૂર છે. નિયમોથી કાંઇ પ્રતિભા ઉત્પન્ન થતી નથી એ સત્ય વાત છે, પણ પ્રતિભાને પ્રદીપ્ત કરવા માટે આ બધા નિયમો જાળવવાની આવશ્યકતા છે. પ્રત્યેક કળા તેના નિયમો જાળવ્યાથી જ સધાય છે. ગમે તેમ લીસોટા પાડ્યાથી, ગમે તેમ છીણી માર્યાથી, ગમે તેમ આલાપ કર્યાથી, કે ગમે તેમ શબ્દો ગોઠવ્યાથી ચિત્ર, શિલ્પ, સંગીત કે કવિતાની કલા સધાતી નથી. વ્યવસ્થાથી જ કુશળ ને સૌંદર્યપ્રદીપ્ત કૃતિ નીપજે છે. મારા કવિ બંધુઓ! કવિતામંદિરને સુંદર ને પુણ્યમય

કરી ને રાખો, તો જ તેમાં તમારી પ્રતિભાદેવીનાં સ્વચ્છ અને આનંદમય દર્શન સૌને મળશે. અને તમે પણ ધન્ય બનશો! કવિ ભવભૂતિએ કહ્યા પ્રમાણે अमृतामात्मनः कलाम्। એટલે કવિતા એ આત્માની અમૃતસ્વરૂપ એટલે અમર કલા છે. તેને સર્વાંગસુંદર સર્જીને અમર સ્વરૂપ આપો! વાગ્દેવીના ઉત્તમ પૂજકને એથી વધુ ધન્ય શું હોઇ શકે?

આપણા સાહિત્યમાં વિવેચનકલાનો ઇતિહાસ

કવિતાના વિષય સાથે વિવેચનકલાને પરાપૂર્વથી સંબંધ રહેતો આવ્યો છે, એટલે આપણે હવે આપણા સાહિત્યમાં તેનાં અનેક અંગોની ખીલવણી થાય છે તે વેળા આપણું વિવેચનસાહિત્ય કેવી રીતે પોતાનું કાર્ય બજાવે છે તે સહજ જોઇ જઇએ. કવિના યા લેખકના સર્જનનું હાર્દ બરાબર રીતે સમજીને તેને સ્પષ્ટ કરી તેનાં ગુણદોષોનું શાસ્ત્રીય પરીક્ષણ સહૃદયતાથી અને તટસ્થતાથી કરવું એ વિવેચકનું મુખ્ય કાર્ય છે. વિવેચક જો પોતાનું વિવેચન એ ધોરણે કરે તો મોટે ભાગે તે સૌને સંતોષ અને માર્ગદર્શન પણ આપી શકે. પણ દુર્ભાગ્યે એવા ખરા વિવેચક બહુ દુર્લભ જણાય છે. મનુષ્યસ્વભાવ જ્યાં ત્યાં પોતાનું માથું તો ઊંચકયા જ કરે છે, એટલે એ સ્વભાવના દોષોથી અમુક વિવેચન ખરડાતું પણ જાય છે અને વિવેચકના પોતાના પૂર્વગ્રહો એના વિવેચનને સર્વગ્રાહી અને ખરેખરું સહૃદય થવા દેતા નથી; વળી વિચારની જાતની સિદ્ધાંતની રુચિની સમતા જેમ સંસારમાં તેમ સાહિત્યમાં પણ જુદા જુદા વર્ગ પાડી દે છે, એટલે સામાન્ય મનુષ્યસ્વભાવની નિર્બળતાને વશ થઈ જુદા જુદા વર્ગના વિવેચકોએ જુદા જુદા વર્ગના લેખકની તેમ જ વિવેચકોની પણ સામે પડી જાય છે, અને વાગ્યુદ્ધ કચાકચી ઉભી થાય છે. એ સામાન્ય નિર્બળતાથી પાર જઇને જે વિવેચક આરંભમાં જણાવેલી સહૃદયતા અને તટસ્થતા મુખ્યત્વે જાળવી રાખીને પોતાના ન્યાયાસનને દીપાવે, તે જ વિવેચક ખરો વિવેચક છે, ને તે જ આપણા માનને પાત્ર છે. વિવેચકનું કાર્ય વિવરણનું તેમ જ માર્ગદર્શનનું છે, તે એણે કદી ભૂલવું જોઇએ નહીં. એના વિવરણમાં એ સહૃદયતા ને તટસ્થતા ભૂલી જાય અને વિરુદ્ધ પક્ષના લેખકની કૃતિ છે માટે તેને તો ઝાટકી જ નાખવી જોઇએ એવી વૃત્તિ એ ધારણ કરે તો એ ન્યાયાસન ઉપરથી સરી પડી માત્ર પક્ષકાર વકીલની જગ્યા પર આવી પડે છે, અને તેમ કરતાં એનું પવિત્ર કાર્ય જે માર્ગદર્શન તે એ શુદ્ધ હૃદયે કરી શકતો નથી; કિંવા એ માર્ગદર્શન કરે છે તો તેની લેખનકટુતાથી લેખક કચવાઇને તે તરફ પોતાની પીઠ ફેરવે છે એટલે એ માર્ગદર્શન અફળ જાય છે. છેલ્લાં પંદરેક વર્ષથી આપણા લેખકોમાં આ ફરિયાદ સર્વવ્યાપી થઇ ગઈ છે, અને મને તો એ માટે પુષ્કળ પત્રો યોગમથી મળ્યા જ કરે છે. ઓગણીસમી સદીના આપણા જાણીતા વિવેચક નવલરામ સર્વ વર્ગમાં પ્રિય થઈ શક્યા અને સર્વ તરફથી માન મેળવી શક્યા, તે તેમના વિવેચનોના ઉપર જણાવેલા મુખ્ય ગુણો સહૃદયતા અને તટસ્થતાને આભારી હતું. આજની આગળ વધેલી વિદ્યા અને કેળવણી અને તે મેળવવાનાં સુલભ સાધનોને લીધે આપણા આજના કેટલાક વિવેચકોની વિદ્વત્તા નવલરામથી વિશેષ હશે, પણ એકાદ બે અપવાદ સિવાય નવલરામના વિવેચક તરીકેના પ્રધાન ગુણોની તો તેમનામાં ન્યૂનતા જ છે એમ

કહેવામાં સત્ય વસ્તુનાં જ દર્શન થાય છે. એવા વિવેચકો માટે પ્રો. સેઇન્ટ્સબરી અંગ્રેજ મર્મભાષીકવિ પોપનાં નીચલાં સચોટ વચનો ટાંકે છે.

A bad critic is a more dangerous person than a bad poet, and true taste is as uncommon as true genius...Bad critics are made by various causes, from ignorance and party spirit to personal animus.

એટલે અપવિવેચક એ તો અપકવિ કરતાં પણ વિશેષ હાનિકારક છે અને (પેલી કહેવાતી) સદ્દરુચિ પણ સત્પ્રતિભા જેવી જ વિરલ છે. વળી 'એવા અપવિવેચકો અનભિજ્ઞતા અને પક્ષપાતથી માંડી અંગત અદાવત સુધીનાં વિધવિધ કારણોને લીધે બને છે.'

ખરા વિવેચકનાં લક્ષણો માટે સેઇન્ટ્સબરી ગઈ સદીના ઉત્તરાર્ધના જાણીતા અંગ્રેજ વિવેચક વોલ્ટર પેટરનાં વચનો ટાંકી બતાવે છે.

To feel the virtue of the poet, or the painter. to disengage it, to set it forth, these are the three stages of the critic's duty.

એટલે કવિના યા ચિત્રકારના ગુણધર્મ સાથે સમભાવ સાધવો, તે ગુણધર્મને છૂટો પાડવો, તેને પ્રગટ કરી દર્શાવવો, એ ત્રણ તબક્કામાં વિવેચકનો ધર્મ સમાયેલો છે.

મેં ઉપર કહ્યું તેમ આપણા વિવેચનસાહિત્યમાં તો મોટે ભાગે પક્ષપાત જ કામ કરતો હોય એવો આપણા કવિઓને અને લેખકોને કડવો અનુભવ છે. પોતાને મોટા સ્વયંસ્થાપિત વિવેચક પોતાને મોઢેજ કહીને પછી મિત્રોની કે પોતાના પક્ષના લેખકોની કૃતિઓને 'શકવર્તી' ઠરાવવી. જે દુર્ભાગ્યે આખરે 'દશકવર્તી' તો શું પણ 'વર્ષવર્તી' પણ રહેતી નથી—અને વિરુદ્ધ પક્ષનાને કે અંગત અભાવના ને પરકોમનાને કે મોટાને ખંએર્યાથી પોતે મોટા બની જશે, એવા ખોટા ખ્યાલનો ભોગ બનેલા લેખકની ગમે તેવી કૃતિને હીણી ને ફેંકી દેવા જેવી કહી બતાવવી, એ સાચા વિવેચકનાં લક્ષણ જ નથી. એવાં ઝેરભર્યાં અપવિવેચનોની આપણા લેખકોએ પરવા જ કરવી નહીં જોઈએ. જે કાવ્યમાં કે લેખમાં સામર્થ્ય હશે ને જેમાં કાળ સામે ટકવાનો ગુણ હશે તેને એવી હીનવિવેચના કશું કરી શકવાની નથી.

પ્રભુકૃપાએ નવલરામ પછી આ ચાલુ સદીમાં આપણા સર્વ આધુનિક વિવેચકો ને લેખકોના ગુરુ જેવા આપણા ખરા સાક્ષર અને સૌના વિવેચક શ્રી. આનંદશંકર ધ્રુવ આપણી વચ્ચે હજી હૈયાત છે, અને એમની એ પૂર્વ પશ્ચિમનાં સાહિત્યોનો ધર્મ્ય સમન્વય કરતી વિવેચનાની વિભૂતિ આપણે ત્યાં ઉગી છે, અને તે એમની પછી આપણા

ઉત્તમ વિવેચક શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીમાં પલ્લવિત પણ થતી જાય છે. સમાજને તેમ જ લેખકને એમ બંનેને ઉપકારક અને માર્ગદર્શક થાય એવી એમની વિવેચના છે. શ્રી. આનંદશંકરે પોતાના "મહાભારતનો પ્રધાનરસ" નામના લેખમાં કહ્યું છે તેમ "સહૃદયતા, વિદ્વત્તા, અનુભવ, વિશાળ દૃષ્ટિ અને નિષ્પક્ષપાતતા – એ પૂર્વક જે અવલોકન થાય તે હંમેશાં ઉત્તમ જ થાય, અને એટલા ગુણો આવા અવલોકનકારમાં અવશ્ય હોવા જોઈએ." આ બધા ગુણો આપણા અન્ય વિવેચકો પણ કેળવે અને સાહિત્યની શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિને અર્થે નિર્મળ સાત્વિક બુદ્ધિથી વિવેચન કરે તો જે અસંતોષ આપણા નાનાથી મોટા લેખકોને મોટે ભાગે હજી રહે છે, અને જે નાહકની કડવાશ અપવિવેચનો પાછળ રહી જાય છે તે ઉત્પન્ન થાય જ નહિં.

બીજું આપણા કવિઓને અને લેખકોને પણ કહેવાનું છે કે ગમે તેવા વિવેચકનું એક લેખક મારેનું કથન કે મત કાંઈ સર્વકાળ માટે સાહિત્યપ્રદેશમાં "બાબાવાક્યં પ્રમાણં" ગણી લેવાનું નથી. સાહિત્યનો ઇતિહાસ ખુલ્લું બતાવે છે કે એવા ઘણા અભિપ્રાયો ઉલટાઈ ગયા છે, વિવેચકના મતો પણ ભુલાઈ ગયા છે, અને લેખકની તે કૃતિ પોતાના મૂળ સામર્થ્યથી તેની પછીના જમાનાઓને આનંદ ને બોધ આપતી અખંડ પ્રકાશતી રહી છે. લેખકમાં સામર્થ્ય હશે તો તેની કૃતિને એવું કોઈ દુષ્ટ વિવેચન હાનિ કરી શકવાનું નથી. વિવેચન એ કાંઈ નિરપેક્ષ સત્ય નથી. જુદા જુદા વિવેચકો એક જ કૃતિનું જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી પોતાની વિદ્યા ને શક્તિને આધારે જુદી જુદી રીતે વિવેચન કરે છે. આવું વિવેચન સદ્‌વિવેચન હોય તો પણ તેને અબાધિત સત્ય તરીકે ગણી લેવાનું નથી. પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ સાહિત્યકાર આનાતોલ ફ્રાન્સ કહે છે કે, "જ્યારે હું કહું છું કે, શેકસપિયર યા રાસીનના ઉપર વિવેચન કરવા જાઉં છું ત્યારે મારા કહેવાનો ભાવાર્થ એ જ છે કે શેકસપિયર અને રાસીનના સંબંધમાં મારા પોતાને માટે હું કહેવા ઇચ્છું કે" આ માર્મિક કથન વિવેચનની સત્ય મર્યાદા બતાવી આપે છે.

તમામ સાહિત્ય દીવામાંથી દીવા થાય તેમ ઉત્પન્ન થયેલું છે. ઠેઠ જૂનામાં જૂના ગ્રંથો પણ તેની પૂર્વેના અજ્ઞાત પુરોગામીના કથનના આધારે જ લખાયેલા છે. મહાભારત કે રામાયણ કહો, ઇલિયડ કે શાહનામું કહો: એ કોઈ કેવળ મૌલિક ગ્રંથો નથી. જે કથાઓ, ઉક્તિઓ, નોંધો વગેરે પરાપૂર્વથી ઉતરી આવેલી, તેનો જ ઉપયોગ એ મહાગ્રંથોના કર્તાઓએ પણ કરેલો છે. કાળક્રમે તેમાં સુધારાવધારા પણ અનેક લેખકોએ કરેલા છે. કોઈ વિવેચક પણ ખુદ પોતાના વિવેચનને મૌલિક કહી શકવાનો નથી. તેના લેખો માટે પણ તે અનેક પુરોગામી વિવેચકોનો આભારી છે. શેકસપીઅર, મિલ્ટન, શેલી કે ટૅનિસનની કૃતિઓમાં, કે આપણા નરસિંહ મહેતા, શામળ, પ્રેમાનંદ, દયારામ ને બીજા કવિઓની કૃતિઓમાં પોતાના પુરોગામીઓની સંસ્કૃત ને હિંદી કવિઓની તેમ જ ગુજરાતી કવિઓની – કૃતિઓમાંથી થોકબંધ પંક્તિઓ, કલ્પનાઓ, ઉપમાઓ અને ચિંતનકણિકાઓ ઉતારેલી છે; એ તો શું, ખુદ ભગવદ્‌ગીતામાં પણ ઉપનિષદ્‌ના શ્લોકોની પંક્તિઓ કે ચરણો એમનાં એમ લેવાયેલાં છે. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની કવિતાઓમાં કબીર, ચંડીદાસ, ગૌરાંગ તેમજ

શેલી, ટેનિસન વગેરે પુરોગામીઓની ભારોભાર ઉક્તિઓ છે. આપણા વિવેચકો કોઈ પણ નાના મોટા લેખકની કૃતિઓમાં એવી ઉક્તિઓ શોધવા તુરત જાય છે, કે એ એક લાકડીથી તેની પીઠ ખંખેરી શકે ને પોતે તેનો ગર્વ લઈ શકે. પણ એમ જોઇશું તો સાહિત્યકારોની આખી ન્યાત એ વિવેચકો સુદ્ધાંની પરાપૂર્વથી 'ચોરો'ની જ બનેલી છે! પણ ખૂબી તો એ છે કે આ દુનિયામાં નાના ચોરો દંડાય છે, અને મોટા ચોરો આખાં રાજ્યો લૂંટીને પોતે પાછા રાજા બને છે!

આ ચોરી પકડવાની રમત સાથે એક બીજી રમત પણ અસમર્થ કે અંગત અદાવતથી જળતા વિવેચકો રમે છે. એક કૃતિ જો તેના વિરોધી પક્ષકાર તરફની હોય, તે શિષ્ટ સમાજમાં લોકપ્રિય થઈ પડી હોય, તેણે પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન પણ મેળવ્યું હોય તો આપણો આ જાતનો આધુનિક વિવેચક મહાદંભથી કહેશે કે "સાપેક્ષ રીતે જોતાં આ કૃતિ ઘણી સારી લાગે છે, પણ નિરપેક્ષ રીતે નિહાળતાં તે ઉતરતી પંક્તિની જણાય છે!" શા માટે, તે તો એ વિવેચક જ જાણે! સાહિત્યમાં આ સાપેક્ષતા-નિરપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત પશ્ચિમના કોઈ લેખકના વિધાનમાંથી ઉંચકી લેવાયેલો છે. આ સૃષ્ટિમાં કશું જ નિરપેક્ષ નથી તો સાહિત્યકૃતિને કેવી રીતે પરીક્ષી શકાય? તમામ વસ્તુનું મૂલ્યાંકન સાપેક્ષતાથી જ થઈ શકે છે. અનિષ્ટ જોઇએ અને જાણીએ તો જ ઈષ્ટને આપણે સમજી શકીએ છીએ. આવા નિરપેક્ષતાના ખોટા વિધાનથી વિવેચક સામાન્ય જનને છેતરવાનો ખેલ કરી શકશે, પણ સાહિત્યનો અનુભવી અભ્યાસી તો એવી ઉક્તિઓ સાંભળીને વિવેચકની બુદ્ધિ પર હાસ્ય જ લાવશે.

આજના આપણા કેટલાક વિવેચકોમાં મડાગાંઠ જેવો એક પ્રશ્ન ઉભો થયો છે, અને તેમાં હવે કેટલાક વિવેચક પોતાને 'કવિ' ગણાવવાનો ને કહેવડાવવાનો આગ્રહ લઈ બેઠા છે, તે જોઇને રમૂજ ઉપજે છે. એક પક્ષનું કહેવું છે કે વિવેચક સર્જક પણ છે, તેથી 'કવિ' કહેવો જોઇએ, યા કવિ જેવો તેને ગણવો જોઇએ. સામાન્ય અવલોકન કરનારાઓને કોઈક તિરસ્કારમાં વિવેચક 'વિવેચકપદેચ્છુ' કહે તે તો સમજાય તેવી વાત છે, પણ કવિતા નહીં પણ માત્ર વિવેચન કરનારને હવે કેટલાક વિવેચકો 'કવિ' કહેવડાવવાનો આગ્રહ રાખે છે, તે તો આપણી સાદી સમજમાં આવતું નથી. વિવેચકનું પદ શું એટલું હીણું છે કે એ વિવેચકો હવે પોતે 'કવિપદેચ્છુ' થઈ નીકળ્યા છે? આવા કથનમાં ને અભિલાષામાં એક વાત ગર્ભિત રીતે સાબિત થાય છે કે કવિનું સ્થાન વિવેચકથી ઉપર છે. તેથી જ વિવેચક કવિપદેચ્છુ થવા નીકળ્યો છે!

આપણે પ્રથમ પૂછીએ કે સાહિત્યલેખનને શું વિવેચનની અનિવાર્ય જરૂર છે! જો એ અગત્ય અનિવાર્ય હોત તો મહાભારતકાર, ઇલિયડકાર અને પૂર્વ યુગના તથા મહાયુગના કવિઓ અને સાહિત્યકારો શું કોઈ વિવેચકોથી આગળ વધ્યા ને ઝળહળી શક્યા? એટલે સાહિત્યમાં વિવેચનની કળા કાંઇ અનિવાર્ય કળા નથી. પ્રસિદ્ધ વિવેચક એફ. ઈ. લ્યુકાસ સ્પષ્ટ કહે છે કે વિવેચની કળા એ એક ઉપકળા (Minor art) માત્ર છે એને પ્રધાનપણે જીવન સાથે નહિ પણ બીજી કળાઓ સાથે કામ છે અને કળાઓને

સમજવાનું ને સમજાવવાનું તેનું મુખ્ય કાર્ય છે. વિવેચનના ઘણા પ્રકાર છે, અને તે સાધારણ અભિપ્રાયથી માંડી સર્જક વિવેચન સુધીમાં સમાઇ જાય છે. એનો પ્રકાર ગમે તેટલો ઊંચો થાય ને કહેવાય છતાં તે કવિતા તો નહીં જ બને. આ જાતનો ભ્રમ અંગ્રેજીમાં કવિતાને સર્જન કહેવાથી, અને નવલ, નવલિકા અને બીજાં કલ્પનામય સાહિત્યને પણ સર્જન ગણવાથી ખોટી રીતે ઊભો થાય છે. જેમ આપણે ત્યાં સંસ્કૃત સહિત્યમાં તમામ કલ્પનામય સર્જનને "કાવ્ય" ગણ્યું છે, તેથી પદ્યમાં તેમ જ ગદ્યમાં પણ લખાયેલા એવા કલ્પનામય લેખોને એક સામાન્ય નામ "કાવ્ય"નું અપાયું છે, તેમ આ પણ પશ્ચિમના સાહિત્યમાં બન્યું છે, પણ બધાં જ સર્જન કદી કવિતા કહેવાશે? અંગ્રેજી શબ્દ Poetryની વ્યુત્પત્તિ Poeo: I make હું સર્જું છું, એ ધાતુ પરથી નીકળી છે, પણ આપણા દેશના જૂનામાં જૂના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં "કવિ" એટલે તો "દ્રષ્ટા"—Seer કહેવાય છે. સૂર્ય સ્વયં પ્રકાશિત છે પણ ચંદ્ર તો એ સૂર્યના પ્રકાશને ઝીલીને ઓછીવત્તી કળાથી એ પ્રકાશને પોતામાં ધારણ કરીને પૃથ્વીને તે પાછો દર્શાવે છે. એમ કરવામાં તેની કળા સ્વાભાવિક છે, સર્જક પણ છે, પણ તેથી ચાંદની તે કદી તડકો થઈ શકશે? આ ભેદ સમજાય તો આ ઝઘડાનું મૂળ પતી જાય.

કલ્પનાની અગોચર ભૂમિમાંથી ચૈતન્યનો અલૌકિક આનંદ જે ખરો કવિ એટલે દ્રષ્ટા પોતાની વિલક્ષણ વાણીમાં ઉતારે છે તે એ બધા બીજા સર્જકોથી ભિન્ન જ છે, અને ભિન્ન જ રહેવાનો. જ્યારે એરિસ્ટોટલ, લોંજિનસ, ડ્રાઇડન, સેઈન્ટ્સબરી, મિલ્ટન અને રીચર્ડ્સ આદિને પશ્ચિમનો સાહિત્યસમાજ શુદ્ધ કવિ તરીકે સ્વીકારશે અને બોલાવશે, ત્યારે આપણે પણ આપણા એ કવિપદેચ્છુ ઉત્સાહી વિવેચકોને "કવિ" કહેવા માંડીશું. હાલ તો તેમણે જરા ધીરજ રાખવી જરૂરની છે, પુનમનો ચાંદ પણ કદી સૂરજ કહેવાતો કે થતો નથી.

છેવટે, આપણા વિવેચકોને એક ખાસ વિનંતી કરવાની છે. વિવેચનનાં જે ખરાં લક્ષણો છે, તેને ન્યાય આપવા વિદ્યમાન લેખકોની કૃતિઓને મિત્રોની ને વિરોધીઓની ગણતાં—જે માનવ નિર્બળતા સહજ ઉભરી આવે છે ને ચોમેર કડવાશ ઉપજાવે છે, તેને બદલે આપણા સદ્ગત—શિષ્ટ કવિઓની સમગ્ર કવિતાપ્રવૃત્તિની તેમ જ શિષ્ટ ગદ્યલેખકોની ગદ્યકૃતિઓની સહૃદયતાથી ને નિષ્પક્ષપાતતાથી વિવેચના કરે. અંગ્રેજીમાં જહોન્સને, બ્રિમલીએ, કોલરિજે, હેઝ્લીટે, મૅથ્યુ આર્નોલ્ડે, વિલ્યમ રોસેતીએ, ગ્વીને, સ્ટોપ્ફર્ડ બ્રુક—વગેરે અનેક વિવેચકોએ જેમ મોટા કવિઓની ને લેખકોની કૃતિઓની સાંગોપાંગ વિવેચના આખા પુસ્તકોમાં કીધેલી છે, તેવી વિવેચના આપણા વિવેચકો કરે, તો તે તેમની ખરી શક્તિઓને પ્રગટ કરવાનો અવકાશ આપે અને આપણા સાહિત્યનો પણ આપણા શિષ્ટ લેખકોને ને કવિઓને સંપૂર્ણ પરિચય મળે. આવા વિવેચનમાં પક્ષપાત, અંગત અદાવત વગેરે શુદ્ધ વિવેચનનાં વિઘાતક તત્ત્વોને સ્થાન જ નહીં રહે, અને જે કવિની તમામ કૃતિઓની રસ, કલા, ઇતિહાસ આદિ અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી તપાસ લેવાય, તે કવિને પણ પૂરતો ન્યાય મળે. આવા ખરા અને અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી લખાયેલા અનેક અંગ્રેજી વિવેચનગ્રંથો આદર્શ તરીકે

મોજૂદ છે, અને તેનો ઉપયોગ આપણા વિવેચકો કરી શકે. વિવેચકે તો સદા કલાના વિષયમાં સંશોધન કરવું, મહાકર્તાઓની લેખનકલાનું રસથી પૃથક્કરણ કરવું, તેની ખુબીઓને પ્રકાશ આપવો, તેના દોષોને સહજ આંગળી ચીંધીને વિવેકથી દર્શાવવા, સાહિત્યના ને કલાના મહાસિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરવું દુનિયાના સાહિત્યમાં જે કાંઈ ઉત્તમ છે તે જ નહીં, પણ જે સારૂં ને અનુસરણ કરવા યોગ્ય હોય તે પણ બતાવીને આગળ પાડવું,—ટૂંકમાં ચૈતન્યની બધી પુણ્યવૃત્તિને પ્રકાશ આપવો જેથી જે અનિષ્ટ છે તે સાહિત્યકાર તજી દે અને જે ઇષ્ટ છે તે જ ગ્રહે, ને દુનિયાને ઉપકારક થાય. વિવેચકે તો સાહિત્યના દ્વારપાળનું જ નહીં પણ મંત્રીનું, ભોમિયાનું ને સલાહકારનું પણ કાર્ય કરવાનું ને સાધવાનું છે.

નાટ્ય સાહિત્ય

હવે આપણે સર્જનસાહિત્યનાં બીજાં અંગોની સ્થિતિ પણ જોઈએ. વર્ષોથી ઘણો ઉહાપોહ થતો આવે છે છતાં હજી પણ આપણે ત્યાં સાંગોપાંગ ખરાં નાટકો–ખરા ડ્રામા સર્જાતા નથી. સાહિત્યના ઉંચા અંશો કે કવિત્વ કોઈ નાટકમાં વિશેષ હશે, તો તેમાં ક્રિયાવહન બહુ દુર્બળ હશે, અને તે નાટકના જીવનના આધારરૂપ ક્રિયાવહન વિના માત્ર શ્રાવ્ય નાટ્યલેખન જ બની રહે છે. કેટલાંક નાનાં નાનાં ભજવવા લાયક નાટકો આપણા યુવાન લેખકોએ પ્રગટ કર્યાં છે, પણ હજી તે નાટકકંપનીઓને કે પ્રજાજનોને બહુ આકર્ષી શકતાં નથી. નાટકની કળા પૂરેપૂરી સમજવા માટે એને લગતું પૂર્વ–પશ્ચિમનું સાહિત્ય લેખકોએ પ્રથમ સારી પેઠે વાંચીને પચાવવું જોઈએ. નાટકમાં કવિત્વ ઉપરાંત નૃત્ય, સંગીત, સંવાદ, પાત્રસૃષ્ટિ, ક્રિયાવહનમાં વસ્તુનો વિકાસ, જનસ્વભાવનું અવલોકન એમ ઘણા અંગોનો સમાવેશ થાય છે. અને એ બધાં અંગોને વિરલ કલાથી સાધીને સજીવન રાખવાં પડે છે.

આપણે ત્યાં સદ્ગત સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ ધ્રુવે સંસ્કૃત નાટકોના સમર્થ ને સચોટ અનુવાદ કરેલા છે, તે જૂના નાટકોની પદ્ધતિનો ખ્યાલ આપણને પૂરેપૂરો આપે છે. નાટકો સંસ્કૃતમાં ગદ્ય પદ્ય બન્નેમાં લખાયેલાં છે, તેમજ અંગ્રેજીમાં પણ છે શેક્સપીઅરે તેમજ બીજા યુરોપીય કવિઓએ આખાં નાટકો પદ્યમાં અખંડ-પદ્યમાં લખેલાં છે, તેવાં નાટક હજી આપણે ત્યાં લખાયાં નથી. અપદ્યાગદ્યમાં આપણા શ્રી નાનાલાલ દલપતરામે એમનાં બધાં જ નાટકો લખેલાં છે. પણ અપદ્યાગદ્ય તે પદ્ય નથી, પદ્યાભાસ છે. એમાં કવિત્વ ઊંચા પ્રકારનું છે, પણ તે શુદ્ધ કવિતાસ્વરૂપમાં પરિણમતું નથી તે જ ખેદ છે. એમાં ક્રિયાવહન બહુધા મંદ વહે છે. મહિનાઓ અને વર્ષો સુધી જે નાટકના પ્રયોગ પ્રજાજનની માગથી થયા જ કરે, તેમાં જ દૃશ્ય નાટકની રચનાકલાની સફળતા છે. ઊંચા કવિત્વની ને ઊંચી કલાની પૂરી કદર કરવા જેટલો આપણો પ્રેક્ષક વર્ગ હજી કેળવાયો નથી.

આપણા નવીન કવિઓ ને સર્જક લેખકો ખરાં દૃશ્ય નાટકો રચવામાં સફળ થાય ને તે નાટકો આપણાં કેટલાંક સાહિત્યમંડળો કે ખાનગી મિત્રમંડળો રસિક રીતે

રૂપરા ઉપર ભજવી બતાવે તો જ સામાન્ય પ્રેક્ષક વર્ગમાં સારાં નાટકો જોવાનો શોખ ઉત્પન્ન થાય. હાલ તો આ સ્થિતિ બહુ જ નાના વર્તુળમાં પ્રયોગશીલ રહી છે. આપણા ધનવાન કલાશોખીનોએ નાટ્યકલાની વૃદ્ધિ માટે લેખકને તેમ જ કલામંડળોને આર્થિક સહાય આપવી જોઈએ. દરેક દેશમાં કલાને તથા કલાકારોને ત્યાંના ધનવાનો તરફથી મદદ ને ઉત્તેજન મળતાં રહે છે. શ્રી અને ગી–લક્ષ્મી અને સરસ્વતી એ બન્ને બેનોનું સખ્ય જે દેશમાં સ્નેહભર્યું રહે તે દેશની ઉન્નતિ ને પ્રગતિ થતી જ રહે છે.

નવલકથા ને નવલિકાનું સાહિત્ય

નવલકથા અને નવલિકા એ બધા દેશના સાહિત્યકારોનો પ્રિય વિષય છે. માનવસંસારના અનુભવોની ને આદર્શોની વાતો અજ્ઞાત કાળથી ઉતરતી આવે છે, અને માનવહૃદયનું એ કૌતુક કદી વિલુપ્ત થઇ શકશે નહીં. એ વાતો કહેવાના પ્રકાર યુગે યુગે ફેરવાતા જ રહ્યા છે. હાલના રૂપની નવલકથા અને નવલિકાનો ઉદ્ભવ યુરોપિય સાહિત્યમાં થયો છે ને છેલ્લી બે સદીમાં તે અદ્ભુત વિકાસ પામ્યો છે. ધાર્મિક, ઐતિહાસિક સામાજિક, વૈજ્ઞાનિક આદિ અનેક મુખ્ય વિષય એ વાર્તા કહેવાના બન્યા છે, અને હવે તેમાં માનસશાસ્ત્રથી જુદા જુદા માનવભાવોનું અન્વેષણ કરતી વાર્તાઓ લખાય છે. નવલકથાનું ફલક મોટું વિસ્તારવાળું છે ને તેમાં પાત્રસૃષ્ટિનો વિકાસ કાર્યકારણદ્વારા થતો જાય છે. તેમાં અનેક વિષયો ચર્ચી શકાય છે. અનેક પાત્રોની ને અનેક બનાવોની આખી સૃષ્ટિ જ તેમાં નવી રચાય છે. નાટ્યકલામાં તેમજ નવલકથામાં પણ ક્રિયા જ પ્રધાનપદે રહેછે, અને કર્તાનો આદેશ કે બોધ પડદા પાછળ રહી ક્રિયામાં જ સ્વાભાવિકપણે ફલિત થાય છે. ખુલ્લો ઉપદેશ બન્નેની કલા માટે વર્જ્ય છે: ક્રિયાના પ્રવાહમાં રસ અખંડ રહે અને વાંચકને કે શ્રોતાને તેમાં તલ્લીન કરીને લેખકની કલા તેને આગળ લેતી જાય, તેમાં જ એ કલાની સિદ્ધિ છે.

છેલ્લાં થોડાંક વર્ષોથી આપણા સાહિત્યમાં નવલકથાનો વેગ કાંઈક ધીમો પડેલો લાગે છે. ગઈ સદીના અંતભાગમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર' જેવી અમર મહાનવલકથા આપણા સાહિત્યને મળી, તે પછી આપણા વિજયી જ્યોતિર્ધર શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની "ગુજરાતનો નાથ" ને બીજી નવલકથાઓએ આપણા સાહિત્યનું ગૌરવ વધાર્યું. બીજાં ઘણા પ્રતિષ્ઠિત લેખકોએ પણ તેમાં સાથ પૂર્યો છે, પણ 'ગુજરાતનો નાથ' પછી બે દાયકે પાછી બે સુંદર ને ઉચ્ચ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ શ્રી મુનશીની 'જય સોમનાથ' અને શ્રી ધૂમકેતુની 'ચૌલાદેવી' હમણાં જ સન ૧૯૪૦માં પ્રગટ થઇ છે. એ બન્નેમાં ઊંચુ કથાવિધાન, શિષ્ટ પાત્રસૃષ્ટિ અને વેગવતી ક્રિયા છે. લગભગ એક જ પ્રસંગ ને એક જ કાળની ઉપર આ બન્ને નવલકથાઓ રચાયેલી છે, એટલે એમાં આપણને આપણા એ બન્ને પ્રતિભાશાળી લેખકોની કલા તેમની ઉતરતી ઊંમરમાં પાછી કેવી જુદી જુદી રીતે પલ્લવિત થઇ છે અને તેમાં એ બન્નેનાં વ્યક્તિત્વ વિભિન્ન રીતે કેવી વિવિધ છાપ મારે છે, તે જોવા–તપાસવામાં આનંદ આવે છે. શ્રી રમણલાલ દેસાઈની અને ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહની નવલકથાઓ પણ ગણનાને પાત્ર છે

નવલિકા સાહિત્યમાં જ સૌથી મોટો વિકાસ ને મોટી ભરતી આવેલી જણાય છે. બહુ ભાગે તો વિદેશી નવલિકાઓ ઉપરથી જ આપણી મોટે ભાગેની નવલિકાઓનાં રૂપ ઘડાયાં છે, અને ઘણીમાં તો તેના લેખકોની ગમે તેવી ચાતુરી છતાં વિદેશી રીતરિવાજોના કે ધાર્મિક માન્યતાના પડઘા પણ ઉઠે છે. પણ એ તો દુનિયાનાં તમામ સાહિત્યમાં બને છે. આપણા નવીન કવિઓએ પણ નવલિકા સાહિત્યમાં ઝૂકાવ્યું છે, ને તેમાં કોઈ સુંદર કૃતિઓ સર્જી છે, પણ એ સર્વ પાકની સૂક્ષ્મ તપાસ લેતાં તો હજીયે આપણા ઉત્તમ પ્રતિભાશાળી નવલિકાકાર શ્રી ધૂમકેતુ પોતાનું સ્થાન સાચવી રહ્યા છે. નવલિકાનું ક્ષેત્ર નાનું હોવાથી અને તેના વિસ્તારની મર્યાદા ટૂંકી હોવાથી તેનું સફળ સર્જન કરવા માટે તે કર્તા પાસેથી વધારે ઉચ્ચ કલાની સાધના માગી લે છે. આ તો દુનિયામાં જાણીતી વાત છે કે ભારતદેશના વતનીઓ વાર્તા કહેવાની કળામાં સૌથી ઉત્તમ હતા, એટલે વાર્તાનો આ પ્રકાર જે યુરોપમાં જન્મ પામ્યો છે ને ત્યાં જે રીતે વિકાસ પામ્યો છે, તે જોઇને આપણા હિંદી લેખકો નવલિકાની કલામાં પણ પાછા પડે તેમ નથી. બીજાં થોડાં વર્ષોમાં આપણે ત્યાં એ ક્ષેત્રની લીલા પૂરેપુરી વિકસશે અને વિશ્વસાહિત્યમાં પણ પોતાનું સ્થાન લેશે એવી મને શ્રદ્ધા છે. કવિતામાં 'એપીક' અને 'લીરિક' વચ્ચે જે મહત્વનો ફેર છે, લગભગ તેવો જ ફેર નવલકથા અને નવલિકામાં છે, તે આ ઉગતા વાર્તાકારો બરાબર સમજે તો બસ છે. એક મહાકલામંડિત—અનેક મોટાં નાનાં રત્નોથી મઢેલો સુવર્ણમુગટ છે, બીજી સુંદર રત્નજડિત કનકની વીંટી છે.

ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન આદિ બીજાં અંગો

સર્જનકલાનાં મુખ્ય અંગો ઉપર જોઈ ગયા પછી આપણા સાહિત્યમાં ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, પુરાતત્વ, જીવનચરિત્ર, પ્રવાસ, શિક્ષણ, હુન્નરઉદ્યોગ, રાજતંત્ર આદિ અનેક શાખાઓમાં કેટલુંક સારું કામ થઈ રહ્યું છે, પણ હજી એ બધી અગત્યની દિશાઓમાં આપણા સુશિક્ષિત યુવક વર્ગનું આકર્ષણ થતું નથી. કવિતા અને વાર્તાનાં સામે મોઢે સુલભ ક્ષેત્રોમાં જ યુવકો મોટે ભાગે રસ રાખે છે, પણ ઉપર કહેલાં ઈતિહાસ આદિ સાહિત્યનાં અંગોમાં વિદ્વત્તાની, સંશોધનની ને ખરા ઉદ્યોગની અગત્ય પડે છે. મરાઠીમાં ને હિન્દીમાં આ અંગોની ખીલવણી માટે આજકાલ ઘણું થઈ રહ્યું છે, ને ત્યાં કેટલાક ખરેખર ધુરંધર વિદ્વાનો એ ક્ષેત્રો પાછળ મંડી ગયા છે ને તેમણે કેટલુંક ઉપયોગી કાર્ય કર્યું છે. સાહિત્યની સર્વ શાખાઓ ચોમેરથી ખીલવી જ જોઈએ. આજે દુનિયામાં તેમ આપણા ગરીબ દેશમાં બેકારી ઘણી વધી ગયેલી છે, તે વખતે આપણા વિદ્વાનો ઉદ્યોગહુન્નરનું શાસ્ત્ર ખીલવે અને તે પર આપણા યુવક વર્ગનું ધ્યાન દોરવે, તો તેથી એ યુવકોને તેમ જ આપણા દેશને આર્થિક લાભ પણ થાય અને દેશની સમગ્ર ઉન્નતિ થતાં તે પાછો આપણા સાહિત્યને પણ પુષ્ટિ આપે.

ઇતિહાસ અને સંશોધનના ક્ષેત્રમાં આપણા થોડાક યુવાન વિદ્વાનો સારું કામ કરી રહ્યા છે, તેમાં શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવ, શ્રી મંજુલાલ મઝમુદાર, શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી, શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરા, શ્રી ધનપ્રસાદ મુનશી, શ્રી શેખ ઉમર મહમદ કોકિલ, શ્રી ઇમામુદ્દીન દરગાહવાળા આદિ મુખ્યપણે તરી આવે છે. એવા ઘણા

ઉત્સાહી સંશોધકોની આપણને ઘણી જરૂર છે. આપણા વૃદ્ધ વિદ્વાન પંડિત જિનવિજયજી, પંડિત બેચરદાસ દોશી જેવાએ હજી પણ આપણા સાહિત્યની શાસ્ત્રીય શાળામાં બહુ ઉપયોગી કાર્ય કરી રહ્યા છે. એ સૌના શ્રમની નોંધ લેવાની અને એ કાર્યની દોરી લઈ ને તેને આગળ ધપાવવા બીજા વિદ્વાનોને વિનવવાની હું જરૂર જોઉં છું. આપણે ત્યાં હવે 'ભારતીય વિદ્યાભવન' જેવી મહા સંસ્થા સ્થપાઈ છે, તે મારફતે આપણી વિદ્યા અને સંસ્કૃતિના વિકાસની હવે બહુ આશા રહે છે. આપણા કુશળ સ્નાતકો ને ઉગતા વિદ્વાનો એ કાર્યમાં પોતાના પ્રામાણિક ને ઉત્સાહી શ્રમનો ભાગ આપે તો આપણા સાહિત્યની ચોમેરથી આનંદદાયિની વૃદ્ધિ થવા પામે.

ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, સંગીત, નૃત્ય આદિ લલિતકલાઓના સાહિત્યની પણ ઘણી અગત્ય છે. હમણાં હમણાં આપણી 'ફાર્બસ સાહિત્ય સભા' તેમજ બીજી સભાઓ પણ સ્થાપત્ય વગેરે કલાઓ પર વિખ્યાત વિદ્વાનો પાસે વ્યાખ્યાનો અપાવે છે. પણ આપણને તો એ બધા વિષયો પર શાસ્ત્રીય ગ્રંથો જોઈએ છે. કેવળ સ્વતંત્ર ગ્રંથ હમણાં ન અપાય તો અંગ્રેજીમાં એ કલાઓ ઉપર ઘણા શાસ્ત્રીય ગ્રંથો લખાયેલા છે, તેના સુલભ ને સરલ અનુવાદો આપણી સાહિત્યસભાઓ સારા લેખકોને વેતન કે ઈનામ આપીને કરાવી શકે.

લલિતકલાના શાસ્ત્રીય ગ્રંથો

નાટ્યકલા, અભિનયકલા, ચિત્રકલા આદિ વિષયો પર કરાંચીના વિદ્વાન પારસી લેખક શ્રી ફિરોઝશાહ રૂસ્તમજી મહેતાએ ઊંડા અભ્યાસથી સ્વતંત્ર પુસ્તકો લખ્યાં છે તેમ જ માસિકોમાં લેખો લખ્યા છે તેની નોંધ લેતાં મને આનંદ થાય છે. હું જાણું છું કે શ્રી ફિરોઝશાહ મહેતાએ જીવનભર આ વિષયોનો ઘણો ઊંડો અભ્યાસ કરેલો છે. તેમની ભાષા પણ ગુજરાતી વિદ્વાનને છાજે તેવી શુદ્ધ ને પ્રૌઢ છે. પોતાના વિષયને એમણે ઉંડાણથી છણેલો છે અને ઝીણામાં ઝીણી વિગતો આપીને તે સમજાવેલો છે. એવા અનેક ગ્રંથો આપણને જોઈએ છે. એવા શાસ્ત્રીય ગ્રંથોના લેખકોની સામાન્ય વાચકવર્ગમાં કદર થઈ શકતી નથી પણ તેમને આપણી ધનવાન સાહિત્ય સંસ્થાઓએ ઉત્તેજન અને આર્થિક સહાય આપવી જોઈએ. માત્ર પોતાને વિનંતિ કરે કે પોતાના અધિકારીઓની લાગવગ મેળવી શકે તેવા જ લેખકો પાસેથી નહીં, પણ જે લેખકો શ્રી ફિરોઝશાહ જેવાના અભ્યાસથી શાસ્ત્રીય ગ્રંથો લખવાની શક્તિ ધરાવતા હોય તેવાઓને શોધીને આમંત્રણ આપીને એ કાર્ય આપણી સાહિત્યસભાઓએ ને સોસાઇટીઓએ આગળ ધપાવવું જોઈએ. બધી કલાઓનો ઉત્કર્ષ તેના શાસ્ત્રીય સંશોધનથી ને નિરૂપણથી થાય છે અને એ કામ પણ સાહિત્યને જ લાગતું છે.

બાળસાહિત્ય

આપણા બાળસાહિત્યનો વિકાસ પણ સારી રીતે થતો જાય છે. બાળકો માટે અનેક ગ્રંથાવલિઓ પ્રગટ થતી જાય છે, વાર્તા, કવિતા, વિનોદ, પાઠ, સંગીત, ચિત્ર એમ બધું સાહિત્ય બાળકોને માટે કેટલીક સંસ્થાઓ તૈયાર કરે છે. દક્ષિણામૂર્તિ બાળસાહિત્યમાળા તો આપણા સદ્ગત બાળશિક્ષણશાસ્ત્રી ગિજુભાઈ બધેકાને હાથે જ લખાયેલી છે એટલે

તે જ ઉત્તમ નમૂનારૂપ છે: બાળકોની એ વિરલ શિક્ષણમાળાની તો હવે સદાની ખોટ પડી છે. પણ એમણે બાળશિક્ષણ માટે જે આદર્શ બતાવીને રાહ પાડી આપ્યો છે તે માર્ગે આપણા નવા બાળશિક્ષણશાસ્ત્રીઓ જશે તો ઉપકારક જ થશે. બાળકોને માટે નવાં નવાં માસિકો પણ નીકળ્યાં છે. એ સર્વ પ્રવૃત્તિ કેવળ આર્થિક નહીં પણ બાલોચિત સંસ્કારવર્ધક રહે અને બાલમાનસના ખરા અભ્યાસી બનીને લેખકો લખે તો તે આપણી ભાવિપ્રજાને તેની વૃદ્ધિમાં ને પ્રગતિમાં ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે,

ગ્રામોદ્ધારનું સાહિત્ય

ગુજરાતી સાહિત્યની મુખ્ય દિશાઓ આપણે જોઈ આવ્યા. તેમાં આપણે આજુબાજુ તેમજ ઉંચે આકાશ તરફ પણ જોયું, પણ એ નવ દિશા પછી દશમી દિશા નીચેની પૃથ્વી ભણીની છે, તે જોવાની પણ આપણી ફરજ છે, આપણને આપણા મુખ્ય દેશનેતા માત્ર ઉપર આકાશે જ જોયા કરવાની ટેવમાંથી છૂટી આપણા પગ આગળની પૃથ્વીને પણ જોવાની અગત્ય બતાવે છે. વિદ્યા, કેળવણી, સંસ્કાર આદિનાં સાધનો આપણાં નાનાં મોટાં નગરોમાં પ્રમાણમાં સુલભ રીતે મળી શકે છે, પણ આપણાં ગામડાંઓ જે આપણા નગરસિંધુઓની નદીઓ છે, તેના સાહિત્યસંસ્કાર જગાડવાની, નિભાવવાની ને વધારવાની આપણી ફરજ છે. સાહિત્યનો પ્રચાર સમાજના નીચલા થરમાં જેમ જેમ થતો જશે તેમ તેમ સાહિત્યના વિકાસમાં પણ પૂર આવતું જશે. ગ્રામસુધારણા માટે આપણાં ગામડાંઓના અનુભવી લેખકોએ પોતાની કલમ ચલાવવી જોઇએ. સાદી, સરળ ને રસભરી શૈલીમાં લખાય તો તે સાહિત્થ સૌનું આકર્ષણ કરે ને સૌને ઉપયોગી પણ થાય. એ વિષયમાં શ્રી ગાંધીજીની 'ગામડાંની વહારે' પુસ્તિકા સારો અંગુલિનિર્દેશ કરે છે. ગામડાંની પ્રજા તો આપણા સમાજશરીરનો કાંઠો છે. એને પોતાનાં ભાવ, અભિલાષ, ઉલ્લાસ, ભાવના આપણા જેવાં જ છે, એમના ગૃહસંસારની, ખેતીની, ઉદ્યોગની વગેરે અનેક વાતોમાં આપણા સાહિત્યકારોએ રસ લેવો જોઇએ, અને તેમના અટપટા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ આજની વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આપણે કરવું જોઇએ. થોડાં થોડાં પુસ્તકો એ વિષય પર હવે લખાવા લાગ્યાં છે, કે અંગ્રેજી ગ્રંથોમાંથી એવા વિષયોના અનુવાદ થવા લાગ્યા છે એ સૌ સારાં ચિહ્ન છે. એ સાહિત્ય પણ હવે જરા વધારે ધગશથી આપણા ગ્રામપ્રિય લેખકોએ ખીલવવું જોઇએ. આપણે આપણો જમણો હાથ આપણાથી જ્ઞાનમાં આગળ વધેલાઓના ખભા પર મૂકીને તેમની સાથે ઉપર ચઢવા ઇચ્છીએ, તેમ આપણો ડાબો હાથ આપણી પાછળ આવતા ને આપણી નીચે રહી જતા બંધુઓની આંગળી પકડવા પણ ધર્મ્ય ઇચ્છાથી કામમાં લેવો જોઇએ.

બિનહિંદુ કોમોનું ગુજરાતી સાહિત્ય.

ગુજરાતમાં અનેક ધર્મના અનુયાયીઓ અસલથી વસતા આવ્યા છે તેમાં મુખ્ય પારસીઓ અને મુસ્લિમો છે. એ બંને કોમોના ભાઇઓએ ગુજરાતને પોતાનો જ દેશ ગણ્યો છે, અને તેઓ ગુજરાતની જ ગુજરાતી ભાષા બોલે છે: અને મોટે ભાગે ગુજરાતના હિંદુઓનો પહેરવેશ પણ થોડાક ફેરફાર સાથે ધારણ કરે છે. હિંદુઓના ઘણા સંસારી રીતરિવાજમાં, તેમના મોટા તહેવારો સુદ્ધાંમાં તેઓ હિંદુએ સાથે ભાગ લઇને આનંદ

માણે છે. એ ભાઇઓની ધાર્મિક ભાષા જુદી જુદી હોવા છતાં સદીઓના નિવાસને લીધે તેમની ઘરગથ્થુ ભાષા પણ ગુજરાતી જ છે એટલે ગુજરાતી જ તેમની માતૃભાષા પણ છે. ગુજરાતમાં આવી વસ્યા પછી તેમના પૂર્વજોએ ગુજરાતી બોલવા માંડી એટલે સ્વાભાવિક રીતે તેમના ધર્મગ્રંથોનાં ભાષાંતરો, તેના સાર, તેને વિષે વિચાર, એ બધું તેમને ગુજરાતી ભાષામાં જ કરવું પડયું. એમ કરતાં તેમની પોતાની અવેસ્તા, પહેલવી અને ફારસી અરબ્બી મૂળ ધાર્મિક ભાષામાંના ધર્મને લગતી પરિભાષાના શબ્દો તેના તે કે તેમાંથી થયેલા તદ્ભવ શબ્દો વાપરવા માંડયા. ગુજરાતી ભાષામાં બીજી ભાષાઓની માફક આ ઉપરાંત તુર્કી, પોર્ટુગીઝ, ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓના શબ્દો પણ એજ કારણે ઉમેરાવા લાગ્યા. એ બધું મળીને આજે આપણે બોલીએ છીએ ને લખીએ છીએ તે ગુજરાતી ભાષાનો દેહ ઘડાયો છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ હિંદુઓ પોતાના લેખોમાં પોતાની ધાર્મિક ભાષા સંસ્કૃતના શબ્દો લેતા ને વાપરતા થયા તો પારસીઓ ને મુસ્લિમો ફારસી અને અરબી શબ્દોનો એજ કારણે ભાષામાં ઉપયોગ કરતા થયા. એ પરિણામ તો સ્વાભાવિક હતું.

પણ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થપાયું અને સરકારે અહીં અંગ્રેજી કેળવણીનો પાયો નાખ્યો ત્યારથી પારસીઓએ તેમનામાં હિંદુઓના જેવાં ન્યાતજાતનાં કે સ્ત્રીપુરૂષોનાં વ્યવહારૂ બંધનો સજડ નહીં હોવાથી એ કેળવણીનો લાભ મોટા પાયા પર પોતે લીધો. પહેલું ગુજરાતી છાપું, ગુજરાતી છાપેલું પુસ્તક, વર્તમાનપત્ર, માસિક, અઠવાડિક એમ બધું જ પારસીઓએ મુંબઇ શહેરમાં ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં પ્રગટ કરવા માંડયું. અને એના ચાલકો ગુજરાતી ભાષાના વિદ્વાન નહોતા, પણ ઉમંગી અને સાહસિક હતા એટલે જેવી બોલી તે પોતાના ઘરમાં વાપરતા તેવી તે લેખોમાં પણ વાપરતા થયા. વળી પારસીઓની મોટે ભાગેની વસ્તી મૂળમાં સુરત જીલ્લામાં જ હતી અને ત્યાં પારસીઓ મોટે ભાગે ખેતી ને વણજવેપાર કરીને પોતાનું ગુજરાન કરતા. એ ખેતીમાં ગુજરાતના અનાવલા હિંદુઓ મોટે ભાગે પારસીઓના સમાગમમાં આવતા હોવાથી એ અનાવલાઓની સુરતી ભાષા જ પારસીઓ પણ બોલતા. વેપારવણજમાં કપોળ વાણિયાભાઇઓ આગળ પડતા હતા, એ કપોળભાઇઓની સુરતી બોલી પણ પારસીઓની બોલીમાં ભળતી ગઇ; કપોળ વાણિયાઓની રેશમી જાંબુડા રંગની પાઘડી સુદ્ધાં પારસીઓ પહેરતા થયા અને તે આજે પણ બહુ પારસીઓ પહેરે છે. અને તેની ઉપરથી જ પારસીઓની કાળી છીંટની પાઘડીનો આજનો ઘાટ પણ ઉતર્યો છે.

હવે, જૂની ગુજરાતી ભાષા જે જનવર્ગમાં બોલાતી તેમાંના ઘણા શબ્દો ને તેના ઘણા મરોડો ઉત્તર ગુજરાતમાં કદિ વપરાતા જ ન હતા. પણ આજે પણ સુરત જીલ્લામાં દમણથી માંડીને ઉત્તર તરફ જતાં મેં ઉપર જણાવ્યું છે તેવી અનાવલાની ગુજરાતી બોલી જ મોટે ભાગે પ્રચલિત છે. કેળવણીથી, અભ્યાસથી, વાચનમાળાથી શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષા આજે બંધાઇ છે તે શિષ્ટ પ્રજાજન જાહેરમાં બોલે કે લખે છે પણ ઘરમાં તો હજીએ પેલી અનાવલાની બોલી જ અનાયાસે બોલાય છે, અને સામાન્ય જનસમાજ તો તે જ બોલે છે. ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતથી સુરતની પડતી થતી ચાલી ને ત્યાંની

વસ્તી, ત્યાંના વેપારવણજ વગેરે મુંબઇ નગરીમાં વહેતાં થયાં. પારસીઓએ જાહેરમાં કલમ સૌથી વહેલી પકડી એટલે તેમણે પેલી સુરત જીલ્લાની ઘરગથ્થુ બોલીનો જ ઉપયોગ લખાણોમાં કરવા માંડયો. તે વેળાએ આપણા કોઇ હિંદુ વિદ્વાને એ આડકેડી પર ઉતરતા પ્રવાહને પાછો તેના શિષ્ટ માર્ગે વહેવડાવવાના પ્રયત્ન સરખા કર્યા નહીં, અને પારસીઓ તો વર્તમાનપત્રો, લેખો, ગ્રંથો બહાર પાડતા જ ગયા ને તેમની પેલી ઘરગથ્થુ અશ્લિષ્ટ બોલી તે તેમની ભાષા થઇ પડી.

એટલું જ નહીં, પણ પહેલાં પારસીઓનાં બાળકો હિંદુ-મુસ્લિમ બાળકો સાથે એક જ નિશાળમાં સાથે ભણતાં હતાં, તે કોઇક કોમી ભાવથી જુદાં પડી ગયાં. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, અળગાપણું વગેરે નવા વિચારોનાં કેટલાંક વિલક્ષણ પરિણામ નીપજ્યાં, અને તેમાંથી કોમ કોમની જુદી શાળાઓ ઉઘડવા માંડી. ગુજરાતનાં ગામોમાં ને શહેરોમાં પણ સામાન્ય શાળાઓ જ હતી, અને હજી પણ ત્યાં મોટે ભાગે એ જ સ્થિતિ છે, એટલે આ સામાન્ય શાળાઓમાં હિંદુ-પારસી-મુસ્લિમોનાં બાળકો એક જ શિક્ષકના હાથ હેઠળ ગુજરાતી ભાષાનું શિક્ષણ લે ને સાથે તે જ ભાષામાં વાતો કરે તો એ જુદી જુદી કોમનાં બાળકો હોવા છતાં ભાષા તો એક જ બોલે. આપણે આજે પણ સ્પષ્ટ જોઇએ ને જાણીએ છીએ કે મુંબઇમાં પારસી બાળકો ને યુવકયુવતીઓ જે જાતનું ગુજરાતી બોલે-લખે છે તેનાથી વધુ સારૂં ને શુદ્ધ ગુજરાતી આજનાં પણ ગુજરાતનાં ગામોનાં ને નગરોનાં પારસી બાળકો ને યુવકયુવતીઓ બોલે ને લખે છે. શાળામાં ગુજરાતીનો અભ્યાસ પાયારૂપ સારી રીતે કરાય ને ત્યાં પણ ગુજરાતી બોલતાં હિંદુ બાળકો સાથે પારસીઓનાં બાળકો વાતો કરે, રમે ને સંવાદ સાધે, તો પારસીઓની બોલી હિંદુઓની બોલીથી જુદી પડી જાય નહીં. આ પ્રશ્ન મૌલિક પ્રશ્ન છે, અને પારસીઓની ગુજરાતી ભાષા સુધારવા માટે સૌથી અગત્યનો છે. આજના ગુજરાતી શિક્ષિત સમાજમાં નાનાંમોટાં જે ગુજરાતી ભાષા બોલે છે તે જ ભાષા પારસી બાળકોને કાને હંમેશ પડે તો તે સ્હેલાઇથી એ જ ભાષા શીખીને બોલી શકશે. પારસી માબાપોને આ પ્રશ્ન ઉપર ધ્યાન આપવા હું વિનંતિ કરૂં છું.

બીજી મોટી ખામી આપણી મુંબઇની મોટી હાઇસ્કુલોમાં પ્રવર્તતી શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના પાયારૂપ શિક્ષણ પ્રત્યેની બેદરકારી છે. એ સ્કુલોના માલિકોને અને અધિકારીઓને મેટ્રિકની પરીક્ષામાં દર સાલ વધુ ને વધુ છોકરાછોકરીઓને પસાર કરવાની જ મોટી તાલાવેલી છે. કેળવણીનો સૌથી મોટો સિદ્ધાંત માનવબાળને પૂર્ણ બુદ્ધિમાન વ્યક્તિમાં અને સમાજના ઉપયોગી અંગમાં ફેરવી નાખવાનો છે. શિક્ષણને માટે પરીક્ષા છે, પરીક્ષાને માટે શિક્ષણ નથી, એ કેળવણીનો મૂળ ભાવ જાણે આજ સ્કુલોના ચાલકોથી તેમજ બાળકોના માબાપોથી ભૂલાઇ ગયો છે. આજે તો કોઇ પણ રીતે મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર થવી જોઇએ, એજ કેળવણીનો અર્થ રહ્યો છે. એટલે જ મૂળ પાયાથી શિક્ષણનો ખરો ભાવ પલટાઈ ગયો છે. મેટ્રિક માટે અંગ્રેજી ભાષાનું પ્રભુત્વ એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે, એમ સૌ કોઈ ખોટી રીતે સમજે છે. આપણાં બાળકોના મગજનું બંધારણ ને સમજ તેમની જન્મભાષા એટલે માતૃભાષાથી જ બંધાય છે, ને જ્યાં સુધી એ માતૃભાષાનું

પાયારૂપ શિક્ષણ આપણાં બાળકોને સારી રીતે નહીં મળે ને તે ભાષાની શુદ્ધિ જાળવવાની ધગશ તેમને નહીં રહે ત્યાં સુધી બધાં શિક્ષણ માટે તેમની વલણ એવી જ અધૂરી રહેશે. એ હાઈસ્કુલોમાં બાળકોના નીચલા વર્ગમાં ગુજરાતી ભાષાનું શિક્ષણ ઉતાવળે માત્ર લઈ–ચલાવ રીતિએ અપાય છે. એટલે મૂળથી જ ગુજરાતીનો પાયો નબળો રહી જાય છે, ને પછી તો સ્કુલના શિક્ષકો શિષ્યવર્ગને અંગ્રેજી ભાષા જ બરાબર રીતે શીખવવા પર મંડી જાય છે, પણ મારૂં તેમજ બધા માનસશાસ્ત્રીઓનું માનવું છે કે સ્વભાષાનાં વ્યાકરણ ને મરોડોની શુદ્ધિ જો એક બાળક જાળવી શકતું નથી, તો અન્ય પરદેશી ભાષાનું ગમે તેટલું શિક્ષણ લીધા છતાં તેમાં કોઇ ને કોઈ રીતે તે અધૂરાપણું જ દેખાડશે. દુર્ભાગ્યે આપણું તમામ શિક્ષણ હાલ તો અંગ્રેજી ભાષાના માધ્યમ વડેજ થાય છે. એટલે શિક્ષણસંસ્થાઓ તો અંગ્રેજી ભાષા પર જ બધું ધ્યાન આપવામાં રોકાય છે, અને બાળકની માતૃભાષાનો પાયો જ અધૂરો રહી જાય છે.

એમ છતાં, મુંબઈ ગુજરાતની હાઇસ્કુલોના ચાલકોને મારી વિનંતિ છે કે આપણા ભવિષ્યની બધી વાતો ધ્યાનમાં લઇને તેમણે બાળકોની પ્રાથમિક કેળવણી તેમની માતૃભાષામાં જેટલી વધારે દૃઢ થઇ શકે તેટલી કરવી. ગુજરાતી ભાષાનું શિક્ષણ આપણાં બાળકોને પ્રથમથી જ સારી રીતે મળવું જોઇએ. શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના અધિકારી શિક્ષકો જ રોકવા જોઇએ. ઉતાવળમાં થોડુંઘણું લખતાં વાંચતાં આવડ્યું કે ગુજરાતીનો અભ્યાસ પૂરો થઈ ગયો, એ ચાલતી આવેલી રૂઢિમાં હવે ફેરફાર કરવાની જરૂર છે.

એ મેટ્રિક ને બી. એ, ને વકીલ. ડૉક્ટર ઇજિનેર આદિ આદિ થઇને જેમ બને તેમ જલદી પોતાનાં સંતાન પરીક્ષાઓ આપી દઇને ધંધા નોકરી માટે લાયક થઈ જાય તે જ જાણે મોટે ભાગે પારસી માબાપોનું ધ્યેય થઈ પડ્યું છે. અને હાલની યુનિવર્સીટીના કાર્યક્રમ પ્રમાણે એ બધું શિક્ષણ અંગ્રેજીમાં જ અપાય તેથી અંગ્રેજી ભાષા જ અગત્યની ને ગુજરાતી તો નકામી એમ ગણીને હવે બહુ પારસી કુટુંબોમાં બાળકોને ગુજરાતી શીખવા દેવામાં પણ આવતાં નથી. નાનપણથી જ બાળકોને અંગ્રેજી કૉન્વેન્ટમાં, યુરોપિયન શાળાઓમાં શિક્ષણ લેવા મૂકવામાં આવે છે, એટલે પછી તેઓ દેશી ગુજરાતીને 'છટ' ગણીને પરદેશી અંગ્રેજીને જ જાણે પોતાની ભાષા ગણે છે. તેમ છતાં પારસી સંસારમાં અંગ્રેજી હજી માતૃભાષા તો નથી જ થઈ કે થઈ શકવાની પણ નથી. ઇંગ્લાંડમાં જન્મેલાં ને ઉછરેલાં ને ત્યાંની જ શાળામાં શિક્ષણ પામેલાં બાળકો પણ ગુજરાતી તો બોલે જ છે કેમકે તેમનાં માતાપિતા અને એ માતાપિતાનાં બીજાં પારસી મિત્રો ગુજરાતીમાં જ વાત કરે છે.

પારસી ગુજરાતીની અશિષ્ટ વલણ માટે પારસી વર્તમાનપત્રો કાંઈ ઓછાં જવાબદાર નથી. સો સવાસો વર્ષથી અશિષ્ટ ભાષા એ વર્તમાનપત્રો છાપતાં જ રહ્યાં ને એજ ભાષા રોજ રોજ પારસી નાનાં મોટાં વાંચતાં જ રહ્યાં, એટલે એ જ ભાષા તેમનામાં પ્રચલિત રહી. તેમ છતાં શુદ્ધ ગુજરાતીમાં લેખો ને પુસ્તકો ને કવિતા કરનારા પણ પારસીઓમાં વખતોવખત થતા જ રહ્યા છે. કેળવણી વધતાં ને હિંદુભાઈઓના

સાહિત્યની ઊંચી દશા થતી જોતાં કેટલાક પારસીઓની આંખ ઉઘડી છે અને તેમના કોમી ભાઈઓની અશિષ્ટ ગુજરાતી ભાષાથી તેમને આઘાત પણ થાય છે. શુદ્ધ ભાષા લખવાના પ્રયત્ન તો પચાસ વર્ષથી થતા જ રહ્યા છે. મને યાદ છે કે ૪૦-૫૦ વર્ષ ઉપર 'રાસ્ત ગોફ્તાર'માં મહૂર્મ કેખુશરો કાબરાજી તંત્રી લેખે સરળ પણ શુદ્ધ ગુજરાતી લખતા હતા. તેજ વખતમાં જહાંગીર તાલયારખાન, બહેરામજી મલબારી, રતનજી ફરામજી શેઠના, રતનજી મેઘોરા, દાદી તારાપોરવાળા, ફિરોજ બાટલીવાળા, બરજોરજી આપઅખત્યાર, બમનજી ફરામરોજ 'બીરબલ', સો. મ. દેસાઈ વગેરે પારસી લેખકો ને કવિઓએ શુદ્ધ ગુજરાતીને જ પોતાનું વાહન બનાવ્યું હતું. આજે કેટલાંક વર્ષથી તો ઘણાં નામો એમાં ઉમેરાયાં છે. કરાંચીવાળા શ્રી ફિરોજશાહ રૂસ્તમજી મહેતા ને સોરાબ ગોળવાળા, શ્રી રતન માર્શલ, શ્રી જેહાનબક્ષ વાચ્છા, શ્રી રૂસ્તમ બ. પેમાસ્તર, શ્રી જહાંગીર માણેકજી દેસાઈ વગેરે ઘણાં નામો આપી શકાય તેમ છે. વિદ્વાન ડૉ. એરચ જે. સો. તારાપોરવાળાએ જે આખા પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઊંડો અભ્યાસ કરીને આપણા જુના શિષ્ટ કવિઓની કવિતામાંથી સુંદર ચૂંટણી કરી પ્રત્યેક કવિના જીવન ને કવન માટે સુંદર ને સચોટ નોંધ મૂકીને ત્રણ મહાગ્રંથ કલકત્તા યુનિવર્સીટી તરફથી પ્રગટ કરેલા છે. પારસી સજ્જનોએ જ નહીં પણ પારસી સન્નારીઓએ પણ હવે શુદ્ધ ગુજરાતીમાં જ લખવા માંડયું છે. મને તો બધી રીતે હવે પાછાં શુભ ચિહ્નો જ નજરે પડે છે. પારસી જેવી કેળવણીમાં આગળ પડતી કોમ પોતાની સ્વભાષા પ્રત્યે લાંબો વખત બેદરકાર નહીં જ રહી શકે. પારસીઓનું જાણીતું દૈનિક પત્ર "જામે જમશેદ" તેના નવા તંત્રી શ્રી અરદેશર ફિરોઝશાહ મર્ઝબાનના તંત્રીપદ હેઠળ શુદ્ધ ગુજરાતી લખવા ને છાપવા માટે હવે વિશેષ કાળજી રાખે છે. દુર્ભાગ્યે મુંબઇના દેશી અને ખાસ કરીને ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોના છાપખાનાંમાં બીબાં ગોઠવનાર કાં તો મરાઠી ભાઇઓ હોય છે કે કાં તો અશિક્ષિત કે અર્ધશિક્ષિત ગુજરાતી નીચલા થરની કોમવાળા હોય છે એટલે શુદ્ધ લખાયલું હોય છતાં તે ગમે તેવી જોડણી કરીને લેખ છાપી દે છે.

મેં ઉપર કહ્યું તેમ પારસી વાંચકો રોજ રોજ તેમનાં પારસી વર્તમાનપત્રોમાં અશુદ્ધ જોડણી, અશુદ્ધ મરોડો (idioms) અશુદ્ધ વાક્યરચના વગેરે વાંચ્યા જ કરે તો તેવી અશુદ્ધિ તેમની ભાષામાં પેસી જ જાય. શુદ્ધ ગુજરાતી શીખેલા અને ગુજરાતીના પ્રેમી વાંચકોને ને લેખકોને તો આવી ભાષા અસર નહીં કરે પણ બીજાં બધાંને તો એજ ભાષા તે ખરી ભાષા હશે એમ લાગે ને પછી તેઓ તેજ ભાષાનો ઉપયોગ કરે. મેં અગાઉ ભાવનગર સાહિત્યપરિષદ વેળાએ મારા વ્યાખ્યાનમાં એ માટે ચર્ચા ને સૂચના કરેલી છે તેમજ તે પછી સને ૧૯૩૧માં મેં "ગુજરાતી ભાષા અને પારસીઓ" એ વિષય પર આખું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, તેમાં પણ એ વિષય વિસ્તારથી ચર્ચેલો છે. ઉપર શાળાના શિક્ષણ માટે હું વિશેષ સૂચનાઓ કરી ગયો છું; પારસીઓ મન પર લે, અને ભાષાશુદ્ધિ એ મનની પણ શુદ્ધિનું એક દર્પણ છે તે સમજીને પોતાની ગુજરાતી ભાષા શુદ્ધ જ લખવાનો ને બોલવાનો નિશ્ચય કરે, તો પારસી ગુજરાતીનો જે અનિષ્ટ ફાંટો પડયો છે તે થોડાં જ વર્ષમાં નાબૂદ થાય. હું કાંઇ અકારણ સંસ્કૃત શબ્દોથી ખીચોખીચ ભરેલી ગુજરાતી ભાષાનો હિમાયતી નથી, તે સૌ હિંદુભાઇઓ

જાણે છે. મારાં કાવ્યો ગુજરાતી શિષ્ટ જનસમાજમાં પ્રસર્યાં છે, તેનું એક મુખ્ય કારણ મારી સરલ ગુજરાતી ભાષા છે. પારસી ભાઇઓ ને બહેનો એવી સરલ શિષ્ટ અને મિષ્ટ ભાષા લખે તો આખા ગુજરાતી સાહિત્યને લાભ જ થાય, અને જોતજોતામાં ચોમેરથી સાહિત્યની વૃદ્ધિ થાય.

આ કાર્યમાં ખાસ ઉત્સાહ રાખવા ને સહાય કરવા હું 'પારસી લેખકમંડળ' ને અરજ કરૂં છું. એના ઉત્સાહી આગેવાનો શ્રી પેરતનજી કાપડીઆ અને શ્રી જેહાનબક્ષ વાચ્છા ઘણું કરી શકે તેમ છે. દર માસે એક વખત પણ એ લેખકમંડળ જાહેર સભા મેળવે અને ત્યાં સારા પારસી, હિંદુ ને મુસ્લિમ લેખકો પાસે વ્યાખ્યાન કરાવે, તેમજ સાહિત્યનો અભ્યાસ વર્ગ ઉઘાડી તેમાં શિષ્ટ ગુજરાતી ગદ્યપદ્ય ગ્રંથોનો પરિચય પારસી સાહિત્યકારોને કરાવે. એથી અનેક કોમો વચ્ચે ભાઇચારો પણ વધશે. અને એકજ શુદ્ધ માતૃભાષાના સાહિત્યની વૃદ્ધિ ને પ્રગતિ પણ ઝપાટાભેર થશે. એ પ્રયાસોથી પારસી કોમમાં વિદ્યાજ્ઞાનની પણ વૃદ્ધિ થશે, અને સારા સાહિત્યના સંસર્ગથી કોમની પ્રગતિમાં ઘણો પ્રકાશ આવશે. હાલ હલકી જાતની અંગ્રેજી નવલકથાઓનાં ભાગ્યાંતૂટ્યાં ને અશિષ્ટ ભાષાંતરો થયા કરે છે, તે પોતાની મેળે બંધ પડશે ને સ્વતંત્ર સાહિત્ય ઉપજાવવાની શક્તિ પણ આવશે. પારસીઓને તો મોટી હિંદુ કોમ વચ્ચે જ રહેવાનું છે, તો હિંદુઓનો સ્નેહ અને તેમનું માન મેળવવા અને ટકાવવા આ ભાષાની ને સાહિત્યની એકતા અદ્ભુત કાર્ય કરી શકશે. મારા હિંદુ બંધુઓ પણ એ કાર્યમાં સહાય આપે એવી તેમને પણ હું વિનંતિ કરૂં છું.

આપણા મુસ્લિમ ભાઇઓએ તો મૂળથી જ શુદ્ધ ગુજરાતીને અપનાવેલી છે. તેમની ભાષામાં ફારસી, અરબી કે તુર્કી મૂળના શબ્દો વિશેષ આવતા હશે, પણ બીજી રીતે ભાષાની શુદ્ધિ તો તેમણે સારી પેઠે જાળવી રાખેલી છે. ઘણા મુસ્લિમ પીર સાહેબોએ ને ભક્તોએ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં, ગુજરાતી હિંદુ ભક્તોનાં જ જેવાં ભજનો લખેલાં છે. આજે પણ મુસ્લિમ ભાઇઓ ઘણાં ગુજરાતી છાપાં ને માસિકો ચલાવે છે, તે આપણે જાણીએ છીએ, ને કેટલાક લેખકો સાદિક, શયદા, બેકાર, કોકિલ, કરીમ મહમદ માસ્તર, ઇમામુદ્દીન દરગાહવાળા – આદિ તો કોઇ પણ હિંદુ વિદ્વાન જેવું શુદ્ધ ગુજરાતી જ લખે છે. પારસી ભાઇઓને એમનો દાખલો પણ બોધ લેવા લાયક છે. ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા એ સૌ ભાઇઓ ખરા સ્નેહથી કરે છે અને તે સૌ આપણા માનને પાત્ર છે.

પણ હમણાં હમણાં આપણા કેટલાક વિદ્વાન મુસ્લિમ લેખકોની ગુજરાતી લેખનની ચોક્કસ નવી વલણ તરફ ધ્યાન ખેંચવાનું હું જરૂરી માનું છું. શુદ્ધ અરબી કે ફારસી શબ્દોને ગુજરાતીમાં લખતાં તેના મૂળ ઉચ્ચાર ઉતારવા ગુજરાતીમાં પ્રચલિત થયેલાં શબ્દોનાં રૂપ પણ તેમણે ફેરવવા માંડ્યાં છે. દાખલા તરીકે કૉમને બદલે કવમ એશ ને બદલે અયશ, મુડદાને બદલે મુર્દા, ન્યામતને બદલે નેઅમત ('અ'સ્વર પણ અડધો જોડાક્ષરી લખાય તે હમણાં જ જાણ્યું!) ખુદાતાલાને બદલે ખુદાતઆલા, ફોજને બદલે ફૌજ, ગેબને બદલે ગૈબ કે ગયબ–ઇત્યાદિ હાલના કેટલાક શુદ્ધ ગુજરાતી લખનાર મુસ્લિમ

ભાઇઓ લખે છે. પ્રત્યેક ભાષાની વર્ણમાળા ને તેનો વર્ણવિન્યાસ નોખાં નોખાં રહે છે. અને તે અમુક દેશના લોકોના સ્વાભાવિક ઉચ્ચારને અનુસરતી હોય છે. ફારસી કે અરબ્બીની વર્ણમાળા સંસ્કૃત ભાષાની અને સંસ્કૃતમાં ઉતરેલી બીજી હિંદી ભાષાની વર્ણમાળાથી જુદી છે. અને તેનો વર્ણવિન્યાસ પણ જુદો છે. ફારસી કવમ્ જેવો ઉચ્ચાર ગુજરાતી વર્ણમાળાના વાગ્વ્યાપાર પ્રમાણે 'કૉમ' જ બોલાય ને લખાય. હિંદી ઉર્દુમાં તે ઉચ્ચાર 'કૌમ' લખાય છે ને ગુજરાતીમાં પહોળા ઉચ્ચારવાળો 'કૉમ' લખાય છે. જે મુસ્લિમ ભાઇઓ ક–વ–મ કરીને લખે છે તે તો ખોટો જ પ્રયોગ છે. એ જ પ્રમાણે 'અયૂશ'નું આપણી જોડણીમાં 'ઍશ' થયું ને તેમાં 'એ'નો પહોળો ઉચ્ચાર થાય છે, ગમે તે બીજી ભાષામાંથી કોઇ શબ્દ આવે તે તેને અપનાવતી ભાષાની ઉચ્ચાર વિધિમાં ને વાગ્વ્યાપાર પ્રમાણે થતી લેખનવિધિમાં જ પરિણમે છે, ને તેના જ નિયમને અનુસરીને લખી શકાય છે. જો આ વાત પર આપણા નેક મુસ્લિમ લેખકો જરા વધુ ઊંડો વિચાર કરશે તો આ સત્ય તેમને જરૂર સમજાશે. એટલે ગુજરાતી ઉચ્ચારવિધિ ને લેખનવિધિ પ્રમાણે એક પરદેશી ભાષાનો શબ્દ રૂઢ અને પ્રચલિત થઇ ગયો, પછી પાછો તેને તેની મૂળ ભાષા પ્રમાણે લખવાનો કે ઉચ્ચારવાનો પ્રયત્ન કરવો એ કાંઇ ઠીક કહેવાય નહીં. આપણી રૂઢ જોડણી પ્રમાણે જ એ બધા શબ્દો લખવાની હું તેમને વિનંતિ કરૂં છું. એમ નહીં થાય તો પ્રત્યેક લેખક મનસ્વી જોડણી કરવા પ્રેરાશે ને પછી પરિણામે ભાષાના લેખનમાં અરાજકતા પ્રસરશે.

હમણાં હમણાં મુસ્લિમ યુવકો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણો રસ લઇ રહ્યા છે તે બહુ આનંદની વાત છે. સાપ્તાહિકો, માસિકો વગેરે પણ તેઓ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં ચલાવે છે. વળી ઉર્દુ ગઝલને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અને કંઇક મોટા પાયા પર દાખલ કરવા પણ તેઓ શ્રમ લઇ રહ્યા છે. વખતો વખત તેઓ કવિઓના–શાયરોના મેળાવડા પણ કરે છે, ને ત્યાં ઉગતા કવિઓની શક્તિની પણ કસોટી કરે છે. ફારસી અરબી અને ઉર્દુ સાહિત્યમાં એવી ઘણી વસ્તુઓ છે જે ગુજરાતીમાં આણવા જેવી છે. હિંદુ, પારસી અને મુસ્લિમ કોમોનું સાહિત્યસખ્ય આ દેશનું ઐક્ય વધારવામાં ઘણું ઉપયોગનું છે અને ત્રિવેણીસંગમ આગળ પ્રયાગની જેવી તીર્થરૂપ પૂજ્યતા છે તેવી આ ત્રિવેણીસંગમથી પણ ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી પ્રજા તીર્થરૂપ બનો, અને ભારતના અન્ય પ્રાંતોને દૃષ્ટાંતરૂપ થાઓ એજ આપણી અભિલાષા છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની વૃદ્ધિ માટેના વિચાર

આપણા વર્તમાન સાહિત્યનાં મુખ્ય અંગોની કંઇક તપાસ આપણે ઉપર લઇ આવ્યા પછી હવે એ સાહિત્યની વૃદ્ધિ અને પ્રગતિ માટે આપણે આ સાહિત્યપરિષદની છેલ્લાં પાંત્રીસ વર્ષથી સ્થાપના કીધી છે તેને અંગે પણ વિચાર કરી લઇએ. સાહિત્ય-પરિષદ કાંઇ વિદ્વાનો, સાક્ષરો કે કવિઓને ઉત્પન્ન કરનારી સંસ્થા નથી, પણ એ સૌના કાર્યમાં ઉત્સાહ પ્રેરી આપણા સાહિત્યની સર્વ દિશાએ વૃદ્ધિ ને પ્રગતિ થાય તેની તે કાળજી રાખી શકે. શરૂઆતના નવા ચીલા પર ચાલતાં કેટલીક ઠોકરો ખવાય કે સંઘર્ષણ થાય, એ સ્વાભાવિક છે. ઘણાં વર્ષો સુધી તો બંધારણના પ્રશ્ન ઉપર કાંઇ કાંઇ

વિસંવાદ ઉપજવા પામ્યા હતા, પણ હવે તો બધું ઠેકાણે પડી ગયું છે. બંધારણ ગમે તેવું પણ તે આપણે જ સૌએ બાંધેલું છે, તે યાદ રાખવાનું છે. એમાં કાંઇ દોષ દેખાય તો વખતો વખત સેવાભાવે સુધારવાનું કામ આપણું જ છે. દુનિયાનું કોઇ પણ મંડળ સંપૂર્ણ બંધારણ આ સર્વતૃપ્તિસંપન્ન બંધારણ કરી કે મેળવી શકતું નથી. તેમાં કાળક્રમે સુધારા વધારા થતા જ રહે છે. પણ એક વેળા એ બંધારણ થયું, પછી તો સૌએ તેને માન આપીને જ વર્તવું ઘટે છે. સાહિત્યપરિષદ એ હવે સર્વ ગુજરાતી સાહિત્યકારોનું પવિત્ર મંદિર છે, અને એ મંદિરમાં સાક્ષાત સરસ્વતી દેવી આપણા પૂજ્ય સ્થાને છે, એવો પવિત્ર ભાવ આપણા હૃદયમાં વસવો જોઇએ. પ્રત્યેક સંસ્થાને તેના અધિકારીઓ, સેવકો ને સહાયકો હોય છે. અને એ સૌએ પવિત્ર ભાવથી પોતાની સંસ્થાની વૃદ્ધિ માટે વિચાર અને યોજના કરવાં જોઇએ. અધિકારીઓને તેમજ સેવકોને આપણે જ ચૂંટીએ છીએ. કોઇ પોતાની યોગ્યતાનુસાર આપણે હાથે અધિકારી થશે તો બીજા સેવકો બનશે. અધિકારી પણ પોતે ઉત્તમ સેવક બનીને પોતાનો ધર્મ જ બજાવશે. જાહેર સંસ્થાની કાર્યપદ્ધતિ પર ટીકા તો થતી જ રહેશે કેમકે એ તો અખા ભગતે કહ્યું છે કેઃ-

ગામ વચ્ચે ખોદાવો કૂવો, સૌના મનની મરજી જુઓ;
કોઇ ઊંડો કે પહોળો કહે, સૌનું મન રાજી નવ રહે,

તેમ રુચિરુચિનો ને મતમતનો ભેદ છે. પણ એ બધા ભેદ વચ્ચે સ્નેહસેવાનો દોરો રહેશે તો તેમાં એ બધા વિચારોના દાણા પરોવાઇને તેની સુંદર માળા બની શકશે, આપણે તો સેવા કરીને જ છૂટવાનું છે. જો શુદ્ધ અને પવિત્ર સેવા જ આપણે અર્પણ કરીશું તો પરિષદના ગમે તેવા અધિકારીને પણ તે પ્રિય જ થઈ પડશે. 'મનુષ્યમાત્ર દોષપાત્ર છે' તેમ પરિષદના અધિકારી પણ કોઈ કોઈ વેળા દોષપાત્ર હશે, પણ આપણે માત્ર દોષને જ ચીંધ્યા કરીશું તો તેમાંથી વિખવાદ જ ઉત્પન્ન થશે. પ્રત્યેક સંસ્થાને ટીકા આવકારપાત્ર જ થવી જોઇએ, પણ એ ટીકા માત્ર દોષદર્શન રૂપે નહીં પણ રચનાત્મક થાય તો કોઇને તેથી વસમું નહીં લાગે, અને પરિષદના કાર્યમાં વૃદ્ધિ થવા સાથે એ ટીકાકારને પણ જશ મળે. વ્યક્તિની કે સમષ્ટિની ટીકા થવી એ તો તેની કૃતિના જીવનની સક્રિયતા જ બતાવે છે. એમાં કોઇને નાનમ લેવા જેવું નથી. કૂવાનું પાણી ગળાશે તો કૂવો સ્વચ્છ જ થશે. પરિષદની સંસ્થામાંથી રોટી ને મીઠાઈ મિષ્ટાન્ન મેળવવાની આશાથી નહીં, પરિષદની વૃદ્ધિ કરવાના શુભ આશયથી જ જે કોઇ યોજના પરિષદ પાસે મૂકાય તે જ પરિષદને હિતરૂપ થઇ શકે. ગુજરાતી સાહિત્યકાર તો "ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ"નું જ એક અંગ છે, એટલે સાહિત્યપરિષદની આબરૂ તે સાહિત્યકારની જ આબરૂ છે. આપણે બધાં એટલું જ સમજીએ તો બસ છે.

આપણે બે ત્રણ કે ચાર વર્ષે આમ સત્ર દિન ભેગા મળીને, ભાષણો કરીને, થોડો ઝઘડો કરીને, તેમજ ગાનતાન નાટકખેલ, રાસગરબા, પ્રદર્શન વગેરેનો આનંદ લઇને પાછા વાટે પડી જઇએ, અને પરિષદ પાછી બેત્રણ વર્ષ સુધી સ્વપ્નસ્થ કે સમાધિસ્થ થાય એ બહુ ઇચ્છવાજોગ નથી. એવા મેળાવડા તો આપણે ઘડી ઘડી અન્યત્ર મેળવીએ છીએ. સાહિત્યપરિષદ એ કોઈ મંડળની ખાનગી સંસ્થા નથી, એમાં ધર્મવાદ, કોમવાદ, સમાજવાદ, રાજવાદ,

કે બીજા કોઈ વદ નથી. એ તો ગુજરાતી ભાષા બોલતી તમામ ગુર્જર પ્રજાની સંસ્થા છે; અને પ્રભુના જે મૂળ નાદમાંથી આપણને વાણી મળી છે, અને જે વાણીના વિનિયોગથી આપણે એટલે માનવજાતિએ તમામ પ્રાણીવર્ગ પર આધિપત્ય મેળવ્યું છે, તે પવિત્ર ને શક્તિશાળી વાણીની વૃદ્ધિ મટેના વિચાર અને તેનું સતત ચિંતન કરવાને માટે આપણે જ નિર્માણ કરેલી એ સંસ્થા છે. સાહિત્યપરિષદનું તેજ તે જ આપણું સૌનું તેજ પણ છે.

આપણે સાહિત્યકારો સૌ પોતપોતાને માર્ગે સાહિત્યસેવા કરીએ જ છીએ, પણ જગતમાં સંઘબળ કેટલું વિશેષ કરી શકે છે, તે પણ આપણે જાણીએ છીએ. કવિ દલપતરામે કહ્યું છે તેમ

અલગ પાડીને એકડા, એકેક ધન લેનાર:
સંપીને સાથે વસે, બે એકડે અગિયાર.

એટલે આપણે સાથે મળીને સંપથી ને વિચારવિનિમયથી એકને કે બેને બદલે અગ્યારગણું કામ કરી શકશું. સમાજને સાહિત્યમાં રસ લેતો કરવા માટે સંગઠિત કાર્ય કરવાની જરૂર છે, અને તે માટે સાહિત્યપરિષદની સક્રિયતા સતત ચાલુ રહે તેમ કરવાની પણ આવશ્યકતા છે.

એક વાતની આપણે પ્રથમ નોંધ લેવી જોઇએ. સાહિત્યપરિષદનો વિચાર હિંદુસ્તાનમાં આપણે અહીં જ પુણ્યસ્મરણીય રણજિતરામ વાવાભાઈ ને ઉદ્ભવ્યો હતો. અને તેમના શ્રમથી જ આપણે ત્યાં પ્રથમ ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં અમદાવાદમાં પરિષદ ભરાઈ. એ પછી હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રાંતોએ પણ સાહિત્યપરિષદ ભરી. પણ જ્યારે બંગાલમાં, મહારાષ્ટ્રમાં, યુક્ત પ્રાંતોમાં, કાનડામાં વગેરે અનેક પ્રાંતોમાં વીસ, પચ્ચીસ કે તેથી વિશેષ સંમેલનો ભરાયાં છે, ત્યારે આપણે ત્યાં છત્રીસ વર્ષે હજી ચૌદમું સંમેલન ભરાય છે! એ સ્થિતિ સુધારવાનું કે હજી વધારે બગાડવાનું આપણા જ હાથમાં છે. પરિષદને બળવાળી સંસ્થા કરવી હોય તો આપણા સાહિત્યનેતાઓને વધારે સક્રિય થવું જ પડશે. પરિષદ દર વર્ષે ભરાય તો જ ઉત્સાહ ચાલુ રહે. આપણે આપણી એટલે ગુજરાતીઓની કેટલીક સ્વાભાવિક શિથિલતાને વશ થઈને બે બે વર્ષે સંમેલન ભરવાનું ઠરાવ્યું, તો તેમાં પણ આપણે આપણો જ ઠરાવ પાળતા નથી. આ ચૌદમું સંમેલન લગભગ ચાર વર્ષે ભરાય છે; તે જ આપણી કાર્યપદ્ધતિનો સારો ખ્યાલ આપે છે. આપણે આગળ વધવું હોય તો આપણી અશક્તિઓનો અને આપણી શિથિલતાનો વિચાર કર્યે જ છૂટકો રહ્યો. એમાં વ્યક્તિઓની સગવડનો નહીં પણ આપણી સરસ્વતીદેવીની સતત પૂજાનો જ પ્રશ્ન છે. અને પૂજા માટે ભાવિક હૃદય જેટલું તીવ્ર અને ઉત્સુક હશે, જેટલું ખંતીલું ને શ્રદ્ધાશીલ હશે, તેટલું જ કાર્ય પણ થઈ શકશે. આ રોજની દોડતી દુનિયા કોઈ માટે થોભતી નથી. ધરતીકંપ હો કે જળપ્રલય હો, એ તો આગળ ધપતી જ જાય છે. આપણા સાહિત્યનેતાઓ આ વાત નિર્મળ હૃદયે સમજે તો આપણા સાહિત્યની પ્રગતિ ઘણી વેગવંતી બને.

ગમે તેવા રાજકારણને માટે સાહિત્યની પ્રવૃત્તિને તથા પ્રગતિને રૂંધી શકાય નહીં, કારણ કે રાજકારણ તો સમયે સમયે બદલાતું રહે છે, પણ સાહિત્ય તો માનવજાતની સમગ્ર પ્રવૃત્તિ, જેમાં રાજકારણ પણ સમાઈ જાય છે, તેની નોંધ રાખતું તથા તેની પ્રગતિ માટેના વિચાર અને ચિંતન કરતું જીવનનું જ તંત્ર છે. ખરૂં છે કે પરિષદ વેળાસર નહીં ભર્યાથી સાહિત્યની વ્યક્તિગત પ્રવૃત્તિ કંઈ બંધ પડશે નહીં, પણ ઉપર જણાવેલા સાહિત્ય માટેના સંઘબળને તો તેથી હાનિ જ થશે, અને આપણી નીતિશિથિલતા એટલી પ્રકટ થશે.

ગુજરાત–બૃહદ્‌ગુજરાતના નગરોમાં અને મોટાં ગામોમાં પરિષદનું સંમેલન નિયમસર ભરી શકાય તે માટે એક સૂચના કરવાની હું રજા લઉં છું. સંમેલન સાથે કળાનું પ્રદર્શન કે નાટક જલસા કરવાની પ્રથા પડી ગઈ છે, ને તેને લીધે પણ નાણાંના ભયથી તેમ જ બીજી પ્રતિકૂળતાથી સંમેલનને અનેક નગર કે ગામડાંના સાહિત્યરસિક સજ્જનો આમંત્રણ આપી શકતા નથી. સાહિત્યને તમાશાની કશી જરૂર નથી. મોટાં નગરોના શક્તિશાળી કાર્યકરો પોતાના ઉત્સાહથી સંમેલન સાથે પ્રદર્શન, નાટક વગેરેનાં આનંદજનક અંગો સંમેલનની કાર્યવ્યવસ્થામાં ભલે ઉમેરે, પણ જ્યાં આવી સોઇ થઇ શકતી ન હોય ત્યાં તે વિના પણ ચલાવી લઇને સાહિત્યપરિષદનું સંમેલન ભરવાનો ઉત્સાહ નાનાં નગરોનાં સાહિત્યરસિકોએ પણ રાખવો જોઈએ. મુંબઈ, અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા, નડિયાદ, રાજકોટ, ભાવનગર, લાઠી ને કરાંચી મળી માત્ર નવ નગરોમાં જ આજ સુધી સંમેલનો ભરાયાં છે. હજી ઘણાં નગરો ગુજરાતમાં છે જ્યાં સંમેલનને લઈ જવું જોઈએ. કાઠિયાવાડનાં અનેક સંસ્થાનોનાં નગરોમાં પણ સંમેલનો ભરવાં જોઈએ. ઉત્સાહ હશે તો વ્યવસ્થા તો કોઈ પણ ઠેકાણે થઈ શકશે. સાહિત્ય જેવા વિષયોમાં વ્યક્તિઓએ સ્નેહ રાખતાં જાણવું જોઈએ. સાહિત્યમાં માત્ર પરસ્પર પ્રશંસા જ નહીં પણ ઝઘડા પણ થવા જોઈએ! જ્યાં સૃષ્ટિનું તમામ જીવન જ યુદ્ધમય છે, ત્યાં એ જીવનના ચિત્રગુપ્ત જેવું સાહિત્ય એ યુદ્ધને કેમ ચુકાવી શકે? એ ઝઘડા તો સાહિત્યજીવનના જીવંતપણાની જ નિશાની છે. પણ જીવનના વ્યવહારમાં કુટુંબની ઝઘડતી વ્યક્તિઓ પણ કુટુંબમાંના કોઈ શુભ પ્રસંગે સામેલ થઈ તે પ્રસંગને શોભાવે છે, તેમ આપણે સૌએ પણ પ્રસંગને શોભાવવાની ભાવના રાખવી જોઈએ.

મારી બીજી સૂચના સાહિત્યમાં સમાજને હંમેશાં રસ રાખતો કરવા માટે ગુજરાત–બૃહદ્‌ગુજરાતનાં નગરોમાં ને ગામોમાં વ્યાખ્યાનો અપાવવા માટેની છે. પણ તેમાં બહુ વેળા વિદ્વત્તાનો ભાર જો વધી પડે તો સમાજની સામાન્ય વ્યક્તિને તે રસદાયક થઇ પડતાં નથી. સાહિત્ય અને પ્રજાના સંબંધને જીવતો જાગતો રાખવા સમાજને અનુકૂળ થઇ પડે તેવા રસિક વિષયો હાથ કરવા જોઇએ, આપણા જૂના સમાજમાં જૂના કવિઓનાં આખ્યાનો વર્ષોભર અનેક ઠાંકણે થતાં હતાં અને તે સાંભળવા અને તેમાંથી બોધ ને આનંદ મેળવવા ગામડાંના અર્ધશિક્ષિત જનો પણ આવતાં હતાં ને હજી પણ આવે છે; તેમ સમાજને આકર્ષક થઇ પડે તેવા વિષયો પર વ્યાખ્યાનો યોજવાં જોઇએ. એમાં કવિતા, વાર્તા, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, સામાન્ય ધર્મ વગેરે ઘણાં અંગો સમાવી

શકાય. જ્યાં સુધી આપણે સમાજ સાથે સીધો સંસર્ગ સાધશું નહીં અને માત્ર આપણી વિદ્વત્તાનું જ પ્રદર્શન થોડાક 'અધિકારી' વર્ગ આગળ કર્યા કરશું, ત્યાં સુધી આપણા સાહિત્યની ને સાહિત્યકારોની દશા સુધરવાની આશા ફળે તેમ નથી. મોટો નાનાની પાંખડી લઇને ચાલશે ને તેને બધું જોતો સમજતો કરશે તો એ જ નાનો મોટો થતાં મોટાની સહાયમાં ઉભો રહેશે. સમાજમાં સાહિત્યની કદર નથી એમ માત્ર ફરિયાદ કર્યા કીધાથી કશો સાર મળતો નથી. પરીષદનું મંડાણ થયા પછીનાં છત્રીસ વર્ષોમાં સમાજને સાહિત્યની કદર કરતો કરવાના આપણે કેટલા પ્રયાસ કીધા તે વિચારી જુઓ. આ વિષય આપણા સાહિત્યની પ્રગતિ માટે મને ઘણો જ મહત્વનો લાગે છે. આપણો સામાન્ય સમાજ કવિતા, વિજ્ઞાન વગેરેના વિષયમાં રસ લેતો થશે ત્યારે જ આપણા સાહિત્યશ્રમને ફૂલ ને ફળ આવતાં થશે. બાકી આજે તો મોટે ભાગેના વ્યક્તિગત સાહિત્યકારે અરણ્યરૂદન કરવા જેવું છે. આ પ્રશ્ન પર સાહિત્યપરિષદના કાર્યકર્તાઓ રસપૂર્વક ધ્યાન આપશે તો સાહિત્યને ઘણી ગતિ મળશે.

મારી ત્રીજી સૂચના બૃહદ્‌ગુજરાતને લગતી છે. આપણે ગુજરાતીઓ જૂના કાળથી સાહસિક પ્રજા છીએ. આપણા બંધુઓએ સાતે સમુદ્રો ખેડ્યા છે. અને દૂર દૂર પરદેશોમાં પણ પોતાનાં થાણાં જમાવ્યાં છે. હિંદુસ્તાનના તમામ પ્રાંતોમાં આપણો વેપારી વર્ગ મુખ્યપદ મેળવી રહેલો છે. એ બધાં થાણાં ગુજરાતીઓનાં છે એટલે એ ઠેકાણે જીવતી જાગતી ગુજરાત જ છે. આપણા એ દૂર જઈ વસેલા ગુજરાતી બંધુઓને ભૂલી જઇ શકીએ નહીં. એમની સાથેનો ગુજરાતી સંસ્કૃતિનો સંબંધ જો આપણે શિથિલ થવા દઇશું કે તૂટી જવા દઇશું, તો તેમાં આપણને જ હાનિ છે. બહુ ઠેકાણે એ ભાઇઓ હજી પણ ગુજરાતી મંડળો જમાવીને રહેલા છે. કેટલેક ઠેકાણે એમણે પોતાનાં બાળકો માટે ગુજરાતી ભાષાની કેળવણીનો નાનો જેવો પ્રબંધ કીધેલો હોય છે. અને ઘણે ઠેકાણે કશો પ્રબંધ છે પણ નહીં. આથી એમ થાય છે કે ધીરે ધીરે વર્ષો વહેતાં એ ગુજરાતીઓનાં બાળકો તે તે પ્રાંતોની ભાષા જ બોલતાં થાય છે અને પછી ગુજરાતી સંસ્કૃતિ નહીં જેવી રહે છે. આવી કંઇક સ્થિતિ મદ્રાસ ઇલાકામાં મેં જાતે જોઇ છે. અને અનુમાને બીજા પ્રાંતોમાં પણ એમ જ હશે.

આપણા ગુજરાતી બંધુઓ પોતાનાં કુટુંબ સાથે ઉદરનિર્વાહ માટે હિંદુસ્તાનના કે પરદેશોના બીજા વિભાગોમાં જઇ રહે, ને ત્યાં કાયમનો વસવાટ રાખે, તે સૌમાં ગુજરાતી સંસ્કૃતિ પ્રદીપ્ત રહે તેની કાળજી આપણી સાહિત્યપરિષદે રાખવી જોઇએ. પ્રત્યેક સંસ્કૃતિનું દર્પણ તેના સાહિત્યમાં છે એટલે મારી એ સૂચના છે કે પરપ્રાંતોમાં ને પરદેશોમાં જઇ વસેલા ગુજરાતી બંધુઓની ત્યાંની કોઇ સંસ્થા સાથે આપણી પરિષદે સંબંધ સાધવો જોઇએ. તેમની સાહિત્યની ને શિક્ષણની ભૂખ ભાગવા આપણે તેમને જોઇતી સહાય આપવી જોઇએ. ત્યાં ગુજરાતી શિક્ષણ ચાલુ રહે તે માટે શિક્ષકોની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ. વખતોવખત તેમને આપણા સાહિત્યની સામાન્ય સ્થિતિથી વાકેફ કરવા જોઇએ. આપણે અહીં જે જે થોડું સારૂં સાહિત્ય દર વર્ષે ઉત્પન્ન થાય તેની નોંધપત્રિકા તેના થોડાક વિવરણ સાથે તેમની સંસ્થાઓને પહોંચાડવી જોઇએ.

જ્યાં ગુજરાતીઓની વસ્તી સારી સંખ્યામાં હોય ને જ્યાં તે લોકનાં કોઇ પણ મંડળ હસ્તી ધરાવતાં હોય ત્યાં તેવા મંડળ સાથે પરિષદની આડત (એજન્સી) સ્થાપવી જોઇએ. આપણો કોઇ સાહિત્યબંધુ તે પ્રાંત તરફ જતો હોય તેની મારફતે ત્યાં કોઇ સાહિત્યવિષય પર વ્યાખ્યાન અપાવવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ. એમ કરતાં આપણા ગુજરાતી બંધુઓ સાથેનો આપણો સંસર્ગ ચાલુ રહેશે, અને આપણી સંસ્કૃતિનો લાભ તેમને મળતો રહેશે, તો તેઓ પણ સાહિત્યમાં રસ રાખતા રહેશે. એમ થવાથી આપણાં પુસ્તકોનો એ તમામ થાણાંઓમાં પ્રચાર થશે. ઘણા પ્રાંતોમાં ગુજરાતીઓ માત્ર "પૈસા ચૂસુ" તરીકે ગણાય છે, તેમાં કાંઇ આપણી આબરૂ નથી. આપણા ભાઇઓ સંસ્કારી રહેશે તો પરપ્રાંતોમાં ને પરદેશોમાં ગુજરાતીઓની આબરૂ તેઓ જરૂર વધારશે એટલે આ તેમની સાથેનો સંસર્ગ ચાલુ રાખવાની કોઇ વ્યવસ્થા કરવાનો આપણો ધર્મ છે.

મારી ચોથી સૂચના એ છે કે સાહિત્યપરિષદે એક ઠીક ઠીક કદની અર્ધવાર્ષિક પત્રિકા નિયમિતપણે પ્રસિદ્ધ કરવી જોઇએ. તેમાં પ્રથમમાં પરિષદની પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ આપવો જોઇએ. વ્યાખ્યાનો સંબંધી ને પરપ્રાંતોનાં ગુજરાતી મંડળો સંબંધી શી શી પ્રવૃત્તિ થઈ ને વધી શકી તે જણાવવું જોઇએ. તેમાં પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકારો ને વિચારકો પાસેથી એ અંગેનાં સૂચનો મેળવીને પ્રસિદ્ધ કરવાં જોઇએ. વળી છમાસમાં આપણા સમગ્ર સાહિત્યની તેનાં અનેક અંગો સંબંધેની થયેલી પ્રવૃત્તિની નોંધ આપવી જોઇએ, અને સાહિત્યના કોઇ ખાસ અને ઓછા ખેડાયલા અંગ માટેના અધિકારી લેખકો પાસેથી લેખ મેળવીને તેમાં પ્રસિદ્ધ કરવા જોઇએ. સાહિત્યને લગતી ઘણી બાબતોની તેમાં ચર્ચા થઇ શકે. આ અર્ધવાર્ષિકના પ્રાકટ્યથી આપણી સાહિત્યપ્રવૃત્તિની સમગ્ર જાણ થવા ઉપરાંત આપણી પરિષદના કાર્યકર્તાઓ જાગ્રત છે તે પણ ગુજરાત જાણી શકશે. સાહિત્યમાં સંશોધન, યોગ્ય લેખકોની પિછાન વગેરે અનેક વસ્તુઓ એ અર્ધવાર્ષિકમાં સમાવી શકાશે. સાહિત્યપરિષદના મંત્રીઓ, પરિષદના ચાલુ પ્રમુખ ને ઉપપ્રમુખ સાથે સંસર્ગમાં રહીને આ અર્ધવાર્ષિક પત્રિકાનું તંત્ર ચલાવે એવો પ્રબંધ થવો જોઇએ. એ સર્વ કાર્ય માટેની આર્થિક સહાય તો આપણા સાહસિક ગુજરાતી ધનિકો આનંદથી આપશે. મરવાની આળસે જીવવું એ જીવન નથી. પણ જીવન જીવવાનું જ છે તો તે ધન્ય રીતે સદા ધર્મ્યકાર્યપ્રવૃત્ત રહીને જીવવું તેમાં જ જીવનની સાર્થકતા ને સુંદરતા છે. સાહિત્યપરિષદ પણ એ સાર્થકતા ને સુંદરતા સાધે તોજ તેનું જીવન ને તેની હસ્તી ઉપયોગી ને ઉપકારક થશે.

મારી પાંચમી સૂચના એ છે કે આપણાં વર્તમાનપત્રોના સંચાલકોનો આપણી ભાષાના વિષયમાં સહકાર મેળવવા પરિષદે બનતો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. પારસી વર્તમાનપત્રોની વાત બાજુએ રાખતાં હજુ પણ આપણાં દૈનિકો શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા છાપી શકતાં નથી. આપણો વિદ્યાપીઠનો જોડણીકોશ યુનિવર્સિટીએ પણ માન્ય રાખ્યો છે, છતાં જોડણીના વિષયમાં હજી ઘણી અરાજકતા ચાલે છે. આપણાં દૈનિકોના તંત્રીઓ મન પર લે તો આ કંઇ મુશ્કેલીની વાત નથી. પણ હજી પણ અશુદ્ધ જોડણી ને અશુદ્ધ મરોડ સાથની ગુજરાતી ભાષા વર્તમાનપત્રોના હજારો વાંચકો રોજ ને રોજ વાંચ્યા કરે

તો તેની ભાષા સુધરવાની આશા પડે નહીં. આપણા દેશમાં અંગ્રેજો જ નહીં પણ આપણા દેશીઓ પણ ઘણાં અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો–દૈનિક સાપ્તાહિક વગેરે કાઢે છે, પણ એ બધાં અંગ્રેજી જોડણી શુદ્ધ રાખવા ચીવટ રાખે છે, નહીં તો વાંચકવર્ગમાં તેમની હાંસી જ થાય એમ તેઓ જાણે છે. આવું છે ત્યારે આપણાં વર્તમાનપત્રોના માલિકો ને તંત્રીઓ હજી પોતાનાં માણસોનો ને બીબાં ગોઠવનારાઓનો વાંક કાઢીને અશુદ્ધ જોડણી ને અશુદ્ધ ભાષા છાપ્યા જ કરે છે, તે તેમને કોઈ રીતે શોભાસ્પદ નથી. આપણા ઇલાકામાં કેળવણી આગળ વધી છે, અને હવે આપણે આપણા સાહિત્યને યુનિવર્સીટીમાં સ્થાન પણ અપાવ્યું છે, અને વખત જતાં આપણી પોતાની યુનિવર્સીટી સ્થપાતાં ગુજરાતી ભાષાને મધ્યસ્થ સ્થાન મળશે, ત્યારે આપણાં વર્તમાનપત્રો ૫૦–૭૫ વર્ષ પરની અશુદ્ધ ભાષા છાપતાં રહે એ આપણી સમગ્ર સાહિત્યપ્રવૃત્તિને હાનિકારક જ છે. માટે આપણી સાહિત્યપરિષદના કાર્યકર્તાઓએ વર્તમાનપત્રોના માલિકોનો ને તંત્રીઓનો શુદ્ધ ભાષા રાખવા સાટે સહકાર મેળવવો જોઇએ. આ વિષયમાં ગુજરાતનાં પત્રોએ તો ઘણો સુધારો કર્યો છે, અને મુંબઇમાં પણ ત્રણ ચાર પત્રોમાં સુધારો થયેલો સ્પષ્ટ દેખાય છે, પણ હજી અંગ્રેજી પત્રો જેવી આદર્શ સ્થિતિએ તેઓ પહોંચ્યા નથી. પરિષદે આ માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેવાથી આપણી ભાષાને લગતી આ દોષિત બાજુમાં પણ વહેલો સુધારો થશે. એમ થશે તો જ આપણા સમાજની ભાષા સંસ્કારવાળી થશે.

આ મુખ્ય સૂચનાઓ આપણી પરિષદના કાર્યકર્તાઓને કીધા પછી આપણી ભાષા અને સાહિત્ય માટેની એક મુખ્ય વાત તો બાકી જ રહે છે. ભાષા અને સાહિત્યની ખરી પ્રગતિ તો જ્યારે આપણે આપણી પોતાની યુનિવર્સીટી ઉભી કરીને તેના કેળવણીના ક્રમમાં આપણી ગુજરાતી માતૃભાષાને મધ્યસ્થ સ્થાને રાખીએ ત્યારે જ થશે. શિક્ષણમાં માતૃભાષાનું માધ્યમ જ હોવું જોઇએ. એમ જ્યારે શિક્ષણ સમસ્તમાં થશે ત્યારે જ આપણી ભાષાની ને આપણા સાહિત્યની શીઘ્ર પ્રગતિ ચોમેરે થશે. એમ થશે ત્યારે જ આપણા પંડિતોને, વિદ્વાનોને, લેખકોને તથા અભ્યાસીઓને પણ ખરી ગતિ મળશે, અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેના સર્વ મુખ્ય વિષયો પર શિક્ષણગ્રંથો પણ લખાશે. એ દિશા તરફ જવા અને એ મુખ્ય ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા આપણી પરિષદે ચાલુ પ્રયત્ન ને ચર્ચા કર્યા જ કરવાં પડશે. આપણા પ્રસિદ્ધ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ અંગેના જુદા જુદા વિષય પરના અધિકારી ગ્રંથો ગુજરાતીમાં તૈયાર કરવાની સૂચના પણ યોગ્ય થઈ પડશે. આ બધાં સાધનો તૈયાર થશે તો પછી સાધ્ય મેળવવાનું કઠણ નહીં જ થઈ પડે. આગ્રહથી અને ખંતથી પ્રાપ્ય વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ સરળ બને છે.

અને હવે મારૂં વક્તવ્ય અહીં પૂરૂં થાય છે. સાહિત્યના વિષયમાં મારા અનુભવથી અને જે સત્ય લાગ્યું છે તે નિખાલસતાથી મેં અહીં વ્યક્ત કીધું છે. આપણા સૌ સાહિત્યકારો પ્રત્યે મને માન અને સ્નેહ છે. સૌ માનવવંશના ઉન્નતિમાર્ગના પ્રવાસી છે. આપણે પૂજ્યસ્થાને ગણેલી સરસ્વતી દેવીને ચરણે આપણું જે કંઈ ઉત્તમ અને પ્રિય છે, તે ભાવથી અને શ્રદ્ધાથી આપણે મૂકીએ છીએ. મતભેદથી કે રૂચિભેદથી આપણે જુદા પડતા હોઇશું, તો તે આપણા સ્વતંત્ર જીવંતપણાની જ નિશાની છે. જુદા પડીને પણ

આખરે આપણે એક જ દેવીના પૂજારી તરીકે બંધુ જ ગણાઇશું અને રહીશું. આપણી સરસ્વતીના આપણે હલકારા છીએ, એના મહાન ગઢના રક્ષકો છીએ. આપણે સૌ એનાં સંતાન છીએ. સાહિત્યનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય એક પ્રાંતનું, એક દેશનું કે એક ખંડનું નહીં, પણ પૃથ્વીના તમામ માનવવંશનું છે. આપણી પોતાની માતૃભાષાનું સાહિત્ય એ માનવવંશના મહાન અમર સાહિત્યનું જ એક અંગ છે. એ અંગને સ્વસ્થ અને શક્તિવંતું રાખવાની આપણી ફરજ છે. આપણી વિભાગી સંસ્કૃતિ આપણે આગળ ધપાવીએ છીએ કે પાછળ હઠાવીએ છીએ તેની પારાશીશી એ અંગ પ્રત્યક્ષ બતાવી આપશે. આપણા એ અંગની સાથે બીજાં સહભાગી અંગોનો વિકાસ પણ સદા જાગ્રત રહીને આપણે નોંધવો પડશે; પરસ્પર વિનિમય પણ કરવો પડશે. જે નથી થઈ શક્યું તે બેવડા ઉત્સાહથી કરવા આપણે કમ્મર કસવી પડશે, જે કરીએ છીએ તેનો પ્રવાહ આગળ વધારવા પ્રયત્નશીલ રહેવું પડશે, અને જે જે કરવાનાં આપણે સ્વપ્ન સેવીએ છીએ એની સિદ્ધિ કરીને આપણે કૃત્યકૃત્ય થઈશું, ત્યારે જ આપણે સરસ્વતીના સાચા સેવકનું બિરૂદ પામવાના અધિકારી બનશું. આપણી પાછળ આવતી ઓલાદ એમ ના કહે કે આપણે આપણો જન્મ અને કાળ માત્ર વીજળીના ચમકારા અને મેઘના ગગડાટા જેવા વાતોના ફડાકામાં જ ગાળ્યો હતો, અને આપણી સરસ્વતીની વાડીને લીલીછમ રાખવા જે પંચામૃત જોઈતું હતું તે તો આપણે વરસાવ્યું જ નહોતું!

મારાં ગુજરાતી બહેનો અને બંધુઓ! આપે સ્નેહથી જે સન્માન સને આજે આપ્યું છે તે માટે હું આભારી છું. મારી શ્રદ્ધા છે કે આપના સ્નેહાળ સહકારથી આપણું આ સત્ર સફળતાથી ઉજવાઈ ને ઉકેલાઈ જશે. જ્ઞાન, ભક્તિ, સેવા, સ્નેહ, અર્પણ અને આનંદ એ પ્રભુતાનાં જ સહભાગી અંગો છે. બધો અનુભવ જ્ઞાનમાં, બધી શ્રદ્ધા ભક્તિમાં, બધી શક્તિ સેવામાં, બધી ઇચ્છા સ્નેહમાં, બધી સંપત્તિ અર્પણમાં અને બધી પ્રાપ્તિ આનંદમાં પરિણમીને સમાઇ જાય છે. એ પરાજ્ઞાન અંતરમાં ઉતારીને આપણે સરસ્વતીની સેવા કરશું, અને વિશ્વના પલ્લામાં આપણે પણ આપણો હિસ્સો યથાશક્તિ નાખશું તો આપણું જીવન અકારત તો નહીં જ ગયેલું કહેવાશે. એ પવિત્ર હિસ્સો આપવા આપણે સદા તત્પર રહીશું, એવી પ્રતિજ્ઞા આપણું સાહિત્યજીવન લે અને તે આપણે પાળીને કૃતકૃત્ય થઇએ, એ જ પરમાત્મા પ્રભુને આપણી પ્રાર્થના હો!

અણુકીધાં કરવાનાં કોડે,
અધૂરાં પૂરાં થાય;
સ્નેહ, શૌર્ય ને સત્યતણા ઉર
વૈભવ રાસ રચાય:
જય જય જન્મ સફળ ગુજરાતી! જય જય ધન્ય અદલ ગુજરાત!
જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત!
જય ગુજરાત! જય ભારત! જય વિશ્વ!

વિદાય*

પંખીડાં હો! કહીં કહીંથી ઊડીને
 આવ્યાં આ ગુર્જરીને માળે જી રે;
મોંઘેરા બોલ કંઈ સુણ્યા-સુણાવ્યા,
 ઝીલ્યા ઝિલાવ્યા વહાલે જી રે. – પંખીડાં હો!

અંગ અંગ તેજની ભરતી ઉછાળતી
 શારદની પૂર્ણિમા આવી જી રે;
આતમે આતમે રસની પરબ અહીં
 રંગ રંગ રેલતી લાવી જી રે. – પંખીડાં હો!

સોનાહિંડોળે આજ ચાંદલો હીંચશે,
 રસને હિંડોળ એવાં હીંચજો જી રે!
ખોલી બ્રહ્માંડ પ્રભુબોલે ખિલાવ્યાં,
 બોલે ત્યાં પુણ્યરસ સીંચજો જી રે! – પંખીડાં હો!

પંખીડાં હો! આપું વિદાય કયમ?
 આપું સદાય વહાલવાણી જી રે;
નવલા કલ્લોલ તમ કંઠે વહાવતાં
 લેજો – દેજો રસલહાણી જી રે! – પંખીડાં હો!

*ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ ચૌદમું અધિવેશન અંધેરી, તા. ૫–૧૦–૧૯૪૧

સ્વર્ગસ્થ પત્ની સૌ. પીરોજાબાઇને

(ઓધવ! એક વાર ગોકુળ સંચરો રે)

દશ દિશ જીવનની ડૂબી ગઈ રે,
તૂટી પડ્યાં નીચે આકાશ જો;
અંધારાં આંખે શાં ઊતર્યાં રે,
સંધ્યાશી ઊડી ગઈ આશ જો;
સખિ! ચાલી ગઈ, તું ચાલી ગઈ રે?

'મેં તમને આવા મોટા કીધા રે,
શું જાણે એ જગનાં લોક જો,'
સખિ! તુજ હાસ્યવચન સાચાં હતાં રે,
તું વિણ જીવન જતે મુજ ફોક જો:
સખિ! તુજ હસ્તે હું ગગને ચઢયો રે.

નહોતું જાણ્યું એમ ઠગી જશે રે,
હસતી હસતી કરતાં વાત જો;
નહોતું જાણ્યું મૃત્યુ ઊભું કને રે,
આમ ઉરને હણવા સાક્ષાતજો;
સખિ! આચિંતી વીજ પડી ગઈ રે?

આજે કોણ હવે મુજ બાજુમાં રે,
કાળ ગયો કાપી મુજ પાંખ જો:
આ ખાડો કે ખીણ જીવન વિષે રે,
આ એકલતા જોતી આંખ જો!
સખિ! જીવન આ બાકી કયમ જશે રે?

ચોપ્પન વર્ષોનું દાંપત્ય આ રે,
ચોપ્પન વર્ષોનો શુચિ પ્રેમ જો;
તું સાચી બની મુજ અર્ધાંગના રે,
ચાલી ગઈ શું એકલી એમ જો?
સખિ! મુજ અંગ અપંગ થઈ ગયાં રે?

મારે કે તારે જવું હતું રે,–
તું ગઈ પ્રથમ ભલે પ્રભુધામ જો:
તું સૌભાગ્યવતી હસતી ગઈ રે,
કરજે ત્યાં મુજ પણ વિશ્રામ જો!
સખિ! લઈ જવા મને ત્યાં આવજે રે,

પાળ્યાં વ્રત સેવા ને સ્નેહનાં રે,
તેં સન્નિષ્ઠાથી જ અનન્ય જો;
સુખદુઃખમાં તું બની સમભાગિની રે,
કીધું તેં તુજ જીવન ધન્ય જો;
સખિ! તું ગૂંથાઈ ગઈ મુજ જીવને રે?

અર્ધી સંધ્યા તું ત્યાં થઈ ઉષા રે,
અર્ધી સંધ્યા મુજ અહીં છાય જો!
હુંય સરતો ઊતરી આવીશ ત્યાંરે,
પૂર્ણ ઉષા આપણી ત્યાં થાય જો!
સખિ! રવિઉરમાં પછી સરકી જશું રે,

પૂર્ણ હતાં તે પૂર્ણ ફરી થશું રે,
પૂર્ણ જ રહીશું પ્રભુઉર નિત્ય જો:
એ સાયુજ્ય વિરલ હો આપણું રે,
એ જ 'અદલ' જીવન ઔચિત્ય જો!
સખિ! એ ધન્ય અમરતા આપણી રે.

મનુરાજ

(અંક ૩ જો, પ્રવેશ ૧ લો.)

(સ્થળ: છંદપુરીમાં મોહિનીનું સુંદર મકાન, કાળ: સાયંકાળ)

[મોહિનીના મકાનના સુંદર દિવાનખાનામાં મનુરાજ એકલો આંટા મારે છે અને ભૂત પ્રસંગો પર અફસોસ કરે છે, તથા તે પર ભજન જેવું ગાય છે. ગાન પૂરું થતાં મોહિની તથા તેનાં બીજાં પાંચ સહોદરો મનોજ, રુદ્રાનન, મહેન્દ્ર, તૃષ્ણિકા અને મચ્છરી વાતો કરતાં ઓરડામાં પ્રવેશ છે. ઓરડામાં એક બાજુ નાના મેજ પર રસપાનના જુદા જુદા શીસા પડેલા છે.]

મનુરાજ (કપાળે હાથ ઠોકતો)

*પદ

ચૂક્યો રે ચૂક્યો રે મારા ચતુર મનસૂબાજી,
ચૂક્યો રે તું જીવનની વાટે હો જી!
એ રે આંખડિયે આવે આંસુડાંની ધારા ને
કાંટે કાંટે રુદિયા આ કાટે હો જી! – ચૂક્યો રે.
ભૂલ્યો રે તું કેમ બધી મોંઘેરી મ્હોલાત તારી,
દિલડાની દોલ્લી ~ કમાઇ હો જી?
સંધ્યાના રંગોમાં ક્યાંથી ધૂળની ધૂળાંટી આવી
દીધી તારી આંખો પળમાં છાઈ હો જી! – ચૂક્યો રે.
સુખનાં ને શાંતિનાં સૌ સોણલાં ચૂંથાઈ ગયાં,
કીકીમાં ભરાઈ ઘેરી છાયા હો જી;
અમૃતમાં ઉગેલાને ઝેરના કટોરા પીવા –
જન્મ્યા જોવા એ ધરતીના જાયા હો જી! – ચૂક્યો રે.

---

*ભૂલ્યો રે ભૂલ્યો રે રાજા સત રે ગોપીચંદ, પિયા પરદેશ ન જાના હોજી–એ રાહ

કોણુ રે ધૂતારે તારા ધિંગા ગઢમાં ખાતર પાડ્યાં,
કોણે રે ઉથલાવી તારી ગાદી હો જી?
ટીપે ટીપે લોહી તારાં તોળી તોળી લેશે ભૂંડો,
દેશે ના નિરાંત પળ એકાદી હો જી!—ચૂક્યો રે.

ખાંડણીમાં હવે તારે માથે પડતા ઘા શા ગણવા?
કર્મના એ દંડ કેમ રે છૂટશે હો જી?
દુનિયાને બંધીખાને રડી લે રડી લે, બાપુ,
હરિમ્હેરે પાતક એ યે તૂટશે હોજી!—ચૂક્યો રે.

તૂટે કે ના તૂટે તો યે તારે તો જોવાનાં રહ્યાં,
તારે તો રોવાનાં રહ્યાં બાકી હો જી,
પોટલી એ તારી હવે તું જ લે ઉપાડી, બાપુ,
મૂંગો રે જીરી લે ધૂળ ફાકી હો જી!—ચૂક્યો રે.

(મનુરાજ લમણે હાથ મૂકીને એક બાજુની બેઠક પર વિચારમાં બેસી રહે છે ત્યાં મોહિની આવે છે.)

મોહિની

કેમ, શાના વિમાસણમાં વળી એમ પડ્યા?
રંગરાગભર્યા મારા આ ઘરમાં તમને
શું હજી નથી ગોઠ પડી? મારા રાજ! ઉઠો!
અહીં આવો, ભેળાઓ કૈં વાતની ગમ્મતમાં!

મનુરાજ

નહીં, મોહિની! આજે મને નથી કૈં ગમતું,
મારા અંતરનો ધૂંધવાટ હું કેમ કહું?
જોતજોતામાં ઓચિંતો એક જ રાત વિષે
મારા જીવનની નદીકેરો પ્રવાહ બધો
બદલાઈ ગયો: મારૂં અમૃત સર્વ ગયું:
હવે ક્યાં જઈને મુખ મારૂં બતાવું અરે!

(મુખે હાથ મૂકીને બેસે છે.)

મોહિની

ભલા, મર્દ બની એમ હારી શું જાઓ છો આ?
બનવાનું હતું તે બન્યું, હવે એ ન ફરે,
નહીં ભાવિને પૂરૂં જગે કોઈ જાણી શકે!

મનુરાજ

હું એ તેજ વિચારું છું, કેમ બધું આ બન્યું!
હવે ખાલી આ હાથે ન ઠાલી આ આત્માએ ક્યાં
જઇને વસવું? —

મોહિની

વળી ક્યાં? મારી પાસે જ લ્યાં!
રવિ અસ્ત થયો તો શું ચંદ્ર નથી ઉગતો?
રજનીનાં એ મોતીડાં છે શું કમી દીપતાં?

મનુરાજ

પણ લાખો એ મોતી છતાં છે અંધારજને?
મારા અંતરમાં પણ એવું જ આજ દિસે.
મારો લાખ તોલાનો હીરો ભંગાઇ ગયો,
હવે આ કણીઓતણું મૂલ્ય ના તે જ રહ્યું!

મોહિની

પણ સૂર્યના તાપનું શું? એ ઝળાંઝળાંમાં
સારો દિવસ તાપે શું એમ તપ્યાં કરવું?
ભલા, એમ તો જીવન કેમ સદા નિકળે?
નહીં આકાશમાં એ ઝળાંઝગાંઝહોણું કશું
બીજું કાંઇ દિસે,—ને તમારી જુવાની બધી
શું તપે તપવી? શું આ રાત્રિના આકાશમાં
ઝૂલતાં કુદકી ફરતાં બધાં નક્ષત્રોની
અતિ અદ્ભુત સુંદરતા રચી વ્યર્થ હશે?
શું એ સૌન્દર્યસર્જન માનવી કાજ નથી?
ત્યારે દિવસ પાછળ રાત્રિ આ શાંત ઘડી?

મનુરાજ

તે તો એ ઘટના ઘડનાર જ જાણે બધું!
પણ મારું ગયું તે તો સ્પષ્ટ જ છે. હવે તો
મારો તારો આકાશ વિષેથી નીચે સરતો
કોણ જાણે ક્યાંક ઊંડાણમાં ઉતરશે.
મને તો, જોને મોહિની! કૈં જ નથી સૂજતું.

(તૃષ્ણિકા અહીં એ બન્ને પાસે આવે છે અને
પછી ધીમે ધીમે બીજાં બધાં આવી
વાતમાં ભાગ લે છે.)

તૃષ્ણિકા

હવે ચાલશો કે બસ વાત કર્યા કરશો?
શું છે, મોહિની બ્હેન? આ તારા અતિથિ અહીં
કેમ ખિન્ન બની હજી બેઠા છે?

[મનુરાજને સંબોધીને]

ભાઇ, ઉઠો!

ભરી આ દુનિયા પડી છે રંગરાગ ભરી:
એમ બેસીને ક્યાં સુધી ભાઇ, ઝૂર્યા કરશો?

મનુરાજ

બ્હેન, મારી આ દુનિયામાં તો વેરાન જ છે;
મારી આંખની સામે સર્વત્ર અંધાર દીસે.
હવે તો મારે માટે અહીં નથી કાંઇ રહ્યું.

તૃષ્ણિકા

એમ ભૂલો ન ભાઇ! આ વિશ્વની વાડી વિષે
અધિકાધિક સુંદર એકેકથી ચઢતાં
ફળફૂલ શાં ઝૂલી રહ્યાં છે? જુઓ તો સહી!
દુનિયા બધી એ ફળફૂલને તોડવાને
અધીરી બની રોજનાં સાહસ કેવાં કરે!
આજે એક મળ્યું તો ભલે. કાલે બે લઇશું—
અને એથીય શું વળશે? એમ અંતરમાં
કૈં નવી નવી તૃષ્ણા જગાડતાં સર્વ રહે!
ફળ આજે મળ્યું ના તો શું થયું? ઊઠો, મથો—
એમ આ જનજીવન રોજનું જાય વહ્યું.
મથશે તે જ જીતશે, ને પડી રહેશે રડી
તે આ પૃથ્વીની ધૂળમાં ક્યાંક ગડાઇ જશે!

મનુરાજ

પણ જ્ઞાનીઓ કહે છે કે એ બધી માયા જ છે!

તૃષ્ણિકા (હસીને)

ભાઇ, માયા કહી તરછોડયે ન કાંઇ વળે!
એ તો હાર્યાનો આશ્રય—બ્હાનું છે નિર્બળનું!

[મચ્છરીને સંબોધીને]

કેમ મચ્છરી! તું તો કૈં કહે,

મચ્છરી

હું શું બોલું વળી ?
આવા દક્ષ અતિથિને આપણે શું કહીએ ?
મને તો સુખ એમનું આવું પ્રભાવ ભર્યું
જોઇ મોહિનીની કૈંક ઇર્ષ્યા જ લાગે ઉરે !

મોહિની

કેમ, તારે યે કૈં કમતી પડયું કે, મચ્છરી !
મારા આ અતિથિને તો તારે બ્હેલાવવાની
આજે ખાસ જરૂર છે, હો !

મનુરાજ

ના ના કાંઈ નથી !
તમે સૌ તમ કાર્યમાં ગમ્મત માણી રહો !

મચ્છરી

અને આ તમે શું અહીં એકલા શોચ્યા કરો ?
જુઓ તો ખરા ભાઈ, કે બીજા શા રંગ કરે ?
આ તમારાથી મોટાઓની કેવી આણ ફરે !
એ સૌ જોઇને શું તમ અંતરમાં કશું યે
થતું કે થડકાતું નથી ? પરનાં એ સુખો
નિરખી તમને કેમ એમ નિરાંત રહે ?
સુખ ઉપર શું જગમાં સહુનો સરખો
અધિકાર નથી ? બીજાને વધુ ભાગ મળે
તે શું જોઇને બેસી નિસાસા ભર્યા કરવા ?
અરે, મારા રુદ્રાનન ભાઈને તો જરીયે
કંઇ ઓછું પડે તો પળે ધુંધવાઈ ઉઠે !

(રુદ્રાનન ગુસ્સામાં પાસે આવે છે)

જુઓ આ, કોણ જાણે હવે વળી શું કરશે !

રુદ્રાનન

ઠીક ઠીક, અહીં તમે આ ગપ્પાં માર્યા કરો,
જાણે કે અમે તો અહીં કો હોઇશું જ નહીં !
સૌની વાટ જોતાં ખુબ કંટાળી આવ્યા અમે,
આવાં વર્તન ઉપર ક્રોધ ન કેમ છૂટે ?

(મનુરાજને સંબોધીને)

ભાઇ, આમ રહ્યામાં ન સાર કશો જડશે.
તમે મૌન શેં ધારી રહ્યા? જરા મર્દ બની
હવે તો ભભુકીને ઉઠો! પોચી માટીને તો
નાનું બાળક યે નિજ અંગુલિથી ખણુશેઃ
આ ધરા કેવી ધૈર્ય ભરી દીસે, તો પણ તે
કેવી ધૂણી ઊઠી નિજ જ્વાલા બધે ફૂંકતી
પળમાં બધું ભસ્મ કરે! દુનિયા બધી આ
નથી સાલસ કે પરમાર્થભરી; જરા કૈં
નબળું દીઠું કે નિજ પાયથી દે કચડીઃ
માટે ઊઠો! હુંકાર કરો! ને ખુંખાર થકી
તમ શત્રુઓને ધરથી જ ડરાવી મૂકો!

મનુરાજ (કંઈક વિમાસણમાં)

તમે આ કહો છો તે યે લાગે છે કૈંક ખરૂં—
પણ શાસ્ત્ર તો કહે છે કે ક્રોધ તો અંધ કરે!

રુદ્રાનન (હસીને)

હા હા! શાસ્ત્ર સૌ છે અવળાંસવળાંની મતા!
એ તો વાઘ અજા બેઉને પાણી પાતી નદી!
અને એ તમ શાસ્ત્રો વિષે જ શું નોંધ્યું નથી
કે મહા ઋષિઓ મુનિઓ કેવા ક્રોધે ચઢી
ઝટ કૈંકને શાપ દઇ દેતા ભસ્મ કરી?
ભાઈ, પૃથ્વીનું બાળક પૃથ્વીનો પાક ભૂલે?

(મહેન્દ્રને સંબોધીને)

મારા બંધુ મહેન્દ્ર! શું ધારે છે તું?

મહેન્દ્ર (ભવાં ચઢાવીને)

મુજને

તો આ શાસ્ત્રોને નામે જ ખૂબ ધિક્કાર છૂટે!
બાકી આપણા આ અતિથિ બહુ શાસ્ત્રો વિષે
નિજ શ્રદ્ધા હજી કંઇ રાખતા હોય ભલે!
સૌ અનુભવીએ કહ્યો શાસ્ત્રને અંધકૂવો

(મનુરાજને સંબોધીને)

અમ મોંઘા મ્હેમાન! ઉઠો, ને જુઓ સઘળે!
દુનિયા બધી આપણી આગળ તુચ્છ દીસે!
છે આ આપણું "હું" જ આ ચોખૂટ વિશ્વતણું
મધ્યબિંદુ ખરું: નથી આપણુથી વધુ કો
ચઢતું સારા વિશ્વ વિષે:- અરે, એ "હું" વિના
નથી વિશ્વ જ આ! સમજ્યા? ભાઈ, રાજા બનો!
દુનિયા તો ઝૂકે છે ઝૂકાવણુ હાર કને!–

મનુરાજ

જો ઝૂકાવણુહારમાં સત્ત્વ હશે વિરલું!
પણુ જ્ઞાનીએ ગર્વતણું ઘર ખાલી કર્યું,
ને નશો તો ચઢે તેથી ઉતરી જાય વધુ.

મહેન્દ્ર

અરે જ્ઞાનીને ક્યાં મદ રહે છે કમી કદીયે?
'આ છે મારું કહ્યું જ ખરું' એ શું ગર્વ નથી?
ને ચઢેલું ભલે ઉતરી જાય પાછળથી
પણુ એની ખુમારીની મસ્તી તો ઑર જ છે
અમ સાથે તમે બધું ભોગવી જોગવશો;

(મનોજને સંબોધીને)

ચાલો, ભાઈ મનોજ! હવે બહુ વાર થઈ;
આ ભાઈને સાથમાં લ્યો કે કૈં રંગ વધે!

મનોજ (કટાક્ષમાં સ્મિત કરતો)

મારી બ્હેનના આ અતિથિની હું સેવા કરું
એ તો આપણો ધર્મ જ છે: મારી મોહિનીની
પેલી સાંઝે ત્યાં એણે જે રક્ષા કીધી,
તે ક્ષણેથી જ હું એનું અંતર સેવું છું ને!
મારું તાકેલું બાણુ નથી કદિ વ્યર્થ જતું:

(મનુરાજને સંબોધીને)

કેમ, રાજવી! ઊઠો: આ સૌ તમ વાટ જુએ:
તમે તો કામદેવતણા અવતાર જ છો!
મારી મોહિનીનો મોંઘો પ્રાણુ બચાવી પછી
તમે પોતે જ એના તો પ્રાણુ બન્યા છો, ભલા!

(વધુ પાસે જઈને)

બધું જાઓ ભૂલી! હવે તો રસે મ્હાલી રહો!
ભાગ્યે દીધી આ સુંદરતાનો સ્વીકાર કરો,
ન મનોજ સમો રસદાયક કો જગમાં.
તપેશ્રી તપ ભૂલ્યા અને ઋષિ ડૂલ્યા રૂપે;
અને માનવી અંતરમાં સ્વર્ગના અમીની
ગમે તેવી હશે કલ્પના, પણ આ જીવતા
પ્રાણીજીવનનું છે સ્વર્ગામૃત એજ . ખરૂં!
પ્રાણીજીવનનો દોરો કામ જ ગૂંથી રહ્યો,
ઊંડું જુઓ તો એજ ખરો જગદાધાર છે,
કેમ, ભાઈ, હજી શો વિચાર રહ્યા છો કરી?

મનુરાજ

તમે કહો છો તે એક રીતે ઠીક લાગે છે, હા–
પણ શાસ્ત્રે તો કામને દુષ્ટ અંગાર કહ્યો–

મનોજ (હસીને)

બધી ઉરવ્યથા બાળી ભસ્મ મહીં કરવા.
બાકી, શાસ્ત્ર તો જીવન જીવી રહ્યા પછીની
જરાવસ્થાની નિર્બળતાને આશ્વાસવાનું
નીતિદર્શન છે!

(મનુરાજ ચમકીને ઉભો થાય છે)

મનુરાજ

તમે શું કહો છો?

મોહિની

ખરૂં છે!
નહીં માનવ માનવતાને વટાવી શકે.
મારા રાજ! તમે તમ જીવનને અમથા
બળજોરીથી આ ગુંગળાવી રહ્યા છો હજી!
પશુ પ્રાણીઓ પંખીઓ ને પ્રકૃતિ સઘળી
કેવું નિર્બંધ, આનંદી, સ્વચ્છ, ઉલ્લાસભર્યું
નિજ જીવન જીવીને માણી રહ્યાં છે બધે!
ખાલી કલ્પિત સાંકળીઓ ગૂંથી ગૂંથી સદા
તેમાં એકલો માનવ આ જકડાઈ રહ્યો!

મનુરાજ

પણ જીવનની શુદ્ધિ સંયમમાં શું નથી?

મોહિની

કયો માનવીજાયો એ સંયમ રાખતાં ચે,
જીવનાંત સુધી એવી શુદ્ધિ નિભાવી શકયો?
ભલે ધ્યેય ને આદર્શનાં સહુ સ્વપ્નાં જુએ,
પણ પૃથ્વીને માટીવેરો સૌને દેવો પડે,
નહીં જીવંન મારતાં જીવન કો રસ દે.

મનુરાજ (કંઈક વિષાદથી)

મારા જીવનનો રસ તો છે સૂકાઈ ગયો,

મોહિની (પંપાળતી)

કોણ કહે છે સૂકાઈ ગયો? મારા રાજ! જુઓ,
તમ જીવન તો રસપૂર્ણ હજી છલકે!

(મનુરાજની આંખોને નિર્દેશ કરી)

તમ કીકીના આ ઝલકાર હું જોઉં છું ને!
ચાલો, મૂકી દ્યો સર્વ વિચાર વિષાદભર્યા;
તમ જીવનનો રસ આ ઘડીવાર અહીં,
ફુદડી લેતા ઉદ્‌ગ્રીવ કોક ફુવારા સમો;
ઉભરાઈ ઉડાડશે આનંદબિંદુ બધે!

મનોજ (મનુરાજનો હાથ લઈને)

અને કેવો હું આ તમ હાથમાં હાથ ભરી,
તમ અંતરના તારેતાર જગાડી દઉં,
અને આ તમ નેનમાં ઘેન ચઢાવી ઊંડાં;
ઘડી જીવનના અમીમાં રસલુબ્ધ કરું.

રુદ્રાનન (મનુરાજનો બીજો હાથ લઈને)

અને આ મારા વીરને કો પણ દુભવશે,
તે કદિ મારા ક્રોધની ઝાળથી ના બચશે!

બીજાં બધાં (મનુરાજને હુલાવતાં)

ત્યારે ચાલો હવે: રસપાન તૈયાર જ છે!
જરા ગાઈ બજાવીને આનંદ સૌ લઈએ;

આવો, જીવનના રસિયા સખણા અતિથિ!
રંગરંગ ભર્યા ખટ આ રસ પીને જરા!
ભર જીવનનો રસસ્વાદ પૂરો લઈએ!

(મનુરાજને સૌ વીંટી વળે છે અને મેજ પરથી એક એક રંગનો શીસો લઈ તેમાંથી રસ નાખતાં જતાં સૌ ગાય છે–સાથે અને જુદાં જુદાં–અને મનુરાજને એક પછી એક ખટરસનું પાન કરાવે છે. મનુરાજ પણ ધીમે ધીમે એ રંગ મસ્તીમાં ભળી જાય છે.)

(સર્વ સાથે)
(રાગ, પીલુ–ઠુમરી)

હો જીવનના રસિયા! પીઓ પીઓ રસપાન!
પીઓ પીઓ રસ પાન!
હો! મ્હાલો જગત મહેમાન!–હો જીવનના રસિયા!
ખાટું ને ખારૂં, તીખું ને તૂરૂં, કડવું ને મધુરૂં એ જ્ઞાન;
એ ખટરસમાં જીવન મસ્તાન!–હો જીવનના રસિયા!

મોહિની: મીઠો આ રસ નવનવો લ્યો મોહનો, નૂતન રહે જીવનનું ગાન;
આંખોનું અમૃત નિદાન!–હો જીવનના રસિયા!

મનોજ: ખાટો આ સ્વર્ગસુખ જેવો રસ કામનો, ઘડીભર કરી દે ગુલતાન:
ખીલવે એ જગનો ઉદ્યાન!–હો જીવનના રસિયા!

રુદ્રાનન: તીખો તમતમતો આ ચાખો રસ ક્રોધનો, એનુંયે જોઈ લ્યો તોફાન!
કરતો શું ખેદાન મેદાન!–હો જીવનના રસિયા!

મહેન્દ્ર: તૂરો આ રસ સાથે મદનો આરોગો, ચઢશે મહાદેવનું ગુમાન!
લાગે જગ તરણા સમાન!–હો જીવનના રસિયા!

મચ્છરી: કડવા આ મત્સરના રસની પે લ્યો મઝા, ખેંચે ભવાંની કમાન!
ઉંચું ન કોઈનું રહે સ્થાન!–હો જીવનના રસિયા!

તૃષ્ણિકા: ખારો આ સબરસ લ્યો તૃષ્ણાનો ખંતથી, પડશે કમ લક્ષ્મી નિધાન!
માગશો આ આખી જહાન! હો જીવનના રસિયા!

સર્વ સાથે: પીઓ પીઓ રસપાન! હો રંગીલા મ્હાલો મહેમાન!
હો જીવનના રસિયા! પીઓ પીઓ રસપાન!

(ખૂબ ગાનતાન ને પાનમાં સર્વ નાચકૂદ કરે છે: મનુરાજ પણ ગેલમાં આવી ખૂબ ઘુમરી ફરે છે ને ચક્કર આવતાં નીચે પડી જાય છે. સૌ તેને ઉપાડીને અંદર લઈ જાય છે.)

મેઘાનું ગાન

સૂર્યતણી કીકીમાંથી હું ફૂટી ઘડીભર નિકળું બ્હાર
તારકકિરણોને લઈ સાથે ચંદ્રસુધાની ભરી લઉં ધાર
મેઘ ઉદધિના પૂડા જેવા વાદળ પર મધ ચૂસતું ત્યાંય
ઇંદ્રધનુષ્યપતંગ ઠરીને બેઠેલું દીઠું રસમાંય!
જય જય હો! જય જય હે! જય જય જય જય!

(૧)

એહ પતંગતણી પાંખે હું બેસી ઉતરી આવું હેઠ
સૃષ્ટિતણાં સૌંદર્ય કુસુમ સૌ ચૂંટતી ત્યાં માલણની પેઠ
ચૌદ ભુવનમાં ચગતી રહેતી ઝીલવા મોંઘા પ્રભુસંદેશ—
એવા કો કવિની કીકીમાં ફસતી હસતી કરૂં પ્રવેશ!
જય જય હે! જય જય હે! જય જય જય જય!

(૨)

કંઈ કંઈ ભાવ અને સ્વપ્નોની ઝાલર ત્યાં ગુથતી હું જાઉં
ઉષા સમા કવિહોઠકપોલે રસભર ચુંબન કરતી ગાઉં
દિવ્ય હૃદયથી ઊડે ફુવારા તેમાં સપ્તકિરણને રંગ
નિજ પ્રતિછાયા નાખી જગને આંજે ઇન્દ્રધનુષ્યપતંગ!
જય જય હે! જય જય હે! જય જય જય જય!

(૩)

દીઠેલું ફરી નવું બતાવું નહીં સરજેલું સરજું રહેજ
નામ વિનાને નામ અપાવું રૂપ વિનાને રૂપ સતેજ.
કમળ થકી પણ કોમળ વાણી મેઘ થકી પણ શબ્દ પ્રચંડ
સૂર્ય થકી પણ જ્યોતિ અનેરી યુગયુગ તપતી કીર્ત્તિ અખંડ!
જય જય હે! જય જય હે! જય જય જય જય!

(૪)

પતંગ મારું પળ પળ પલકે બેસે ઠરી નહીં બહુ વાર
વાદળના મધપૂડાને ત્યાં તૂટતો નિરખે નભ મોઝાર
પલકારે કવિકીકીમાંથી મુજને લઇ નભ ઊડી જાય
પૂડો ત્યાં વિખરાય, પતંગ વિલાય—અને લઉં ઘેર વિદાય!
જય જય હે! જય જય હે! જય જય જય જય

(૫)

[આ કાવ્ય "માધુરી"ના ઑક્ટોબર, ૧૯૩૮ના અંકમાં પ્રકટ થયેલું જોઇ વડોદરાના કોઇ સંજયરાય ડૉક્ટરે ચર્ચાપત્ર લખેલું કે આ કવિતા P.E.N. Journal માં આવેલી અંગ્રેજી કવિતાનો અનુવાદ છે. ખરી રીતે તો આ ગુજરાતી કાવ્યનો અંગ્રેજી અનુવાદ "The Song of Poesy" P. E. N. Jounral ના પાચમા વૉલ્યુમના ૨ જા અંકમાં (તા. ૧. ૨ ૧૯૩૯) પ્રકટ થયેલો એટલે ગુજરાતી કાવ્યનો અનુવાદ છે એમ કહેવું વધારે ઔચિત્યવાળું હતું. જો કે આ વિષેનો યોગ્ય સ્ફોટ "માધુરી"ના પછીના અંકમાં થયેલો એટલે વિશેષ ચર્ચાને અવકાશ ન રહ્યો પરંતુ એક જ લેખક ગુજરાતી અને અંગ્રેજી કાવ્યો કેવાં સારાં લખી શકે છે તે જાણવા માટે એ અંગ્રેજી કાવ્ય પણ અહીં લેવામાં આવ્યું છે.—સં.]

The Song Of Poesy

I

From the eye of the Sun for a while I come out
And I take with me as a boon
The rays of the stars and I fill in my pail
The nectar-stream from the Moon;
On my way, on the rich honeycomb of the clouds,
Enwoven of the air and the sea,
I behold a rainbow-butterfly sitting
And sucking its honey in glee.

II

There I sit and come down on the wondrous wings
Of this butterfly of the sky,
Like a flower-girl, plucking all beauty flowers
Of nature that clustered by;
In the fourteen worlds where they keep moving round
To catch some message divine......
In such eyes of some divine Poet I enter entrapped
And smilingly make them my shrine!

III

I keep on weaving his garments' fringe
 Of varied emotions and dreams,
I sing on kissing the lips and cheeks
 Of the Poet like dawny gleams;
In the fountains that spring from his heart divine
 Doth my rainbow butterfly throw
The reflection of its seven-hued gleaming wings
 And enchanteth the world in its glow

IV

I show the seen once more as new,
 I create from nothing a norm;
I give the name to the nameless thing,
 And grant to the formless form;
More tender than lotus I mould his speech,
 More thundering than clouds his voice,
More bright than the light of the Sun his joys,
 And a fame immortal and choice.

V

Every moment my butterfly flutters its wings,
 For long it would not stay in;
It espies in the sky its cloud-honeycomb
 There crumbling to pieces within;
In a trice from the eyes of the Poet it flies
 And takes me away to its cell:
The honeycomb flops and the butterfly drops,
 ...And my Poet! I too...Farewell !*

---

*Translated by the Author from his Original poem in Gujarati

પ્રતિકાવ્યો

*

આરસીમાં જેમ આપણી છબી છે ને નથી – કારણ કે જમણું તે ડાબું ને ડાબું તે જમણું તેમાં દેખાય છે – તેમ કંઈક પ્રતિકાવ્યની ગતિ Parody એ માત્ર અનુકરણ નથી. કોઈ પણ કાવ્ય કે લેખની પ્રતિકૃતિ કરવી તે જુદી જ ચીજ છે.

ખરા પ્રતિકાવ્યમાં હાસ્યરસ સાથે કટાક્ષની તીણી ધાર હોય તો જ તાકયું તીર સચોટ વીંધી નાખે. પ્રતિકાવ્યમાં મૂળમાંના શબ્દો નહીં પણ તેની છાયા ને તેના પડઘા જોઈએ; અને મૂળની શૈલી સદેહાત્માએ ઉતરવી જોઈએ. ભાષા પર અને કલા પર સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ વિના પ્રતિકાવ્ય – ખરેખરાં પ્રતિકાવ્ય – લખવાં અઘરાં છે.

અવરોહણ*

પૃથ્વી – સળંગ ને સૂકી – અગેય, અપેય ને અજેય×
યતિસ્વાતંત્ર્ય ને ક્ષતિપારતંત્ર્ય ક સહિત.

રખે હૃદય! ત્યાં જશો! પથ જુદો ધરો કાં તમે?
પડે કવણ આપ સંગ, અહિં જે રહ્યા ટેકીલા?

*ઇ. સ. ૧૯૨૫ માં થયેલાં પરોક્ષ સૌજન્યપ્રદર્શનમાં પ્રથમ સ્ફુર્યું અને પછી 'પરહસ્તે સર્પતાડનમ્'ની નીતિવાળાં અન્ય અનેક પ્રદર્શનોથી મગજમાં વિસ્તાર પામ્યું. એમાંનાં કથન-ચિત્રો દેવીના ઉચ્ચ ગિરિનિવાસ પરથી નીચે ઊંડી ખાઈમાં વહી અદૃશ્ય થતા પંથોનાં અનેક દૃષ્ટાંતો પરથી લીધેલાં છે. અવરોહણ=ઉતરાણ. આવાં ચિત્રો ડુંગરને ખુંદી નાખ્યા વગર મળતાં નથી. અથવ, ડુંગર ખોદીને ઉંદર કાઢનારા મહાપુરૂષોનાં સત્યદર્શન ડુંગર પર ગયા વિના પામી શકાતાં નથી.

×વિચારપ્રધાન કવિતાના ઉતરાણ માટે મેં આ સળંગ ને સૂકી પૃથ્વીના છંદની ખાસ શોધ કીધી છે, તે તો હવે સહુ કોઈ જાણે જ છે; – કેમ ન જાણે? ગમે તેમ ચાલો, દોડો, ગબડો, કે પડો, એ સર્વ ક્રિયા માટે એની સળંગતા ઘણીજ અનુકૂળ છે. એને ખાસ સૂકી રાખવી પડે છે, અથવ એ સૂકી રહે છે, કારણ કે એની ઉપર જો અમીમય પ્રાવૃષની વૃષ્ટિ થાય તો તે લીલી થઇને પોચી પડે ને પગ ખુંચી બેસે. અગેય એટલે જેનું ગાન ન થઇ શકે તેવી, અપેય એટલે જેનું પાન ન કરી શકાય તેવી (સૂકી જ છે કની?) અને અજેય એટલે જેને જીતી ન શકાય તેવી. જુવો આ ત્રણે વિશેષણો મેં સાર્થ કર્યાં છે કે નહિં? આ પૃથ્વીને કોઈ જીતી ગયું નથી કે હું પણ તે જીતી શક્યો નથી. અગેય કવિતા માટે રૂપમેળ છંદ જ જોઇએ એવું વિધાન કીધા પછી ને પૃથ્વીને અગેય માની લીધા પછી હું અનાયાસે મારી આંતરશક્તિના પ્રભાવે શ્રુતિઓની એકમબેકમની નાકાબારી પણ શોધી શક્યો અને રૂપમેળ છંદને પાછો માત્રામેળ બનાવીને મારા મૂળ વિધાનની અદ્દ્ભુતતા મેં સાબિત કરી આપી! રા. બર્વેના અનુમાન ઉપરથી 'પૃથ્વી' સુગેય નથી એ મારા સિદ્ધાંતને પુષ્ટિ મળી હતી પણ રા. વિજયશંકર પ્રાણશંકર ઢેબરે પોતાના 'નાદવિનોદ'માં ૭૭ મે પાને એ જ 'પૃથ્વી'ને વર્ષો ઉપર રાગતાલમાં બેસાડેલો હતો, તેને "રાગ ગૌરી, તાલ ચતુશ્રજાતિ, એક તાલ, માત્રા ૪, મધ્યકાળ" એમ સુગેય કરીને બતાવ્યો હતો અને હવે તો બીજા રાગોમાં પણ તે ગવાય છે, પણ તે મારા સિદ્ધાંતથી પર છે એટલે હું તેને ગણુતો નથી.

આ પદ્યાલેખનમાં જે ક્ષતિઓ લાગે તેમાં 'અવરોહણ'ના લેખકનું સ્વાતંત્ર્ય નહીં પણ પારતંત્ર્ય છેઃ મૂળમાંની ક્ષતિઓનું જ નાનું મોટું પ્રતિબિંબ છે.

અવરોહણ*

પૃથ્વી – સળંગ ને સૂકી – અગેય, અમેય ને અજેય ×
યતિસ્વાતંત્ર્ય ને ક્ષતિપારતંત્ર્ય ૬ સહિત.

રખે હૃદય! ત્યાં જશો! પથ જુદો ધરો કાં તમે?
પડે ક્વણુ આપ સંગ, અહિં જે રહ્યા ટેકીલા?

---

*ઇ. સ. ૧૯૨૫ માં થયેલાં પરોક્ષ સૌજન્યપ્રદર્શનમાં પ્રથમ સ્ફુર્યું અને પછી 'પરહસ્તે સર્પતાડનમ્'ની નીતિવાળાં અન્ય અનેક પ્રદર્શનોથી મગજમાં વિસ્તાર પામ્યું. એમાનાં કથન-ચિત્રો દેવીના ઉચ્ચ ગિરિનિવાસ પરથી નીચે ઊંડી ખાઈમાં વહી અદૃશ્ય થતા પંથોનાં અનેક દૃશ્યો પરથી લીધેલાં છે. અવરોહણ=ઉતરાણ. આવાં ચિત્રો ડુંગરને ખુંદી નાખ્યા વગર મળતાં નથી. અથવા, ડુંગર ખોદીને ઉંદર કાઢનારા મહાપુરૂષોનાં સત્યદર્શન ડુંગર પર ગયા વિના પામી શકાતાં નથી.

×વિચારપ્રધાન કવિતાના ઉતરાણ માટે મેં આ સળંગ ને સૂકી પૃથ્વીના છંદની ખાસ શોધ કીધી છે, તે તો હવે સહુ કોઈ જાણે જ છે; – કેમ ન જાણે? ગમે તેમ ચાલો, દોડો, ગબડો, કે પડો, એ સર્વ ક્રિયા માટે એની સળંગતા ઘણી જ અનુકૂળ છે. એને ખાસ સૂકી રાખવી પડે છે, અથવા એ સૂકી રહે છે, કારણ કે એની ઉપર જો અમીમય પ્રાવૃષની વૃષ્ટિ થાય તો તે લીલી થઇને પોચી પડે ને પગ ખુંચી બેસે. અગેય એટલે જેનું ગાન ન થઇ શકે તેવી, અપેય એટલે જેનું પાન ન કરી શકાય તેવી (સૂકી જ છે કની?) અને અજેય એટલે જેને જીતી ન શકાય તેવી. જુવો આ ત્રણે વિશેષણો મેં સાર્થ કર્યાં છે કે નહિં? આ પૃથ્વીને કોઈ જીતી ગયું નથી કે હું પણ તે જીતી શક્યો નથી. અગેય કવિતા માટે રૂપમેળ છંદ જ જોઇએ એવું વિધાન કીધા પછી ને પૃથ્વીને અગેય માની લીધા પછી હું અનાયાસે મારી આંતરશક્તિના પ્રભાવે શ્રુતિઓની એકમબેકમની નાકાબારી પણ શોધી શક્યો અને રૂપમેળ છંદને પાછો માત્રામેળ બનાવીને મારા મૂળ વિધાનની અદ્ભુતતા મેં સાબિત કરી આપી! રા. બર્વેના અનુમાન ઉપરથી 'પૃથ્વી' સુગેય નથી એ મારા સિદ્ધાંતને પુષ્ટિ મળી હતી પણ રા. વિજયશંકર પ્રાણશંકર ઠેબરે પોતાના 'નાદવિનોદ'માં ૭૭ મે પાને એ જ 'પૃથ્વી'ને વર્ષો ઉપર રાગતાલમાં બેસાડેલો હતો, તેને "રાગ ગૌરી, તાલ ચતુશ્રજાતિ, એક તાલ, માત્રા ૪, મધ્યકાળ" એમ સુગેય કરીને બતાવ્યો હતો અને હવે તો બીજા રાગોમાં પણ તે ગવાય છે, પણ તે મારા સિદ્ધાંતથી પર છે એટલે હું તેને ગણતો નથી.

૬ આ પદ્યાલેખનમાં જે ક્ષતિઓ લાગે તેમાં 'અવરોહણ'ના લેખકનું સ્વાતંત્ર્ય નહીં પણ પારતંત્ર્ય છે: મૂળમાંની ક્ષતિઓનું જ નાનું મોટું પ્રતિબિંબ છે.

વહે દુખદઃ હા! સખે, સખત આ ઢળાને મળે
નહીં શકટઃ[15] કર મુકો ચતુર[16] રોજની ટેવથી[17]
કહીં મગતરાં મચ્યાં; ઉંદર પ્હાડ ફોડી ધસ્યા,
અને સુર-ખતાતણી કવન ઝાડી આ જાલમી! ૫૦
પદે પદ વળું, દિસે ઉકરડા તણા ઢગ સમું,
અને જહિં તહીં ખસે લઘુગુરૂ સ્વરોની ફણી,
અહા! થઈજ ઝાડી, નિર્જલ તપે બધી ભોમ શું!
—અરે સખર ક્રૂર, કૃત્ય તમ અત્સરે શું શમે!
હશે રુદ્ર શે અહીં રચ્યું વિલાતનું શાસન![18]
છપાવ્યું છવિએ, તથાપિ લડી થાક્યું ધૂતારૂં શું!
નિહાળી પથ એ જુઓ નવરસો જ બીજે વહ્યા[19]
કળાય ન કળાય અંદર ધુપેલ કે તેલ છે!
સવાપલ ઉજાળતો મુકુરદીપ[20] ગુથે મહીં
ખરે સ્વપનમાંજ પીણ, ઢગ ગાદલામાં ડુબ્યો! ૬૦
હવે શયનધામમાંહ્ય,[21] નિજ લેખિનીને પૂરી
ઉશેટી પતનેથી હીણુ[22] લ્યો, હાસ્યવિમોચન![23]

મહા નર દીઠો, હરિ! અગર આ સ્વપન[24] ગર્વનું?
ફરીજ ભણકાર?-હા, અનિલ ફાવતો આ દિસે.[25]
ધડેલ ત્યજી દીધ શા કવિકલાતણા કંદરો![26]
સહ્યા વિવિધ દંતને વિવિધ આળના ધારક

---

૧૫ ગાડું.

૧૬ ચાર તેમ જ કૌશલ્યભરી.

૧૭ "પૂછું ન્હને કુટેવ," એ તો હું રોજ પૂછ્યા કરું છું.

૧૮ આ વિલાયતની ભાષામાંથી અહીં આણેલું અગેયતા, સળંગતા આદિનું શાસન.

૧૯ એ ઉત્તરાયણ પંથે જતાં નવરસ નથી મળવાના.

૨૦ આદર્શદીપ અથવા આરસીમાંનો દીવો. આ કાવ્યમાં બહુ શબ્દો પર શ્લેષ છે. સુજ્ઞ વાંચક ખોળી સમજી લેવા.

૨૧ પથારીમાં.

૨૨ એ 'પતનથી'નું વિશેષણ છે 'હીણ પતનેથી.'

૨૩ હાસ્યાસ્પદ થવામાંથી મુક્ત કરનાર.

૨૪ પાસેના તત્સમ શબ્દ 'ગર્વનું' વપન કરી નાખતા આ ખાસ પૃથ્વી છંદને જ માટે 'સ્વપ્ન'માંથી આ 'સ્વપન' શબ્દ બનાવ્યો છે. તે બહુ મધુર લાગે છે.

૨૫ અનિલ—પવન: ભણકારને પડઘા એક પછી એક લાગ્યા જ કરે છે, એટલે ભણકાર પછી બીજો ભણકાર આવે તેમાં ફરતો પવન લાગે છે.

૨૬ અંકુશો.

કરે બધી સુગંધ બંધ, હઠીલાજ કૂચા વિશે
ન હારી નમતા, વળી કરી રહી ખતા એ પર
બનાવી મથકો, કરે ગલિત ગોખને થાંભલા,[૨૭]

અહા અસુર દંત! અંતર બને કલાનાશથી ૭૦
હનાશ બહુ-શા ચીરા પ્રગટ જો દમે આ ઉરે!
ગણો શું કવિનાં કલાપ્રબલ તત્ત્વકાર્યો તણો
ઊંડો પરમ મર્મ—કંઠરવ ક્લિષ્ટ ને કર્કશ?
અહો નયનબંધ કાવ્યદ્યુતિ[૨૮] ભૂલતા કવિજનો!
લગીર નવ યત્નથી રસરહસ્ય જાણ્યું તમે;
વહે સલિલ[૨૯] છીછરી સરિતમાં, તથાપિ મહે
તરો કવિતનાવડે, તરણ[૩૦] તોય પકડાય ના,[૩૧]
ન ક્વાપિ[૩૨] તમને જડી ખરી વિભૂતિ કવિધર્મની;
ન એ રસપ્રસાદ, આંખ જકડયા જ મનખા સમો,
અરોચક[૩૩] નહીં શકે ઊતરી અન્ય અંતર વિશે, ૮૦
થઇ ઘણી સજા; થયા શિર પ્રહાર પણ કેટલા:
થયાં વપન કેટલાં: તદપિ સ્વપ્નનાં પૃષ્ઠ એ
ઘૃણા સહિત છે ખુલ્યાં ઉપહઆસ-સાહિત્યમાં![૩૪]
તને, ગરવી ગૂજરાત, ખમ્મા! શું વંત્રી નહી?

---

૨૭ એ વળી પોતાની ખતા પર જે ઈમારત ઉભી કીધી છે, તેના ગોખ ને થાંભલા પણ ગલિત–ગળતા બનેલા છે.

૨૮ કવિતાની ખરી જ્યોતિ.

૨૯–પાણી.

૩૦ હલેસું.

૩૧ એક તો છાલકી નદીમાં પાણી આછાં વહે, તેમાં કવિતાનું નાવડું તરાવવા મુકાવ્યું, ને તો પણ હલેસું તો પકડવા આવડતું નથી.

૩૨ કદાચિત્.

૩૩ પ્રકાશ વગરનો.

૩૪ ઉપહાસના સાહિત્યમાં. ત્હમને ઇતિહાસની વ્યુત્પત્તિ માલુમ નહોતી, તેથી તેને ખુદ મ્હારી કવિતામાં જ વ્યંગપણે બતાવી દેવાનું ઈષ્ટ ગણીને મે ત્યાં 'ઈતિહાસ ને 'ઇતિ-હ-આસ' એમ લખ્યું. ત્હમારે એમ નહીં સમજવું કે પૃથ્વીમાં ઇતિહાસ બરોબર સમાઇ ન શકતો તેથી પૃથ્વીનો ખાડો પૂરવા મેં "ઈતિ-હ-આસ" એમ વ્યુત્પત્તિમય શબ્દ લખીને હાંક્યું. કવિતાના સત્ય સ્ફુરણમાં મને મ્હારા વિચારપ્રધાન મગજને અંગે એટએટલા વિચારો આવીને ઘેરી લે છે કે તેને આવી રીતે મ્હારે સ્થાન આપવું પડે છે. એ જ રીતે અહિં 'ઉપહાસ' શબ્દને મેં 'ઉપહઆસ' એમ લખ્યો છે, અને મ્હારે મતે 'ઉપહાસ'ની વ્યુત્પત્તિ પણ એમ જ છે. ઉપ=પાસે, હ=આનંદ (જુઓ સંસ્કૃત કોષ!) અને અસ=હોવું. ગુજરાતી કવિતાલેખનમાં આમ કવિઓ શબ્દ વ્યુત્પત્તિમય જ લખે તો કેવું સારું વારું? જ્ઞાનની કેટલી ભરતી થાય? ન જાને?

બળી ડુબવશે શું સંકુલ[૩૫] અગેયસિંધુ વિષે?
બસારત ન જાણી, હોમ કરવા બકાવ્યો[૩૬] ઘણું:
નહીં કવિકલા ઠરી, રસ શું આપશે અક્ષરો?
સખે! દમ ઉઠે, રૂંધાય જીભ કંઠ મોઝારથી;
અને મગજને દળે પ્રલયકાળ રુપ ચિત્ર એ;
પ્રભો! ગ્રહણુ ભાસતું! ફરતી વ્હોરી જંજાલ આ! ૯૦
ગ્રહી દલીલરહોતી તેગ, ઉદ્ધારવા ગુર્જરી![૩૭]

ચ્હડો ઉપર: દોષના, ફક્ત પૂર્ણ નિશ્ચય કરો:
બધે શું ન પડે કઠોર પડઘા તમારા જ આ?
અવાજ પણુ એ રુવે, દરી તમે સુણાવ્યા મળે,
ઢળી વિરસ શૂન્યમાં ભળી જશે હતા ના હતા;
તમે ફસી વસી રહ્યા બસ અગેય ભ્રાંતિ મહીં
અધીર મદડોલ—જે મગજતેલ આ જાતનું,
વળી રચન—માપ—અંક, સુર મૂળ રાગો- તણા,
ડુબાડી, ડુલવી વળી ગુંચવી, પંક લોટાડીને,
ધરંત કવિનામ ભોગ્ય ભ્રમભગ્ન આધાશીશી![૩૮] ૧૦૦

દિગંતચર[૩૯] આશના જિત વ્રજંત[૪૦] વેધનશૂર!
દિગંતપટ ઝાલતા સમયસ્તૂપ[૪૧] નશ્વર[૪૨] જડ!
અનંત નભજ્યોતિનાં ભ્રમણુ પ્રોતી છે કલ્પના,
વિલંકૃત[૪૩] વિધાન; તો ય ધમસાણ સંઘર્ષણુ!

---

૩૫ ગુંચવાયેલા, ડહોવાઇ ગયેલા.

૩૬ ભૂલવણીની ભુરકી નાખી ઉડાવ્યો, શ્લેષ: બ. ક. આવ્યો.

૩૭ દલીલની તલવાર ધરીને ચલાવી એટલે વળી આ ઠેકાણે પૃથ્વીમાં વચ્ચે ઠચકો મારવો પડયો છે; તલવાર પકડી એટલે ઉછળવા વગર છૂટકો નહીં આ બધા કવિતાની મહાકેલાના ઉંડા ભેદ છે, તે આમ હું પ્રગટ કરી દઉં છું.

૩૮ આ પાંચ પંક્તિના મહાકાવ્યમાં મગજનું તેલ કહાડીને કવિત્વનું એવું આમડગુંચડ પ્રકટન છે કે એમાંનું પાતાલ પાણી કહાડતાં જરુર મગજમાં આધાશીશી થાય?

૩૯ દૃષ્ટિમર્યાદામાં જ રહેનારી, ફળે નહીં તેવી. હવે પછી, આકાશને ફાડી નાખનારા ને પૃથ્વીજનોને ધ્રુજાવનારા મહાશબ્દોના મોટા ખડકોમાંથી અવરોહણુ કરવું પડે છે. એ ચાર પંક્તિઓમાંના ધ્વનિગાંભીર્યની અદ્દભુતતાથી ત્હમારી નાડીઓ એવી કુદ્દારો કે બીજી બે જ પંક્તિમાં જ એના સર્જનહારને (સર્જન એટલે યંત્ર ચિકિત્સા કરનાર વૈદ્યને) નસ્તર લઇને આવવું પડશે.

૪૦ જિત તરફ જતા.

૪૧ વખતના કાળના—થાંભલા.

૪૨ નાશવંત.

૪૩ અલંકાર વિનાનું વિધાન—રચના છે છતાં એ રચનામાં કેટલાં ધમસાણુ ને ગુંછળાં ને કેટલાં સંઘર્ષણુ એટલે અથડામણો?

અનંતયુગ જે સ્મરે, સ્મરણમાંજ જતી ફુલે,
ઉચ્ચાર, અનુપ્રાસ, તાલ, યતિ, તે તણા નસ્તર!
તજે સુરકુઢંગ તો સરળતા ભળે ભાવતી,
અને રસપ્રદેશનો પરમ સાનુલ્હાવો[૪૪] મળે:
છતાં અમૃત ચાળતી વિકલ ચાળણી જ્યાં ધરી
ઠગો હૃદય તોય માલ અમીરૂપ ત્યાં ક્યાં રહે?— ૧૧૦
ડગે ડગ દિસે કૃતિ વિફલ પુત્રી વંધ્યાતણી!
હશે કઇ મજા? અરે અરર આથી શું કાજ કો?
થશે વિપથ માર્ગ ગુર્જરી તણો ઉદય કે કદા?
ભલે વિવિધ લેખ લાખ બલરાજ વર્ષાવશો,
હસે સરવ[૪૫] વ્યંગમાં: નહીં જ સૂત્ર તમ હાથમાં![૪૬]
સખે! બસ હવે: અગેય ધુનગ્રસ્ત બ્રહ્માંડમાં
નહીં યતિતણી રહી શિકલ પંડ–બૂડાણમાં,[૪૭]
અલંકૃતિ સુગેયતા, યમક, બંધનો વૃત્તનાં,
કર્યાં ગુર્જરીપાર સૌ-યતિ જતી સમા જોગટા!
હજીય બહુ પોપટો રહડબરહડ ઝુલે પારણે, ૧૨૦
હજીય કવિબાલ કાષ્ટ અસપે[૪૮] બને સ્વાર હા![૪૯]
સુવર્ણ તજી લોહ શો વિકટ અર્થ રાખ્યો બધે;
થશે શું કવિતાસ્વરો કદિ વિભક્ત સંગીતથી?
રહી ચ્યુતિ ઘણી પદેપદ સમસ્ત કોભાંડથી.[૫૦]
જુએ જન ઘડી ઘડી કવિતદેવી શું રાંડતી!
દીઠી નવદીઠી ખરી કવિતજ્યોત શું ભવ્ય કે?
સબર સબર સબર પ્રાણ! સટરપટર કશી પુસ્તકે?[૫૧]

---

૪૪ સાનુ=શિખર, ટોચ, રસપ્રદેશ શિખર પર જવાનો લ્હાવો મળે.

૪૫ સર્વ

૪૬ અહીં "અવરોહણ"ના ભણકાર પૂરા થાય છે. હવે પછી આમતેમ વિશિષ્ટ કૃતિઓના ભણકાર સંભળાશે.

૪૭ આ બે પંક્તિ તથા ૧૨૩-૧૨૪ મ્હારી 'જ્યોતિકણી'ના ભણકાર છે.

૪૮ અસ્પ. ફારસી શબ્દોનો ગુજરાતી અવતાર.

૪૯ મ્હારૂં પોપટને પોઢાવનારૂં ગીત તો તમે જાણતા હશો.

૫૦ ખોટા દાવાથી.

૫૧ મ્હારી "માહતમ બોધ"ની છેલ્લી પંક્તિમાં આ 'પૃથ્વી'ના જુલમોથી કંટાળી-હારી ખાઇને મેં પ્રભુને કેવા સ્મર્યા છે? અને મ્હને કેવી ચ્હીડ ચ્હડી છે કે 'પૃથ્વી'નું નામનિશાન પણ ફેંકી દઇ હું નિરાંત પદ ધારણ કરી બેઠો છું.

થઇ પરશુરામને કર પરાસ્ત[૫૨] નક્ષત્રી[૫૩]જે,
અજેય ફરી શું કઢંગી કરી તેમ 'પૃથ્વી' તમે?
અહીં ત્યહીં 'જ' ને મૂકી સુલભ કૈં ખીલા ઠોકિયા, ૧૩૦
બહુ શ્રમ થકી જ પૃથ્વીતલના જ ખાડા પૂર્યા![૫૪]
નહીં સરિત[૫૫] કો રહી, પછી પ્રવાહની વાત ક્યાં?
ન વૃત્ત પણ પાધરાં, પછી કરાય 'અભ્યસ્ત' ત્યાં.[૫૬]
નહીં ચમક મૌક્તિકો, નહીં પ્રબંધના કૌતુકો
બધી ધમક કોષની અરુઢ સંસ્કૃતે ટેકવી;
કર્યા મધુર 'શબ્દ'ના 'શબ્દ' એજ પૃથ્વી થકી,
'પ્રવૃત્તિ' સઉ જે શમી અધિક શુદ્ધ 'પ્રવૃત્તિ'માં![૫૭]
કવચિત્ અજબ રૂપમાં શ્રુતિસમાસ દેખાડિયા–
જુવો, રચનશ્રેષ્ઠ શું વિરલ વચસ આ અદ્ભુત![૫૮]
ભયંકર, પ્રચંડ દુર્ગમ. કઠોર શબ્દો ભર્યા; ૧૪૦
સુગંધ ન 'પ્રસૂન' દે,[૫૯] થઇ જા 'પ્રાવૃષે'[૬૦] વૃષ્ટિ કો!
નહીં ઉર ઠરે, નહીં કદર થાય એ રીતથી

---

૫૨ હારેલી.

૫૩ ક્ષત્રીઓ વગરની. પરશુરામે અનેકવાર બ્રાહ્મણોને પીડતા ક્ષત્રીઓનો પરાજય અને નાશ કરીને પૃથ્વીને ક્ષત્રીઓ વગરની બનાવી હતી એવી પુરાણ કથા છે.

૫૪ આ પંક્તિમાં એ વિધાન પ્રત્યક્ષપણે બતાવવા તે પૃથ્વીમાંના ખાડા પુરવા બબ્બે વાર ખાસ' 'જ' વાપર્યા છે.

૫૫ નદી. પૃથ્વી સૂકી જ પસંદ કીધેલી છે, પણ ત્યાં નદી શાની ને પ્રવાહ શાનો.

૫૬ છંદના ખોખામાં કવિત્વમય વિચાર સમાવી શકાય તો અફાળઝીંક કરીને સમાવવો, નહીં તો પછી એ ખોખાનાં પાટિયાં ઉખેડી ઢીલા કરી બીજાં પાટિયાં સાંધીને કે કાપીને કામ ચલાવવું, અને એ મહાક્રિયાને જેવું પ્રચંડ નામ ઘટે તેવું નામ 'અભ્યસ્ત' કરીને આપવું.

૫૭ આ બધાં શબ્દમૌક્તિકોના ચમત્કાર ઠેરઠેર આવ્યા કરે છે.

૫૮ આ શ્રુતિસમાસનો ચમત્કાર તો બહુ જ વિરલ છે. કવિ દલપતરામે તો પિંગળમાં કહ્યું છે કે 'જોડાક્ષરથી જો પ્રથમ થડકે તો ગુરુ થાય' અને તે નિયમ પ્રમાણે 'વર્ચસ્' શબ્દમાંનો 'ચ' તેની પછીના ખોડા 'સ્' ને લીધે ગુરુ થવો જોઇએ. પણ અહીં આ પૃથ્વીનો બંધ સાચવવા ખોડા 'સ્' તેની પછી આવતા 'આ'ની સાથે મેળવી દઈ તેને 'સા' કરી દીધો છે. આ અદ્ભુત વિધિ સંસ્કૃત સમાસ નિયમમાંથી મેં ગુજરાતીમાં પ્રથમજ દાખલ કીધી છે. જુવો મ્હારા પોપટને પોઢાવનાર ગીતની ૧૫ની પંક્તિ પણ મેં 'વિદ્યુત આ'માં એવો જ પ્રયોગ કીધો છે! મારા શિષ્ય રા. રામપરાયણે પણ મારા આ પ્રયોગની નકલ કરીને ટેકો આપ્યો છે!

૫૯ ફૂલ પુષ્પ, કુસુમ. આ બધા શબ્દોને સુંઘતાં તેમાંનો સુવાસ ઉડી ગયો છે, તેથી સંસ્કૃતની વાડીમાંથી નવું 'પ્રસૂન' લાવ્યો છું. જેથી પાછી સુગંધ બ્હેકી રહે.

૬૦ વરસાદ.

વડા સુત બની શું 'ગાંડી ગુજરાત'[૬૧] ઉચ્ચારશો?
વિચાર ન બને કદી સબલ ક્લિષ્ટ ઉચ્ચારથી,
વિચાર ધુમ્મસે ગુંચ્યા અટપટા વહે દુર્ગમ;
વિચાર ઝબકે સદા સરલ સ્પષ્ટ ઉદ્‌ગારથી.
સખે! સદય! કાં હસો? રથ રુડો ચ્હડો આ તમે!
જડયો વિરલ આ પ્રસંગ, ન રીસે રહો એટલા!
સહો નવ સહો ભલેઃ સ્તુતિ કરૂં ખરી પ્રીતથી!
વહે ગગનનેત્ર ભવ્ય અવરોહણેઃ[૬૨] – શું થયું![૬૩] ૧૫૦
અરે ગબડ ગબડ ગબડ ગબડતો પડ્યો પંડ ક્યાં?
અને ધબક ધબક ધબક ગુર્જરી લે ધબાકા મહા![૬૪] ૧૫૨

વલ્કલરાય

---

૬૧ જુવો મ્હારો બીજો ભણકાર.

૬૨ આ મ્હારૂં અવરોહણ પણ કેવું ભવ્ય છે કે તેને જોતાં આકાશની આંખમાંથી આંસુ પડે છે? ધ્વનિતાર્થઃ આ અવરોહણને લીધે ગગનમાંથી ભલે પૃથ્વી પર પાણીની વૃષ્ટિ થાય, પણ એ 'પૃથ્વી' એવી પ્રથમથી જ મહાસૂકી છે કે એ પાણી તે પર પડી તુરત તેમાં શોષાઈ જશે, અને એ પૃથ્વીને લીલાભર કરવાની કશી આશા રહેશે નહીં

૬૩ વિચારપ્રધાન કવિ બ્રાઉનિંગે પોતાની કવિતામાં જેવું નાટયવિધાન બતાવેલું, તેવું વિધાન મેં પણ અહીં દાખવ્યું છે. ઉત્તરાયણમાં વિચારનાં ઝાંખરાં વધતાં ગયેલાં હશે કે તેમાં પૃથ્વીપર ચાલતાં પદ ગુંચાવાઇ જતાં કંઇ અકસ્માત થઈ ગયો હશે કે શું એવા ભણકાર આવ્યા.

૬૪ મ્હારી જ્યોતિકણીની છેલ્લી પંક્તિ તો ત્હમે વાંચી છે ને? એ આદર્શરૂપ પદ્યબંધ અને કાવ્યને મ્હારા નવીન પુસ્તક "આપણી કવિતા કમરૂંધી" માં મ્હારા ઇષ્ટ મિત્ર રા. રામપેરાયણે વીસમી સદીના ઉગતા વિચાર–પ્રધાન ગુર્જર કવિયુવકો સમક્ષ મ્હારા તરફથી દાખલ કીધું છેઃ આ અવરોહણમાં ચાલતાં ગબડી જવાયું છે ને પૃથ્વી સરી ગઇ છે. એ નથી રહી અક્ષર મેળ, નથી રહી માત્રા મેળ કે નથી રહી પંજાબમેલ? એ તે હવે બારના ડબ્બા ઘસડતું રહી ગયું ગુડ્સટ્રેન ગાડું! બિચારી ગુર્જરી તે બીજું શું કરે? ન અન્યથા!

શ્લોક

અગણિત કળત્રાસો ભ્રષ્ટ પ્રાસાનુપ્રાસો.
કવન અતિ અરિષ્ટાપેક્ષિત ક્લિષ્ટ ગ્રાસો,
ન હિસત કવિતાનાં સ્પષ્ટ કે ઇષ્ટ ગાતર્
ઝટ ઇહિ રચનાપે ફેરવો, ભ્રાત, કાતર્ !

— વલ્કલરાય

અનુચિત પરિહાસો અટ્ટહાસોપહાસો,
અગર કવિ અરિસ્ટોફેનિસે તો વધાવ્યા,
નથી રસતઃપિ એ શુદ્ધ કે શિષ્ટ ભ્રાતર્,
અપરસરચનાએ માત્ર રાચે કપાતર્.

— બ. ક. ઠા.

સાંબેલું

(વલણ)

સાંબેલું સહુ લાવિયા, પડતાં ભાગ્યા પાય રે,
શ્રવણ રમણ ગિરિધર કરી ઘડે ગોકુળ ઘાટ ઘણાય રે.

રાગ : ધનાશ્રી

સુંદર પંડ્યા સત્ર ઉજવતાં કહેતા ભલીભલી વાતજી,
ગોખલે ખંડે ચિત્ર ચીતાર્યાં જય જય કવિની ખ્યાતજી! ૧

લાધ દીધી, બધામણી દીધી લાધનારો વળી સાથજી,
સાંબેલું લઈ ફરે ઉજાણી જય જય વૈકુંઠનાથજી! ૨

કવિશ્રી કહે, અમો સૌ જોગવશું દેખાડો નવ દંતજી,
સાંબેલું નક્કી શણગારવું સાગે આવી વસંતજી! ૩

ટૂંકી વેળ ને કથની લાંબી છંદ દીધા સૌ ત્યાગીજી,
કોની તે માત્રા ને કોના તે ગણ? લીધાં ડોલન ગુંજન માગીજી! ૪

કવિશ્રી સાંબેલે ચાલ્યા સીમર્યા શ્રી વ્હીટમેનજી,
વણ લખિયો સંદેશો ઉચરે, લ્હે લાગી દીન રેનજી! ૫

ભરછક આંબાની મંજરીઓ તેમાં કોયલ બંધજી,
સર્જનજૂતી મોરલી વાતાં જામે ઉષા વસંતજી! ૬

ડોલન મુખે તોબરો બાંધ્યો ખખડે માંહી વિચિત્રજી,
કુંજે કુંજે કુસુવલ્લરીઓ ઝુલવે બ્રહ્મ પવિત્રજી! ૭

સાગર ઊંડો બાથ ન આવે કાંઠે ફીણની ઝાંયજી,
રણ જિતવા કાંત બની ડોલે ડોળા ડહોળણ માંયજી! ૮

આવો જોગંદર ને જોધડા! આવો જતી જટાળજી,
ભડકાનો ભેખ ઘો છંદોને, લ્યો ડોલન કરતાળજી! ૯

તડબુચ ખડબુચ બાપને બેટા રાખ્યા સાથે ભેળાજી,
તુળશી મૂખ શ્રી વેદ ભણે ને ગાય સીતારામ ચેલાજી! ૧૦

શેઠ વાણોતર શંખ ફુંકે ને શિવજી ભાષણ જવાળજી,
કવિશ્રી નિર્ભય બેઠા ડોલે ભોળવતા જગબાળજી! ૧૧

કળહીણા શબ્દો શું ઝીલે? ઘેલે ઘેલાં સાથજી,
તાલ તજાવે ને ઢાળ ડુબાવે જે જે વૈકુંઠનાથજી! ૧૨

એક લીટી લાંબી થઈ સૂએ બીજી અટકી જાયજી,
દિશા દિશાના દેવ બોલાવે કૌતુક મોટાં થાયજી! ૧૩

તાલે તાલ તૂટેલા દીસે છંદ થયા સૌ વકજી,
અક્ષરમેળ માત્રામેળ કૂટે સૂચવે કવિતા ચકજી! ૧૪

લખે ભુંસે ને વળી ચીતરે, લે ડોલનિર્યનું નામજી,
એ સંઘ ક્યારે કાશી જાશે? જોવા મળ્યું છે ગામજી! ૧૫

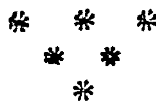
શું જાણે કવિતાનો મહિમા ગુર્જર દેશના લોકજી,
તોડ ફોડ કરીને સૌ વાતે રાખી કવિની નોકજી! ૧૬

સાંબેલું તો લાગે રહેલું પણ વાતાં જાય ફોકજી,
ખાડે ખાડે ને કુશકા નીકળે ભાગે દિલ ને ડોકજી! ૧૭

(વલણ)

તોક અનેરી કવિશ્રી લાવ્યા થઈ ડોલનની ખ્યાત રે,
ધોતીયાં છોડી ઘાઘરી આપશે તે પહેરશે વાઘરી જાત રે! ૧૮

— ક્ષેમાનંદ ભટ્ટ

નામ અને ક્રિયાપદની સંધિનું ભયસ્થાન

આજે ભાઈ! તુજ સુહૃદ તે મિત્રની વાત જાણી
નિત્યે કેવી પ્રિય તરફથી ભેટની થાય લ્હાણી
ને એ આવે મિલન કરવા તે પહેલાં મજેની
ભેટ'ાવે છે પ્રથમ તુજને દાસી સાથે જ તેની!

— શ્રીધર

ઉમેદવાર કવિની સખીને

સખી, આવ્યો દિન તો આ'વો,
સખી, એ યે જીવન લ્હાવો,
આ દશા બની માઠી તે જોવા કોઈ દિન તો આવો,

સખી, કોઈ દિન તો આવો,
અમ સંગત દુઃખનો લ્હાવો,
અમ ભ્રમ નહિ ભાગ્યો શાથી? જોવા દશા ઇજ તો આવો!

સખી ગતિ બની આ છીંકે
સખી આવો તમ મુખ ફીકે
જેથી કવનશેષ આ મારું વખણાતું થાય જરી કે,

સખી ફેજ રહ્યો બહુ ચાખી
સખી ફેજ રહ્યો બહુ સાંખી
મુજ કાવ્યપ્રતિષ્ઠાના જો આ સહુ હાલ થયા રહું દાખી.

સખી બૂડી ગયાં સૌ વર્ષો
સખી બૂડી ગયાં સૌ વર્ષો
ના પીઠી ચોળવા હર્ષો હવે કોઇ દિન તો આવો,

સખી ધોળકાના રહેવાસી
સખી, નથી ફોઈ કે માસી
કથી ઊંટ વૈદાંના પ્યાસી અમે મુંડવાના અભ્યાસી,

સખી, કોઇ દિન તો આવો
સખી, ઘડી ઘડીનો લ્હાવો
આ 'વાડા'નો ગોટાળો તમને શાથી ન ફાવ્યો આવો?

સખી ધુળને પથે પધારો
સખી ખડખમ ઘેર પધારો
તમ વિણ પંકાવા નથી મારે આ જીવનમાં વારો!

સખી આયુ જાય ઘટી રે !
આ આયુ જાય ઘટી રે !
મુજ ટૂહૈકા ના પઢ ધીરે ? સખી ટૂહૈકા ના પઢ ધીરે ?

આ ભણકારા વિન ઘોડે
આ બકબુખારા જોડે
સખી, કાવ્યકોથળો ખૂલે, પછી પોલ ફુટી સૌ મોડે,

સખી! બર્નાર્ડ શૉ ના મોટો?
તો કાલીદાસ શું ખોટો?
સખી! ફુટી ગયો પરપોટો એ ચોરીનો ક્યાં જોટો!

સખી, ડરબી મેં દોડાવી
સખી, ડરબી મેં દોડાવી
સખ્ત છીંક ખરે ત્યાં આવી ને ગોકળગાય જીતાવી,

સખી, ધગટ ધોકો ધધણે
સખી, ધગટ ધોકો ધધણે
આ સાક્ષર ડબ્બો ખખણે, સખી! ખાલી ડબ્બો ખખણે.

સખી, ગમે તેમ આ લ્હાવો
સખી, આખર કવિનો દાવો
તો કવિત્વનો બડભાગી કરવા કોઇ રીતે બોલાવો!

'રામો રબારી,'

એક અકવિની ટેકના કળાહીન હિસ્સાના દુહા

ભાંભળો છો શું સાલુખા, તારી કાયા જખમાણી,
એક 'ડરબી'ને કારણે તારી છીંકું પીંખાણી.
ઓઢી હતી પ્રસ્થાનમાં કસમાં, દી કૈં સાખ!
શાયરો ન્હૈ થયો દાં'ડમાં ત્યારે નોક એ હેઠી નાંખ!
ઉઘાડું તો સૂગ ચઢે ને મોઢું દિસતું બાઉ!
ગાળ પડે થોડો દિયે, તું ના કહેણી કર હાઉ!
કે'વું ન તારા કાવ્યમાં, ખરચાળા મળે ન રાગ,
શીદ બતાવે તેરમાં વાંકે અંગે ઊંટે-ભાગ!
ડબ્બો મેલ્યો કાવ્યનો ને બમણી બળની વાત,
સુંદર બેટાઇ ભણુતરી, ખરે ધગટે વાળ્યો દાટ!
"આ લખ, તું લખ! રહૈ ગયું. જાણે સૌ એ હેઠો ચોર,
સરજ્યો અ-કવિ એટલે કયમ રાખે મનમાં તોર?
આડી લીટી ધગટની, પોત પલકિયાં ભટ્ટ,
ઇ શાણાં બોલે, કિયે ફૂહેને છીંકે થઇ આફત!
"શીખવજો-પૃથિવી પતિ!" શું પૂછો સેહેની બરડ!
પૃથિવી જોડાણી નહિ, આ તો ખાલો ખેલ છે ભરડ!
ઘેલો લાવે ઇ કલા, ત્યારે હાલ થયા એ યાર!
એ મે'તાજી મુંડાવવા-શું ચડશે તારી વ્હાર?
રે ચર્ચાયો તો ભલે, રચતો મા ફરી કૂચ?
વાણીગતે માઠું કર્યું એથી ભુંડી રાખી મૂછ.
નહિ વાણી-નહિ કૈં કળા-નહિ કવિતા, નહિ સાર!
પણ તો ફોગટ વેવલાં ના કવિના કર યાર!

— 'રામો રબારી'

સખી આયુ જાય ઘટી રે!
આ આયુ જાય ઘટી રે!
મુજ ટૂહૈકાના પઢ ધીરે? સખી ટૂહૈકાના પઢ ધીરે?

આ ભણકારા વિન ઘોડે
આ બકબુખારા જોડે
સખી, કાવ્યકોથળો ખૂલે, પછી પોલ ફુટી સૌ મોડે,

સખી! બર્નાર્ડ શો ના મોટો?
તો કાલીદાસ શું ખોટો?
સખી! ફુટી ગયો પરપોટો એ ચોરીનો ક્યાં જોટો!

સખી, ડરબી મેં દોડાવી
સખી, ડરબી મેં દોડાવી
સખ્ત છીંક ખરે ત્યાં આવી ને ગોકળગાય જીતાવી,

સખી, ધગટ ઘોકો ધધણે
સખી, ધગટ ઘોકો ધધણે
આ સાક્ષર ડબ્બો ખખણે, સખી! ખાલી ડબ્બો ખખણે.

સખી, ગમે તેમ આ લ્હાવો
સખી, આખર કવિનો દાવો
તો કવિત્વનો બડભાગી કરવા કોઈ રીતે બોલાવો!

'રામો રબારી,'

ગોકુળગાયની કરચી

હાય રે હલામણુ રે પોકળરામની ! –
જો જો મથામણુ રે ગોકળગાયની
સંભારિયાં સોનેટ સોડે મથામણુ રે ગોકળગાયની !

ઘુઘરી જાતની રે ઢંગે છે જોગણી
પારા શી ફૂટળિયાળી મથામણુ રે ગોકળગાયની !

ઢીંગલા ઢીંગલી રે વંધ્યાનાં વેવલાં
ઝરખે અંતરને અડકતાં મથામણુ રે ગોકળગાયની !

ચાલ પ્રસ્થાને રે માંદલા શી લાગે
માપણી ચૌદ ગંઠાની મથામણુ રે ગોકળગાયની !

આઠમ પર નોમની રે વાવડી યે ચસકી
પોલા પોરસવાળી મથામણુ રે ગોકળગાયની !

શાયરીનાં પીપો ને મહીડાં ભેજાનાં
સોનેટ ગાઇ ગાઇ ઠલવે મથામણુ રે ગોકળગાયની !

હાય રે હલામણુ રે પોકળરામની
કાચી ઘડામણુ રે પાકટરામની ! ગોકળગાયની !

— "શેષાદ્રિ"

પાઠકની ચોપી છીંક!

ડરવાનું શું હોય જરીકે,
સરસ્વતીના શ્રેષ્ઠ ધનિકે,
આસ પડ્યા ર્‌હે જીભ નજીકે
પાઠકની છીંકે!

શું કહ્યું છે શયદા સાદીકે,
ગુર્જરીના ઉર્દૂ માલિકે,
ગળું કાપ્યું કો કવિનાપીકે
પાઠકની છીંકે!

બીડયું શું નિજ મુખ પુંડરીકે,
તુલા ડગાવી દીધ વણિકે
ચોંકી ઠોકર ખાધી પથિકે
પાઠકની છીંકે!

જડજો વાણી મ્હેલ સ્ફટિકે
હીરા મોતી લાલ અકીકે
પછી પરવા કરશો ન ઘડીકે
પાઠકની છીંકે!

ઠાકોરિયા કવિ ટકટક ટીકે
આભા થઇ અંતરમાં ધીકે
પ્રાસ પૂર્યો શા નવલ પ્રતીકે
પાઠકની છીંકે!

પાઠકજી! જોશો મુખ ફીકે,
નામ ડૂબાડયું કર પોતીકે,
વાણી દરિયે જડ નાવિકે
પાઠકની છીંકે!

— 'શેષાદ્રિ'

લોભમાં ફસાવવા બધાં જબ્બૂન;
ભરી પલાંઠી ધ્યાનલીન,
હવે ધરી 'ગુલે' યકીન,
હું કવિ ન થાઉં[1] શું એવી આવી છે સળંગ ધૂન[2] !

૨

વદો શું એ ! લડું ન હુંય !
ન કોઇ આવતીજ મુજ વેણુ તુલ્યઃ
ટેકરા કુદાવતો શોં વાઉં હુંય !
છંદદૃષ્ટિ પૃથ્વીમાં[3] ઉગાડતી મૂળો[4] અમૂલ્ય!
ન ઐસક્રીમ[5]:
ન ડીંચ લૂં[6]:
લડું હું તો બની જ ભીમ,
વેણુને ઉડાડી સીમ
લૌં કલમ કરાલઝાળઃ
—કરૂં હું વાણી રાણીના શું તાડિકા[7] સમા જ હાલ !

---

૧ થઉં. આ થઉં, હઉં, લઉં, આદિ શબ્દોના આપણે શ્વાનોચ્ચાર કરીએ છીએ, માટે તે પ્રમાણે જ ઉચ્ચારોચિત જોડણી રાખી છે.

૨ સળંગ પૃથ્વી ને સળંગ ગુલબંકી લખી જવાની ધૂન.

૩ જમીનમાં તેમજ 'પૃથ્વી છંદ'માં તમે મારી કરો પણ અટકયા વગર ગમે તેમ ને ગમે ત્યાં સમવાની નવીન પૃથ્વી જોઇ છે ને ?

૪ મૂળો. ધોળો મૂળો. આ શબ્દ તો સારે વિચારપ્રધાન છે અને આ પંક્તિનો અર્થ એટલો ઊંડો છે કે સપાટી પરથી જ જોવાની ટેવવાળાને તે ન સમજાય. અમારા મંડળના લેખકોની કવિતા એટલી ઊંડી ગણાય છે કે અમે તેને નાળીયેરની ઉપમા આપીએ છીએ. પણ છાલાં કોટલાં ભાગ્યા પછી પણ તેમાંથી કોપરું પાતળું કે જરાક કે સહજ બંધાયેલું કે માત્ર પાણી પણ નીકળે. પણ હવે આ નવી ઉપમા જુવોઃમૂળો—ધોળો ખાવાનો મૂળો જમીનમાં છોડના મૂળરૂપ રહે છે ને લીલાં પાતરાં જમીન ઉપર ઊગી લહેરાય છે. જે માત્ર પાતરાં જ જોય તેને મૂળો નહીં દેખાય. એ તો આખો છોડ ખેંચી કહાડે ત્યારે જ મૂળો મળે, અને તે જમીનમાંથી પાવડા કોદાળી લાવીને ખણીખોતરીને પછી જ કહાડી શકાય.

૫-૬ એ કવિતા કંઇ ઐસક્રીમ જેવી નથી કે મોંમાં નાખતાં દાંત કળે, ચવાય નહીં ને ગળે ઉતરી જઇ શરદી કરે, કે ડીંચલા જેવી નથી કે જોઇ તોડીને ફેંકી દેવાય !

૭ શ્રીરામચંદ્રજીએ તાડિકાનાં નાક કાન કાપ્યાં હતાં તેમ આ પદ્યવાણીમાં પણ એવી જ કાપકૂપ થઈ છે.

ન્યાતનું નોતરૂં*

ગુલબકાવલી છંદ†　　　　　　અજીરણ ગીત

ખચીત આ ટીકા નવીનઃ
ન ચિત્તવાટિકા અધીન?
કર્યાં અપાર વાર ખૂનઃ
વૃત્ત ઢાળ,
માપ તાલ,

---

*ઇ. સ. ૧૯૨૫માં દીવાળી ટાંકણે ગુજરાતમાં એક મહાન બનાવ બન્યો, તે સર્વને સ્મરણમાં હશે, અને હજી તેના ભણકાર કર્ણમાં અથડાતા હશે. તે વેળાએ અભિનયકળાનો એક મહા નકલકાર ઉત્પન્ન થયો ને તેણે જગતને હાક દીધી કે "જોઉં છું મદીયની લ્હેમોથી થાય નકલ કેમ?" આ મક્કા કે મદીના જેવી 'મદીય'ની બાંગે સૌને ગભરાવી દીધા. આવાહન 'વડીલો'ને હતું, એટલે 'છોટીલાઓ' તો સીસોટી વગાડતા આ "બાંકી નજરીયાં, પતલી કમરીયાં" જેવું 'ગુલબંકી' નૃત્યગીત તાલબંધ પગ ઘસતા એના મૂળ લેખકની સાથે ગુલાંટતા ઊડવા લાગ્યા! આ છોટીલાઓનું 'સહૃદય પાઠકમંડળ' એ બંકીલી અદ્‌ભુતતા પર વારી જતું મુગ્ધ બેઠું હતું, ત્યાં તેમના વડમુછાળા ને પેટપોખાળા ગોરજી સાત ગાઉ પર ન્યાત જમી આવીને ગાડી છોડીને બેઠા, છોટીલાઓએ નૃત્યગીતની વાત બંધ કરી ગોરજીને ન્યાત જમણથી ચ્હડેલા ઘેન પર અને તેમણે ફીંધેલાં લાડુ ને પકવાનોના ખૂન પર ટકોરબંધ ટીકા ચલાવી. ગોરજીને ક્રોધ ચ્હડયો અને તેમણે તુરત પોતાનું 'અજીરણ ગીત' શરૂ કર્યું. ગોરજીની રસનાવૃત્તિ અભિધારપ્રધાન હોવાથી તેમણે 'ગુલબંકી'ની 'ગુલબકાવલી' બનાવી લીધી. આ 'અજીરણ ગીત' અભિનય ગીત થતું થતું 'અવિનય ગીત' થઇ જાય છે, પણ એ 'અજીરણ'ની ઉપાધિ જ એવી છે, અને આ કાવ્ય વિચારપ્રધાન છતાં લાડવાપ્રધાન વધુ હોવાથી, ત્યાં બીજું પરિણામ શું આવી શકે? ન અન્યથા!

હવેથી, અથ ચ, હવે પછી આવતી આ અદ્‌ભુત ગીતની ટીકા, તેમાંની ખાસ જોડણી, યતિસ્વાતન્ત્ર્ય અને ક્ષતિપારતંત્ર્ય સાથે, સ્વયં ગોરજીએ જેવી લખેલી તેવી જ અહીં ઉતારવામાં આવી છે. "ગાંડી ગુજરાત" એ માનશે? ન જાને!—સંપાદક.

†આ છંદના નવા નામનું રહસ્ય આ રહ્યું: 'ગુ'=ગુરૂ, 'લ'=લઘુ, 'બક'=શુદ્ધ ધોળાં બગલાં, 'આવલી'=હાર=પંક્તિ, જોયું? કેવો ગૂઢાર્થ આ વિચારપ્રધાન નામકરણમાં સમાયલો છે! 'ગુરૂલઘુ' (મોટાં નાનાં) બગલાંઓની પંક્તિ. હવે એમાંનો શ્લેષાર્થ જુવોઃ ગુલ= ગુલાબનાં ફુલો, બ. કઃ કર્તાના નામના પ્રથમાક્ષરો, અને 'આવલી'=હારઃ બ. ક. ને અર્પણ કરેલો ગુલાબનાં પુષ્પોનો હાર! હવે એ ગુરૂ લઘુનો બંધ બાંધ્યા છતાં લઘુ બગલાંઓ ઘણી વખત સાથે લાગાં પંક્તિમાં પેસી જાય છે, તેને કેમ અટકાવી શકાય? બકજાતિ જ એવી છે એટલે એ પ્રત્યે સૌએ આંખમીંચામણાં કરવાં.

લોકમાં ફસાવવા બધાં જબ્બૂન;
ભરી પલાંઠી ધ્યાનલીન,
હવે ધરી 'ગુલે' યકીન,
હું કવિ ન થાઉં[1] શું એવી આવી છે સળંગ ધૂન[2]।

૨

વદો, શું એ ? લડું ન હુંય।
ન કોઇ આવતીજ મુજ વેણુ તુલ્ય:
ટેકરા કુદાવતો શૉ વાઉં હુંય।
છંદવૃષ્ટિ પૃથ્વીમાં[3] ઉગાડતી મૂળો[4] અમૂલ્ય।
ન ઐસક્રીમ[5]:
ન ડીંચ લૂ[6]:
લડું હું તો બની જ ભીમ,
વેણુને ઉડાડી સીમ
લૌં કલમ કરાલઝાળ:
—કરૂં હું વાણી રાણીના શું તાડિકા[7] સમા જ હાલ।

---

૧ થઉં. આ થઉં, કઉં, લઉં, આદિ શબ્દોના આપણે આનોચ્ચાર કરીએ છીએ, માટે તે પ્રમાણે જ ઉચ્ચારોચિત જોડણી રાખી છે.

૨ સળંગ પૃથ્વી ને સળંગ ગુલબંકી લખી જવાની ધૂન.

૩ જમીનમાં તેમજ 'પૃથ્વી છંદ'માં તમે મારી કરો પણ અટક્યા વગર ગમે તેમ ને ગમે ત્યાં સમવાની નવીન પૃથ્વી જોઇ છે ને ?

૪ મૂળો. ધોળો મૂળો. આ શબ્દ તો સારે વિચારપ્રધાન છે અને આ પંક્તિનો અર્થ એટલો ઊંડો છે કે સપાટી પરથી જ જોવાની ટેવવાળાને તે ન સમજાય.. અમારા મંડળના લેખકોની કવિતા એટલી ઊંડી ગણાય છે કે અમે તેને નાળીયેરની ઉપમા આપીએ છીએ. પણ છાલાં કોટલાં ભાગ્યા પછી પણ તેમાંથી કોપરું પાતળું કે જરાક કે સહજ બંધાયેલું કે માત્ર પાણી પણ નીકળે. પણ હવે આ નવી ઉપમા જુવો: મૂળો–ધોળો ખાવાનો મૂળો જમીનમાં છોડના મૂળરૂપ રહે છે ને લીલાં પાતરાં જમીન ઉપર ઊગી લહેરાય છે. જે માત્ર પાતરાં જ જોય તેને મૂળો નહીં દેખાય. એ તો આખો છોડ ખેંચી કહાડે ત્યારે જ મૂળો મળે, અને તે જમીનમાંથી પાવડા કોદાળી લાવીને ખણીખોતરીને પછી જ કહાડી શકાય.

૫–૬ એ કવિતા કંઇ ઐસક્રીમ જેવી નથી કે મોંમાં નાખતાં ફાત ફાવે, ચવાય નહીં ને ગળે ઉતરી જઇ શરદી કરે, કે ડીંચલા જેવી નથી કે જોઇ તોડીને ફેંકી દેવાય।

૭ શ્રીરામચંદ્રજીએ તાડિકાનાં નાક કાન કાપ્યાં હતાં તેમ આ પદવાણીમાં પણ એવી જ કાપકૂપ થઈ છે.

ન્યાતનું નોતરૂં*

ગુલબકાવલી છંદ†　　　　　　　　અજીરણ ગીત

ખચીત આ ટીકા નવીનઃ
ન ચિત્તવાટિકા અધીન?
કર્યાં અપાર વાર ખૂનઃ
વૃત્ત ઢાળ,
માપ તાલ,

---

*ઇ. સ. ૧૯૨૫માં દીવાળી ટાંકણે ગુજરાતમાં એક મહાન બનાવ બન્યો, તે સર્વને સ્મરણમાં હશે, અને હજી તેના ભણકાર કર્ણમાં અથડાતા હશે. તે વેળાએ અભિનયકળાનો એક મહા નકલકાર ઉત્પન્ન થયો ને તેણે જગતને હાક દીધી કે "જોઉં છું મદીયની લ્હમોથી થાય નકલ કેમ?" આ મક્કા કે મદીના જેવી 'મદીય'ની બાંગે સૌને ગભરાવી દીધા. આવાહન 'વડીલો'ને હતું, એટલે 'છોટીલાઓ' તો સીસોટી વગાડતા આ "બાંકી નજરીયાં, પતલી કમરીયાં" જેવું 'ગુલબંકી' નૃત્યગીત તાલબંધ પગ ઘસતા એના મૂળ લેખકની સાથે ગુલાંટતા ઊડવા લાગ્યા! આ છોટીલાઓનું 'સહૃદય પાઠકમંડળ' એ બંકીલી અદ્‌ભુતતા પર વારી જતું મુગ્ધ બેઠું હતું, ત્યાં તેમના વડમુછાળા ને પેટપોખાળા ગોરજી સાત ગાઉ પર ન્યાત જમી આવીને ગાડી છોડીને બેઠા, છોટીલાઓએ નૃત્યગીતની વાત બંધ કરી ગોરજીને ન્યાત જમણથી ચ્હડેલા ઘેન પર અને તેમણે કીધેલાં લાડુ ને પકવાનોના ખૂન પર ટકોરબંધ ટીકા ચલાવી. ગોરજીને ક્રોધ ચ્હડયો અને તેમણે તુરત પોતાનું 'અજીરણ ગીત' શરૂ કર્યું. ગોરજીની રસનાવૃત્તિ અસિધારપ્રધાન હોવાથી તેમણે 'ગુલબંકી'ની 'ગુલબકાવલી' બનાવી લીધી. આ 'અજીરણ ગીત' અભિનય ગીત થતું થતું 'અવિનય ગીત' થઇ જાય છે, પણ એ 'અજીરણ'ની ઉપાધિ જ એવી છે, અને આ કાવ્ય વિચારપ્રધાન છતાં લાડવાપ્રધાન વધુ હોવાથી, ત્યાં બીજું પરિણામ શું આવી શકે? ન અન્યથા!

હવેથી, અથ ચ, હવે પછી આવતી આ અદ્‌ભુત ગીતની ટીકા, તેમાંની ખાસ જોડણી, મતિસ્વાતન્ત્ર્ય અને ક્ષતિપારતંત્ર્ય સાથે, સ્વયં ગોરજીએ જેવી લખેલી તેવી જ અહીં ઉતારવામાં આવી છે. 'ગાંડી ગુજરાત" એ માનશે? ન જાને!—સંપાદક.

†આ છંદના નવા નામનું રહસ્ય આ રહ્યુંઃ 'ગુ'=ગુરૂ, 'લ'=લઘુ, 'બક'=શુદ્ધ ધોળાં બગલાં, 'આવલી'=હાર=પંક્તિ, જોયું? કેવો ગૂઢાર્થ આ વિચારપ્રધાન નામકરણમાં સમાયલો છે! 'ગુરૂલઘુ' (મોટાં નાનાં) બગલાંઓની પંક્તિ. હવે એમાંનો શ્લેષાર્થ જુવોઃ ગુલ=ગુલાબનાં ફૂલો, બ. કઃ કર્તાના નામના પ્રથમાક્ષરો, અને 'આવલી'=હારઃ બ. ક. ને અર્પણ કરેલો ગુલાબનાં પુષ્પોનો હાર! હવે એ ગુરૂ લઘુનો બંધ બાંધ્યા છતાં લઘુ બગલાંઓ ઘણી વખત સાથે સાગાં પંક્તિમાં પેસી જાય છે, તેને કેમ અટકાવી શકાય? બકજાતિ જ એવી છે એટલે એ પ્રત્યે સૌએ આંખમીંચામણાં કરવાં.

ધૂળમાં ધપાવતો હું લાડુ કેરી મીઠપે!
ઘુંઘરા બજાવતા ખડં ખડં ખડં ખડંગ
ગામ પાદરે જઈ રહ્યા બળદ તરંગરંગ[10]
આવી ગાડી છોડી મેં ખુશાલ ગામગોંદરે,
ન્યાતિલોકને જતા દીઠા પટેલ-નોતરેઃ
લે ગયા મનેય સંગમાં અટંગ ભૂખતંગ!

૬

હું જમું? જમું ન કેમ?
જમણ જીંદગીની નેમઃ
હોય પેટ તો ખવાય,
દાંતથી બધું દળાય,
કંઠ કેળવ્યે ગવાય,
લાખ લાખ ચાળણીથી સકલ અક્કલ જો ચગાય;
હાયવાય છોડી ખાય,
પૃથ્વી પ્રોઢી એમ ગાય
ગુલેબકાવલીની માંય,
ચખાય તો ચવાય ને ચવાય તો બધું દબાયઃ[11]
અમન ચમન જમણથી શું જનમનું ન હેમક્ષેમ?

૭

ખાવું બેસી પંગતે
ન્યાતિભાઇ સંગતેઃ
પેટતંત્ર બંધમુક્ત રાખવું જ આવતાં[12]
ધોતિયું ઉતારીને અબોટિયું ચ્હડાવતાં,
મંત્રના ઉચ્ચારમાંય રનાયુ સૌ લડાવતાં.
શ્લોક કૈં સુભાષિતો તણા બધા રૂડા વદે,
સુણે બદે સદે ન તોય તાલ દે પદે પદે;
વદ્યો પ્રચંડ શ્લોક હુંય અગમ્ય આમ રંગતેઃ

---

૧૦ મોજાંની પેઠે રેલતા ને ઉછળતા.

૧૧ આ આખા સ્તબક (પેરેગ્રાફ)માં બહુ ઊંડી ફલીલો વપરાઇ છે, અને જમણશાસ્ત્રના મૂળ સિદ્ધાંતો બાંધ્યા છે. વળી એમાં લઘુ બગલાં વધારે પેસી ગયાં છે, પણ જમણની વાતમાં પશુ પંખી પણ એમ જ ભરાઇ જાય છે. 'અક્કલમાંનું 'અક્'નું બગલું ગુરુ એટલે મોટું છે, પણ અહીં તેની ડોક ને ચાંચ દબાવી લઘુ-નાનું કીધાં વિના પંક્તિ ઠરતી નથી.

૧૨ પેટને મોકળાશ આપવા અગાઉથી જ ધોતિયાના બંધ ઢીલા રાખવા એવો ગૂઢાર્થ છે.

૩

વડું તિરથ વડોદરું,
આવ્યું ન્યાત નોતરું,
ફૂલ પાન ફોતરું:
બ્રાહ્મણે સદા ન બેસી ખાવું છાલછોતરું.
વીસ પ્હોર ઉપવાસ,
મળે ન દર્ભના ય ગ્રાસ;
ખાવું તો છ[૮] માત્ર શ્વાસ;
દક્ષણા વિના પડ્યું છ ખાલી ઇસકોતરું!
મા-પ-હી ન છંદહ્રાસ,
લા ડુ હી ન ભૂખત્રાસઃ
જૌં ધની પડોસી પાસ,
ગાડી બ્હાર કહાડી હાથ ઝાલી રાસ,
ઉસબ જુસબ વૃષભ[૯] બેઉ કાબરા હું જોતરું.

૪

ધસંત ગાડીએ ચ્હડું,
બેસી મારું ઉચ્ચારઃ–
હાથમાંની રાસ ખેંચી વાળું બેલપૂછડું!
–હાસહૂસ, ધામધૂસ, કૈં બરાડું લાખવારઃ
હાંક, મુજ બાપુ, હાંક,
પેટમાં ન એક ટાંકઃ
પૂછ પેટ પીઠ પર પરાણીના પડે પ્રહારઃ
જુવો છું શો હું હાંકનાર!
ઉડે જ બેલપૂછડું, જુવો, શું મ્હારું મૂછડું!

૫

આંખડી નચાવતો પલક પલક ફલાક હું:
જીભડી લડાવતો સડક સડક સડાક હું;
હાથને ચલાવતો ઝપાટ બેલપીઠપે,
ડુંગરા કુદાવતો,
ગઢેરને ગુંદાવતો,

---

૮ છ. ખાવામાં કશું નહીં પણ માત્ર શ્વાસ છે, કેમકે આપણે શ્વાસ 'ખાઇએ' છીએ. મારી કવિતામાંના આ 'છ'ને અંકશાસ્ત્રના 'છ' સાથે કોઇએ ભેળવી દેવી નહીં.

૯ બળદ. ઉસબ જુસબ એ બેઉ કાબરા બળદનાં નામ છે.

લંબકર્ણથી ભુંકાય,
કૂટદંતથી[17] દબાય,
નાક સૂસવાય તેમ પેટની બને પુનેમ![18]
કૈંક? ના બકું નવું;
ખાનપાનનું પુરાણ વર્ણવું;
ચંદ્રચાંદલે ગુંથેલ વ્યોમમાંય વાદળું,
બંધ ગાદળે પડેલ તેમ અંધ માંદલું:
ઊછળી મચાવું ધૂન,
ખાનશૌર્ય ઐનમૂનઃ
લૅંગોટજાતિપુટ[19] સમી લગોપજાતિમાં[20] કવું!
શું હું લવું? ભલે લવું:
ધવડ ખવડ ચવડમાં જ બકત ભુંકણ એમતેમ!

૧૦

હવે સુણોજી મુખ્ય વાત!
આવ્યું અંત દાળભાતઃ
કેમ એ લીધા વિના ઉઠાય ને ગવાય ખ્યાત?
'દાલઝાલ'[21]ના ભણ્યે થયું શું?–ખાવ દાળભાત!
ભાતભાતના વઘાર આપી ખૂબ ચાળવી,
વાલ દાળ માલ માલ થાળ થાળ ઢાલવી!
જાતજાતનાં અચાર ભૂખને જગાડવા
મુક્યાં લગોપજાતિમાં વિચારને ઉઠાડવા
અકર વકર કૈં કરૂં, બનું ન કોઇથી ય મ્હાત!

---

૧૭ કૃત્રિમ દાંતથી.

૧૮ ખાતાં ખાતાં પેટની તિથિ પણ વધતી જઇ આખર તેની પુનેમ બને છે. પેટનો ગોળાકાર પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવો જ લાગે છે.

૧૯–૨૦ 'ગુલબંકી'નું બીજું નામ તેના સર્જકે 'લગોપજાતિ' રાખ્યું હતું, તે ગોરજીના કર્ણમાં 'લંગોટજાતિ' જેવું સંભળાતું હતું. "લઘુગુરૂની ઉપજાતિ તે લગોપજાતિ" પણ એ પોતાનું જ બાંધ્યું બંધારણ અર્વાચીન કાલના વિચારપ્રધાન કવિઓ 'લેખવે બેખવે શેનાં જે'! હવે 'લંગોટજાતિપુટ'નો અર્થ કરીએઃ લં=લઘુ, ગ=ગુરૂ, ઉટઃ પાંદડું, પાતરૂં, જાતિ=જાત, ગોત્ર, અને પુટ=દડીઓ; "લઘુગુરૂ (નાનાં મોટાં) પાતરાંની જાત એકઠી કરીને બનાવેલો દડીઓઃ" આવો પ્રચંડ ગૂઢાર્થ સમજવાને 'આમ વર્ગને નથી હોતી જ્ઞાનેન્દ્રિય' કે શ્વાનના જેવી દૂરથી જ જાણી લેવાની ઘ્રાણેન્દ્રિય! અને આ કલ્પનાપ્રભાવ જોયો? ન્યાતના જમણમાં પાતરાંના દડીઆ તો ખૂબ વપરાય, એટલે તેને આ કવનમાં દેવા સારી કલ્પના પ્રભાવથી (લાલિત્યને તો હું ગણતો જ નથી કેમ કે પ્રભુએ મને તે આપ્યું જ નથી) લાવીને પરોક્ષ તેમ જ અપરોક્ષ વર્ણન કીધું છે!

૨૧ ફારસી ભાષાના મૂળાક્ષરોમાંના બે-દાલ ને ઝાલ.

"જડે બકાલ જાતમાં જમાત જો નૃસિંગની,[13]
ધ્હડે ન્હડે પડે ન વાત ડાંગની ન ડિંગની:
સખેદ શસ્ત્ર મ્યાન થાય ખાનપાન રંગમાં;
અપંગ પંગુ ડુંગરે ચ્હડે સળંગ પૃથ્વીના પ્રસંગમાં,[14]
ન તો પડે પલંગમાં!"[15]

૮

થાળ! આવી થાળ આ ભરેલ પૂર્ણ ભોજને,
મુકે પુરી અઢાર તોય ના નકાર ડોકને!
ને હસંત બાસુદી–શિખંડ–પૂર્ણ પાતરાં.
વડી વડાં કરંત ખેલ લાડુ સાથ લોચને!
–બ્રાહ્મણો જમે જી તો જ ધન્ય લગ્ન નાતરાં!
ના જમાડતાં ગણાય ગોતરાં[16] કપાતરાં!

થાળમાં દીઠાં પતાલ,
નૈનિતાલ કે નતાલ:

થાળમાં ક્ષુધ્યાં દીઠાં અનંત ઈંદ્રિલોકને;
અપ્સરા કરંત નૃત્ય ત્યાં દિસંત કોકને:
જ્યહાં ઢગે ભરાઇ થાળ ત્યાં ઝગે જી શીશતાલ,
ધસી સફા કરાય ત્યાં મુખે બનંત લાલ લાલ!
આવતા અનેક પીરસે ફરીથી આગ્રહે:
આપને સવાદ એ મળે કદાપિ ના ગૃહે!

૯

હું મકું બકું ન કેમ?
પૂછ ઊગતાં બકાય,

---

૧૩ આ શ્લોક કવિ દલપતરામના "ભળે વધાર ભાતમાં લગાર જો લવિંગનો" એ લીટીથી આરંભ પામતા કાવ્યના જેવો લાગવાથી રખે તેને કોઇ કવિ દલપતરામનું અપ્રગટ સુભાષિત માની લે.

૧૪ અહીં બગલાંઓ પાછાં વધારે સંખ્યામાં ભેગાં થઇ ગયાં છે, એમ કોઈને લાગે, પણ કલાની ખરી ખુબી જ એવી છે કે જમાતની વાત આવી ત્યાં તો ગામ પરગામથી વધારે આવી જ પડવાના.

૧૫ સુભાષિતોની ખુબી જ એ છે કે જેને જ્યાં ગમે ને જેવા અર્થ અને સ્વાર્થમાં લાગુ પાડવા ઇચ્છે ત્યાં ને તેવા અર્થમાં તેની ટોપી બેસાડી દે.

૧૬ ગોત્ર.

ધા મ દો ડ, બાંધછોડ,
ધૈ ા ડ દો ડ, શીશફોડ:
બાર બાર ગામથી વિભટ્ટ વૈદ આવિયા,
બાર બાર ઊંટપીઠ સૂંઠ બાંધી લાવિયા:
ક્વાથ કૈં પચાવડા; ફરી ભરી જમાવિયા,
મુખે બતો છતો મુકી ખવાડી સૂંઠ જોરથી,
પાવડા ભરી પિવાડિયા જ ક્વાથ પ્હોરથી,
ગામ ગાજી ત્યાં રહ્યું કઠોર કંઠ શોરથી!

૧૩

"ગોરજી! કરો ન વ્હેમ,
નાથની થશે જ રહેમ:
પ્રેમ પેટ–લાડુનો રહે છુપો કદાપિ એમ!"–
વૈદ પેટને તપાસતા ત્યહાં તડુમ તડૂમ,
તંબુઓ તણાય તેમ તે દિસંત ઢોલઢૂમ!
–ન્યાત કેરું નોતરું ત્યાં એટલું કશું ઉટાંગ![24]
ઊઠિયો પુકારીને હું મારતો પ્રચંડ બાંગ!
લ્હોં ન, રહોં ન, રહોં ન ગોણુ,
જોં ન, દોં ન, કહોં જ સૌ ન,
વ્હોં ન, થૈં ન, રહોં ન મૌન![25]
અઅ શઅ છૂટતાં મુંજે જીં ચીન શામ રૂમ!
'આ તમારી ન્યાતમાં શું મુખવાસની ન ચાલ?
'આ તમારી શી લગોપજાતિની પદાળી[26] દાળ?'
ઉઠી મને અપાર ઝાળ:
બાલ, તાલ ને કપાળ,
આંખ, કાન, નાક, ગાલ,
ખાંધ, ફાંદ, જાંઘ, ટાંગ:
હસ્ત આંગળાં બધે ફરી રહ્યાં સમસ્ત આંગ![27]

---

૨૪ ગપ્પાં વર્ણન; ગપ્પાં–ગપાટા–ભરી વાતો.

૨૫ ન્યાત પૂરી થયા પછીનું આ તાદૃશ ચિત્ર છે. વધ્યું સધ્યું ખાવાને શ્વાનોની વઢાવઢ પડે છે, અને અહીં ગોરજીના પેટ ઉથલો ખાધાથી એવા જ શુદ્ધ શ્વાનોચ્ચારની હાર એક પછી એક પ્રગટ છે. એમાં સમાયલા ગંભીર અર્થો વાચકે ને પાઠકે કરી લેવા. જુવો, છેલ્લો શબ્દ 'મૌન' કેવો સૂચક છે! લાઈલ્લા, ઇલ્લલ્લાહ!'

૨૬ પદવાળી: હેતવાળી, દયાળી, તેમ પદાળી. સજાતીય ને વિજાતીય પદ જેવાં આવે છે, તેવી લગોપજાતિનાં પદવાળી; નાની મોટી ફાડવાળી એમ અર્થ પરિણમે છે.

૨૭ ઘણા વક્તાઓને સભામાં બોલતી વખતે વિચાર જગાડવાની આવી ટેવ હોય છે.

૧૧

જગા કરૂં ? કરૂં ન કેમ ?
જગા કરૂં હું જેમ તેમઃ
ખાઉં, થોભું, ચાખું, ચોળું પેટમાં પચાડવા!
એક બે કરી પચાસ લાડવા ઘટાડવા
ધાડવાનું ઘી પીધું'તું લાડવા ઉડાડવાઃ
સ્વપ્ન તે ફરી દીઠું
લાગતું સદા મીઠું
લાડવાતણા પહાડ આસમાન જે અડે,
બાસુદીતણી નદી બધે જ દૃષ્ટિએ પડે;
સેકટાતણાં વનો ઝુલી રહ્યાં પગે ખડે;
દૂધ ને દહીંતણા સમુદ્ર ભરતીએ ચ્હડે![22]
શું જમું? કરૂં વિચારઃ-
"ભાત, દાળ કે અચાર,
"ગોરજી કહો શું દૌં? હજી બીજા જમાડવા!"-
સુણી હું જાગી ત્યાં ઉઠયો,
સ્વપ્નદોર તો તૂટયોઃ
લાડવા ગયા! હવે રહ્યું[23] ન દૌં બગાડવાઃ
કાંસતાં કરાંજતાં કર્યું પુરૂં બધું જ એમ!

૧૨

હવે હું બાકી શું વદું?
પેટ ક્હે હું ના બદુઃ
બાસુદીતણી નદીથી ફૂલી સર્વ નાડિયોઃ
હું ઉઠું? ઉઠું જ કેમ?
બધે લટું જ એમતેમઃ
આઠ નવ જણે ધરી પછી મને ઉઠાડિયો;
પાય પીઠ, ચોટલીથી ઊંચકી ઉપાડિયો,
ગાડી લાવી દાબી દૂબી, તે મહીં પછાડિયો!
ઘોર્બાનો હું ગાંસડો પડયો પટેલ-ઓટલે,
ઘેરઘેર ન્યાતવાત ચાલી ચાર ચોટલે:
પ્રચંડ પેટ કેરી પીડ ટાળતાં ન કો ટળે!

---

૨૨ આગાઉ ૮૩-૮૮ પંક્તિઓમાં જેવી થાળમાં દેખાતી મહા કલ્પના ઉદ્‌ભવી હતી, તેવી હવે થાળની બ્હારની દુનિયામાં બ્રાહ્મણના જન્મસિદ્ધ સ્વપ્નાંની કલ્પના ભરતીએ ચ્હડી છે.

૨૩ બાકી રહ્યું.

Do not be dazzled by those shining names,
They too, within them, have their own dark spots,
Dare, dare O critic! and go near the flames,
You'll find black coals and twisted wood in lots!

— KHABARDAR

'ન્યાત આ ઘણી જ સૂમ,
કૈં કીધી ન ધામધૂમ:'
કોટિ કોટિ વાર લોટી લોટી મેં દબાવી ડૂમ:
નાક કાનનાં સુલાખ
બંધ સૌ કરે જરાક:
ગડગડે ગગન ગડાક, પૃથ્વીમાં ઉડે ધડાક,
છાપરાં તુટે તડાક,
પાત્ર ભૂ પડે થડાક—
પ્રચંડ ત્રાડ પ્હાડ ફાડ ભડક ભડડ ભાડ ભૂમ!

૧૪

શું હસો? હસો ન એમ!
ગુલેબકાવલી તણા અનન્ય સ્વર કેરી ધાર,
હા! વસી ઠસી રહી સ્મરાવશે જ વાર વાર:
બાસુદી! શિખંડ! લાડવા! પછી કમાલ દાળ!
—તોય બ્રાહ્મણે ફરી જવું છે ઘેર હેમખેમ
ખોટું મા લગાડશો હું પૂછું એક આ સવાલ:
ક્હો, બીજી થશે શું ન્યાત?—ના, નથી વિચાર હાલ
સ્હણુતો હું ગાડી ધમધમાવી જાઉં ગામ બ્હાર!

— વલ્લભરાય ઠકુરાખોર

Do not be dazzled by those shining names,
They too, within them, have their own dark spots,
Dare, dare O critic! and go near the flames,
You'll find black coals and twisted wood in lots!

— KHABARDAR

લખા ભગતના છપ્પા

આક્ષરોના વાડા કંઈ પડ્યા, તંત્રીઓ વરઘોડે ચઢ્યા,
નિજ મિત્રોનાં કરે વખાણ, અન્ય બધાંની દાણાદાણ;
લખા એ સમજી લેજો સહુ, ઘેર દીકરી ને પરઘેર વહુ!

*

તું તારો નિરખી લે વેશ, કાં બની બેસે આપ મહેશ?
ધૂમકુ કાને ખોસી ફરે, તેથી નહીં અત્તારી ઠરે;
સરવર તીરે બક પણ જાય, લખા ન તે સૌ હંસ ગણાય!

*

સહજ વસે વાણી ચૈતન્ય, તો જ બને કવિતા ત્યાં ધન્ય,
ઘસી ઘસી દે છોલી કપાળ, કવિતા નહિ ઉતરે કો કાળ,
લખા પ્રયત્ને પૂતળું થાય, પણ નહીં અંદર જીવ મૂકાય?

*

કોણ વાદળમાં વીજળી ભરે? કોણ હરણીને અંજન કરે?
ક્યાંથી સુગંધ પામી કસ્તુરી? કેમ ઇક્ષુને મળી માધુરી?
મેઘે કેમ ધનુનું સૌન્દર્ય! લખા એ સર્વ સહજ આશ્ચર્ય?

*

ભારી જબરા કરો પ્રયત્ન, નહીં બને કુદરતનું રત્ન,
સાક્ષરતા મથી કવિતા કરે, પણ પેલી રવિતા નહીં વરે;
લખા ન મર્મ ઉરે આણિયો, આભને તોલે કોણ વાણિયો?

*

સોળ સ્વરો વ્યંજન છત્રીશ, વાણીનો વિસ્તાર વણીશ,
જ્યાંના ત્યાં મહીં રહે ગૂંચેલ, તે તો સૌ ઘાંચીના બેલ;
લખા ત્રેપનનો ફોડે પાર, ત્યાં વાણી વીજળી ચમકાર!

*

કવિ થયો તો વાણી જીત, બાકી તો ઘાણીની રીત,
ભાવ વિચાર ને કલ્પન નવું, નહીં કો પણ ઊંચકાવે ભવું;
લખા વાણી સિદ્ધિ એક મામ! ક્યાં રામાયણ વિણ રહે રામ!

*

ત્રણ ગુણથી કવિતા વિસ્તાર, ભાવ કલ્પના અને વિચાર,
પણ આત્મા તો છે રસવાણ, તે વિણ એ મૃત દેહ પ્રમાણ;
લખા મજાનું એ ચૈતન્ય, છે જડ જેવાં લક્ષણ અન્ય.

*

હું નહીં સાક્ષર કે વિદ્વાન, કવિને રહે કવિતાનું જ તાન,
મુજમાં કાવ્ય ને કાવ્યે હુંય, એ અદ્વૈતે પર ન કશુંય;
કવિ કવે તે કવિતા લખા! કવિતા લખે તે કવિ નહીં સખા!

*

કવિની કવિતા એવી જાણ, રવિની રવિતા સિદ્ધ પ્રમાણ,
સૂરજમાંથી કિરણો ફૂટે, સાગરમાંથી મોજાં ઊઠે,
કિરણો પકડી ભેગાં કરો, મોજાં ઝીલી ખાડો ભરો,
નહીં એ રવિ કે સાગર થાય, લખા ખરા કવિ એમ પરખાય!

*

કોઈ કહે પદ્યે શું થાય? રસ વાક્ય જ કવિતા કહેવાય,
કો કહે કવિતા અર્થપ્રવાહ, જેમ તેમ ગોઠવી પડવું રાહ;
કો કહે જુદું કવિતામાધુર્ય, કો દાખે ડોલનચાતુર્ય,
લખા અશક્તિનાં એ વેવલાં, વૃષ્ટિ કરે છે શું નેવલાં!

*

ઊડનારો આકાશે ચઢે, તરનારો પાણીમાં પડે,
લડે ન વાયુ કે જળ સાથ, નિજ નિજ કળા કસે નિજ હાથ;
પદ્ય ન બંધન કવિતા તણાં, લખા એ તો રાંડયાં કવિપણાં!

*

કવિપદ લેવા મંથન કરે, પણ વાણી સિદ્ધિ નહીં વરે,
કવિ જન્મે ત્યાં કવિતા ફૂટે, કવિતા ફૂટતાં વાણી છૂટે,
નહીં બોલે જીભે જીવતી, લખા એ ભીંત ચીતરી સરસ્વતી!

*

ચિત્ર ચીતારો જે ચીતરે, કલ્પનમાં રહ્યું ઉતરે કરે,
રંગ પૂરે કે રેખા ઘાટ, આંખે વસ્યું ઉતારે પાટ;
શું ચીતર્યું તે ઓળવા પડે, લખા ચીતારો તે શું રડે?

*

દુનિયા અસલી રૂપ જણાય, સૃષ્ટિ અને બ્રહ્માંડ લખાય,
વૃષ્ટિ અને વરસાદ રાંકડા, ત્રિષા અને પ્રાવૃષ ફાંકડા;
સાક્ષરતા શી ગુજરાતીમાં? લખા સીતા રૂડી કે પ્રતિમા?

*

નથી દોષ ગુર્જર જનતણો, ભાર વહો સાક્ષરનો ઘણો,
ગૂંગો બોલે આખું અબ્દ, નહીં સમજે જન તેનો શબ્દ;
લોકહૃદય નીરસ શેં કહે, ખુલ્લું બોલે તો સહુ લહે,
પદે પદે બોલાવે ક્યાંય, લખા એહ ગૂંગાની માય!

*

મહાસાક્ષર ચોળીને શિર, સાત વર્ષે રાંધી રહે ખીર,
સાકર બદલે કાંકર ભરી, જાય ગળે નહીં તે ઊતરી;
રોડાં બહુ આવે 'જ' વચેટ, નામ બહુ પાડયું સોનેટ,
લખા મિયાંની ભેંસ એ થાય, તેને કેમ ડાળું કહેવાય?

*

ગયા પરણવા ઘેલાભાઈ, ભૂલ્યા સસરાનું ઘર ક્યાંહી?
જાનૈયા બોલાવ્યા પૂઠે, ચાલે ચાલે ને માર્ગ ન ખૂટે;
લખા ઘેલાની જાને જવું, ભૂખે મરીને હડધૂત થવું.

*

તીર યશ્તનો અભ્યાસ

અઢી હજાર વર્ષથી "ગાથા" ને "અવેસ્તા"ના સાચા અર્થો માટે ચાલતી આવેલી ગેરસમજ ને અંધાધુંધી-હજારો વર્ષ પછી પવિત્ર જરથોસ્તી સાહિત્ય પર પડતો પહેલીવારનો પ્રકાશ

"બાઇ આઇમાય ખ. રૂ. કામા નિબંધ" ને લગતું સને ૧૯૪૩નું ઇનામ આપણી કોમના યુવાન અને ઉત્સાહી વિજ્ઞાની ને અભ્યાસી મી. હોમી ર. બાનાને તેમના મોટા અંગ્રેજી નિબંધને માટે મળ્યું છે, તે ગઇ તા. ૨૨મી જુન ૧૯૪૬ના "જામે"ના અંકમાં એ લેખને માટે આપણા પારસી અવેસ્તા સ્કોલરોના કદરભર્યા અભિપ્રાયો સાથે પ્રથમ જાહેર થયેલું મેં વાંચ્યું છે, અને તે પછી ગઇ તા. ૨જી નવેમ્બર સુધીમાં તેના નવ હફતા છપાયા છે, તે મેં રસથી વાંચ્યા છે. મી. બાનાએ "તીર યશ્ત" ના સબંધમાં લખાયલા અનેક યુરોપીય તથા પારસી અભ્યાસીઓના લેખોનો પણ અભ્યાસ કીધો છે, અને આ વિષયમાં એ ભાઇએ ઘણીજ મહેનત લીધી છે, તે ખુલ્લું દેખાય છે. આ બધી ખંત માટે હું એ ભાઇને મુબારકબાદી આપું છું.

"તીર યશ્ત"માં નોંધાયલા સિતારાઓ માટે આજ સુધીના અનેક અભ્યાસીઓના લેખોમાંથી એમણે ઇસારા અને સૂચનો ટાંક્યાં છે, અને લેખને પુસ્તકનું રૂપ આપવા લંબાણથી પોતાના વિષયની છણાવણી કીધી છે. હું ઇચ્છું છું કે "તિશ્ત્ર્ય" તીર એ કયો તારો યા કયો તારાપુંજ છે તે આજ સુધીના કોઇ પણ દેશી વિદેશી લેખકે ને અભ્યાસીએ તે શોધી કાઢીને દર્શાવ્યું હોત. પણ આપણા જરથોસ્તી સાહિત્યના અનેક ગ્રંથો મેં વાંચ્યાં છે, પણ કોઇ પણ લેખકને ગાથા અવસ્તામાં સમાયેલા જ્યોતિષજ્ઞાનની ખરી રોશની મળી નથી. આપણું ધાર્મિક સાહિત્ય હજારો વર્ષનું જુનું છે, અને પ્રાચીન ઇરાની શહેનશાહતમાં ચાર મોટી ઉથલપાથલ થઇ ગયેલી હોવાથી પ્રથમ "ગાથા"ના ખરા અર્થનું તેમ જ પાછળથી "અવસ્તાની યશ્તો"ના અર્થનું પરાપૂર્વથી (Traditional) ઉતરતું જ્ઞાન લુપ્ત થયું, અને સાસાનિયન જમાનામાં આપણા ધર્મસાહિત્યને નવેસરથી એકઠું કરવાના અને તેના અર્થો કરવાના પ્રયત્નો થયા, ત્યારે આપણા માનવંત દસ્તુરો અને પહેલવી આબેદો "ગાથા અવસ્તા"ના અસલ અર્થો મેળવી શકયા નહીં. એમ હોવાથી આજ બે હજાર વરસથી આપણે "ગાથા અવસ્તા"ની આસપાસ પ્રથમ પહેલવી, ફારસી અને પછી સંસ્કૃત, ગુજરાતી, અંગ્રેજી વગેરે

ભાષાઓમાં જે સાહિત્ય ઉપજ્જાવ્યું તે બધું મોટે ભાગે તેના મૂળ અર્થથી ને મર્મથી વેગળું ગયલું છે.

મારી આ વૃદ્ધ વયે ઉપલા શબ્દો હું લખું છું તે મેં કીધેલા પુખ્ત અભ્યાસ પછી જ અને મારી આધ્યાત્મિક પ્રાપ્તિઓથી મળેલી બસારતથી, તથા આપણા જ મૂળ થડની શાખા જેવા આપણા હિન્દુ ભાઇઓના વિશાળ ધર્મસાહિત્યનો તથા ખગોળવિદ્યા અને જ્યોતિષશાસ્ત્રનો ઉંડો અભ્યાસ કીધા પછી જ, પૂરતી જોખમદારી સમજીને જ દર્શાવું છું. આ લેખમાં તથા હવે પછી આવનારા બીજા લેખોમાં જે હું પરવરદેગારની મદદથી જણાવીશ તેમજ "ગાથા"ના સંબંધમાં લગભગ મોટાં આઠસેં પાનાંના ગ્રંથમાં મેં જે પ્રકાશ પાડયો છે, તે જાણ્યા પછી આપણા વિદ્વાનોને તથા અભ્યાસીઓને કદાચ મોટો અચંબો થશે.

મારે પ્રથમ જણાવી દેવું જોઇએ કે હું પારસીઓમાં હાલ પડેલા અનેક પક્ષોમાંથી કોઇનો પણ નથી. હું કદી કોઇ પક્ષમાં ભેળાયો નથી. મૂળથી મેં મારો અભ્યાસ સ્વતંત્ર રીતે કીધો છે. હું બી. એ; એમ. એ. પી. એચ. ડી. કે ડી. લીટ્.ની મહા ડીગ્રીઓ ધરાવતો નથી. એક પારસી વિદ્વાને મને તાણો માર્યો હતો તેમ હું તો "Uneducated" કેળવણી લીધા વગરનો, એટલે કોઇ યુનીવરસીટીની દ્વારકાની છાપ વગરનો છું. પણ જ્ઞાન એ કોઇ અમુક છાપવાળાની જ મતા નથી, અને ખરી કેળવણી કંઇ અંગ્રેજોએ અને યુરોપીઅનોએ ઉઘાડેલી યુનિવરસીટીઓમાં જ મળતી નથી. એવી યુનીવરસીટીઓ વગર પૂર્વના દેશોના જનસમાજે કાંઇ જેવા તેવા પંડિતો ને પવિત્ર પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓને પેદા કીધાં નથી. વાંચનાર પાસે તો હું એટલું જ માંગું છું કે એવા બધા પૂર્વગ્રહો (Prejudices) છોડી દઇ માત્ર મારા લેખોમાં જે સત્ય હું દેખાડું છું તે પર જ મનન કરે અને સ્વતંત્રપણે તેનું તોલન કરે. મારી કોમ જીવનભર મારી પાસે કાંઇ પણ કોમની સેવા માંગતી આવી છે ને ખુદાનું ચાહાવું હશે તે આ મારી જિંદગીના છેલ્લા દિવસોમાં પેટે પાટા બાંધીને હું પણ કરી રહ્યો છું. ખુદાની તથા અષો પેગમ્બર સાહેબની મહેરથી મને આપણા ધર્મસંબંધી જે પ્રકાશ મળ્યો છે, તે પવિત્ર ભાવથી હું મારી કોમને ચરણે ધરૂં છું.

આ લેખની અગાઉ મારો "ગાથા"ને લગતો મોટો ગ્રંથ છપાઇ પ્રગટ થઇ શકયો હોત, તો આંપણા મૂળ પાયા પર મેં જે તદન નવો પ્રકાશ જે ફેંકયો છે તે મારાં કોમી ભાઇ બહેનો તેમજ બીજા અભ્યાસીઓ તેનાથી વાકેફ થતાં અવેસ્તાની યસ્તો ને યસ્તોના સંબધમાં વધારે સરળતાથી સમજણ તેમને મળી શકત. પણ હાલમાં તો આજના વિષયને જ પકડીને "તીર યસ્ત"ના સંબંધમાં હું બધો ખુલાસો કરૂં છું તે ધ્યાનથી વાંચી જવાની સૌને અરજ કરૂં છું. એ બધું બરાબર ને પ્રત્યક્ષ સમજાય તે માટે ખગોળનો નકશો—આસ્માનના તારા સિતારાઓ, ગ્રહો, રાશિઓ, નક્ષત્રો વગેરે દર્શાવતો નકશો—જો વાંચનાર પોતાની પાસે રાખશે તો આ બધું સ્પષ્ટ સમજાશે.

ભાષાઓમાં જે સાહિત્ય ઉપજાવ્યું તે બધું મોટે ભાગે તેના મૂળ અર્થથી ને મર્મથી વેગળું ગયલું છે.

મારી આ વૃદ્ધ વયે ઉપલા શબ્દો હું લખું છું તે મેં કીધેલા પુખ્ત અભ્યાસ પછી જ અને મારી આધ્યાત્મિક પ્રાપ્તિઓથી મળેલી અસારતથી, તથા આપણા જ મૂળ થડની શાખા જેવા આપણા હિન્દુ ભાઇઓના વિશાળ ધર્મસાહિત્યનો તથા ખગોળવિદ્યા અને જ્યોતિષશાસ્ત્રનો ઉંડો અભ્યાસ કીધા પછી જ, પૂરતી જોખમદારી સમજીને જ દર્શાવું છું. આ લેખમાં તથા હવે પછી આવનારા બીજા લેખોમાં જે હું પરવરદેગારની મદદથી જણાવીશ તેમજ "ગાથા"ના સંબંધમાં લગભગ મોટાં આઠસેં પાનાંના ગ્રંથમાં મેં જે પ્રકાશ પાડયો છે, તે જાણ્યા પછી આપણા વિદ્વાનોને તથા અભ્યાસીઓને કદાચ મોટો અચંબો થશે.

મારે પ્રથમ જણાવી દેવું જોઇએ કે હું પારસીઓમાં હાલ પડેલા અનેક પક્ષોમાંથી કોઇનો પણ નથી. હું કદી કોઇ પક્ષમાં ભેળાયો નથી. મૂળથી મેં મારો અભ્યાસ સ્વતંત્ર રીતે કીધો છે. હું બી. એ; એમ. એ. પી. એચ. ડી. કે ડી. લીટ્.ની મહા ડીગ્રીઓ ધરાવતો નથી. એક પારસી વિદ્વાને મને તાણો માર્યો હતો તેમ હું તો "Uneducated" કેળવણી લીધા વગરનો, એટલે કોઇ યુનીવરસીટીની દ્વારકાની છાપ વગરનો છું. પણ જ્ઞાન એ કોઇ અમુક છાપવાળાની જ મતા નથી, અને ખરી કેળવણી કંઇ અંગ્રેજોએ અને યુરોપીઅનોએ ઉઘાડેલી યુનિવરસીટીઓમાં જ મળતી નથી. એવી યુનીવરસીટીઓ વગર પૂર્વના દેશોના જનસમાજે કાંઇ જેવા તેવા પંડિતો ને પવિત્ર પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓને પેદા કીધાં નથી. વાંચનાર પાસે તો હું એટલું જ માંગું છું કે એવા બધા પૂર્વગ્રહો (Prejudices) છોડી દઇ માત્ર મારા લેખોમાં જે સત્ય હું દેખાડું છું તે પર જ મનન કરે અને સ્વતંત્રપણે તેનું તોલન કરે. મારી કોમ જીવનભર મારી પાસે કાંઇ પણ કોમની સેવા માંગતી આવી છે ને ખુદાનું ચાહાવું હશે તે આ મારી જિંદગીના છેલ્લા દિવસોમાં પેટે પાટા બાંધીને હું પણ કરી રહ્યો છું. ખુદાની તથા અષો પેગમ્બર સાહેબની મહેરથી મને આપણા ધર્મસંબંધી જે પ્રકાશ મળ્યો છે, તે પવિત્ર ભાવથી હું મારી કોમને ચરણે ધરૂં છું.

આ લેખની અગાઉ મારો "ગાથા"ને લગતો મોટો ગ્રંથ છપાઇ પ્રગટ થઇ શકયો હોત, તો આપણા મૂળ પાયા પર મેં જે તદન નવો પ્રકાશ જે ફેંકયો છે તે મારાં કોમી ભાઇ બહેનો તેમજ બીજા અભ્યાસીઓ તેનાથી વાકેફ થતાં અવેસ્તાની યસ્તો ને યસ્તોનાં સંબધમાં વધારે સરળતાથી સમજણ તેમને મળી શકત. પણ હાલમાં તો આજના વિષયને જ પકડીને "તીર યસ્ત"ના સંબંધમાં હું બધો ખુલાસો કરૂં છું તે ધ્યાનથી વાંચી જવાની સૌને અરજ કરૂં છું. એ બધું બરાબર ને પ્રત્યક્ષ સમજાય તે માટે ખગોળનો નકશો—આસ્માનના તારા સિતારાઓ, ગ્રહો, રાશિઓ, નક્ષત્રો વગેરે દર્શાવતો નકશો—જો વાંચનાર પોતાની પાસે રાખશે તો આ બધું સ્પષ્ટ સમજાશે.

ભાષાઓમાં જે સાહિત્ય ઉપજાવ્યું તે બધું મોટે ભાગે તેના મૂળ અર્થથી ને મર્મથી વેગળું ગયલું છે.

મારી આ વૃદ્ધ વયે ઉપલા શબ્દો હું લખું છું તે મેં કીધેલા પુખ્ત અભ્યાસ પછી જ અને મારી આધ્યાત્મિક પ્રાપ્તિઓથી મળેલી બસારતથી, તથા આપણા જ મૂળ થડની શાખા જેવા આપણા હિન્દુ ભાઈઓના વિશાળ ધર્મસાહિત્યનો તથા ખગોળવિદ્યા અને જ્યોતિષશાસ્ત્રનો ઉંડો અભ્યાસ કીધા પછી જ, પૂરતી જોખમદારી સમજીને જ દર્શાવું છું. આ લેખમાં તથા હવે પછી આવનારા બીજા લેખોમાં જે હું પરવરદેગારની મદદથી જણાવીશ તેમજ "ગાથા"ના સંબંધમાં લગભગ મોટાં આઠસેં પાનાંના ગ્રંથમાં મેં જે પ્રકાશ પાડયો છે, તે જાણ્યા પછી આપણા વિદ્વાનોને તથા અભ્યાસીઓને કદાચ મોટો અચંબો થશે.

મારે પ્રથમ જણાવી દેવું જોઈએ કે હું પારસીઓમાં હાલ પડેલા અનેક પક્ષોમાંથી કોઈનો પણ નથી. હું કદી કોઈ પક્ષમાં ભેળાયો નથી. મૂળથી મેં મારો અભ્યાસ સ્વતંત્ર રીતે કીધો છે. હું બી. એ; એમ. એ. પી. એચ. ડી. કે ડી. લીટ્.ની મહા ડીગ્રીઓ ધરાવતો નથી. એક પારસી વિદ્વાને મને તાણો માર્યો હતો તેમ હું તો "Uneducated" કેળવણી લીધા વગરનો, એટલે કોઈ યુનીવરસીટીની દ્વારકાની છાપ વગરનો છું. પણ જ્ઞાન એ કોઈ અમુક છાપવાળાની જ મતા નથી, અને ખરી કેળવણી કંઈ અંગ્રેજોએ અને યુરોપીઅનોએ ઉઘાડેલી યુનિવરસીટીઓમાં જ મળતી નથી. એવી યુનીવરસીટીઓ વગર પૂર્વના દેશોના જનસમાજે કાંઈ જેવા તેવા પંડિતો ને પવિત્ર પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓને પેદા કીધાં નથી. વાંચનાર પાસે તો હું એટલું જ માંગું છું કે એવા બધા પૂર્વગ્રહો (Prejudices) છોડી દઈ માત્ર મારા લેખોમાં જે સત્ય હું દેખાડું છું તે પર જ મનન કરે અને સ્વતંત્રપણે તેનું તોલન કરે. મારી કોમ જીવનભર મારી પાસે કાંઈ પણ કોમની સેવા માંગતી આવી છે ને ખુદાનું ચાહાવું હશે તે આ મારી જિંદગીના છેલ્લા દિવસોમાં પેટે પાટા બાંધીને હું પણ કરી રહ્યો છું. ખુદાની તથાં અષો પેગમ્બર સાહેબની મહેરથી મને આપણા ધર્મસંબંધી જે પ્રકાશ મળ્યો છે, તે પવિત્ર ભાવથી હું મારી કોમને ચરણે ધરૂં છું.

આ લેખની અગાઉ મારો "ગાથા"ને લગતો મોટો ગ્રંથ છપાઈ પ્રગટ થઈ શકયો હોત, તો આપણા મૂળ પાયા પર મેં જે તદ્દન નવો પ્રકાશ જે ફેંકયો છે તે મારાં કોમી ભાઈ બહેનો તેમજ બીજા અભ્યાસીઓ તેનાથી વાકેફ થતાં અવેસ્તાની યસ્તો ને યસ્તોનાં સંબંધમાં વધારે સરળતાથી સમજણ તેમને મળી શકત. પણ હાલમાં તો આજના વિષયને જ પકડીને "તીર યશ્ત"ના સંબંધમાં હું બધો ખુલાસો કરૂં છું તે ધ્યાનથી વાંચી જવાની સૌને અરજ કરૂં છું. એ બધું બરાબર ને પ્રત્યક્ષ સમજાય તે માટે ખગોળનો નકશો—આસ્માનના તારા સિતારાઓ, ગ્રહો, રાશિઓ, નક્ષત્રો વગેરે દર્શાવતો નકશો—જો વાંચનાર પોતાની પાસે રાખશે તો આ બધું સ્પષ્ટ સમજાશે.

"તિષ્ત્રય" - તીર - તે કોણ?

હવે આપણે આપણા મુખ્ય વિષય "તીર યશ્ત" ઉપર આવીએ અને ઘણું જ આશ્ચર્ય થાય છે કે પહેલની લેખકોએ અને ટીકાકારોએ તેમજ ત્યાર પછી છેલ્લાં દોઢસો વરસના યુરોપીય તેમજ હિન્દના અવસ્તાના પારસી અભ્યાસીઓએ "તિષ્ત્ર્ય" માટે કોઇ મોટા સંસ્કૃત કોષમાં જોઇને એનો ખરો ખુલાસો કેમ મેળવ્યો નહીં. "તિષ" અને "ત્ર્ય" એમ બે શબ્દ જોડેલા છે જેનો અર્થ "ત્રણ તારાનું તીર" થાય છે. પછી એ શબ્દ "તિષ્ય" કરીને વેદકાળમાં થયો છે. "ઋગ્વેદ"માં (મં. ૧૦-૬૪-૮) કૃશાનુમસ્તૃત તિષ્યં સધસ્થ આ - એ વાક્યમાં એ "તિષ્ય" શબ્દ છે, અને એમાં અવસ્તાનો "કૅરૅસાનુ" શબ્દ પણ છે। આકાશમાંના ૨૭ નક્ષત્રોમાંના આજે જે સંસ્કૃત નામો છે તેના દરેક નક્ષત્રનાં પ્રાચીનકાળમાં જુદાં જુદાં નામ હતાં, અને એ જુદા જુદા નામો જયોતિષશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં "તૈત્તિરીય સંહિતા"માં તેમ જ "અથર્વવેદ"માં પણ છે. આજે આપણે જેને "પુષ્ય" નક્ષત્ર કહીએ છીએ તેનું જૂનામાં જૂનું નામ "તિષ્ય" છે અને એ ઉપરાંત "સિધ્ધ્ય" અને "સહસ્ય" એવા બીજાં નામો પણ છે. આજે "અશ્વિની" નક્ષત્રથી બધાં નક્ષત્રો ગણાય છે, તેમ ગણતાં "પુષ્ય યા તિષ્ય" નક્ષત્ર આઠમું છે અને બે હજાર વરસ પૂર્વે "કૃત્તિકા" નક્ષત્રથી એ ગણાતાં ત્યારે એ છઠ્ઠું નક્ષત્ર ગણાતું હતું. આ "પુષ્ય" ઉપરથી "પૌષ" માસ કહેવાય છે; તેમ "તિષ યા તિષ્ય" ઉપરથી "તૈષ" માસ જૂના કાળમાં કહેવાતો તે પ્રસિદ્ધ વ્યાકરણશાસ્ત્રી પાણિનીએ (૬-૪-૧૪૯માં) નોંધેલું છે.

આપણા અભ્યાસીઓ જો મોનિયૅર વિલ્યમસનો મોટો સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોષ લઇને તેની બીજી આવૃત્તિમાં ૬૪૦મે પાને "પુષ્ય" મથાળા હેઠળ વાંચશે તો તેમાં સ્પષ્ટ જણાવેલું છે કે એ નક્ષત્રનાં બીજાં નામો "સિદ્ધ્ય" અને "તિષ્ય" પણ છે. વળી એજ કોષમાં ૪૪૮ મે પાને આ "તિષ્ય" શબ્દના મથાળા હેઠળ તેઓ વાંચશે કે એ જૂના છઠ્ઠા નક્ષત્રનું નામ છે, અને એજ "પુષ્ય" છે.

વાંચનારને મારે સ્પષ્ટ રીતે જણાવવું જોઇએ કે આપણાં ધર્મશાસ્ત્રો સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહો અને નક્ષત્રો ઉપર રચાયલાં છે. "ગાથા"માં "સૂર્યમંડળ"ને જ પાયામાં લીધેલું છે. તેમાં કોઇ "યજતો" લીધેલા નથી કે તેની વાત નથી. એ પછી મોટા જરથોસ્તી ધર્મશાસ્ત્રીઓએ "યશ્તો" લખી છે તેમાં "યજતો"નાં નામ આવે છે. એ "યજતો"નાં જે નામો આવે છે અને દરેક "યશ્ત"માં જે કવિતાઇ બર્ણન કીધેલું છે તે પરથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે એ "યજતો" તે જુદાં જુદાં નક્ષત્રો છે. જે નક્ષત્રોને આપણી "ગાથા"માંના સૂર્યમંડળના ગ્રહોની સાથે સંબંધ છે તેજ નક્ષત્રોની "યશ્તો" લખાયેલી છે। દુનિયાના અવસ્તાના અભ્યાસીઓ માટે તેમ જ પારસી કોમ માટે આ નવી વાત છે, અને "ગાથા" તેમજ "અવસ્તા" માટેની હજારો વરસથી ચાલતી આવેલી માન્યતાઓને આ સંશોધનથી જબરો આંચકો લાગશે તેમ જ એ જૂનાં શાસ્ત્રો પર તદ્દન નવી રોશની જ ફેંકાશે.

"તિષ્ય"ની આરાધના શા માટે?

હવે "તિષ્ય"ની આરાધના શા માટે કરવી જોઇએ તેનાં કારણ જોઇએ. "તીર યશ્ત"માં જણાવ્યું છે કે તીર યજત વરસાદની ઉપર મુવક્કલ છે, અને એનો હરીફ "અપઑષ છે. આ "તિષ્ય"ની અને "અપઑપ"ની લડાઇનું વર્ણન રામાયણ મહાભારતમાં છે, અને ત્યાં ગુરૂ (Jupiter) સાથે "પુષ્ય"ના યોગનું માહાત્મ્ય—મોટાપણું પણ જણાવેલું છે. વૈદિક કાળના આર્યોમાં ગુરૂ–બૃહસ્પતિ Jupiter બધા દેવોનો-યજતોનો ગુરૂ ગણાતો હતો અને ઋગ્વેદના જૂના મંડળોમાં એ બૃહસ્પતિનો ઘણો મહિમા ગાયલો છે. આપણો ગાથાકાળ, જેને હું ઋગ્વેદના કાળથી પણ જૂનો ગણું છું અને તેનાં ઘણાં કારણો દાખલા દલીલ સાથે મારા 'ગાથા"ને લગતા મહાગ્રંથમાં મેં આપેલાં છે—તે ગાથાકાળમાં એજ ગુરૂને અષ વહિશ્તને આપણી દુનિયાના શાસક Law-giver તરીકે ગણાવેલો છે અને ખુદ "અહુનવર્ય"ના પાક કલામની રચના અહુરાએ અષની સાથે મળીને કીધી હતી તે હા ૨૯–૭માં કહેલું છે. "ગાથા"માં તો બધા અમેષાસ્પન્તામાં અષનેજ–ગુરૂનેજ વડપણ આપેલું છે, અને તે યુક્તજ હતું. હવે આ અષ એટલે ગુરૂનો મહ કર્ક રાશિમાં ઉચ્ચનો Exalted થાય છે એટલે તેમાં "અષા-દાઑ"ગુરૂની બક્ષિસ પુરેપુરી મલે છે. આ કર્ક રાશિમાં ત્રણ નક્ષત્રો રહેલાં છે: પુનર્વસુનો ચોથો ભાગ, પુષ્ય અને આશ્લેષા. આ પુષ્યનો તિષ્યનો દેવતા Presiding Deity જ્યોતિષમાં બૃહસ્પતિ જ છે. જયોતિમાં પુષ્યનું નક્ષત્ર ઘણું મંગલકારી સગનવંતું ગણાય છે અને પુષ્યમાં ચંદ્ર કે ગુરૂ આવે ત્યારે બહુ શુભ યોગ થયેલો કહેવાય છે. એ યોગમાં બધાં રૂડાં કામ કરવાની પણ સલાહ અપાય છે કેમકે તે કાર્યમાં ફતેહ આપે છે.

હિન્દુસ્તાનમાં ચોમાસું—વરસાદની ઋતુ જેઠ મહિનામાં એટલે જુન માસની શરૂઆતમાં છેક દક્ષિણે બેસે છે અને જુલાઇ માસમાં તે ઉત્તર હિન્દુસ્તાન અને ઇરાન સુધી પહોંચી જાય છે. એટલે મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર orion માં સૂર્ય દાખલ થાય ત્યારે તે શરૂ થાય છે. અને પછી આર્દ્રા પુનર્વસુ નક્ષત્રોમાં થઇને એક દોઢ માસે તે પુષ્ય યા તિષ્ય નક્ષત્રમાં જુલાઇ માસની તા. ૨૦મીએ હમણાં તે દાખલ થાય છે, ત્યારે વરસાદની ભરપૂર રેલછેલ થાય છે. કર્ક રાશિમાં ગુરૂ ઉચ્ચનો થાય છે, તેમાં જ્યારે સૂર્ય આવે છે ત્યારે એ રાશિ પાણીની હોવાથી તેમાં વરસાદ ભરપટ્ટે પડે છે ને ખેતરોમાં અનાજ રોપાય છે. માણસોનો જીવનાધાર અન્ન પર હોવાથી તેનો પાક કરવા ખેતરોને વરસાદની જરૂર છે અને એ વરસાદ મનમાનતો પૂરતો પડે ત્યારે જ ખેતરોમાં અનાજ પાકે અને લીલાલહેર થાય. માટેજ આ "તિષ્ય" નક્ષત્રનો મહિમા છે અને તેથી જ એ નક્ષત્રની આરાધના કરવામાં આવી હતી. એ નક્ષત્રના ત્રણ તારા છે કે તે ઘણા જ પાસે પાસે છે ને તેનો ત્રિકોણ બને છે તેમાં એ ત્રિકોણનો એક ખૂણો જેને શિરકોણ એટલે માથાનો ખૂણો કહે છે તે પશ્ચિમ દિશા તરફ રહે છે તેથી તે "તીર" જેવો દેખાય છે.

આ "તીર યજત"ને "અપઑષ" સાથે લડાઇ થાય છે. "અપઑષ" એ શબ્દ અપ–ઉષ ઉપરથી બનેલો છે. અપ–પાણી અને ઉષ–બાળવું, Burning of Waters

આકાશમાંનું પાણી બળીને ઊડી જાય ત્યારે વાદળાંનો ગર્ભ બંધાય નહીં અને તેથી વરસાદ પડે નહીં, ને દુકાળ Drought પડે. આ બધી વાત જ્યોતિષ વિદ્યાની છે.

આ ખુલ્લાસાથી મી૰ બાના તેમજ આપણા બીજા અભ્યાસીઓની ખાતરી થશે કે આ "તિષ્ય" તે હમણાનું "પુષ્ય" નક્ષત્ર છે તે કોઇ પણ Sirius વ્યાઘ્ર જેવો મોટો તારો નથી. આ જાણ્યા પછી મી૰ બાનાના આખા મોટા લેખમાંની બધી વિગત અને બધી કલ્પના તૂટી પડે છે.

આ "તિષ્ય"ના તારાને "તીર યશ્ત"માં "અઉરૂષ" કહ્યો છે તેનો અર્થ સફેદ કે અનેકરંગી કે લાલ નહી પણ આતસિયા રંગનો છે. Colour of Fire "પુષ્ય"ના તારા કંઇ બહુ મોટા નથી. એ તો ચોથા વર્ગના તારા છે અને દૂરબિનમાંથી જોતાં તેનો રંગ આતસિયા જ લાગે છે. એના પહેલા તારાનું નામ અંગ્રેજીમાં 39Caneri–Cancer છે. બનવાજોગ છે કે આ તારા અવસ્તાકાળમાં ચાર હજાર વરસ પૂર્વે ઘણા પ્રકાશિત હોય કારણ કે ખગોળવિદ્યામાં આ વાત જાણીતી છે કે કોઇક કારણે કેટલાક પ્રકાશિત તારા વખત જતાં ઝાંખા થાય છે અને કેટલાક ઝાંખા તારા પ્રકાશિત પણ થઇ જાય છે. એને લીધે જ મરહુમ શેઠ મંચેરજી ખરેઘાટ જેવા જ્યોતિષવિદ્યાના જાણકાર ભુલાવો ખાઇ ગયેલા લાગે છે. બાકી કોઇ પણ જાતની શંકા વગર આ "તિષ્ય" નામ "પુષ્ય" નક્ષત્રનુંજ છે અને તે જ્યોતિષના ગ્રંથોમાં આપેલુંજ છે.

"જરયો વોઉરૂકષેમ" તે શું?

આપણી આ "તીર યશ્ત"માં તેમ જ બીજી યશ્તોમાં પણ આ "જરયો વોઉરૂ કષેમ" શબ્દો આવે છે તેનો ખરો અર્થ શું છે? પહેલવી કાળથી આ "જરયો"નો અર્થ "દરિયો" કરવામાં આવે છે અને "વોઉરૂકષ" તે કાસ્પિયન સમુદ્ર એમ કાંગાજી તેમજ બધા જ અવસ્તાના અભ્યાસીઓ જણાવે છે. એ અર્થો પણ ખરા નથી. "જરયો" એ સંસ્કૃત "જર્યંસ" છે અને તેનો અર્થ દરિયો નહી પણ વિસ્તાર, વિસ્તારવાળો પ્રદેશ, ફેલાવો–expanse, space–એમ થાય છે. જર્યંસનો અર્થ કદી "દરિયો" થતોજ નથી. આ ખોટો અર્થ કીધાથીજ આપણી યશ્નોમાંના યજતો કોણ કોણ છે તે કોઇ પણ વિદ્વાનથી આજ સુધી પરખાયું નથી.

હવે "વોઉરૂકષ" એટલે ઉરુકક્ષ=ગોળ વીંટી લેતી લીટી Surrounding orbit,, કોઇ પણ ગ્રહ કે તારા આપણી પૃથ્વીની આસપાસ જે માર્ગમાં ફરતા દેખાય તે માર્ગને "કક્ષ" કક્ષા કહેવાય છે. આપણા અવસ્તાની યશ્તોમાં જ્યાં જ્યાં આ "વોઉરૂકષ જરયો" આવે છે ત્યાં ત્યાં એનો અર્થ The expanse of the orbit of the Sun, Planets, 12 rashis (Zodiacal Stellar Signs) and 27 Nakshatras or asterisms, યાને સૂર્યના, ગ્રહોના, રાશિઓના તથા નક્ષત્રોના આકાશમાંથી દેખાતા માર્ગનો વિસ્તાર, ટુંકામાં એને Ecliptic Circle કહેવામાં આવે છે જેને જ્યોતિષમાં "ક્રાંતિવૃત્ત" કહેલુ છે. એ ક્રાંતિવૃત્તનો વિસ્તાર "જરયો" મધ્ય લીટીની

બંને બાજુએ કુલ્લે ૧૮ અંશનો છે અને એ વિસ્તારમાંથીજ સૂર્ય, ગ્રહો અને રાશિઓ તથા નક્ષત્રો પસાર થાય છે. એ વિસ્તાર વિષુવવૃત્ત equator ની ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ પ્રસરેલો છે. આ ખરો અર્થ "વોઉરૂકશેમ જરયો"નો મેળવ્યા પછી હવે બધી યશ્તોમાં જણાવેલા જુદા જુદા યજતો જે જુદાં જુદાં નક્ષત્રોજ છે તે સ્પષ્ટ રીતે સમજાઇ જશે.

હવે આપણે "તીર યશ્ત"માં જણાવેલા બીજા તારાઓ કોણ કોણ છે તે પિછાનીએ. કાંગાજીની મોટી "ખોરદેહ અવસ્તા બામાએની"માં આપેલી "તીર યશ્ત"માં ૨૨૩ મે પાને કરદા ૫–૯ ની સમજણ આપતાં નીચે આપેલી નોંધમાં જણાવે છે કે "બુનદેહેશ પ્રમાણે એ સતવએસ સેતારો પશ્ચિમ દિશાના સેતારાઓમાં મુખ્ય ગણાતો હતો. તેમજ તેસ્તર સેતારો પૂર્વ દિશાનો, વનન્ત સેતારો દક્ષિણ દિશાનો અને હપ્તોઇરિંગ ઉત્તર તરફનો મુખ્ય ગણાતો હતો." વળી "સતવએસ" સેતારો વરસાદના પાણીને જુદી જુદી જગાએ વહેંચી નાંખવામાં "તેશતર"ને મદદ કરે છે." મારે કહેવું જોઇએ કે ઉપર જણાવેલી "બુનદેહેશ"માંની વાત હમેશની સ્થિતિ પ્રમાણેની નથી, પણ "તીર યશ્ત"માં તેશ્તરનો સીતારો પૂર્વમાં સૂર્યની સાથે ઉગીને જાય તે વેળાની ને તે સંબંધને લગતી સ્થિતિનીજ વાત છે. પણ પહેલે તો "તીર યશ્ત"માં જણાવેલા અને આરાધેલા આ ચાર સિતારા કયા કયા છે તે જોઇએ.

"હપ્તોઇરિંગ" તે કોણ?

આ બધા તારાઓને ઓળખવા માટે મી૰ બાના અવસ્તા સાહિત્ય પર લખનારા અનેક યુરોપિયન અને પારસી અભ્યાસીઓ ડૉ. વેસ્ટ, ડૉ. હોગ, સ્પીગલ, ડૉ. મોદી, શેઠ ખરેઘાટ અને બીજાઓના લેખોમાંથી સાહદતો આપે છે. એ બધાજ મૂળ "તિષ્ય" કોણ તે જ સમજી શક્યા નહી અને સૌ કોઇ આકાશમાંના મોટા મોટા તારાઓ વ્યાધ્ર (Sirius) અગસ્ત્ય (Canopus) અભિજિત (Vega) યામ મત્સ્ય (Fomalhaut) વગેરે માટે કલ્પનાઓ દોડાવે છે અને તેની જાળમાં પોતેજ ગુંચવાઇને પડે છે. જુવાને મી૰ બાના પોતે આ તારાઓના નામો માટે કશું સંશોધન સંસ્કૃત ને જ્યોતિષના ગ્રંથોમાંથી કરતા નથી પણ માત્ર જૂના લેખકોએ જે લખેલું છે તેના પરજ આધાર રાખી પોતાની કલ્પનાના બધા દોરા તે ખોટા પાયાના સ્તંભ ઉપર વીંટાળે છે. પણ આપણે વેદકાળની ખગોળવિદ્યાને તપાસશું અને "તીર યશ્તમાં" જે વર્ણન આપેલું છે તેને બરાબર ખ્યાલમાં રાખશું તો એ બધા તારાનો ખરો તાગ મેળવી શકીશું.

આખી "તીર યશ્ત"માં અશ્વિની નક્ષત્ર જ્યાંથી હમણાં હિન્દુઓ તેમજ બીજાઓ નક્ષત્રની ગણતરી શરૂ કરે છે તેનું નામ નથી, તેનું કારણ એ છે કે ઇસ્વી સનની શરૂઆતમાંજ નક્ષત્રો અશ્વિનીથી ગણાવા માંડ્યાં. અયનાંશ–precession of the equinoxes–પ્રમાણે ઇસ્વી સનની લગભગ પાંચસેં વરસ અગાઉ એટલે આજથી ૨૪૫૦ વરસ પર અયનાંશ પ્રમાણે વસંત સંપાત–vernal equinox–અશ્વિની નક્ષત્રમાં દાખલ થયો હતો. હિન્દુઓના જાણીતા સિદ્ધાન્ત ગ્રંથ "સૂર્ય સિદ્ધાંત" પ્રમાણે તે વેળા અયનગતિ

motion of the precession–દર વર્ષે ૫૪ સેકંડ પાછળ હઠવાની હતી, એટલે દરેક નક્ષત્રમાં ૧૩ અંશ ૨૦ કળા પ્રમાણે ૯૮૯ વરસને સુમારે રહેતો હતો. હમણાં અયનાંશ ઉત્તરાભાદ્રપદ નક્ષત્રમાં લગભગ ૧૧ અંશ ચાલ્યો છે. એ પ્રમાણે ઉત્તરાભાદ્રપદમાં ૭૪૦ વરસ ગયાં છે તેમાં રેવતીનાં ૯૮૯ અને અશ્વિનીનાં ૯૮૯ વરસો ઉમેરતાં કુલ્લે ૨૫૧૮ વરસો થાય છે. ઇ. સ.ની પૂર્વના આ ૫૦૦ વરસ દરમ્યાન કોઇ વખતે તે વેળાના જ્યોતિષીઓએ વસંતસંપાત અશ્વિનીમાં હોવાને લીધે નક્ષત્રોની શરૂઆત નવેસરથી અશ્વિની નક્ષત્રથી કરવા માંડી અને તે આજ સુધી ચાલુ છે. એ ગણતરી પ્રમાણે દર ૬૮ વરસને સુમારે એક આખા દહાડાનો ફેર આવે છે તે હિસાબે ૨૫૧૮ વરસોમાં ૩૭ દહાડા અયનગતિ પાછળ ગઇ. હમણાં એપ્રિલ માસની તા૦ ૧૩મીએ સૂર્ય મેષ રાશિમાં અને અશ્વિની નક્ષત્રમાં દાખલ થાય છે તેમાંથી ૩૭ દહાડા બાદ કરતાં લગભગ તા. ૮ મી માર્ચે (આજની ગણતરી પ્રમાણે) સૂર્ય તે વેળા અશ્વિની નક્ષત્રમાં પ્રવેશ કરતો હતો. આ ગણતરીનો પાયો "તીર યશ્ત" ક્યારે લખાઇ હશે તે જાણવા માટે ઘણો કામનો છે.

"તીર યશ્ત"માં તેમજ બીજી પણ યશ્તોમાં આપણને "હપ્તોઇરીંગ" સિતારાનું નામ મળે છે. મોટે ભાગેના અવસ્તા વિદ્વાનો આ શબ્દમાંના પહેલા "હપ્ત=સપ્ત" વિભાગ પરથી એને "સપ્તર્ષિ" યાને Ursa major નક્ષત્ર સમજે છે. પણ સપ્તર્ષિના જાણીતા મોટા સાત તારાઓ કાંઇ ક્રાંતિવૃત્ત–ecliptic મધ્યે ફરતા નથી, પણ ધ્રુવની આસપાસ ફરે છે. "તીર યશ્ત"માં તો ખુલ્લું જણાવ્યું છે કે આ "હપ્તોઇરિંગ" વગેરે સિતારાઓ તો "જરયો વોઉરૂકષેમ"માંજ ઊગે છે એટલે એ તો બધાં બાર રાશિઓમાં સમાવેલાં નક્ષત્રોજ છે. "હપ્તોઇરિંગ" એ તો સાત ઝીણા પાસે પાસે આવેલા તારાઓવાળું નક્ષત્ર છે જેનું હાલનું સંસ્કૃત નામ "કૃત્તિકા" છે અને અંગ્રેજીમાં તેને Pleiades કહે છે. એ "કૃત્તિકા" નક્ષત્રથી (એના ચારમાંના ત્રણ ભાગથી) વૃષભ રાશિ–Taurus–શરૂ થાય છે. એ વૃષભ ગોધો Bull પરથીજ આપણી ક્રિયાઓ સાથે સંબંધ ધરાવતો "વરસીઓ" કીધેલો છે અને એ શબ્દ "વૃષભ" યા "વૃષ" શબ્દનુંજ તેના પરથી લોકોમાં બનેલું તદ્દભવ રૂપ છે. આ વૃષભ રાશિમાંજ "મૃગશીર્ષ" નક્ષત્રનો અર્ધો ભાગ બાકી રહેલો છે અને આ મૃગશીર્ષનેજ પ્રાચીન વેદકાળમાં રૂદ્ર, વરાહ વગેરે નામથી ઓળખેલો છે અને એને અવસ્તામાં "વરાજ" કહેલો છે. વેદકાળ અને અવસ્તાકાળને હું સમકાલીન–contemporary ગણું છું અને ઉપર આપેલી અયનગતિ પ્રમાણે વસંતસંપાત મૃગશીર્ષમાં હતો તે આજથી ૬૦૭૪ વરસોની વાત જણાવે છે એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષ।

હવે આપણે ઘડીભર માની લઇએ કે "હપ્તોઇરિંગ" એટલે "કૃત્તિકા" નક્ષત્રમાં વસંતસંપાત હતો તે વેળા "તીર યશ્ત" લખાઇ હશે તો પણ તેને ૪૫૯૬ વરસ પર આસરે મૂકવી પડે છે. "એન્સાઇક્લોપીડીયા બ્રિટાનિકા"માં પણ આ નક્ષત્રોના વિષય પરના લેખમાં જણાવેલું છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૩૦૦ વરસો પર વસંતસંપાત કૃત્તિકામાં જ હતો. એટલે "તીર યશ્ત" આજથી લગભગ ૪૦૦૦ વરસો પર લખાઇ હશે.

"હપ્તોઇરિંગ"ને ઘણા વિદ્વાનો "સપ્તર્ષિ- Ursa major સમજે છે પણ તેનું જૂનાં કાળથી ચાલતું આવેલું નામ "ઋક્ષ" એટલે રીંછ છે, અને એ "ઋક્ષ" શબ્દ "ઍરેક્ષા" રૂપે એજ "તીર યસ્ત"ના કરદા ૪ થાનાં ૬ ઠા ફકરામાં છે। વળી આ "હપ્તોઇરિંગ" એટલે કૃત્તિકા નક્ષત્ર છે તે ક્રાંતિવૃત્તની મધ્યરેખાની ઉત્તરેજ જાય છે. આ "હપ્તોઇરિંગ"થી "તિષ્ય યા પુષ્ય" નક્ષત્ર છઠ્ઠું છે.

પ્રાચીનકાળમાં "હપ્તોઇરિંગ" એટલે કૃત્તિકા નક્ષત્રને પહેલું માનવાનાં કારણોમાં મુખ્ય કારણો એ હતાં કે એના અધિષ્ઠાતા દેવતા અશ્વિન એટલે આરા આથર હતો. એને આકાશી સૈન્યનો સેનાપતિ ગણવામાં આવતો હતો.

"સતવએસ" તે કોણ?

"તિષ્ય" અને "હપ્તોઇરિંગ" સિતારાઓ તે કોણ તે આપણે જોઇ આવ્યા. હવે ત્રીજો સીતારો "સતવએસ" તે કોણ તે આપણે જોઇએ. એ સિતારો (કરદા ૫-૯) "પાણીઓને હફત કેશ્વર તરફ વહેતાં કરે છે." મી૦ બાના કહે છે કે શેઠ ખરેઘાટ એ સિતારો Canopus-અગસ્ત્ય હોય એમ જણાવે છે અને મી૦ ડી. કાપડીઆ તે Altair-શ્રવણ હોય એમ કહે છે. મી૦ બાનાએ એ તારો Canopus-અગસ્ત્ય જ છે એમ સાબિત કરવા ખુબ શ્રમ લીધો છે પણ એ બધા અજબ રીતે ભોળવાઇ ગયા છે. નક્ષત્રોમાં કુંભરાશિમાંનું મધ્ય નક્ષત્ર "શતભિષક" છે જ અને અવસ્તા ભાષામાં સંસ્કૃત "ભ" નો 'બ' કે 'વ' થાય છે તે પ્રમાણે આ તો ખુલ્લું એ "શતભિષક"નક્ષત્રજ છે. એનું અંગ્રેજી નામ Lamda Aquarii-Aquarius છે અને આ શબ્દજ બતાવે છે કે તે પાણીને લગતું છે, કુંભ રાશિ Aquarius નો આકાર "માણુસ પોતાના હાથમાં પાણીનો ઘડો (કુંભ) રાખીને તે દુનિયા પર પાણી ઢોળે છે" એવો જ્યોતિષના પુસ્તકોમાં બતાવેલો છે. એનો દેવતા પણ "વરૂણ"-Neptune છે ને તે પણ પાણી પર મુવક્કલ છે. "બુનદેહેશ"માં કહેલું છે કે એ "પશ્ચિમનો સિતારો" છે તે પણ બરાબર છે કેમકે એ "શતભિષક" સિતારો પશ્ચિમના આકાશમાં હોય છે ત્યારે "તિષ્ય યા પુષ્ય"નું નક્ષત્ર પૂર્વમાં હોય છે.

"તીર યસ્ત"માં વરસાદની ઋતુ પુરેપુરી જામે અને વરસાદ પૃથ્વી પર બરાબર પડે તો અનાજ પાકે, ઝાડપાન ખીલે, ગંદકી ધોવાઇ જાય, હવા સાફ થાય, વગેરે બધી ભલી વાતો છે. એટલે પાણીની કર્ક રાશિમાં "તિષ્ય" નક્ષત્ર છે તે પૂર્વમાં ઉગે ત્યારે આ "શતભિષક" નક્ષત્ર જે પણ પાણીને લગતી કુંભ રાશિમાં છે ને જેનું નામ Aquarii પાણીવાલો છે તે પશ્ચિમમાં હોય છે. એટલે આ બન્ને તારા પાણીને લગતા પૃથ્વી ઉપર આકાશના બન્ને છેડા પકડીને ઉભા રહે અને પૃથ્વી ઉપર પાણી વરસાવી ત્યાં લીલા લહેર કરે. Canopus અગસ્ત્યને કે Altair-શ્રવણને કે Sirius વ્યાઘ્રને પાણી સાથે કશી લેવા દેવા નથી. વળી અગસ્ત્ય ને વ્યાઘ્ર એ દક્ષિણના તારા છે અને તે "વોઉરૂકષ"માં ક્રાંતિવૃત્તિમાં નથી. આ વોઉરૂકષનો ખરો અર્થ નહીં સમજાયાથી આજ સુધી આપણી યસ્તોના સંબંધમાં અને તેના ઉકેલમાં મોટા ગોટાળા થયા છે. મને તો આશ્ચર્ય જ થાય છે કે આ "સતવએસ" શબ્દ "શતભિષક"ને તદન મળતો છે તે તરફ શેઠ ખરેઘાટ

જેવાનું ધ્યાન પણ કેમ ગયું નહી. આ "શતભિષક" નક્ષત્ર ક્રાંતિવૃત્તની મધ્યરેખાથી સહેજ દક્ષિણે રહે છે. હમણાં ડીસેમ્બર માસમાં રાત પડયા પછી તે કુંભરાશિમાં મધ્યાહ્નવૃત્ત ઉપર એટલે આકાશની વચ્ચે માથા પર આવેલું દેખાય છે. બહુ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં એ નક્ષત્રના સો તારાની સંખ્યા આપેલી છે અને તેથી એને "શતતારકા" પણ કહે છે. પણ ત્રણ ચાર પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાં એ નક્ષત્રનો એક જ તારો-ચોથા વર્ગનો ગણવામાં આવેલો છે. એ નક્ષત્રમાં જો માણસની જન્મકુંડળીમાં સૂર્ય ચંદ્રમાં લગ્ન ascendant હોય તો તે માણસમાં ઘણા સારા ગુણો હોય છે અને તે જો બીજી રીતે ઉંચી ભાવનાવાળો અને ઉંચા જ્ઞાનવાળો હોય તો તે દુનિયા પર આશીર્વાદ વરસાવે છે. તેથી જ "તીર યશ્ત"માં એ "સતવએસ" નક્ષત્રની ખુબી ગાવામાં આવી છે.

"વનન્ત" તે કોણ?

હવે આપણે "તીર યશ્ત"માં મુખ્ય આરાધના પામેલા ચાર સિતારાઓમાંનો ચોથો "વનન્ત" સિતારો કોણ તે શોધીએ. જ્યોતિષના ગ્રંથોમાં આ નામ કોઇ નક્ષત્રનું મળતું નથી એટલે એ નામ ઘણું જ પ્રાચીન હશે. તેમ છતાં એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતાં તે "વન+અંત" એમ બે શબ્દોના જોડાણથી બનેલો છે. સંસ્કૃતમાં વન એટલે "જંગલ" તેમ બીજો જૂનો શબ્દ વન્ પણ છે તેનો અર્થ પણ "જંગલ" છે અને તે મો. વિ. ના કોષમાં (બીજી આવૃત્તિમાં) ૯૧૭ મે પાને આપેલો છે. વળી વન શબ્દની હેઠે તેના સમાસ શબ્દો આપેલા છે તેમાં પણ ૯૧૮ મે પાને વનાન્ત શબ્દ છે અને તેનો અર્થ forest-region જંગલનો પ્રદેશ એમ આપેલો છે. એટલે "વનન્ત"નો અર્થ પણ તેજ થઇ શકે. જ્યારે આકાશમાં "તિષ્ય" નક્ષત્ર પશ્ચિમ તરફ ઉત્તરે હોય છે ત્યારે "વનન્ત"નો તારો પૂર્વમાં ક્રાંતિવૃત્તની મધ્યરેખાથી જરાક દક્ષિણે હોય છે. "તીર યશ્ત"ના ૬ ઠ્ઠા કરદાના ૧૨ મા ફકરામાં આ સિતારાનું જે વર્ણન આપ્યું છે તે પરથી તે મોટો તારો "ચિત્રા" Spica જણાય છે. ચિત્રાનો એક અર્થ પણ મો. વિ. કોષમાં (બીજી આવૃત્તિમાં) ૩૯૬ મે પાને a forest of variegated appearance-ચિત્ર વિચિત્ર દેખાવવાળું જંગલ એમ જણાવેલો છે અને એની પાસે સંસ્કૃત વન vana શબ્દ પણ આપેલો છે! "તિષ્ય"થી એ સાતમું નક્ષત્ર છે અને તે "કૃત્તિકા"થી બારમું છે.

આ નક્ષત્ર તે 'ચિત્રા" જ છે તેની સાબિતી હું નીચે આપું છું. વેદકાળમાં આકાશને "વન"ની ઉપમા આપતા હતા કેમકે એમાં તારાઓનું જંગલ હતું! ઋગ્વેદના ૧૦ માં મંડળમાં ૩૧-૭ ને ૮૧-૪ માં નીચેની ઉક્તિ મલી આવે છે.

કિં સ્વિદ્ વનં ક ઉ સ વૃક્ષ આસ યતો દ્યાવા પૃથિવી નિષ્ટતક્ષુઃ

એટલે જેનાથી આકાશ અને પૃથ્વી ઉત્પન્ન થયાં તે વન કયું અને ઝાડ કયું? અહીં તમામ ખગોળ જેમાં તારાઓ અને દૃશ્ય સૃષ્ટિઓ છે તે "વન" એટલે "જંગલ" છે એમ સ્પષ્ટ અર્થ છે. એટલે "વનન્ત" એ નામ ચિત્રા નક્ષત્રનું જ છે એ જ્યોતિષમાં "યોગતારા" કરીને ઘણોજ અગત્યનો તારો છે મે તે ઘણો તેજસ્વી પહેલા વર્ગનો છે.

આ "ચિત્રા" અને રેવતી તારો Piscium છે તે પણ યોગતારા કહેવાય છે, એ બંને સામસામા એક પૂર્વમાં ઉદય વેળા હોય તો બીજો પશ્ચિમમાં અસ્ત વેળા હોય છે. એ બન્ને તારા પરથીજ અયનાંશની ગતિ–Motion of the Precession of the Equinoxes અસલથી ગણાતી આવી છે. આપણા "અવેસ્તા"માં "સરોશ યસ્તવડી"માં પહેલા ફરદામાં એ બન્નેને "થ્વોરેશ્તાર" અને "પાયુ" કહેલા છે. આ ચિત્રાને પણ ત્વષ્ટા The Architect કહેલો છે, અને "રેવતી"નું બીજું નામ પૂષા એટલે Protector રક્ષણકર્તા છે, તેજ અર્થ "પાયુ"નો પણ છે! એમ આ બધા યજતોનાં નામ તે આ નક્ષત્રોનાં છે.

પણ આ "વનન્ત"નો તારો તે "ચિત્રા"જ છે તેની બીજી મોટી સાબિતી તો આપણી પવિત્ર ક્રિયાઓ આપે છે. જરથોસ્તીઓ જાણતા હશે કે પાંચ ગાથાના દિવસો પૂરા કરીને જ્યારે નવરોજ એટલે નવા વર્ષનો પહેલો નવો રોજ આવે છે, તેની વહેલી સવારે આપણી અગ્યારીઓમાં અને આતશબહેરામોમાં "વનન્ત"ની બાજ મોબેદો કરે છે. એમાં વનન્તના મોટા થાળી જેવા જાડા દરૂન કરવામાં આવે છે અને તે વચમાંથી ઉભી અને આડી લીટી મારી કાપે છે. આ ક્રિયાનો ભેદ એ છે કે એ દિને "ચિત્રા" નક્ષત્ર રાત્રે પૂર્વમાં દેખાય, અને એ પરથી "ચૈત્ર" મહીનો શરૂ થાય! આ "વનન્ત"નો તારો રાતે પૂર્વમાં દેખાવા માંડે ત્યારથી આપણું નવું વર્ષ અવેસ્તાના જમાનામાં શરૂ થતું હશે. બધા જોશીઓ પણ વિક્રમ સંવત પ્રમાણે કાર્તકથી નહી પણ ચૈત્ર માસથી નવું શાકેનું સાલ ગણે છે. આ બતાવે છે કે આપણું નવું વર્ષ પણ Precession of the Equinoxesથી નહીં પણ–મેષ રાશિમાં અશ્વિની નક્ષત્રમાં સૂર્ય પ્રવેશ કરે છે તે દિવસથીજ શરૂ થતું હોવું જોઇએ, કેમકે તે વખતે મેષ રાશિની સામેની કન્યા રાશિમાં "ચિત્રા"નું વનન્તનું નક્ષત્ર રાતે પૂર્વમાં ઉગતું હતું. વર્ષ ગણતરીના અર્ધી સદીથી ચાલતા ઝગડાનું સમાધાન પણ આ જ્યોતિષદ્વારા પડેલા પ્રકાશથી થઇ જવું જોઇએ. આપણા વર્ષની શરૂઆતને અશ્વિની નક્ષત્રના જોડાણ સાથે સંબંધ છે, અને નહીં કે માત્ર વસંતસંપાત Vernal Equinoxની કાલ્પનિક રાશિ રેખા સાથે. એટલે પ્રાચીન ગાથા અને અવેસ્તા કાળમાં તે હમણાંની ગણતરી મુજબ ફેબ્રુઆરી ને માર્ચની તા. ૧૦મી અગાઉ તે ઉગતું હતું, અને ૬૮ વર્ષે અયનગતિનો એક દહાડો કમી થતાં તે હમણાં ૧૩મી એપ્રીલે ઉગે છે. વળી "વનન્ત"ના દરૂનને વચમાંથી ઉભી ને આડી લીટી મારી કાપે છે, તે પણ આ ચિત્રા નક્ષત્ર પૂર્વમાં રાત્રે ઉગે છે તેથી ચૈત્ર માસ કહેવાય ત્યારે દિવસ અને રાત પણ લગભગ સરખા કલાકનાં થાય છે, અને તેનીજ નિશાની લેખે આ દરૂનને વચમાંથી કાપવામાં આવે છે. એવી રીતે હજારો વર્ષનું સત્ય આ "વનન્ત"ની બાજની અને દરૂનના કાપવાની નિશાનીમાં છુપાઇને ઉતરી આવ્યું છે, તે ખુદાની મેહેરથી આજે હું આપણી કોમની આગળ પ્રગટ કરૂં છું. ક્રિયાઓનો મર્મ નહીં સમજાય, તેથી તે ફેંકી દેવાની નથી. કંઇ કંઇ સત્યો એવી ક્રિયાઓની સંજ્ઞાઓમાં છુપાઇ રહેલાં છે તે rationalism વ્યવહારૂતાને નામે ફેંકી દેવાય નહીં. આ વિષય ઉપર ખુદ ગાથામાંની સાહદતો આપીને આપણા સુધારકો ને સુધારક દસ્તુર સાહેબોની જાણ માટે હું હવે પછી લખીશ. એકમેકને ખોટા પાડવાના

આવેશમાં ધર્મને લગતી પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી સાચી તરીકતોને ફખસદ આપવા જતાં ખુદ પવિત્ર ધર્મનાજ અંગને નુકસાન કરી બેસાય. આવા વિષય ઉપર ખૂબ અને સાચા માર્ગના અભ્યાસની જરૂર છે.

"પાણીના તોખમના તારાઓ" તે કોણ?

"તિષ્ય – તીર યશ્ત"ના દસમા કરદા ને ૩૯ ફકરામાં "સ્તારાંમ અફ્શ – ચિથ્રનાંમ વીસ્પનાંમ" એટલે પાણીનું તોખમ ધરાવનારા બધા તારાઓની એમ જણાવ્યું છે, તે પણ જાણવા જેવું છે. પ્રથમ કર્ક રાશિમાં આવેલું "પુષ્ય" યા "તિષ્ય" નક્ષત્ર એ પાણીવાળું છે, અને ૧૧ મી કુંભ રાશિમાં પડતું ૨૪ મું નક્ષત્ર શતભિષક યાને "સતત્રએસ" સિતારાનું નક્ષત્ર પણ પાણીવાળું છે, તે આપણે ઉપર જોઇ આવ્યા છીએ. એ ઉપરાંત "પૂર્વાષાઢા" જે ચાર તારાવાળું – Sagittari નક્ષત્ર છે, તે ધનુષ રાશિમાં છે અને તેનો દેવતા "જલ" એટલે "પાણી" છે. એ નક્ષત્રમાં સૂર્ય હાલના જમાનામાં ડીસેમ્બરની આખરમાં આવે છે ને તે વેળા પણ કેટલાક પ્રદેશોમાં વરસાદ પડે છે. એનું બીજું જૂનું નામ પયસ છે તેમ જ તોયમ જલમ એવાં નામે પણ ઓળખાય છે. અવેસ્તામાં એ "પયડાહ"ને નામે છે અને અભ્યાસીઓ જાણીને અજબ થશે કે આ "પયડાહ" પયસ એ "મઇધ્યો ઇજરૅમ ગાહામ્બાર"ના વિશેષણ તરીકે વીસ્પરદ ૧-૨માં વપરાયેલો છે. એ ગાહામ્બાર અરદીબહેસ્ત મહીનાના ખોરશેદ રોજથી દએપમહેર રોજ સુધી આવે છે, એટલે અવેસ્તા જમાનામાં એ એપ્રીલ માસમાં આવે ત્યારે વસંતનો પૂર બહાર હોય છે. એ વખતે સૂર્ય વૃષભ રાશિમાં હોય, ત્યારે રાતે પૂર્વમાં આ પૂર્વાષાઢા નક્ષત્ર પયસ યા "પયડાહ" ઉગે છે! એમ આપણા ગાહામ્બારો બધાં જુદાં જુદાં નક્ષત્રોની સાથે જોડેલા છે અને અયનગતિ પ્રમાણે તે વેળા એ ગાહામ્બારો ક્યારે પડતા હતા તે સહેલથી જાણી શકાય છે.

આ "પૂર્વાષાઢા" ઉપરાંત "ચિત્રા" એટલે "વનન્ત" તારાની પશ્ચિમોત્તરમાં "પાણીના તોખમનાં" ખરાં બે નક્ષત્રો છે, જે પણ "જરયો વોઉરૂકશેમ" – ક્રાંતિવૃત્તમાંજ આવેલાં છે. તેનાં નામ આપસ અને અપામવત્સ છે. એ બન્ને નક્ષત્રોનાં નામ પણ લગભગ એવાં જ આપણી યશ્તોમાં છે. "આપો" નામ તો "તીર યશ્ત"માં છેજ, અને "અપામવત્સ" કોણ છે તે આપણે જોઇએ. "આપો" નક્ષત્રનો તારો જેને ગ્રીકો Gama Virginis કહે છે તે કન્યા Virgo રાશિમાંજ છે. એ તારો બીજા વર્ગનો જરા મોટો છે, અને એની નીચે પાસે જે "અપામવત્સ"નો તારો છે, તે એ જ નક્ષત્રમાંનો Theta–Virginis કહેવાય છે. ઋગ્વેદમાં તથા અવેસ્તામાં "અપામ નપાત" કરીને શબ્દો આવે છે, તે એ જ તારાને માટે છે. "અપામવત્સ" એટલે "આપસ" તારાનો પુત્ર, ("આપો"થી નાનો છે તેથી), અને વત્સ કે "નપાત" એટલે પણ પુત્ર! એ "નપાત" ને બદલે "નપ્તૃ" – નપતર – પણ વપરાય છે. કન્યારાશિની જ્યોતિષી નિશાનીમાં "પાણીના સરોવર મધ્યે યા નદી મધ્યે હાથમાં દીવો ધરીને હોડીમાં બેઠેલી કન્યા" છે, એટલે એ રાશિમાં "પાણીનો" ભાગ છે, અને તે ઉપલાં બે નક્ષત્રોને લીધે છે. વાંચકો જાણે છે કે મૃગશીર્ષ નક્ષત્રથી જુનની શરૂઆતથી શરૂ થયેલો વરસાદ

છેક "ચિત્રા" અને "સ્વાતી" નક્ષત્રો સુધી લંબાય છે. એથી જ "તીર યશ્ત"માં આ બધી ખગોળવિદ્યાને લગતી વાતો આલંકારિક રીતે વર્ણવેલી છે.

એ ઉપરાંત હજી પણ બીજું એક નક્ષત્ર પાણીને લગતું છે, અને તે "આશ્લેષા" એટલે Hydra છે. એ નક્ષત્ર કર્કરાશિમાંજ "તિષ્ય"ની પછીનું છે. એનો અર્થ પણ "પાણી" છે, અને એ "તિષ્ય" યા "પુષ્ય" નક્ષત્રની પાસેથી લાંબું ને લાંબું કેટલાક તારાઓને જોડીને પડેલું આકાશી નકશામાં દેખાશે. જ્યોતિષગ્રંથોમાં એનાં બીજાં નામ "અહી" અને "ભુજંગ" આપેલાં છે, જે બન્નેનો અર્થ "મોટો સાપ" થાય છે! અતિ પ્રાચીન કાળમાં એનું નામ પારીન્દ્ર હતું જેનો અર્થ a large snake, boa આપેલો છે. "તીર યશ્ત"માં ૯મા કરદાના ૩૮મા ફકરામાં "પારેન્દિ રઓંરથ" કરીને જણાવેલું છે "રઓંરથ" એટલે "ઝડપથી ચાલતી ગાડીવાલી" નહીં પણ "મોટો અવાજ કરતી ફુંફાડા મારતી" છે! કાંગાજીએ એ "પારેન્દિ"ને સંસ્કૃત પુરંધી સાથે સરખાવી છે, તેમજ દસ્તુરજી ડા૦ ધાલાએ હમણાં જ નવેમ્બર ૧૯૪૬માં આપેલાં એક ભાષણમાં "પારેન્દિ" એટલે પુરંધી abundance ભરછક્તા, એમ જણાવેલું છે, તે બરાબર નથી. હું અગાઉ કહી ગયો છું તેમ આપણા કોઇ વિદ્વાનો કે દસ્તુરો કે અભ્યાસીઓ – શું હિંદમાં ઇરાનમાં પહેલવી કાળમાં યુરોપમાં – આ બધા અવેસ્તાના યજતોનો મર્મ જાણી શક્યાજ નથી. આ બધા ભેદો હું ધીરે ધીરે બતાવતો જઇશ.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે "તીર યશ્ત"માં જણાવેલા "પાણીના તોખમના તારાઓ તે તિષ્ય-પુષ્ય, શતભિષક, પૂર્વાષાઢા (પયડાહ), આપસ (આપો), અપામવત્સ (અપાંમ નપાત), અને આશ્લેષા (પારેન્દિ) છે,

"અશીશવંઘ" યાને "અષિશ વઙ્હુવી" તે કોણ?

"ગાથા"માં "અષિ" અને "અષી" એમ બે શબ્દો આવે છે તેમાં જોડણીનો જ ફેર છે, પણ ત્યાં તો એના અર્થો 'સ્વામિત્વ" અને "પ્રાપ્તિ" છે. ત્યાં તો કોઇ યજતનાં નામ નથી. "સરોશ"નું નામ છે પણ તેની સાથે "યજત" શબ્દ કોઇ ઠેકાણે નથી.

પણ અવેસ્તામાં તો આ "અષિશ વઙ્હુવી"નું યજત તરીકે નામ ઘણે ઠેકાણે આવે છે, અને વળી એવા નામની "અશીશવંઘ" જેવી આખી યશ્ત પણ છે, એટલે એ પણ ખાસ નક્ષત્રજ છે. "તીરયશ્ત"ના ૯મા કરદામાં ૩૮મા ફકરામાં એનું નામ આવે છે, ત્યાં સાથે "પારેન્દિ"નું એટલે "અશ્લેષા" નક્ષત્રનું નામ પણ છે, અને તેમાં એ "બન્નેએ "તીર"ને માટે માર્ગ સાફ કીધો" એમ લખાણ આવે છે. આ "અષિશ વઙ્હુવી" કોણ તે સહેલથી પકડવું મુશ્કેલ હતું, એમાં પણ "વઙ્હુવી"-વસ્વીમ શબ્દ છે તે વસુની નારીજાતિનો છે અને એ શબ્દેજ આ નક્ષત્ર શોધવાની કુંચી આપી. "તિષ્ય" યા "પુષ્ય" નક્ષત્ર ચંદ્રની કર્ક રાશિમાં છે, અને એની આજુબાજુ – આગલાં ને પાછલાં નક્ષત્રો "પુનર્વસુ" અને "આશ્લેષા" છે. આ "આશ્લેષા" તેજ "પારેન્દિ" છે.

તે આપણે ઉપર જોઇ આવ્યા છીએ. આ પુનર્વસુ નક્ષત્રનો અધિપતિ પણ ગુરૂ – અષ છે, અને એના "દેવતા" તરીકે જ્યોતિષમાં અદિતિ એટલે "આદિત્યોની માતા" છે. હિંદુ શાસ્ત્રમાં આ "આદિત્યો" પ્રાચીન વેદકાળમાં સાત ગણાયા હતાઃ વરૂણ, મિત્ર, અર્યમન, ભગ, દક્ષ, અંશ અને સવિતૃ અથવા સૂર્ય. આ સાતે "વસુઓ" છે. વસુઓ એ સ્વર્ગીય દેવતા ગણાય છે. આ હિંદુ દેવતાઓને બદલે સાત અમેશાસ્પંદોને આપણા અવેસ્તામાં "વસુઓ"ને બદલે આરાધેલા દેખાય છે. આ "અશીશવંઘ"ને તથા "પારેન્દિ"ને "મેહેર યશ્ત"ના કરદા ૧૬ – ફકરા ૬૬માં પાછી સાથેજ જણાવેલી છે. "પુનર્વસુ"નું બીજું નામ "સુરજનની" એટલે "દેવોની માતા" છે. "અશીશવંઘ યશ્ત"માં કરદા ૧લામાં એને "અહુરમજદની દીકરી અને અમેશાસ્પંદોની બહેન" કહી છે. વળી એજ યશ્તના ૧૬મા ફકરામાં "સ્પેન્તા આરમઇતિ"ને એની માતા કહી છે. "આરમઇતિ" તે ચંદ્ર છે તે મેં મારા "ગાથા"ના ગ્રંથમાં અનેક દાખલાઓથી સાબિત કરી આપેલું છે, અને "પુનર્વસુ" નક્ષત્રનો એક ભાગ કર્કરાશિમાં પડે છે તે પણ ચંદ્રની – આરમઇતિની રાશિ છે. "પુનર્વસુ"નો અર્થ "restoring the goods or riches" – માલમતા કે દોલતને પાછી આપતી એમ કરેલો છે. આ બધી શાહદતોથી તેમ જ "અશીશવંઘ યશ્ત" માંનાં બીજાં વર્ણનો ઉપરથી એ "પુનર્વસુ"નુંજ નક્ષત્ર છે, કેમકે એ પણ "વસુ"જ છે વસુનો એક અર્થ "પાણી" પણ થાય છે. એમ આ "અષિશવઙ્હુઈ" તે આ પુનર્વસુ નક્ષત્ર છે અને એની "ગાડી" "પારેન્દિ" – "આશ્લેષા"ની સાથે જઇને "નિર્ણય"નો માર્ગ સાફ કરે છે, એ તદ્દન વાજબી છે.

વળી "અશીશવંઘ યશ્ત"ના ૧લા કરદા ફકરા ૨માં છેવટે જણાવ્યું છે કે "જે કોઇ ક્રિયાનાં અર્પણ વડે અશીશવંઘને આરાધે છે તે જાણે ક્રિયાનાં અર્પણ વડે મિથ્રને મેહેર યજતને–આરાધે છે." આ મેહેર યજત કોણ છે તે હું હવે પછીના કોઇ લેખમાં બતાવીશ. પણ ઉપર જણાવ્યું છે તેમ સાત વસુઓમાં "મિત્ર" મુખ્ય છે, અને "અષિશ" પણ "વસુ" છે, એટલે એ આઠમો વસુ છે તેથી એક જ વર્ગના હોવાથી અશીશવંઘને આરાધ્યાથી મેહેર યજતને પણ જાણે આરાધેલો જ ગણાશે.

વળી અશીશવંઘ અક્કલને, બુદ્ધિને વધારે તેજ કરે છે, એમ જણાવ્યું છે, તે પણ જ્યોતિષ પ્રમાણે બરાબર છે. એ "પુનર્વસુ" નક્ષત્રના ત્રણ ભાગ મિથુન રાશિમાં અને એક ભાગ કર્ક રાશિમાં છે, એટલે બન્નેના સ્વામી બુધ અને ચંદ્રના ગ્રહો છે, તે બુદ્ધિને સતેજ રાખનારા છે. આ બુધ અને ચંદ્રની એકમેક વચ્ચે શુભ દૃષ્ટિ હોય તો તેથી વિદ્યા, બુદ્ધિ, કવિતા વગેરેની ઘણી વૃદ્ધિ કરે છે.

આ પુનર્વસુ નક્ષત્રના ચાર તારા ગણાય છે, તેમાં બે તારા મોટા છે ને તેમાંનો એક પહેલા વર્ગનો છે. યુરોપીયનો જેને Castor અને Pollux કહે છે, તે એજ બે તારા છે. એ નક્ષત્ર બહુ ચમકાટવાળું ને શોભીતું છે, તે અશીશવંઘ યશ્તના ૬ ઠા વગેરે ફકરાઓમાં જણાવેલું છે. એ નક્ષત્ર ઘણો વૈભવ અપાવનારૂં છે તે પણ ૭–૮મા ફકરામાં જણાવ્યું છે.

૧૨મા ફકરામાં કહ્યું છે કે એની ગાડી સાથે જોડેલા ઘોડાઓ ચામડાના પટા વડે જોડેલા હોય છે. આ નક્ષત્રના ઉપર જણાવેલા બે મોટા તારાઓ એક લીટીમાં છે ને તેની પાછળ બીજા બે તારાઓ પણ એક લીટીમાં છે.–એ પ્રમાણે એ યશ્તમાંનું બધું બીજું વર્ણન આ સુંદર નક્ષત્ર "પુનર્વસુ"નું જ છે. એ પુનર્વસુ, પુષ્ય અને આશ્લેષા–એટલે અશીશવંધ, તિષ્ય અને પારેન્દિ – પામે પાસેનાં નક્ષત્રો છે, અને તેથી જ "તિષ્ય" માટે અશીશવંઘે, તે પારેન્દિએ માર્ગ સાફ રાખ્યો, કે તિષ્યની પધરામણી થાય ને વરસાદ પડે ને ધાન્ય પાકે, એમ "તીરયશ્ત"માં જણાવેલું છે.

"હુઓમો" તે કોણ?

"તીરયશ્ત"ના ૩૩મા ફકરામાં જણાવ્યું છે કે "જે રસ્તાઓ તરફ આબાદી કરનાર, દુનિયાની વૃદ્ધિ કરનાર હોમ (ઇજદ) જાય છે, તે તરફ તે વાદળાં બનાવનાર સ્વચ્છ બાફને આગળ ધસડી જાય છે." આ હઓમ તે સંસ્કૃત "સોમ" છે, એને એ "સોમ"ને માટે ઋગ્વેદના ૯મા મંડળનાં અનેક પ્રકરણો લખાયેલાં છે. અજબ જેવું છે કે આપણી યશ્નોમાં પણ "હઓમ"ને લગતી યશ્ન ૯મી છે! એ "સોમ" તે ચંદ્ર જ છે, જે પોતાના વાસણમાં દેવતાઓ–ફરેસ્તાઓ પાસેથી અમૃત ભેગું કરે છે. ચંદ્ર પોતે અમાસ થયા પછી પોતાના શરીરરૂપ વાસણમાં સૂર્યનું–દેવતાનું–તેજ રોજ વધારે ને વધારે ભરતો જઇ પૂનેમ પર એ વાસણ અમૃતથી-તેજથી- છલાછલ ભરી દે છે. એ કથા કવિનાજ અલંકારોથી ભરેલી છે અને એ "સોમ પોતે" ઝાડપાનની તેમજ દુનિયાની વૃદ્ધિ કરનાર છે, અને એનું અમૃત માણસ જાતને મળે, ને તે પીનાં માણસ દિવ્યાનંદ ભોગવે, એ ખ્યાલથી "સોમવલ્લરી" નામની જડી તે કાળના આર્યોએ શોધી કાઢી, અને તેને ઇરાની આર્યોએ "હોમની સલી" કરી. એ જડી કૂટીને તેમાંથી નીકળતો માદક રસ બ્રાહ્મણો પીને મસ્ત બની તે જાણે ચંદ્રનું અમૃત પીને દિવ્યાનંદ ભોગવતા હતા!

આ સોમ-ચંદ્ર પણ "જરયો વોઉરૂકષેમ" ક્રાંતિવૃત્તમાંથી જ પસાર થાય છે, એટલે ઉપલા ફકરામાં એ "હઑમ ઇજદ" પણ એ વર્ણનમાં આવી જાય છે. વળી આ "સોમ" ખુદ મૃગશીર્ષ – Orion – નક્ષત્રનો અધિદેવતા છે, એટલે એ "હઑમ" એમ "મૃગશીર્ષ" નક્ષત્ર અને ચંદ્ર એ બન્નેનો સંબંધ બતાવે છે.

"વાતેમ" તે કોણ?

ઉપલાં અનેક નક્ષત્રો સાથે એ યશ્તમાં "વાતેમ"નો પણ ઉલ્લેખ આવે છે. એ "વાતેમ" તે પવન નથી, પણ નક્ષત્ર છે. "ચિત્રા" નક્ષત્રથી ઉત્તરમાં "સ્વાતિ" નો બહુ જ ઝગકતો તારો છે, તેનું જ બીજું નામ "વાતેમ" છે. જ્યોતિષ ગ્રંથોમાં સ્વાતિનાં નામોમાં એ નામ પણ છે. એનું યુરોપિયન નામ Arcturus છે અને તે "ભૂતપ" – Bootes નાં તારાપુંજની છેક હેઠેનો ઝગકતો તારો છે. એની ચાલ બીજાં નક્ષત્રો કરતાં વધારે છે, અને જૂના ગ્રંથોમાં એની જગ્યા જે બતાવેલી છે, તે જોતાં તે હાલમાં ઘણો દૂર ગયો છે. આપણી યશ્તોમાં આવતા "ગોવાદ" યજત યા "વાતેમ" એ "સ્વાતિ" નક્ષત્ર જ છે. "સ્વાતિ"નાં બીજાં નામોમાં વાયુ પણ છે, અને તેજ 'વાતેમ'

તરીકે અવેસ્તામાં "ગોવાદ યજત" તરીકે આરાધાય છે. વેદમાં જેને મરૂત કહેલો છે તે પણ એજ છે. "આસ્તાદ યસ્ત"માં ૭મા ફકરામાં "નેમો વાતો દષિશ મજદધાતો" કહ્યું છે તેમાં પણ "વાતો" એટલે "પવન" નહીં પણ આ "સ્વાતિ" નક્ષત્ર છે. એ "પવન" પર મુવક્કલ છે, તેથી વરસાદનાં વાદળાંને ખેંચી લાવી પવન મારફતે તેને જમીનપર વરસાદ રૂપે વરસાવે છે. "તીરયસ્ત"માં તેથીજ આ "વાતેમ"નું નામ છે. "મૃગશીર્ષ" Orion નક્ષત્રથી માંડી "તિષ્ય"થી શરૂ થઇ "સ્વાતિ" સુધી વરસાદની ઋતુ ઇરાનમાં લંબાય છે. "સ્વાતિ" નક્ષત્ર પણ શુભ છે, એનો દેખાવ પરવાળા જેવો લાલ છે. "વનન્ત" યા "ચિત્રા" કરતાં પણ એનો તારો બહુજ વધારે પ્રકાશિત છે. એ આકાશમાંના પહેલા વર્ગમાંના તારાઓમાંનો એક છે.

"વએમ" તે કોણ?

અવેસ્તામાં "રામ યજત" છે અને તે "વએમ" યા "વયમ" તરીકે આવે છે, અને જેને "બઘેમ" તરીકે "રામયસ્ત"માં કરદા ૧લાના ૧લા ફકરામાં શરૂઆતમાંજ કહેલો છે, તે તો "ઉત્તરાફાલ્ગુની" નક્ષત્ર છે, જેનું બીજું જૂનું નામ ભગમ છે, અને જેનો "દેવતા" અગાઉ જણાવેલા "વસુ"ઓમાંનો ભગ છે, જેને "ગાથા"માં ને અવેસ્તામાં "બગા" યા "બઘેમ" કહેલો છે, એનું અંગ્રેજી નામ Denebola છે ને એ Beta Leonis પણ કહેવાય છે. એ તારો "આપસ" તારાની પશ્ચિમોત્તરમાં આવેલો છે, અને સિંહ રાશિમાં એ છેક પૂર્વ તરફનો બીજા વર્ગનો તારો છે. અભ્યાસીઓ જોશે કે આ બધાં નક્ષત્રો "પુનર્વસુ" (અશીશવંઘ) અને "સ્વાતિ"–વાતેમની વચમાં આવેલાં છે, અને એ બધાં વરસાદ લાવવામાં મદદ કરે છે.

"બાનુ" ને "ખરેમ" તે કોણ?

એક બીજા નક્ષત્રનું નામ પણ "તીર યસ્ત"માં છે, અને તે કરદા ૧લાના બીજા ફકરામાં "બાનુબ્યો" તરીકે જણાવેલું છે. એ બહુવચનમાં છે કેમકે એના પાંચ તારા છે. એ "હસ્ત" નક્ષત્રને નામે મશહુર છે, અને એનાં બીજાં નામો ભાતુ અને અર્ક પણ છે. "હસ્ત"ને હાથી સાથે કશી લેવાદેવા નથી. લોકોની અણસમજનું એ કારણ છે. "હસ્તી" એટલે હાથી, તેની સાથે "હસ્ત" બોલ નજીકનો લાગ્યાથી એ ભુલાવો ઉત્પન્ન થયેલો છે. "હસ્ત" એટલે તો "હાથ" એ નક્ષત્રના પાંચ તારા આપણા હાથની પાંચ આંગળીઓનાં નાકાં બતાવે છે. હાથની આંગળીઓ પ્રમાણે વચમાંના ત્રણ તારા વચલી ત્રણ આંગળી જેવા છે ને આજુબાજુના બે તારા નાની આંગળી અને અંગુઠા પ્રમાણે છે. એ નક્ષત્ર "વનન્ત" ચિત્રાની પશ્ચિમ–દક્ષિણે છે, અને એમાં કદી કદી મોટો વરસાદ આવે છે. ગ્રીકો એને Corvus કહેતા હતા અને તેનો અર્થ Crow કાગડો છે. અભ્યાસીઓએ યસ્તોમાં આવતા "ખરૅમ" શબ્દને "ગધેડો" ગણીને તે પર ખૂબ લેખો ને ભાષણો આપ્યાં છે, અને તેથી મને ઘણી રમુજ પેદા થઇ છે. આ "ખરૅમ"નો એક અર્થ "ગધેડો" છે ખરો, પણ "ખરૅમ"નો જૂનો અર્થ "કાગડો" છે. ત્રણ પગનો ગધેડો નહી, પણ ત્રણ પગનો કાગડો એમ ઓળખવાનું કારણ એ છે કે એ "કાગડા"ના ત્રણ પગ એટલે ત્રણ તારા નીચે છે ને બે તારા ઉપર છે. એ "અષો"

છે, કેમ બધાં જ નક્ષત્રોને-યજતોને-અવેસ્તામાં "અષો" કહેલાં છે, મજદા અહુરાની અષોઇને ટેકો આપનારાં છે. આ "હસ્ત" નક્ષત્રનો "દેવતા" "સવિતા" એટલે સૂર્ય છે. એ નક્ષત્રનાં બીજાં નામોમાં "અરૂણ" પણ એક નામ છે. મરહુમ મી. રૂસ્તમ બનાજી હમણાં જીવતા હતે તો જે સત્ય તેમને પણ જડયું નહોતું, તે આ લેખમાંથી તેઓ મેળવી શક્ત.

ઉપસંહાર

આ "તીર યશ્ત"માં આવેલા બધા તારાઓ-નક્ષત્રોનાં નામ ઉપર પ્રમાણે બરાબર મેં ઉકેલી આપ્યાં છે. જ્યોતિષ શાસ્ત્રની મદદ વગર, દાદાર અહુરમજદની અને પેગમ્બર સાહેબની મહેર અને પ્રેરણા વગર, આ કાર્ય બની શકે નહી જે વિજ્ઞાનીઓ આજના કહેવાતા "સુધારા" ને નામે ગર્વથી જ્યોતિષશાસ્ત્રને ધિક્કારે છે યા અવગણે છે, તેઓ મોટી ભૂલ કરે છે. આજના "સટ્ટાવાળાઓના જોશીઓ" ભોળા લોકોને પોતાના એ શાસ્ત્રના અધૂરાં જ્ઞાનથી છેતરે છે ને ધન રળે છે, પણ તેથી એ શાસ્ત્ર કંઇ ખોટું નથી. માણસ અધૂરો છે, કુદરતના ભેદ એને બધા મળી શકતા નથી, પણ ખંતથી અભ્યાસથી, અનુભવથી તેણે આજ સુધીમાં ઘણું ઘણું શીખ્યું છે. જ્યોતિષશાસ્ત્ર દસ હજાર વર્ષથી પણ ઘણું જૂનું હશે. એનાં ઉંડા ને ખરા મર્મો આપણા મહાન પેગમ્બર સાહેબની "ગાથા"માં સમાયેલા છે. એ "ગાથા" ના પાયા ઉપર જ તે પછીના જ્ઞાની આખેદોએ "યશ્તો" લખેલી છે. એમાં કવિતા છે, પ્રેરણા છે, અને માણસના કુદરત સાથેના સંબંધની પિછાન છે. એ "યશ્તો" પણ કંઇ ફેંકી દેવા જેવી નથી, પણ આપણા માનને પાત્ર છે. એ લખાઇ તેને ચાર હજાર વર્ષોથી ઉપર થયાં છે, અને વખતના મારામાં એમાંનું જ્ઞાન ઢંકાઇ ગયું, ભુલાઇ ગયું, અને પાછલા વખતના જરથોસ્તીઓ એનો ખરો અર્થ મેળવી શકયા નહીં.

એક બીજી વાત તે આપણી ધર્મક્રિયાઓને લગતી છે. કોઇપણ ધર્મ માત્ર નીતિ વચનો ઉપર નભી શકે નહી. તમામ ધર્મોની સાથે આધ્યાત્મિક સંબંધો બંધાયેલા છે, એટલે ઓછીવત્તી ક્રિયાઓ તો બધા ધર્મોમાં છે ને તે રહેવાની. બહેદીનોથી કાંઇ ધર્મ સચવાય નહીં, એટલે તેઓ ધર્મનો સમાજ જાળવી શકે નહી. બ્રાહ્મણો, મોબેદો, પાદરીઓ, કાજીઓ, ભલે "ધર્મના ધંધાદારી" કહેવાય, પણ ઢોરને બાંધવાનો જેમ ખીલો યા ખૂંટો હોય છે, તેમ એક ધર્મના સમાજને એકત્ર ને જોડેલો રાખવા તેનાં મંદિરો રાખવાં જ પડે, ને તેથી તે મંદિરને લગતું બધું કાર્ય જોઇ લેનારો ખાસ વર્ગ પણ હોય. આપણા મોબેદો ભલે આજે અજ્ઞાન હોય, ધર્મને નામે ધંધો કરતા હોય, પણ એઓ જે હાલતે પહોંચ્યા છે તેના જવાબદાર તો બહેદીનોજ છે! વળી મેં ઉપર "વનન્ત" સિતારાની વાતમાં કહ્યું છે તેમ કેટલોક ઇતિહાસ, કેટલીક આધ્યાત્મિક બાબતો ક્રિયાઓને નામે સચવાઇ રહી છે, તે બધું સમજવાની જરૂર છે. પશ્ચિમના ખ્રિસ્તી લોકોના સંસર્ગમાં આપણે આવ્યા, ને ત્યાંની બહારની "ચાઇચાઇ," મોજમજાહ, વગેરે જોઇ આપણે તેઓની નકલ કીધી, અને આપણું સાચું ઝવેર છોડી દઇને આ જડવાદી લોકોના જેવા થવા તકલીદી વસ્તુઓને બહારના ભપકા જો આપણે લેવા જઇશું, તો આપણી

નાની કોમનું સંગઠન છૂટી પડશે અને આપણો સમાજ જોતજોતાં વિખેરાઈ જશે. ધર્મને–સાચા ધર્મને–માત્ર નીતિ સાથે જ નહીં, પણ ખરી આધ્યાત્મિકતા spirituality સાથે કામ છે, તેથી એને કાંઈ rationalism સાથે સરખાવાય નહી. આ વિષય બહુ ઉંડો વિચાર માગી લે છે, અને માત્ર સુધારાને નામે આખા ધર્મનું અંગ જ જો આપણા થઈ બેઠેલા નેતાઓ કાપી નાખશે તો જોતજોતાં સ્વતંત્રતાને નામે સ્વચ્છંદિતામાં સામાન્ય જનો ઉતરી પડશે. જડવાદી યુરોપે આજે તેના સમાજની શી હાલત કીધી છે તે જુઓ! એ બધાં પેલી કહેવાતી વ્યવહારૂતા rationalism–નાં પરિણામ છે! આપણી કોમ ભલે બધી ચર્ચા કરે, માત્ર નીતિરીતિની વાતમાં "ધર્મ" કદી સમાઈ જતો નથી. એ સવાલ આપણી જિંદગીનો, આપણા વર્તનનો, આપણા સમાજનો, આપણા પૂજ્ય પેગમ્બરે આપેલા અમૂલ્ય આધ્યાત્મિક વારસાનો, અને આપણા આત્મા ને મજદા અહુરાના સંબંધનો છે.

મારે સ્પષ્ટતાથી કહેવું જ જોઈએ કે આપણાં "ધર્મ"ને છેલ્લાં બે હજાર વર્ષથી કોઈ બરાબર સમજ્યું નથી. હું નાચીઝ છું, અને એવું કહેવા માટે હું માફી ચાહું છું, પણ મારા સાહેબે જે "સત્ય" દુનિયાને પાછું દેખાડવા મને આજ્ઞા આપી છે, તે હું સ્પષ્ટતાથી સૌની આગળ કહી બતાવું છું. ધર્મ–આપણો ધર્મ શું છે તે જ પ્રથમ તો આપણે ત્યાંનો કોઈ પક્ષ સમજી શકયો જ નથી. બધા જ પોતાને ખરા ધર્મી ને જ્ઞાની સમજે છે તે તો માણસનો સ્વભાવ છે. પેગમ્બર સાહેબે "ગાથા"ના હા ૩૨ના પહેલા શ્લોકમાં એજ કહેલું છે. પણ સામાન્ય બુદ્ધિ અને પ્રતિભા genius વચ્ચે ઘણો ફેર છે. પ્રતિભાને જે રોશની ખુદા તરફથી મળે છે તે જુદી જ છે. હાલ તો આટલું બસ છે. આ લેખથી આપણા બધા વિદ્વાનો જોશે કે આપણાં ધર્મપુસ્તકો–ખાસ કરીને ગાથા અવેસ્તાને આવી રીતે કોઈએ ઉકેલ્યાં નથી. એમાં ખુદાઈ પેગામો છે, આપણે ધારીએ છીએ તેવું સાદું જ્ઞાન નથી. હું ઇચ્છું છું કે આપણા નાના મોટા અભ્યાસીઓ આ વિષયને હવે ગંભીરતાથી હાથમાં ધરે, "સ્કોલરશીપ"નો ગર્વ બાજુએ મૂકે, અને આપણાં ધર્મપુસ્તકોનો આ નવી રોશનીમાં અભ્યાસ કરે. હજી તો બહુ લેખો મારે લખવાના છે, "ગાથા"નું કામ પૂરૂં કરવાનું છે, એટલે પ્રભુ પાસે માગું છું કે તે મારી કોમને સદ્બુદ્ધિ બક્ષે, રોજની તારીમારી બધા છોડી દે અને પેગમ્બર સાહેબના કલામોને હૈયે ધરી જ્ઞાન મેળવી સુખમાં, શાંતિમાં, સંપમાં અને સ્નેહમાં સર્વે સાથે રહે! આમીન!

Synopsis Of Research Work Done In The Zoroastrian And Vedic Scriptures.*

Truth is stranger than fiction and facts are more enchanting than fancies Most valuable legacies have been left to us by our great departed ancestors of most remote times, who had attained profound spiritual enlightenment from above and who had lived a most disciplined and examplary life to show us the path of Righteousness and Purity that would make our own living successful and worthy of our Creator. But, alas! the dust of time settles on this enlightenment and the ages that follow have to grope into the darkness that again unsettles the worldly life. But Parmatman is merciful and He sends his messengers again from time to time to revive the light, to lessen our own sufferings by our own disciplined efforts and to get again that lost peace of mind which is the true goal of all living beings on this earth. Such great messengers or Prophets and Rishis have come to earth from time to time at long intervals–messengers like Zarathushtra, the Vedic Rishis, Rama, Krishna, Buddha, Sankaracharya, Dayanand Sarasvati, Ramakrishna Paramahansa, Gandhiji and other great Souls–but in the intervals there come lesser Souls, who too have taken to the path of Righteousness, who have to keep the light burning as bright as possible which was left by the great Rishis.

However humble we may be, we must realise the glow of our own internal light and throw what lustre we can on that

*Lecture given by shri A. F. Khabardar on 6 th october 1952 at the Kuppuswami Sastri Research Institute, Mylapore, Madras.

great Path and thus be the humble followers in the camp of great Enlighteners. Each of us has his own duty to perform—duty which always brings its reward of satisfacton and peace of mind. Our great ancestors received this light from their predecessors and performed their duty towards the human kind, and they in turn handed the light to their worthy followers and thus in course of time this light has come into our hands. Although the dust and ravages of time have hidden from our view much of the history of the passage of this light, it has fallen upon our shoulders to remove this dust and bring out the full lustre of this light in the best and right way possible.

This Institution which has a month ago celebrated the 8th Foundation Day and which was founded to commemorate the blessed memory of the great scholar and modern light-bearer Mahamahopadhyaya Kuppuswami Sastri, has gathered round it many well-known Sanskrit Scholars and men of erudition to carry on the research work in the great Sanskrit literature, and the existence of this Institution is proved by the valuable work already done by the followers and admirers of the great departed scholar. I am a nonentity and have no claim to any recognised erudition but as an old resident, poet and writer of Madras, I am asked by the office-bearers of this Institution to address this august assembly and give a synopsis of the research work, however humble, I have done in connection with the Gathas of Zarathushtra, the Avestan and Vedic Scriptures. I have accepted this invitation with some hesitation, as I am old, infirm and an invalid of long years, but I have ultimately considered this as the best opportunity to explain my work in short and to bring to the notice of the reputed scholars my own humble work in discovering the most important matter of the actual pronunciations of the three Vedic Accents–Udatta, Unudatta and Swarita–which had been forgotten for at least four thousand years. I trust you will grant me the previlege of placing before you what work I have done and how I came to re-discover the lost pronunciations of the Vedic accents.

For over twenty-five years I was continually urged by some Parsi Avestan Scholars and friends to translate the sacred Gathas of the Prophet Zarathushtra into Gujarati verse. But I had no direct knowledge of the Gathic language, and the translations in Pahlavi, English and Gujarati languages made by other scholars were such that there was no unity and uniformity in the running thought of the great Prophet poet found to satisfy my own mind. Further, much later ideas and meanings of the original words were thrust upon the Gathas. When such a state of affairs prevailed in this sacred literature, I thought it almost sinful to put my hand into this matter, and so I declined the taking up of the task of such translation from other unsatisfactory translations. But there was another factor that was working upon my mind for years. Being an humble student of, and research worker in the science of astrology, I had before me readings of my own horoscope from the well-known Nadi books like "Bhrigu Samhita", "Satya Samhita", "Markandeya Nadi", "Kousikam" and some others, which all stated that I would make researches in the Vedas and religious scriptures of my own religion and would write and publish some wonderful books which would revolutionize all the old current ideas in connection with these scriptures! Although I had studied in my young age the Vedic literature under some well-known Arya Samajist Pandits, I had no opportunity of studying the Avestan language which embodied my own religious works of old. For nearly a quarter of a century I carried this mystery in my heart and wondered whether this strange reading would ever come to happen. But in A. C. 1938 I was offered by the University of Bombay a scholarship to deliver five lectures on any subject connected with Gujarati Literature and I chose it as "The Art of Prosody in Gujarati Poetry". I delivered these lectures in December 1939 and the Bombay University has since published them in a book-form and prescribed as a Text-book in the M.A. Examination.

In the above-mentioned lectures, I had to trace the source of verse-making right up to the oldest verse of the Vedas and

Gatha–Avesta. During my life-long studies of poetry and its art, I had many times tumbled over the Vedic accents and the strange vowel–vriddhis and aspirated consonants of the Gathic and Avestan languages, for which I could get no light from anywhere. Yaska Muni, the famous Commentator of the Vedas and author of "Nirukta", who flourished about three thousand years ago has clearly said in his above book that the Hindu Aryans had forgotten for over a thousand years the exact pronunciations of the three Vedic accents–udatta, unudatta and svarita–and that all the seventeen commentaries on the Vedas existing then in his time gave different interpretations to the Vedic hymns! After giving my lectures I thought this was a fitting subject for research and tried to find out whether I could get any light from the Gathic language which was up to now considered as the sister–language to the Vedic. My first attention was accidentally set upon the peculiar pronunciation in the Gathic language for the Vedic words मनेघा, वचेंघा, आघा etc. which were pronounced as Manaŋhā, vacaŋhā, ā̊ŋhā. I could not in the beginning understand why this ङ्–ŋ--had entered into the body of the word. I asked my friends who were reputed Avestan and Vedic scholars what they thought of this, but they said the language was different and so the pronunciation was also different and that was the peculiarity of languages. But these replies did not satisfy me. I carried my research further to Vedic words like क्रत्वां, क्रतुं, त्वा, त्वे, प्र etc. which were pronounced in the Gathas as xraθwā, xratu, θwā, θwōi, fra. It suddenly dawned upon me that accents in the Vedic language had to do with this changing of consonants and pronunciations.

Now let us first take the inclusion of ङ् in the word. ङ् goes in after an udatta or svarita syllable followed by original soft (उष्मा)स्. It is said in the Pratishakhyas that there were two सs in the Vedic Orthography: one dental S–स and the otherस्–S which stood generally at the head of a word and in its body, unconnected with any other consonant and was pronounced as soft ह–h, not guttural. Thisस् is found everywhere

in the Gatha-Avesta in the place of dental S, and also this ह्
appears as ha in the Greek and other European languages. So the rule is that when an udatta or svarita syllable is followed by such स pronounced as soft h, ङ्. is included between the udatta or svarita syllable and the soft h (स). Thus we get manaŋhā for मनंहा, Vacaŋhā for वचंहा, and āoŋhā for आंहा, ahurāoŋhō for असुरासस् and so on. But if the soft स is joined with इ, उ, or य then in that case ङ्. does not go in : वसीयः vahīyō, वसुं-vohū, मनंसि manahī, वचंसि-vacahī. There is a perfect regularity about these rules and more detailed examples of this ङ्. can be found in my book "New Light on the Gathas of Holy Zarathushtra" undar the essay on "The metre and Accents of the Ahuna-vaiti Gatha."

Let us now come to the set of words like क्रत्वां, क्रतु, त्वा, त्वे, प्र etc. The rule is that when the अल्पप्राण or unaspirated consonants like क, ग, त, द, प are udatta or svarita, they are pronounced like महाप्राण-aspirated consonants like ख, घ, थ, घ and फ: क्रत्वा=xraθwā, xratū, θwā, θwōi, fra, respectively. At many places when the aspirated consonants are unudatta or unaccented, they are replaced by अल्पप्राण-unaspirated consonants: स्थ-sta, स्फायत्रस्य spayaθrahyā, अस्थन्वत्-astvat, अधा-adā, घर्मम्-garəməm, घुषत-guṣata etc.

There are other minor rules also regarding the making of महाप्राण of an अल्पप्राण syllable at certain places when certain vowels follow them. In words like उक्था where a महाप्राण like था is already there and is accented udatta, this था is changed to the next महाप्राण of the same class and is changed to धा. Thus उक्था, when क and था are accented, is changed to ख् and धा. उख्धा-uxdā There is no भ in the Gathic Orthography but instead of भ, ब is used भवत-बवत्, भवति-bavaiti; भूरि-buiri, नभा-nabā etc. But when this भ is accented, it is changed to फ: भासु-फ्सुः light-फसु, in fṣuyantē-for the enlightener; रभ्द्रस्य-rafddrahyā. All the detailed rules about this use will be found in my above book.

In certain places where the accented syllable is followed by a syllable containing इ, ए, or य the महाप्राण is kept as it is

and a vowel i is inserted after it; प्रति-paiti. *Here* प *is not* made फ as there is इ after it. दधीत्-daidit; वर्धति-varəδaitī.

Those consonants which are *neither* अल्पप्राण nor महाप्राण like, य, र, ब, श, स, ह, न, म when they are *accented*, take i इ or ë-ए as followed by a syllable *containing* इ उ, or य respectively: येभ्यः-yaëibyō, वर्यः-vairyō, श्निषा-snaiθiṣā, हाधिष्ठः-hāiδiśtō, स्तुति-stuiti, हुनाति-hunāitī, भूरि'-būiri.

The vowel ऋ-ərə-when it is mostly udatta, remains the same ərə. This ərə is the correct old pronunciation of ऋ. In Vajasaneyi Samhita it is stated that there is a short vowel before as well as after the consonant र in ऋ. In modern India this ऋ is either pronounced as ri or ru in certain provinces and by certain students. But neither is the correct pronunciation. This correct pronunciation as ərə is found in Avesta-Gatha only which proves their great antiquity. ऋषि and ऋत should be pronounced ərəṣi and ərətā. This is proved from the following words made from them. We do not say मह+ऋषि and ब्रह्म+ऋषि but महर्षि and ब्रह्मर्षि. According to Sandhi rules the first vowel ə of ərə merges into the अ vowel of the ह syllable of मह् and of the म syllable of ब्रह्म and र consonant remains. The last ə of the consonant ə is only a vowel which was placed after all consonants in the ancient days because a pure consonant cannot be pronounced except in conjunction with a vowel or another vowel-included consonant. Thus ər of ऋ is merged into the words मह् and ब्रह्म and then form the words like महर्षि and ब्रह्मर्षि.

The Sanskrit lexicographers say that they cannot get proper etymological root for the word ऋषि and they suppose there should have been a root like ऋष् meaning, "to be truthful or pure". Well, we have got the very word ərəś-ऋष् in the Gathas meaning, truth, straightforwardness, and this word ऋष् in this meaning is found at many places in the Gathas and Avesta.

There are no cerebral sounded alphabets मूर्धन्य as well as ष, ळ, ण, ड, ढ and ळ्ह of Vedic Sanskrit, all through dentals only

are used. ख is used for छ, व for भ, and र for ल. There is no ələ-ऌ or ॡ also in the Avestan alphabet. Very old Vedic words like वार for वाल–hair are rarely found in the Vedic language. Gatha has got "Sūrahya" for शूलस्य of arms, armed, of fighting apparatus. These forms, too, show the great antiquity of the Gatha language.

After a corresponding study of the Vedas and the Gathas for over three years, I have succeeded in giving over one hundred rules for the correct pronunciations of the three accents of the Vedic language as they are minutely found embodied in the Gathic language. The Gathic language is neither a dialect of Avesta language, nor a sister language to the Vedic, but it is a pure Aryan pre-Vedic language, from which both Avesta and Vedic languages have descended in course of centuries.

There is a peculiarity of the Gathic words as they are written and pronounced for about 2,500 years now. Most of the words have long endings. च is pronounced as चा, अप as अपां, क्षत्र as क्षत्रा, वहुं as वोहू, मन्त as मन्ता and so on. I am inclined to think that this was really the old pronunciation. When I first came to Madras about fifty years ago, I tried to learn the Tamil language, and my tutor was pronouncing almost आ for अ and actual आ was pronounced with a longer आ sound! At first it puzzled me, but then I was convinced that these must be correct pronunciations in Tamil. Since then I always found my Tamil friends placing emphasis on the last syllable with अ and pronounced it as आ as रामा, रावणा, गोविंदा. So, I think this Gathic pronunciation must be correct in those days. Subsequently we find all these अ–ending syllables pronounced as the present अ pronunciation of Devangari alphabets in the Avesta language with such a vengeance that आ–ending in the Vedic language is also pronounced as अ!

Then there are peculiarities regarding accents on ए and ओ. If ए is unaccented — anudatta, then it is made अए, that is, this ए is separated from the consonant which is spoken as a full syllable and then ए is placed by its side: दैव–daēvā, एव–aēvā,

वेद्–vaēdā and so on. But the last unaccented syllable is not changed but remains as it is धायेते–dāyetē, पृच्छते–pərəs itē, यमैते–yamaite etc. Now, if ए is udatta or svarita accented, then it is pronounced as oi: मे–moi, ते–toi क्षेत्रस्य–ṣōierahyā, नेत्–nōit, विद्वने–vīdvanōi, क्षत्रे×saθrōi.

If ओ is accented, it is pronounced अऑ. This rule is contrary to the rule that governs ए: ओजस्–aojoŋh. च्यौत्नी–ṣyaoθənā, प्रवोच–fiāvaocā, शोच्यन्ताम्–saoṣyantam. If ओ comes as the last syllable accented, or unaccented, it remains ओ only: मनसो–manaŋhō, चक्रयो–Caxrayō, सहः–hazō, ओघ.–aogō, द्रीघो–darəgō, आपानो āpānō, पथो–paθo.

A very peculiar pronunciation is given in regard to the syllable वृ if it is unaccented in the beginning. This वृ is changed to उर्वे when it is anudatta, वृतम् urvatəm, वृजा–urvaza वृतस्य–urvātahyā, वृत्तम् urvaθo, वृक्ष्–urvāxṣ.

The initial उ in उरु, if it is made accented, is changed to 'vouru' उरुचक्षणे–vouru–caṣānḗ, उरुकक्ष vouru–kaṣa. Such pronunciations could never be imagined unless and until they are actually found in the Gathas and Avesta.

The cerebrals ड, ढ and ळ which are used in the Vedic words were originally žda in the pre–vedic language. मृळतें–mərəzdātā, मीढम्–mīzdəm, त्वरुढवम्–θwarōždūm, ईडे, ईळे–īzdē. ज्ञ is not found in the Gathas, but instead क्न is used. ज्ञु–xṣnu, प्राज्ञने–fraxṣnənē, ज्ञविषा–xsnəvīsā.

There are numerous peculiarities in connection with the pronunciation of written words in the Vedic times, which are mostly shown in my thesis on this subject in my recent Gatha Volume. The above-mentioned' are enough to give an idea of this research in regard to the Vedic accents. Uptonow all the Gatha and Avesta scholars said that there was no accent in the versification of the Gathic hymns or Avestan language. But now all the scholars will be convinced that there are accents in Gatha and Avesta also but they are cleverly embo-

died in the words themselves. The Vedic language is the written language with original pure forms of syllables with their accents clearly shown on paper, while the Gathic language is the spoken language as it was actually pronounced in those days. We cannot say how these actual pronunciations were lost by the Brahmin priests, while the Vedic mantras were taught orally by the father to the son and by the guru to his disciple. Some great catastrophe must have taken place about four thousend years ago when this knowledge was lost by the Brahmin and Zoroastrian priests although their languages were the same. The Vedic and Gathic version of their hymns are properly speaking the two sides of a coin: one has the actual written language with accents shown on the syllables, while the other shows the actual pronunciations of the words of the mantras. We can well surmise that some fore-thoughted Zorostrian head-priest of about four thousand years ago, for reasons of his own, was afraid that all these correct pronunciations of their sacred mantras might be lost or mispronounced in course of ages and so he invented special symbols and letters to be embodied in the writing of these mantras, and thus his foresight has to-day again given to us what we had lost for many long long centuries, nay, millenniums. The Hindu Brahmin priests and pundits now regain the lost pronunciations of those sacred mantras, and the Zoroastrian Priests and Scholars regain the knowledge that their sacred language was the same as the Vedic, bearing all the accents embodied therein. This lost treasure is regained through the inscrutable ways of the Almighty who has ordained it through an humble servant of His, as it must be the manifestation of His wish only that the secret of the two different impressions on two sides of one coin is at last revealed to-day!

Most of the words of the Gathas which could not be correctly translated before, have now become easy for a right understanding, since we have now got its correct original Vedic form which gives out its true meaning preserved by the ancient lexicographers from time to time in their Vedic

dictionaries. It is now for the learned scholars of the world to pursue this subject further and make all the rules perfect, since my work must be incomplete here and there, and subject to slips of mistakes, due to this being merely a pioneer work. But with the help of the key we have now received, the rules can be perfected in course of time. Thus I have done after much labour of years in my old age what was destined as predicted for me by the ancients, and I am thankful that I am enabled to do some service to my Hindu and Parsi brothers and to the scholars of the world. To the initiated, this is a very fascinating study, though many may find it tedious and dry. But the importance of the subject does demand the due attention of the Vedic and Avestan scholars to carry on further research in this matter. It will be interesting to you to know that after all I learnt the Gathic and Avestan languages when I was 62 years of age–about nine years ago!

ASTROLOGY IN THE GATHAS, AVESTA AND RIGVEDA

Astronomy and Astrology are not modern sciences but perhaps the oldest ones. We get ample references of Astronomy and Astrology in the Gathas and Avesta of the zoroastrians and in the Hindu religious scriptures. Vedanga Jyotish is a part of the Vedas themselves. Man's life on earth is for millions of years and it has very slowly developed and has seen even many ups and downs in its progress up to-date. In the early stages of life, man had to live mostly with nature. He had to divide his time properly for his daily work and seasonal duties. He had vast skies overhead and he found millions of stars, the moon and the sun, the comets and meteors, passing before his eyes. By close observatian he found some regularity in their rising and setting, and he connected his seasons and his daily and monthly duties for his own maintenance with such movements of these heavenly bodies. In some ways he kept a note of his experience in this direction, and he began to understand by such collective notes that those spheres in the sky were seen reappearing at a particular place after revolving in the heavens. In this way in hundreds of years he gathered

knowledge and he knew that the changes in weather on earth, heat, cold, snow, rain, roaming of clouds and solar and lunar eclipses, which occurred at particular times only, all happened due to some inconceivable rules only. In this way he came to observe and perform his various duties. This knowledge of Astronomy and Astrology has been preserved for thousands of years in pre-historic days in Iran, Babylon, India, Greece and other countries of the world. I have gone through the works of the Rosicrucian Order-an institution well-known for its "Hermatic Theory" and tracing its history and secret knowledge up to more than twenty-five thousand years, and I find in their literature the mention of Astrological knowledge for over a hundred thousand years! In their writings they too connect the Sun, the moon and the planets with God soul, mind and different attributes, virtues and vices, and all that is found in the life of man and this world. Those who have not properly studied Astrology say that it is a humbug, but that does not affect this sacred science at all. While even to-day no branch of physical science can be called perfect, it is easy to understand that Astrology, too is not perfect. There are so many factors prevailing in the working of this vast world that poor man can never perfect anything. Man's knowledge about any subject of creation remains incomplete only and will remain so. The movements of heavenly bodies are so intricate that they sometimes defy correct calculation and while the astronomical side of this science is still fluctuating, and different scientists propound different theories, it will surely affect the predicative side of the Astrological delineations. Whatever may be the imperfection of Astrological predictions, it has given some wonderful results. We know that the scientists have placed before us certain periodical cycles of the Sun, the moon, the Sun-spots and the magnetic distrubances that follow them, the eclipses of the Sun and the Moon, which bring certain happenings in the world from time to time. As our own homely clock sets in and shows correct time for our own personal doings, so the vast heavenly clock of these shining bodies sets up the time for the happenings of the world.

When all these heavenly bodies have played a most important part in the daily life of our remote ancestors, surely these were woven in all their religious thoughts and literature to show the correct happenings in the life of man and his world. They bowed and offered their devotion to the great heavenly lights, the Sun and the Moon, and they paid their homage to all other shining bodies as devas or yajatas. In Rigveda 1–50–2 we have the following reference :– अप॒ त्ये ता॒यवो॑ यथा॒ नक्ष॑त्रा य॒न्त्य॒क्तुभिः॑ सूरा॑य वि॒श्वच॑क्षसे ॥ This means that the constellations are the abodes of the gods. Exactly the same thing turns out to be true from the descriptions in Avesta "Mithra Yashta" and others wherein these constellations are called the carriages of the Yajatas ! There are quite a number of well-known constellations spoken of in the Rigveda, and Atharvaveda gives different names of all the 28 constellations of the Zodiac. In Avesta, too, we have names and mention of all these 28 Zodiacal constellations and about twenty or more other constellations of the northern and southern hemispheres. All these will be shown by me in my next big Volume of "New Light on the Vendidad and Avestan scriptures", with over thirty plates.

When I went through the Gathas of Holy Zarathushtra, I found that there were clear astrological references in connection with different Ahuars and Mazdas, and when I went through minutely, I discovered that the Sun represented Ahura Mazda, the Moon Aramaiti, Jupiter Asha, Saturn Vohu Mano, Mars Khshathra, Haurvatat Shukra or Venus, and Ameretat Mercury. The two Manyus were the Spenta or Beneficent Manyu as the Southern Node of the moon and Angra Manyu as the Northern Node of the Moon. These latter are clearly shown in the 12th strophe of Chapter–Yasna or Ha–31 of the Ahunavaiti Gatha. In the Gathas there is no mention of any Yajatas or Constellations at all, except for "Sarosha" who is called "Vohu or Vasu Sarosha", which is the Sravishtha or Dhanishtha, or Delphini Constellation, but it is not named as a Yajata at all, but merely a servant of Ahura Mazda. From old Jyotish books, from the Mahabharata and the Puranas,

we know that in the Vedic Era Sravishtha or Delphini – the medern Dhanishtha – was the commander-in chief of all the Zodiacal Constellations through which the path of the Sun, the Moon and other planets passes, and astrologically all the constellations were counted from this Sravishta or Sarosha, which order was changed from time to time according to the presence of the Precession of the Equinoxes in a particular Zodiacal sign, and now for over 2,000 years we count them from Asvini. It is from the application of the tenets of this Planetary Astrology that I could translate the Gathas most correctly and I showed that there was perfect unity and uniformity of thought and conceptiou of the poetry of these sacred hymns from the beginning to the end. We are, each of us, a tiny unit of the great Solar System, and our living in everyway is connected with and dependent upon this Solar System only. Every atom has come out of, and controlled by, the great Sun who is our Parent, and naturally the great Prophet Zarathushtra, brought this message from the great Father, and explained to us the Path of Righteousness, through which alone we can find our final emancipation.

The Precession of the Equinoxes make wonderful differences in the apparent face of the skies. It will be news to many scholars, that there were only ten signs of the Zodiac in the era of the Gatha and the Rigveda. In Yasna 44-18 of the Gathas, the Prophet talks of "dasā aspāo arshanvaiti ushtrem cā", meaning "the ten mares with their lords and the Bull". This is clearly a reference to the Zodiac, ten signs with their lords and the Sun. The Prophet asks Ahura to give him this gift, that is, the perfect knowledge of Astrology! There is a clear mention in "The Influence of the Star" by Rosa Baughan that the ancient astrologers divided the Zodiac in ten signs only! They did not count Tula or Libra sign, as it was then merged in the sign Scorpio. Even the stars of Kanya or Virgo sign were joined to those of the Scorpio sign. This must be the case because even to-day there is very little difference in the symbols of the Virgo and Scorpio signs. This matter is

further proved by the description of the Mitra or Anuradha constellation which is called in the Avesta as मित्रउरुगव्यूतिम् mitra of wide pastures! That shows that this Scorpio sign which contains the Mitra or Anuradha constellation occupied a much larger space in the heavens than the other nine signs. This उरुगव्यूति is found in the Rigveda also. It is found from the inscriptions of Babylon that seven centuries before Christ-about 2,700 years ago there were twelve signs. Old Greek writers, Eudoxus, Eratosthenes and Hipparchus counted only eleven signs, wherein Tula or Libra was not counted. It is noted in "Mittra Yashta" that this Libra "Yajata" was showing great friendship with Mitra or Anuradha constellation which stood as the main group of the Scorpio sign. Thus we find that the face of the sky also shows changes from time to time. It can be understood that on account of the Precession of the Equinoxes, the angles take a different shape in the sky. It will also follow that after ten thousand years, the position of ten signs only in the sky will reappear! This is purely an astronomical phenomenon. I have discovered wonderful astronomical records in the Avesta and the Rigveda, and I am now engaged in writing another big volume of my further researches. All ancient religious literature, mythology, epics, puranas are based on the stars and planets, and man in his keen observation and imagination has created wonderful mythological stories out of the positions and shapes of the different groups of stars.

THE AGE OF ZARATHUSHTRA AND RIGVEDA

In another thesis in my Gatha Volume, I have fully discussed the question of the Era of Zarathushtra. It was uptil now believed that Zarathushtra lived in the latter part of the composition of Rigveda or in the age of Atharvaveda. But I have determined after fully considering the five principal factors, namely, (i) the age of Rigveda, (ii) legends and myths found in the Avesta and Rigveda, (iii) Historical references given by ancient Greek writers five to eight centruries before Christ, (iv) astronomical references, specially in regard to the Precession of the Equinoxes when various occurrences

took place, both in the Brahmana Granthas, Indian Epics and Avestan scriptures, and (v) the most remote antiquity of the Gathic language in comparison with that of the Vedic, after showing many words found in the Gathas having become obsolete in the age of Rigveda, and older simpler forms of grammer in respect of the Gathic language than those of the Vedic that the Gathas are really older than the Rigveda. The whole thesis is packed with authorities, and all the proofs given therein show Zarathushtra to be the first Prophet of the world living about 8,500 years from now or about 6,500 B.C.

I have also shown that the source of Kapila Muni's Sankhya philosophy according to Bhagavatam, was the 30 th Yasna of the Gathas and that Kapila learnt this philosophy from an Asura in Śaka Dwipa. This thesis conclusively proves that the Gathas are the most ancient human document now in existence.

THE GLOSSORY OF GATHIC WORDS FOUND IN RIGVEDA.

I have also, after much labour and close reading of the Rigveda and other Vedas, appended a complete Glossory of almost all the words of the Ahunavaiti Gatha-about 1,500-as found in the Vedas, principally in the Rigveda. Uptil now no attempt to supply this want was made by any scholar, oriental or occidental. They used to say that not more than thirty percent of these words were found in Rigveda. But now, we have a full Glossery where these corresponding words are to be found iu the Vedas and the Gathas.

THE OTHER FOUR GATHAS

I do intend to take up the translation of the remaining four Gathas of Zarathushtra in the same way I have done in respect of the first Ahunavaiti Gatha.

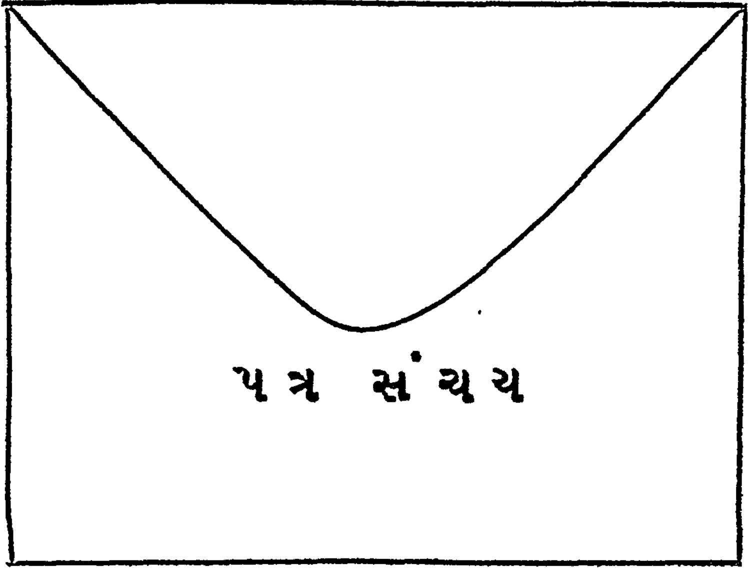
AVESTAN SCRIPTURES

I am now working upon the writing of my new researches made in the Vendided - the Zorostrian Smriti - and most of the Avestan Scriptures. I have solved the question of almost all

the mythological stories as found in the Avestan Yashtas and Yasnas and Vendidad together with the parallel myths found in the Rigveda. Even the famous Epics of Ramayana and Mahabharata, Illiad and Odysses, and the so-called Pardhāto and Kayanian Kings and heroes of Firdausi's Persian Shahnameh are conceived from the Stars and Constellations of the sky, and the whole gamut of ancient mythology and legends is most fascinating having been the most fertile imagination of the great Poets of Yore.

We require many more research scholars and students to study this important part of our ancient lore. I have found that the real key to such research is a good study of Astronomy, modern as well as ancient Indian and Greek as well as its allied science of Astrology. I am sure the result will be most fruitful. We shall really be more proud for the wonderful achievements of our religious-minded ancestors who were highly learned as well as very spiritual in tneir worldly outlook. We, Hindus and Parsis, lived together as one nation and one race, as pure Aryans, in the regions situated to the north of the present Afganistan and had even settled together, at least seven to eight thousand years ago near the Sindhu Pradesh. The Hindus have been spoken of as 'Hindavas' in the Avestan Yashtas. It simply meant the people of the Sindhu-Hindu-river region. And now, after thousands of years, we are again together in this benevolent country for over 1,200 years. We have all forgotten the ancient religious feuds and quarrels, and have settled ourselves in our own way and doing our best in the interests of our beloved country Bharat-the Great Hindava-to enhance her glory and to benefit mankind in general with our ancient virtues of Righteousness, charity, non-violence, non-malice and universal brotherhood. May the Almighty's choicest blessings be showered upon us and our righteous deeds and may we further carry our victorious banner to the steady glory of our Mother-land! Astu!

114, Santhome High Road,
Mylapore, Madras. 4

પત્ર સંચય

શ્રી. નાનુભાઇ જી. શેલતને પત્રો

(૧)

માઉન્ટ રોડ,
મદ્રાસ,
તા. ૨૬–૭–૨૭.

સુજ્ઞ ભાઇ શ્રી. નાનુભાઇ શેલત,

તમારો તા. ૨૦ મીનો પત્ર મળ્યો છે. તમે મારી કવિતાઓ પર વડોદરા કૉલેજની સાહિત્યસભા સમક્ષ વ્યાખ્યાન આપનાર છો, તે માટે મારી પાસે હકીકતો મંગાવો છો, પણ મારી પ્રકૃતિ હાલ એવી છે કે મારાથી ઝાઝું લખાતું નથી. મને હાથે અડચણ થઇ છે ને દુખારો છે; તેથી લખતાં વ્યથા થાય છે.

મારા જીવન સંબંધી તમારે શું ખાસ જાણવું છે? હું તમારા જેવો જ પામર મનુષ્ય છું. મારો જન્મ દમણમાં ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં નવેમ્બરની તા. ૬ ઠીએ થયો હતો. આજ વીશ વર્ષથી હું અહીં મદ્રાસમાં વસવાટ કરૂં છું અને સાઇકલો અને મોટરોનો મોટા પાયા પર વેપાર ચલાવું છું. આ ખુણામાં પડીને મારી પ્રિય ગુજરાત ભૂમિની જે સેવા થઇ શકે તે મૂંગે મોઢે કર્યે જાઉં છું. મારી રંક કૃતિઓ પર ઘણી ટીકાઓ થઇ ગઇ છે. મોટે ભાગે એ ટીકાઓ કવિતાઓ પુરી વાંચ્યા વિના કે નિષ્કામ વૃત્તિથી વિચાર્યા વિના થઇ છે. ગુજરાતી કવિતા સાહિત્યમાં મેં ઘણા નવા પ્રદેશો ખોલ્યા છે. જે પ્રતિ ધીરેધીરે ભવિષ્યની પ્રજાનું લક્ષ અવશ્ય ખેંચાશે એવી મારી શ્રદ્ધા છે.

આપણા લોકો—કેળવાયેલા યુવાનો સુદ્ધાં—હજુ દુનિયાનાં સાહિત્યોનો અભ્યાસ કરતાં શીખ્યા નથી. ફલાણાએ કહ્યું તે "બાબાવાક્યં પ્રમાણું" ગણી પોતે પણ વગર વાંચ્યે વિચાર્યે કહી દે. મારા સ્વર્ગસ્થ મિત્ર રણજિતરામ વાવાભાઇ મહેતા જેવા વિદ્વાને અને વિવેચકે પણ મને લખ્યું હતું કે તેમણે મારાં કાવ્ય પુસ્તકો વાંચ્યાં જ નહોતાં ને માત્ર નાનાલાલ કે અંજારિયાની નોંધો વાંચીને જાહેરમાં મારી કૃતિઓ માટે તેમણે લખ્યું હતું અને તે માટે ક્ષમા યાચી હતી. જ્યાં આવું હોય ત્યાં ખરા વિવેચનની શી આશા રાખવી? આપણે ત્યાં વિવેચકો હજી છે જ નહીં. કાં તો પ્રશંસકો છે કે કાં તો માત્ર નિંદકો જ છે.

"કવિતા અને અપદ્યાગદ્ય" પરના કવિ મોટાલાલના લેખો "સાહિત્ય" ના ૧૯૩૧-૨૨, ના અંકોમાં આવેલા તમે વાંચ્યા હશે. કવિતાના વિષય પર તેમાં સારી પેઠે ઉહાપોહ કરવામાં આવેલો છે.

મારી સૂચના છે કે તમારે જાતેજ કવિતાઓનો અભ્યાસ કરવો, તેમાંનું રહસ્ય, ધ્વનિ, રસ, ભાવ આદિને હૃદયમાં પુરાં પચાવવાં અને પછી સ્વતંત્રપણે તમને લાગે તે કહેવું. કોઇ બીજાઓના મતનો આધાર શોધવા જવું નહીં. વિદ્યમાન લેખકોના લેખોને ઇર્ષ્યા, દ્વેષ, મિત્રાચારી, દુશ્મનાવટ, પક્ષાપક્ષી આદિ અનેક વિધિઓમાંથી પસાર થવું પડે છે, માટે કોઇના મત પર શ્રદ્ધા રાખવી નહીં. કવિતાનાં પુસ્તકોનું ખરૂં તોલન કવિનાં મૃત્યુબાદ બહુ વર્ષો પછી થઇ શકે છે.

તમે કવિતાના વિષયમાં રસ રાખો છો તે આનંદની વાત છે. દુનિયામાં કવિતા પર એટલું સાહિત્ય રચાયેલું છે કે તે બને તેટલું જોઇ જવાની અગત્ય છે. ઘરકુકડીઓથી મહાસાગર તરી કે ઉલ્લંઘી શકાતો નથી.

તમારે ખાસ કાંઇ પુછવું હોય કે જાણવું હોય તો લખશો. મેં કદી પણ મારા કોઇ પણ પુસ્તક માટે કોઇ પાસે લખાવ્યું નથી. હું માત્ર મારા પોતાના પગ પર જ આજ સુધી ઉભો છું. તમારૂં વ્યાખ્યાન થઇ રહે ને મને વાંચવા જરૂર મોકલશો તો આભારી થઇશ. હું તે પાછું મોકલીશ.

એજ, લિ. શુભેચ્છક,
અરદેશર ફરામજી ખબરદારના
આશીર્વાદ.

(૨)

માઉન્ટ રોડ,
મદ્રાસ,
તા. ૨૬-૯-૨૭.

સાહિત્યરસિક ભાઇ શ્રી. નાનુભાઇ,

તમારા ત્રણે પત્રો મને મળ્યા છે. એ માટે આભારી છું. હું બે માસથી પાછો પથારીમાં છું. મારી પ્રકૃતિ હાલ વધુ બગડેલી ચાલે છે અને વેદના એટલી હતી કે કશું થતું ન હોતું. મારા હાથે પણ વેદના હોવાથી લખવાની અડચણ પડે છે. હમણાં જ બે દિનથી જરા ઉઠીને ફરી શકું છું. તમારા પત્રોના ઉતર આ કારણથી વેળાસર લખાયા નથી તેથી માફ કરશો. તમે વાટ જોતા હશો કહીને પહેલી તકે આ લખું છું.

મારી કવિતાઓ પરનું તમારૂં ભાષણ વાચ્યું અને તે આજે રજીસ્ટર પોસ્ટથી તમને પાછું મોકલ્યું છે.

એકંદરે જોતાં તમે મારાં કાવ્યોનો ઠીક અભ્યાસ કર્યો છે. તમે હજી કૉલેજના વિદ્યાર્થી છો, છતાં તમારા પોતાના અભ્યાસ ઉપરાંત ગુર્જર સાહિત્યનો આવી રીતે બીજો અભ્યાસ પણ ચાલુ રાખો છો એ બહુ પ્રશંસનીય વાત છે. તમારા ભાષણમાં તમે કેટલાક મુદ્દા સારી રીતે બહાર લાવ્યા છો. ભાષણ મારી પોતાની કૃતિઓ પર હતું. એટલે તે માટે વિશેષ તો હું પોતે શું લખી શકું. "કલિકા" પરના "કૌમુદી"ના અન્યાયી આક્ષેપોનો સચોટ ઉત્તર તમે આપ્યો છે.

મારી કવિતાઓ પર બહુ વિવેચકોએ લખ્યું છે—મોટે ભાગે માત્ર ટીકા જ કરી છે. દોષ બતાવવા ખાતર જ ખરાખોટા દોષ પણ બતાવ્યા છે. પણ બધું જોતાં હજી કોઇએ મારી કવિતાની "કળા" ઉપર લખ્યું નથી. મારી "કળા" મેં ખાસ પદેપદે કેળવી છે, અંગ્રેજી ને બીજી બહુ ખેડાયેલી ભાષાઓમાં કવિતાની કળા જેવી અનેક રૂપે ખીલેલી છે તેવી આપણી ભાષામાં હજી નથી ખીલી. એ ક્ષેત્ર પ્રતિ મેં ખાસ ધ્યાન આપેલું છે ને મારી જુદી જુદી કવિતાઓમાં તેમ જ "કલિકા"માં એ કળાનાં મેં અનેક સુંદર દર્શન કરાવેલાં છે. કોઇ વિવેચક એ વિષય હાથ કરીને એ પર લખે તો સામાન્ય કાવ્ય વાચકોને તેમ જ કવિતા લખવાના પ્રયત્ન કરનાર નવા કવિઓને ઘણું જાણવાનું મળે.

'The Silken Tassel" તમને તેમ જ તમારા મિત્રોને ગમી તે જાણી સંતોષ થયો છે. એમાંથી ખાસ ચુંટેલાં કાવ્યોનું પુસ્તક હાલ વેલાતમાં લંડનમાં જાણીતા પબ્લીશરો Messrs Fowler Wright, Limited, પ્રગટ કરનાર છે. ઇંગ્લાંડ–અમેરિકામાં મારાં અંગ્રેજી કાવ્યોની કદર થઇ છે અને ઉપલા પબ્લીશરોએ મારાં બીજાં કાવ્ય પુસ્તકો વેલાતમાં બહાર પાડવાની માગણી કરી છે, ને મેં તે સ્વીકારી છે. 'સીલ્કન ટેસલ' મેં તમને મોકલી છે તેના પૈસા લેવા નહીં કે પાછી લેવા નહીં. તમને ભેટ જ મોકલી છે. માટે એ માટે ચિંતા રાખશો નહીં.

મારૂં નવું પુસ્તક "ભજનિકા" પુરૂં લખાઇ ગયું છે. ધર્મભક્તિ અને ઇશ્વર-પરાયણતાનાં ૭૫ કાવ્યો ને ગીતો એમાં છે. બીજો રાસસંગ્રહ પણ પુરો થવા આવ્યો છે, એ બન્ને પુસ્તકો આવતા વર્ષમાં બહાર પાડવા વિચાર છે. એ ઉપરાંત બીજાં ત્રણ ચાર પુસ્તકો પણ તૈયાર છે.

તમે આનંદમાં હશો હાલ એજ, તમારૂં ભાષણ 'સાહિત્ય" ખુશીથી છાપશો.

એજ, લિ. શુભેચ્છક,

અરદેશર ફરામજી ખબરદારના

આશીર્વાદ.

(૩)

માઉન્ટ રોડ
મદ્રાસ,
તા. ૨૦–૫–૨૮.

સુજ્ઞ ભાઇ શ્રી. નાનુભાઇ,

તમારો પત્ર તથા કાર્ડ મળ્યાં હતા. "શામળ ભટ" પરનો તમારો લેખ પણ મળ્યો હતો હું અઢી માસથી પાછી સખ્ત માંદગી ભોગવું છું. મને Lymphangitis છે, તેનાથી આખો પગ સુજી આવે છે ને મોટો તાવ આવે છે. ઉપરાછાપરી એમ આઠ દસ દિને થયાજ કરે છે, અને હજી ઠેકાણે પડતું નથી. મારા જમણા હાથમાં પણ અડચણ છે ને વેદના થાય છે, તેથી લખવાની મુશ્કેલી પડે છે. તમારા પત્રનો ઉત્તર તેથી હજુ સુધી લખાયો નહીં તે મને માફ કરશો.

"શામળ ભટ"નો લેખ હું માંદગીમાં વાંચી ગયો હતો. ઘણો જ સારો લખાયલો છે. એ કવિની શૈલી અને એની કાવ્યશક્તિ માટે ગુજરાતમાં બહુ અજ્ઞાનતા ચાલે છે. હું ખુશ છું કે તમે એની કૃતિઓનો સારો અભ્યાસ કર્યો છે અને તમારા એ અભ્યાસનું ફળ તમે બહુ સારી રીતે તમારા લેખમાં આપ્યું છે. મેં કાંઇક ટાંચણ અહીં તહીં કીધું હતું. એ લેખ તમને રજીસ્ટર કરીને પાછો તુરત મેં મોકલ્યો હતો તે વેળાસર મળી ગયો હશે. તમારા લેખોમાં સમતોલ સારદોહન સારૂં થતું હું જોઉં છું.

તમે "વાર્ષિક" કાઢવા ઇરાદો રાખો છો, પણ મારી સલાહ તો એ છે કે હાલ તુરત લેખન શૈલીને દૃઢ કરવાના પ્રયત્નો જ ચાલુ રાખવા. તમારી ગુજરાતી ભાષા હજી સ્વચ્છ સરલપણે વહેતી થઇ નથી. અન્વય સચવાતો નથી, સચોટ શબ્દો જલદીથી હાથે આવતા નથી, એવું એવું તમારા લેખોમાં હું જોઉં છું એમ કહું તો તમે ખોટું માનશો નહીં. આ સર્વ વસ્તુ અભ્યાસે આવે છે. સારા શિષ્ટ લેખકોની શૈલીનો અભ્યાસ કરવો, કયી વસ્તુથી એ શૈલી ઝગી રહી છે તે ખંતથી ખોળવી, અને ધીમેધીમે આપણી પોતાની શૈલીનું વ્યક્તિત્વ સ્થાપવું, એ દરેક લેખકનો ધર્મ છે. હાલમાં ગુજરાતી ગદ્યની બરાબર હથોટી બેસાડવા શિષ્ટ લેખકોના ગ્રંથો વાંચો. મણિલાલ, મણિશંકર "કાન્ત" ગોવર્ધનરામ, બ. ક. ઠાકોર, નરસિંહરાવ, નર્મદાશંકર એવા શિષ્ટ ગદ્યલેખકોની શૈલીનું પૃથક્કરણ કરો, તો તમને તમારૂં વ્યક્તિત્વ બાંધવા બહુ વાર નહીં લાગે. તમારા લેખોમાં વિચાર છે, પણ સચોટ ને શિષ્ટ ઉદ્દ્ગાર (expression) હજી બંધાયો નથી. હું શું કહેવા ઇચ્છું છું તે તમે સમજ્યા હશો. બંધુભાવે આપેલી આટલી સૂચના યોગ્ય લાગે તો તેનો અમલ કરશો.

તમે આનંદમાં હશો. "ભજનિકા" છપાવવાની ગોઠવણમાં જ છું. બીજો રાસસંગ્રહ પણ તૈયાર થયો છે.

એજ, લિ. શુભેચ્છક,
અરદેશર ફ. ખબરદાર

(૪)

માઉન્ટ રોડ,
મદ્રાસ,
તા. ૨-૧૨-૧૯૨૮.

સુજ્ઞ ભાઈ શ્રી. નાનુભાઈ,

તમારો પત્ર તેમ જ કાર્ડ મળ્યા છે. મારી તબિયત એક માસ સારી ન હોતી, અને પથારીમાં હતો, એટલે ઉત્તર તુરત લખાયો નહીં તે માફ કરશો.

"ઉદય"નો અંક પણ મળ્યો છે, તે માટે આભારી છું. ઉઠાવ સાદો પણ શોભીતો ને સ્વચ્છ છે. ગુજરાતના કેટલાક આગળ પડતા વિદ્વાનો અને લેખકોના લેખો તમે એ અંક માટે મેળવી શક્યા છો તે માટે તમને અભિનંદન આપું છું. તમારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ દિન પર દિન ખીલતી જાય છે, એ આનંદની વાત છે. સાહિત્યનો ગંભીર અભ્યાસ કરવાનો ખરો વખત હવે જ તમારો આવે છે, માટે સાહિત્યનાં અનેક અંગો વિષે આપણી તેમ જ દુનિયાની બીજી ભાષાઓમાં જે જે ઉત્તમ પુસ્તકો લખાયલાં છે, તેનો ખંતથી અને ઝીણવટથી અભ્યાસ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં તહીં આપણો કોઇ લેખ છપાય અને તેથી કીર્તિ મળે એવા વિચારથી નહીં, પણ આપણી બુદ્ધિ, કલ્પના અને હૃદયને પોષે અને ખીલવે અને ભવિષ્યની પ્રજા માટે આપણે કંઇક – ફુલની પાંખડી પણ – મુકી જઇએ એવા નિર્મળ હેતુથી એ અભ્યાસ થવો જોઇએ, અને તેમ કરીએ તો જ આપણે લેખક તરીકે ખરી શુદ્ધિ અને યોગ્યતા મેળવી કહેવાય.

"ભર્જનિકા" છપાઇ ગઇ છે અને હવે આઠેક દિનમાં બહાર પડશે. તમે આનંદમાં હશો.

એજ, લિ. શુભેચ્છક,
અરદેશર ફ. ખબરદારના
આશીર્વાદ.

શ્રી ઉમીઆશંકર જે. મહેતાને પત્રો

(૧)

માઉન્ટ રોડ
મદ્રાસ,
તા. ૨–૧૨–૧૯૨૬.

સુજ્ઞ ભાઈશ્રી ઉમીઆશંકર જેશંકર મહેતા,

તમારો તા. ૨૭મીનો પત્ર મને મળ્યો છે, તેમજ આધુનિક ગુજરાતી કવિતા પર તમે લખેલા વિવેચનની પ્રત પણ મળી છે, તે માટે આભારી છું. મારી પ્રકૃતિ બહુ વખતથી શિથિલ ચાલે છે. અને માસમાં કેટલાક દિન તો પથારીમાં રહેવું પડે છે.

તમારો લેખ હું વાંચી ગયો છું, તમે કવિતાના સારા અભ્યાસી છો, અને એકંદરે જોતાં તમારા વિવેચનમાં સારૂં સમતોલપણું જળવાયેલું છે. આજના કેટલાક નવીન વિવેચકો માત્ર ખંડનકળામાં જ મહત્વ માનતા દેખાય છે અને વિવેચન એટલે દોષદર્શન કરાવવું એમજ સમજે છે. તમે એ માટે વિવેકથી ટીકા કીધી છે અને તે મોટે લાગે ખરી છે. ગુજરાતનું સાહિત્ય ઉગતી અવસ્થામાં છે, અને તેનું વિવેચન વધારે સમભાવથી થવાની જરૂર છે. વિવેચનશાસ્ત્રમાં તમે સીધા માર્ગ પર જ છો. અને તમારા લેખના પાછલા ભાગમાં તમે કેટલીક સચોટ વાણી વાપરી છે. તમારા પ્રયત્નને હું ફત્તેહ ઇચ્છું છું,

રા. રા. જનાર્દન પ્રભાસ્કરે હમણાં "વિહારિણી" નામનો પોતાનો કાવ્યસંગ્રહ છપાવ્યો છે તેનો મેં "પ્રવેશક" લખી આપ્યો છે, એમાં મેં પણ કેટલીક ચર્ચા કીધેલી છે. એ પુસ્તક તમને મળશે, અને તમે તેનું અવલોકન કોઇપણ પ્રતિષ્ઠિત માસિકમાં કરશો તો આભારી થઇશ,—જે પુસ્તકમાં (તમારા લેખમાં) મારી પોતાની કવિતા પર વિવેચન થયેલું હોય તે પુસ્તક માટે મારો અભિપ્રાય જાહેર મૂકવામાં હું ઠીક જોતો નથી. મારી સૂચના તમને યોગ્ય લાગે તો તેમ કરશો, અભિપ્રાય તટસ્થ વ્યક્તિઓના જ બહાર પાડો તો સારૂં.

લિ. શુભેચ્છક
અરદેશર ફરામજી ખબરદાર

(૨)

માઉન્ટ રોડ,
મદ્રાસ,
તા. ૨-૧-૧૯૨૭.

પ્રિય ભાઇશ્રી ઉમીઆશંકર મહેતા,

તમારો માયાળુ પત્ર ઘણા દિન પર મળ્યો હતો. નબળી તબિયત અને અન્યત્ર રોકાણને સબબે તુરત પાછું લખવા બન્યું નહીં તે માટે માફી ચાહું છું.

તમારૂં "અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતા સાહિત્ય"નું પુસ્તક પણ મને મળ્યું છે, અને તે માટે હું આભારી છું. તમે મારો અભિપ્રાય તેની અંદર છાપી દેવા દુરસ્ત ધાર્યું અને તે તેમાં દાખલ કીધો, એટલે તે માટે હવે કશું કહેવા જેવું નથી. મેં તો માત્ર તમને મને ઠીક લાગી હતી તેવી સૂચના કીધી હતી.

તમારો વિવેચનાત્મક લેખ એકંદરે બહુ સારી રીતે લખાયેલો છે, અને હાલનું એ પ્રદેશનું કેટલુંક કલુષિત વાતાવરણ જોતાં તે યોગ્ય પ્રસંગે જ બહાર પડયો છે. ગુજરાતમાં વિવેચનકળામાં સમતોલના બરાબર જળવાતી નથી, અને એક વર્ગ માત્ર મિત્રોનાં બણુગાં જ ફૂંક્યા કરે ત્યારે બીજો વર્ગ માત્ર ખંડનકળા ધારણ કરી દોષમાર્ગે જ પડે છે. તમારા લેખમાં "તાજી હવા" ભરેલી છે, અને તેથી તે વાંચનાં સાહિત્ય વિષયમાં આરોગ્યવર્ધક જ લાગે છે.

રા. પ્રભાસ્કરની "વિહારિણી"નું અવલોકન તમે ક્યાં પ્રગટ કરશો તે મને જણાવશો,

મારે માટેના તમારા સદ્ભાવ માટે હું આભારી છું. મારી સ્થિતિમાં મારાથી બની શકે તેટલી સેવા મેં ગુર્જરસાહિત્યને અર્પણ કીધી છે, અને એ સેવા મારા જીવન પર્યંત તો ચાલુ જ રહેશે.

તમે આનંદમાં હશો.

એજ, લિ. શુભેચ્છક
અરદેશર ફ. ખબરદાર

* * *

શ્રી હર્ષદરાય દેસાઈ પરના પત્રો

(૧)

૭૮૮, પારસી કૉલોની, દાદર,
મુંબઈ, તા. ૨૨ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૨.

સ્નેહી ભાઈશ્રી હર્ષદરાયભાઈ,

તમારો ગઈ તા૦ ૫ મીનો પત્ર મને મળ્યો હતો અને તમારી શુભેચ્છાઓ માટે હું આભાર માનું છું. × × × રાજદ્વારી વાતાવરણ તો હજી ઉગ્ર જ છે પણ મુંબઈમાં તો છૂટાં છવાયાં વિદ્યાર્થીઓનાં ધિંગાણાંથી વિશેષ કશું નથી. સેંકડો માર્યા ગયા ને કરોડોનું નુકસાન કીધું. અહિંસાને પચ્ચીશ વર્ષે ઘણાં રૂડાં ફળ આવ્યાં! સામુદાયિક અહિંસાને તો હું ઘરથી જ માનતો નહોતો ને આજ સુધી તેમાં ફેર પડ્યો નથી. મોટાઓની પણ મોટી ભૂલ હોય છે. હવે ૧૦–૧૫ દિનમાં જાપાનનું જોર વધશે ત્યારે સૌને ખબર પડશે. ઊંધે દિને ઊંધી મતિ સૂઝી છે. × × ગઈ તા. ૧૬ મી ઑગસ્ટથી મને પાછું કવિતાનું 'વાદળું' ચઢી આવ્યું છે. આ ૩૬ દિનમાં મેં ૧૧૨ સૉનેટો ને ૩–૪ છૂટી કવિતાઓ લખી છે! સૉનેટો તો બધી પ્રભુ સાથેની વાતચીત છે. બહુ જ સારાં લખાયાં છે. હજી ધોધ ચાલુ છે. × × આખો દિવસ ને રાતના અગ્યાર સુધી કવિતાથી હું ભરાઈ રહેલો છું. ઝાપટાં આવ્યા જ કરે છે. 'કલ્યાણિકા' અને 'દર્શનિકા'ને ટક્કર મારે એવી કવિતા લખાઈ છે. પ્રભુની મહેર છે. એ જ મારી વેદનાને ઓછી કરે છે ને મને ટકાવી રાખે છે. ઘાણીમાં પીલાઈને તેલ નીકળે છે.

(૨)

મુંબઈ, તા. ૩–૧૧–૧૯૪૨.

× × મેં બે માસમાં બસેં સૉનેટ લખ્યાં છે! બહુ જ સરસ છે. બધાં પ્રભુની સાથેની વાતચીત રૂપે છે. પુસ્તકનું નામ 'નંદનિકા' રાખ્યું છે. × × હમણાં પાંચ દિન પર ૯૧ કડીનો અમારા ઉદવાડાના આતશબહેરામ 'શ્રી ઈરાનશાહ'નો ગરબો લખ્યો છે. એ સોળ પાનાંનું પુસ્તક છપાવી પણ નાખ્યું છે. આવતી તા૦ ૮ મીએ એનો ઉત્સવ છે. પાંચસેં પ્રત ઉદવાડાએ લઈ લીધી છે. 'ગરબો' સાંજે છપાઈ સંધાઈને આપશે ને કાલ પરમ તમને મોકલાશે. પારસીઓને બહુ જ ગમ્યો છે.

(૩)

મુંબઇ, તા. ૧૮-૧૧-૧૯૪૨.

× × મારી એટલી અવગણના કરવામાં આવી કે...ના હુમલા પછી મારે મારા બચાવમાં સત્ય હકીકત જાહેરમાં મૂકયા વિના ચાલ્યું નહીં. ગઇ પરમ દિને રવિવારે સાંજે સામાન્ય સભા મારે ત્યાં મળી ત્યાં પંદર-સત્તર જણા જ આવ્યા! આપણા લોકની આવી બેપરવાઇમાં શું કામ થાય તે તમે જ કહો. શ્રી મુનશી ને મંત્રીઓ ને બધા જ ખૂબ છેડાયા ને કલાક દોઢ કલાક મારી સામે ખૂબ બોલ્યા કે આ તો આખી મધ્યસ્થ સભાની જ અવગણના હતી. મેં તો સામો ખુલાસો કર્યો. બેઉ મંત્રીઓએ રાજીનામાં આપ્યાં છે ને સંભળાય છે કે ખૂબ તોફાન થવાનું છે હવે મામલો રસ પર ચઢયો છે. જાહેર ચર્ચા ઉભી થાય તો હવે તમો સૌએ ખુલ્લો ભાગ લેવાનો છે. × × મને જનસમાજનો ટેકો નહીં મળશે તો આ સેવામાંથી હું મુક્ત થઇ જવા રાજીનામું આપી દઇશ.

(૪)

મુંબઇ, તા. ૩-૧-૪૩.

× × આ વેળા મેં જોયું કે ગુજરાતીઓ માત્ર બહુબોલા જ છે ને પારકે હાથે સાપ મરાવનારા છે. જ્યારે વખત આવ્યો ત્યારે મુંબઇ ગુજરાતનાં વર્તમાનપત્રો ને મુનશીવિરોધી સાહિત્યકારો ચૂપ બેસી રહ્યા છે! હશે, મારે તો સત્ય જાહેર કરવાનું હતું તે કીધું. મેં કોઇ પર ખોટો આક્ષેપ મૂકયો નથી. મંત્રીઓએ રાજીનામાં આપ્યા તેના જવાબમાં મેં જે મુદ્દાસર પત્રો લખ્યા તેથી મુનશીજી ગભરાયા ને પછી દિલની વરાળ કાઢીને મને મળવા આવ્યા. એમને તો એક ચક્રે જ રાજ્ય કરવું છે ને પરિષદના પ્રમુખે મૌન ધારવું ને એ જે કરે કરાવે તે વિષે કશું બોલવું કરવું નહીં. આવતી ૧૦ મીએ સભા છે તેમાં શું થાય છે તે જોવાનું છે. સભાઓમાં એમના આઠ-દસ માણુસ સિવાય બીજું કોઇ આવતું જ નથી એટલે એ સર્વ સામે હું એકલો જ છું, પણ મારી પાસે સાબુત પુરાવા છે એટલે ડર નથી. વધુ થશે તો આ બધું છોડી દઇશ ને નિરાંતે રહીશ.

(૫)

મુંબઇ, તા. ૧૫-૧-૪૩.

× × પરિષદની ગડબડ ગયા રવિવારે થાળે પડી ગઇ છે. શ્રી મુનશીજી આવ્યા નહોતા. નાગપુર ગયેલા હતા. શ્રી મનહરરામે વડપણ લીધેલું હતું ને જ્યોતીંદ્ર દવે ને ભાનુશંકર વ્યાસ મુખ્ય વિરોધી હતા. પણ મેં તો બધી ફાઇલો, કોપીઓ વગેરે સામે મૂકી દીધું ને મારી ફરિયાદ સાચી ઠેરવી ને બંધારણમાંથી પણ મેં છીંડાં શોધી કાઢયાં છે તે જોઇને બધા આભા બન્યા. મારા પર ઠપકાનો ઠરાવ કરનાર હતા પણ ચૂપ થઇ ગયા. મેં જ સમાધાની સૂચવી કે બધી ગેરસમજ થયેલી છે ને મંત્રીઓ ફરજ ચૂકેલા

છે તે જાહેરમાં આવ્યાથી એમનું જ ખોટું દેખાશે. × × 'પત્રિકા' માટે પણ ગુજરાતે મને કશો જીવ જેવો ટેકો આપ્યો નહીં ને ઉલટી ટીકા કર્યા કીધી. આવી મારી સ્થિતિમાં બેકદર સાહિત્યકારોને માટે રોજનો મેં એકલાએ ઘસડખોરો કીધો તે નકામો. એટલે 'પત્રિકા'નું પ્રકાશન પણ મેં મોકુફ રખાવ્યું છે કે પંચાતી જ ઓછી. મંત્રીઓ તો નરમ પડી ગયા ને કહ્યું કે હવે જ્યારે બોલાવશો ત્યારે આવશું ને કહેશો તેમ કરશું! મનહરરામ ને જ્યોતીન્દ્ર એ બધા છેવટે કહી ગયા કે તમે અમારી ચોટલી કાપી લીધી! એ લોકે જોઇ લીધું કે હું ડરી જાઉં તેમ નથી. અને એ બધા વકીલો ને સોલીસીટરોને મેં બંધારણની ખામી ને તેમના જ્ઞાનની ખામી પણ બતાવી આપી!

તમે તો જોયું હશે કે જે પત્રો સંમેલન અગાઉ બહુ બોલતાં ને મુનશીજીની સામે લખતાં હતાં તે જ – "ગુજરાતી", "સાંજ", "મુંબઇ સમાચાર", "વંદે માતરમ્", "જન્મભૂમિ", "પ્રજાબંધુ" વગેરે જ્યારે આ ગડબડ ઉભી થઇ ત્યારે ચૂપ રહ્યાં ને ઉલટું કેટલુંક લખાણ મારી વિરુદ્ધ કીધું! એવી સોડાવૉટરની બાટલીઓ માટે તો હવે ઘૃણા જ છૂટે છે. ગુજરાત છે ને તેના જ્યોતિર્ધરો છે. લુહાર ને લોઢું આપે કૂટાયા કરશે. સવા વર્ષ હું તન–મન–ધનથી ઘસાયો, એકલાએ બનતું બધું કીધું પણ કોઇએ મીઠો શબ્દ પણ ન કહ્યો. હવે તો નિવૃત્તિ જ ઠીક લાગે છે. × × મુનશીજીનું ઘણું કહેવું ખરું પડયું કે "એ કોઇ તમારી પાસે ઉભા રહેશે નહીં!" × × પરિષદને વિદ્યાભવનની પૂંછડી જેવી બાંધી દીધી છે. કોઇ ગુજરાતીને આ સૂઝતું નથી અને કોઇમાં – વિજયરાય સિવાય – નૈતિક હિંમત નથી. આવી સંસ્થા જોડે સભ્ય થઇ જઇને અંદરથી સુધારો કરવાનું કોઇને સૂઝતું નથી. બહારથી ટીકા કરવાની કશી કિંમત નથી. મેં મરતાં મરતાં એક વર્ષ બાંગ મારી પણ પૂરા સો સભ્ય પણ થયા નહીં. × × જાહેરમાં સાચું ને નિડર લખનાર તો એક આપણા મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઇ ગયા અને બીજા મટુભાઇ ગયા. હવે તો બધા બીકણ ને દંભી છે.

(૬)

મુંબઇ, તા. ૨૫–૩–૧૯૪૩.

× × પરિષદની કોઇ વાતમાં મને હવે રસ નથી. બધું ભારે કચવાટભર્યું થયું છે. ગુજરાતના તમે બધા સૌ ખાસ રસ લેઇને ઉથલપાથલ કરો તો જ એ વાજું સુધરે. બાકી એમાં કોઇનો દંડ વાગે તેમ નથી. કોઇએ પણ જાહેરમાં મને ટેકો આપ્યો નહીં, એટલું જ નહીં પણ જે લોકોએ મારી આગળ મોટી મોટી વાતો કીધેલી તે વખત આવ્યો ત્યારે ફરી બેઠા! પારકે હાથે સાપ મરાવવા માગે, તેમાં મારવા જનારને સાપ કરડે તો તે મરી જાય ત્યાં સુધી દૂરથી જોયા કરે. ગુજરાતને માટે આ સ્થિતિ ધિક્કારવા જોગ છે. મેં તો હાથ ધોઇ નાખ્યા છે. × × દોઢ બે માસથી હું અમારા પવિત્ર "ગાથા"નો ગુજરાતી કવિતામાં અનુવાદ કરી રહ્યો છું. મેં બહુ સંશોધન એમાં પણ કીધું છે ને અઢી હજાર વર્ષની દબાઇ ગયેલી વાત ખોળી કાઢી છે. પારસી – હિંદુ બન્ને માટે એ નવો ધડાકો છે. ગાથાની ભાષા તે વેદની જ ભાષા છે. ઋગ્વેદની

સમકાલીન કે તેથી જૂની છે – પાછલી તો નથી જ. એમાંથી અદ્દભુત ઇતિહાસ પણ મળે છે. આજ સુધી યુરોપીય અને અમારા વિદ્વાનોએ ખોટા જ અર્થ કીધેલા છે. જે વાત હું મનુરાજમાં કહી રહ્યો છું તે જ 'ગાથા'માં છે. મારી તો આંખો જ ખુલી ગઇ છે. મારી બધી શક્તિ સંઘરી રાખીને તે આ કામમાં જ વાપરી રહ્યો છું. કપિલમુનિનું સાંખ્યદર્શન 'ગાથા'માંથી લીધેલું છે! હવે તો પ્રભુ મને જરા શક્તિ અને જીવન બક્ષે તો આ મહાભારત કામ પાર પાડું. એક એક શ્લોકની બગડેલી ભાષા સુધારીને શુદ્ધ વૈદિક ભાષામાં ઉતારી પછી અર્થ બેસાડીને સમશ્લોક રચું છું. દરેક શ્લોકમાં મેં સવૈયાની છ લીટી રાખી છે. 'ગાથા' જ્યોતિષશાસ્ત્ર પર રચાયલા છે ને યોગ, સાંખ્યદર્શન વગેરે બધું તેમાં છે. એ રચાયાને ૭ હજાર વર્ષ ઉપર થઇ ગયેલાં છે. એની કવિતા અને ભાષા બહુ જ ઉંચી અને સિદ્ધ છે. તમારા અને મારા પૂર્વજો એક જ બાપના – કશ્યપમુનિના – પણ જુદી જુદી માતાનાં સંતાનો હતાં. કાગળ બધું શું લખું?

(૭)

મુંબઇ, તા. ૧–૬–૧૯૪૩.

× × તમને યાદ તો હું ઘડી ઘડી કરૂં છું પણ મારા 'ગાથા'ના કામની અનિવાર્ય રોકાણોને લીધે મ્હેં છેલ્લા ચાર માસથી બધો પત્રવ્યવહાર શિથિલ કરી દીધો છે. એક તો હવે હાથ ચાલતા નથી. વા બંને હાથમાં ને ખભાંમાં ને ગરદનમાં પણ ભરાઇ ગયો છે એટલે બધું જ દુખે છે, તેમાં 'ગાથા'નું કામ મારો બધો જ વખત લે છે. લોકો તો હંમેશ મુજબ મળવા આવ્યા જ કરે છે એટલે દિવસના તો થોડું જ કામ થઇ શકે છે ને રાતના છેક બાર સુધી નિયમિતપણે એ કામ કરૂં છું. અમુક કામ રોજ થવું જ જોઇએ, નહીં તો બે વર્ષે પણ એ કામ પૂરૂં થાય નહીં. ને હવે જીવનનાં પાણી તો વેગભર ધસી રહ્યાં છે. ભાષા વેદથી પણ ઘણી જૂની છે, તેના પુરાવા પણ એકઠા કીધા છે, એક એક શબ્દના ધાતુ ને સમશબ્દ શોધતાં કલાકો નીકળી જાય છે. ૧૩–૧૪મી સદીમાં જેવી ગુજરાતી હતી ને આજે છે તેમાં જેટલો ફરક છે તેવો ને તેટલો ફરક 'ગાથા'ની ને ઋગ્વેદની ભાષામાં છે! બાકી છે તો શુદ્ધ આર્યભાષા, વેદની જ પણ તેનાથી આગળની! વ્યાકરણ લગભગ એક જ છે. ઝંદ ભાષાનું વ્યાકરણ ને તેની લિપિ ઉકેલવાનું ને શીખવાનું બધું છેલ્લા બે માસમાં માત્ર પુસ્તકો પરથી હું શીખ્યો છું, પ્રભુની મહેર વગર કંઇ પણ થતે નહીં. હમણાં ૧૭માંના ચાર અધ્યાય પૂરા થયા છે. શબ્દે શબ્દના સંસ્કૃત ધાતુ ને સમશબ્દ મેં આપ્યા છે, સાથે સાથે જૂનો ઇતિહાસ ને જ્યોતિષનાં પ્રમાણ પણ આપું છું. એ ચાર અધ્યાયમાં ૧૭૫ ફુલ્સકેપ કાગળો ખીચોખીચ ભરાયા છે. કવિતા પણ સમશ્લોકી કીધી છે. આ બધું સંશોધન કરતાં, પાછું લખતાં, અનુવાદ ગદ્યમાં, તેનું પાછું શ્લોકે શ્લોકનું વિવરણ અને તેનું કવિતામાં અવતરણ એ બધું કામ કેટલું છે તે તમે સમજી શકશો. મોટા મોટા ભારે પોથાઓ સૂતાં સૂતાં ઉચકી પેટ પર રાખીને ઉથલાવવાનાં–એ બધું કરતાં ખભાં ને હાથ રહી જાય છે! ગાથાના છંદોમાં વેદના જેવા જ બધા પ્રયત્નો છે ને તે ત્યાં સ્વરોના ઉમેરાથી સ્થિર કીધેલા છે। × × પહેલા ગાથા (પાંચમાંના)ના ૭ અધ્યાયનાં જ ચારસેં ઉપર પાનાં થઇ જશે ને તે પોથો પ્રથમ છપાવી દઇશ. બધું તો એક હજાર ઉપર પાનાંમાં થશે.

× × મહીડાકુમારશ્રી નરેન્દ્રસિંહજીએ વર્ષે રૂા. ૩૦૦ની મદદની ઇચ્છા દર્શાવનારો પત્ર ગઇ તા. ૧૪મીનો મને લખેલો તે પત્ર મને મારે સરનામે નહીં મોકલતાં પરિષદને સરનામે મોકલ્યો હશે તે શ્રી...ઉખેડી વાંચી મને છેક ગઇ તા. ૨૯મીએ સાંજે મોકલ્યો. તે અગાઉ એ વાત પેપરોમાં પ્રસિદ્ધ થઇ હતી એટલે પત્ર નહીં મળ્યા બાબત મેં ગયા રવિવારના 'ગુજરાતી'માં લખ્યું હતું તે પ્રગટ થઇ ગયું છે.

× × જે જોયું જાણ્યું ને અનુભવ્યું તે પરથી કોઇ સ્વમાની માણસ પરિષદના બંધારણની આવી સ્થિતિમાં કામ કરી શકે નહીં, ગુજરાતને જે કરવું હોય તે કરે. કોઇ કશું જ નહીં કરે તો મુનશીજી આટલું કરે છે તે બહુ છે. હું છું ત્યાં સુધી "વિશ્વગ્રંથમાળા"નો કેઇ ગ્રંથ બહાર પડે તેમ નથી. બધું પછી કરશે. ગુજરાત કે હિંદુસ્તાન ડેમોક્રસીની પોપટિયા વાતો જ કરે છે. બાકી કોંગ્રેસથી માંડી તમામ સંસ્થાઓ પૂરા 'હીટલરીઝમ'થી જ ચાલે છે. મેં તો જાતે પેસીને બધું અનુભવ્યું છે. આ બધા દંભી ચાલકો જાણતા નથી કે "મીયાં ગોરે મૂઠી મૂઠી ને અલ્લા ઉઠાવે કુપ્પા!" પાપનાં ફળ ગુલામીમાં જ મળે!

× × ભાઇશ્રી દશરથલાલ તો પોણા બે વર્ષથી આવ્યા જ નથી. મારામાં જ કંઇ ખામી હશે એટલે હું એમને આકર્ષી શકતો નથી. × × શ્રી મુનશીજી મારી પાસે આવીને દિલગીરી જાહેર કરી ગયા ને બીજાઓને પણ કહ્યું કે ખબરદાર સાથે અમથી ગડબડ એ ... ..ને માટે કીધી! સત્ય આખરે બહાર આવ્યું છે ને કઢંગો માણસ "ભવન"માંથી ગયો છે, × × એને લીધે વગર કારણે શ્રી મુનશીજીએ વીસ વર્ષની અમારી મિત્રાચારીમાં ખતરો નાખ્યો પણ પ્રભુએ મને ન્યાય આપ્યો છે.

(૮)

મુંબઇ, તા. ૧૯-૧૦-૧૯૪૩.

× × પરિષદમાંથી તો મેં ગઇ તા. ૧૩મી સપ્ટેમ્બરે રાજીનામું આપી દીધું છે પણ હજી તે દબાવી રાખે છે ને ચાર પત્રો લખ્યા છતાં તે મધ્યસ્થ સભા આગળ મંત્રીશ્રી મૂકતા નથી! × × મેં આ પદ સ્વીકાર્યું તે અણજાણપણામાં હતું જે મારી ભૂલ હતી. જે થયું તે થયું. હું તો એવી કશી ચર્ચા પણ ઇચ્છતો નથી. કારણ કે પ્રભુના માણસને માનાપમાન જેવું કંઇ નથી. પણ મારી વધુ નબળી થતી તબિયતમાં પરિષદના કલાર્કનું કામ હું કરી શકું તેમ લાગ્યું નહીં એટલે રાજીનામું આપ્યું. પેપરોમાં ગઇ તા. ૩૦ મીથી આવી ગયું છે પણ કોઇએ કશી ચર્ચા કીધી નથી એટલે સંતોષ થયો છે. હવે તો પરિષદ ગમે ત્યાં જાય ને ગમે તે થાય તેની મને ચિંતા નથી. મુનશીજી બધું સંભાળી લે કે સૌને પૂરા પડવા શક્તિમાન છે, × × સાંભળ્યું છે કે ભાઇ દશરથલાલ હમણાં શ્રી બલુભાઇ ઠાકોરની જયંતિ ઉજવવાના કાર્યમાં રોકાઇ પડયા છે. હવે તો જો ઉપર મળાતું હશે તો કોઇક દિન ત્યાં એમને મળીશ, અહીં તો એમને અવકાશ મળતો નથી.

(૯)

મુંબઇ, તા. ૮–૧૧–૧૯૪૩.

× × પારિષદની બેઠક વડોદરામાં ભરવાની છે. × × લેડી વિદ્યાબ્હેન નીલકંઠને પ્રમુખપદ આપ્યું છે. ચીમનલાલ શાહ તો રા. રામનારાયણ પાઠકને લાવવા માગતા હતા પણ તે મોંઢા પડી ગયા છે ને કચવાયા છે એમ સંભળાય છે. લુહાર ને લોઢું આપે કૂટાયા કરશે. × × મેં તો દસ માસથી હાથ ધોઇ નાખ્યા છે × × રા. બલુભાઇ ઠાકોરની જયંતિ ઉજવવાની સભા "જન્મભૂમિ" ઑફીસમાં જ્યોતીન્દ્ર દવેના પ્રમુખપદે મળી હતી ને ત્યાં ભાઇ દશરથલાલ પણ ગયા હતા ને એ માટે હવે તૈયારી કરે છે એમ સંભળાય છે. સારૂં છે. બલુભાઇએ પણ આપણા સાહિત્યની ઘણી સેવા કીધી છે ને તેમને એ માન ૨૫ વર્ષ પર આપતે તો તેઓ બીજાઓ માટે વિરોધ નહીં કરતે. પણ હજી પણ આપે તો સારૂં, મતભેદ ભલે હોય પણ હૃદયભેદ નહીં જોઇએ. રા. વિજયરાયે "ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા"નો ગ્રન્થ લખ્યો છે. તેમાં એમણે હવે મારાં કાવ્યોને ન્યાય આપ્યો છે ને બહુધા સમતોલવૃત્તિથી લખ્યું છે. અજબ પલટો થયો છે! તમે જોશો કે કાળ પોતાનું કામ કર્યે જાય છે. જ્ઞાન વધે તેમ અંધારાનાં પડળો ખસતાં જાય છે.

(૧૦)

મુંબઇ, તા. ૩–૧૨–૧૯૪૩.

× × મદ્રાસથી અહીં ગુજરાતમાં આવીને હું તો તદ્દન સ્વપ્નભંગ થઇ ગયો છું × × ગુજરાતીઓની પોતાની રીતે પોતાની સંસ્થાઓ ચલાવ્યે જાય તે જ ઠીક છે. હું તો દૂર હતો તે જ ઠીક હતું ને હજી પણ પાસે છતાં દૂર જ રહેવા માગું છું. જૂઠાણાં, પ્રપંચ, આપબડાઇ, હુંપણું એ બધાંથી હું દૂર જ ભાગું છું. પ્રભુ જ્યાં છે જ નહીં ત્યાં મારે રહેવું શા કામનું? × × "ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા" મોટે ભાગે સમતુલાથી લખાયલું છે, અને એમાં એમના આગલા દુર્ગુણો ક્વચિત જ દેખા દે છે. વય વધતાં ને વધારે વાંચતાં ને અનુભવતાં જુવાનીની ઉચ્છૃંખલતા કમી થાય જ. એમાં એમની (વિજયરાયની) વિવેચનાએ સમતુલા જાળવવા યત્ન કીધેલો છે.

(૧૧)

મુંબઇ, તા. ૩ જી જાનેવારી ૧૯૪૪.

× × પરિષદસંમેલનની વાત છાપાંમાં વાંચી છે. મુનશીમેળો ભરાઇ ગયો એટલે બસ. "લેખકમિલન" થયું ને તે માટે મેં આજે બીજી જાહેરાત વાંચી કે એ-કાંઇ પરિષદ સામે ઊભું થયું નથી, પણ માત્ર લેખકો બધા છૂટથી દર વર્ષે મળે તે માટે છે! × × મારી પાસે પરિષદસંમેલનમાં ગયેલું કોઇ આવ્યું નથી એટલે મને કાંઇ ખબર હજી સુધી મળી નથી......ત્યાં ગયો હતો. પણ એ તો બે ત્રણ માસે કોઇકવાર મને મોં બતાવી જાય છે. મેં તો અપાત્રે નહીં પણ કુપાત્રે દાન કીધેલાં છે.

(૧૨)

મુંબઇ, તા. ૨૯–૨-૧૯૪૪.

આ માસ મારો બહુ રોકાણનો ગયો છે. "નંદનિકા" પ્રકટ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. × × દસ બાર દિન બેસી એનાં ૨૦૨ સૉનેટો બધાં નવ વિભાગમાં-નવ ગગનમાં વહેંચી નાખ્યાં છે ને હવે તેમ વધારે ઠીક લાગે છે. × × આ માસમાં મને ઘાતયોગ છે. પ્રભુ જે કરશે તે ઠીક જ કરશે.

(૧૩)

મુંબઇ, તા. ૩ જી એપ્રિલ ૧૯૪૪.

આ પત્ર શરૂ કરીને લખી શક્યો નહીં એટલે ચાર દિને ફરી આજે લખું છું. આખું-જીવન જ એવું ગયું છે. તમે લખો છો કે આરામ લ્યો ને આ બધું કામ ન કરો, પણ આરામ લઇ મેં જાણ્યો નથી. હું તો કર્તવ્યમાં જ આરામ લઉં છું. લખતો ને કામ કરતો બંધ થાઉં તો આઠ દિન પણ જીવી શકું નહીં, શરીરની વેઠ કરતો જાઉં ને મન પ્રફુલ્લિત રાખીને મારૂં સાહિત્યનું ને જ્યોતિષનું કામ (પેટ ભરવા) પણ રોજ કર્યે જ જાઉં છું. મિત્રો ને બીજા મળવા આવે તેટલો વખત આરામ મળે એ ઘણો છે. × × 'લખેગીતા' હમણાં નહીં છપાય, કાગળો સસ્તા મળે ત્યારે જ કમતી કિંમતમાં એ પ્રગટ કરવી છે. × × મામાભાણેજો એકમેકનાં વખાણ કર્યા કરે ને બીજાઓને તોડી પાડે એ આજનું વિવેચન છે. એ બધા રાગવિરાગથી હું પર થઇ ગયો છું. એક બે જમાના પછી અભ્યાસ ને સંસ્કૃતિ જ્યારે ખરી રીતે ગુજરાતમાં વધશે ત્યારે જ ખરા સાહિત્યની ને કળાની પિછાન થઇ શકશે. હાલ તો "સામાસામી બેઠા ઘૂડ" જેવી વાતો ચાલે છે.

(૧૪)

મુંબઇ, તા. ૧૭–૫–૧૯૪૪.

× × હું તો ગુજરાતીઓ સાથે કામ પાડીને ધરાઇ ગયો છું. મોટે ભાગે વૃત્તિ જ સીધી ને પ્રામાણિક નથી. સ્વરાજ્યથી આ દેશમાં સુખ જોવાનો દિવસ આવે એમ હવે મને તો લાગતું નથી. ઇશ્વરેચ્છા.

'ગાથા'નું કામ ધીરે ધીરે ચાલે જ છે. હમણાં હું મૂળ પાઠ, તેનું વૈદિક ભાષામાં બધા સ્વરભાર સાથે અનુલેખન અને તેનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરી રહ્યો છું. બહુ ભારી કામ છે. ત્રણ અધ્યાય પૂરા કીધા છે, બાકી ચાર છે તે દોઢેક માસમાં પૂરા થશે. સાથે અંગ્રેજી અનુવાદ પણ આપો એમ પારસી ભાઇઓનો આગ્રહ થયો છે. એ પણ ઠીક છે. આ કાર્યથી સ્પષ્ટ થઇ જાય છે કે 'ગાથા'ની ભાષા પૂર્વવૈદિક જ છે ને તે બીજી કોઇ નથી. મારા પેલા પારસી વિદ્વાન હિતસ્વી તો આ જોઇને મૂર્ચ્છા જ પામશે અને વળી ઝાડ તોડી પાડશે! × × તમે 'દર્શનિકા' પાછી વાંચો છો એ તો

તમારા પોતાના આત્માની જ ચઢતી દશા બતાવે છે. એ કર્મયોગનું પુસ્તક છે. ''ગાથા''નો જ જાણે ઉત્તરભાગ છે. × × હમણાં ત્રણેક દિન પર કાઠિયાવાડ–વેરાવળથી બે જણ આવ્યા હતા – દર્શને – વૃદ્ધ હતા. 'દર્શનિકા' ને 'ભજનિકા'થી બહુ મુગ્ધ હતા ને બધું મોંઢે બોલતા હતા. એવા તો આવ્યા જ જાય છે. સાહિત્યકારો કરતાં એવાનું મૂલ્ય હું વધુ આંકું છું. જનસમાજમાં સાહિત્ય એમ પ્રસરે તો જ તેની કિંમત છે.

(૧૫)

મુંબઇ, તા. ૫–૬–૧૯૪૪.

× × પ્રભુએ જે કંઇ ચેતન મૂકેલું છે તેનો સદુપયોગ કરીને જનસેવા કરીને તેમને પ્રભુમાર્ગે દોરવા એ જ કર્તવ્ય છે. ગુજરાતી કવિઓ ને લેખકો પ્રકાશમાર્ગ છોડીને દંભ પાછળ ભટકે છે એ જોઇને હું હતાશ થયો છું. પ્રભુ સૌને સદ્દબુદ્ધિ આપે!

(૧૬)

મુંબઇ, તા. ૮–૮–૧૯૪૪.

× × બે માસ સુધી તમારો પત્ર ન હોતો એટલે વિચારમાં હતો, અને તમે આપેલા સમાચારથી હું દિલગીર થયો છું. કર્મની ગતિ ન્યારી છે. બીજાઓને માટે પણ આ જીવનમાં આપણને સહન કરવું પડે છે. મને તો એવા ઘણા અનુભવ થઇ ગયા છે, પણ પ્રભુ પર વિશ્વાસ ને શ્રદ્ધા રાખીને રહેશો. જે થાય છે તે સારું જ છે, સારાને માટે જ થાય છે એમ માનીને સંતોષ પકડશો. વખત જરૂર સત્યાસત્ય ઉઘાડું પાડશે.

× × મારા લેખોએ ને મારાં વ્યાખ્યાનોએ આખરે ગુજરાતના વિવેચકો પર અસર કીધી છે. બ. ક. ઠાકોરના 'અર્થધનત્વ' પર સુન્દરમે પ્રથમ 'ફાલ્ગુની'માં વિરોધ કીધો ને પછી હવે વિજયરાયે 'માનસી'માં તેમ જ વિશ્વનાથ ભટ્ટે 'ઊર્મિ'માં ખૂલ્લું લખ્યું છે કે એ બધો એકાંગી પ્રચાર હતો, અને કવિતામાં બધાં અંગો સરખાં અગત્યનાં છે ને વાણી ને કવિત્વની સિદ્ધિ અને એકાકારતા થવી જોઇએ! હવે શું બાકી રહ્યું? સત્ય તે સત્ય જ છે. મેં મૂળથી જ્યારે આ બધું બતાવ્યું ત્યારે બધા મારી સામે હતા. વીસ વર્ષથી ગુજરાતી કવિતાને સારી પેઠે હાનિ કરવા દઇને હવે આ સ્વયં મહાન થઇ બેઠેલા વિવેચકોને કાંઇ ધ્યાન આવ્યું છે અને જાગ્યા છે! મને લાગે છે કે પરિષદના મારા ભાષણમાં મેં આ વિષય પર વધુ પ્રકાશ નાખ્યો હતો ને ચોક્કસ અંગ્રેજી ગ્રંથો વાંચવા તેમાં ભલામણ કીધી હતી તે હવે તેમણે વાંચ્યા હશે! આખું રામાયણ વાંચી રહ્યા પછી જ એમને ખબર પડી કે સીતા રામની પત્ની હતી!

(૧૭)

મુંબઇ, તા. ૩૧–૧૦–૧૯૪૪.

× × હમણાં તો કેટલાક માસથી તબિયત એવી થઇ છે કે કાંઇ માનસિક શ્રમ ઝાઝો લઇ શકાતો નથી. થોડું વાંચી કરીને – થોડું જ્યોતિષનું કામ પેટને માટે કરીને

દહાડા કાઢું છું. 'નંદનિકા' હવે તમે નિરાંતે વાંચી હશે અને હજી પણ કંઇ કંઇ વાંચવા ગમતું હશે. હું પોતે પણ કોઇક વખત એ લઇ બેસું છું ને પાછો આનંદ મેળવું છું. "માતૃભૂમિ"ના ગઇ તા. ૨૨ મીના અંકમાં પાનું ભરીને બે અવલોકનો આવેલાં છે. છંદ પર ને કવિતા પર. સારાં છે. હજી કોઇ બીજું શિષ્ટ અવલોકન આવ્યું નથી. છંદ માટે તો મારી ખાતરી છે કે સમજ્યા વગરના ગમે તેવા અભિપ્રાયો આપણા મહાઅભ્યાસી લેખકો ચીતરી મારશે. પણ મને શ્રદ્ધા છે કે વખત જતાં, અભ્યાસ વધતાં હમણાંની જે "ડફોળ" વ્યક્તિઓ પ્રચાર કરીને પોતાના ખોટા મતો પ્રવર્તાવે છે તે લુપ્ત થતાં આ મહાછંદની શક્તિઓની ને યોગ્યતાની કદર જરૂર થશે. × × શ્રી ઠાકોરે કવિ ન્હાનાલાલની ને મારી સામે ઘણી ધૂળ ઉડાવી છે અને અમારા શુભ પ્રસંગોએ સ્પષ્ટ વિરોધ જાહેર કીધો હતો. હવે એ પોતે પણ પોતાના ઉત્સવ માટે પ્રચાર કરી રહ્યા છે અને અનેક ઠેકાણે હાર પહેરવા પણ ગયા છે! આપણને તેની પરવા નથી, ઢેડ મંડળના "સ્વામી" પણ ક્યાં નથી હોતા? આ તો 'આપકી લાપસી ને પરાઇ કુસકી' વાળી વાત કરે છે! × × હમણાં એકાદ માસ પર શ્રી સંજાનાએ "ક્લાન્ત કવિ કે કલાન્ત કવિ" નામે ૬૦-૬૫ પાનાંની પુસ્તિકા શ્રી ઉમાશંકરના એ નામના ગ્રંથ પર લખી છે ને તે શ્રી વિજયરાયે પ્રગટ કીધી છે × × શ્રી ઉમાશંકરની તો તમામ "ગિલીટ" ઉતારી નાખી છે પણ ઠાકોરની અર્થઘનતા ને આધુનિક કવિઓની અજ્ઞાનતાનાં તેમાં છોડાં ઉડાવ્યાં છે। ઠાકોરના ગુરૂ અંગ્રેજ કવિ ઇલ્યટે જેની પાસેથી આ અર્થઘનતાનું તૂત તેમણે મેળવીને ગુજરાતને ૨૫-૩૦ વર્ષથી ઊંધે માર્ગે દોરી હતી, તેણે પોતાની ભૂલ કબૂલ કીધી છે ને પોતે જ આ અર્થઘનતાની પોલ ઉઘાડી પાડી છે, તે બધું એ લેખમાં છે! ઠાકોરિયા કવિઓનો હાલ જોવા જેવો થયો છે. મગન-કોલક હમણાં અઢીક માસે ગઇ કાલે મને મળવા આવેલો તે વડોદરા લેખકમિલનમાં જઇ આવ્યો ને કહેતો હતો કે ઉમાશંકર ને ઠાકોરની આખી ટોળી ખૂબ ગુસપુસ કરતી હતી ને ત્યાં વિષ્ણુપ્રસાદે પણ અર્થઘનતાના સિદ્ધાંત સામે ભાષણ કીધું હતું। તમને કહેતો આવ્યો છું કે આ પોલ બહુ વર્ષ નહીં ચાલે ને કવિતાના મહા સિદ્ધાંતોને આવા વાયરાથી કંઇ આંચ આવશે નહીં અને સમય થતાં સત્ય ઉપર તરી આવશે જ. તે આખરે બન્યું છે, એ પુસ્તક જરૂર મંગાવીને વાંચશો. મારી ખાતરી છે કે ઠાકોરિયો વર્ગ એ પુસ્તકની કંઈ નોંધ નહીં લે. પણ બને તો "ગુજરાતી"માં એ ચર્ચા તમારા જેવાએ કરવા જેવી છે જેથી આ સત્યને વધારે પ્રકાશ મળે. × × મને હાર્ટ તપાસવા મહાત્માજીએ ડૉ. ગીલ્ડરને ગઇ તા. ૪થીએ મોકલ્યા હતા. જેમ ને તેમ છે ને તદ્દન આરામ લેવા જ કહી ગયા છે.

(૧૮)

મુંબઇ. તા. ૧૪મી ડીસેમ્બર ૧૯૪૪,

× × કવિ ન્હાનાલાલ સામે ઠાકોરે કંઇ જેવો તેવો પ્રચાર કીધો નથી, પણ હવે સાવ ભોંય પડ્યા છે. ન્હાનાલાલને તેમની સાચી જગ્યા મળી જ છે.

(૧૯)

બાનુ મેન્શન, બી, બ્લૉક, બીજે માળે,
ખંબાલા હીલ, મુંબઇ, ૨૬
તા. ૨૩, ઑક્ટોબર ૧૯૫૧.

× × મેં તમારા પર જે વિશ્વાસ મૂક્યો છે તે પ્રભુના ઘર સુધી કાયમ રાખશો. હું તમને સદા આશીર્વાદ આપતો રહીશ. હવે બહુ દહાડા જીવવાની મને આશા કે ઇચ્છા નથી. આ દુનિયાની બુરાઇ ને કૃતઘ્નતાથી ધરાઇ ગયો છું, આજકાલ તો સ્વાર્થ અને દગો એજ આ દુનિયાનું ચાલતું નાણું છે. × × હવે તો પ્રભુ આપણને પાછા મેળવે તેવી કોઇ આશા નથી.

(૨૦)

114, San Thome High Road, Mylapore,
Madras 4. January 2, 1952.

× × હવે બહુ દિન શરીર ટકે એમ લાગતું નથી. આ બધાંને અહીં લાવીને સારે ઠેકાણે ઠેર પાડયાં છે, હવે પ્રભુ જે કરે તે ખરૂં. તમો ભાઇ પર ને સોલીસીટર પર શ્રદ્ધા રાખીને મેં બધું કીધું છે તે શ્રદ્ધા કાયમ રખાવશો અને મને કંઇ થાય તો મારા કુટુંબને બરાબર જોઇ લેશો. ×× બને તો તુરત મદ્રાસ આવીને કોઇ સારા વકીલને રાખીને બધું બરાબર પાર ઉતરાવશો. મારા આત્માના આશીર્વાદ તમો પર ઉતરશે, મારૂં બીજું કોઇ નથી. જેમને પોતાના માનેલા, મિત્રો માનેલા તે અમારા શત્રુ થયા છે ને બેઇમાન બન્યા. તે લોક સુખી નહી રહે, તમે જોશો કે એ બધાંના હાલ શા થશે, × × મારે તમને જણાવવું જોઇએ કે જયોતિષની એક જાણીતી ગણતરી પ્રમાણે આવતી ૩૧મી જાનેવારી-એક માસમાં-મારે માટે બહુ ખરાબ છે, જીવન બંધ થાય તેવો યોગ છે. જેમાંથી ઉગરી જવાનો પણ એક યોગ છે × × તમને મારા પોતાના મેં ગણ્યા છે ને મારા કુટુંબને મેં તમારા હાથમાં સોપ્યું છે તો પ્રભુને હાજર જાણીને બધું યથાયોગ્ય કરશો ને તેમને ભૂખે મરવા કે રવડવા દેશો નહીં. આખા જીવનની સેવા છતાં ગુજરાતે મને કઈ જીવ જેવી મદદ કીધી નથી.

(૨૧)

મદ્રાસ, ૪,
તા. ૧૮-૧-૧૯૫૨.

× × મેં તમોને લખ્યું તેમ મારો આ માસ નીકળવો ભારી છે. ૩૦-૩૧ બહુ જ ભારી છે. તેમાં કઈ કશું થયું તો તમારે તુરત ઉપાય લેવાના છે. કોઇ પણ રીતે મારૂં બધું તપાસી લેવા ને કૉર્ટમાં નોંધાવવા તમારે અહીં વગર ઢીલે આવવું પડશે. × × × મેં બહુ ધૈર્યથી વર્ષો કાઢયાં. મારૂં જીવનકાર્ય પૂરૂં કરવા જ હું મંઝો રહ્યો. હવે તો

અહીં શાંતિમાં રહીને જો જીવીશ તો કરીશ, નહીં તો પ્રભુએ જે ધાર્યું હશે તે થશે. આપણું ચાહ્યું કંઈ થતું નથી. પણ હજી પણ તમને લખું છું કે તમારા પર મૂકેલો વિશ્વાસ સાચો પાડશો ને મારા કુટુંબને સાચવી લેશો જેથી પ્રભુ ને મારો આત્મા તમારા પર આશીર્વાદ ઉતારશે. × × મારે મરતા માણસને ને તરછોડી દીધેલા જેવાને પછી શું કરવાનું હોય? કૃષ્ણાર્પણ જ તો! × × હવે આશા રહી નથી. પ્રભુને સોંપી દીધું છે.

(૨૨)

મદ્રાસ, ૪.
તા. ૧૬–૬–૧૯૫૨.

× × ને આવતી તા૦ ૧૨ મી જુલાઇની આસપાસ મૃત્યુ સંભવ છે. એમાંથી નીકળાય તેમ લાગતું નથી. પણ હું કેટલીક યોગક્રિયાઓ મારા સ્વ. ગુરુના સૂચનથી કરી રહ્યો છું. મારે સંશોધનનું બહુ કામ બાકી છે. હજી ઘણું લખવાનું છે. × × હવે તો ઑગસ્ટ જોઉં તો પછી કંઈક કરીશ.

(૨૩)

મદ્રાસ, ૪.
તા. ૧૮–૬–૧૯૫૨.

× × હવે તા૦ ૧૨ મી જુલાઇથી પાંચ દિન મૃત્યુયોગના છે. તેમાંથી બચવું મુશ્કેલ છે. કેટલીક યોગક્રિયાઓ કરું છું ને આયુષ્ય લંબાય તો જે પવિત્ર કાર્યને હાથમાં લીધેલું છે તે પ્રભુ કૃપાએ પૂરું થાય. હવે તો પ્રભુના હાથની વાત છે. મને કંઈ થાય તો તમો નેક ભાઇઓ તુરત બધું સંભાળી લઇને વ્યવસ્થા કરશો. મેં તમારા પર બધો વિશ્વાસ મૂક્યો છે ને મારા કુટુંબને તમે મારા ભાઇ જેવા બનીને જોઇ લેશો. પીરોજા હજી બિછાનામાં જ છે. હવે ઉઠી શકે તેમ લાગતું નથી.

(૨૪)

મદ્રાસ, ૪.
ઑગસ્ટ ૨૦, ૧૯૫૨.

× × એમ વિઘ્ન તો વહી ગયું છે પણ મને હાર્ટના હુમલા પાછા જરા સખત થવા માંડ્યા છે. પીરોજા હજી બિછાનામાં જ છે. હવે ઉઠવાનો સંભવ લાગતો નથી. પણ નાજાં એક માસથી ઘણી માંદી છે. એને કંઈ internal pelvic સોજો છે ને તેથી બન્ને પગે ભારે ચસકા નીકળ્યા છે. રાત દિન રડી કાઢે છે. મારાથી એક રાત પણ બે કલાક સૂવાતું નથી. એની માવજત મારે માથે પડી છે. દવા–ઇન્જેક્શન ચાલુ છે પણ કંઈ ફેર નથી. હવે ચાંદરાત પછી કંઈ ફેર પડવાની મને આશા છે પણ તેટલો એનો કળવળાટ દેખાતો કે સંભળાતો નથી. પ્રભુનો ભેદ તો તે જ જાણે છે.

(૨૫)

મદ્રાસ, ૪.
તા. ૧૦-૧૦-૧૯૫૨.

× × હવે પગ ઠરતા નથી. લકવાનું જોર વધ્યું છે. પૈસા વિના ખાવાની પણ તાણ છે. દવાદાકતરમાંજ બધું તણાઇ જાય છે. પ્રભુ જે કરે તે ખરૂં. ચિ. નાર્જા હજી એમ જ છે ને બહુ સતાવે છે. નરગીસ પણ તેમ જ છે. બહુ ધીરજ રાખીને ગમ ખાઉં છું. મારા છેલ્લા દિવસો આવા જશે તે ધારેલું નહીં પણ મને દોઢ વર્ષથી ખરાબ દશા જાય છે જે હજી ત્રણ માસ બાકી છે. તે પૂરી થશે પછી આ પણ પૂરું થશે. પછી સાહિત્યખેડનમાં કે પછી પ્રભુધામમાં વાસો થશે. મારા મનની શાંતિ મેં ખોઇ નથી. ઘડીભર અકળામણ થાય તેને દાબી દઉં છું.

(૨૬)

મદ્રાસ, ૪.
તા. ૧૪-૧૦-૧૯૫૨.

લખવાને દિલગીર છું કે મારાં પત્ની પીરોજા ગઇ કાલે સોમવારે સવારે ૧૧ વાગે સ્વર્ગવાસ પામ્યાં છે. જેવી ઇશ્વરેચ્છા! ચાર દિનથી તબિયત બહુ જ બગડી ને બહુ ઇલાજો કીધા પણ કાંઇ વળ્યું નહીં. છેવટ સુધી સાવધ હતાં ને બહુ જ શાંતિમાં પ્રાણ મૂક્યો. અમે બધાં પાસે જ હતાં. × × પ્રભુએ ૫૪ વર્ષે અમારી જોડી ખંડિત કીધી. બિચારીએ આખું જીવન પોતાની ફરજ બજાવીને સૌની સેવા કીધી. × × ને છેવટ સુધી ટળવળ્યાં. સૌનું કર્મ સૌ ભોગવશે. હવે મારા હાથ પગ મૂકાઇ જાય છે. મારૂં હવે કોઇ રહ્યું નથી. ત્રણ દિન અગાઉ નરગીસ પાસે વચન લીધું કે આપને છોડે નહીં ને આજ્ઞાંકિત રહે. હવે એ બહુ રૂવે છે, શું કરીએ. અમારાં ભાગ્ય કમી થયાં. જેવી પ્રભુની મરજી.

(૨૭)

મદ્રાસ, ૪.
તા. ૨૩-૧૦-૧૯૫૨.

× × ૫૪ વર્ષનો સંબંધ કાંઇ સહેજે ભૂલાય તેવો નથી. ડગલે ડગલે ખોટ માલમ પડે છે. મારી તો અખંડ સેવા ને માવજત કીધી ને મને ટકાવી રાખ્યો. હવે તો એકલવાયો થયો છું ને તુરતમાં કાંઇ સુજતું નથી. ઘર ખાવા ધાય છે. છોકરીઓ પણ બહુ ગમ ખાઇ ગઇ છે, પણ હું સમજાવીને રાખું છું. પ્રભુને જે ગમ્યું તે ખરૂં.

(૨૮)

મદ્રાસ, ૪.
તા. ૪-૧૨-૧૯૫૨.

× × અમે કોઇ અમારા શોકનું પ્રદર્શન કરતાં નથી. પ્રભુની આજ્ઞાને માન આપીને ધૈર્ય ધારીને બેઠાં છીએ ને કાર્યરત રહીએ છીએ. બાકી જે ખાડો જીવનમાં પડયો તે કાંઇ હવે પૂરાવાનો નથી. હૃદયના તંતુ તૂટી ગયા તે ન તૂટયા કેમ થાય? એ તો પળેપળ અંતરમાં ઠોકા મારે છે. અને અમારાં હૈયાં અણબોલ વાત કર્યા જ કરે છે. સંતાપ જેવું કશું નથી. પરગામ ગયા જેવું જ ગણું છું ને થોડા દિવસમાં હું પણ જઇશ એ જ વિચારથી ધૈર્ય છે. નાજાં તો શૂન્ય જેવી બની છે. સારો દિન સુઇ રહે છે. એની મોટી ગડબડ તો બધી બંધ થઇ છે, પણ મગજે બે વરસની અસર છે તે જતી નથી. કંઇ દવા લેતી નથી કે ઉપાય કરવા દેતી નથી. સ્વભાવ બહુ ચીઢીઓ ને ઝઘડાખોર થયો છે ને બન્ને બેનો ઘડી ઘડી મારફાડ પર આવે છે. તે મુકાવતાં મને ઘણો આઘાત પહોંચે છે. નરગીસ પણ સમતોલપણું રાખતી નથી. એના માથામાં પડેલો ઘા હજી ઠીક થતો નથી ને તેથી એનો સ્વભાવ પણ બગડી ગયો છે. મારે એકલાને વૃદ્ધાવસ્થામાં આવું જોવાનું આવ્યું છે. × × આવતા ફેબ્રુઆરિ–માર્ચમાં પાછી મને મોટી ઘાત છે.

(૨૯)

મદ્રાસ, ૪,
તા. ૨૫–૧–૧૯૫૩,

× × હવે વૃદ્ધાવસ્થામાં ને ઘરની બીજી ઉપાધિમાં તબિયત ઠીક રહેતી નથી. હવે તો પ્રભુ જ મને આ સ્થિતિમાંથી છોડવે તેમ છે. બન્ને પુત્રીઓની ભારે કનડગત છે. પાસે કોઇ બીજું નથી ને કોઇ મળતું નથી. માણસોની પણ ઘણી આપદા છે, થોડે થોડે દહાડે પકડાઇને ચોરીમાં ચાલી જાય છે.

[આ પછીના એમના અવસાન પર્યંત લખેલા અને એમના કૌટુમ્બિક જીવનની કરૂણતા દર્શાવનારા કેટલાક પત્રો હજી મદ્રાસ હાઇકૉર્ટમાં પડેલા છે]

(૩૦)

મદ્રાસ, ૪,
તા. ૨૯-૭-૧૯૫૩

× × ચિ. પૈસી અને પદમ અહીં આવેલા છે અને અમે સૌ (નરગીસ સિવાય—એ મુંબઇ આવવા ના કહે છે) અહીંથી ૩૧મી જુલાઇએ નીકળી ૪થી ઑગસ્ટે ત્યાં આવીશું, વાંદરામાં ઘર રાખેલું છે, ત્યાં આવશો ત્યારે ઘણીઘણી વાતો કરીશું.

શ્રી ફ્રરામરોજ ધનભુરાને પત્ર.

(૩૧)

114, San Thomé High Road, Mylapore
Madras. 4. તા ૨૮-૭-૧૯૫૩.

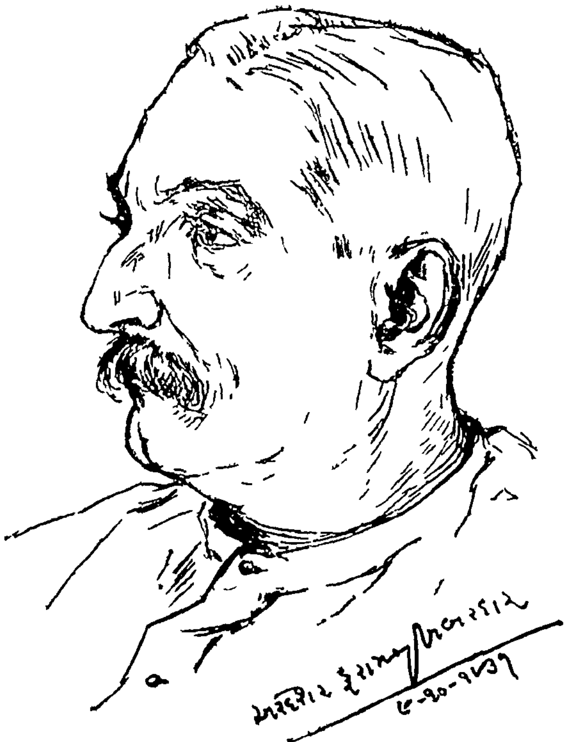
મહેરબાન ભાઇજી ફ્રરામરોજ ધ. ધનભુરા
(તિલક રોડ, વલસાડ)

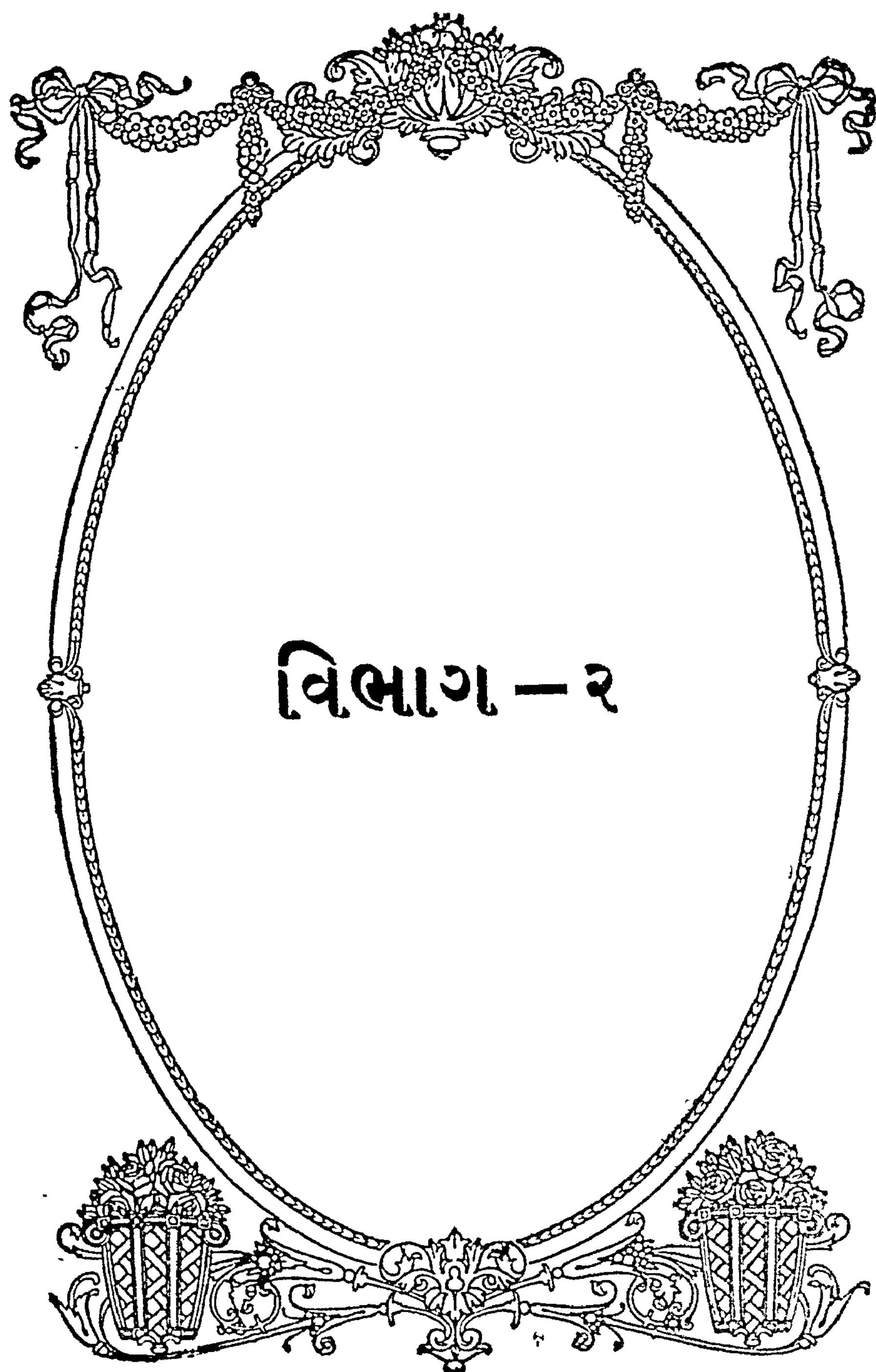
× × હું આવતા માસ ઑગસ્ટની શરૂઆતમાં મેંદ્રાસ પાછું છોડીને મુંબઇ રહેવા જાઉં છું. સરનામું હજી ખબર નથી, પણ તે તમને પાછળથી "કયસર" યા "જામે"માંથી મળી શકશે. મેં અહીં ખૂબ કામ કીધું છે. બાકીની ૪ ગાથાઓનો પણ તરજુમો પહેલીની માફક તમામ અંગ્રેજીમાં જ કીધો છે. ૭૦૦ ઉપર પાનાં થયાં છે તે પહેલી જેટલો જ મોટો આ ગ્રંથ પણ થશે. મારૂં જીવનકાર્ય મેં પૂરૂં કીધું છે. સાહેબે ઘણી મહેર કીધી છે. તમે સૌ ખુશીમાં હશો. સૌને દુઆ.

લિ. શુભેચ્છક
અરદેશર ફ્ર. ખબરદાર.

ર. મ રા. ના સૌજન્યથી

વિભાગ – ૨

ન્હાનાલાલ પુસ્તકે પુસ્તકે ભલે પોતાની સહી કરે. એમણે એક રાસ લખ્યો કે ગુજરાત એને જરૂર કંઠસ્થ કરી લેવાનું. અને એની માલિકી એકની મટી લાખોની થવાની - અને તે પણ એક વર્ષ, બે વર્ષ માટે નહીં, પચીસેક વર્ષથી ગુજરાત ન્હાનાલાલના રાસ ગાતાં હજી થાક્યું નથી.

ખબરદારની 'ગુણવંતી ગુજરાત' ઉપર ખબરદારની માલિકી રહી જ નથી. એ સાહિત્યકારે સમજીને જ એને "અમારી ગુણવંતી ગુજરાત" કહી છે. એથી આગળ વધી બૃહદ્ ગુજરાતની ભાવનાને સ્પષ્ટતા આપીને કદી ન ભૂલાય એવી ભાવસંપત્તિ આપી :

"જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી,
ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત"

આ સમૃદ્ધિ પામેલું માનસ રાષ્ટ્રભાવનાને-સંસ્કારભાવનાને ગુજરાતની બહાર પણ ચિરંજીવી રાખવા માટે કેટલું સહાયભૂત થાય એ કહેવાની જરૂર જ નથી.

— રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

જય વિજય

શ્રી સુન્દરમ્

તુજ જય કાજે જીવનં હો અમ,
કદમ કદમ હર શ્વાસ શ્વાસ,
જલી રહો તવ દિવ્ય પ્યાસ.
તુજ જય કાજે.

આ આંખોનાં સ્મિત આંસુડાં,
આ ઉરના ઉચ્છ્વાસ નિસાસા;
આ મન કેરી આશ નિરાશા,
આ તન કેરા થાક વિસામા :
વહો વહો તવ ચરણ ધૂલિનો,
સ્પર્શ ઝંખતો અખિલ અર્ધ્ય અમ.
તુજ જય કાજે.

એ સ્થિર શાંતિ કરુણ નયનની,
એ શક્તિ ભુવનંભર બલની,
એ જ્યોતિ આત્મા અવિકલની,
ઓ ઝલક મુદાની – ગૂઢ પ્રણયની :
લસો લસો આ વિશ્વ રસંતો,
પરમ પ્રેમ અભિષેક શીશ અમ.
તુજ જય કાજે,

કવિશ્રી ખબરદારને અંજલિ

શ્રી જહાંગીર માણેકજી દેસાઈ

(મુક્તધારા છંદ)

બોતેરી[1] ક્યાં ભાવી, કવિ? કહે સમજાવી, અંતે
ગૂઢતા સમાવી કશી તુજ કેરે ધ્યાન?
યજશ્નેના પ્રકરણ[2] સંખ્યા તારે હૈયે વસી?
કુસ્તી તાર બોતેરનું લાધ્યું તત્ત્વજ્ઞાન?
સંતો ને મહંતો તો એકોતેર કુળ તારે—
તેં તો કીધું બોતેર પેઢી તણું કલ્યાણ! ૧

કોકિલા શો કૂજતો તું—ગૂંજતો કૈં દિવ્ય ગાનો,
ધપ્યો જા તું—ધસ્યો જા તું પથ નિરવાણ!
"ઇકા"વાળા[3] અદી વ્હાલા! કલકલ નદીનાળાં
વહી સદીઓ નિરાળાં દેશે સ્મૃતિદાન:
બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરી સાફ દિલે ભૂલી જજો,
ફૂલી જજો તારે કાજે વૈકુંઠ મંડાન! ૨

---

૧ બોતેર વર્ષની ઉંમર (૧૮૮૧—૧૯૫૩).

૨ યજશ્નેના 'હા'ની સંખ્યા બોતેર છે.

૩ એમનાં ઘણાં ખરાં પુસ્તકોનો અંત "ઇકા"માં આવે છે. જેમ કે કલિકા, દર્શનિકા, ભજનિકા વગેરે. એમાં એમણે કવિ શ્રી મલબારીનું અનુકરણ કર્યું છે.

કવિવર ખબરદારને—

શ્રી મીનુ દેસાઇ

(ઢાળઃ- "નાગરવેલીઓ રોપાવ")

ગુર્જર સાહિત્ય શણગાર, કવિવર વંદન વારંવાર
જીવનની જ્યોતિના ઝબકાર, કવિવર વંદન વારંવાર — ગુર્જર૦
આપે ઊરમી ઉલ્લાસ, ધૂમાવી સુરગંગાને પાર
રડાવે સ્નેહ આંસુ ચોધાર, કવિવર વંદન વારંવાર — ગુર્જર૦

(સાખી)

રાષ્ટ્ર-પ્રેમી તું કવિ! ભવ્ય ભજન દેનાર,
રગેરગ સિંચ્યો સદા, કાવ્ય સેવા સંચાર,

પ્રતીક ગુજરાતનું પ્રેરક! જગમાં ધન્ય જીવન જીવનાર;
ગાઇ ગુણવંતી ગુજરાત, કવિવર વંદન વારંવાર — ગુર્જર૦
કેકા તુજ કવિતાની, કરાવે ઉર ઉરમાં રણકાર,
દીધો ભારતનો ટંકાર, કવિવર વંદન વારંવાર — ગુર્જર૦

(સાખી)

ચેતનવંતી તેં દીધી, કાવ્ય અમીરસ ધાર;
કલ્પનાની પાંખે વસી, આપ્યો જીવન સાર.

પાઇ સ્નેહ અને વીરરસ, કરાવ્યા હૃદય મહીં ચમકાર,
કવિ તું પયગંબર અવતાર×, કવિવર વંદન વારંવાર — ગુર્જર૦

× "Poets are the prophets of god" એ ઉક્તિનો ભાવાનુવાદ.

'કલિકા'

શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશી

ખબરદારની પ્રારંભની કવિતાઓ પર કવિ નર્મદનો પ્રભાવ સ્પષ્ટપણે દેખાઇ આવે છે, પરંતુ ગુર્જરાનમાં તે સમયે પ્રવર્તી રહેલાં સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક પરિબળોની અસર હેઠળ આવતાં - તેમ જ વિશ્વસાહિત્યના એમના સંપર્કથી - નર્મદની અસરમાંથી બહાર આવી એમની કવિતાએ પોતાની આગવી ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરી લીધી. શબ્દલાલિત્ય, કલ્પનાશક્તિ, ઊર્મિબાહુલ્ય અને રાષ્ટ્રભાવનાથી સભર બારેક કાવ્યગ્રંથો ગુર્જરીને ચરણે ધરી કવિ ખબરદારે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યાં છે. "કાવ્યરસિકા", "વિલાસિકા", "પ્રકાશિકા", "ભારતનો ટંકાર", "પ્રભાતનો તપસ્વી", "સંદેશિકા", "કલિકા", "રાસચન્દ્રિકા", "ભજનિકા" અને "દર્શનિકા" એ તેમની પ્રતિનિધિ કાવ્યકૃતિઓ ગણી શકાય.

આ સર્વમાં ઇ. સ. ૧૯૨૬ ની સાલમાં પ્રકટ થયેલી એમની ખંડકાવ્યની કૃતિ "કલિકા" અનેક રીતે વિશિષ્ટ હોઇ એમના કાવ્યસર્જનની પરાકલગી સમ બની રહે છે. બાહ્ય આલંબનોથી સંપૂર્ણતઃ મુક્ત આ ખંડકાવ્ય ૩૭૫ કડીઓ અથવા મુક્તકોમાં સ્વયોજિત પ્રયત્નબંધ મુક્તધારા છંદમાં રચાયેલું છે - અંગ્રેજી "બ્લૅન્ક વર્સ"ની માફક. સારીય કૃતિ પ્રિયાની પ્રશસ્તિમાં લખાઇ છે અને પ્રત્યેક મુક્તક ભિન્ન ભિન્ન મનોદશાઓ અથવા ઘટનાઓનું સુંદર શબ્દચિત્ર રજૂ કરે છે. આ રજુઆત બહુશઃ વિસ્તારપૂર્ણ પરંતુ કલાત્મક રીતે યોજાયેલાં રૂપકો દ્વારા થઈ છે. એમાં નથી કોઈ વસ્તુ કે પાત્રો અથવા નથી કોઇ નાટ્યોચિત પરિસ્થિતિઓ કે આતુરતાભરી આત્મલક્ષિતા. ઘણા પ્રસંગોએ, કલ્પના વિસ્તારના આવરણમાં રૂંધાઈ જતી લાગે છે અને વાચક માટે કશુંય અનપેક્ષિત રહેતું નથી. મહાન્ બનવા માટે કવિતામાં એવી સર્વોત્કૃષ્ટ કલા હોવી જોઇએ કે જે જીવન્ત કુદરતી વિકાસનો આભાસ રજુ કરી શકે - પરંતુ આ ખંડકાવ્ય તો એક જ ઘાટમાં એકસરખી કંડારેલી નાની નાની કલાકૃતિઓના એક સંગ્રહસ્થાન સમું બન્યું છેઃ સંગ્રહસ્થાનમાં કલાકૃતિ તેને આપેલા ક્રમાંક પરથી જેમ ઓળખાય છે તેમ અહીં પણ મુક્તકોનાં ઝુમખાં તેમને આપેલા ક્રમાંકોથી જ ગ્રથિત બને છે. "કલિકા"ની આ મર્યાદાનો ઉલ્લેખ કર્યા બાદ એટલું તો સ્વીકારવાનું રહ્યું કે એનાં અનેક મુક્તકો શબ્દ-સંપૂર્ણ છે, રંગથી આકર્ષક અને રેખાથી પ્રમાણબદ્ધ, ક્વચિત અતિરેકભરી પરંતુ ગગનગામી કલ્પના વિહારથી ભરપૂર. આવો એક નમુનો જોઇએઃ

પ્રભાતે દિગંત પર અર્ધ સૂર્યબિમ્બ ઉગે,
* * *
ઓ આવ્યો મ્હેરાબ!–પ્રિયા દેશે શો જવાબ? (મુક્તક, ૮)

ઘણીયે વખત કલ્પનાની ગુંથણી પણ કુમાશભરી હોય છે:

ચાલી જતી રજનીના કેશમાંથી ખરી પડી
ક્ષિતિજના આંગણામાં ચન્દ્ર પડયો હોય,
પ્રિયા કેરી વેણીમાંથી ખરીને પડેલું એવું
મોગરાનું ફૂલ દેખી મન મારું મોહ્યું.

કવિ કેટલીક વખત સાદા અને સરળ શબ્દોથી કાવ્યપંક્તિને અનેરા જાદુથી ચમકાવે છે:

હતી નહીં પ્રથમ તું મારી એમ ધારી લેતી,
પણ તારા આત્માતણી કીધી મેં જ શોધ;
તેથી તું તો થઇ મારી પોતાની વિશેષ હવે:
હું જ તારો જોગીઓ, ને હું જ તારો જોધ.

અને એક વધુ સુંદર કલ્પના:

ઊંચી ગજસ્કંઢ જેવી આંબાની એ ડાળ વચ્ચે
* * *
પ્રિયા સરી પડી ત્યાંથી મારી દે છલંગ! (મુક્તક, ૧૨૧)

આ ચિત્ર તો એથી ય વધુ સુરમ્ય છે:

તળાવને તીરે જોડ આંબલા છે ઊભા ઝૂકી,
* * *
અને તારી આંખે હું સમાયો મને જોઉં! (મુક્તક, ૩૩૬–૩૭)

''વિદાયગીત''ની પંક્તિઓ અનુપમ કલાવિધાનથી સભર છે:

જાઓ, મારાં ગીત, હવે ઘરની શી પ્રીત આ'વી,
જવું રણે દૂર તે તો શૂરની છે રીત;
* * *
જગત આ હૃદયને ભૂલી જશે–ભૂલવા દો;
જાઓ, મારાં ગીત, ઝળી રહો પૂરનૂર! (મુક્તક, ૩૬૭)
* * *
જાઓ, મારાં ગીત, બધું મધુરું મધુરું લાગ્યું,
હતું ગઇ કાલે, તે, શો તેનો અફસોસ?
* * *
કટુતા સૌ રહો મારી: મધુરતા હો તમારી:
જાઓ, મારાં ગીત, આપો આનંદ અમોઘ! (મુક્તક, ૩૭૩)

આવો છે ''કલિકા''નો સુંદર કલ્પનાવૈભવ, રૂપકોના પ્રાચુર્યથી સામાન્ય અસર ક્ષતિ પામે છે પરંતુ કલાની ઉત્કૃષ્ટતા વિશિષ્ટ રીતે વિકાસ પામી રહેલા વાઙ્મયનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે.

કવિ ખબરદારનો ભક્તિરસ

પ્રો. ફીરોઝ કા. દાવર

જે વાક્યનો આત્મા—તેનો અર્થ અને અભિવ્યક્તિ—રસપ્રચુર હોય તેનું નામ કાવ્ય. કાવ્ય–મીમાંસકો મથી મથી થાક્યા છે પણ રસની વ્યાખ્યા તેઓ આપી શક્યા નથી. પરંતુ તેઓ સર્વાનુમતે માને છે કે રસથી સૌન્દર્યદર્શન થાય છે, આનંદની ઉત્પત્તિ થાય છે અને એક પ્રચ્છન્ન સંગીતથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. કવિતામાં કલ્પનાનું ઉડ્ડયન છે, બુદ્ધિની સ્થિરતા નથી: તેમાં ઉર્મિનો આવેશ છે, તર્કનું ઠરેલપણું નથી. કવિતાને પગ પણ છે, પાંખો પણ છે. પગથી તે વાસ્તવિકતાની ભૂમિ ઉપર ઉભી રહે છે; પાંખથી તે ભાવનાશીલતાના વ્યોમમાં વિહાર કરે છે. વળી સૌ વનિતાઓ પેઠે કવિતાસુંદરીને પણ આભૂષણોનો શોખ છે, અને તેથી અનેક અલંકારો ધારણ કર્યા વિના તે ભાગ્યે જ આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. ખબરદાર એક કવિ હોવાથી આ સૌ ગુણો તેઓ પૂરતા પ્રમાણમાં ધરાવે છે, પરંતુ એક ઉચ્ચ કોટિના કવિ હોવાથી તેમનાં કાવ્યો રસપ્રદ હોવા ઉપરાંત બોધપ્રદ પણ છે. એક મહાન કવિ તેના યુગનો સંદેશ ઝીલે છે અને તેની પ્રેરણાત્મક વાણીમાં તે સૌને સુણાવે છે. જે કવિતામાં જીવનની સમીક્ષા નથી અથવા તત્ત્વની ચર્ચા નથી તે કદાચ સુંદર કે આકર્ષક હશે પરંતુ તે સાગરનાં ફીણ સમાન છીછરી છે, સાગરનાં તળિયાં જેવી ઉંડી નથી. કવિતાને બુદ્ધિ સાથે સીધો સંબંધ નથી તેમ તે બુદ્ધિથી વિમુખ પણ નથી. કવિને જે સત્યો સાંપડે છે તે તેને આંતરપ્રજ્ઞાદ્વારા સાંપડે છે, અને તર્કથી કસીને નહિ પણ કલ્પનાના રંગ ચડાવી તે તેને રજૂ કરે છે. જો તે તર્ક, દલીલ કે તકરાર કરવા બેસે તો કવિતાનો પ્રાણ ઉડી જઇને તે નિરસ લાગે છે. આપણે સત્ય અને સૌન્દર્યને જુદાં પાડીએ છીયે, જ્યારે વસ્તુતઃ તે એક જ પરમતત્ત્વનાં બે પાસાં છે. ખબરદારની વિશિષ્ટતા એ છે કે એમની કવિતામાં સત્ય રસથી પરિપૂર્ણ થયા વિના અને સૌન્દર્ય અને શિવનો સાજ સજ્યા વિના વ્યક્ત થતું જ નથી. ગદ્યકાર માહિતીનો ઢગ ખડકી શકે છેઃ કવિ વ્યંગ્યનો અથવા પ્રતીકાત્મકતાનો આશ્રય લે છે, અને તેથી તે હકીકતનો નીચોડ અને સત્યનું નવનીત પીરસી શકે છે. જેમ આત્મા વિના દેહ સુંદર હોવા છતાં નકામો છે તેમ સત્યમ્, શિવમ્ અને સુંદરમ્ના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા રસ વિના એક કાવ્યની કિંમત નહિવત્ છે. જગતના કવિઓની મહત્તા માત્ર તેમની આકર્ષક શૈલી કે શબ્દ ભંડારથી કે ઉપમા અલંકારોની ચમત્કૃતિથી નહિ, પણ તેમનાં ચિંતનમાં ઉંડાણ અને તેમણે દર્શાવેલ સમાજકલ્યાણકારી સંદેશ

ઉપરથી જ છેવટે મપાય છે. જેમ ચિંતન ઉંડું, દૃષ્ટિ વિશાળ અને કલ્પના ગગનગામી તેમ સ્વાભાવિક રીતે વાણી પણ રસમય બને છે અને તેમાં એક નૈસર્ગિક ગુંજન અને ધીમું સંગીત ઉત્પન્ન થઇ જાય છે.

ખબરદાર પ્રથમ કક્ષાના કવિ હોઇ આવા ગુણો સારા પ્રમાણમાં એમના ગ્રંથોમાંથી આપણને મળી રહે છે. વળી એક સમર્થ સાક્ષર તરીકે પણ તેઓ યોગ્ય સન્માન પામ્યા હતા અને ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદનું પ્રમુખસ્થાન પણ એઓએ શોભાવ્યું હતું. આ માન એક પારસી માટે તો ખચિત વિરલ ગણાવું જોઇએ. ખબરદારમાં વૈવિધ્ય પાર વિનાનું છે. તેમણે "રાષ્ટ્રિકા"માં રાષ્ટ્રભક્તિનાં કાવ્યો રચ્યાં છે. એમનું "ગુણવંતી ગુજરાત" નામનું કાવ્ય તો નર્મદના "જય જય ગરવી ગુજરાત"ની પેઠે આપણું પ્રાંતિક રાજ્ગીત બની ગયું છે, અને ગુજરાતની બહેનોને કંઠે રમી રહ્યું છે. શૂરાતન ઉપજે એવું "હલદી ઘાટનું યુદ્ધ" અને પ્રેરણાથી પ્રોત્સાહિત કરે એવું "ભરતભૂમિનું જય ગીત" એ પણ એમની જ કલમની પ્રસાદી છે. દાદાભાઇ, ફીરોઝશાહ, મલબારી, ગાંધીજી અને સાહિત્ય વીર હાજીમહમદ અલ્લારખિયા શિવજી ઉપર લખેલાં અંજલિ ગીતોનો પણ સમાવેશ "રાષ્ટ્રિકા"માં થયો છે. વળી ખબરદારરચિત પંક્તિ—"જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત"—એમનો વતનપ્રેમ પ્રદર્શિત કરે છે, અને વર્ષો સુધી મદ્રાસમાં રહી ગુજરાતથી વિખૂટી પડેલ વ્યક્તિનું વતનપ્રેમી માનસ છતું કરે છે. એમની "કલિકા" ઉપરથી જણાય છે કે એઓ પ્રણયકવિ છે અને એમની "રાસચંદ્રિકા" ઉપરથી એઓ રાસકવિ છે એ પણ નક્કી કહી શકાય. નરસિંહરાવ અને ન્હાનાલાલનું અનુકરણ કરી એઓએ નવીન છંદો સર્જ્યા છે, જેમાં મુક્તધારા અને અખંડપદ્ય મુખ્ય કહી શકાય. વિનોદી મનઃસ્થિતિમાં ખબરદારે ન્હાનાલાલનાં કાવ્યો ઉપર "પ્રભાતનો તપસ્વી" અને "કુકુટ દીક્ષા", બ. ક. ઠાકોરના કાવ્ય ઉપર "અવરોહણ" અને અખા ભગતના છપ્પા ઉપર લખા ભગતના છપ્પા વગેરે ચાતુર્યભર્યાં પ્રતિકાવ્યો પણ લખ્યાં છે.

એઓ ઝાઝું ભણ્યા નહોતા અને યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ પણ પામ્યા ન હતા. છતાં પોતાની જ કુશળતાથી અને મનનચિંતનથી એઓએ વિશાળ જ્ઞાનોપાર્જન કર્યું હતું ખબરદારે "The Silken Tassel" નામનું પુસ્તક લખી અંગ્રેજી ઉપરની પોતાની પ્રભુતાનો સૌને પરચો કરાવ્યો હતો, જ્યારે બીજાં બે અંગ્રેજી પુસ્તકો અપ્રકટ રહ્યાં હતાં. મુંબઇ યુનિવર્સિટી તરફથી "ગુજરાતી કવિતાની રચનાકલા" ઉપર એમણે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. એક ખાસ શોખ તરીકે જ્યોતિષનું જ્ઞાન પણ એમણે સંપાદન કર્યું હતું, સંસ્કૃત અને અવસ્તાનો પણ એમનો અભ્યાસ હતો. ગાથાનું સંશોધન અને ભાષાન્તર કરી અને તેની ઉપર એક વિદ્વત્તાભરી પ્રસ્તાવના લખી એમણે પારસીઓના આ ધર્મ પુસ્તક ઉપર અવનવો પ્રકાશ પાડયો હતો. વળી ઇરાની જરથોસ્તીઓએ ધર્મના રક્ષણાર્થે ઇરાનથી હિંદ સ્થળાન્તર કર્યું તે વિષય ચર્ચતું "ઇરાનશાહનો ગરબો" નામનું ૯૧ કડીનું એક કાવ્ય રચી એઓએ પારસીઓની વધુ સેવા બજાવી હતી. ધંધે વેપારી હોવા છતાં, આર્થિક સ્થિતિ તંગ હોવા છતાં, ગુજરાતથી બહુ દૂર મદ્રાસમાં નિવાસ કર્યો હોવા છતાં, વર્ષો સુધી લંબાએલી બિમારીનો

સામને ફરી ખબરદારે વિપુલ પ્રમાણમાં ગુર્જરસાહિત્યની જે સેવા કરી છે તે લગભગ અદ્ભુત ગણાવી જોઇએ.

આપણે જોયું કે ખબરદાર વિચારક છે, તત્ત્વજ્ઞ છે અને તે સાથે ભક્ત પણ છે. નરસિંહ મહેતાથી તે દયારામ પર્યંતનું ગુજરાતી સાહિત્ય ભક્તિપ્રધાન હતું. જાણે ધર્મ સિવાય બીજો વિષય જ ન હોય અને પ્રભુમિલન સિવાય બીજી સઘળી બાબતો ગૌણ હોય એવી સાહિત્યની સ્થિતિ હતી. દલપતરામનાં કાવ્યોમાં અને તેમના પછી લૌકિક વિષયો સાહિત્યમાં ચર્ચાવા લાગ્યા. એમ છતાં હજી પણ ભક્તિરસનો પ્રવાહ મહદ્ અંશે નહિ તો પણ ઠીક પ્રમાણમાં અવિરત ચાલુ છે. ગુર્જર સાહિત્યમાં ખબરદારનું નામ અમર કરનાર ઘણે ભાગે એમનાં ભક્તિ કાવ્યો છે અને તે સૌ એમનાં "ભજનિકા," "કલ્યાણિકા" અને "નંદનિકા"માં સમાએલાં છે, જ્યારે સૌમાં શિરમોર સમાન "દર્શનિકા" તત્ત્વજ્ઞાન અને ભક્તિના સુંદર સમન્વય સમાન છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન ગર્વ ધરી બુદ્ધિ અને અવલોકનદ્વારા સૃષ્ટિના સકળ ભેદો ઉકેલવાનો પ્રયાસ કરે છે. ભક્તિ નમ્રતાથી શ્રદ્ધા દ્વારા ઇશ્વરનું શરણું શોધે છે. ભક્તિ એ ઇશ્વર આગળ રજૂ થતી ઇચ્છા નથી, બલકે ઇચ્છાનું અને મનુષ્યની સઘળી શક્તિઓનું સમર્પણ છે. માનવીએ કરવા જેવું કર્યું છે, હવે જે ઇશ્વરેચ્છા હોય એ ખરી એમ વિચારી તે સર્વસ્વ ઇશ્વરને જ અર્પણ કરી દે છે અને તે વામન વિરાટમાં સમાઇ જવા તલસે છે. "ભજનિકા"ની નીચેની પંક્તિઓ ઉપરથી આ તલસાટ પ્રત્યક્ષ થાય છે :—

> મંદિરિયાં નવ વાસો રે, ખોલો દ્વાર!
> અંતરિયાં નવ ત્રાસો રે, ખોલો દ્વાર!
> સાત સમુદ્ર ને નવખંડ ઘૂમ્યો:
> તોય હું આતમ પ્યાસો રે, ખોલો દ્વાર!
> અરે ધગતા સૌ બાહ્ય વિલાસો રે, ખોલો દ્વાર"

ભક્ત આ અવનિમાં માત્ર એક પ્રવાસી છે; એનું સાચું નિવાસસ્થાન તો ઇશ્વરના સાન્નિધ્યમાં છે. સામાન્ય માનવી આ જગતને પોતાનો મુકામ માની લે છે, પરંતુ ભક્ત તો ઘડીભર પ્રભુને ભૂલતો નથી અને જગતના અનેક ભોગવિલાસ છતાં તેને પ્રભુની જ લગની લાગી છે, "કલ્યાણિકા"માં કવિ કહે છે :—

> "પ્રભુ! તારાં તેડાં તે આવશે કયારે?
> ઉભો તારી આંગણે જોતો હું વાટ:
> પ્રભુ! તારા શબ્દ સુણાવશે કયારે?
> ક્યારે મારા ટાળશે ઉરના ઉચાટ?
> વાદળ ખસશે, આભ ઉઘડશે,
> ખોલશે બારી અદીઠ;
> લાખો સૂર્યોનાં તેજ ઝબૂકશે,
> ફરશે ત્યાં મુજ મીટ!"

સ્વર્ગની લાલચ પણ ભક્ત નકારે છે. સ્વર્ગના ભોગવિલાસ તો જગતના આનંદ પ્રમોદનું જ અતિશયોક્તિભર્યું અનુકરણ છે. ભક્તને તો ભગવાન વિના કશું ખપતું નથી, અને અનંત આત્માને અનંત બ્રહ્મમાં જ ભળી જવાની તીવ્ર ઇચ્છા છે. "કલ્યાણિકા"માંજ કવિ કહે છે :—

"તારા સ્વર્ગને શું કરૂં, નાથ હો?
મને એક જ તારો સાથ!
પૃથ્વી પાતાળ આકાશ મેં શોધ્યાં,
શોધ્યા વિશ્વપ્રકાશ;
ઓછાં અધુરાને શું કરૂં, આખર
ઓછી અધુરી રહે આશ રે:
મને એક જ તારો સાથ,
માપ્યાં સુખ સૌ સ્વર્ગનાં ને
માપી દિશા ને વાટ:
આત્મ ભરે નભપાર ઉછાળા આ,
અંતર મારૂં વિરાટ રે:
મને એક જ તારો સાથ."

ભવાટવિમાં ભૂલા પડેલા ભક્તને ભગવાન કોઇકવાર દર્શનની ઝાંખી કરાવી પાછા અદૃશ્ય થાય છે, ત્યારે ભક્તની તાલાવેલીનો પાર રહેતો નથી, પરંતુ "ભજનિકા"ના અંતભાગમાં કવિને પ્રતીતિ થાય છે કે ઇશ્વરનાં કાયમનાં દર્શન એમને થશે. તેઓ કહે છે કે :—

"પૂર્વે પ્રભાત આ પલકે, પ્રવાસી હો!
સૂર્યનાં સઢ ધીમે ધીમે ખૂલે;
ઝીણી ઝીણી મારા સાહેબની નાવડી,
ઝૂલતી દિગંતમાં નયને હૂલે...
પાળજી છે આખી આ પૃથ્વી, પ્રવાસી હો!
સામે આ સિંધુ સભર ભર્યો;
ઓ રે દિસે મારા સાહેબાની નાવડી!
ઓ રે દિગંતનો જ્યોતિ નર્યો."

"ભજનિકા"નાં છેવટનાં કાવ્યમાં તો ભવ્યતા અને સુંદરતાનો સુમેળ સધાયો હોય ગે અને ઇશ્વરનું સામ્રાજ્ય જાણે સમીપ આવી ખૂલતું દેખાય છે :—

"મારા પ્રાણપંખી! શા ક્લેશ રે?
જોની, ઉઘડે આ નવલા દેશ!...
ક્યાં સરી પૃથ્વી ને ક્યાં સર્યાં વાદળ?
ક્યાં રવિ, તારા ને ચંદ?

આ શાં આવે અજવાળાં અપાર્થિવ?
હો શા આનંદ આનંદ રે!
જોની. ઉઘડે આ નવલા દેશ!
એક ફલંગે વીતશે આકાશને ને
બીજીએ દેવોનાં ધામ;
ત્રીજીએ સુણશું ત્યાં પડઘા પ્રભુના, હો!
પ્રાણપંખી! વિશ્રામ રે!
જોની ઉઘડે આ નવલા દેશ!

ખબરદારનો સૌથી લોકપ્રિય મહાગ્રંથ તે "દર્શનિકા". એઓ પોતે "નિવેદન"માં કહે છે તેમ:—"સાડા ત્રણ માસની ટૂંકી મુદ્દતમાં આ છ હજાર લીટીનો પ્રવાહ અખંડપણે વહ્યો અને ભદ્રરૂપ પામ્યો." જગતનાં ઘણાં મહાન કાવ્યો દુઃખમાંથી થતા ચિંતનમાંથી ઉદ્ભવ્યાં છે અને ખબરદારના જીવનમાં પણ તેમ જ થયું. તેમનાં જ્યેષ્ઠ પુત્રી તેહમીના જુવાન વયે દેવલોક પામ્યાં, અને જેમ આંગ્લ કવિ ટેનિસને તેના મિત્ર હૅલમનાં અવસાન પછી In Memoriam નામનું પ્રથમ કોટિનું ચિંતનાત્મક કાવ્ય લખ્યું, તેમ ખબરદાર પણ આ ભારે આઘાત પછી જગતના ગૂઢ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવા પડ્યા; તેથી એમનું દુઃખ હળવું થયું અને ગુર્જર સાહિત્યને એક અમૂલ્ય ગ્રંથનો લાભ મળ્યો. જેમ ગીતા કર્મની ભૂમિકાથી ઉપડી જ્ઞાનમાં પ્રવેશે છે અને છેવટે ભક્તિમાં પરિણમે છે તેમ ખબરદાર પણ કર્મ કરવાનો ઉપદેશ આપી તત્ત્વચર્ચામાં ચડી જાય છે અને છેવટે જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા તેઓ બુદ્ધિમાં નહિ પણ શ્રદ્ધા, પ્રેમ અને ભક્તિમાં મેળવે છે. આ પુસ્તક અનેકવાર વાંચવાનું મન થઇ જાય છે, અને એમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને રસિકતાનો એવો વિરલ સુયોગ સધાયો છે કે એક વાર હાથમાં લીધા પછી તે મૂકી દેવાનું મન થતું જ નથી. તેઓ કહે છે કે દુઃખ માનવસર્જિત હોય અથવા ઈશ્વરનિર્મિત પણ હોઇ શકે. માનવસર્જિત દુઃખો ઉપર ખેદ દર્શાવી કવિ કટાક્ષ કરે છે:—

"જાતીનાં બંધનો, જ્ઞાતિનાં બંધનો,
બંધનો કૈંક વળી ધર્મ કેરાં:
માનવી એમ બંધાઇ નિજ બંધને
સરજતો દુઃખ પોતે નમેરાં...
માનવું હોય તે સર્વ માને ભલે,
કે પછી સિંધુમાં સર્વ વામે;
જગતમાં દુઃખ કે જુલમ શું છે કમી,
કે વધારો બીજાં ધર્મ નામે?"

પરંતુ પ્રારબ્ધના બળે ભોગવવાં પડતાં દુઃખથી અનુભવ મળે છે અને ચારિત્ર ઘડાય છે. સોનું જેમ અગ્નિથી શુદ્ધ થાય છે તેમ દુઃખ રૂપી અગ્નિપરિક્ષાથી માનવીને

બોધ મળે છે, કેમ કે ઠોકર ખાધા વિના ચાલવાનું શીખાતું નથી અને પડ્યા વિના ચડવાનું પણ શક્ય બનતું નથી. દુઃખ કોઇને ગમતું નથી એ ખરૂં પરંતુ તેનું આધ્યાત્મિક મૂલ્ય ઘણું છે. કવિ કહે છે:—

થાય સર્જન નહિ દુઃખ ગર્જન વિના,
દુઃખનો એ જ છે ભેદ પૂરો
વીજનાં દહન ને થાય ઘનગર્જનો,
ને સભર વરસતો મેઘ શૂરો...
આ બધી વેદના, આ બુરાઇ બધી,
શ્રેય સીડી તણી છે જ પગથી:
એજ પગથી ઉપરથી જવું સર્વને,
તો જવું કેમ ના વીર ડગથી?"

"દર્શનિકા"ના પાંચમા ખંડનું નામ "ધર્મવાદનું ધુમ્મસ" આપવામાં આવ્યું છે, ધર્મને નામે જે ઝઘડા અને વિતંડાવાદ ચાલે છે તે વખોડી કાઢવાની કવિની નેમ છે, પરંતુ એ ખંડમાં અન્ય ધર્મો ઉપર કવિએ જે ઉગ્રતાથી આક્રમણ કર્યું છે તેથી આ કાવ્યના શાંત રસનો ભંગ થતો લાગે છે. એ પંક્તિઓ કવિએ ન લખી હોત તો બહેતર થાત એમ છતાં ખંડના અંત ભાગમાં એઓ એવા અનુમાન ઉપર આવે છે કે સત્ય સાપેક્ષ છે, અને આજના સર્વ ધર્મો એક જ સત્ય ધર્મની જુદી જુદી શાખા-સમાન છે, એઓ કહે છે કે:—

"જ્યોતિરૂપે દીઠું કોઇએ સત્યને,
કોઇએ શાંતિરૂપે નિહાળ્યું;
જોયું તે કોઇએ શુચિ પવિત્રાઇમાં,
કોઇએ સ્નેહમાં સત્ય ભાળ્યું;
સાણ્યું આનંદરૂપે વળી કોઇએ,
કોઇએ જાણ્યું કર્તવ્યરૂપે;
એક છે કિરણ પણ સપ્તરંગે દિસે:
સર્વ નિજ રંગની ધૂપ ધૂપે!"

જીવન શું છે એની ઉપર કવિએ અનેક તર્કો કર્યા છે, સંશયમાં પણ પડયા છે, સંશયનું નિવારણ પણ કર્યું છે. એમની વિચારસરણી ઉપર હિંદુ ધર્મની અસર જણાઇ આવે છે, પરંતુ જરથોસ્તી ધર્મ અનુસાર એઓ સંન્યાસમાં માનતા નથી, જીવન પાણીના પરપોટા સમાન માયાવી છે એ એમને સ્વીકાર્ય નથી, અને સઘળાં કાર્યો કર્તવ્યોનો ત્યાગ કરી, મનુષ્યસેવાથી વિમુખ બની ઇશ્વરમાં ભળી જવું એવી એમની માન્યતા નથી.

અમેરિકી કવિ લૉંગફેલોના પ્રસિદ્ધ Psalm of Lifeમાં દર્શાવેલ મત પ્રમાણેજ એઓ પણ સ્પષ્ટ સુણાવે છે કેઃ–

"જીવન માયા સમું છે, થયું તેથી શું?
શું થયું જીવન છે સ્વપ્ન જેવું?
શું થયું જીવન છે વ્યર્થ મૃગજળ સમું?
અગર નભ કુસુમ છે જીવન એવું?
જીવન એ છેજઃ એ સત્ય કયમ ભૂલવું?
જીવન જીવનાર શું ન્હોય સાચો?
જીવન છે સત્ય ચૈતન્ય આ જગતનું,
હોય કાયા ભલે કુંભ કાચો."

જરથોસ્તી ધર્મ અને ગીતા અનુસાર કાર્યરત રહેવામાં કવિ જીવનનું રહસ્ય સમજે છે અને કુશળતાથી કર્મ કરી લોકસંગ્રહ સાધવો તે યોગ સમાન ગણે છે. તેઓ લખે છે કેઃ–

"કાર્ય કર, કાર્ય કર, કાર્ય કર સતત તું!
કાર્ય વિણ જગતમાં કો ન મુક્તિ;
શું પડી શોકમાં કાર્યને ભૂલતો?
કાર્યમાં ધર્મની સર્વ જુક્તિ."

સેવા પરોપકારનાં કાર્યો કરવાથી માનવી આનંદી રહી શકે છે. "દર્શનિકા" શોકમાંથી ઉદ્ભવેલું હોવા છતાં તેમાં કવિનો પ્રધાનસૂર આશાવાદી છે, અને દુઃખનાજ વિચારો કરી ઉદાસ અને ખિન્ન રહેવાની મનોવૃત્તિ એઓને ગોઠતી નથી. એમનાજ શબ્દોમાં કહીએ તોઃ–

"ફૂલ નહિ જુએ નિજ રંગ સૌરભ કશું,
તદપિ કાંટાજ નિરખે શરીરે,
તો પછી વ્યર્થ છે જીવન એ ફૂલનું,
જીવતું મૃત્યુ એ જીવન ચીરે!"

એમ છતાં જીવન સ્વાર્થમાં નથી, પરમાર્થમાં છેઃ જીવન પરિગ્રહ કરીને નહિ પણ ત્યાગીને ભોગવવાનું છે. કવિ કહે છે કેઃ–

"જીવનને શાખવા, જીવનને ચાખવા,
જીવનની સાન્નખી જાણવી એ;
જીવન હળવું નથી જીવનરસ રાખવા,
જીવન રળવું ઘટે માનવીએ;

બોધ મળે છે, કેમ કે ઠોકર ખાધા વિના ચાલવાનું શીખાતું નથી અને પડ્યા વિના ચડવાનું પણ શક્ય બનતું નથી. દુઃખ કોઇને ગમતું નથી એ ખરૂં પરંતુ તેનું આધ્યાત્મિક મૂલ્ય ઘણું છે. કવિ કહે છે:—

થાય સર્જન નહિ દુઃખ ગર્જન વિના,
દુઃખનો એ જ છે ભેદ પૂરો
વીજનાં દહન ને થાય ઘનગર્જનો,
ને સભર વરસતો મેઘ શૂરો...
આ બધી વેદના, આ બુરાઇ બધી,
શ્રેય સીડી તણી છે જ પગથી:
એજ પગથી ઉપરથી જવું સર્વને,
તો જવું કેમ ના વીર ડગથી?"

"દર્શનિકા"ના પાંચમા ખંડનું નામ "ધર્મવાદનું ધુમ્મસ" આપવામાં આવ્યું છે, ધર્મને નામે જે ઝઘડા અને વિતંડાવાદ ચાલે છે તે વખોડી કાઢવાની કવિની નેમ છે, પરંતુ એ ખંડમાં અન્ય ધર્મો ઉપર કવિએ જે ઉગ્રતાથી આક્રમણ કર્યું છે તેથી આ કાવ્યના શાંત રસનો ભંગ થતો લાગે છે. એ પંક્તિઓ કવિએ ન લખી હોત તો બહેતર થાત એમ છતાં ખંડના અંત ભાગમાં એઓ એવા અનુમાન ઉપર આવે છે કે સત્ય સાપેક્ષ છે, અને આજના સર્વ ધર્મો એક જ સત્ય ધર્મની જુદી જુદી શાખા-સમાન છે, એઓ કહે છે કે:—

"જ્યોતિરૂપે દીઠું કોઇએ સત્યને,
કોઇએ શાંતિરૂપે નિહાળ્યું;
જોયું તે કોઇએ શુચિ પવિત્રાઇમાં,
કોઇએ સ્નેહમાં સત્ય ભાળ્યું;
માણ્યું આનંદરૂપે વળી કોઇએ,
કોઇએ જાણ્યું કર્તવ્યરૂપે;
એક છે કિરણ પણ સપ્તરંગે દિસે:
સર્વ નિજ રંગની ધૂપ ધૂપે!"

જીવન શું છે એની ઉપર કવિએ અનેક તર્કો કર્યા છે, સંશયમાં પણ પડ્યા છે, સંશયનું નિવારણ પણ કર્યું છે. એમની વિચારસરણી ઉપર હિંદુ ધર્મની અસર જણાઇ આવે છે, પરંતુ જરથોસ્તી ધર્મ અનુસાર એઓ સંન્યાસમાં માનતા નથી, જીવન પાણીના પરપોટા સમાન માયાવી છે એ એમને સ્વીકાર્ય નથી, અને સઘળાં કાર્યો કર્તવ્યોનો ત્યાગ કરી, મનુષ્યસેવાથી વિમુખ બની ઇશ્વરમાં ભળી જવું એવી એમની માન્યતા નથી.

અમેરિકી કવિ લૉંગફેલોના પ્રસિદ્ધ Psalm of Lifeમાં દર્શાવેલ મત પ્રમાણેજ એઓ પણ સ્પષ્ટ સુણાવે છે કે :-

"જીવન માયા સમું છે, થયું તેથી શું?
શું થયું જીવન છે સ્વપ્ન જેવું?
શું થયું જીવન છે વ્યર્થ મૃગજળ સમું?
અગર નભ કુસુમ છે જીવન એવું?
જીવન એ છેજઃ એ સત્ય કયમ ભૂલવું?
જીવન જીવનાર શું ન્હોય સાચો?
જીવન છે સત્ય ચૈતન્ય આ જગતનું,
હોય કાયા ભલે કુંભ કાચો."

જરથોરતી ધર્મ અને ગીતા અનુસાર કાર્યરત રહેવામાં કવિ જીવનનું રહસ્ય સમજે છે અને કુશળતાથી કર્મ કરી લોકસંગ્રહ સાધવો તે યોગ સમાન ગણે છે. તેઓ લખે છે કેઃ-

"કાર્ય કર, કાર્ય કર, કાર્ય કર સતત તું!
કાર્ય વિણ જગતમાં કો ન મુક્તિ;
શું પડી શોકમાં કાર્યને ભૂલતો?
કાર્યમાં ધર્મની સર્વ જુક્તિ,"

સેવા પરોપકારનાં કાર્યો કરવાથી માનવી આનંદી રહી શકે છે. "દર્શનિકા" શોકમાંથી ઉદ્દ્ભવેલું હોવા છતાં તેમાં કવિનો પ્રધાનસૂર આશાવાદી છે, અને દુઃખનાજ વિચારો કરી ઉદાસ અને ખિન્ન રહેવાની મનોવૃત્તિ એઓને ગોઠતી નથી. એમનાજ શબ્દોમાં કહીએ તો :-

"ફૂલ નહિ જુએ નિજ રંગ સૌરભ કશું,
તદપિ કાંટાજ નિરખે શરીરે,
તો પછી વ્યર્થ છે જીવન એ ફૂલનું,
જીવતું મૃત્યુ એ જીવન ચીરે!"

એમ છતાં જીવન સ્વાર્થમાં નથી, પરમાર્થમાં છેઃ જીવન પરિગ્રહ કરીને નહિ પણ ત્યાગીને ભોગવવાનું છે. કવિ કહે છે કે :-

"જીવનને શાખવાં, જીવનને ચાખવા,
જીવનની સાળખી જાણવી એ;
જીવન હળવું નથી જીવનરસ રાખવા,
જીવન રળવું ઘટે માનવીએ;

જીવન લેનાર પણ જીવન આપે બધું;
આપશે તેજ પોતાનું કરશે;
સૂર્યનું તેજ લઇ ચંદ્ર આપે ફરી,
ચંદ્રની ચાંદની તેજ ઠરશે!"

સર્વોચ્ચ જીવનનો ભેદ કવિને પ્રેમમાં મળી રહે છે, અને નાના પાયા ઉપરથી પ્રેમને વિકસાવવાથી તે જ્યારે વિશ્વપ્રેમમાં પરિણમે ત્યારે સાધકનું જીવન ધન્ય થાય છે- સ્નેહ વિષે કવિના સુંદર ઉદ્ગારો છે :–

"સ્નેહ છે વિશ્વચૈતન્યની સાંકળી,
પરમ બંધુત્વમાં સર્વ સાધે;
સૃષ્ટિનો શ્વાસ એ, જીવન ઉલ્લાસ એ,
સેંકડો સ્વર્ગથી સ્નેહ વાધે!"

સૌ પયગમ્બરોએ વિશ્વબંધુત્વનો આદર્શ ભાવિ જગત સમક્ષ ધર્યો છે, જો કે આધુનિક યુગમાં તો તેની સિદ્ધિ લગભગ અશક્ય દેખાય છે. એમ છતાં એ દિશામાં શ્રદ્ધાપૂર્વક જો પ્રયાસ કરવામાં આવે તો હાલમાં જણાતી આંતરરાષ્ટ્રિય શત્રુતા ઘણે અંશે નિવારી શકાય. સ્નેહનાં સામ્રાજ્યમાં દૃઢ માન્યતા ધરાવનાર કવિ કહે છે :–

"એક દિન તોય આ જગતમાં આવશે,
હો ભલે લાખ વર્ષો પછી તે,
સ્નેહનું સત્ય સામ્રાજ્ય જ્યારે બધે
વ્યાપશે જગતમાં રૂડી રીતે!
એક આશા અમર સર્વ અંતરતણી,
એક શ્રદ્ધા બધાં જીવનકેરી;
એક જ્યોતિ અચળ સકળ આત્માતણી,
ભાવના એક મનની અનેરીઃ
જીવવું એટલે જળવું ને ઝળૂકવું:
તો સદા હ્રદયમાં સ્નેહ સ્થાપો!
આવજો સ્નેહજયકાર કરતાં અદલ:
સ્નેહનું વિશ્વસામ્રાજ્ય વ્યાપો!"

જરથોસ્તી ધર્મપુસ્તકોમાં "ફ્રશોકેરેતી" (જગતનાં નવસર્જન)નું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે એ સતયુગમાં વૃદ્ધાવસ્થા, દુઃખ, પાપ, મૃત્યુ, આપત્તિ, અનીતિ વગેરે તમામ પ્રકારની પીડા અને અનિષ્ટનો છેવટનો નાશ થશે, અને પ્રેમ, આનંદ અને શાંતિ સર્વથા ફેલાઈ અહુરમઝદનું સામ્રાજ્ય સ્થપાશે. પરંતુ આ ફ્રશોકેરેતી કે millennium કે સતયુગ કે રામરાજ્ય માગ્યાં મળતાં નથી, પરંતુ તે માટે નૈતિક

અને આધ્યાત્મિક ખીલવણીની અને વજ્રનિશ્ચયી પ્રયાસની ભારે આવશ્યકતા રહે છે. વિના અધિકારે કોઈ પણ પરીક્ષામાં સફળતા મળતી નથી, તો ધિક્કાર, પાપ અને ભ્રષ્ટાચારમાં ખદબદતા જગતને એક સુંદર સવારે રામરાજ્યનો ઓચિંતો અનુપમ લાભ મળી જાય એ માની શકાતું નથી, જગતને આ મહાન સિદ્ધિ જોઇતી હશે તો તે માટે યોગ્યતા કેળવ્યા વિના છૂટકો નથી. ખબરદારના પ્રેરણાત્મક શબ્દો પ્રમાણે :

"સર્વ અન્યાય અને જુલમ સહેવા જગે;
સર્વ અપરાધ અને દોષ ક્ષમવા;
સર્વ ફરિયાદને હૃદયમાં ગાડવી;
સર્વ નિજ દેહના દોર દમવા;
જ્ઞાન, ડહાપણ, વિનય, ધૈર્ય ને સત્યતા
રાખવાં જીવનસ્વાતંત્ર્ય કાજે;
ને જીવન જ્યોતિ સ્નેહે જળાવી જવું:
ધન્ય એ જીવન જગતે વિરાજે!"

પારસીઓ ક્યારે પોતાના જ આ ધર્મબંધુનાં કાવ્યો વાંચશે અને વખાણશે: ક્યારે તેમની સાચી મહત્તા સમજી શકશે? માતૃભાષા પ્રત્યેની આપણી ઠપકાપાત્ર ઉપેક્ષા જ આ સ્થિતિનાં કારણરૂપ ગણી શકાય. ખબરદારની કદર હિંદુભાઈઓ પુરેપૂરી કરે અને પારસીઓ તેમને વાંચે પણ નહિ તે તો જાણે શેકસપીયરની સાચી કિંમત ઈંગ્લાંડમાં નહિ પણ ભારતમાં અંકાતી હોય એવું બેહૂદું લાગે છે. પરંતુ હાલમાં માતૃભાષાદ્વારા કેળવણી અપાય છે ત્યારે તે ભાષા ઉપર પ્રભુતા મેળવવા સારુ પારસી વિદ્યાર્થીઓ હવે બીજી ભાષા તરીકે સંસ્કૃત લેતા થયા છે. એટલે ફેરવાએલા સંજોગોમાં પારસીઓને નિશાળમાં અને કૉલેજમાં ખબરદારનાં અમૃતસમાન કાવ્યો પોતાની ગરજે વાંચવાં જ પડશે, અને વાંચ્યા કે વખાણ્યા વિના છૂટકો જ નથી. ત્યારે જ આપણને જણાશે કે જે અમૂલખ ધનની આપણે અદ્યાપિપર્યંત અવજ્ઞા કરી હતી તે ધનના તો આપણે જ સાચા વારસો છીએ. આ રીતે પારસી કવિઓના શિરોમણિ કવિ ખબરદાર મોડે મોડે પણ પારસીઓને પોતાની રસિકતાથી રસબસ કરશે, અને પારસી હૃદયમાં પોતાનું ચિરસ્મરણીય સ્થાન જમાવશે.

'દર્શનિકા'નું તત્ત્વદર્શન

શ્રી રામપ્રસાદ પ્રે. બક્ષી

ભારતીય તત્ત્વદર્શનના ઇતિહાસની મને લાગે છે કે અન્ય દેશોથી અસાધારણ ગણાય એવી–એક વિશિષ્ટતા છે. ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્ર, ભગવદ્ગીતા, જૈન અને બૌદ્ધદર્શનો, સાંખ્ય અને યોગ વગેરે તત્ત્વમીમાંસાઓએ જે જ્ઞાનસમૃદ્ધિ આપી એ એટલી વિપુલ, એવી ગહન, એવી નવનવોન્મેષશાલિની જણાઇ કે આપણા તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓની અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓની બુદ્ધિ એ વિપુલતાનો વ્યાપ માપવાના, એ ગહનતાનો તાગ લેવાના, અને અવનવા ઉન્મેષોની પ્રતીતિ કરવા–કરાવવામાં રમ્યા કરી. જેને 'સ્વોપજ્ઞ' અથવા પરંપરાપ્રાપ્ત નહિ પણ મૌલિક કહીએ એવી પર્યેષણાને પ્રતિષ્ઠા પામવાનો જાણે કે અવકાશ ન રહ્યો. શંકરાચાર્યાદિ જે આચાર્યોએ તત્ત્વજ્ઞાનની પર્યેષણામાં પોતાની બુદ્ધિનો પ્રભાવ દર્શાવ્યો એઓએ પણ પોતાના મતની પ્રતિષ્ઠા માટે ઉપનિષદો, સૂત્રો અને ગીતા એ પ્રસ્થાનત્રયીનાં પ્રમાણોનો આશ્રય લીધો, પોતાની પ્રતિભામાં જે 'ઉપજ્ઞા'નો–મૌલિકતાનો–ઝબકાર હતો તેને સ્વીકાર્ય કરવા માટે પર-પ્રેરિત પ્રકાશ તરીકે–પરપ્રકાશ તરીકે જ જનતા સમક્ષ મૂક્યો. અને ત્યાર પછી તો તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયના જે પર્યેષકો આવ્યા તે સર્વનું લક્ષ્ય એક જ રહ્યું; ઉપનિષદોના અર્થો કરવા, ભગવદ્ગીતાના અર્થની વિવેચના કરવી, પોતાને જે જીવનદષ્ટિ કે અધ્યાત્મદષ્ટિ અભિપ્રેત હોય તે જ ગીતાનું તાત્પર્ય છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવવું. આ પ્રમાણે આપણા વિશ્વવિશ્રુત જ્ઞાનગ્રન્થોમાંથી પોતાની દૃષ્ટિ તારવવામાં તત્પર બનેલા આપણા તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓની સ્વતંત્ર પર્યેષણા કુંઠિત બની.

આ પરિસ્થિતિમાં ખબરદારની 'દર્શનિકા'માંથી તરી આવતું તત્ત્વદર્શન મૌલિક નથી એમ કહેવું પડે ત્યારે આટલું સ્મરણમાં રાખવું પડે કે મૌલિકતાના આ અભાવમાં ખબરદારને સારો સથવારો છે. બીજી વાત એ યાદ રાખવી ઘટે કે 'દર્શનિકા' એ કાવ્યગ્રન્થ છે, દર્શનગ્રન્થ નથી. કવિની મૌલિકતા વસ્તુની અપૂર્વતામાં નહિ, પણ વસ્તુના કલ્પનાપરિષ્કૃત કલામય દર્શન–નિરૂપણમાં જોવાની હોય છે.

કવિ ખબરદારે પોતે જ 'દર્શનિકા'ના નિવેદનમાં સ્વીકાર કર્યો છે કે "માનવજીવન અને વિશ્વસંબંધ માટે આજસુધીમાં એટલું લખાયું છે કે આ કાવ્યમાં કોઇને કશું નવું નહીં પણ લાગે એ સ્વાભાવિક છે.

× × મારી કાવ્યપ્રેરણાએ આ મોટા કાવ્યમાં માનવજ્ઞાનના સંચિત ભંડારમાંથી લૂંટ ચલાવેલી દેખાશે. × × સર્જક સદા લૂંટતો આવ્યો છે, પણ તે પાછું નવસ્વરૂપે બક્ષવાને માટે. × × સર્જક કવિની નવી સૃષ્ટિ પણ એવી જ જૂની સૃષ્ટિની લૂંટમાંથી બંધાય છે. સર્જકની કળા તેને પાછી નવી જીવંત સૃષ્ટિની વ્યવસ્થામાં આવિર્ભૂત કરવામાં છે."

આ વિસ્તૃત કાવ્ય કવિને મોટી પુત્રીના મૃત્યુથી થયેલા હૃદયના આઘાતમાંથી ઉદ્‌ભવ્યું છે. કરુણ રસમાંથી જ્ઞાનનો શાંત રસ ઉદ્‌ભવ્યો. કવિએ આ કાવ્યમાં પોતાના જીવનભરના અનુભવોનો પરિપાક પીરસ્યો. કઠોપનિષદ્‌માંની નચિકેતાની કથા સૂચવે છે તેમ મૃત્યુએ અનેક અધિકારી મનુષ્યોને તત્ત્વજ્ઞાનાભિમુખ કર્યા છે. ખબરદાર નિશ્ચયપૂર્વક ખાનગી ખોટને જાહેર રૂપ આપવાનું નાપસંદ કરીને, એ ખોટની તીવ્ર વેદનામાંની નીતરીને હૃદયમાં સ્થિર થયેલી જ્ઞાનની શાંતિને કાવ્યવિષય બનાવવા તત્પર થયા હતા.

તત્ત્વજ્ઞાન અને જેનો વિષય અનેક સ્થળે તત્ત્વજ્ઞાનની નિકટ આવી પહોંચે છે એવો ધર્મ એ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રની પર્યેષણા ઉપરાંત માનવે કરેલી વિજ્ઞાનની ઉપાસના પણ માનવજ્ઞાનને વધારનારી અને દૃઢ કરનારી બની છે એવો સ્વીકાર કરીને ખબરદારે આ કાવ્યમાં "ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો સમન્વય કરવા યત્ન કીધો છે." કાવ્યના વિષયને કવિએ નવ ખંડમાં વિભક્ત કર્યો છે, અને એ પ્રત્યેક ખંડને નિરૂપ્યમાણ વિષય–વિભાગને અનુરૂપ નામ આપેલાં છે. એથી એ ખંડના નામો વાંચવાથી જ ખંડના વિષયનો પર્યાપ્ત ખ્યાલ આવી શકે છે. એ નામો છે: સૃષ્ટિની અસ્થિરતા, મૃત્યુનું નૃત્ય, જીવનનું ગાન, વિકાસની વેદના, ધર્મવાદનું ધુમ્મસ, અનંતતત્વની સાંકળી, વિશ્વચૈતન્યનો યોગ, જીવનનું કર્તવ્ય, અને સ્નેહનો વિશ્વધર્મ. આ નવ ખડોમાં કરેલા વિષયનિરૂપણનું સારદર્શન કવિએ પોતે આ પ્રમાણે કરાવ્યું છે:

"આજના પ્રચલિત કોઇ પણ ધર્મને પૂર્ણ ગણવો એ અહંતા જ છે, કારણ કે આજના સર્વ ધર્મો એક જ સત્યધર્મની જૂદી જૂદી શાખા જેવા છે. વિશ્વ અને વિશ્વનિયંતાનું સત્ય જ્ઞાન જેને થયું છે, તે એ બધી જૂદી જૂદી પ્રત્યક્ષ ધર્મવિધિઓથી પર છે. તેને મન તો વિશ્વનો એક જ ધર્મ સત્ય છે, અને તે સ્નેહનો વિશ્વધર્મ છે, માનવબંધુતાનો મહા ધર્મ છે."

પ્રથમ ખંડમાં કવિ આવી પ્રશ્નપરંપરા પૂછે છે:

"તો પછી જગતમાં જીવન ને મૃત્યુ શું?
સુખ અને દુઃખની વાત શાની?
સારું નરસું કશું? સ્વર્ગ કે નરક શું?
સત્ય ને અમૃતની શી નિશાની?

દેહ ને આત્મ શું? પરમ ચૈતન્ય શું?
માનવીજીવનમાં સાર કેવો?
વિશ્વઅંધારમાં આંખ શું નિરખશે?
ક્યાંથી આનંદ તલભાર લેવો?"

આ પ્રશ્નોની અને આ પંક્તિઓમાં નિર્દિષ્ટ ન થયેલા અન્ય પ્રશ્નોની વિચારણા કવિએ કવિની રીતે કરી છે તેથી એમાં ભાવમય પ્રત્યાઘાતો છે, અદમ્ય જિજ્ઞાસા અતૃપ્ત રહેવાથી થતી હૃદયની વેદના છે, અને આ પ્રત્યાઘાતોને અને વેદનાને વ્યક્ત કરવાને યોજેલી દૃષ્ટાન્તોની ઉપમાનોની પરંપરા છે.

કવિ પૂછે છે: જગતમાં કશું સ્થિર નથી તેથી જ શું જગત માયા કહેવાય છે? જગતમાં પૂર્ણતા નથી, જગતનું તંત્ર પૂર્ણ સમજાતું નથી તેથી આ જગતને સ્વપ્ન જેવું ગણ્યું છે? પ્રશ્નો પૂછીને કવિ સ્વપ્નની તત્ત્વપરીક્ષા આદરે છે; ડાહ્યાઓ જગતને સ્વપ્ન ભલે કહે, પણ આપણા ઉરથી પળેપળે અથડાતું જગત ખોટું કેમ કહી શકાય એવી શંકા દર્શાવે છે; અને કહે છે કે સ્વપ્ન પણ જ્યાં સુધી ચાલે છે ત્યાં સુધી સત્ય છે, સત્યના અનુભવ પણ સત્ય જેવા છે. આવી સ્વપ્નમીમાંસા કરતા કવિ સર્વત્ર સ્વપ્નનું દર્શન કરે છે-જીવનમાં, જગતમાં, નિદ્રામાં, અને જાગૃતિમાં; આ સકળ સૃષ્ટિ પ્રભુનું સ્વપ્ન છે એવી કલ્પના કરે છે; અને માનવે કલ્પેલું પ્રભુરૂપ પણ માનવનું સ્વપ્ન છે એવું વિધાન કરે છે. સ્વપ્નની એમણે કરેલી આ કાવ્યમય મીમાંસામાં કદાચ મુખ્ય મુદ્દો અસ્પૃષ્ટ રહે છે, "જગત સ્વપ્ન જેવું છે" એવા જ્ઞાનીજનના કથનનું ખરું તાત્પર્ય અનિર્દિષ્ટ રહે છે. એ તાત્પર્ય એ છે કે સ્વપ્નનો અનુભવ પણ સત્ય છે, એ સ્વપ્નગત અનુભવનું પરિણામ વાસ્તવિક જાગ્રત જીવનમાં વાસ્તવિકરૂપે સંક્રાન્ત થાય છે, પરંતુ સ્વપ્નાનુભવનાં સ્થળકાળનાં પરિમાણો, કારણકાર્યના સંબંધો, જાગ્રત જીવનથી વિલક્ષણ છે, અને એ જ રીતે જાગ્રત જીવનના વૈવિધ્યમય અનુભવો, સર્વવસ્તુઓમાં અન્તિમ એક અદૃશ્ય વાસ્તવિકતા રહેલી જોનારી પારમાર્થિક સત્તાની દૃષ્ટિએ, વિલક્ષણ છે. અર્થાત્ જાગ્રત જીવનની તુલનાએ સ્વપ્ન તે સ્વપ્ન છે. અને તેજ પ્રમાણે પારમાર્થિક સત્યની તુલનાએ વ્યાવહારિકજીવન સ્વપ્નસદૃશ છે. આવી સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ જ્ઞાનીઓએ જીવનને સ્વપ્ન જેવું ગણ્યું છે એ મુદ્દાનો કવિએ ઉલ્લેખ કર્યો નથી—અને ન કર્યો એમાં બહુ આશ્ચર્ય પામવાનું પણ કારણ નથી, કારણ કે 'દર્શનિકા' કાવ્ય છે, દર્શનશાસ્ત્ર નથી.

કવિએ બીજા ખંડને "મૃત્યુનું નૃત્ય" અને ત્રીજા ખંડને "જીવનનું ગાન" એવું નામ આપ્યું છે. આ નામકરણમાં રહેલી પોતાની વિવક્ષા ખંડ બીજાની આ પંક્તિઓમાં વ્યક્ત કરવાનો કવિનો ઉદ્દેશ જણાય છે:

"જીવનનું ગાન છે પરમ મોહે ભર્યું,
તો નથી મૃત્યુનું નૃત્ય કમતી;
એકના સ્વર તનતાર જગવે બધા,
અન્યની લયલીલા શાંત રમતી."

"લયલીલા" શબ્દપ્રયોગ દ્વિઅર્થી છે; મૃત્યુ નૃત્ય કરે છે, લયની (લયબદ્ધ ગતિની) લીલા કરે છે એ અર્થની ભેગો લયલીલા એટલે લયની–વિનાશની–લીલા એ અર્થ ભળી જાય છે. આ શ્લેષચાતુરીમાં જ 'મૃત્યુનું નૃત્ય' એ શીર્ષકની સાર્થકતા સમાપ્ત થતી નથી. હિંદુઓ રુદ્રને સંહારક દેવ માને છે, અને રુદ્રની સંહારપ્રવૃત્તિને તાંડવલીલા કહે છે, એ જ્ઞાનમાંથી નૃત્ય શબ્દનો પ્રયોગ કવિને સૂઝયો એવું અનુમાન આ શીર્ષકને પૂર્ણ સાર્થકતા આપવા માટે આપણે કરી શકીએ. મૃત્યુનો પ્રભાવ સર્વભક્ષી છે, માનવને એની જીવનઅભિલાષા હજી અપૂર્ણ હોય ત્યાં ઊંચકી જાય છે, સ્નેહીઓને વિરહવ્યથાનો અનુભવ કરાવે છે. તે છતાં એ સર્વસાધારણ ઘટના છે તેથી જ એનો શોક કરવો રહેતો નથી; મૃત્યુથી જગત નવજીવન પામે છે, મૃત્યુ છે તો જીવનનું જીવનત્વ છે; મૃત્યુ ન હોય તો માનવી જીવનની અમીરી જાણે નહિ; "મૃત્યુ છે જીવનનો અંત મીઠો;" મહાજીવનનું દ્વાર ઉઘાડનારા મૃત્યુમાં નિરખનારા સૌંદર્ય નિરખે છે; એવાં આશ્વાસનવચનો ઉચ્ચાર્યા પછી કવિ મૃત્યુ પછીના જીવનની શક્યતાનો વિચાર કરે છે અને પૂછે છેઃ "મૃત્યુમાં અંત શું સર્વ આવી ગયો?" મૃત્યુ પાછળ કંઈ જ નથી એ વાત એમનું હૃદય માની શકતું નથી. એમને શ્રદ્ધા છે કેઃ

જન્મ છે જીવનનું દ્વાર એ એક, તો
મૃત્યુ છે જીવનનું દ્વાર બીજું"

અને પોતે બોધ લે છે, બોધ આપે છે, કેઃ

મૃત્યુના ઘાટ પર જીવન બેસી રહ્યું,
માનવીએ મળ્યું માણી લેવું;
ગાન પૂરું થશે, નૃત્ય પણ અટકશે;
તોય એ બેઉનું જાદુ કેવું!"

ત્રીજા ખંડમાં કવિ જીવનના મિથ્યાત્વનો અસ્વીકાર કરીને કહે છેઃ

"જીવતું મૃત્યુ છે જીવન આ તેહનું,
જેહને જીવન આ વ્યર્થ લાગે."

અને ઉમેરે છે કે વ્યોમથી અમૃત મેઘ વરસી રહ્યો છે, એ મહામૂલો જોગ ઝડપી લેવો ઘટેઃ

"નહીં ઝીલ્યાં અમૃત કો એક અંજલિ ધરી,
પામશે જીવનરસ એમ કયાંથી?"

અગણિત યુગો પહેલાં જગતમાં જીવન પ્રકટયું અને અનેક રૂપે પાંગરતા જીવનના અન્તિમ ફળરૂપે આખરે માનવી ઉત્પન્ન થયો. માનવીથી વિશ્વ બોલતું બન્યું. પૃથ્વીની અને ગગનની સમૃદ્ધિ આખા મહામાનવીજીવનમાં રસ ભરે છે, છતાં માનવી જીવનને

પૂરું પિછાણી શકતો નથી. માનવે સમજવાનું એ છે કે આ જીવન આપણું ગણીને સ્વાર્થદૃષ્ટિથી, કોઇ કંજૂસ પોતાની પૂંજી જાળવે ને વધારે તેમ, જાળવવાનું નથી. જીવનનું પ્રકાશમય સત્ત્વ સ્નેહ, સેવા અને સત્કર્મમાં છે. અને માનવી તો વિશ્વપતિના દરબારનો પ્રિયતમ ગવૈયો છે એણે વિશ્વનાં ગુણગાનમાં રાચવાનું છે.

પણ એ જગતમાં માધુર્ય છે અને કટુતા પણ છે, આનંદ છે અને શોક પણ છે, સુખ છે તેમ જ દુઃખ છે. સરવાળે બધું દુઃખમય છે; સુખ ક્યાં હશે? એ પ્રશ્ન અનુત્તર રહે છે. એ દુઃખમાં મંગલમય હેતુ રહ્યો છે તેનું દર્શન કરાવવું. એ દુઃખ તે પ્રકૃતિના વિકાસપ્રયાસમાંથી પરિણમતી — અનુભવાતી — વેદના છે. એવી પ્રતીતિ કરાવવી, એ 'વિકાસની વેદના' નામના ચોથા ખંડનો ઉદ્દેશ છે.

ખરું છે, માનવી ઉપર દુઃખનાં ઝાડ ઊગે છે. પણ અંધકારને દૂર કરીને જે તેજ-સૌન્દર્ય પ્રકટે છે, તે અગ્નિ વિના શક્ય નથી. તેજ અર્પનાર અગ્નિ છે. તે પ્રમાણે દુઃખનાં ઝાડ એ અગ્નિ જેવાં—ઊગે છે તો જ એ ઝાડનાં મધુર ફળો મળે છે. જીવનમાં જ્યાં કટુતા ભાસે છે, ત્યાં જ જીવનનો મિષ્ટ માવો રહ્યો છે. તોફાન જ વાતાવરણને નિર્મલ બનાવે છે, શાન્તિનું દ્વાર ખોલે છે. વિશ્વમાં તેજ અને અંધાર છે તેની પાર જે મહાતત્ત્વ છે તે વિશ્વવૃક્ષનું મૂળ છે, એ વિશ્વવૃક્ષમાં રસ પૂરનારું છે. વિશ્વમાં જે અંધાર છે તે આ મહાતત્ત્વનો સંકેત છે, અને તેજ પરમચૈતન્યનો સંકેત છે:

"એ મહાતત્ત્વ સંકેત અંધારમાં
જાય ચૈતન્યનું તેજ ફૂટવા—
એ જ છે વેદના વિશ્વ અંતર તણી
ચાલ્ય જ્યાં તેજ-આનંદ લૂંટવા"

આ મહાતત્ત્વથી ખબરદારને મહત્ તત્ત્વ અર્થાત્ પ્રકૃતિ ઉદ્દિષ્ટ છે અને તેથી જ ઉપર ટાંકેલી પંક્તિઓનું વક્તવ્ય એઓ ફરી અન્ય-શબ્દોમાં આ રીતે રજુ કરે છે:

'પ્રકૃતિની શક્તિ જ્યાં વિકસવા જાય ત્યાં
માનવીને ભરે દુઃખભાસે."

અને મધુરતા અને કટુતાના, સુખ અને દુઃખના, સહવાસના ઉલ્લેખથી શરુ કરેલા આ ખંડનું સમાપન એ જ ઉલ્લેખના પુનરાવર્તનથી કરે છે:

"જગતમાં જીવન જે મધુરમાં મધુર છે,
તે અધિક દુઃખમાં રહે દળાતું:
મિષ્ટમાં મિષ્ટ ફળ વૃક્ષ પર હોય તે
કીટ ને પક્ષીનો ભક્ષ થાતું."

પાંચમો ખંડ "ધર્મવાદનું ધુમ્મસ" માનવની બુદ્ધિની પરિમિતતાનું અને એ પરિમિતતામાંથી એની સમગ્રદર્શનની અશક્તિમાંથી અને સત્યના એક અંશનું જ દર્શન કરી શકે એવી એની શક્તિમર્યાદામાંથી પરિણમતા મતભેદોનું નિરૂપણ કરે છે. માનવી જેમ અંધકારમાં તેમ શુદ્ધ તેજમાં પણ અંધ બને છે, અને "સ્વર્ગંગા" સમા આછા–ઉજળા તેજમાં જ આખો સંસાર મોહી રહે છે – મોહાવૃત બને છે. અને પૂર્ણ સત્ય ન જાણી શકતો માનવી, કાર્યનું કારણ ન જોઇ શકવાથી, વિધિ, ભાગ્ય, કર્મ કે નસીબ–જે કહો તે–"ભૂત" સર્જે છે; નીતિનાં, જ્ઞાતિનાં ધર્મનાં આપકલ્પ્યાં બંધનોમાં બંધાઇને દુઃખ સર્જે છે, સ્વર્ગની અને નરકની, દેવ અને ફિરસ્તાઓની, કલ્પના કરે છે, ધર્મની કચાકચિ જોઇને કવિ ખેદમય ઉદ્‌ગાર કરે છે :

"આ બધા ધર્મના શા બખેડા?"

× ×

"સર્વની જ્યોતિ છે સર્વને કાજ, ત્યાં
ધર્મ ઝગડા કશા વ્યર્થ જગમાં?"

અને કવિ ફરિયાદ કરે છે કે માનવી બુદ્ધિમાં પળપળે સત્ય ને જૂઠની જાળ વણાતી રહે છે; જગતનાં નીતિવ્યવહારનાં સૂત્ર જગતને જગતમાં જોડી રાખે છે; પણ માનવી મહાસત્યની ઝાંખી કરવાને જગતની પાર દૃષ્ટિ નાખતો જ નથી, જગતની જાળની પાર દૃષ્ટિ કરવા માટે આત્મનાં તેજ વિનાની પાંગળી બુદ્ધિ અસમર્થ છે.

"ઘેરું ધુમ્મસ પ્રભાતે પડે, તેહમાં
સૂર્ય નિજ કિરણ પૂરી ઝગાવે;
તેજ અંધાર ગૂંથાય એ ધુમ્મસે,
પણ નહીં સૂર્ય તેમાં સમાવે;
એ જ ધુમ્મસસમાં નીતિવ્યવહારમાં
સત્ય ને જૂઠ આ જગત દેખે."

માનવને દેખાયા છે ધર્મ ને સત્યના અંશ. એને પૂર્ણ સાચો ઉત્તર સાંપડતો નથી. "કંઈ જ કહેવાય નહી" એવો સતત કોયડો એની સમક્ષ પડ્યો છે. માનવી લવારો કરે છે–પણ કદાચ વિશ્વની ભાષા-મૌનભાષા–જૂદી હશે.

'સિંધુ આ વ્યોમને સતત પ્રશ્નો પૂછે,
વ્યોમ દે ઉત્તરો સતત મૌને."

'અનંતત્વની સાંકળી' એ છઠ્ઠો ખંડ આરંભમાં માનવી કાચી કાયાની માયામાં ફસાઇને નિત્યક્લેશ વેઠે છે એવું વિધાન કરીને, દેહનું મહત્ત્વ હોય તો આત્માના નિવાસસ્થાન તરીકે જ છે એમ કહે છે; અને માનવીને મોંઘો આત્મા મળ્યો છે, પણ

દેહવાસના એ આત્માને ઢાંકી રાખે છે એ માટે ખેદ વ્યક્ત કરે છે. દેહ જીવનનું વાહન છે, દેહ પોતે જ જીવન નથી.

અનંતતત્વને એક છેડે પ્રભુ છે, અન્ય છેડે માનવી છે; એ બે કોટિઓની વચ્ચે રહીને જીવન ઉકળ્યા કરે છે,

"જે અનંતતત્વની સાંકળીમાં ગુંથ્યું,
તે જ સાંપ્રત અહીં માનવીનું;
સાંકળીની કડી એક જીવને જડી,
તે કડીમાં રહે જીવન બીનું;
વેંતભર પાટ છે એ કડીનો અહીં,
માનવીજીવન છે એક બિંદુ;
એટલું બિંદુ પોતાનું કહી માનવી
જાય ભરવા અનંત વસિંધુ!"

આ અનંતતત્વમાં સૌ સમાયું છે—એમાં જ આગિયા ઝબૂકે છે, એમાં જ તારાઓ છે. નાનું મોટું સર્વ એમાં જ છે. પ્રભુ એ અનંતતત્વની અંદર છે ને એની પાર પણ છે. પણ એ અનંતતત્વની પાર કોઇની દૃષ્ટિ પહોંચતી નથી—અને "દૂર ને દૂર પ્રભુભાસ ખસતો" પણ કવિને માનવના ભાવિ વિકાસમાં શ્રદ્ધા છે. પ્રગતિ એ વિશ્વનો નિયમ છે, અને માનવજીવન પણ પ્રગતિને પંથે છે:

"દોડતા જગતની પાર આ દોડતો
માનવી ભાવિમાં શું ન કરશે?
વાદળાં ફોડીને આજ જે ઊડતો,
તે ન શું ચંદ્ર પર જઇ ઉતરશે?"*

અને વિશ્વના જીવનનું સતત ગુંથાતું આ જાળું છે તે ભવિષ્યનો માનવી તોડશે એ સંભવ કવિ સ્વીકારે છે, અને આશાભર્યો ભાવિ-પ્રશ્ન પૂછે છે:

"ફોડી તે માંહીથી, કો મહાસૂર્ય શું,
નિકળશે નવજીવન કેવું ત્યારે?"

સાતમા ખંડનું નામ છે "વિશ્વચૈતન્યનો યોગ." આમાં યોગ-શબ્દનો પ્રયોગ કવિએ હેતુપૂર્વક કર્યો જણાય છે. નિવેદનમાં એમણે કહ્યું છે: સોળ વર્ષની નાની ઉંમરમાં જ એક સંસ્કારી સિદ્ધ યોગીનો મને સંબંધ થયો હતો, જેની કૃપાથી મનુષ્ય અને પ્રભુના મહાસંબંધના કેટલાક ગૂઢ પ્રશ્નો ભણી મારા હૃદયનું આકર્ષણ થયું હતું, અને તેની જ કૃપાથી યોગસિદ્ધિના મર્મ હું મેળવી શક્યો હતો." અને આ સાતમા

*ત્રીશ વર્ષ પહેલાનું આ ભવિષ્યદર્શન આજે સાચું પડ્યું છે—સં.

ખંડની સમાપ્તિમાં માનવીદેહની કરોડમાં રહેલા "પ્રભાદોર"નો, એ પ્રભાદોરમાં ગૂંથાયેલા "સપ્તમણિ"નો, અને એ સપ્તમણિઓમાં છુપાઈ રહેલ "સપ્ત દિવ્યેંદ્રિયો"નો ઉલ્લેખ છે તે કવિને મળેલા "યોગસિદ્ધિના મર્મ"નું સાક્ષ્ય પૂરે છે.

મૂળ પ્રકૃતિ એક છે, અને એ જ જૂદા જૂદા ઘાટ ધારણ કરે છે. માનવીએ દેહને આત્માથી ભિન્ન ગણ્યો છે, ચૈતન્યરૂપ આત્માને ઘેરી વળતી દેહની દિવાલો બાંધી છે પણ–

'દેહ ને આત્મની પરમ સંલગ્નતા
પ્રીછશે માનવી પૂર્ણ જ્યારે,
તૂટશે એ દિવાલો બધી દૃષ્ટિની,
ને થશે મુક્ત ચૈતન્ય ત્યારે"

જે ચૈતન્યમય શુદ્ધ આનંદ છે તે પ્રકૃતિની પાર છે, પ્રકૃતિના ભોગમાં એ લભ્ય નથી, સ્થૂળ દેહ અને સ્થૂળ પંચેન્દ્રિયો એ આનંદ–અનુભવ કરાવી શકે તેમ નથી. "શુદ્ધ આનંદ છે શુદ્ધ ઉરસ્નેહમાં, જે વસે અમર ચૈતન્ય સાથે."

પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પંચ કર્મેંન્દ્રિયો સ્થૂળ વ્યવહાર જ જુએ છે, ચલાવે છેઃ પણ–

"પણ રહ્યું પર પરમ જ્ઞાન ચૈતન્યનું
તે મળે ગુપ્ત સપ્તેન્દ્રિયોથી."

એ ગુપ્ત સપ્તેન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ કવિએ ગુપ્ત જ રાખ્યું છે. એ સપ્ત ઇન્દ્રિયો ક્યાં છે એ એમણે કહ્યું છે. માનવીના દેહવૃક્ષના થડ થકી ટોચ તક જતો, બરડાની કરોડમાં, "પ્રભાદોર" છે; "એ પ્રભાદોરમાં ગુપ્ત અદ્ભુત રીતે સપ્તમણિ છે ગુંથ્યા જ્યોતિફૂલે." પંચતત્ત્વમાં વહેતો સૃષ્ટિનો પ્રાણ બોંતેર ક્રોડ નાડીઓને જગાવે છે, અને એ પ્રાણથી ચેતતો જીવન–અગ્નિ પ્રથમ મૂળ મણિને ઝળાવે છે, અને ત્યાંથી નીચે વહે છે. એ નિમ્નવહન અજ્ઞાન, માયા, પાપ અને દુઃખનું કારણ છે. એ પ્રબળ શક્તિને ઊર્ધ્વ દિશામાં વાળવાથી એ પ્રભાદોરને પંથે ચડશે–અને એક પછી એક મણિગ્રન્થિ ખુલી જતાં સૂક્ષ્મદર્શનતણું તત્ત્વ જડશે, એ સપ્ત દિવ્યેન્દ્રિયોને પણ એ પ્રભાદોર ખુલાવશે; અને જેમ જેમ એ સપ્ત દિવ્યેન્દ્રિયોનું ક્રમિક ઉદ્ઘાટન થશે અને ભવ્ય પંથે પ્રયાણ થશે તેમ તેમ જીવનવૃક્ષ કલ્પવૃક્ષ બનશે અને ત્રિવિધકાલનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે.

આ પંથદોર શું? આ સપ્તમણિઓ શું? આ સપ્તેન્દ્રિયો શું? કવિ કહેતા નથી. હું અનુમાનસાહસ કરું છું. પ્રભાદોર તે મનુષ્યના પૃષ્ઠવંશમાં રહેલી, મૂલાધારથી બ્રહ્મરંધ્ર સુધી આધારભૂત ચક્રોની વચ્ચે થઇને જતી સુષુમ્ણા નાડી હોય. સાત મણિઓ તે મૂલાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મણિપૂરક, અનાહત, વિશુદ્ધ અને સહસ્ત્રદલ સહસ્રાર એ

મૂલાધાર (ગુદા)થી બ્રહ્મરંધ્ર પર્યંત આરોહતા સાત ચક્રો હોય. પણ મારું અનુમાન અહીં થંભી જાય છે; સપ્ત ઇન્દ્રિયો પર્યન્ત એ અનુમાન પહોંચતું નથી.

વસ્તુત: "દર્શનિકા"નું તત્ત્વદર્શન આ સપ્તમ ખંડને અંતે સમાપ્ત થાય છે. આઠમા અને નવમા ખંડનું પ્રયોજન એ તત્ત્વજ્ઞાનથી સુસંગત એવા જીવનવ્યવહારનો, સદાચારનો, સાત્ત્વિકભાવનો, વિશ્વબન્ધુત્વનો ઉપદેશ આપવાનું છે. આઠમો ખંડ 'જીવનનું કર્તવ્ય' પ્રબોધે છે. માનવીજીવનની મહાજ્યોતિમાં વ્યક્તિએ નિજ જ્યોતિ જોડવાની છે, પણ અજ્ઞાન ન જાય ત્યાં સુધી જીવનજ્યોતિ જાગતી નથી. જ્ઞાનવિકાસ અજ્ઞાનને દૂર કરે છે, ગુણોની વૃદ્ધિ અવગુણોને ન્યૂન કરીને નષ્ટ કરે છે, જુવાની જોગવવી, અહંકાર-ગર્વ તજવો, દૈહિક વિલાસોમાં નિમગ્ન ન રહેવું, સાચી સાધુતા–બહારની નહિ, અંતરની સાધુતા–રાખવી. અને–

"પૃથ્વીમાં પાય છો ધૂળ રગડાય પણ
ઉંચકવું શીશ આકાશ અડવા!"

એ માનવીજીવનનું મહાધ્યેય સિદ્ધ કરવા પ્રયત્નશીલ રહેવું.

આઠમા ખંડમાં આ બોધ આપ્યા પછી નવમા ખંડમાં "સ્નેહનો વિશ્વધર્મ" ઉપદેશ્યો છે. એ સ્નેહ, સકળ બ્રહ્માંડમાં વ્યાપતા ચૈતન્યરૂપ આત્મા જેવો, સકળ બ્રહ્માંડમાં વ્યાપક છે, અને વ્યાપક રાખવાનો છે. આપણા પોતાના અંતરનો પરમસંવાદ આપણે સાંભળીએ તો વિશ્વસંવાદનો–આ સ્નેહનો–દોર હાથમાં આવે. આ સ્નેહ તે જગતનું આનન્દસૌન્દર્ય છે, સર્વને પરમ બંધુત્વમાં સાંધનારી વિશ્વચૈતન્યની સાંકળી છે; એ સ્નેહ જ વિશ્વધર્મ છે; એ સ્નેહવિણ જીવનરસવૃદ્ધિ નથી. એ સ્નેહ વિના ઐક્યાનુભવ નથી.

"દેશ ને કાળ ને જાતિથી અપરિમિત
સ્નેહ સદ્ધર્મ છે વિશ્વ કેરો,"

એથી જ કાવ્યસમાપન કરતા કવિ "અદલ" કહે છે:

"આવજો સ્નેહ–જયકાર કરતાં અદલ:
સ્નેહનું વિશ્વસામ્રાજ્ય વ્યાપો!"

તત્ત્વદર્શનને કાવ્યવિષય બનાવતી આ 'દર્શનિકા'માં કાવ્યતત્ત્વ આણવાનો કવિએ સભાન પ્રયત્ન કર્યો છે. વિષય આવો હોય ત્યાં કાવ્યતત્ત્વે સાદૃશ્યની, ઉપમારૂપકની, દૃષ્ટાન્તની પરંપરાને આશ્રયે રહેવું પડે. આ કાવ્યમાં એ સામગ્રી ભરપૂર છે, પણ જેમ વિષયનો પથરાટ વધી જવાથી એનું ઉંડાણ ઓછું થયું છે તેમ–કદાચ સરળતા સાધવાના લોભમાં–વિષયની જે ભવ્યતા છે તે આ કાવ્યકલામાં પ્રતિફલન પામી નથી. છતાં ક્યાંક

અર્થની સંદિગ્ધતા, કવિના માનસસમક્ષ રહેલ ચિત્રની અવિશદતામાંથી, આવીને ઊભી રહે છે–દા.ત. "અગ્નિની ખાણુ પર માનવી બેસતો, ફૂટી કે ફૂટશે કંઇ ન જાણે"એ પંક્તિમાં 'ખાણુ' એટલે શું એ અસ્પષ્ટ રહે છે, અને સ્ફોટક mine માટે 'ખાણ' શબ્દ વપરાયો હશે એવી શંકા જાય છે. ક્યાંક શબ્દાતુરત્વની લીલામાં કાવ્ય સરી પડે છેઃ દા. ત. "પલકની ખલક બંધાય જે ઝલકમાં" એ પંક્તિમાં અને એવી અનેક પંક્તિઓમાં ક્યાંક અનુવાદમય ભાષાની શંકા જાય છેઃ દા. ત. ૨૨૮ મા મુક્તકમાં "માટીનું પૂતળું, ખેલતું જંતુના ભોગ માટે" એમાં "જંતુના ભોગ" એ Creature Comforts–નો અનુવાદ હોય એમ માનવાને મતિ લલચાય છે. ૧૦૭ મા મુક્તકમાં "પાપનો અંત્ય વિનિમય ગણો મૃત્યુમાં" એમાં exchange ના અર્થમાં 'બદલો' એ અર્થનો 'વિનિમય' શબ્દ return, result, reward એ અર્થમાં ("બદલો"ના બે અર્થના સંભ્રમથી) વપરાયો છે. ક્યાંક ક્ષુલ્લક શબ્દપ્રયોગ ઘુસી જાય છે, ક્યાંક વાક્યરચના ગદ્યગંધી–ગદ્યમય–બની જાય છે. ક્યાંક શબ્દના ખરા લિંગ પરત્વે ભ્રમ થાય છે. ક્યાંક શબ્દ અશુદ્ધ સ્વરૂપે આવે છે (પુનર્સર્જન, મનોશુદ્ધ) અને ક્યાંક ચરણાન્તલય સાધવા ખાતર શબ્દના સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણ ઉપર અત્યાચાર થાય છે–દા. ત. "કર્યાનો" એ નિર્બલ–સંયોગાન્ત શબ્દના પ્રાસમાં, પ્રબલ-સંયોગયુક્ત "દિનચર્યાનો" શબ્દનો ઉપયોગ, અને "ભણુકતું," "ઝણુકતું" એ શબ્દોનો, ચરણાન્ત લય ખાતર, "ભણુક્તું," "ઝણુક્તું" એવા ઉપાન્ત્ય–અકાર-રહિત ઉચ્ચાર કરવાની અવશતા.

આ ક્ષતિઓ છતાં આ 'દર્શનિકા' આપણું એક ચિન્તનપ્રધાન વિશાળ કાવ્ય બની રહે છે એમાં ના નથી, અને છતાં સહૃદય વાચક આમાં હૃદયસંતૃપ્તિથી વંચિત તો રહે જ છે.

'ખબરદાર' કોણ ?

(પુષ્પાંજલિ)

શ્રી ફિરોજશાહ રુસ્તમજી મહેતા

ખબરદાર! એમને 'કવિ' કહી પરવારી ન જશોઃ એમના સમસ્ત કાવ્યામૃતનું રસપાન કરી એમને 'કાવ્યનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ'જ સમજી લેશો.

*　　*　　*　　*

ખબરદારે કેવળ કાવ્યમય કે કલામય લખ્યું નથીઃ અજબ ગજબ કલ્પનામય લખ્યું છે. માટેજ એમને 'કવિ' 'કવિવર' કે 'કવિશ્રેષ્ઠ' કહી આપણે કૃતાર્થ થઈ શકીએ.

*　　*　　*　　*

કવિ બે પ્રકારના આવેઃ 'મનયાંત્રિક કવિ' (Poets of Energy) અને 'કળા-કવિ' (Poets of Art). શ્રી ખબરદાર આ બીજા પ્રકારના કવિ, એટલે જ ખરા કવિ.

*　　*　　*　　*

પ્રભુએ સર્વને માનવ-મન આપ્યું છેઃ મને, તમને અને બધાંને. સૌ કોઇ એ માનવ-મનને વ્યક્તિગત રીતે દાખવે છે; કવિવર ખબરદારે નિજ જીવનમાં આ માનવ-મનને ઊર્મિપૂર્ણ, સુસ્વરિત અને લયબદ્ધ એમ કલ્પના રસ અને કળા વડે સૂક્ષ્મસ્થૂળતાથી સતત ઝળકાવ્યું-દર્શાવ્યુંઃ કાવ્યને ગૌરવશીલ કર્યુંઃ કાવ્યપ્રિય જનતાને મોહવશ કરી દીધી-તેને આભારવશ બનાવી દીધી.

*　　*　　*　　*

ખબરદારનાં કાવ્યો કેવાં? તર્ક અને તરંગ જોતાં અદ્દભુત સ્વરૂપ અને શોભા જોતાં કળાવંત-લયસૂર જોતાં મિષ્ટ અને પ્રવાહિત-વિષય જોતાં વિવિધ અને વિમળ-

ઉદ્દેશ અને આદેશ જોતાં ઉન્નત અને ઉત્કૃષ્ટ–છેવટ એને આરોગતાં અને ગાતાં, દિવ્યામૃત સમ આહ્લાદક અને આનંદપ્રદ.

* * * *

કોઇ શત–સહસ્રપદ્ય–પંક્તિઓ સર્જતાં પણ 'કવિ' ન થઇ શકે: ખબરદાર પોતાના કોઇ પણ એક કાવ્યથી 'કવિ' જાહેર થઇ શકે! અહોભાગ્ય ગુજરાતનાં જેને આવો એક પ્રથમ પંક્તિનો પ્રખર કવિ સાંપડ્યો અને જેણે કમભાગ્યે, ક્વચિત જ જડે એવા એક કવીશ્વરને હંમેશને માટે ગુમાવ્યો!

* * * *

ખબરદાર:

નાદસ્વરનું સુરેખ નૃત્ય નાચતો કાવ્યાકાશનો ઝળહળતો તારલો.
રસચંદ્રિકા રેલાવતો શીતળ મધુ શશી.
કાવ્ય–વ્યોમનો તપ્ત તેજસ્વી રવિ.

* * * *

કવિઓ સદાય એક વાતાવરણ ધરાવે છે: એ વાતાવરણનું નામ 'કાવ્ય-તરંગ' (Poetical Imagination). આ વાતાવરણ એ જ ખબરદારનું સુખવાસી સદન, અને એ વાતાવરણ જ એમનું આનંદમય વા દર્દમંદ જીવન! એ વાતાવરણ વડે એ જગતનું અને જગતની પેલી પારનું સમસ્ત સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય અવલોકતા અને એ અવલોકનમાંથી એમની વાણી (Utterance) આપોઆપ ઉદ્ભવતી: એ વાણી તે એમનું કાવ્ય.

* * * *

કવિ અને કિરતાર: બન્ને પોતાની સૃષ્ટિના સર્જનહાર: કિરતાર નવી નવી સૃષ્ટિઓની કલ્પના કરે–કવિ નવનવી કલ્પનાઓની સૃષ્ટિ રચે. ખબરદારનું જીવન આખું આવી અસંખ્ય સૃષ્ટિઓ રચવામાં ખપી ગયું–ખલાસ થઇ ગયું! માનવ–જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રને અવલંબેલી, આવી રંગબેરંગ 'નવ રસ' સૃષ્ટિઓ દ્વારા એમણે જીવનના અંત લગી શારદા દેવીની, ગુર્જર ગિરાની, ગુર્જર સાહિત્યની અને વીરરસ કાવ્યો રચી સ્વદેશની યે અમૂલ્ય સેવા બજાવી, સર્વત્ર પોતાનું નામ–કામ અમર કર્યું.

* * * *

ઓ અમારા પ્રિય 'ઇકા' કવિ! વર્ષોવર્ષ આપે અમને એકેકી એવી ઉત્તમોત્તમ રસગાથા આપી છે કે જેની ગુણગાથા તો જેટલી ગવાય એટલી ઓછી! ૧૮૯૫ થી આરંભીને, અર્ધ સૈકા ઉપરના સમયમાં આપે ગુજરાતને અને ગુર્જરગિરાને આપની અનેકવિધ કલાકૃતિઓ અર્પી, ઉત્તમ પંક્તિના એક કવિ લેખે, લેખક લેખે, ભાષાભિજ્ઞ લેખે, વિવેચક લેખે અને તત્ત્વચિંતક લેખે જે અનહદ અને અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે તે સર્વનો પરિપૂર્ણ આભાર તથા ઋણ-સ્વીકાર કરવો તો અમારે માટે અશક્ય જ છે.

* * * *

કવિવર! પ્રથમતઃ આપે અમને 'કાવ્ય રસિકા'માં રસમસ્ત કરી, 'વિલાસિકા'માં વિલસાવી, 'પ્રકાશિકા'થી પ્રકાશિત કરી, 'રાષ્ટ્રિકા' અને 'ભારતના ટંકાર'થી વીરતામાં તન્મય કરી, 'સંદેશિકા'થી સતેજ કરી, 'કલિકા'ની કુસુમ-કળીઓનો પરિમલ પ્રસરાવી, 'રાસ-ચંદ્રિકા'ની રસસરિતામાં રસતરબોળ કરી, 'પ્રભાતનો તપસ્વી' તથા 'કુકકુટ દીક્ષા'ના પ્રતિકાવ્ય રૂપ હાસ્ય હોજમાં હોમાવી, 'દર્શનિકા'ના દિવ્યાનંદમાં ડૂબાડી, 'કલ્યાણિકા'ના કીર્તન કાંઠે હેમક્ષેમ આણી ઉતાર્યાં; એ આપની અમર અને યાદગાર કાવ્યકૃતિઓનું, આપના વિયોગે અમારે તો હવે માત્ર સસ્નેહ અને સાભાર સ્મરણ જ કરવું રહ્યું!

* * * *

કવિવર! ધન્ય ગણું છું, તે ઘડી, જ્યારે જીવનમાં હું આપને પહેલો મળ્યો-ધન્ય સમજું છું તે રસપ્રદ રાતો અને તે સુભાગી દિવસો, જ્યારે મને આપનો સુખદાયક સંસર્ગ થયો-અને હું આપની પ્રીતિને અને આપના નિકટ પરિચયને પામ્યો!

કવિ શ્રી અરદેશર ફ. ખબરદાર! આપે અમને ઘણાં ઘણાં મધમીઠાં ગાયનો સુણાવ્યાં. પારસીઓ માને છે કે પરલોકનું સર્વોત્તમ સુખધામ તે 'ગરોનમાન' યાને ('Abode of Song') છે. આ 'Abode of Song'માં, લાયકને લાયક મળી રહે એવા કુદરતના અચળ નિયમાનુસાર આપનો નિવાસ એ 'ગાયનગૃહ'માં નક્કી થઇ જ ચૂક્યો હશે, એવી દઢ માન્યતા ધરાવી, હું આપના અમર આત્માને સસ્નેહ અને માનસહિત સંભારી, આ મારી જેવી તેવી પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરી કૃતકૃત્ય થાઉં છું!

શ્રી અ. ફ. ખબરદાર —
ગુજરાતના એક ચિરંજીવ કવિ

શ્રી. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારિયા.

કવિ ખબરદાર તેમના અનેકવિધ કાવ્યગ્રંથોથી—"ગુણવંતી ગુજરાત" કાવ્યથી તો ખાસ—એટલા બધા જાણીતા છે, કે હું માનું છું તે પ્રમાણે તેમને માટે કોઇ બીજા સ્મારક વિષે વિચાર કરવાને અવકાશ જ નથી—તેમની કૃતિઓ સુંદરમાં સુંદર સ્મારક તરીકે મોજુદ છે અને રહેશે જ. તેમની પ્રશસ્તિ જમાને જમાને લખાયા કરે એ સંભવ છે—લખાવી જોઇએ એ જરૂરનું પણ છે. માનવસ્વભાવ એવો વિસ્મરણશીલ છે કે પોતાના મોટામાં મોટા ઉપકારકોને પણ તે ભૂલી જાય છે. સાહિત્ય અને કાવ્યક્ષેત્રમાં ખબરદારે ચિરંજીવી કામ કરેલું હોવા છતાં ભૂલકણા માનવને વખતે વખતે યાદ કરાવવું પડે ખરૂં.

અંગ્રેજોના આવ્યા પછી હિન્દમાં અને ગુજરાતમાં પણ નવો જમાનો શરૂ થયો: જીવનમાં તેમ જ સાહિત્યમાં જે નવો પલટો આવ્યો તેને ઝીલનાર, સમજાવનાર અને પ્રવર્તાવનાર જે અનેક સુધારકો અને ઉપદેશકો ગુજરાતને સાંપડ્યા તેમાં સાહિત્યક્ષેત્રે અને જીવનક્ષેત્રે યાદગાર કામ કરી જનારા નર્મદ અને દલપતે જેમ કવિ અને સુધારક તરીકે આજીવન કામ કર્યું તેમ તે પછીના જમાનામાં ગુજરાતને સુધારકો અને ઉપદેશકો—દેશોપકારક કામમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા—તો અનેક મળ્યા, પરંતુ સાહિત્યક્ષેત્રે કામ કરનારાઓમાં તેવું કામ આજીવન કરનારા તો ગોવર્ધનરામ સિવાય બીજા તો ઘણા થોડા થયા છે. તેવી અતિ અલ્પ નામગણનામાં પણ ખબરદાર અવશ્ય સ્થાન પામે છે. ગુજરાતમાં સંસારક્ષેત્રે અને સાહિત્યક્ષેત્રે કામ કરનારાઓ જુદી જુદી પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા હોઇ, સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તો તેમની એક જાતની આનંદપ્રવૃત્તિ હોય એમ જ લાગી આવે છે. જીવનની ઇતર પ્રવૃત્તિઓમાં લાગેલા હોવા છતાં, સાહિત્યની પ્રવૃત્તિને જ મુખ્ય ગણનારા, અને એ રીતે સાહિત્યજીવન—કવિજીવન ગાળનારા તો ન્હાનાલાલ અને ખબરદાર બે જ હતા.

ખબરદારે કિશોર અવસ્થામાંથી કવિજીવન શરૂ કર્યું અને તે લગભગ યાવજ્જીવન ચાલુ રાખ્યું. પ્રારંભમાં દલપત—નર્મદના તે અભ્યાસી હતા અને પછી સાહિત્યાકાશમાં જેમ જેમ નવા નવા તારકો પ્રકાશતા ગયા તેમ તેમ ખબરદાર પણ પોતાના જીવનમાં અને કવનમાં નવાં નવાં તેજ આમેજ કરતા ગયા. જીવનની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં રસની સૂક્ષ્મ સમજ ધરાવનાર કવિ ખબરદારે પ્રભુદત્ત કવિત્વના પ્રભાવથી એટલાં જુદી જુદી પ્રતિનાં કાવ્યો આપણને આપ્યાં છે કે તે દ્વારા કુદરતને, મનુષ્ય સ્વભાવને કે સંસારની વિચિત્રતાભરી ઘટનાને જાણવા અને માણવા પુષ્કળ સામગ્રી સાંપડી રહે છે. તેમણે વિલાસ અને પ્રકાશ માટે, દેશભક્તિ અને પ્રભુભક્તિ માટે, સંદેશ અને દર્શન માટે એમ આનંદ અને જ્ઞાન આપનારાં એટલાં બધાં કાવ્યો એવી સરળ, સુંદર, મધુર, મનોગમ અને શ્રવણપ્રિય ભાષામાં આપણને આપ્યાં છે કે તેના અભ્યાસ અને વાચનથી જમાનાઓ સુધી ગુજરાત પોતાને ધન્ય ગણી રહેશે. ખબરદારનાં લખાણ મનોરંજક અને તૃપ્તિદાયક હોવા સાથે એવાં સુવાચ્ય અને સુસ્વાદ્ય છે કે તેના ભણકારા લાંબા વખત સુધી સ્મરણમાં ઘુમ્યા કરે છે. આવા અનેક ગુણોવાળાં તેમનાં લખાણ આસ્તિક્ય અને પ્રભુપરાયણતાથી એવાં ઓતપ્રોત થઇ રહ્યાં છે કે તેમનું આંતરિક જીવન પ્રભુમય—પ્રભુપરાયણ જ બની રહેલું હોવું જોઇએ એમ આપણને લાગી આવે છે.

તેમણે જરથોસ્તી ધર્મને સમજાવનારૂં અંગ્રેજીમાં પણ પુષ્કળ લખાણ કર્યું છે અને તેને માટે સારી પ્રતિષ્ઠા પણ પામ્યા છે. ગુજરાતી લખાણોમાં સર્વવ્યાપક શ્રદ્ધાનો જે અંતઃપ્રવાહ વહેતો માલુમ પડે છે તે તેમના જીવનની પવિત્ર ભાવનામયતા પુરવાર કરે છે. આવા શ્રી ખબરદાર જે લખાણો આપી ગયા છે, તે બધાં જ્યાં સુધી ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાની હયાતી હશે ત્યાં સુધી સતત સ્મરણીય રહેશે જ. આપણે ઇચ્છીએ કે ગુજરાતી પ્રજા આ અમર વારસાને અપનાવતી, સંભારતી, ભોગવતી રહે.

સ્વ૦ કવિશ્રી ખબરદાર

— એક પુણ્ય સ્મરણ —

શ્રી એજન ન. દેસાઈ

૧૯૪૦ માં સ્વ. કવિશ્રી સાથે મારો સૌ પ્રથમ પરિચય થયો. ગુજરાતના એક ખ્યાતનામ વિવેચક તે વેળા યાદ આવ્યા. એમણે આપેલું વર્ણન આબેહૂબ મારી દૃષ્ટિ સમક્ષ સાકાર થયું, કદાવર દેહ, દેદિપ્યમાન કાંતિ, રસલોલ લોચનો અને સાક્ષાત પાંડિત્ય ભરેલું વિશાળ કપાળ! લખીને ગયો હતો એટલે એમણે મને ઓળખી લીધો હોય કે કેમ!... પણ આવકારના આ એમના શબ્દો–'આવો એજન!' કાંઈ યુગજૂની મિત્રતા હોય તેમ એ વાતે વળગ્યા! લગભગ બે કલાક પછી ધ્યાનભંગ થયેલા યોગીની જેમ મેં એમનો નિવાસ છોડયો.

એમના વ્યક્તિત્વથી અંજાયેલો હું તે વેળા કૉલેજનો એક વિદ્યાર્થી હતો. ગુજરાતી ભાષા (મુખ્ય વિષય) સાથે બી. એ. અને એમ. એ. કરવાનો પાકો નિશ્ચય મેં તે વેળા જ કરી લીધો. તે વેળા ઝેવિયર્સમાં અધ્યાપકો તરીકે બાદરાયણ અને ઝાલા સાહેબનું માર્ગદર્શન કમાલનું અને સોનામાં સુગંધ–કવિશ્રીનો સતત સંપર્ક! કૉલેજનું મારૂં વિદ્યાર્થીજીવન આર્થિક સંકડામણોથી ભરેલું એટલે બપોરના દોઢથી મોડી સાંજ સુધીની નોકરી! આવો કષ્ટભર્યો કાળ જાણે કયાંયે પસાર થઈ ગયો? અત્યારે એમ લાગે છે કે એ સ્મરણ હજી ગઈકાલનું જ છે!

૧૯૪૨ પછીનાં વરસો તો મારે માટે અદ્‌ભુત રીતે ચિરસ્મરણીય રહેશે. સ્વાતંત્ર્યનાં આંદોલનોથી ધમધમતી મુંબઈની કૉલેજો–તેમાં રોજ સવારના સાડાસાત વાગ્યે કવિશ્રીને ત્યાં મારે અચૂક જવાનું. રોજ એમને ત્યાં જવાનું પ્રયોજન આ હતું: તે વેળા કવિશ્રી પોતાના ગુજરાતી સાહિત્યના લેખનની સાથે સાથે એક મહાભારત સંશોધન–કાર્ય કરી રહ્યા હતા. જરથોસ્તી ધર્મના પ્રવર્તક નબી જરથુસ્ત્રની પવિત્ર ગાથાવાણી વેદના પ્રકાશમાં ભાષાંતરી રહ્યા હતા. અવેસ્તા–પહેલવીના મારા તે કાળના

અભ્યાસ દરમ્યાન મને એમની કેટલીક દલીલો ગળે ઉતરતી નહિ. વેદના પ્રકાશમાં ગાથાનો અભ્યાસ કરવાની વાત મારા જેવા યત્કિંચિત્ અભ્યાસીને માટે એટલી બધી વજુદ વિનાની લાગતી કે મારે એમની સાથે કમાલનું વાગ્યુદ્ધ થતું. પોતાનાથી નાની વયના યા ઓછા અભ્યાસવાળાઓનું દૃષ્ટિબિંદુ એ કેટલી બધી ધીરજથી સમજતા ને પછી પોતાની દલીલ પેશ કરતા તેનું ભાન તો મને બહુ પાછળથી થયેલું. તે વેળાએ મેં કવિશ્રીને મહાન જર્મન ભાષાશાસ્ત્રી ને પંડિત ગેલ્ડનર સંપાદિત અવેસ્તાનો આખોય મોટો પોથો અભ્યાસને માટે આપ્યો. એ ગ્રંથમાં આપેલાં અન્ય શબ્દ–રૂપોમાંથી યોગ્ય શબ્દરૂપો પકડીને એમણે પરંપરિત શબ્દોને ઠેકાણે ગાથાના છંદના અર્થ, વિચાર, શૈલીને અનુરૂપ બીજી હસ્ત–પ્રતોનાં અન્ય શબ્દ–રૂપો લઈને સંશોધન કરવા માંડયું, સાથે મોનિયર વિલ્યમ્સનો કોષ તથા મૅક્ષમુલરના વ્યાકરણનો એટલો તો બહોળો ઉપયોગ કરવા માંડયો કે જે એ લખતા ગયા તેના પર શાસ્ત્રોક્ત મહોર પડતી ગઈ અને એમ કરીને એમણે પહેલી ગાથા 'અહુનવઈતિ' ઉપર શબ્દે શબ્દના ભાષાંતર, ટીકા, સમજણથી ભરેલાં લગભગ ૭૦૦ ઉપર પાનાં લખી નાખ્યાં; સાથે વળી 'સવૈયા'માં આખી ગાથાને ગુજરાતી કવિતામાં ઉતારી.

કવિશ્રી, તે વેળા, પોતાનું બધું જ લેખન–કાર્ય પોતાના અતિ વિશાળ પલંગ ઉપર ચોપડીઓના ઢગની વચમાં અર્ધ બેઠેલી-અર્ધ સૂતેલી અવસ્થામાં રહીને કરતા. વળી બપોરના ૨ યા ૨॥ થી ૪ સુધી પોતાના જ્યોતિષ–વ્યવસાયને આટોપતા. હવે, એ ગ્રંથ છપાવવાને માટે પારસી કોમના દાનવીર શેઠ પેસ્તનજી પોલસન તૈયાર થયા. તેમાં પણ કવિશ્રીના ઘણા શુભેચ્છકો ને મિત્રોએ ખૂબ શ્રમ લીધેલો. ગ્રંથમાં વપરાયેલી જુદી જુદી ભાષાઓ અને એમણે ઉચ્ચારણ માટે તૈયાર કરેલી ખાસ લિપિમાં–આખી 'અહુનવઈતિ' ગાથા છાપે કોણ એ પ્રશ્ન ઊભો થયો!... કારણ કે મુદ્રણ માટે ટાઇપ પણ નવા ઢાળવાના હતા! સાંજ વર્તમાન દૈનિક તથા છાપખાનાના માલિક શેઠ ફરેદુન મહેતાએ એ મોટું કામ એમના 'જૉબ' વિભાગના વડા શ્રી માસ્તરની સહાયથી માથે ઉપાડવાનું બીડું ઝડપ્યું!... પણ કવિશ્રીનો વળી એક ખાસ નિયમ આડે આવ્યો. એ કદી પણ પોતાના હાથની લખેલી પ્રતો છાપખાનામાં આપતા નહિ–એ બ્હીકે કે તે ગુમાઈ જાય! કવિશ્રીની કવિતાઓ પણ આવીજ રીતે લખાતી...સડસડાટ...એક જ પ્રત...પહેલી અને છેલ્લી! છાપવા માટે કવિતાની પ્રતો ઉતારવાનું કામ, તે વેળા, સ્વ. કવિ નૌતમ કરતા અને ત્યાર પછી હું કરતો હતો. ત્યારે ગાથાની લગભગ ૭૦૦ ઉપર હસ્ત–પ્રતો (ફુલ્સકૅપ સાઇઝની) અને તે પણ ચાર કે પાંચ ભાષામાં ઉતારવાનું કામ કરે કોણ? કવિશ્રીની નજર આવી આવીને મારા ઉપર ઠરી. અવેસ્તા, સંસ્કૃત, ગુજરાતી, અંગ્રેજી ભાષાઓથી સભર એમના લેખો ઉતારવાનું કાર્ય મેં એકે બોજો માથે લીધું. સવારના ૭॥ થી ૯॥ તથા શનિવારે અર્ધો દિવસ અને રવિવાર તથા રજાનો આખો દિવસ એમ એ કામ કટકે કટકે ચાલુ થતું ગયું–અને છપાતું ગયું. રોજ સાંજે છાપખાનામાં જઈ પ્રુફ્સની પહેલી નકલો જોવાનું પણ મેં માથે લીધું. ચાર-પાંચ પાનાં જોતાં મને ત્રણથી ચાર કલાક થતા. કવિશ્રીએ એ કાર્ય માટે ખૂબ લાગણીભર્યો ઇશારો આ મહા ગ્રંથમાં કર્યો છે.

રોજ સાંજના વિદ્વાન મિત્રોની મંડળી કવિશ્રીને ત્યાં ભેગી થઇ હોય જ. શ્રી હર્ષદભાઇ, શ્રી કોલક, શ્રી રતુભાઇ દેસાઇ, શ્રી જેહાંબક્ષ વાચ્છા, શ્રી મૂળરાજ અંજારિયા, શ્રી હીરજીબહેદીન, શ્રી મીતુ દેસાઇ, જ્ઞાને અને વયે વૃદ્ધ એવા સેવા–ભેખધારી શ્રી બરજોરજી ભરૂચા વગેરે મિત્રો આવતા. બે ત્રણ વેળા પહેલવીના પ્રખર પંડિત એરવદ બમનજી ધાભર પણ ત્યાં આવેલા. ધાભર સાહેબને ત્યાં લાવનાર તે સ્વ૦ એરવદ માદન સાહેબ. અવેસ્તા–પહેલવીના સાક્ષર માદન સાહેબ, તે વેળા, દાદર અથોરનાન મદ્રેસાના આચાર્યપદે હતા; અને નયનજ્યોત ખોઇ બેઠેલા છતાં (હિંદુસ્તાનના ઘણા વેદપાઠી પંડિતોની જેમ) અવેસ્તા – ગાથા – પાઝંદના દરેક પાઠો – તેના સટીક ભાષાંતર સહિત – એમની જીભને ટેરવે હતા. આ બન્ને વિદ્વાનોની દલીલબાજી, છતાં બન્ને પક્ષે છતી થતી આત્મીયતા તથા બન્ને મિત્રોની વિદ્વદ્‌યોગ્ય એવી વર્તણુક વગેરેએ મારા જેવા જુવાન અભ્યાસીના મન ઉપર બહુ ઊંડી અસર કરી છે. અભ્યાસમાં મતાંતર છતાં સહિષ્ણુતા રાખવાનો મોટો પાઠ હું ત્યાંથી જ શીખ્યો એમ કહું તો ચાલે. મારી ગઝલોને સુધારવાનું કાર્ય જેમ શયદા સાહેબ અને જનાબ આસિમ રાંદેરી કરતા તે જ પ્રમાણે મારી છંદોબદ્ધ રચનાઓને ઓપ આપવાનું કાર્ય કવિશ્રી ખબરદારે અને કવિશ્રી બાદરાયણે કરેલું. એમ. એ. ના વિદ્યાર્થીઓની યોજાતી ચર્ચા–સભાઓમાં મારી દલીલો બહુ ચટાકેદાર રહેતી અને તેના કારણરૂપ કવિશ્રી સાથેનો મારો અંગત પરિચય હતો.

કવિશ્રી નાનાલાલે એમના જીવનની સંધ્યાએ કવિશ્રી ખબરદાર સાથે કરેલો પત્રવ્યવહાર મેં વાંચ્યો છે. કવિશ્રી ખબરદારનું દિલ કેટલું સ્વચ્છ હતું તેનો પૂરાવો આ પત્રો જ છે. એમના કવનનાં પણ લગભગ ઘણાં પાસાં ધીરજથી અવલોકવાની તકો ખુદ કવિશ્રીએ પોતે જ મને કરી આપેલી. એમના પર આવતા વિદ્વાનો, કવિઓ અને વિવેચકોના પત્રો, એમને હાથે લખાતી જતી કવિતાઓ – એ બધું જ મને વંચાવતા – એટલું જ નહિ પણ એમના અપ્રકટ ગ્રંથોની હસ્ત–પ્રતો તો કવિશ્રીએ ખુદ મને પાસે બેસાડીને વાંચી છે. તે ગ્રંથો આ રહ્યા — "Leaf and Flower", "The Rest House of the Spirit", મનુરાજ – મહાકાવ્ય, લખેગીતા. તે અપ્રતિમ દિવસો તો હું મારા જીવનની અંતિમ ઘડીઓ સુધી ભૂલીશ નહિ.

એમના વાચનાલયમાં અંગ્રેજી, ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી વગેરે ભાષામાં લખાયેલાં કવિતા અને કવિતાની રચનાકલા વિષેનાં પુસ્તકો ખડકાયેલાં રહેતાં. અંગ્રેજી છંદો વિષેનું એમનું જ્ઞાન ખૂબ જ વિશાળ હતું અને એમની આગળ જ્ઞાનાર્થે આવતા પ્રાધ્યાપકો અને આચાર્યો આજે પણ ભીના હૃદયે મારી આગળ વાતો કરે છે ત્યારે મારા સ્મૃતિપટ ઉપર એવા કેટલાયે યાદગાર પ્રસંગો તાજા અને જીવંત થાય છે કે જ્યારે છંદોબદ્ધ કવિતા અને ગઝલો લખવામાં સ્વ. કવિશ્રીએ મને કેટલી બધી મદદ કીધી હતી!

મારી સાથેનો કવિશ્રીનો અંગત સંબંધ બાપ–દીકરા જેવો હતો. અમીર હૃદયના પિતાતુલ્ય મારા એ ગુરુશ્રીને મારું હૃદય અત્યારે પણ નમી રહ્યું છે. ગાથાની હસ્ત–પ્રતો

ઉતારવા જતો ત્યારે સવારના બે કલાક દરમ્યાન ચાહ-નાસ્તો તો હોય જ. મારી શરમાળ પ્રકૃતિ એટલે 'નહિ–તહિ' કરતા મારા જેવા જુવાનિયાના અંતરતળમાં બેસીને પ્રેમપૂર્વક મારી પાસે બધું આરોગાવતા. રવિવાર અને રજાના દિવસોએ એમની સાથે લીધેલાં સાદાં પ્રીતિ ભોજનો-એટલા બધા ઉમળકા સાથે બહાર ક્યાંય પણ મેં આરોગ્યાં હોય એવું મને યાદ આવતું નથી!...સિવાય કે સ્વ. બલ્લુભાઈ (ઠાકોર) સાથે ત્રણેક વેળા અને સ્વ. રામનારાયણભાઇ (પાઠક) સાથે બેએક વેળા જમતી વખતે આવા જ પ્રકારની સ્નેહગાંઠ અનુભવી છે.

કવિશ્રી પોતે જ કહેતા કે "સાગર આટલો બધો મહાન છે છતાં પણ એ પોતાનો કિનારો સાચવી રાખે છે, છોડતો નથી, અને છોડે તો જગતભરનું શું થાય? મહાનતા અને મર્યાદા એ બે સમશબ્દો છે." આ ઉપમાનું સાચું દર્શન મને મારા મહાન શિક્ષાગુરુઓ (સ્વ. ખબરદાર, સ્વ. ઠાકોર, સ્વ. પાઠક, સ્વ. બહેરામગોર અંકલેસરીઆ, સ્વ. સોરાબ બલસારા, શ્રી રતનજી ગોરવાલા શ્રી ડોસાભાઇ અને જેહાંગીર દેસાઇ)નાં જીવન અવલોકતાં થયું છે. મારા જીવનના અને અભ્યાસના પ્રવાહને સતત અને સરળ વહેતો રાખવામાં આ સીધા સાદા મહાન અભ્યાસીઓ જે રીતે મને સહાયરૂપ બન્યા છે તેનું ઋણ તો કદી પણ વાળી શકાય તેમ નથી જ.

એમના મરણની બરોબર એક મહિનો આગળ મારી દીકરી દીનાઝનું અવસાન થયું. તે વેળાનો કાળ મારી સખત કસોટીનો કાળ હતો. મારું જીવનાકાશ દુઃખવાદળોથી ઘેરાયેલું હતું. તે જ વખતે કવિશ્રી, એમના કુટુંબીજનોના આગ્રહને વશ થઇ ફરી પાછા, મદ્રાસ જઇ વસ્યા હતા. ત્યાંથી એમણે તા ૨૨-૬-૧૯૫૩ ના દિને મારી પર જે પત્ર લખ્યો હતો તે મારી ઉપરના એમના સઘળા પત્રોમાં છેલ્લો જ હતો.

થોડીક લીટીઓ અત્રે ઉતારવાની લાલચ થોભાવી શકતો નથી:

"બચ્ચાં બિચારાં ફૂલ જેવાં તેને કરમાઇ જતાં વાર લાગતી નથી. મારાં પણ બે સુંદર બચ્ચાં નાની વયે જ ચાલી ગયાં હતાં-તે યાદ તાજી થાય છે. પણ, દીકરા-એ તો દુનિયાનો રોજનો બનાવ છે. જેવું ખુદા સાહેબને ગમ્યું તે ખરૂં. તમોને તથા ચિ. નાજાંને ઘણો આઘાત થયો હશે. પણ ધીરજ રાખીને એ સહન કરજો. જિંદગીના આવા બનાવો કદી ભુલાતા નથી, પણ વખત સૌ દર્દનો મલમ છે. એ દીકરી તો ફૂલવાડીમાં રમવા ગઇ છે ને આ દુનિયાનાં-મારા જેવા વૃદ્ધ થઇ ગયેલાએ જોયેલાં-હજારો દુઃખોમાંથી એ છૂટી ગઇ છે. Whom the gods love, die young-તે તો તમે જાણો છો. ખુદા તમો બન્નેને આ સહન કરવાની શક્તિ બક્ષે! મારી ખરા જિગરની દિલસોજી માન્ય રાખશો.... સંસારમાં પડયા એટલે સંસારની લીલીસૂકી જોવાની છે. માટે ધીરજ રાખીને મન શાંત રાખજો ને ચિ. નાજાંને દિલાસો આપજો."

આ પત્ર પછી એમનું એક ભેટ-પુસ્તક 'કીર્તનિકા' મળેલું; તે પણ એમણે આપેલાં એમના સઘળાં ભેટ-પુસ્તકોમાં છેવટનું જ. વધુમાં આ પત્ર, કવિશ્રીના વધુ સંશોધન કાર્ય

વિષે તથા મુંબઇ ફરી પાછા આવવાની એમની ઇચ્છા વિષે વેધક પ્રકાશ ફેંકે છે. આ રહ્યા એમના તે શબ્દો :

(વધુ સંશોધન કાર્ય વિષે)–

"તમે જાણીને સંતોષ પામશો કે મેં બીજી ચાર ગાથાનો તરજુમો તમામ નોટ્સ સાથે અંગ્રેજીમાં કીધો છે ને વૈદિક કવિતા પણ અહુનવઇતિની માફક કીધી છે. લગભગ ૭૦૦ પાનાં ચાર માસમાં લખ્યાં છે! મારાં ગુજરાતી ભજનોની ચોપડી "કીર્તનિકા" ૧૭૦ પાનાની હમણાં જ બહાર પડી છે, તેની પ્રતો આવશે ને મોકલીશ. લખવાનું કામ તો રોજ ચાલે છે, બીજું કરૂં પણ શું? પણ ગાથાનો તરજુમો મારે હાથે પૂરો થયો, તે ખુદાનો ને પેગમ્બર સાહેબનો ભારે પાડ છે!"

(મુંબઇ ફરી પાછા આવવાની ઇચ્છા વિષે)–

"અહીં મદ્રાસ આવ્યા પછી મારા પર ઘણું બધું વીત્યું છે...મને અહીં જોનારૂં કોઇ નથી. હવે ઉંમર ૭૨ ની થઇ ને પગ હવે ઠરતા નથી ને હાર્ટના હુમલા પણ થતા જાય છે. મુંબઇ આવવા વિચાર કીધો છે, પણ ત્યાં કોઇ ઘર મળતું નથી. જોગેશ્વરી કેવું છે? હું ત્યાં રહી શકું? આટલે દૂર મળવા કોઇ આવે?......જો જોગેશ્વરી સારું ને સગવડભર્યું હોય ને કોઇ ઘર યા ફ્લેટ ત્રણ ચાર સગવડ પડતા રૂમ સાથેનું–તમે મારી કબાટો ને સામન જોયેલો છે–સવાસો સુધીના ભાડાનું મળતું હોય તો......જણાવજો."

આ પત્રનો મેં આપેલો જવાબ એમને મદ્રાસમાં નહિ મળ્યો હોય એમ બનવા જોગ છે, કારણ કે આગળના એક પત્રમાં એમણે મને લખેલું કે મારા કોઇ પણ આગળના પત્રો એમને મદ્રાસમાં મળ્યા ન હતા!

કવિશ્રીના જીવન અને કવન વિષે લખવાને માટે મારી પાસે સ્મરણોની અને બીજી સામગ્રીઓની મોટી અલગાર છે... પણ સમયના અભાવે અત્યારે તો હું અહીં જ અટકું છું! મારી સામે કવિશ્રીના પત્રોમાંનો એક બીજો પત્ર (તા. ૧૩–૩–૫૦નો) પણ પડયો છે તેમાંના એમના શબ્દો આ ગ્રંથના વાચક–વૃંદ આગળ મૂકી આ પુણ્ય–સ્મરણનું લેખન અત્રેજ થંભાવું છું :

"આ જિંદગી એટલે તો આત્માની કસોટી છે. દુઃખનો શું મુજાકો છે! ભલે ને આવે...ખુદા સાહેબ જે આપે તે બન્ને હાથે લેવું, કદી તે બાપ પરથી જરા પણ યકીન કમી કરવું નહીં...દુઃખને તો આવવાજ દેવું જોઇએ કે તેમાં કર્મ કપાઇ જાય... મેં હજારોનાં–રાજા મહારાજાથી ગરીબોનાં–ભાગ્ય જોયાં છે તેમાં મુસીબતો વગરના કોઇ નથી. એ તો આપણી ઉત્તમ તકો છે."

ગુજરાતનો રાષ્ટ્રીય શૌર્યકવિ

પ્રા. હસિત હ. બૂચ

કવિશ્રી અરદેશર ફરામજી ખબરદાર પારસી કોમમાં જન્મ્યા, અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણ સુધી જ ભણ્યા, ત્રણેક દાયકા ગુજરાતથી દૂર મદ્રાસમાં વસ્યા, ત્યાંય વ્યવસાય રહ્યો વેપારીનો, વગેરે પ્રતિકૂળ ગણાય એવા સંજોગોને કારણે નહીં, પણ એમની સન્નિષ્ઠ સતતવાહી સ્વાભાવિક અને સૌન્દર્યાનુરાગી કાવ્યસેવાને કારણે જ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠા અને શિક્ષિત સમાજમાં લોકપ્રિયતા વર્યા છે. નવલકથાક્ષેત્રે રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ અને કવિતાક્ષેત્રે કવિ ખબરદાર, ગુણવત્તા અને મર્યાદાની દૃષ્ટિએ પણ સાથે યાદ આવે એમ છે. બન્નેની ભાષા સરળ શિષ્ટ મનોહર, ઉભયનું વલણ સમકાલીન વાતાવરણને સોત્સાહ ઝીલવાનું–યુગલક્ષી, તો દોષની હદે ય જઈ શકતો બેઉનો વાચ્યાર્થ-વિસ્તારશોખ પણ ખરો જ. શ્રી રમણલાલની કટાક્ષકલા ખબરદારમાં લગભગ નહીં જ. એ બેઉ વચ્ચેનો કેટલોક સાહિત્યિક ભેદ તો એમને હસ્તગત સાહિત્યસ્વરૂપોના ભેદને કારણે પણ છે. એ જ કારણે કદાચ બન્નેના વાચકસમૂહના પ્રમાણ અને પ્રકારમાં ભેદ રહ્યો અને રહે પણ ખરો!

પેઢીઓ પર્યન્ત પ્રજા સંભારે, પ્રસંગે પ્રસંગે યાદ કરે, એવી એકાદ-બે પંક્તિઓ લખી જનારી કલમ પણ ભારે ખુશનસીબ કહેવાય. કવિ ખબરદારની કેટલીક પંક્તિઓ પર એ સદ્‌ભાગ્યની વર્ષા થઈ છે. એમની કવિતાનાં બાહ્યાંતર અંગોની સમીક્ષા કરતાં સહૃદય કાવ્યજ્ઞોએ એની ક્ષતિઓ પણ બતાવી છે જ. એ કવિતાની સરળતા ભયસ્થાનોથી વેગળી જ ગઈ હોય એવું હંમેશાં થયું ય નથી; એની પ્રયોગપ્રીતિ ક્વચિત્ ક્વચિત્ રુઢિપરસ્તી જ થઈ જાય છે; કૃત્રિમતા, શિથિલતા, એકવિધતા કે રસવિમુખતા એમાં અનુભવાયે ખરી; તો યે ગુજરાતી કવિતામાં એનું સમગ્રદર્શી મૂલ્ય માન પ્રેરે એવું છે એમાં શક નથી. ઇ.સ. ૧૮૯૫ માં 'પારસી યુવા કવિ' તરીકે જણાતો અરદેશર ક્રમેક્રમે ગુજરાતી કાવ્યક્ષેત્રનો એક યશસ્વી કવિ બને છે. "જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત" કે "ગુણવંતી ગુજરાત અમારી ગુણવંતી ગુજરાત" જેવી પંક્તિઓ આપનાર કવિને ગુજરાત ક્યારેય શેનું ભૂલે? ચીનમાં બાળકો કવિ ઉમાશંકરને ઘેરી વળીને કંઈક ગાવાનો આગ્રહ કરે છે ત્યારે એમને કંઠેથી પણ ખબરદારની પંક્તિઓ વહેતી થાય છે: "અમે હિન્દી, હિન્દી, હિન્દી, છે હિન્દ અમારો દેશ!"

કવિ ખબરદારના વિપુલ કાવ્યપ્રવાહમાં એમની શૌર્ય અને દેશભક્તિથી ઉર્જવલ અને ઊછળતી રચનાઓનું સ્થાન સર્વોપરી છે. દલપતરામ, નર્મદ, હરિલાલ ધ્રુવ કે ન્હાનાલાલ કરતાંય વધુ પ્રમાણમાં અને વધુ હૃદયસ્પર્શી રાષ્ટ્રીય વીર કવિતા ખબરદારે આપી છે. આવાં કાવ્યોની ચોટ પરત્વે તો મેઘાણી જ એમની નજીક આવે. "ગુજરાતને રાષ્ટ્રભાવપોષક કાવ્યોના એમની પેઢીના તો ઉત્તમ આપનાર" (શ્રી. વિજયરાય વૈદ્ય), કે એમની "કાવ્યપ્રવૃત્તિનું સૌથી વિશેષ તેજસ્વી પાસું" (શ્રી. સુન્દરમ્) એ પ્રકારે એમનાં આવાં કાવ્યોની અનન્યતા બતાવાઇ છે એ યથાર્થ છે. 'દર્શનિકા,' 'ભજનિકા,' કે 'કલિકા' જેવી રચનાઓ રોચક છે, પણ ખબરદારનાં રાષ્ટ્રીય કાવ્યો લાંબા સમય સુધી વ્યાપક ભાવકવર્ગને આકર્ષે એવાં છે. એનું ઓજસ્ અને એની પ્રૌઢ સ્ફૂર્તિ ઊંચી ભૂમિકાનાં છે. કવિની શક્તિ અહીં જ એના સ્વભાવિક ઉછાળાથી અને છટાથી ખીલે છે.

'ભારતનો ટંકાર' (૧૯૧૯), 'રાષ્ટ્રિકા' (૧૯૪૦) અને 'ગાંધી બાપુનો પવાડો' (૧૯૪૮) એ ત્રણ કૃતિઓ ખબરદારની વીર રાષ્ટ્રીય કવિતાની પ્રતિનિધિ છે. એમાં 'રાષ્ટ્રિકા' સૌથી વધુ સત્ત્વશાળી છે. રાષ્ટ્રસ્તવ, દેશદશાવર્ણન, આહ્વાન, ઉદ્બોધન, શ્રદ્ધા, ઉત્સાહ, ભક્તિ, એમ વિવિધ ભાવનિરૂપણ એમાં છે. દેશની 'ફરજીયાત ફકીરી' જોઇ એમનું હૃદય રડે છે, પણ એ વિલાપ કરતાં એમની કવિત્વસિદ્ધિ તો છે આત્મગૌરવ અને ઉત્સાહનું વાતાવરણ જીવન્ત કરવામાં. સ્વાર્પણ, અભય અને કર્તવ્યનિષ્ઠાની જોસીલી વાણીમાં યાદ આપતી કવિવાણી નિશ્ચય અને સંપ ઉદ્બોધતી ઇતિહાસનાં પાનાંને ય સજીવ બનાવે છે. વ્યથાઉદ્ગાર કરતાં ઉત્સાહનું ગાન–ગર્જન કવિને વિશેષ ફાવે છે. ગુજરાત અને ભારત પ્રત્યેનો એમનો ભક્તિભાવ ઉત્કટ છે એવો જ વિશુદ્ધ છે, એની પ્રતીતિ આપતી એ કવિતા છે.

સ્વપ્ન, મનન, ગુંજન અને ગર્જનના ચાર ગુચ્છોના સંગ્રહ રૂપ 'ભારતનો ટંકાર' આપણે પ્રથમ વિચારીએ. એનાં ૨૭ કાવ્યોમાં 'સ્વપ્ન', 'રત્નહરણ', 'પ્રકાશનાં પગલાં', 'ભારતનો વિજય ધ્વજ', 'શંખનાદ', એ કવિની શક્તિ સૂચવે છે 'સ્વપ્ન' આરંભે ને અંતે પ્રકૃતિવર્ણનની સુરેખતાથી કલાત્મક ઐક્ય સિદ્ધ કરતું કાવ્ય છે.

> "આજ બધે અંધાર વહી આ પથરાયો, ઉર છાયો;
> તારા પણ સહુ ઝુમાતા કંઇ પલકારી, નિશ સારી;
> આત્મ રહ્યો મુજ ઊંડું તમ માપી, નભ વ્યાપી,"

શિખરે શિખરે, કુહરે કુહરે જેમની શુદ્ધ રાખ પડી છે એવા, પડછાયા રૂપે દૃષ્ટિસંમુખ તરવરતા ભારતના મૃત વીરોની ઉદ્દીપક યાદે કવિવાણી નિશ્ચય ઉચ્ચારે છે, "અમ કમ્મર કસીએ તંગ, અમ નસમાં ભારત વહે છે, અમ રૂધિરે ભારતરંગ!" કાવ્યને અંતે ધીમે ધીમે આંખ ખોલતી ઉષા કુસુમોને રૂપેરી ચુમ્બન કરે છે અને તેની કીકીનાં હાસ્ય બધે છવાય છે એવા વર્ણનમાં કવિ આશાતોર ગૂંથી દે છે, "નવજીવનની લહરીઓ અહીં વાશે, નવ આશે."

"ધિક્ પ્રૌઢ વયે પણ બાળ સમી પરપાલવની મમતા" એવા તીવ્ર ઉપાલંભવાળું 'સ્થિતિ દર્પણ' કાવ્ય "મન ટેક વિવેક ન એક રહ્યો, ઊછળે તહીં રક્ત કદી?" કહી વેદના રજૂ કરે છે. પારતંત્ર્યની વ્યથા 'રત્નહરણ' કાવ્યમાં રૂપકશૈલીમાં પ્રગટ કરાય છે. 'અનન્યભારત'ની ઉત્તેજક મનોહર પંક્તિઓ આ રહી:

"જ્યાં ઋષિજીવનનાં નક્ષત્ર અચળ ઝળહળતાં,
જ્યાં નવજીવનનાં અમી યુગે યુગ મળતાં,
જ્યાં વર્ષાં ભક્તિરસનીર ગંગ શું ભળતાં,
જે સજાય ઉર ધનથી રે,
તું તવાય નિજ તનથી રે..."

'પ્રકાશનાં પગલાં'માં જ "દે હાક, અને ખૂણેખૂણેથી ધસશું હારોહાર, હો ભારતમાત, પુકાર!" જેવો ચિરંજીવ નાદ છે. "તુજને ચ્હાતાં ફિતુર ગણાવું, તુજને ચ્હાતાં પાપી" એ કવિ માટેની દશા વિચારતાં જ કવિને "ભડકા ભડભડે હો!" એવી દર્દીલી ચીસ પાડવી પડે છે. "આજ તો શૂરાતનું છે કામ" કહેતા કવિ તેથી જ "આપણે ભારતપુત્ર તમામ" કહીને, આહ્વાનવાણી ઉછાળે છે, "ધરા ડોલશે, જ્યાં ઊછળશે સાઠ ક્રોડ અમ હાથ!" બ્રીટનબંધુને રણજંગે સહકાર આપવાનું ય ક્યાંક કવિ કહે, તો એ કાળબળ જ ગણાય.

સુરુચિ, ઇતિહાસગૌરવ, વેદના, પડકાર, શૂરાતન, બધું આ વીર રાષ્ટ્રીય કાવ્યોમાં ઝળહળે છે. ભાવલક્ષી લયછટા, સરળ ગતિની રચના અને પ્રેરક ચિત્રાંકન એમાં છે. તે સાથે કૃત્રિમ, કઢંગી પ્રાસકારીગરી ('ભારતમાતાને ભૂલતો મા!' ગીતમાં કે બીજે વળી 'ભૈયા'ના મેળ માટે 'સ્વદેશ પપૈયા' જેવો પ્રયોગ!) અને અરસિક યા અનુચિત ઉપમાન યોજના પણ છે. તો પણ ૧૯૧૧ માં બ્હાર પડતા આ સંગ્રહમાં જોમ, ઊંડાણ અને વિશુદ્ધિ પ્રગટ કરતી કવિની દેશભક્તિ પ્રબલ લાગણીનો ટંકાર સંભળાવે છે જ.

'રાષ્ટ્રિકા' ખબરદારનો વધુ મહત્ત્વનો રાષ્ટ્રકાવ્યોનો સમુચ્ચય છે. એમની અભિનવ પદ્યરચનાઓનું તાલબદ્ધપણું અને ભાવાર્થ સૂચકપણું અહીં કેટલીક કૃતિઓમાં દૃષ્ટિગોચર થશે. ૭૨ કાવ્યોમાં ગુજરાત, કથાનક, અંજલિ, ભારતપુત્ર, દેશદશા, પ્રોત્સાહન, કર્તવ્ય અને સંગ્રામ નામે કવિએ વિભાગો આપ્યા છે. સ્વત્વગૌરવ, આત્મપરીક્ષણ, યુયુત્સાનાદ, ઉદ્બોધન, સ્તવન એમ વિવિધ રૂપે આ સંગ્રહનાં કાવ્યો ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રો. પાઠકે આપણા જમાનાના વાતાવરણનો ઉત્સાહ તેમાં ચિરંજીવ થયેલો જોયો છે. કવિશ્રીએ અહીં નોંધ્યું છે, "મારી કવિતાના રચનાના પ્રારંભકાળથી જ આ રાષ્ટ્રકાવ્યોની પ્રેરણા મને થતી આવી છે, ને વખત જતાં તે સારી પેઠે ફૂલી ને ફાલી છે." 'હલદીઘાટનું યુદ્ધ' કે 'સદાકાળ ગુજરાત' કે 'માની હાક' જેવાં કાવ્યો આપણા સાહિત્યમાં શૌર્ય, દેશદાઝ અને પ્રોત્સાહનપ્રેરણાનાં ગીતો લેખે કદી વીસરાશે નહીં. એમની વાણીમાં

જે ભરતીનો અનુભવ થાય છે અને એમની લયપસંદગી અને રજૂઆતમાં વાતાવરણને પ્રાણભર્યું બનાવતું જે બળ જણાય છે, તે ખબરદારની આવી કાવ્યરચનાઓ પરની હથોટી દર્શાવે છે.

"તુજને જીવનભર મેં ચાહી," "જય જય કરવા તારી જગતમાં, અર્પણ કરિયે જાત!", "મુખી પડ્યા કે હઠ્યા પછાડી? ધસો ધજા લો હાથ ઉપાડી, ફરકાવ્યા જાઓ ધૂનભેર; ધર્મભાર શૂરો જ વહે એ, એક પડે ત્યાં ઊઠે તેર! હો ગુજરાત, હો ગુજરાત!", "રણશીંગાં ફુંકાય ફરી આ: કર્મવીર! હઠશો નવ લેશ!", "મરવું તો શૂરાને ગરવું, કાયર ખોળે ઘરના ગોખ!", જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી બોલાતી, ત્યાં ત્યાં ગુર્જરીની મહોલાત", કે "કાયર, ડરકણ, બીકણ ભીરુ: હાકે ધ્રૂજતાં જેનાં હાડ; નબળા, ઢીલા, પોચા, જડસા, સહેજે તૂટે જેની નાડ; એવા સૌમાં જે બોલાતા, એવા પુત્ર તણી જે માતા, તેણે એ પુત્રોની સાથે કેવી પ્રથમ પડાવી ત્રાડ? કોણે કીધી પ્રાણ-બિછાત?–સૌની પહેલી ગુજરાત!" જેવી ચોટીલી યાદગાર પંક્તિઓથી સભર ગુજરાતનાં ગીતોનો ગુચ્છ સમગ્રતયા કવિની અસાધારણ સિદ્ધિ છે. ભવ્ય ભાવનાઓ, ઉત્સાહભર્યા ઉદ્ગારો, વિશુદ્ધ અચલ ધ્યેયનિષ્ઠા, અને વિશાળ દૃષ્ટિ સાથે અહીં ગુજરાતની પ્રકૃતિ, વિશિષ્ટ સંસ્કારશોભા અને તવારીખ વ્યક્ત થાય છે. કવિત્વને સફળ કરે એવી અસ્ખલિત ચિત્રણા અહીં મળે છે. દીર્ઘસૂત્રીપણું ન હોત તો અને ક્યાંક ડોકાતી પ્રાસની અસ્વાભાવિકતા ટળાઈ હોત તો આ ગુચ્છ વધુ સુભગ નીવડ્યો હોત.

'હલદીઘાટનું યુદ્ધ' ગુજરાતનું લાડીલું 'શૂરા બાવીસ હજાર'નું અમર યુદ્ધગીત છે. એની વેગીલી છટાવાળી લયરચના, એમાંનાં ખંડેખંડનાં પ્રાણધબકતાં શબ્દચિત્રો, એમાંની વીર કરુણ અદ્ભુતની જમાવટ, વાતાવરણને ઉપાડતી શબ્દરચના અને ઇતિહાસપ્રસંગને સ્પષ્ટ સુરેખ ચીતરતી કલ્પનાશક્તિ, આ યુદ્ધગીતની સંપત્તિ છે. 'ચાલો હલદીઘાટે'નો કવિપુકાર જાણે આપણા ચિત્તમાં પડઘો પાડયે જ રાખે છે. "ધડધડ થાય ધડાકા, ખૂબ તોપતણા ચોપાસ; કડકડ તૂટી પડતું, નીચે આવે આકાશ!" કવિની કલમ કેવી સ્વાભાવિક ઝડપથી ધબકે છે? "વીર બાળક બાદલ"માં પણ રોમાંચક ઇતિહાસકથાનક આકર્ષક રીતે મૂર્ત થયું છે. જુસ્સાભર્યું 'ટ્રાન્સવાલમાં ત્રાસ'વાળું કાવ્ય પણ નિરૂપણ અને વસ્તુની દૃષ્ટિએ ગુજરાતી કવિતાનું વિશિષ્ટ કાવ્ય બને એમ છે.

દેશભક્ત કર્મવીરો દાદાભાઈ, ફિરોજશાહ, શ્રદ્ધાનંદ, ગાંધીજી આદિ, કવિસાહિત્યકારો મલબારી, નર્મદ, હાજીમહમદ, કાન્ત, કલાપી, નાનાલાલ, ગોવર્ધનરામાદિ અને ગુરુ જાલભાઈ ભરડાને અંજલિ અર્પતા ગુચ્છમાં કવિનો ગુણજ્ઞભાવ અને એમની વર્ણનાત્મક શૈલી જણાશે. કયારેક એમાં કલ્પના પણ ખીલી ઊઠે છે. "એ ગાંધી સંત સુજાણ"ના કેટલાક ખંડો તો ઊંચા કવિત્વથી સ્મરણીય નીવડે એવા થાય છે. કવિ ગાંધીજીના વીરત્વને અને ઉદાત્ત ચારિત્ર્યને સમુચિત અર્ધ્ય અર્પે છે :

"જગનાં-પાપ ઉઠાવ્યાં માથે, જગ પર ઢોળ્યાં અમૃત હાથે;
અર્ધઉઘાડા અંગે જીવી ઢાંકયો ધ્રૂજતો દલિત સમાજ,"

અથવા,

"હાલ્યાં ચેતન મૃત મટ્ટીમાં, ફાલ્યાં જડ હૃદયોથી ફૂલ,
હિમઢગલેથી ભડકા ઊઠયા, ઝબકી સોનારજ ભર ધૂળ;
પથ્થરની પ્રતિમા ત્યાં ચાલી, ફૂટી મૂશળમાં પણ ડાળી,
જનજનના મનમાં નવરંગે પાછી ઊગી આશ અતુલ;
એવી વર્તી કોની આણ?... એ ગાંધી સંત સુજાણ"

નર્મદચરિત્ર નિરૂપતી કવિની આ પંક્તિઓ જુઓ: 'ગુણવંતી ગુજરાતે નર્મદ, નર્મદથી ગરવી ગુજરાત!" અને "એની નાનમ ગઇ વપુ સાથે; એની મોટપ આપણુ માટ!' અંજલિકાવ્યોમાંનાં ઘણાંખરાં ખબરદારનાં સફળ કાવ્યો છે. મૃત્યુ વિષેનો મંગલ વિચાર, વીરત્વનું ઉદાત્ત ગાન, હૃદયની આર્દ્રતા અને અસ્ખલિત વાણી, આ કાવ્યોમાં સારા પ્રમાણમાં વરતાય છે.

'અમે ભરતભૂમિના પુત્રો' ગીતમાં વાણી, લય અને ભાવનો વેગીલો ઉત્સાહ સ્પષ્ટ છે. 'ભરતભૂમિનું જયગીત' લાવણી દેશાભિમાનની જ્વાલાથી પ્રદીપ્ત છે. એનો થનગનતો શૌર્યધ્વનિ આકર્ષક છે. "ભરતભૂમિના શૂર પુત્ર તે રહ્યા અમે શું રડી રડી?" જેવો એનો લલકાર ઢંઢોળનારો છે. તે પછીનો દેશદશા વર્ણવતો ગુચ્છ કવિની શક્તિની સાચી પ્રતીતિ કરાવે એવો નથી. "જુગજુગના દબાયા ભાવો સિંધુ શા ઉછાળા નાખે" જેવી કોઇક જ પંક્તિ ધ્યાન ખેંચે. પ્રોત્સાહનનાં ગીતોના ગુચ્છમાં લાવણી 'દેવીનું ખપ્પર' વેધક ટહેલ પાડે છે. "ભર ભર મારું ખપ્પર બૈયા" પુકારતી "જુગજુગની પ્યાસી" ભારત મૈયાના ખપ્પરમાં શિર કાપીને ધરવાનો કવિઆદેશ છે. 'દમણગંગા' આ ગુચ્છમાં શા માટે?

ભારતની આંખમાં નવચેતન જોતા કવિ નવયુગનું વ્હાણું વિધિનું વ્હાણું છે, માટે "પી લ્યો પ્રાણકટોરા"નો આદેશ સંભળાવે છે. "જાગે તેનાં છે અજવાળાં" એ સત્ય કવિ યાદ આપે છે. અનાયુધ યુદ્ધનો નવો સંદેશો કવિ બિરદાવે છે. દેશનો જવાંમર્દ ફાટી આંખે પોતાની ટેકફજેતી જોયા કરે એ ન સહી શક્તા કવિ "મૂછે હાથ દઇ ઠેકીને ઝટ પૂરી દો ખાઇ!" સમી હાકલ પણ ગજાવે છે, કારણ "પાંચાલીનાં ચીર છૂટે ત્યાં "હું-તું ની રાઢ-મમત ન જ હોય. પૂર્વનાં "સૈન ચડયાં" એ અમુલખ ટાણામાં "સતનાં વાયાં વહાણાં" ગાતા કવિ બ્રીટનને ય કહે છે:

"પૂર્વ ને પશ્ચિમ છેડા એ બાંધી સાંકળિયું આકાશ,
આવ રે, સ્નેહે બંધાઇને પૂરિયે જગબંધુત્વની આશ!"

દમનની લાઠી જ ભારતધ્વજની કાઠી થવાની છે એ ખુમારી સેવતા કવિ ભૂતનાં સ્વપ્ન મોંઘાં હોય, ભાવિ મીઠું હોય એ ભલે, પણ યાદ આપે છે જ, "આજ તણાં કર્તવ્યો કેમ કરે અણદીઠાં?" ભારતની પત જાળવવા પ્રેરતા કવિ તારાઓના પંથ અંધારા જ હોય છે એમ કહે છે. પ્રસ્થાનનો નાદ જગાડતી આ પંક્તિ, "જેને ડગલાં ભરવાં વાટે, તેને ભાર કશા નિજ સ્કંધ? કે "જાગે તેનાં છે અજવાળાં, નહિ તેનાં અંધારાં; ઘંટા વાગે : અંતર જાગે: ધનધન થયાં સવારાં" જેવી પંક્તિ યાદ રહે તેમ છે.

'ગાંધી બાપુનો પવાડો' એમની આ કોટિની ત્રીજી કૃતિ છે. એ રચાયો છે "જનલોકને માટે." ગાંધીજી માટે, "જ્યાં જ્યાં પુનિત પગલાં એનાં પરવર્યાં, ત્યાં ત્યાં કરતાં કથીરનું હેમ, એવો એનો પ્રેમ!" જેવાં સાદાં સુભગ ચિત્રો એમાં છે. મહાત્માજીના જીવન–સદેશ–મૃત્યુને અહીં કવિ આમભોગ્ય રૂપે આલેખવા પ્રયત્નશીલ છે. એમાં કલાત્મક નિરૂપણ મોટે ભાગે દેખાતું નથી અને ક્યારેક ગદ્યાળવી અરમણીયતા પણ તેમાં છે. કવિનાં બીજાં શિષ્ટ કાવ્યો ગાંધીજીનું જે વ્યક્તિત્વનિરૂપણ સાધે છે તે જોતાં, આ પ્રયત્ન નબળો જ લાગશે. કિશોર પ્રૌઢસમુદાય માટે આ કૃતિ ઉપયોગી અવશ્ય ગણાય

કવિ શ્રી ખબરદારની કવિતામાં આપણી રાષ્ટ્રીય કવિતામાં ગાંધીયુગના નવ કવિઓમાં જણાય છે તેવી દલિતદીન પીડિતની કારમી ચિત્રણા યા આર્થિક સંઘર્ષનો વલોવી નાખતો કે પ્રકોપઝરતો ઘેરો ઉદ્દ્ગાર નથી. ગાંધીયુગનાં આંદોલનોનું ઉદાત્ત અરવું તેજોમય પાસું તેમાં વધુ પ્રગટ થયું છે. એમ લાગે જાણે, કે મહાત્માજીના પુણ્ય પ્રભાપૂર્ણ વ્યક્તિત્વથી આકર્ષાઇને કવિ એ યુગનું ઉત્સાહથી ગાન ગાય છે. ગાંધીજીની સત્ય–અહિંસા–પ્રેમની ભાવના કવિને આકર્ષે છે. "નવજુગના નવમોહનનો બોલ" એ ઝીલે છે. "વિશ્વ સકળ ઝબકારી રહી આ ભારત યજ્ઞની જવાળા" રૂપે ગાંધીમાંના વિશુદ્ધ સંગ્રામનું એ ગીત ગાય છે. પરંતુ એમની મનોસૃષ્ટિમાં મધ્યકાલીન રાજપૂતી શૌર્યનાં ઝળહળતાં ચિત્રો જ વધુ ઉઠાવ પામતાં જણાય છે. એમની એવી કવિતા અજબ વાતાવરણ રચી દે છે. નરસિંહરાવમાં સામાજિક વૈષમ્ય પરત્વે, કે મેઘાણી–સુન્દરમ–ઉમાશંકર આદિમાં આર્થિક સંઘર્ષ અંગે જે ઉગ્ર રેખાનાં મંથનચિત્રો કે ઉદ્દ્ગાર વચનો જોવા મળશે, તે શ્રી ખબરદારની કવિતામાં લગભગ નથી. એમની રાષ્ટ્રીય વીર કવિતા શ્રી. નાનાલાલની એવી કવિતાની યાદ પ્રેરે છે. ઉત્સાહ, જુસ્સો અને ઉદ્દ્બોધન શ્રી. ખબરદારને ફાળે છે. શ્રી નાનાલાલ સમૃદ્ધ નિરૂપણ છતાં આટલી સ્વાભાવિકતા મૂર્ત્ત કરી શકતા નથી. કોઇ પણ પ્રજા ગૌરવ લે એવી સરળતા અને તેજસ્વિતા શ્રી. ખબરદારની શૌર્ય-દેશભક્તિની કવિતામાં ઠીક ઠીક સધાઇ છે.

વિપુલતાને કારણે પુનરુક્તિ, એકવિધતા, શિથિલતા કે પથરાટ અને નીરસ, ગદ્યોચિત, કૃત્રિમ રચના ઉપરાંત કવચિત્ ઔચિત્યભંગ સૂચવતી કલ્પના જેવી ક્ષતિઓ શ્રી. ખબરદારની આ પ્રકારની કવિતામાં છે; પરંતુ એ ક્ષતિઓનીય ઉપરવટ થઇને યશસ્વી નીવડે એવી ગુણસંપત્તિ એમાં વધુ છે. પ્રબલ લાગણી મર્મવેધક બની ઓજસ્‌ભરી એકાગ્રતા સાધતી હોય એવી એમાં પંક્તિઓ અને સળંગ કૃતિઓ પણ મળે છે. પ્રાસાદિક જોસીલી વાણી, સર્વત્ર સાવ અપૂર્વ નહીં છતાં નવીન કલેવર ધારતા લય પ્રવાહના ચમત્કારિક અર્થવાહી વેગવળાંક, ભાવનાનો સળંગ પથરાયેલો સાત્ત્વિક પરિમલ, કવિહૃદયની ઉંડી લાગણીનો નિખાલસ રણકાર અને વાતાવરણ સર્જતી સાહજિક કલ્પનાની વચ્ચે વચ્ચે જણાતી સુભગ વિદ્યુત્‌લીલા આ રાષ્ટ્રીય વીર કવિતાને આપણા સાહિત્યમાં અને લોકહૃદયમાં પણ ઉંચા સ્થાને સ્થાપે છે. ગુજરાતનાં એમનાં સ્તોત્ર તો બુલંદ જીવન્તતા ધારે છે. ગુજરાતને રાષ્ટ્રીય કવિતાની અમુલખ ભેટ આ કવિ દ્વારા સાંપડી છે. ગુજરાતી ભાષાનું અને કવિતાનું ઓજસ્ એમાં પ્રગટ્યું છે. ગુજરાત કવિ ખબરદારનું એથી જ ઋણી છે.

કવિશ્રી ખબરદારકૃત અપ્રસિદ્ધ નાટક

"મનુરાજ"

પ્રા૦ અનંતરાય મ. રાવળ

પરમાત્માનું શ્રેષ્ઠ સર્જન જે મનુષ્ય, જેને પરમાત્માએ પોતાની મંગલમયી યોજનામાં ઉત્તમ હેતુ સારવા માટે નિર્માણ કરેલ છે, તે કેટલીક વાર ચાહીને અને ઘણી વાર તો એને પોતાને ય ખબર ન પડે એમ પાપ, પ્રલોભન, વિકાર ઇત્યાદિમાં કેમ પડી જતો હશે એ વિષમ કોયડો હજારો વર્ષોથી સંતમહાત્માઓને અને આધ્યાત્મિક સૂક્ષ્મ વૃત્તિવાળા કવિઓ અને વિચારકોને મુંઝવતો રહ્યો છે. Paradise Lost, Faust, Pilgrim's Progress, प्रबोधचंद्रोदय, 'વિવેક વણઝારો', 'જિવરાજ શેઠની મુસાફરી' આદિ પરદેશી તેમ જ દેશી સાહિત્યમાંના ગ્રંથો આ કોયડાને તેના લેખકો જે રીતે સમજ્યા છે તે રીતે રજૂ કરવાના તેમના પ્રયત્નો મૂર્ત કરે છે. આ 'મનુરાજ' પણ એવી જ રૂપક ગ્રંથિ (allegory)ની પદ્ધતિએ મનુષ્યના પતન અને ઉદ્ધારના જીવનના Fundamental મૂલભૂત પ્રશ્નની આસપાસ ગૂંથાએલું નાટક છે. કવિશ્રી ખબરદારની ધાર્મિકતા અને અધ્યાત્મપરાયણ વૃત્તિનું દર્શન એમનાં કેટલાંક છૂટક કાવ્યો અને 'ભજનિકા' – 'કલ્યાણિકા' અને 'દર્શનિકા' એ કાવ્યગ્રંથોમાં જેમણે કર્યું હશે તેમને આ મહાવિષયને સ્પર્શવા - છણવાનો તેમનો અધિકાર તો સમજાઇ જશે જ. એમની એ વૃત્તિના ઉત્તરોત્તર થતા રહેલા વિકાસનું શિખર અહીં છે એમ પણ સમજાઇ જશે.

નાટકના વસ્તુની વ્યવસ્થા તેના વિષયનિરૂપણને સમજાવી દે તેવી છે. પહેલા અંકમાં દિવ્યમંડળ પ્રભુસર્જ્યા માનવનો મહિમા ગાતું હોય છે ત્યાં અહિમન (= માર, કલિ, સેતાન, વૃત્ર...) ત્યાં આવી એ મનુરાજનું પોતાના પ્રભાવથી પતન કરવાનું બીડું ઝડપે છે. બીજા અંકમાં મનુરાજ પોતાના ઠાકોર સાહેબનું કાર્ય કરવા શિલાગઢ ઘોડા લેવા જાય છે એ હકીકત કહી કવિ બતાવે છે કે અહિમને પોતે કરેલા પડકારને પાળવા પ્રવૃત્તિ આરંભી દીધી હોય છે, ને એનો દાવ સફળ થતો હોય છે. મનુરાજ માર્ગ ભૂલી, મોહિનીના આકર્ષણમાં પડી છંદપુરીના મેળામાં સર્વસ્વ ગુમાવી બેસે છે, છતાં પોતાનો આત્મા એણે નથી ગુમાવ્યો અને મેનાનું ગીત (અંતરાત્માનો સાદ) એ સાંભળી શકે છે એટલા પૂરતો એના ભાવિ ઉદ્ધાર માટેનો સંભવ મોકળો રહ્યો છે. ત્રીજા અંકમાં અહિમનપ્રેરી આસુરી સૃષ્ટિથી પીડા પામી મનુરાજ આત્મહત્યા કરવા પ્રેરાય છે, પણ ત્યાં પ્રજ્ઞા કે ડહાપણનું સ્વરૂપ સાગર એને બચાવે છે. ચોથા અંકમાં અંધકારનું છેદન અને ચેતનની શુદ્ધિ થાય છે અને મનુરાજનો ઉદ્ધાર થાય છે.

પાંચમા અંકમાં કવિએ પરમાત્માની સર્જનયોજનાનો મર્મ સમજાવવા સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે અને પુણ્યની સાથે પાપનેય કેમ પરમાત્માની યોજનામાં સ્થાન મળ્યું છે એ કોયડાનો પોતાને લાધેલો ઉકેલ કવિ ત્યાં આપે છે.

આખુંય નાટક રૂપકાત્મક છે એ વાંચનારને વગર કહ્યે સમજાઇ જાય તેમ છે. એમાં હૃદયની સદ્ અને અસદ્ વૃત્તિઓને દિવ્યમંડળ ને તમોમંડળ કહી, પાપભાવનાને અહિમન કહેવામાં આવેલ છે. મનુરાજ જે કર્માનુબંધી સુખ – દુઃખ ભોગવતો જીવન-યાત્રાનો પથ કાપતો જીવાત્મા છે, તે પ્રભુએ તેને સોંપેલ કાર્યની–જીવનહેતુની–બજાવણી કરતાં વચમાં વિકાર-વાસના પ્રલોભનમાં પડી માર્ગભ્રષ્ટ બને છે એ અહીં સારી રીતે બતાવાયું છે. આથી ગુણ–દુર્ગુણ, શુભ ને વિકારી વૃત્તિઓ ને વાસનાઓ અહીં માનવી પાત્રો બની જઇ અમૂર્તનું મૂર્તિવિધાન (abstractનું concrete) કરે છે. કવિને કેટલીક વાસ્તવિકતાસ્પર્શી વિગતો મૂકવી પડી છે તે આ હેતુ સાધવા જ. હવે abstract ને concrete કરતાં કેટલે અંશે બધી જ concrete બાબતો abstract ભાવનાને સુસંગત નથી રહી શકતી અથવા રહે છે તે જોવાનું કાર્ય વાચકો પોતાની મેળે કરી લે એ ઇષ્ટ છે.

આ નાટક આખુંય ગટેના Faustની નાટયશૈલીનું સ્મરણ કરાવે એવું છે–ચિંતનપ્રધાન ને ભાવનાપ્રધાન. (જાણે તત્વચિંતનનું કાવ્ય 'દર્શનિકા' લખ્યા પછી તત્વચિંતનનું નાટક અહીં ખબરદાર લખવા બેઠા!). બીજી દૃષ્ટિએ, ગુજરાતી નાટકોમાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલનાં ભાવનાપ્રધાન નાટકોની પદ્ધતિનું પણ આ ગણાશે. કવિ ન્હાનાલાલનાં નાટકો ભાવનાપ્રધાન, સંવાદો ડોલનશૈલીમાં ને વચમાં કાવ્યો–ગીતો, તેમ અહીં વિષય ભાવનાપ્રધાન, સંવાદો અખંડ પદ્યમાં ને વચમાં ગીતો. કવિનું લક્ષ જેટલું પોતાના કથયિતવ્ય પર છે એટલું સ્વાભાવિક રીતે જ વસ્તુની અટપટી ગૂંથણી, પાત્રવિધાન ને એવીતેવી બાબતો પર ન હોય. છતાં વસ્તુસંવિધાન ને પાત્રાલેખનમાં ક્યાંય કવિએ ખામી કહીએ, એવી ઊણપ બતાવી નથી. પણ નાટકનું આ સ્વરૂપ જોતાં એ તો સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે કે દૃશ્ય નાટક પાસે રખાતી અપેક્ષાઓ આની પાસે રખાય નહિ. દૃશ્યતાની બાબતમાં કવિ ન્હાનાલાલનાં નાટકોને માટે જે કંઇ કહેવાય તે આને પણ લાગુ પડશે.

નાટકનાં પાત્રોના સંવાદ માટે શેક્સપીયરનાં અંગ્રેજી નાટકોની Blank Verseની માફક, તેમ જ કવિ ન્હાનાલાલની ડોલનશૈલી માફક, અહીં અખંડ પદ્યનો ઉપયોગ થયો છે. સળંગ, અખંડ, પ્રવાહી પદ્યરચના માટે સૌને કોઇ અનુકૂળ છંદની આવશ્યકતા સમજાઇ છે. તેમાં અનુષ્ટુપ, પૃથ્વી, અપદ્યાગદ્ય, વનવેલી, મુક્તધારાની સાથે આ પ્રયોગનેય ગણવાનો હક્ક આમાં પ્રયત્નતત્ત્વ એના નિયામક તત્ત્વ જેવું છે. વચમાં અવારનવાર આવતાં ગીતો કવિની કવિપ્રતિભાનું ઘણી વાર ઉત્તમ દર્શન કરાવી જાય તેવાં છે.

એવા રા. ખબરદારના આ ભાવનાપ્રધાન, રૂપકાત્મક, કાવ્યનાટકને સહૃદય બની સમજવાનો પ્રયત્ન આવશ્યક છે.*

*આ નાટક હજી અપ્રકટ છે—સં.

ખબરદારનું તત્ત્વદર્શન

ડૉ. જનાર્દન પંડ્યા

કવિ ખબરદારનું માનસ 'વિલાસિકા' પછી ઉત્તરોત્તર ભક્તનું બનતું ગયું હતું. "કાળના પવન ખાતો, સહેતો, ઝોલા ખાતો છતાં સ્થિર, બ્રહ્માંડમાં નજર કરતો પરંતુ જીવનનાં જળ પી પી લીલોછમ રહેતો, ચોગમ સ્વાનુભવમાંથી જ સૌન્દર્ય ઉપજાવતો, સૌન્દર્યમાં રાચતો મહાવૃક્ષ જેવો એ કવિ છે."[1] આ કવિની જીવન ઝાંખી બતાવી આપે છે કે કવિની વિલાસવૃત્તિ ધીરે ધીરે ઉદાત્ત અને ગંભીર બનતી ગઇ છે. આ ગંભીર અને ઉદાત્ત મનને મૂર્ત કરતું કાવ્ય "દર્શનિકા" છે. કવિ ખબરદારની દાર્શનિક દૃષ્ટિ માટે પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી લખે છે: 'વિલાસિકા' જેવામાં કિરતારની કળા નરી કલ્પનાની દૃષ્ટિમાં જોવાતી, હવે એ અખંડ અનુભવની વાત થઇ ગઇ છે. પોતાના પ્રત્યયની સ્થિરતા, મનુષ્યના ઉત્તરોત્તર ઉન્નત ભાવિ વિશે શ્રદ્ધા, અને તેથી ઉપજતી સ્વભવ્યતા ખબરદારનાં આ પ્રકારનાં કાવ્યોને કાવ્યો તરીકે મહાન બનાવે છે, અને ઉન્નત જીવન શોધતા, પડતા આખડતા, સૌ સંસારીઓમાં આશા પ્રેરે છે. દુઃખવાદી હોય, અજ્ઞેયવાદી હોય, નાસ્તિક હોય તેને પણ એ કવિતા, અનુભવની ને દૃઢ પ્રત્યયની રમણીયતા, ઘડીભર તો જુદી ભોમમાં લઇ જાય છે. "પ્રભુ સંભારે રે અમને પળપળે" એવા એકાદ સાદા વાક્યનું સ્વયંભૂપણું જ બતાવી દે છે કે તેમનાં કાવ્યોમાં દેખા દેતાં તત્ત્વદર્શન અને ભક્તિ આડંબર નથી પણ તેમનાં વાસ્તવિક અન્તર જીવનનો શબ્દ દ્વારા સાક્ષાત્કાર છે.

ખબરદારનો તત્ત્વદર્શી તેમ જ પ્રભુભક્તિનો કાવ્યવ્યાપાર (ગીતવ્યાપાર) 'ભજનિકા', 'કલ્યાણિકા' દર્શનિકા' તેમજ એમનાં ધર્મના મહાન ગ્રન્થ 'ગાથા'માં વિકાસ અને વિસ્તાર પામ્યો છે. 'ભજનિકા'ની પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં કવિ લખે છે "પ્રકૃતિ અને પુરુષની લીલાથી ઉદ્‌ભવેલું આ બ્રહ્માંડ ચાહે તેટલું વિશાળ અને અનંત હો, પણ મનુષ્ય તેને પોતાની આંખની કીકીમાં ને કલ્પનાના અણુમાં સમાવી દેવાની હામ ભીડે છે. એ લીલાનું સૌન્દર્ય સદાય તેને આકર્ષી રહ્યું છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને વિજ્ઞાનીઓ પોતપોતાને માર્ગે એ સૌન્દર્યનું પૃથક્કરણ કરતા રહ્યા છે, ત્યારે કવિઓ એ સૌન્દર્યનાં ગાન કરતા કરતાં તેનું રહસ્ય પોતાની કલ્પનાની અણીથી ઉકેલતા તેમાં પોતાના હૃદયભાવને અનેકવિધ રેડે છે."[2]

---

1 કવિ ખબરદારની દાર્શનિક કવિતા–વિ. ર. ત્રિવેદી.

2 ભજનિકા–ખબરદાર પૃ. ૯.

આ હૃદયના ભાવો 'ભજનિકા'માં કેવા રેડાયા છે તેનો થોડો રસાસ્વાદ ચાખીયે. 'ભજનિકા'માં કવિના હૃદયમાં ઉદ્‌ભવેલા ઊંડા ભક્તિભાવનું મંથન છે. તેમજ કવિ પોતે કહે છે તેમ એમના કેટલાક આધ્યાત્મિક અનુભવો એમાં સમાયેલા છે: 'વિલાસિકા' પછી કવિ ખબરદારનું માનસ ઉત્તરોત્તર ભક્તનું બનતું ગયું છે. પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી લખે છે તેમ "કાળના પવન ખાતો, સહેતો, ઝોલા ખાતો છતાં સ્થિર, બ્રહ્માંડમાં નજર કરતો પરંતુ જીવનનાં જળ પી પી લીલોછમ રહેતો, ગોગમ સ્વાનુભવમાંથી જ સૌંદર્ય ઉપજાવતો, સૌન્દર્યમાં રાચતો મહાવૃક્ષ જેવો એ કવિ છે."[૩]

"ભજનિકા'માં "ભજ, મન", "દોટ" "હારી જાઉં રે", "પાંખડી", "મરજીવો", "કરુણા", "બંધન", "દીપ" "ચીનગારી", "દર્શન", "પ્રભુના ધબકારા", "અલખ ધન", "દિલની વાતો", "અંતરની જ્યોત", "સંતાકૂકડી", "સુરસંદેશ"–આ ભજનોમાં કવિનો તત્ત્વ વિચાર, હૃદયનો મીઠો તેમજ ઊંડો ભક્તિભાવ ઊતર્યો છે.

ઇશ્વરના સ્મરણ વિના મન સુગંધ વિનાના ગુલાબ જેવું છે. પ્રભુનો પ્રેમ કે પ્રસાદના પમરાટ પામવા કવિ મનને દુઃખભંજન ભગવાનને ભજવાનું કહે છે. કવિ 'ભજ, મન'માં કહે છે.

આપ સુગંધ વિના ગુલ કેવું?
છે પ્રભુનામ વિના મન તેવું;
ગુલ સમ પ્રભુ પ્રભુ પમર સમર તું,
રજ રજ બન ગુલતાન,
ભજ, મન! દુઃખ ભંજન ભગવાન."

શૂન્યમાંથી જે આખા વિશ્વની ઉત્પત્તિ થઇ, અંધકારમાંથી ચેતન–તેજ પ્રગટ્યું અને બધે ઓંકારનો બ્રહ્મનાદ જાગ્યો–એ ઉત્પન્ન કરતી વિશ્વવિભૂતિનો પાર કોઇ પામી શકતો નથી. આ વિચાર "હારી જાઉં રે" માં નીચેની પંક્તિમાં કવિ બતાવે છે.

શૂન્ય વિષેથી વિશ્વ ઉઠાડ્યું,
તિમિર વિષેથી તેજ ઉગાડ્યું,
વાટે પાડ્યું શબ્દ ફૂંકી ઓંકારના રે,
પામું પાર ના રે.

આ કાવ્યમાં એક તરફ પ્રભુના ગુણની અપારતા, અનંતતા અને બીજી તરફ એ ગુણ ગાનારની અતિપરિમિત શક્તિઓ–આ બે વચ્ચેનું અસાધારણ અંતર ભક્તાત્માને ગૂંચવે છે, અને થકવે છે–એ વિચાર મધ્યસ્થી છે.

---

૩ વિવેચના–પૃ. ૧૧૧–પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી.

'પાંખડી'માં કવિ પ્રભુને પોતાના અસ્થિર મનને સ્થિર કરવા, જગતના વાવાઝોડામાંથી ઉગારવા, જીવનના વિકટ પંથને કાપવા, પ્રભુની સહાયતા માટે, પ્રભુના કર માટે વિનવે છે.

ભક્ત હૃદયને, ભક્તિભીના કોઈ સંસ્કારી જીવને ઘડીભર પરમ તત્ત્વની ઝાંખી થઈ, પરમતત્ત્વનો અનુભવ થયો, પરમસત્યની ઓળખ થઈ એમ લાગે છે પણ એ દર્શન એટલું ક્ષણજીવી હોય છે કે જોતજોતામાં અલોપ થાય છે અને મનુષ્ય એને સંપૂર્ણ રીતે હૃદયમાં ઊતારે ન ઉતારે ત્યાં તો એ અદૃશ્ય થાય છે. એ સંસ્કારી જીવ પાછો એ તેજની શોધમાં ભટકતો રહે છે. એ આત્મા સાથે પરમ પિતા જાણે સંતાકુકડી રમી મનુષ્યને થકવે છે–આ વિચાર 'સંતાકુકડી' ગીત-ભજનમાં વ્યક્ત થાય છે.

"સાગર ને સરિતાના શોધ્યાં મેં પાણીડાં,
ઊંડાં ઉદર એનાં ખાલી કીધાં;
સરકી ગયો મારો સાહેબો શું ત્યાંથીયે ?
સૂની બખોલનાં દર્શન લીધાં :
ક્યાં છે સંતાયો.
ફૂંકતા પવનને ઉતાર્યો મેં શ્વાસમાં,
ઊડતી દૂર વીજળીને બાઝી પડયો;
મૂકયું મેં મુખ મારું મેહુલાની ધારમાં,
નહી રે સાહેબો મારો ક્યાંયે જડયો;
ક્યાં છે સંતાયો.

પ્રભુસ્વરૂપનાં વર્ણન કરતાં, પ્રભુનું સંતાવું, તેની ભક્તિ કરતાં તે માટેની સતત જિજ્ઞાસા, પરમતત્ત્વ સમજવાની, એને પોતામાં ઊતારવાની તરસ વગેરે 'ભજનિકા'માં વિશેષ પ્રમાણમાં જણાય છે, આ કાવ્ય એનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે.

પ્રભુનો પ્રસાદ પામતા કવિને–ભક્તિમય સંસ્કારી આત્માને અત્યંત આનંદ થાય છે અને આનંદમાં મસ્ત રહી કવિ "રામરામજી"ના બોલનો પોતાના આત્મામાં એકતાલ જગાવે છે.

'ભજન સાચી કવિતાનું સ્થાન લે તે માટે સાચી ભક્તિ ધૂન માત્ર, પ્રભુસ્વરૂપનો મોહ માત્ર, કે સંસારમાંથી વિરક્તિ માત્ર'–જરૂરતું નથી. પણ હૃદયના ભાવને, શ્રદ્ધા અને વિવેકથી સુન્દર ભાષા અને રૂપોમાં ઊતારવા જોઈએ. આ આખું સ્વરૂપ 'નવલા દેશ'માં મૂર્ત થાય છે. પ્રભુનાં તેજ લાધે ત્યારે–

ધીમા ધીમા આવે વાયરા ને
મીઠી મીઠી લાગે લ્હેર;

ઉનાં કપાળ આ શીતળ થાશે
શમશે સૌ તેનાં ઝેર રે,
જોની, ઉઘડે આ નવલા દેશ.

પ્રભુના નવલાદેશની જાણ ભક્તને થતાં એનામાં નવું ચેતન, નવો પ્રકાશ ઝમકે છે. કવિની ભાવોર્મિ, ભાવના, કલ્પના અને બુદ્ધિ એકરસ બની એ પ્રકાશને વાણીમાં પ્રગટાવે છે. અને સૌને એ પ્રકાશનું રહસ્ય બતાવી એનો રસાનંદ કરાવે છે. કવિ કહે છે "બધી જીવનસરિતા પરમાત્માસાગર ભણી વહે છે, અને એજ તેનો કલ્યાણપંથ છે,[૪]" 'કલ્યાણિકા'નાં કાવ્યોનો અને ભજનગીતોનો પ્રવાહ એ પરમાત્માસાગર ભણી વહે છે. એમાં કવિ પોતે કહે છે તેમ "કવનકાળમાં કવિ હૃદયે જે જોયું છે, અનુભવ્યું છે, તેને વાણીમાં મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું છે.[૫]" કવિના આ સંગ્રહમાંનાં કાવ્યો કલ્પનાનું પરિણામ નહીં પણ આધ્યાત્મિક અનુભવનો એમનો નિચોડ છે, પ્રભુનો જે સન્દેશ કવિહૃદયે ઝીલ્યો તેને વાણીમાં મૂર્ત કરવાનો એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. આ સંગ્રહમાં "પ્રભુપ્રેમના પાગલ", "આત્માનો સગો", "પ્રભુનો સાથ", "મુસાફર", "દેવનો મોક્ષ", "પ્રભુની પ્રીત", "પડછાયા", "પ્રાર્થના", "સોદાગર", "કર્મચરિત્ર" "આત્માનંદ" – આ ભજનગીતો લોકહૃદયને સ્પર્શી એના હૃદયના ભાવને રસાનંદમાં એકરૂપ બનાવે છે.

"પ્રભુપ્રેમના પાગલ"માં ઈશ્વરના પ્રેમમાં મસ્ત થઇ ગયેલા કવિહૃદયની ઊર્મિ વહે છે. જગતના બાહ્ય પદાર્થમાં એમને રસ નથી, એમની સર્વ વૃત્તિઓ કેવળ ઈશ્વર તરફ વળી છે. "દેવનો મોક્ષ" – આ કાવ્યમાં કવિ કહે છે કે બાહ્ય પૂજાઓ કરવાથી પ્રભુપ્રસાદ પ્રાપ્ત થતો નથી પણ એમાં ભક્તિભાવ રેલાય તો જ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરી શકાય. આત્મા–પરમાત્માનો સંબંધ આંતરિક છે, એને બહારની પૂજા જરૂરી નથી. જ્ઞાનથી સત્યાસત્યનો વિવેક સાધી ભક્તિથી પ્રભુની આરાધના કરો તો જ આત્મા અને પરમાત્માનું સાચું રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય અને આત્મા પરમાત્મા સાથે જોડાય. ગીતા પણ આ વસ્તુ બતાવે છે. આ કાવ્યનો "જૂનું તો થયું રે દેવળ જૂનું તો થયું" – એ મીરાંબાઈના ભજનનો ઢાળ છે. "પડછાયા" – પ્રભુની બાહ્ય ઉપાસના ફક્ત પડછાયા છે. મનને મોહ આપનારી માયા છે. એ 'પડછાયા' ત્યજી સાચી ભક્તિ અને જ્ઞાનથી પ્રભુપ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવા કવિ કહે છે:

"ધૂપ દીપ મંદિરમાં કીધાં,
ઘણુણુ વગાડી ઘંટા;
નહીં તુજ દેવે આંખ ઉઘાડી:
એ સૌ મિથ્યા ટંટા!
મનવા! છોડ બધી તુજ માયા!

---

૪ કલ્યાણિકા–પૃષ્ઠ ૧૨ (પ્રસ્તાવના). કવિ ખબરદાર.

૫ એજન.

પાણીમાં મોજા પર સરતાં,
બિંબ શશીનાં સળકે:
પાણીમાં શું જોય? ઉપર જો!
ચંદ્ર ખરો નભ ચળકે!
મનવા! છોડ બધી તુજ માયા!

મનુષ્યના સંસારબજારમાં ઘણી વસ્તુઓ છે. કેટલીક સારી, કેટલીક નરસી. આમાં સત્યાસત્યનો વિવેક બુદ્ધિથી કરવો જોઈએ–એ 'સોદાગર' કાવ્યમાં કવિ બતલાવે છે. 'માનવસેવા' એ જ પ્રભુસેવા છે અને એ સેવા એ જ પ્રભુની સાચી સેવા છે. આ વિશ્વમાં દરેક જીવમાં એક જ પરમાત્મા વસે છે. ફક્ત એનાં રૂપ જુદાં છે. એ પાત્ર જુદાં છે. આ પાત્રો નીચે ઈશ્વરનું ચેતન છૂપાયું છે, માટે દરેક જીવમાં એક જ ઈશ્વરનો અંશ છે એ જાણી એની જ સેવા કરવામાં જીવની જુદાઈ મટી જશે અને બધે એકતા સધાશે. બધે એક જ ચેતનપ્રકાશ પ્રસરશે. આ ભાવ ઊતારવાનો કવિએ "લોકદેવની સેવા"માં પ્રયત્ન કર્યો છે. કવિ કહે છે:

સેવા કરો રે લોકદેવની!
પ્રભુના ચરણ છે એ જ જી,
ઓળખાય જે અણગણ નામથી,
ઘટઘટમાં રહ્યો તે જ જી:
સેવા કરો રે લોકદેવની!–"

ગીતામાં પણ આ સનાતન ભાવ પ્રગટ થયો છે. ગીતા કહે છે કે મનુષ્યનાં કર્મ આસક્તિહીન હોવાં જોઈએ. આ સૂર 'કર્મચરિત'માં છે. કવિ કહે છે:

કર્મે તપ, તીરથ ને પૂજા,
કર્મે ત્રિભુવન પાયાઃ
કર્મ જ જન્મતણું છે કારણ
કર્મે સહુને વાહ્યા!
બાબા, છોડ કર્મની માયા.

જેવી અંતરની ઊર્મિ, જેવો મનનો ચિત્તવ્યાપાર તેવાં જ કર્મ સાંપડે છે–આ વસ્તુ 'કર્મનાં પ્રતિબિંબ' કાવ્યમાં બતાવવામાં આવી છે.

કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ–જીવનને સર્વાંગી કરતાં આ ત્રણ તત્ત્વોનું ચિંતન આ સંગ્રહમાં આવતાં ગીત–ભજનોમાં કવિએ કર્યું છે. જૂના રાગો, લોકઢાળ વગેરેનો સારો ઉપયોગ આમાં થયો છે. મનુષ્યજીવનના અંદરના ભાવ શબ્દદ્વારા ઊતરે અને એ ભાવ

જે રૂપે મૂર્ત થાય અને એનાથી મનુષ્યના હૃદયમાં એકાદ ભાવનું ઉદ્દીપન થાય એ જ કવિની સિદ્ધિ.

કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ–ત્રણ વસ્તુનું ચિંતન કરતા કવિ ખબરદાર તત્ત્વના સમગ્ર દર્શન અર્થે ચિંતનના પંથે આગળ ધપે છે. એમના ચિંતનનો, તત્ત્વ ફિલસૂફીનો અમૂલ્ય ગ્રન્થ 'દર્શનિકા' છે. પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી કહે છે કે "તત્વદર્શી કવિતા એ તર્કજન્ય નથી; એકલી કલ્પના તેને ઉત્પન્ન કરતી નથી. ઉંચી તત્ત્વદર્શી કવિતા નિરપેક્ષ અનુભવમાંથી ઉદ્ભવે છે. તે અનુભવમાં કવિને એવી સુંદરતા લાગે છે, શુદ્ધ સત્ય એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે કે તેને ઊર્મિથી કવિ ભીંજવી નાખે છે, અને કલ્પના વડે મેઘધનુષ્ય જેવું દૃષ્ટિગોચર જાણે બનાવી દે છે. કવિઅનુભવની ઊર્મિમય ભૂમિકા અને કલ્પના-જ્યોતિ શબ્દસૃષ્ટિમાં અજબ કામણ પૂરે છે."[૬]

'દર્શનિકા'ને નવ ખંડમાં વહેંચ્યું છે. પહેલો ખંડ "સૃષ્ટિની અસ્થિરતા", બીજો ખંડ "મૃત્યુનું નૃત્ય", ત્રીજો ખંડ "જીવનનું ગાન", ચોથો ખંડ "વિકાસની વેદના", પાંચમો ખંડ "ધર્મવાદનું ધુમ્મસ", છઠ્ઠો ખંડ "અનંતત્ત્વની સાંકળ", સાતમો ખંડ "વિશ્વચૈતન્ય યોગ", આઠમો ખંડ 'જીવનનું કર્તવ્ય" અને નવમો "સ્નેહનો વિશ્વધર્મ." "દર્શન માત્રમાં જિજ્ઞાસા, દુઃખના જ્ઞાનથી પ્રવૃત્ત થયેલી હોય છે. માણસની ચેતના ઉપર થયેલા દુઃખોના અભિધાનથી, તે દુઃખ નિવારવાની જિજ્ઞાસા થાય છે, એ ફિલસૂફીના મંડાણનું એક અમર સૂત્ર ગણાવું જોઇએ. પ્રસ્તુત કાવ્યમાં પણ દર્શનની જિજ્ઞાસા દુઃખથી થઇ છે. આ દુઃખને કવિની પ્રિય પુત્રીનું મરણ એ એક દૃષ્ટિએ ખરું છે, પણ કવિ, માત્ર વ્યક્તિગત દુઃખ જ નથી જોતો, પણ વિશ્વ બધામાં તેને દુઃખ જણાય છે."[૭] આ માટે જ કવિ કહે છે:

"ઉકળતા ઉષ્ણ લાવા સમી જીંદગી,
દાઝતી – દઝવતી જોઇ દાઝું"

પૃથ્વી અસ્થિર છે, પૃથ્વીમાં વસ્તુઓ ક્ષણભંગુર છે, જીવનમાં જે સુખો દેખાય છે, તે પણ ક્ષણભંગુર છે.

જીવન આ તો બધું છે ઘડી વારનું,
ક્ષણિક ખીલી જવું છે સુકાઇ,
વાદળાં આવીને જાય આકાશમાં,
છાય સરિતા ઉપર જાય સરતી;
સિંધુનાં સતત મોજાં ઊઠી ઊછળી,
જાય ભાંગી ભરી તીર ભરતી–

---

૬ વિવેચના–પૃષ્ઠ ૧૧૦. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી.

૭. કવિ ખબરદાર કનકોત્સવ અભિનંદન ગ્રન્થ – 'દર્શનિકાનું તત્ત્વદર્શન'–૨૧૦ શ્રી રામનારાયણ પાઠક–પૃષ્ઠ ૧૨૩.

એક આવે ને બીજું જાય – 'એ સાયકલ ઑફ બર્થ એન્ડ ડેથ' – સનાતન છે. જગતમાં ઇશ્વરની આ કૂંચીનો કોઇ પાર પામી શકતા નથી. આ વિશ્વમાં સુખ સ્વલ્પ છે, દુઃખ સોગણું છે. આનંદના દિવસ જીવનમાં બે-ચાર હોય તો વિપત્તિમાં વર્ષો અનેક ગાળવાં પડે છે. મનુષ્યજીવનમાં શાંતિ અને તોફાનના સિંધુ ઊછળે છે, રાગ ને દ્વેષના મોજાં તેમાં છે, શોક અને આનંદની વિરલ આરસી મનુષ્ય છે અને આશા-નિરાશાથી એ ભરેલો છે. કર્મ સાથે ઝઘડતો રહે છે અને પાપ અને પુણ્યનો એ અજબ થેલો છે. મનુષ્યમાં આ બધું છે એટલે આ વિશ્વમાં એક મોટો કોયડો છે. માનવીનું જીવન જેટલું રહસ્યમય છે એટલું જ એ ક્ષણભંગુર છે – આ વસ્તુ પહેલા ખંડમાં બતાવવામાં આવી છે.

જેવી રીતે જીવનનું રહસ્ય આપણે સમજી શકતા નથી તેવી રીતે મૃત્યુનો નાચ આપણે સમજી શકતા નથી. છતાં મૃત્યુ એ જીવનનું બીજું દ્વાર છે. જન્મના દ્વારમાં પેસતાં આપણને હસવું આવે છે, જગત રીઝે છે, તો જીવનના બીજા દ્વાર મૃત્યુમાં પેસતાં મનુષ્ય શા માટે ખીજાય છે. મૃત્યુ જો ન હોય તો જીવન જીવન કેવી રીતે રહેઃ મૃત્યુ વગર જીવન માત્ર એક છાયા સમાન બને છે. રાત્રિ નહીં હોય તો દિવસ કેમ કહેવાય? જીવનના નવજીવનનું પાનું ઊઘાડવા મૃત્યુની જરૂર છે, માટે મૃત્યુનો ભય રાખવો નહીં જોઇએ.–આ મૃત્યુ ઉપરના વિચારો આ ખંડમાં છે.

મનુષ્યનું જીવન કંઇક બીજેથી આવ્યું છે તો પછી જીવન આપણું કેમ કહેવાય? જીવનનું મૂલ્ય અર્પણમાં છે લેવામાં નથી. જીવન પોતા કરતાં બીજા માટે છે. બીજાની સેવામાં આપણી સેવા આવી જ જાય છે. જીવનનું મૂલ્ય જગત આંકશે. જીવનની મૂંજી પણ જગત આંકશે. જીવનનું ગાન-બધાને ગમે એવું, બધાને ઉપયોગી થાય એવું ગવાય તો જ એની વિશિષ્ટતા છે. કવિ કહે છે :

> જે જીવે તે ન જગમાં જીવે એકલું,
> કે જીવે તે ન નિજને જ માટે;
> જે મહાજીવનનો જીવન આ અંશ છે,
> તે સફળ જીવનને જોડી આંટે:

જીવન આ વિશ્વ ચૈતન્યનો અંશ છે. એનાં ગાન સભરસથી ભરપૂર હોવાં જોઇએ. જીવનની મૂલવણી કર્મના સાફલ્યથી થાય છે. જીવનને રાખવા, જીવનની રસિકતાનો આનંદ પામવા જીવન શું એ જાણી લેવું જોઇએ. જીવન સમગ્ર કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ-સેવાથી સભર હોવું જોઇએ. આ આલાપોથી જ જીવનગાન રસમય લાગશે.

પ્રકૃતિની શક્તિ સુખદુઃખની રચયિતા છે. આ શક્તિથી જ પાપ કે દુઃખ-અધર્મ બધું ઉત્પન્ન થાય છે. માનવજીવનમાં પરિવર્તન લાવવા માટે, મનુષ્ય હૃદયમાં નવચેતન લાવવામાં દુઃખની પણ આવશ્યકતા છે, કારણ કે એનાથી મન શુદ્ધ થાય છે. દુઃખમાંથી જ સુખ જન્મે છે, સુખ અને દુઃખ બન્ને પ્રકૃતિની લીલા છે. એનાથી મનુષ્યે સંતાપ કરવો

નહીં જોઇએ. આ વસ્તુ અનિવાર્ય છે. મનુષ્ય એને ટાળી શકતો નથી. સુખ અને દુઃખ ઘટ સાથે જડાયેલાં છે. એ તો ઇશ્વરની શક્તિનાં પુતળાં છે. આ વસ્તુની "વિકાસની વેદનામાં" ચર્ચા થઇ છે.

મનુષ્ય ધર્મવાદના ધુમ્મસમાં ઘસડાઇ અનેક સત્ય અસત્યોની ચર્ચા કરે છે. ધર્મના જુદા જુદા વિચારો બતાવી માનવીઓ આપસઆપસમાં પોતાના ધર્મની વિશિષ્ટતા માટે ઝઘડાઓ કરે છે પણ આ ઝઘડાઓમાં પરમેશ્વરની ચૂંથણી જગતમાં થાય છે. આ ઝઘડાઓમાં ઘણા અધર્મો થાય છે. આ વિચારો 'ધર્મવાદનું ધુમ્મસ' એ ખંડમાં કવિએ મૂક્યા છે. અનંતત્ત્વની સાંકળ – એમાં બ્રહ્મ અને બ્રહ્માંડની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. કવિ કહે છે:

બ્રહ્મ તો જેમનું તેમ રહે નિત્ય, પણ
સર્વ બ્રહ્માંડ આ જાય ફરતું:
જળ ફુવારાતણું ઊછળી ઊડતું,
તોય પાછું ફુવારે ઊતરતું;
શુદ્ધ છે જ્યોતિ એક જ અનંતત્વની,
વિવિધ રંગી વસ્યાં જીવન તેમાં;
રંગ ભૂંસી બધા શુદ્ધ જ્યોતે જવું,
માનવી ચાલ તે છે જ એમાં.

આ અદ્વૈતભાવ–આત્મા–પરમાત્માના સુમેળની વાત આ ખંડમાં કરવામાં આવી છે.

જીવનનું કર્તવ્ય શું–એની ચર્ચા કરતાં માનવે જીવનમાં ઉચ્ચ અભિલાષા, ઊંચા વિચારો અને ઊંચી ભાવના રાખવી જોઇએ. જીવન આખું કર્તવ્યમય થવું જોઇએ. આસક્તિ વગરનાં કર્તવ્યો કરવામાં શ્રેય છે. વિચારની શુદ્ધતા માટે, કર્મની નિર્મળતા માટે ઊંચા ભાવોની જરૂર છે. માનવે કર્મ, દુર્ભાગ્ય, પ્રતિકૂળ સંજોગો બધામાં અડગ ઊભા રહેવું જોઇએ. પ્રભુની શક્તિ પર વિશ્વાસ રાખી જીવન જીવવું જોઇએ. એ શક્તિના તેજની સાન્નિધ્યમાં રહી માણસે જીવનનું કર્તવ્ય કરવું જોઇએ. એમ કરવામાં ઇશ્વર પ્રસાદ પ્રાપ્ત થાય છે.

વિશ્વમાં મહાશક્તિ સ્નેહની છે. વિશ્વનો ધર્મ પ્રેમનો છે. સ્નેહ અને શક્તિની સમતુલા જ્યાં સચવાઇ છે ત્યાં જીવનનું સત્ય સિદ્ધ થશે કારણ કવિ કહે છે તેમ:

સ્નેહવિણ જીવન રસએકતા નવગ્રહે,
શક્તિ વિણ પ્રગતિ કે ન હોય વૃદ્ધિ;
શક્તિ વિણ સ્નેહ છે અબળ ને પાંગળો
સ્નેહ વિણ શક્તિ છે તેમ અંધી;

જ્યારે સ્નેહ સત્યનું સામ્રાજ્ય સ્થપાશે ત્યારે જ માનવીજીવન ખરું ઝળકશે અને જીવનમહિમાનો પ્રભાવ વધશે.

આ સ્નેહના પર્વની ઊજવણી માટે વિશ્વની બધી વસ્તુઓ: ગ્રહ, ચંદ્ર, તારો બધાને કવિ આમંત્રે છે; કારણ કવિ કહે છે:

એક આશા અમર સર્વ અંતરતણી,
એક શ્રદ્ધા બધાં જીવન કેરી;
એક જ્યોતિ અચળ સકળ આત્માતણી
ભાવના એક મનની અનેરી,
જીવવું એટલે જળવું ને ઝબુકવું,
તો સદા હૃદયમાં સ્નેહ સ્થાપો!
આવજો સ્નેહ જયકાર કરતા અદલ;
સ્નેહનું વિશ્વસામ્રાજ્ય વ્યાપો.

આખી 'દર્શનિકા'માં કવિની અડગ શ્રદ્ધા સ્પષ્ટ દેખાય છે. માનવપ્રકૃતિના સંશયો, તેના મનમાં ઉપજતા ભાવવિકારો, તેના હૃદયમાં ઊછળતી શંકાની છોળો, અને આ બધાં તોફાનો પછી પોતાનાં ઊંડામાં ઊંડા અંતરમાંથી અકથ્ય પ્રકારે પ્રસરતી શાન્તિ– આ બધું એક પછી એક 'દર્શનિકા'માં નજરે પડે છે. આ યુગમાં માનવ જાતિનો "God is our fellow-man" – આપણો માનવ બંધુ એ જ આપણો પરમેશ્વર અને એની જ ડોકે આપણી સ્નેહમાળા પરોવીએ, એનાં જ ચરણો આપણે સેવવાં એ જ આપણો ભવિષ્યનો ધર્મ છે — આ વિચાર કવિએ 'દર્શનિકા'માં સ્પષ્ટ કર્યો છે. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી લખે છે તેમ "વિષમતા, વિસંવાદ, ક્રૂરતા, અસ્થિરતા ને અજ્ઞાનથી ભરેલા મનુષ્યના અટપટા રંગોવાળા જીવનનો કોયડો જ રજૂ કરી કવિ ખબરદાર અટક્યા નથી. સત્યાન્વેષી દૃષ્ટિથી તેમને જે ભેદ સમજાયો, તે ઉચ્ચ કલાથી 'દર્શનિકા'માં તેમણે આલેખ્યો છે".[૮] ખબરદારની કવિતામાં લંબાણ છે, કોઇ કોઇક વાર વિષયોનું પુનરાવર્તન થવા પામ્યું છે, છતાં "ખબરદારની કલામાં કલાનો આડંબર નથી; નથી વળી તેના ભારેખમવેડા, લજ્જાળુ સુંદરી પેઠે તે ઘૂંઘટ પાછળ મુખ રાખી વાચકના ચિત્તને ખેંચી રાખે છે".[૯]

કવિનું ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું મુખ્ય અર્પણ એમની સંશોધિત ગાથા છે. ગાથાના આ પુસ્તકમાં કવિ કહે છે તેમ "અહુનવઇતિ ગાથા"ના પાઠ સાથે અંગ્રેજીમાં ને ગુજરાતીમાં તરજુમા આપ્યા છે તેમ જ ગાથાના મંત્રોને વૈદિક ભાષામાં તેના

૮. વિવેચના – પૃષ્ઠ ૧૧૬ – કવિ ખબરદારની દાર્શનિક કવિતા – વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી.

૯. વિવેચના – પૃષ્ઠ ૧૧૭.

સ્વરભારો સાથે ઊતાર્યો છે.[૧૦] આથી ગાથાનું સંશોધન રસમય અને દરેક સમજી શકે એવું થયું છે. ગાથાના દરેક શ્લોકનો ગુજરાતી અનુવાદ – સામાન્ય બીનપારસી ભાઈઓને પણ પારસી ધર્મની વિશિષ્ટતા, એનું રહસ્ય, એનું તત્ત્વ જાણવા માટે ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે છે. વિચારભેદ હોય, કોઈક જગ્યાએ જૂના વિચારોનું ખંડન કરી નવું સંશોધિત માર્ગદર્શન પણ થયું છે. એ તો નિયમ છે કે ખંડનમાં જ મંડનનાં બીજ છે. કવિએ બુદ્ધિ, ભાવ અને ચિંતન બધાનો વ્યાપાર આ ગાથામાં સંગ્રહ્યો છે. ગાથા ઉપરનો આ નવો પ્રકાશ ગ્રંથ ખરેખર રસિક, કવિત્વમય, ચિન્તનાત્મક છે. એમાં જીવન અને આત્માની કવિતા વિલસે છે.

ખબરદાર આમ ભજનિક, ચિન્તક અને તત્ત્વસંશોધક એ ત્રણે રીતે આપણને જોવા મળે છે. આત્મા અને પરમાત્માની એકતા સાધી, જીવન અને વિશ્વચૈતન્યનું ચિંતન કરી ધર્મનું સાચું દર્શન કર્યું અને એનું તત્ત્વસંશોધન એમણે કર્યું છે.

---

૧૦. ગાથા પુસ્તકમાં ખબરદારની પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૧૩.

ત્રણ સુખદ સ્મરણો

શ્રી વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય

એ હતું તો ભાવનગર, પણ ૧૯૨૪નું – અને, એ સાલના એપ્રિલનું, સાતમી સાહિત્ય પરિષદના દિવસોનું ભાવનગર. આ પણ છે ભાગનગર જ; મહિનો યે એપ્રિલ અને સાલ ૧૯૬૧ની, જેના આરંભે અહીં પડોશમાં જ સરદારનગરમાં ૬૬ મી વાર દેશની રાષ્ટ્રીય મહાસભા ભરાયલી, જે પ્રસંગની 'માનસી' – સ્મરણિકામાં ભારતનો ટંકારમાંનું 'પ્રકાશનાં પગલાં' ('પ્રભુની મોંઘી એ માતા! એ સુંદરતાની કુંજ!') ધ્યાનમંત્ર તરીકે છાપ્યું છે. સંગ્રહમાં એ ૧૯૧૯ માં છપાયા પહેલાં પણ, ભણતો ત્યારે એ તથા 'શૌર્યનાં સ્મરણ' આદિ જે રમણીયરામના 'સમાલોચક'માં વાંચેલાં તેનું પ્રેરણાપાન કર્યું હતું. સુન્દરતાની કુંજ એવી પ્રભુની મોંઘેરી એવી આપણી ભારતમાતાનું એ સ્તવન. એ પછી થોડે વખતે, કોઈક સંસ્થાના ઉત્સવ પ્રસંગે, અહીંના કૈલાસખાગ નજીકના – બ્રહ્મવિદ્યા મન્દિર – થીઑસૉફિકલ લૉજ – માં કિશોરીઓના મધુર કંઠે ગવાતું સાંભળેલું તેની મીઠી હલક આ ક્ષણે પણ મન-હૃદયમાં તાજી થાય છે.

હવે દૃશ્ય બદલાય છે. સને ૧૯૨૩ માં એક દિવસે મને દેખો, સ્થળ છે મેડોઝ સ્ટ્રીટ સંખ્યાબંધ ખનેલ બેકહાઉસ લેનમાંનું અસલ વારામાં તબેલો હશે તે સાહિત્ય સંસદના 'ગુજરાત'નું સ્થાનક. ત્યાં મારી અંધારી કોટડીમાં, અધિક જ્યેષ્ઠ, ૧૯૭૯ ના એ માસિકમાંના મુજ લિખિત ગ્રન્થાવલોકનનાં શોધનપત્રો તપાસતો બેઠો છું. 'રાષ્ટ્રગીતો' નામે ત્યારની સરસ મજાની સુમનમાલાના એ અવલોકનમાં કવિશ્રી ખબરદારની રાષ્ટ્રીય કવિતા વિષે (એના પછી આવતા વિસ્તૃત બે પાનાં જેટલા રસવિવેચનની પહેલાં) લખાયું છે કે કવિ એમાં "અન્તિમ બલિદાનનો અકથ્ય મહિમા ગાય" છે અને "ભારતની જુગેજુગની પરાધીનતાને શતધાર આંસુએ રડે" છે.

એ વિવેચને (જૂઈ અને કેતકીમાં 'અપૂર્વ કાવ્યસંગ્રહ') ત્યારે જ એમનું ધ્યાન ખેંચ્યું હશે એટલે વળતે વર્ષે સાહિત્યપરિષદના પહેલા જ દિવસે બેઠક શરૂ થયા પછી પોતે મને વ્યાસપીઠે બોલાવી પછી ઉતારે પાનવાડીમાં ચા માટે નોતર્યો હતો. એ સ્થળેજ વળતા દિવસના પ્રભાતે, ત્યારે અપ્રકટ 'કલિકા'ની શરૂઆતની કેટલીક કડીઓ, પોતે પ્રયત્નબદ્ધ કહેતા એવી રીતે પઠન કરી સંભળાવી હતી.

પ્રત્યક્ષ મેળાપનો બીજો પ્રસંગ ૧૯૩૭ માં મદ્રાસમાં બન્યો હતો. એ વર્ષે પહેલી વાર પોંડિચેરી ગયો હતો. ત્યાંથી માર્ચ મહિને વળતાં મુંબઇની ઝવેરી-પેઢી સૂરજમલ લલ્લુભાઇની શાખામાં એક રાત રહ્યો હતો ત્યારે (મેં આપેલી ખબર પરથી) પોતે જાતે ત્યાં મોટર લઇને આવ્યા હતા. અગાઉ બધા થીઓસૉફિને ભજતા તેમ હવે તમે જુવાનો અરવિન્દને ભજો છો એવી કાંઇક ટકોર પણ તેમણે કરી હતી. પછી પોતે મને મદ્રાસના સુપ્રસિદ્ધ 'મરિના'-સમુદ્રતટે સાથે ફરવા લઇ ગયા હતા. ત્યાંના મોટા માછલીઘરમાં, માછલાં કેટલીયે જાતનાં હોય છે એ પહેલી જ વાર જાણ્યું.

એ સમય પહેલાં, વચ્ચે, સન્દેશિકામાંનાં અમુક કાવ્યો પર ફ્રા. ટોમ્સનનું જે અસ્વીકૃત ઋણ, તે ફરજને અંગે મારે 'કૌમુદી'માં (આષાઢ ૧૯૮૧) ચીંધીને દાખવવાનું થયું હતું, પણ ત્યાર બાદ એક કે બે વર્ષે, તેમનો વહેપાર હજી ખુશ હાલતમાં તેથી, ત્રૈમાસિકને તેમણે રૂ. ૧૦૦) બક્ષ્યા હતા એ સ્મરણ સુખદ છે.

છેલ્લું એવું સ્મરણ (સાલ યાદ નથી. ૧૯૪૦ ની આસપાસ હશે.) એટલે છેલ્લો મેળાપ. એ દિવસે આગળથી કરેલી ગોઠવણ મુજબ, મારા હોમિયોપથિક જોષ-જાણુ મિત્ર ન. ચં. વકીલ મારી જન્મકુંડળી લઇને સાથે આવ્યા હતા.

આપણા એ 'અદલ' કવિ તો (એક વાર કહેતા હતા તેમ) પારંપરિક યોગની ચોથી-પાંચમી ભૂમિકાએ પણ પહોંચ્યા હતા એટલે તેમનું જ્યોતિષજ્ઞાન પણ સહજોપલબ્ધમાન હતું; તેથી; કુંડળી જોઇ લીધા પછી ગત ને આગામી જીવનની વાતો ટપોટપ બોલી ગયા: એમાંની આ તો સૌ જાણીએ છીએ તે સાચી જ છે: વાણી તથા કલમને વશ હું રાખતો નથી માટે વારંવાર આફત મારે માથે નોતરી લઉં છું.

કવિશ્રી ખબરદાર સાથે પ્રશ્નોત્તરી

શ્રી ચાંપશી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી

તંત્રી : 'નવચેતન'

કવિ ખબરદાર જોડે એમના જીવનના ઉત્તરકાળમાં મારે બહુ ઘનિષ્ટ તો નહિ પણ સામાન્ય પત્રવ્યવહારનો સંબંધ બંધાયો હતો. આજથી એકવીશ વર્ષ પૂર્વે એટલે કે ૧૯૪૦માં મેં એક પત્રદ્વારા એમને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા, જેમના જવાબ એમણે મને લખી મોકલ્યા હતા. મેં મોકલેલા પ્રશ્નો મારા જ શબ્દોમાં અને કવિએ મોકલેલા ઉત્તરો એમના જ શબ્દોમાં—જરા પણ ફેરફાર વિના—અત્રે આપ્યા છે.

* * * *

પ્રશ્ન : ગુજરાતી સાહિત્ય અત્યારે પ્રગતિ કરી રહ્યું છે કે પીછેહઠ ?

ઉત્તર : ગુજરાતી સાહિત્ય બેશક સારી પ્રગતિ કરી રહ્યું છે. ધીરે ધીરે સાહિત્યનાં અનેક અંગો ખીલતાં જાય છે. નવલિકા સાહિત્ય સૌથી વધારે આગળ ધપી રહ્યું છે. અનુકરણ, અનુવાદ, રૂપાંતર, અનુરણન—એવું બધું દુનિયાનાં બધાં જ સાહિત્યમાં થાય છે. છતાં એમાંથી જ થોડી થોડી મૌલિકતા પણ આવતી જાય છે. નવલકથાસાહિત્યમાં શ્રી. મુનશીની બેત્રણ પ્રતિભાશાળી નવલકથાઓ પછી વિશેષ પ્રગતિ થયેલી જોવામાં આવતી નથી. પછી ભલે સ્વાર્થથી કે મમત્વથી બીજાઓનાં નામ આગળ ધરવામાં આવે. ઇતિહાસ અને ચરિત્રનિરૂપણના સાહિત્યમાં હજી ઝાઝું આગળ વધાયું નથી. નિબંધનું સાહિત્ય થોડુંક મળ્યું છે. વિવેચનામાં તો મોટે ભાગે પક્ષો પડી ગયેલા છે અને પોતાના વર્ગની નિર્ભેળ પ્રશંસા ને સામા વર્ગની નિંદા—યા તેનું મોટા ભાગનું દોષદર્શન—એ જ જાણે ઊંચું વિવેચન કહેવાય. આપણા જૂના શિષ્ટ કવિઓની અને મરહૂમ લેખકોની કૃતિઓ પર અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી જે વિવેચના થવી જોઇએ (અને તે બને તેટલી નિષ્પક્ષપાત રહેવી જોઇએ) તેવી વિવેચના—એકાદબે અપવાદ સિવાય—હજી થઇ જ નથી. એ જ્યાં સુધી નહિ થાય ત્યાં સુધી આપણા સાહિત્યનું ખરું મૂલ્યાંકન થવું કઠણ છે.

કવિતાસાહિત્યમાં નવા નવા પ્રયોગો થાય છે, પણ તે વહેંતીયાના પગલાંથી; ખરી કવિતાનો રાજમાર્ગ અશક્તિથી કે દેખાદેખીથી છોડી દઇ આડકેડીઓ પર કવિઓ ચઢી

જાય છે. વિચારપ્રાધાન્ય અને કવિત્વના નામે માત્ર કાદવ ડહોવાય છે. અને કવિતા એ વાણીની સિદ્ધ કલા છે તે જ ભૂલી જવાય છે. કલાનાં બંધન અને માર્ગદર્શન વગર ગમે તેવી પ્રતિભા ઝળહળી ઊઠી શકતી નથી, તે આપણા કવિઓ બરાબર સમજે તો તેમને સફળતા જરૂર વરશે.

આપણા સાહિત્યનો આ સંક્રાંતિકાળ છે, એટલે હજી મંથન ઊતરવાને વાર છે. હૃદયની ધગશ છે તો વિશેષ પ્રગતિ જરૂર થશે.

* * * *

પ્રશ્ન: ગુજરાતી કવિતાનું ભવિષ્ય આપને કેવું લાગે છે!

ઉત્તર: ગુજરાતી કવિતાનું ભવિષ્ય ઊજળું જ છે. કેળવણી વધતી ગઇ તેમ તેમ સમાજ કવિતા અને જોડકણાં વચ્ચેનો ફેર સમજતો થયો છે. છેલ્લાં ૪૦ વર્ષમાં શ્રી. નરસિંહરાવે બતાવેલી નવી દિશામાં આપણી કવિતાએ ઘણી પ્રગતિ કીધી છે. અને કંઇ કંઇ નવા પ્રયોગો કરીને આપણી કવિતાને આગળ ધપાવવા કવિઓએ પ્રયાસ કર્યા છે. ઝીણવટથી જોનારને એક વસ્તુ સાફ દેખાય છે કે આ યુગમાં થયેલા મોટા ભાગના કવિઓએ આપણી જૂની કવિતાનો દોરો છોડી દીધેલો છે. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષાઓના અભ્યાસને પરિણામે શુદ્ધ ગુજરાતી–ગુજરાતી આપણા કવિઓ લખતા નથી. અને આપણી ગુજરાતી ભાષાના ખરા સરોડ પર તેમનું પ્રભુત્વ જામતું નથી, સારા ગદ્યલેખકો પોતાની ભાષાશૈલી કવિતાની ભાષાની નજીક લાવવા હંમેશ પ્રયત્ન કરે છે, તે જ બતાવે છે કે કવિતા કેટલી કલા માગી લે છે. કવિતાનું ભાવદર્શન કરાવવા ગદ્ય કામ આવતું નથી (આ વાત મેં વિસ્તારથી યુનિવર્સિટીનાં મારાં વ્યાખ્યાનોમાં સમજાવેલી છે) અને તેથી પદ્યની ઉત્પત્તિ થઇ છે; એટલે જ કવિતાની રચનાકલામાં વાણીની સિદ્ધિ અને સચોટતા સંપાદન કરવાની જરૂર છે. આજકાલ તો "જે જલદીથી નહિ સમજી શકાય તે કવિતા" એવું લક્ષણ આપણા નવીન કવિઓને પ્રિય થઇ પડયું હોય એમ લાગે છે. પણ ખરી કવિતાની અપૂર્ણ સમજથી આપણી નવીન કવિતા મોટે ભાગે એટલી કર્કશ, ક્લિષ્ટ અને છંદોભંગવ્યાધિપીડિત (આવો મોટો શબ્દ હોય તો જ નવીનો સમજી શકે!) થઇ છે કે આપણો સમાજ કવિતાને નામે જ ભડકે છે અને એ હવે નહિ સમજાય એમ જાણીને ગદ્ય તરફ વળે છે. પણ ભૂલમાંથી જ સત્યદર્શન થતાં માનવ સત્ય તરફ જાય છે, એમ આપણી કવિતા પણ સત્ય પંથે પડશે જ એવી મને આશા છે. આ વાત કેટલાક હવે સમજ્યા છે, તેમાં જ મને આપણી કવિતાનું ભવિષ્ય આશાવંતું લાગે છે.

* * * *

પ્રશ્ન: કવિતા લખવાની પ્રેરણા આપને કયારે જાગે છે? આપ આપનાં કાવ્યો શી રીતે સર્જો છો?

ઉત્તર: કવિતા લખવાની પ્રેરણા તો દિવસે કે રાતે, કામમાં કે અવકાશમાં, અને કેટલીક વેળા ઊંઘમાં સ્વપ્નામાં પણ જાગે છે. મારૂં આખું જીવન કવિતામય જ ગયું છે. ઉદરપોષણાર્થે કામ ધંધાનાં રોકાણો ગમે તેવાં હોય છતાં કવિતાનું ચૈતન્ય મને કદી છોડી ગયું નથી. ધંધામાં અનેક જાતના માણસોનો સંસર્ગ થાય અને તેમનાં વાણી વર્તનમાંથી અનેક ભાવોનું સૂચન થાય. પ્રકૃતિનાં લાખો રૂપો અને તેનાં પરિવર્તનો તો દૃષ્ટિ આગળથી રોજ ને રોજ પસાર થાય. કોઇ વેળા એ જોતાં—અનુભવતાં તુરત જ હૃદયમાં તણખા પડે ને વાણી ફૂટે. અને મનમાં ને મનમાં કેટલીક કડીઓ રચાઇ પણ જાય. પછી અનુકૂળતા મળતાં એ મારી નાની પોથીમાં ઊતારી લઇને આગળ દોરો લંબાય ને કવિતા પૂરી થઇ જાય. કોઇ વેળા આખી કવિતા મોઢે જ રચાય ને પછી કાગળ પર ઉતરે. માંદગીમાં મારી સ્વર્ગસ્થ પુત્રી તહેમીના કે મારા મિત્ર અંબાલાલ ઠાકર મારી પાસે બેસે તેમની પાસે લખાવી લઉં. "કલિકા", "દર્શનિકા" કે "ઋતુરાજ" જેવાં મોટાં કાવ્યો પણ એમ જ મનમાં રચાયાં છે, ને દિવસો ને મહિનાઓ સુધી કવિતાનું વાતાવરણ સતેજ રહે છે. કામમાંથી પરવારતાં રાતે કે સવારે એ બધું લખાય ને દોરો આગળ લંબાય. પ્રેરણા વગર કદી પણ કવિતા લખવા હું બેઠો નથી કે કોઇએ મંગાવી તેથી તે તુરત લખી આપી નથી. પ્રભુની મહેરથી વાણી પર એવો કાબૂ મૂળથી જ રહ્યો છે કે બધી રચના સાંગોપાંગ ઝરાની માફક ઊતરતી ને આગળ વહેતી જ રહે. ક્વચિત્ જ કોઇ શબ્દ મારાં કાવ્યોમાં મેં પાછળથી ફેરવ્યો હોય. આ બધી સિદ્ધિ કાંઇ પોતાની મેળે આવી ગઇ નથી. બહુ નાની વયથી મેં કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કીધો હતો અને આપણા સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથો ઉપરાંત અંગ્રેજી ભાષામાંનું વિવેચન સાહિત્ય મેં સારી પેઠે વાંચ્યું છે. દુનિયાની કેટલીક ભાષાઓના ઉત્તમ કાવ્યગ્રંથોના અભ્યાસથી કાવ્યરચનાકળાનું રહસ્ય મેં મેળવી લીધું છે. વાણીની સિદ્ધિ વગર કોઇ પણ કવિતા અમર બનતી નથી. ભાવ, ભાવના, કલ્પના, વિચાર, ચિંતન, એ બધાં કવિતાનાં આનુષંગિક અંગો છે; એ બધાં એકરસ બનીને વાણીના સિદ્ધ રૂપમાં સહજ ઊતરે અને વાંચતાં-સુણતાં સામાનું હૃદય વીંધાય—એ જ કવિતા.

* * * *

પ્રશ્ન: તમારા અત્યાર સુધીના કાવ્યસંગ્રહોમાં (પ્રગટ થયેલા) ક્યા કાવ્યસંગ્રહને તમે સર્વોત્તમ ગણો છો અને શા કારણે?

ઉત્તર: મેં તો કવિતાનાં અનેક ક્ષેત્રો ખેડ્યાં છે. જુદા જુદા વિષયના મારા કાવ્યસંગ્રહો તે દર્શાવે જ છે. પણ આજ સુધીના મારા પ્રગટ થયેલા ગ્રંથોમાં "દર્શનિકા" સર્વોત્તમ છે, એ તો ગુજરાતના ઘણા વિવેચકોએ અને વિદ્વાનોએ કહ્યું છે ને તે બરાબર છે. "દર્શનિકા" જેવો ગ્રંથ લખવાનો વિચાર મને મારી પચ્ચીશેક વર્ષની વયમાં આવ્યો હતો, પણ એ માટે જીવનના પૂરા અનુભવની તથા માનવજીવન અને પ્રભુની સૃષ્ટિના સંબંધો સમજવાની જરૂર હતી. અનેક ધર્મોનો અભ્યાસ; અદ્યતન વિજ્ઞાનની સાચી સમજ અને પ્રભુની મહેરથી મળેલા કેટલાક આધ્યાત્મિક અનુભવો—એ બધું ધીરે ધીરે જામતું ગયું અને હૃદયનાં ઊંડાણ ભરાતાં ગયાં. તેમાં મારી

વ્હાલી પુત્રી તહેમીનાના મરણથી એ ઊંડાણમાં તણખો પડયો. "દર્શનિકા", બહુ મોટું કાવ્ય થશે એમ તો મેં પ્રથમ ધારેલું જ નહિ. બહુ તો ૩૦૦–૪૦૦ પંક્તિ થશે એમ હું પ્રથમ માનતો. પણ પછી તો એ આખું વસ્તુ દૃષ્ટિ આગળ ઊઘડી ગયું, ને જીવનના મર્મ ઉકેલતું આ કાવ્ય નવ ખંડમાં લખાયું ને સાડા ત્રણ માસમાં પૂરૂં થયું. આપણા ઘણા વિવેચકોએ એને પોતપોતાના દૃષ્ટિબિંદુથી ઉકેલવાના પ્રયત્ન કીધા છે, પણ એમાંની આધ્યાત્મિકતાનો હજી કોઇએ સ્પર્શ પણ કીધો નથી. બહુ મોટા ફલક પર એ ચીતરેયેલું છે. માનવજીવન પર ચોમેરથી પ્રકાશ ફેંકતું આવું વિસ્તૃત કાવ્ય–ચિંતનકાવ્ય મેં બીજી કોઇ ભાષામાં વાંચ્યું નથી. એમાં મારાં બધાં વાંચનનો–બધા અનુભવોનો નિચોડ છે. મોંઘું હોવા છતાં ગુજરાતીમાં એનો સારો ઉપાડ થયેલો ગણાય. અનેક ગુજરાતી વિદ્વાનો ને કાવ્યરસિકોએ મને કહ્યું છે કે તેમણે આ કાવ્ય ત્રણ, ચાર કે દસ વેળા વાંચ્યું છે ને હજી વાંચ્યા જ કરે છે. એની બીજી આવૃત્તિ હમણાં છપાય છે.

* * * *

પ્રશ્ન: તમારા અપ્રગટ રહેલા ગ્રંથોમાં કયો ગ્રંથ તમને સર્વોત્તમ જણાય છે અને શા કારણે?

ઉત્તર: મારાં અપ્રગટ પુસ્તકો તો હજી બાર–તેર છે. તેમાં બે સંગ્રહો–મારાં વ્યાખ્યાનો અને લેખોના–ગદ્યમાં છે. તે ઉપરાંત મુંબઇ યુનિવર્સિટી તરફથી મેં આપેલાં પાંચ વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ યુનિવર્સિટી આ સાલની આખર સુધીમાં પ્રગટ કરશે. બે સંગ્રહ મારી અંગ્રેજી કવિતાઓના છે; અને બાકીનાં પુસ્તકો ગુજરાતી કવિતાનાં છે. એ સૌમાં મારો સૌથી મોટો ને સર્વોત્તમ ગ્રંથ "ઋતુરાજ મહાનાટક"નો થશે. એ આખું નાટક મેં નવા યોજેલા અખંડ પદ્યમાં (એટલે બ્લેંક વર્સમાં) લખેલું છે ને એમાં દસ હજારથી ઉપર કાવ્યપંક્તિઓ આવશે. 'દર્શનિકા" મારૂં ઉત્તમ ચિન્તનકાવ્ય છે, તો આ "ઋતુરાજ" મારૂં ઉત્તમ સર્જનકાવ્ય છે. એ મોટા પાંચ અંકોવાળું નાટક છે, અને એમાં માનસશાસ્ત્ર અને આધ્યાત્મિકશાસ્ત્રનું દર્શન છે. માનવનું પતન અને તેનો ઉદ્ધાર–એ જૂના પ્રશ્નને કેવળ નવીન સર્જનમાં ઉકેલ્યો છે. મારી પચ્ચીસ વર્ષની વયમાં આ નાટકનો વિચાર મને આવેલો અને મેં બે ત્રણ દૃશ્ય લખેલાં તે સ્વ૦ રણજીતરામ વાવાભાઇએ વાંચેલાં, ને વાંચી પોતે વિસ્મય પામેલા. પણ પછી એ બધું એમ જ પડેલું, તે છેક સને ૧૯૩૬ માં મારી મરણતોલ માંદગીમાં પાછું ઉદ્ભભવ્યું, ને એની સમગ્ર કલ્પના ને પ્રેરણા મળી ગઇ. ચાર અંક અત્યાર સુધી લખાયા છે. પાંચમો લખાશે ત્યારે પૂરૂં થશે

* * * *

પ્રશ્ન: કાવ્ય સિવાય ગદ્ય લખવામાં કયો વિષય તમને પ્રિય છે?

ઉત્તર: મારૂં મુખ્ય કાર્ય તો ગુજરાતી કવિતાનાં અનેક ક્ષેત્રો, બની શકતાં, ખેડવાનું જ મેં જીવનભર કર્યું છે. કવિતાને તથા સાહિત્યને લગતાં પ્રાસંગિક વ્યાખ્યાનો

માટે કે ચર્ચા માટે જ મેં ગદ્ય લેખો લખેલા છે, કે કવિતાનાં પુસ્તકોની લાંબી પ્રસ્તાવનાઓ લખી છે. મારા અન્ય વ્યવસાયોને અંગે મને અવકાશ જ એટલો થોડો મળતો કે કવિતાનાં આટલાં પુસ્તકો હું લખી શકયો છું એ જ પ્રભુની મહેર છે.

* * * *

પ્રશ્ન : પરભાષાના કવિઓમાં તમારો સૌથી પ્રિય કવિ કયો છે?

ઉત્તર : પરભાષાના અનેક કવિઓ મને પ્રિય છે, કેમ કે એ સૌ કોઈ ને કોઈ ક્ષેત્રમાં સર્વોત્તમ હોય છે. મેં તો એ સર્વ ઉત્તમ કવિઓના ગ્રંથોનો પ્રેમથી અભ્યાસ કરેલો છે, તેમની જુદી જુદી કલારીતિઓની ખૂબીઓ પિછાની છે ને મારી કવિતામાં ઊતારવા પ્રયત્ન કીધા છે. તેમની કવિતામાંથી મને સારૂં લાગ્યું તે મારાં કાવ્યોમાં વિના સંકોચે મેં ઊતાર્યું છે. દુનિયાના બધા મોટા કવિઓ પોતાના પૂર્વજોના તેમ જ સમકાલીનોના ઋણી હોય છે. તમામ સાહિત્ય–ગમે તેવું કહેવાતું મૌલિક પણ–દીવામાંથી દીવા પ્રગટે તેવું રચાયેલું હોય છે. કોઈ પણ કવિ બધી બાજુએથી પૂર્ણ નથી હોતો. પૂર્ણ કવિ ને સર્જક તો માત્ર પરમાત્મા પ્રભુ જ છે. મને તો પ્રત્યેક મોટા કવિમાં કવિતાનું કોઈ ને કોઈ અંગ વિશેષ ખીલેલું લાગે છે. એટલે કોઈ એક જ કવિ મને સૌથી વિશેષ પ્રિય નથી.

* * * *

પ્રશ્ન : બંગાળી, હિંદી અને મરાઠી-સાહિત્યની કવિતાઓ વિશે આપનો શો મત છે?

ઉત્તર : હિંદી ભાષા પર તો મારો કાબૂ સારો હોવાથી મેં એ ભાષામાંની જૂની નવી કવિતા ઠીક ઠીક વાંચી છે. હિંદીથી આપણી ગુજરાતી કવિતા–આપણા અદ્યતન શ્રેષ્ઠ કવિઓની કવિતા જોતાં–જરૂર ચઢીયાતી છે. બંગાળી ને મરાઠી ભાષાની કવિતાઓ મેં બહુ વાંચી નથી-સમય ને પ્રસંગ મળ્યો જ નથી–એટલે એ માટે હું કાંઈ કહી શકું નહિ. બંગાળી કવિતા જેટલી મેં વાંચી છે–શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની સુદ્ધાં–તે જોતાં આપણી કવિતા એની હારમાં ઊભી રહે એવી છે. મરાઠીની કવિતા મને આપણી કવિતા જેટલી સારી લાગતી નથી. દેશભક્તિની કવિતાઓમાં તો આપણી ગુજરાતી કવિતા હિંદની બધી ભાષાઓની કવિતાથી ચઢે એવી છે. પાશ્ચાત્ય કવિતાની અસર હિંદની બધી ભાષાઓની કવિતા પર પડી છે ને બધે નવીન પ્રયોગો થયા જ કરે છે. પણ એ વિષયમાં આપણી કવિતાએ વિશેષ પ્રગતિ કીધી છે, એમ મને લાગે છે.

* * * *

પ્રશ્ન : આપ જ્યોતિષ જાણો છો એ શું ખરી વાત? શોખ તરીકે?

ઉત્તર : જ્યોતિષશાસ્ત્રનો મેં ઠીક ઠીક અભ્યાસ કીધેલો છે–સામુદ્રિક શાસ્ત્રની સાથે. મદ્રાસમાં, ઊટીમાં તેમ જ અહીં મુંબઈમાં મેં હજારો માણસોની જન્મકુંડળીઓ

જોઇ છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં તાડપત્ર પર લખાયલા જ્યોતિષના કેટલાક જૂના "નાડીગ્રંથો" છે, તેમાંથી પણ હું ઘણું શીખ્યો છું. મેં પોતે એ વિષયમાં ઘણી નવીન શોધ કીધેલી છે. એ વિષય ને એ વાત એવાં વિશાળ છે કે અહીં તે પર વધુ લખાય તેમ નથી. છેલ્લાં ૩૦ વર્ષમાં કીધેલી મારી ઘણીખરી આગાહીઓ ખરી પડી છે. હમણાં પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં પણ એ કામ હું મુંબઇમાં કરૂં છું ને સેંકડો જણ પૂરતો સંતોષ લઇને જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા પરોવીને ગયાં છે.

* * * *

પ્રશ્ન : આપની ખાસ ટેવો ને અમુક ચીજો માટે આપને ખાસ વલણ હોય તો તે જણાવશો ?

ઉત્તર : મને કોઇ પણ ખાસ ટેવ નથી. કોઇ પણ જાતનો માદક પદાર્થ—પાન સોપારી સુદ્ધાં—હું લેતો નથી. નિયમિત ભોજન—સ્વચ્છ અને સાદું—સિવાય વચમાં હું કશું ખાતો નથી. પચાસ વર્ષની ઉંમર સુધી હું રોજ કસરત કરતો અને સાધારણ માણસ કરતાં મારા અંગમાં કુદરતી બળ વધારે રહેતું ક્રિકેટનો પણ હું ઠીકઠીક રસિયો હતો. મારો "સાયેટિકા" વધ્યા પછી ડૉક્ટરની સલાહથી એ બધું મારે છોડવું પડ્યું. ચિત્રકલા, સંગીત વગેરેનો ઘણો શોખ હતો, તે બધું સમયને અભાવે માત્ર કવિતામાં સમાવી દેવું પડ્યું. કવિતા ઉપરાંત ફિલસૂફી, ધર્મશાસ્ત્રો, માનવવંશશાસ્ત્ર, જ્યોતિર્વિદ્યા, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, કંઇક વૈદકશાસ્ત્ર, સામાન્ય વિજ્ઞાન, એ સર્વ વિષયોનો મેં અભ્યાસ કીધો છે. મારી કવિતામાં એ સર્વનો નિચોડ મેં સમાવેલો છે.

* * * *

પ્રશ્ન : આપનો પ્રિય વિનોદ(Recreation) કયો ?

ઉત્તર : જુવાનીમાં કસરત અને ક્રિકેટ હતાં. ત્યાર પછી તો વાંચન અને જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં નવું નવું સંશોધન, એ જ વિનોદ છે.

ઉપરની પ્રશ્નોત્તરીથી કવિતા તથા સાહિત્ય વિશેના કવિશ્રી ખબરદારના વિચારો તેમ જ એમનું સમગ્ર માનસ તથા એમની કેટલીક ટેવો સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય ચમનના બાગબાન સાથે

બે મુલાકાત

ડૉ. રતન રૂસ્તમજી માર્શલ

વર્ષો પરની વાત છે.

લાંબે સમયે સૂરતથી મુંબઈ જવાનું થયું હતું. લાંબે ગાળે મુંબઈ જઈએ એટલે સગાં–સંબંધીઓને મળવાનું મન તો થાય જ. આપણને એમને મળવાનું ઘણું મન હોય છતાં કોઈ કારણે–રોકાણે ન મળી શકીએ ને એ જાણે કે આપણે મુંબઈ આવી ગયા, કેટલાકને મળ્યા ને એમને ન મળ્યા તો એમને ગુસ્સો આવે. એમને આમ ગુસ્સો આવે એ ય સમજી શકાય એમ છે. એમના આવા ગુસ્સામાં આપણે માટેનો એક પ્રકારનો પ્રેમ જ છતો થાય છે.

મુંબઈ જતાં માસીને મળવા એક સવારે દાદર પારસી કૉલોનિમાં ગયો. માસી થોડા જ સમયથી ત્યાં રહેવા ગયેલાં એટલે એમનું નિવાસસ્થાન શોધવાનું હતું અને આમે મને દાદર પારસી કૉલોનિનો ઝાઝો ખ્યાલ નહિ. કોઈને પૂછ્યું 'જાલાં મેન્સન' ક્યાં આવ્યું?"

જવાબ મળ્યો, "જાલાં મેન્સન? પેલાં બહેન તારાપોરનું ખૂન થયેલું તે મકાન? ઓહો, એ તો તમને અહીં કોઈ પણ બતાવશે" ને એમ કહી એમણે મને એ મકાન ક્યાં આવ્યું, તે કેમ શોધવું વગેરે વિષે સૂચનો આપ્યાં.

ને મેં "જાલાં મેન્સન" ઝટ શોધી કાઢ્યું. માસી બીજે માળે રહેતાં હતાં. દાદર ચઢતાં પાટિયાં વાંચવાની મને ટેવ. માસી બીજે માળે રહેતાં એ સ્પષ્ટ જાણવા છતાં પહેલે માળે બારણાં આગળ જઈ મેં નામનું પાટીયું વાંચ્યું. શબ્દો હતાઃ A. F. Khabardar. હું બીજા માળનાં પગથિયાં ચઢતો થંભી ગયો, આ ખબરદાર કવિ ખબરદાર તો નહિ? નામ બરોબર એમનું જ છે. ને છાપામાં વાંચેલું યાદ આવ્યું કે કવિશ્રી મુંબઈ આવીને વસ્યા છે. ત્યારે આ તો નક્કી જ ગુણવંતી ગુજરાતના ગાયક રાષ્ટ્રશાયર ખબરદાર.

"મને થયું એમને મળું; પણ અગાઉ કોઇ વેળા મળેલો નહિ. એ ગુજરાતના લાડીલા કવિને હું સાહિત્યક્ષેત્રે હજી પા પા પગલી માંડનારો એ કેવો આવકાર આપશે? વળી એમની તબિયત બરોબર રહેતી નથી. આર્થિક મુશ્કેલીઓ પણ ભારે છે, એમનું મન મુઝાયેલું ને દિલ દુઃખાયેલું છે વગેરે સાંભળ્યું હતું, તો કવિને મળવું કે કેમ એ માટે ગૂંચવાડો થયો. બીજે માળે લઇ જતા દાદરના પહેલા પગથિયે ઊભો હું વિમાસણ કરી રહ્યો હતો, મન મક્કમ કર્યું કે કવિને મળી જ લેવું. મુંબઇ ફરી ક્યારે આવવાનું થાય અને આવવાનું થાય તોય એમના દર્શનનો લાભ ત્યારે મળે કે નય મળે. તો હમણાં જ પ્રયત્ન કરી જોવો શો ખોટો!

ને મેં બારણા પરની ઘંટડી દબાવી. સહેજવારે બારણું ખુલ્યું. પુખ્ત વયનાં બહેને મારે કોનું કામ હતું તેની પૂછપરછ કરી, મારું નામ પૂછ્યું અને મને અંદર લઇ જઇ બેસાડ્યો. હું જ્યાં બેઠો હતો ત્યાં વિરાટ કાયાની એક વ્યક્તિ ધીમે ધીમે આવી. ઊંચું કદ, ભવ્ય લલાટ, મોટી મૂંછો, હસતા હોઠ. છાપામાં છબી જોયેલી એટલે હું ઓળખી ગયો કે કવિશ્રી અરદેશર આ જ. પહાડી બદન હતું પણ નબળી તબિયતને લઇ એ મુશ્કેલીથી ચાલતા હતા. મેં એમને વંદન કર્યાં.

અમે બેઠા. વાતોએ વળગ્યા. ઘણી ઘણી વાતો કરી-મુખ્યત્વે ગુજરાતી સાહિત્યને સ્પર્શતી. ગુર્જર સાહિત્યના વિકાસમાં મનપર લે તો પારસીઓ શું શું કરી શકે એ વિષે એમણે ઘણું ઘણું કહ્યું અને એ દિશામાં આગેકદમ ઉપાડવા મને પ્રેરણા અને આશિષ આપ્યાં. "નર્મદ સાહિત્ય સભા, સુરત" જેવી અગત્યની સાહિત્યસંસ્થાનું મંત્રીપદ મને મળ્યું તે માટે એમણે હર્ષ દર્શાવ્યો અને એ સભાના પ્રમુખ પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી વિષે પોતાનો આદર વ્યક્ત કરતાં એમણે કહેલું કે કેટલાક વિવેચકો વિવેચકધર્મ ભૂલીને ટીકાકારને બદલે ટીકાખોર બને છે, પણ વિવેચનના ક્ષેત્રે વિષ્ણુપ્રસાદ પોતાનું કાર્ય આદર્શ વિવેચકને છાજે એ રીતે બજાવે છે.

હું માસીને ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે મેં ધારેલા સમય કરતાં હું સવા કલાક મોડો પડયો હતો. ને તે પછી જ અંધેરી ખાતે મળેલા ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના સિંહાસનેથી કવિ ખબરદારે આપેલા વ્યાખ્યાનમાં ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરવા પ્રામાણિક પ્રયત્નો કરનાર થોડાક પારસી લેખકોમાં મારા નામનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

[૨]

ઉપરના પ્રસંગને ઠીક ઠીક સમય પસાર થઇ ગયો. દરમિયાન કવિશ્રી સાથે થોડોક પત્રવહેવાર થયેલો. મારી બે કૃતિઓ માટે એમણે પ્રશંસાના બે બોલ લખી મોકલ્યા હતા અને એમનાં બે પુસ્તક પણ ભેટ મોકલ્યાં હતાં.

મુંબઇ જતાં હું ફરીવાર એમને મળવા ગયો. મને એમના ઓરડામાં લઇ ગયા. ત્યારે એ વધુ બિમાર હતા. એ ચાલી શકે એમ નહોતું. એ પલંગ પર સૂતા હતા. એમની વિરાટ કાયાથી પલંગ ભરાઇ ગયો હતો.

સામાન્ય વાતચીત પછી કવિએ બાજુમાં પડેલું મોટું હસ્તલિખિત પુસ્તક ઉપાડયું ને મારા હાથમાં મુકતાં કહ્યું: હાલમાં એની પાછળ પડયો છું. તબિયત યારી આપે તો એ પહેલું પૂરું કરવું છે.

મેં એ પુસ્તકનાં પાનાં ફેરવ્યાં. શું સુંદર અક્ષર? સારા અક્ષરને 'મોતીના દાણા'નું બિરુદ અપાય છે પણ આ બિરુદ કવિના અક્ષર માટે ઝાંખું લાગે છે. કવિનો કાગળ આવે ત્યારે ય એમના અક્ષર જોઇ રહીએ અને કાગળ નકામો થતાં તે કાઢી નાંખવાનું મન ન થાય. એમનાં લખાણુ – કવિતા છાપવાનું છાપખાનાઓના જે કામદારોને ફાળે આવ્યું હશે તેમણે એમને જરૂર આશીર્વાદ આપ્યા હશે, મૂગો આભાર માન્યો હશે અને એવા અક્ષરે લખનારા ઘણા લેખકો હોય તો કેવું સારું એમ અવશ્ય ઇચ્છયું હશે.

મારા હાથમાં મુકાયો હતો એ હતો કવિશ્રીનો તૈયાર થઇ રહેલો ગાથા ગ્રંથ.

એ ગ્રંથ સૂતાં સૂતાં એમણે પોતાની છાતી પર ટેકવ્યો, એનાં પાનાં ફેરવ્યાં અને મને સમજાવવા માંડયું. મારા જીવનનો એ એક અતિ સુખી કલાક હતો. કેટલા પ્રેમથી, કેટલી લાગણીથી કવિ મને એમનું લખાણ સમજાવી રહ્યા હતા! હું ત્યારે બધું સમજી શકયો નહોતો. હું ધર્માભ્યાસી નહિ, ગાથાનો ખાસ જાણકાર નહિ, એટલે બધું તો કયાંથી સમજી શકું? છતાં એ દિને મેં ઘણું નવું નવું જાણ્યું. એ દિને મેં કવિને વધારે સારી રીતે ઓળખ્યા.

કવિશ્રી એમના લખાણમાંથી મોટે અવાજે વાંચતા હતા, ગાતા હતા અને મને સમજ પડે એ માટે વચમાં સમજણ રૂપે વિવેચન પણ કરતા હતા. આ સઘળો સમય કવિ પલંગ પર સૂતા સૂતા આ પ્રવૃત્તિ કરતા હતા. એકાદ કલાક થતાં મને લાગ્યું કે કવિ મારે લીધે બહુ શ્રમ લઇ રહ્યા છે. આવી નબળી તબિયતે એમણે વિશેષ શ્રમ લેવો સારો નહિ એટલે હવે અટકવા મેં એમને અરજ કરી. ફરી મળીશું ત્યારે આ વિષયમાં વધુ વાતો કરીશું એમ જણાવ્યું અને ગાથા ગ્રંથ પ્રગટ થાય એ પૂર્વે એનો રસાસ્વાદ મને ચખાડવા માટે મેં એમનો અંતરથી આભાર માન્યો.

તે દિને "જાલ્લ મેન્સન"ના દાદરના પગથિયાં ઉતરતાં અને આગળ માર્ગ કાપતાં મને થયું: શું જીવ છે? આ વયે અને તબિયતે અવસ્તાનું અધ્યયન કર્યું. ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો, એ અભ્યાસને આધારે બીજા ધર્મો સાથે જરથુસ્ત્રના ધર્મના સરખા આવતા ભાગો તારવ્યા, આ ક્ષેત્રે સંશોધન કર્યું અને ગુર્જર સાહિત્યને આવો ગ્રંથ આપ્યો? એમનાં કેટલાંક વિધાનો ચર્ચાસ્પદ બનશે, એમની કેટલીક વિચારસરણી સાથે જરથોસ્તી ધર્મના બીજા કેટલાક અભ્યાસીઓ કદાચ એકમત ન થશે, પણ એ છતાં સૌ કોઇ એમની અભ્યાસવૃત્તિને ધન્યવાદ આપશે. અને આ ક્ષેત્રમાં વિશેષ સંશોધન કરવા સત્ય શોધકોને પ્રેરણા પણ પાશે.

[૩]

કવિશ્રીની કાવ્યકૃતિઓનું મૂલ્યાંકન કરવાનો મને કોઈ અધિકાર નથી.

કવિશ્રી સાથની ઉપરની બે મુલાકાતો એ મારું મોંઘું સંભારણું છે.

કેટલાક સમય ઉપર દક્ષિણ ભારતનાં કેટલાંક સૌંદર્યધામો જોવા ગયો, ત્યાં અલ્પ સંખ્યામાં વસતા જરથોસ્તીઓને જોયા, તેમને મળતા – ભેટતા અનુભવ્યા. અને મને કવિની લીટી યાદ આવી.

જ્યાં જ્યાં એક જરથોસ્તી ખરો વસે
ત્યાં ત્યાં ઇરાનશાહ સદાય.

જેણે ઘણાં ઘણાં વર્ષો સુધી ગુજરાતથી દૂર વસ્યા છતાં ગુજરાતી સાહિત્યની એકધારી સંગીન સેવા કરી, આર્થિક મુશ્કેલીઓ અને નબળી તબિયત છતાં જેની કલમ માર્ગ કાપતી થંભી નહિ, હૃદયને ખૂબ પ્રિય એવાં સ્વજનના પહેલી વિદાયના અતિ કરુણ પ્રસંગમાંથી પ્રેરણા મેળવી જેણે ગુજરાતી કાવ્યક્ષેત્રને, કદાચ પોતાનું સર્વશ્રેષ્ઠ, સર્જન આપ્યું, જીવનની નમતી સાંજે પલંગમાં પડ્યા પડ્યા જેણે ધર્મનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો અને તેના મહત્ત્વના ભાગને ગુજરાતી કવિતાના રૂપમાં ગૂંથ્યો, જેણે તેની અગાઉ કોઈ પારસીએ ન આપ્યો હોય એટલો સમૃદ્ધ ફાળો ગુજરાતી ક્ષેત્રે અર્પ્યો, જેના મસ્તક ઉપર ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખનો મુગટ મુકાતાં જે આવો પહેલો પારસી પ્રમુખ બન્યો, જે ધર્મે ને રહેણીકરણીએ પારસી જરથોસ્તી હોવા છતાં અંતરે જે આદર્શ ગુજરાતી રહ્યો, ગુણવંતી ગુજરાતનો ગાયક બન્યો, ગુજરાતી સાહિત્યના ચમનનો નિષ્ઠાવાન બાગબાન બન્યો, એનાં જીવન અને કાર્યને હું સહૃદય સો સો સલામ કરું છું!

સદ્‌ગત કવિ અરદેશર ફરામજી ખબરદારનો અષો જરથુષ્ટ્રની ગાથાઓ પરનો નવો પ્રકાશ

શ્રી સોહરાબ હીરજીભાઈ બાટલીવાળા

સદ્‌ગત કવિ અરદેશર ફરામજી ખબરદાર સાથે મને એક વાર ગુજરાતી ભાષાના અક્ષરો વિષે વાતચીત થતાં મેં એ સાક્ષરનો અભિપ્રાય માગ્યો કે આપણે ગુજરાતીમાં ઇ, ઈ, ઉ, ઊ અક્ષરોને બદલે જો અિ, અી, અુ, અૂ એવો પ્રયોગ કરીએ તો એ યોગ્ય ગણી શકાય કે કેમ, તો એમણે કહ્યું કે હિંદી અને મરાઠીમાં એવા પ્રયોગો થાય છે, પરંતુ ગુજરાતીમાં એવો પ્રયોગ થયો હોય તો એ વિષે ચોકસ માહિતી મળતી નથી. છતાં, મારે પણ એવું અવનવું કરવું છે કે કેમ એવું કુતૂહળતાથી પૂછ્યું. જો કે એમની સમક્ષ હું ચૂપ જ રહ્યો અને એ વાત ત્યાં જ અટકી, પણ હવે જ્યારે કવિ ખબરદાર વિષે એક લેખ લખી આપવા માટે મારા વિદ્વાન મિત્ર શ્રીમાન હર્ષદરાયે મને વિનંતિ કરી ત્યારે મને વિચાર આવ્યો કે મારે ગુજરાતીમાં પહેલ કરી આ લેખમાં ઇ, ઈ, ઉ, ઊ અક્ષરોને ઠેકાણે અિ, અી, અુ, અૂ નો પ્રયોગ આરંભવો. છતાં અત્યાર પહેલાં જો ગુજરાતી પ્રકાશનોમાં એવો પ્રયોગ થયો હોય તો એ માટે ખુશીથી હું એના પ્રકાશકોને ધન્યવાદ આપી એવા લેખકોને આ પહેલ કરવાનું માન આપું છું. આટલો ખુલાસો ટૂંકમાં રજૂ કરી આ લેખનો મૂળ વિષય હવે હું હાથ ધરીશ.

અીરાન અુપરના અસલ અીરાનવેજના આર્યજનોના અુતારાઓએ એ અૈયામ અગાઅુના અેશિયાના આ એક અનોખા અુપખંડની આબાદીઓમાં આરાધવાતા અનૂ, અિલ, અદ્દ અિત્યાદિ અશ્લીલ અીશોના અનુયાયીઓમાં અુચ્ચારાતી અનાર્ય અને અશિષ્ટ અપભ્રંશ અન્ઝાનીના અધિકારનો અને અીષ્મરૂપી અનેક અસુરોના અમાનુષી, અુગ્ર અને અધમ અનિષ્ટોનો અંત આણ્યો. એ અુપરાંત એની આસપાસના અીલામ અને અશુર અનરાકના અન્ય અિલાકાઓના આદિવાસીઓએ એ અંતરે અીશાનેથી આવી અુતરેલા અવનવા આર્યજનોની અનુપમ અને અલૌકિક અવેસ્તા અપનાવી એના અધ્યાયોમાં અુદ્દેશાએલા અકળ અીશ્વર અહુરમજ્દ, એના અમર અમેશાસ્પંદો અને અધિષ્ઠિત અીજદોની અિજ્યા અત્યંત અને અખંડ આનંદે આદરી. અીરાનના આર્યધર્મનો અૂજળો આદિત્ય અહીંથી અૂગ્યો આ આર્યજનોની અપૂર્વ અમૃતમય આદિ ગાથાઓ,

એની અસલી અિબારત અને અુચ્ચારણુ, એનું અચૂક અુકેલણુ, અનિવાર્ય અર્થ, એમાંની આજ્ઞાઓ, અુપાસનાઓ, અલંકારો, આશયો, અનુમાનો અને એ અુપર અજવાળું આણુતા અનેક આધારભૂત અગ્ર ગ્રંથો, અનુવાદો, અુપદેશો, અિતિહાસો અને આડકથાઓમાં અૂજવાએલી એની અખૂટ અુત્તમતાનો આબેહૂબ અભ્યાસ આખરે અરદેશર એવા એક અગ્રગણ્ય અધ્યાત્મજ્ઞાનીએ અંતર્ચક્ષુએ આલક્ષી એની એક અુચ્ચતમ અૂર્મિગીતા અને એ આદિ ગાથાઓમાં ઓળખાવેલા આદર્શોની આકર્ષક આ કૃતિઓ એમણે અપાર અભિલાષાએ અભ્યાસીઓની અક્કલહોશિયારીમાં, આચાર્યોના આચારવિચારોમાં અને આમવર્ગોના અંગોઅંગમાં અૂંડી અૂતારી. અભિજ્ઞ અને અલ્પજ્ઞ અનુભવે એમના આત્મિક અભિપ્રાયોને એકસરખા આવકારતા, એટલે અહીં એમના અમુક અગત્યના અવલંબિત અને અગાધ અવલોકનોનો અુલ્લેખ આપણે અત્યારે અૂલટ અને અુમંગથી આલેખીએ.

કવિ ખબરદાર ગગનવિહારી, તત્ત્વદર્શી, ભક્તિયોગી મહાત્મા હતા એટલું જ નહિ પરંતુ એક ઋષિ કે મુનિની જેમ દૈવી પ્રેરણાઓ મેળવતા અને સાથે વળી એ પીઢ સાહિત્યકાર, ખગોળશાસ્ત્રી, જ્યોતિષી, દ્રષ્ટા અને ભવિષ્યવેત્તા પણ હતા. એના એકાદ બે અુદાહરણો હું અત્રે ટાંકું છું.

ઈસ્વી સન ૧૯૩૧ માં કોઈપણ વ્યક્તિને એવો ખ્યાલ ન હતો કે માણુસ માત્ર ટુંક સમયમાં જ ચંદ્ર કે ગ્રહો અુપર પહોંચી જશે. આ એક અસંભવિત ઘટના ગણાતી અને તે વેળાના જીવંત મનુષ્યોના જીવનકાળમાં જ એવો બનાવ બનવાનું તો અશક્ય જ મનાતું હતું. સૂર્ય, ચંદ્ર કે ગ્રહોની સહેલગાહે નીકળવું, એવા અદ્દભુત પરાક્રમોના અહેવાલો તો આપણે દેવતાઓના સાહસકર્મોનાં વર્ણનોની કેટલીક પુરાણી કલ્પિત કહાણીઓમાં કે આધુનિક તરંગી નવલકથાઓમાં જ વાંચતા. છતાં કવિએ ત્રીસ વર્ષો પહેલાં ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે માનવી પૃથ્વી અુપરથી અૂડી ચંદ્રની પાટીને અડશે. આ રહી એમની એ પ્રેરણા પામેલી પંક્તિઓ :

દોડતા જગતની પાર આ દોડતો માનવી ભાવિમાં શું ન કરશે?
વાદળાં ફોડીને આજ જે અૂડતો તે ન શું ચંદ્ર પર જઈ અૂતરશે?

—દર્શનિકા, મુક્તક ૨૧૦.

અને એમને ભવિષ્યનું આ સૂચન થયા પછીની એક જ પેઢીમાં અને "દર્શનિકા"નું પ્રથમ પ્રકાશન થયું ત્યારે જે લોકોએ એ વાંચી હતી તેમાંના ઘણાઓની હયાતીમાં જ અત્યારે આ પૃથ્વી પરનો માનવી ચંદ્ર પર અૂડી જવાની ખરેખરી સતત તૈયારીઓ કરી રહ્યો છે એટલું જ નહિ પરંતુ પૃથ્વી અુપરથી અણુશક્તિ વડે એ જ માનવીએ અવકાશમાં ફેંકેલા ગોળાઓ ચંદ્રની પ્રદક્ષિણા કરી, એની માટીને અડી, હવે તો ઠેઠ શુક્રના ગ્રહ સુધી પહોંચી ગયા છે!

કવિએ પંડે પોતાના મિત્રો અને સ્નેહી કે સંબંધીઓ પર ૧૯૫૨-૧૯૫૩ માં લખેલા કેટલાક ખાનગી પત્રો એના માલિકોની મહેરબાનીથી વાંચી જવાનું મને સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું અને એ પત્રવહેવાર પરથી મને એમ જણાયું કે કવિ સને ૧૯૫૨ના જુલાઈની આસપાસ યમદૂતનું નિમંત્રણ એમને મળશે એવી ધારણા સતત સેવી રહ્યા હતા, પરંતુ એ માસમાં કવિ એવી પ્રેરણા પામ્યા કે જો કે મૂળમાં એમનો જીવનઅંત એ જ સમયે નિર્માણ થએલો હતો તો પણ દિવ્ય કૃપાએ એમને એક વર્ષનું વધુ જીવનદાન બક્ષવામાં આવતું હતું, કે જેથી એ જરથુષ્ટ્રની બાકીની ચાર ગાથાઓનો અનુવાદ કરી એ પરતું સંશોધન પણ પૂર્ણ કરી શકે. આ કાર્ય સંપૂર્ણ કરી પ્રેરણા મળ્યાંને પૂર્ણ એક વર્ષ વીત્યા પછી એ સ્વર્ગવાસી થયા. જે વ્યક્તિ વારંવાર અમુક સમયમાં કોઈ પણ પળે મૃત્યુ પામવાનો સંયોગ દેખાડે, તે પછી જ્યારે દિવ્ય પ્રેરણાએ હિંમતથી અને વળી બીજાઓ પર લખીને છડેચોક એમ જાહેર કરે કે એક વર્ષ વધુ ચોક્સ જીવી પોતાનું નિયોજાએલું કાર્ય સંપૂર્ણ કરી શકશે અને તે પછી જ એ અગાઉથી પોતે ભાખેલા સમયે જ જીવનનિવૃત્ત થાય તો એ ઘટના કવિની દૈવી યોગસાધનાની પ્રતીતિ આપે છે.

પારસીઓના પૂજ્ય પયગંબર અષો જરથુષ્ટ્રની ગાથાઓમાં અહુરમજ્દ અને અમેશાસ્પંદોનો ઉલ્લેખ થયો છે, તો એ સર્વે કોણ હશે તેની ઓળખની એમને જે રીતે દિવ્ય પ્રેરણા મળી, તે હું એમના જ શબ્દોમાં વર્ણવું છું:

"જરથોસ્તી ધર્મના પાયા ગ્રંથ 'ગાથા'માં એક અહુરા મજ્દાની સાથે બીજા છ દિવ્ય અધિષ્ઠાતાઓની ફિલસૂફી સ્થાપી છે તેનો ખુલાસો શો હશે? કોઈ અભ્યાસીઓ આ બીજા અધિષ્ઠાતાઓને યાને 'અમેશાસ્પંદો'ને અહુરા મજ્દાના ગુણો તરીકે ગણે છે, યા કોઈ તેમને તેના કિરણો તરીકે ગણે છે, અને ઘણાઓ તેમને ખરેખરી હસ્તી ધરાવતી જુદી જુદી મહાન દિવ્ય શક્તિઓ તરીકે ગણે છે ને માને છે, તેમાંનું ખરું શું હશે? આ બધા પ્રશ્નો મારા મનમાં ઉઠયા જ કરતા હતા, અને છતાં મારા મનની પ્રતીતિ પ્રમાણે તો માનવીજીવનની અને તમામ દુનિયાની વ્યવસ્થા તો જ્યોતિષ પ્રમાણે સૂર્યમંડળ, નક્ષત્રો વગેરે ચલાવતાં હતાં, એટલે એક બાજુએ જરથોસ્તી ધર્મના સ્થાપકની પ્રભુપ્રેરિત વાણીનો આદેશ અને બીજી બાજુએ જ્યોતિઃશાસ્ત્રના ઊંડા અભ્યાસ અને અનુભવથી તારવેલું સત્ય, એ બન્ને વચ્ચે ખરું શું હશે તેની ખોળમાં હું પડયો. સાથે સાથે હું પ્રભુની ઊંડી ભક્તિ કરીને તેની યાચના કરતો ગયો કે આ ભેદનો કંઈક ખુલાસો મને મળે એવો પ્રકાશ મને તે સાહેબ આપે. આખરે એ પ્રકાશ મને મળ્યો અને મને મારા ધ્યાનમાંથી ઉત્તર મળ્યો કે 'ગાથા'માંના અહુરા મજ્દા અને છ અમેશાસ્પંદો એ જ સૂર્યમંડળ છે અને એ જ મહાજ્ઞાન અષો જરથુષ્ટ્ર સાહેબે 'ગાથા'માં અચૂક રીતે ગૂંથી લીધેલું છે!"

ઉપલી વિગતો અને આ પ્રકાશ એમને તા. ૩૦ મી જુલાઈ ૧૯૪૧ ની સાંજે સાતેક વાગે એ જ વિષયના ધ્યાનમાં એ હતા ત્યારે એમને મળ્યો હતો, એમ કવિ

પોતાના ૧૯૪૯માં પ્રગટ કરેલા ગાથાગ્રંથનાં પૃષ્ઠો ૬૭૨ અને ૬૭૩ અુપર જણાવી ગયા છે, પણ એમાં અતિ ગર્ભિત મર્મ તો એ હતો કે જે ઘડીએ એમને આ પ્રેરણા મળી તે જ ઘડીની બરાબર બાર વર્ષો પછી તે જ મહિને, તે જ દિવસે, તે જ સાંજે અને સૂર્યાસ્તની તુરત જ પછીના તે જ કલાકે એમના જીવનનો સૂર્ય પણ અસ્ત પામ્યો!

કવિએ આ રહસ્ય જ્યારે પ્રગટ કર્યું ત્યારે પહેલે તો એ વિષે પારસી ધર્મઅભ્યાસીઓમાં ચર્ચા જાગી અુઠી, પણ એનો ખુલાસો અવેસ્તાના અન્ય લખાણોમાંથી જ મળી રહ્યો કે "સર્વે અમેશાસ્પંદો સૂર્ય સાથે સંબંધ ધરાવનારા એના સાથીઓ છે." હવે સૂર્ય સાથે સંબંધ ધરાવનારા એના સાથીઓ એ માત્ર ગ્રહો જ હોઅી શકે. (જુઓ ખબરદારનો ગાથાગ્રંથ પૃ. ૬૮૬). વળી પાછળથી મારા (એટલે આ લેખ લખનારના) વાંચવામાં એમ પણ આવ્યું કે ઓલ્ડેન્બર્ગ એ નામના એક વિદ્વાને જર્મન ભાષામાં "વેદોનો ધર્મ" એ શીર્ષકે એક પુસ્તક ઓગણીસમી સદીમાં (?) સન ૧૮૯૪માં પ્રગટ કર્યું હતું, અને એ જર્મન પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૧૮૫ અુપર વેદોમાં દર્શાવેલા છ આદિત્યો અને ગાથાઓમાં અુલ્લેખાએલા છ અમેશાસ્પંદોની સરખામણી કરતાં ત્યાં ઓલ્ડેન્બર્ગે એવું જણાવ્યું છે કે અમેશાસ્પંદો જે અહુરમજદની આસપાસે રહેલા છે, તે આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે સૂર્ય અને એની પ્રદક્ષિણા કરી રહેલા ગ્રહો હોવા જોઅિએ. ઓલ્ડેન્બર્ગનું અમેશાસ્પંદો માટેનું આ અનુમાન એક તો વેદો સંબંધી એક જર્મન પુસ્તકમાં જણાવાએલું અને બીજું તો એ અર્ધી સદી અગાઅુનું પ્રગટ થએલું એટલે આ ચાલુ સમયના ઘણા પારસી અભ્યાસીઓ ભેગા ખબરદારને પણ એની ખબર ન હતી છતાં, એ અનુમાન અુપર પોતે સ્વતંત્રપણે દોરવાઅી ખાસ પારસી અભ્યાસીઓ વચ્ચે આ વિચારનો પ્રચાર કરવાનું માન તો સદ્ગત કવિ સાક્ષરને જ ઘટે છે.

હવે સદ્ગત ખબરદારે અષો જરથુષ્ટ્રની ગાથાઓ સંબંધી ભૌતિક બુદ્ધિપ્રયોગે કે દિવ્ય પ્રેરણા દ્વારા જે સંશોધન કર્યું છે તેમાંની કેટલીક મુખ્ય બાબતો એક પછી એક નીચે પ્રમાણે ટુંકમાં હું નોંધું છું :—

૧. ગાથાઓના છંદોમાં સ્વરભારની રચના છે કે, અને જો તે હોય તો એ છંદો કયા પ્રકારના સ્વરભારમાં રચાયા છે, તેની ખબરદાર પહેલાં અમેરિકા, યુરોપ કે એશિયાના અભ્યાસીઓને કોઅી રીતની ખબર ન હતી. તેઓ માત્ર એટલું જ જાણતા હતા કે જુદી જુદી ગાથાઓની પંક્તિઓમાં અમુક સંખ્યાની શ્રુતિઓ હતી અને દરેક પંક્તિની અમુક શ્રુતિઓ પછી યતિઓ આવતી હતી, પણ એ શ્રુતિઓના સ્વરભાર કે એના પ્રકાર વિષે એટલે કે એના અુચ્ચારણમાં જાતિસ્વરભાર કે વૃત્તસ્વરભાર હતા તેનું અવેસ્તા ભાષાના મોટા મોટા કોવિદો, અુપાધ્યાયો કે નિષ્ણાતોને કશુંએ ભાન ન હતું. કવિએ સિદ્ધ કર્યું છે કે ગાથાઓના છંદો જાતિસ્વરભારના છે, અને એ અનુદાત્ત, અુદાત્ત અને સ્વરિત એવા ત્રણ સૂરો ધરાવે છે (પૃષ્ઠ ૫૮૯-૬૪૪).

૨. વૈદિક સ્વરભારોનું સાચું ઉચ્ચારણ એમણે જરથુષ્ટ્રની ગાથાઓ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી પ્રાગ્વૈદિક કાળમાં જ્યારે શબ્દોની સંધિ ન હતી ત્યારે ઋગ્વેદના શ્લોકોનો ઉચ્ચાર એના છંદોના જાતિસ્વરભારોને અનુસરી કેમ કરવામાં આવતા હશે, તેનો નિર્દેશ કર્યો છે અને ઋગ્વેદનો પહેલો જ શ્લોક એ પ્રમાણે સંધિઓ છૂટી પાડી તેના મૂળ પ્રાગ્વૈદિક રૂપમાં એક ઉદાહરણની જેમ ટાંકી દેખાડયો છે (પૃષ્ઠ ૬૪૨), સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓ માટે આ એક અતિ અગત્યની શોધ છે, કેમ કે વેદકાળને અંતે અને શિષ્ટ સંસ્કૃતની પ્રગતિને સમયે સંધિના નિયમો બંધાયા તે પહેલાં વૈદિક ઋચાઓ જાતિસ્વરભારોનો સુમેળ સાચવી અને છંદોની રચનાને આધીન રહી વિના સંધિએ કેમ ઉચ્ચારાતી હતી, તેનું કવિએ અહીં સ્પષ્ટ પૃથક્કરણ કર્યું છે.

૩. ભાષાશાસ્ત્રના નિયમોને આધારે કવિએ જરથુષ્ટ્રની ગાથાભાષાને ઋગ્વેદની ભાષા કરતાંએ પ્રાચીન દર્શાવી છે (પૃષ્ઠ ૭૩૭-૭૩૮).

૪. ખબરદારે ઉકેલ કર્યો છે કે ગાથાઓમાં જણાવેલા દિવ્ય મંડળના પ્રભુપિતા અહુરમજદ એક વ્યક્તિ નથી પરંતુ એ અહુરા અને મજદા એમ બે અનાદિ તત્વો છે અને તેના મિલનથી જ અને તેની ઇચ્છાથી જ સૃષ્ટિનો ઉદ્ભવ થએલો છે. જ્યારે અહુરા એ સૂર્યનો આત્મિક પ્રકાશ અને સૃષ્ટિના ચેતનનો અધિકૃત પરમાત્મા છે, ત્યારે મજદા એ સૂર્યનું ભૌતિક અંગ અને પ્રકૃતિની મૂળ સર્જન શક્તિ છે. (પૃષ્ઠ ૨૦૪, ૨૦૫, અને ૬૮૩).

૫. દિવ્ય મંડળના અધિષ્ઠાતાઓને સૂર્યમંડળના ગ્રહો, પૃથ્વીનો ઉપગ્રહ અને ચંદ્રના બિંદુપાતો સાથે કવિએ સરખાવ્યા છે. અષા એ ગુરુ કે બૃહસ્પતિ (પૃષ્ઠ ૬૯૧-૬૯૭), વોહુમન એ શનિ (પૃષ્ઠ ૬૯૭-૭૦૨), ક્ષથ્રા એ મંગળ (પૃષ્ઠ ૭૦૨-૭૦૪), ગએો એ પૃથ્વી (પૃષ્ઠ ૨૦૫), હઉર્વતાત એ શુક્ર અને અમેરેતાત એ બુધ (પૃષ્ઠ ૭૦૮-૭૧૧), સ્પેન્તામન્યુ અને અંગ્રમન્યુ એ અનુક્રમે ચંદ્રના દક્ષિણ અને ઉત્તર તરફના બિંદુપાતો (પૃષ્ઠ ૭૧૭-૭૨૦). વળી ઠેકાણે ઠેકાણે બીજા ઓજદોનો ઉલ્લેખ કરી એ કયાં કયાં નક્ષત્રો કે એના અધિષ્ઠાતાઓ છે, તે પણ પ્રતિપાદન કર્યું છે. જેમ કે સરોષ એ શ્રવિષ્ઠા નક્ષત્રનો અધિપતિ (પૃષ્ઠ ૨૫૪), મિથ્ર અથવા મહેર એ અનુરાધા નક્ષત્રનો દેવતા (પૃષ્ઠ ૬૭૬), અષિશ્ વહૂહવી એ પુનર્વસુ (પૃષ્ઠ ૭૪૧) વગેરે. વધુમાં, મિથ્ર, રશ્નુ અને સરોષ એ તુલા, વૃશ્ચિક અને મકર રાશિમાંના નક્ષત્રો છે, એ પણ જણાવ્યું છે. (પૃષ્ઠ ૭૪૧).

૬. કવિએ ગાથાઓની ફિલસૂફીને સાંખ્યદર્શન સાથે સરખાવી છે. (પૃ. ૨૦૫, ૬૭૯).

૭. ગાથાઓના અમુક શબ્દોના અર્થો પહેલવી કાળે, એટલે ઈરાન દેશમાં અવેસ્તામાંથી અપભ્રંશ થઈને આવેલી પહેલવી નામક એક પ્રાકૃત ભાષાના અધિકારના સમયે જે થતા હતા અને જે સેંકડો વર્ષોથી મનાતા આવ્યા છે, તેના ખબરદારે પ્રાગ્વૈદિક

કાળમાં થતા પ્રારંભિક અર્થો જ આપ્યા છે. (પૃષ્ઠ ૧૬૯–૫૩૬). એમાંના થોડાક શબ્દો એના પ્રચલિત અર્થો અને કવિએ દર્શાવેલી મૂળ સમજની એક ટીપ અહીં નમૂના રૂપે હું રજૂ કરું છું :

શબ્દ	પ્રચલિત અર્થ	કવિની સમજ
સ્વરોજદૂમ	પેદા કીધી	ગતિમાન કીધી
અએષ્મ	ક્રોધ	ગ્રીષ્મ, કામવિકાર
દ્રેગ્વો	દુષ્ટ, જૂઠો	અજ્ઞાન બકવાદી
દએવ	દૈત્ય, શયતાન	એ નામની એક આર્ય જાતિ
મશક્ય (મષ્યા)	માણસ	એ નામની એક આર્ય જાતિ
અસ્રુરણ્ણા	હિચકારો, અશક્ત	શસ્ત્રહીન
ખ્વાથ્ર	આનંદ	અંતર જ્યોતિ
હુમાંજ્દ્રા	સુમંત્ર, સારા મંત્રો	સ્વરમય કે સુસ્વર
		મંદ્ર (સંગીતનું નીચલું સપ્તક)
ઓર્વાજ્	સુખ, સંપત્તિ	ભેદ, મર્મ
અગુસ્તા	અણુસંભળાએલા	અનુદ્ઘોષિત
દામીય (દામ)	દુનિયા	ધામ
ખ્રતુ	બુદ્ધિ	પ્રયોજન
દએના	અંતઃકરણ	ધર્મનો આદેશ
મિથહ્વચાઓ	ખોટું બોલનાર	વિરોધી બોલનાર
હુદાનુશ	ડાહ્યો, જ્ઞાની	સુદાનુ નામની પ્રજા
ઉર્વથો	દોસ્ત, મિત્ર	ધર્માચાર્ય

કવિના સ્મરણમાં અને જે મહાન સદાચારીઓ અને સંતોએ અષો જરથુષ્ટ્રના આ પ્રાગ્વૈદિક આર્યધર્મનો પ્રકાશ સામાન્ય પ્રજાજનોમાં ફેલાવી ગયા છે તે સર્વ દિવ્ય આત્માઓની સ્તુતિમાં "યેહ્હે હાતામ"ના પવિત્ર અવેસ્તા મંત્રનો કવિએ ગુજરાતી કવિતામાં જે અનુવાદ કર્યો છે (ગાથા ગ્રંથ પૃષ્ઠ ૧૨૭), તેનું અવતરણ આપી હું કૃતાર્થ થાઉં છું :

માનવલોક વિષેના જેને મજ્દા અહુરા જાણે એમ
સ્વાર્પણના પ્રતિ કાર્ય વિષે વધુ સાત્ત્વિકતાથી ભર્યો, વળી તેમ

અચળ અષોઅિ તણા સંસર્ગે જીવનશુદ્ધિતણો રખવાળ,
એવાં સૌ નરનારીઓનું કરિયે આરાધન સહુ કાળ.

કવિશ્રીના દિવ્ય આત્માને અમારાં લાખો વંદન હો !

"કલ્યાણિકા"નો શ્રદ્ધાદીપ

પ્રા. મહેન્દ્રકુમાર મોતીલાલ દેસાઇ એમ. એ; બી. ટી. (કુમાર)

વિદ્યાપીઠોના ઉદય–વિકાસના સમયમાં જન્મેલા–ઉછરેલા છતાં વિદ્યાપીઠની સીધી અસરોથી અલિપ્ત રહેલા જાગીરદાર – વેપારી કવિ ખબરદારની સરસ્વતીસાધના અદ્‌ભુત અને અપૂર્વ છે. તેમનું વિવિધ ભાષા–સાહિત્યનું પરિશીલન અને મનન, બહુશ્રુતપણું અને સંવેદનશીલ હૃદય તેમની 'ધકા ધકાની ટોપીઓ પહેરેલી' અનેક કૃતિઓમાં સ્પષ્ટપણે પ્રતિબિંબિત થાય છે. કલિકા ખંડકાવ્ય, 'કુકકુટદીક્ષા' અને 'પ્રભાતનો તપસ્વી' જેવાં કટાક્ષયુક્ત પ્રતિકાવ્યો, કિશોરકાળનાં દલપતશૈલીનાં કાવ્યો, નર્મદની લાગણીના ઊછળતા આવેશ વિનાના પણ વતનપ્રેમના ઊંડાણની પ્રતીતિ કરાવતા મર્યાદિત જુસ્સાવાળા 'રાષ્ટ્રિકા' 'પ્રકાશિકા' અને 'ભારતનો ટંકાર'નાં સ્વદેશગીતો, નાનાલાલના રાસ પછી બીજા કે ત્રીજા અનુક્રમે ગણાવી શકાય એવા ભાવનાશીલ અને મધુર મનોહર રાસગીતો...વગેરે વિવિધ પ્રકારની રસભરી વાનગીથી કવિશ્રી ખબરદારની વાઙ્‌મયવાટિકા મઘમઘે છે. તે સર્વમાં અવ્યક્તપણે વિહાર કરી રહેલો તેમનો 'અદલ હંસલો–આત્મા' ભજનિકા, કલ્યાણિકા, દર્શનિકા અને છેલ્લે છેલ્લે પ્રસિદ્ધ થયેલી 'કીર્તનિકા'માં સોળે કળાએ પ્રકટ થવા પામ્યો છે. કવિના પોતાના અંગત અભિપ્રાયો અને અનુભવો તેમાં કાવ્યમય આકાર પામ્યા છે, એટલું જ નહી પણ તેમાં તેમના માનસનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ પણ સિદ્ધ થયેલો જણાય છે.

'કલ્યાણિકા'માં પરંપરિત ઢબના તથા નવા ભાવોની સાથે પ્રભુભક્તિવિષયક પ્રેમદર્શન અને તત્ત્વદર્શનનું આલેખન કરનારાં મોટા ભાગનાં ભજનો છે. 'ભજનિકા'માં પણ ભક્તિવિરતિનાં વિમલ વારિથી છલકાતો માદક માધુર્યપ્રવાહ વહેતો હોય છે. 'કીર્તનિકા'માં પણ એના એ જ વિચારો અને ભાવોનું મુખ્યત્વે પુનરાવર્તન જોવા મળે છે. પ્રિય પુત્રીના અવસાન બાદ કવિહૃદયમાંથી સ્વયંભૂ વહી રહેલી તત્ત્વદર્શી કવિતા તે 'દર્શનિકા'. અખાની પેઠે, પણ અખાથી તદ્દન નિરાળી જ રીતે ખબરદારે–કેટલાકની દૃષ્ટિએ 'મહાકાવ્ય' કહી શકાય એવી આ સુદીર્ઘ પદ્યરચનામાં તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાનો સુભગ સુંદર સમન્વય સાધવાના પ્રયાસમાં મોટે અંશે સફળતા મેળવી છે.

આ કૃતિઓમાં આપણને સાચા ભક્તહૃદયની–'હરિજન'ની–પ્રભુ પ્રત્યેની અનન્ય અખૂટ શ્રદ્ધાનો રણકાર સંભળાય છે. તેમાં જીવનકલ્યાણના પંથ પર કાવ્યમય પ્રકાશ

એની રીતે રેલાતો હોય છે કે ભક્તિ અગર જ્ઞાનના માર્ગ પર પગલાં માંડી રહેલા સાધકના આંતરવિકાસ અને આધ્યાત્મિક અનુભવનું તેમાં સુરેખ સચોટ આલેખન થયેલું જોવા મળે છે. 'દર્શનિકા'માં તત્ત્વનિષ્ઠાનું પ્રભુત્વ છે, તો અન્ય ત્રણ કૃતિઓમાં ભક્તિભાવની ભરતીમાં જ્ઞાનતરણી તરતી જોવા મળે છે. આ મનોહર સુગેય રચનાઓમાં ક્યાંક ક્યાંક 'નાથ'ના સ્વરૂપને નિહાળી જીવનની રસલ્હાણ લૂંટવાનો તીવ્ર તલસાટ, એ અદમ્ય અભીપ્સા અસંતૃપ્ત રહેતાં સુધી દર્શનાતુર અધીરા હૈયામાં જાગેલી અસહ્ય વેદનાનો વલોવાટ–વલોપાત, ક્યારેક આશાનિરાશા વચ્ચે ઝોલાં ખાતા મનની મીઠી મૂંઝવણ, ક્યારેક પ્રીતમના સાન્નિધ્યરૂપી અમૃત–નિર્વાણની અપેક્ષા કરતા તૃષાર્ત કંઠની તીક્ષ્ણ આરત, ક્યારેક તદ્રુપ બની રહેલા આત્માના પ્રભુપ્રેમથી પાગલ બની રહેલા ઉરમાં ઊછળતી ઉલ્લાસ અને આનંદની મસ્તીના 'તુંહી તુંહી તુંહી'ના અનુભવોદ્‌ગાર; તો ઘણે સ્થળે માયાને પણ દેશવટો દેતી 'ભક્તિની ભવ્ય ઉર-ભરતી' અને પરમ તત્ત્વરૂપ પ્રિયતમની લગની અને મુખ્યત્વે વેદાન્તવિચારસરણી અનુસાર જગત અને માયાનું સ્વરૂપ, 'અનિર્વાચ્ય પરમતત્ત્વ' અને 'અગમની ઓળખ' 'અદ્વૈતનો આનંદ'...વગેરેની કાવ્યમય વાણીમાં કવિએ આલોચના કરેલી છે. સરલ પ્રાસાદિક સંગીતક્ષમ લલિત વાણીવિહારમાં કવિનું જીવનદર્શન તો છે જ પણ દર્શન કરતાં કવન–કવિની ચમત્કૃતિભરી વાણી–મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. અધ્યાત્મ–પ્રવાસીની–'કમળતલાવડીના હંસલા'ની-કલ્યાણયાત્રાનું નિદર્શન કરાવતાં ઘણાંખરાં કાવ્યોમાં કવિએ મનોરમ્ય સુંદર ઉપમા–રૂપકોની યોજના કરી છે. કેટલાંક પ્રતીકોમાં તો માધુર્ય, લાવણ્ય અને નાવિન્ય પણ વરતાઇ આવે છે. આથી ચિંતનાત્મક કાવ્યોનું તત્ત્વરહસ્ય દુર્બોધ કે ભારેખમ ન બનતાં, સરળ, સુરેખ અને વિશદ રીતે કાવ્યમય વાણીમાં વહેતું હોય છે.

સાધારણ રીતે કવિની ભાષા સાદી સરળ, લલિત અને પ્રાસાદિક છે. પરંતુ જ્યાં કવિની મંગળ જીવનદષ્ટિનું દર્શન થાય છે, કલ્પનાની નૂતનતાથી સભર બનતી પંક્તિઓમાં ઊંડું ચિંતન કે ફિલસૂફીનું ગૂઢ રહસ્ય પ્રકટ થતું હોય છે, 'પ્રભુ પ્રત્યેના કવિના પ્રેમ' વિષેની અચલ નિષ્ઠા તથા તેના 'દરસની તરસ'ની ઉત્કંઠાની તીવ્રતા વગેરેનું નિરૂપણ થતું હોય છે, ત્યાં ભાવને અનુકૂળ વહતી કવિની ભાષા ગાંભીર્ય, ગૌરવ અને સ્વારસ્યભર્યું ઓજસ્ ધારણ કરતી હોય છે. આ ભજનોની વિશિષ્ટતા તેના લયાનુસારી ઢાળ તથા તેનાથી નિષ્પન્ન થતી સંગીતમાધુરીમાં છે. ગંભીર ભાવોને વહતાં ઘણાં ભજનોનો ઢાળ દ્રુત લયનો છે. ધીરા લયનાં કેટલાંક ઉપદેશાત્મક કાવ્યો કાવ્યતત્ત્વને હાનિ પણ પહોંચાડે છે. વળી કલ્પનાના ચમકાર તો ક્યાંક ક્યાંક જ જોવા મળે છે. તેમાં-ય ખાસ નોંધપાત્ર નવીનતા નથી. પરંતુ એ વીસરવું ન જોઇએ કે, ખબરદાર કલ્પનાના ઉચ્ચ ઉડ્ડયનોના કવિ નથી અને એ હકીકત તેમની કવિતા–કલાની મર્યાદા બની રહેતી નથી. વળી આર્જવથી ભર્યાં કવિહૃદયની વાણીની સરળતા પણ એટલી બધી સભર છે કે કવિ પોતે જ "મારી કવિતાની પ્રાસાદિક સરળતાને લીધે તેમાં જાણે કશું રહસ્ય છે જ નહીં, એમ માની લઇને કેટલાક વિવેચકો થોડાકને ઉત્તમ કહી બીજીને અવગણે છે..." એવી ફરિયાદ કરતાં જણાવે છે કે, "હું તો પ્રત્યેક સંગ્રહમાં સમાજના બધા વર્ગોને કોઇ ને કોઈ કવિતા આનંદ આપી શકે એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને બધી

જાતની કવિતા સરળ ભાવ વિચારથી માંડીને ઊંડામાં ઊંડા રહસ્યવાળી દાખલ કરું છું." કવિ ધર્મ અને અધ્યાત્મને એકરૂપ ગણે છે, અને આગળ કહ્યું તેમ, 'ભજનિકા' કે 'કીર્તનિકા'માં મોટે ભાગે પુનરુક્તિ લાગવાથી, હું આ લેખમાં માત્ર 'કલ્યાણિકા'માંથી જ અવતરણો આપવાનું પસંદ કરું છું.

કવિની દુઃખ પ્રત્યેની દૃષ્ટિ વિરલ અને નૂતન છે. વેદનારૂપી અમૃત વડે જામેલા, આંખમાંથી ઝરતા હૃદયકમલના રસને તે અદ્વિતીય અમૃતત્વ માને છે. તેમનો ભક્તિભાવ એટલે વિશ્વની વેદનાના અનુભવે આર્દ્ર બનેલા અંતઃકરણનો અમૃતરસ.

"આંખે ઝર્યો વેદનામૃતે જામ્યો હૃદય કમળરસ મારો
મારું અમી એ જડે ન બીજે કહીં: લ્યો, લ્યો, હે નાથ ઉદ્ધારો!
કૃપાધન! મારી આ થાળ સ્વીકારો!"

વિપત્તિમાં તો વિભુનો વાસ છે. વીર ભક્ત વેદનાની ભીતિથી ભડકતો નથી. કારમી કસોટીથી હિંમત હારતો નથી. પણ તે તો એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખે છે કે કસોટીની કાનસ મનને નિર્મલ બનાવશે અને જીવનનો નવો ઘાટ એરણ પર ઘડાશે.

"રહી કાનસ તારી ચોમેર ફરી, ઉર લોહનો કાટ જશે ઊતરી,
દેશે એ પછી કંચન શુદ્ધ કરી, પ્રભુ શ્રદ્ધા ધરું તુજ પારસમાં!
તારા ઘા પર ઘા ધમકારી રહ્યા, પ્રભુ! તોય તે ઝીલું હું પુષ્પસમા;
મારો જીવનઘાટ ઉતારી રહ્યા પ્રભુ! કેમ પછી ગણું તે વસમા?"

ખબરદાર પોતાની બધી જ કૃતિઓમાં વિપત્તિઓનો પુરુષાર્થભર્યો પુરસ્કાર–સ્વીકાર કરે છે. 'સંદેશિકા'માં તો દુઃખને પ્રભુની પ્રસાદી માની કવિ માગે છે: "દુઃખડાં દેજો રે અમને પળે પળે!" પ્રભુ પરની અખૂટ અતૂટ શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરતા, દ્રુત લયના ઢાળના, મનોરમ રૂપકોથી ભરપૂર 'માધુરી' કાવ્યમાં કવિ એકરાર કરે છે:

'તારી આ વેદનાની મોંઘેરી ભેટ સૌ
હૈયે ધારી આ મારું જીવન વહું:
રે રે હો નાથ! એ જ તારી છે માધુરી–
તારી એ મહેરે સદા રંજિત રહું!"

ઊંડી ઇન્દ્રજાળ જેવા નિત્ય નવરંગી ચંચળ મનનું સ્વરૂપ દર્શાવતી 'મનબંધન'ની ધીર ગંભીર પદાવલિઓમાં કવિ કલ્પનાના બળે વેદનાનાં એક એક પગથિયાં ચઢતા જાય છે અને છેવટ કહે છે:

"એને તે હું શું પંપાળું? હરિખીલે બાંધું વહાલું?
અદલ મારું ભક્તિતાળું રે! હો હરિ! તુંમાં મન મારું કેમ વાળું રે!"

એ મનભ્રમરને પ્રભુપદપંકજમાં પ્રલીન કરવા માટે પ્રેમપંથનું શબ્દચિત્ર રજૂ કરતાં કવિ વીર્યભાવયુક્ત આશાવરી–ગીતમાં ગાય છે કે:

આ તો પ્રીતતણું મંદિર છે, રંગભવન નથી કાંઇ,
શિર કાપી ઉંબરમાં મૂકે, તે જ પ્રવેશે માંહી!
પ્રભુ શું પ્રીત નથી કંઇ સહેલ, એ તો શિરસટ્ટાનો ખેલ!"

કારણ કે,

કાયા જીતે, માયા જીતે, જીતે જીવન શૂરો;
પ્રીતમંદિરે પ્રભુને જીતે અદલ વિરલપદ પૂરો.''

પરંતુ પ્રેમના પંથમાં પ્રવાસ ખેડનારને માયાની વિવિધ નામરૂપધારી, 'વસમી ઉપાધિઓ' નડે છે. માતા અને પછી પત્ની રૂપે સંસારને સર્જનારી 'મહા મીઠી ઠગની' માયાનો સાથ, રંગ પીંછી કે પાટી વિના આલેખાયેલા મેઘધનુષ્યના રંગ જેવો, ક્ષણભંગુર છે.

"અદ્ધર હિંડોળો એ માયાનો ઝૂલે, બેસે સકળ જીવ માંય,
સ્વર્ગ નરક ને મૃત્યુલોકે ચઢી ચાકે એ ઝોલાં ખાય!
પડે ગમ નહીં સતમારગની."

ઉપમાસભર આ કાવ્યમાં પારસી કવિ વેદાન્તસિદ્ધાન્ત જગન્મિથ્યા નો પડઘો પાડે છે:

"જન્મ ને મૃત્યુની વચ્ચે છે જીવન, સિંધુની ઊર્મિનું ફીણ!
ભીણબત્તીમાં અદલ જે જળે, તે જ્યોતિ નથી કંઇ ભીણ;
માની બેઠો તું જે અતલગની રે.
જીવ! જૂઠી તે માયા છે જગની!"

અખાની પેઠે ખબરદાર પણ બાહ્યાચાર અને દંભ–આડંબર પર કટાક્ષબાણ મારે છે અને ગગનચંદ્રને બદલે "પાણીમાં મોજાં પર સરતાં" શશીબિંબથી સંતૃપ્ત ન થતાં, અંતરદીપ પ્રકટાવવા જણાવે છે:

"છોડ બધી તુજ આ ફિલસૂફી, ભૂંસી દે ટીલાં ટપલાં!
પળપળ ફરતી છાયા શું રે આ શાં અદલ અડપલાં!"

પળે પળે રૂપ બદલીને માનવમનને મોહ પમાડતી, જગતમાં રમતી અને જગતને રમાડતી માયાને કવિએ 'જગની જોગણ'ની ઉપમા આપી છે. તેનાં મોહક રૂપ

તથા સીતાનું સુંદર વર્ણન કરતા કાવ્યમાંનું નીચેનું ઉત્પ્રેક્ષાચિત્ર કેટલું સરળ છતાં આબેહૂબ છે!

"ભેખ ધરીને બેઠી રાતે, પહેરી કાળી કફની;
તારક માળ સરે તુજ હાથે, જાણે રતિ સૌ દફની!
મોરી જગની જોગનિયાં!
તારાં છેલછબીલાં છપ્પન કોટિ ઊડે છોગનિયાં."

એની 'ભભૂત ભરી આંખ' કદી આભમાં અધખૂલી ખૂલે છે તો સવાર થતાં એ "સોળ શણુગાર સજી' રંગ રેલાવે છે. આમ તેના 'થનગન નિત્ય નવીન નખરાં'માં તે બધાંની નજર બાંધે છે! પણ ભક્ત કવિ તો નિર્લેપ રહી કહે છે:

"નહીં તુજ જોગે, નહીં તુજ ભોગે, માગું કો બંધનિયાં;
એક અલિપ્ત અદલ રહું જોતો સૌ તુજ આ ખેલનિયાં!"

માયાનાં મલિન આવરણોથી મુક્ત થવા અને શરણાગતને 'જેવો તેવો સ્વીકારી' લેવા માટેની 'પ્રાર્થના'માં કવિ આર્દ્ર વાણીમાં ટાગોરની કલ્પનાનું સ્મરણ કરાવતી ભાવના રજૂ કરે છે:

"મને બાંધતાં તું જ બંધાઇ ગયો
મારે અંતર તું સપડાઇ ગયો,
હવે આખર તો ઓળખાઇ ગયો:
મારી મુક્તિ વિના નહીં તારી પ્રભો!'

ત્રીજા 'સાધન' ખંડનાં કેટલાંક ભજનોમાં કવિએ કર્મમીમાંસા ચર્ચી છે. જીવ માત્ર स्वकर्मसूत्रग्रथित છે એ વાલ્મીકિરામાયણની કલ્પનાનું અહીં સીધું જ અવતરણ છે:

"કર્મસૂતરના દોરા વણી વણી આપ જ મહીં ગૂંથાયા;
માયાના શણગાર સજાવી મંદિરદેવ સ્થપાયા!"

'કર્મ જ જન્મતણું છે કારણ' કહીને કવિ હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનનો નિચોડ આપે છે:

"કર્મ કાળરૂપ સહુને બાઝે, એમાં સહુ અટવાયા;
કર્મ છૂટ્યે જન્માંતર છૂટે: અદલ ન રહો અથડાયા!
બાબા! છોડ કર્મની છાયા!"

વસ્તુ અને તેની છાયા જેવો કર્મ અને ફળનો સંબંધ દર્શાવતાં કવિ કર્મનો મર્મ સમજાવે છે:

"રૂપ બને નિજ, જ્યોતિ જેવું, પડશે પછી પ્રતિબિંબ તેવું:
એક છે મર્મ ને શાસ્ત્ર અપારાં! બાપુ! કર જ્યોતિથી કર્મ એ ન્યારાં!"

સાદી સરળ પણ સારંગ રાગની મધુર લલિત ભાષામાં કવિએ 'સોદાગર'નું રૂપક યોજી પુણ્યમહિમા વર્ણવ્યો છે. લાખો સરિતાનો ક્ષાર ગ્રહી વર્ષાનાં મધુર વારિ વટાવતા સાગરનું અને અન્ય ગ્રહોને તેજદાન આપવા પરિભ્રમણ કરી રહેલાં સૂર્યનું દૃષ્ટાંત આપી, કવિ જીવરૂપી સોદાગરને સલાહ આપે છે કે:

"જીવ સોદાગર! કરી લે સોદા પુણ્યતણો સંસારમાં!
મન કેરી તુલા શુદ્ધ ગ્રહી તોળી દે કર્મ વિચારમાં!"

પુણ્ય એટલે નિઃસ્વાર્થ પરમાર્થપ્રવણ કર્મ. કવિ જનતાજનાર્દન અથવા 'લોકદેવ'ને તીર્થરાજ તથા 'અલખ નિરંજનના પદ' તરીકે ઓળખાવી કહે છે:

"આંતરડી ઠારો એ દેવની, એ નહીં જડ પાષાણજી;
ચેતન એનાં રે ઊઘડતાં કરશે જન્મ કલ્યાણજી!
સેવા કરો લોકદેવની."

કારણ સૂર્ય, મેઘ, તરુ, સરિત, ચંદન વગેરેની માફક

"સંત જીવે રે સંત જીવે જીવન જગત કાજ આપ
સ્નેહધારા રે સ્નેહધારા એની વરસી રહે અમાપ."

આ જાતનું ઉદાત્ત જીવન સ્વાભાવિક બને ત્યારે જ 'પૂર્ણ જીવનની સુંદરતા'નો સાચો 'યોગ' સધાય. આ બન્ને ભજનોમાં ભાષાની અને ભાવની સરળતા તથા ગંભીરતાનો સુંદર સંવાદ સધાયો છે. અહં—સીમિત મર્યાદા ઓળંગીને સમસ્ત વિશ્વ સાથે તદ્રૂપતા સાધવા મનને પડકાર છે. શાસ્ત્રીય ન્યાયસિદ્ધાન્તને કવિ કેટલી સરળતાથી મૂકી દે છે!

"નહીં બિંદુમાં સિંધુ ઊછળતો, સંધ્યામાં ન પતંગી;
પૂર્ણ જીવનની સુંદરતા રહે એક દિશા ન કઢંગી
હું—તું કશુંયે જીવનમાં નથી, એક જ વિશ્વ અભંગી!
રે મન! કાં રહે એકલરંગી?"

એ યોગ—સ્નેહસાયુજ્ય—સધાતાં કવિને 'ભીતર નખશિખ તું જ ભર્યો' એવી પ્રતીતિ થાય છે. વિવિધ ઉપમાઓને અંતે કવિ કીટભ્રમરના જૂના ભાવપ્રતીકનો નવા સંદર્ભમાં અન્વય કરે છે:

"સ્નેહસાયુજ્ય હું પામિયો, ત્યાં સાધું અવર શા યોગ?
નાથ! આ દેહમાં ડંખ પડે, તે તો કીટભમરીના જોગ રે!"

'પ્રકાશ' અને 'આનંદ' ખંડોમાં કવિની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિના ઊંડાણનો તથા અભિવ્યક્તિની અદ્ભુત છટાનો આપણને ઠીક ઠીક પરિચય થાય છે. "અગમ અરૂપ અગોચર અનહદ...એક અકળ અંતરનો વાસી" એવા 'અનિર્વાચ્ય અને અવર્ણનીય પરમ તત્ત્વનું સાંકેતિક નિરૂપણ કરતા કેદાર–ભજનમાં, બ્રહ્મ તો અનુભાવ્ય છે એ શ્રુતિવચન કવિ ઉચ્ચારે છે:

"નિર્ગુણના શા ગુણ હું ગાઉં ? કઇ ભાષા ઉપજાવું ?
એ અમી તો ચાખ્યે જ જણાતું: અદલ હું કયમ દર્શાવું ?
રે પ્રભુ ! કેમ તને બતલાવું ?"

એ તો "અંધાએ ઉરસ્વપ્ન દીઠું કો, મૂંગે સાકર ખાધી" જેવું છે. એ 'અગમની ઓળખ' અઘરી અને અધૂરી છે. કોઇ વિરલ અધિકારી જન જ પ્રકૃતિનાં પડોને ભેદી અલખ અક્ષરોને ઉકેલી શકે:

"ચેતન ચેતન અંતર ઝબકે, બહાર રહી છે માટી:
અક્ષર ઓળખનાર ઉચ્ચારે, નહીં બોલી દે પાટી !
સંતો ! કોણ અગમ સમજાવે ?"

તે માટે બાહ્ય પ્રસાધન–પ્રદીપો કે ઉપચાર નકામા છે; કારણ, આત્મા 'સ્વયંપ્રકાશ' છે.

"જન્મે જન્મે તું નવનવ દેહે, રાજે બની નવરાજ;
તારી એ હોડીનો તું જ સુકાની: એ સાગર, એ જહાજ:
રણ એકલશૂરનાં જેવાં રે,
જીવ ! દોહ્યલાં તારાં દેવાં રે !"

તત્ત્વચિંતનનું સુરેખ આલેખન કરનારાં 'સ્વયંપ્રકાશ' અને 'નવપ્રકાશ' ગીતોમાં યોજાયેલ ઉપમા–રૂપકો અને તેમની ભાષા ઉચ્ચ કવિપ્રતિભાનાં દ્યોતક છે. ઈશ્વરના સ્વરૂપનો વીજળી જેવો ઝબકાર ભક્તહૃદયને પ્રકાશિત કરે છે ત્યારે કવિ તેને પ્રેમના તારથી બાંધી રાખવા ચાહે છે. કલ્પના મૌલિક અને વૈજ્ઞાનિક જમાનાની છે:

"એ રે ઝબકારની પાંખો પકડવા લાવો કો સ્નેહનો તાર !
પલકી જરાક કરી ઊડી ન જાય એવો બાંધું એ અંતરને બાર રે !
જશે પછી ક્યાં એ ઊડી ઝબકાર ?"

પંચેન્દ્રિયોમાંથી ઝરતું પુણ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, પ્રભુ જ્યારે પધારે ત્યારે પંચામૃત રૂપે સમર્પણ કરવા કવિ 'અમૃતપાત્ર'માં જણાવે છે:

"રે રે પ્રાણ! પ્રમાદ તજી દે! આવે પળ અણધારી રે;
તુજ અમીપાત્ર અદલ છલકે, ત્યાં પ્રભુ લેશે સ્વીકારી રે,
પ્રાણ! હવે તું છોડ અંધારી, તારી છે રંગત ન્યારી રે!"

એ 'અંધારી'માંથી મુક્ત થતાં આત્માને જે પ્રકાશનો ઉલ્લાસમય અનુભવ થાય છે તે અપૂર્વ છે:

"ગંગાસ્નાન દઈ અશ્રુનું રે કીધાં આત્મનયન રસલોલ;
એક એક કિરણે ઝૂલતો અદલ આનંદ ઝાકમઝોલ રે!
સંતો! એવાં ઊગ્યાં અજવાળિયાં એ જી!"

અજવાળાના આનન્દસિન્ધુમાં અવગાહન કરી રહેલા ભક્તકવિને 'પ્રણવશક્તિ'નું રહસ્ય સમજાતાં ગાય છે કે "ઓમ વિના નથી આરો!" હવે અગોચર પણ 'સર્વગોચર' થાય છે ત્યારે, કનકે રેલ્યા સૂર્યના જ્યોતિફુવારામાં, સંધ્યા ઉષાના કેશ સાથે થતી પ્રભુની અંગુલિલીલામાં, સાગરનાં મોજાંની સુરાવટમાં...સર્વત્ર અને

"પ્રાણી પ્રાણીના પ્રાણમાં રે ઝળે તારું જ ચેતન એક;
ઠોકી રહ્યો ઉરબારણાં: તારો ગજવું અદલ અહાલેક રે!
નાથ! બીજે ક્યાં જઈ તને શોધવો એ જી!"

'આત્માનંદ'ની આ સર્વોચ્ચ સ્થિતિમાં કવિની કલ્પના અને કવિતા પણ હેલે ચઢે છે, ત્યારે સકળ બ્રહ્માંડની ગોળી કરીને, જ્યોતિનો રવૈયો મૂકીને અને પંચતત્ત્વોનાં નેતરાં બાંધીને ભક્તિવલોણાનો અદ્‌ભુત ઠાઠ રચે છે. ભાષા, કલ્પના, લયમાધુરી, ચાપલ્ય, છટા, અલંકારવૈભવ, વર્ણનની ચિત્રાત્મકતા વગેરે દૃષ્ટિએ 'વલોણું' ઉત્તમ કાવ્યનો નમૂનો પૂરો પાડે છે.

"એક કોર પ્રકૃતિ એ નેતરાંને તાણે રે,
એક કોર પુરુષ ઘુમાવે રે;
ઘૂમે ઘૂમે ને મીઠું છલકે વલોણું રે,
ઉપર અમૃત તરી આવે રે!
હદ બેહદ હું તો ઊડું આકાશ રે"

બેહદ આકાશમાં ઊડતા કવિનું ભક્તિભર્યું હૃદય સતત અનુભવે છે:

"વિલસે વિશ્વલીલા વસંતે, નાથ નાચે અનંતે"

અને એ નાથની પ્રતીક્ષાની આરઝૂ કેવી છે!

"પ્રભુ! તારે હૈયે સમાવશે ક્યારે?
ક્યારે મારાં ચુંબશે ધગતાં લલાટ?"
"પ્રભુ! તારાં તેડાં તે આવશે ક્યારે?
જોઉં તારી જીવનભર અહીં વાટ!"

કારણ કે, એ શાંતિભરી સંધ્યાએ તેમને, અગોચર ધામના આહ્વાનની રૂપેરી "દૂરની ઘંટડી"નો રણકાર સંભળાય છે:

"સ્નેહ અને જીવન કેરાં આતિથ્ય મળ્યાં ભલાં,
પગમાં ભાગ્યા કંટક ત્યમ આવ્યાં કર ફૂલ;
મટ્ટીની કાયામાં મહોર્યો પ્રાણ પ્રભાભર્યો;—
ફૂટે દીવી: થાય ભલે દીપક પણ ગૂલ!
વહાલાં! મીઠી મીઠી વાગે દૂર કો ઘંટડી!"

હવે કવિને અસંતોષ કે અતૃપ્તિ નથી. તેમને દોરંગી દુનિયાના ડહાપણની પરવા નથી. વિશ્વને બદલે વિશ્વરૂપી વસ્ત્ર પહેરનાર પ્રભુનાં નામ અને ધામની "લાખેણી લેહ" લાગી છે. તેથી જ "કીર્તનિકા"માં "પ્રભુની બાથ" ભરી રહેલા અદલ હંસ કવિ ગાય છે:

"આખા આ વિશ્વને લે આભ ઊંડળમાં રે,
આભને તું રાખે તુજ હથેલીમાં રે!
મારા સ્નેહની રે બાથ અદલ તું જાણે રે;
રાખે તને યે ઉરથેલીમાં રે!
તારી તે બાથ કેવી મોટી છે, સાહેબા રે!"

કારણ, નિખાલસતા અને નિર્મલતાના ઘૃતથી ભર્યાં હૃદયમાં શ્રદ્ધાદીપની અખંડ જ્યોત ઝળહળે છે. કવિ એ શ્રદ્ધાના તેજને સરળ પણ નવીન ઉપમા–વાણીમાં વ્યક્ત કરે છે:

"ધરતી માતા કરી દેશે કાયાનું કૂંડું,
પ્રાણે કો નવતારક ચેતવશે આકાશ;
મારાં ગીત વસંત ઉરે નવફાગ ઉડાવશે,
તેમાં ખીલશે ને ટમટમશે મારી આશ!"

ખબરદારનો એ શ્રદ્ધાદીપ ઉર ઉરમાં દિવ્ય પ્રકાશ પ્રસરાવે!

રાષ્ટ્રીય કવિ ખબરદાર

શ્રી લવકુમાર મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ એમ. એ.

કવિશ્રી ખબરદારના પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે, અનેકવિધ ઐતિહાસિક પરિવર્તનોનાં મૂળ ધર્મભક્તિ અને દેશભક્તિમાં રહેલાં છે. તે પ્રમાણે અભ્યાસ કરનારને જણાશે કે કવિની તમામ કાવ્યકૃતિઓમાં આ બે પ્રવાહો જ, એકી સાથે અથવા તો ભિન્ન ભિન્ન રૂપે પણ, જોવા મળે છે. ધર્મભક્તિ અથવા પ્રભુભક્તિને તેઓ પ્રધાન અને રાષ્ટ્રભક્તિને ગૌણ માને છે; પણ એ બંનેના પાયામાં તો પ્રેમના વિશ્વધર્મની જ ભાવના રહેલી છે.

ઘણા કવિઓના મતે શૃંગાર સર્વોત્તમ અને કવિતાનુકૂલ રસ છે. કરુણ અને વીરનો તેઓ સહાય્યકારી રસ તરીકે વિનિયોગ કરે છે. પણ શ્રી ખબરદાર કહે છે કે: "નવે રસનો ધણી ને રસિયો કવિ વીર પણ છે." અને ખરેખર વીર સુભટો સમરાંગણમાં જીવના જોખમે પરાક્રમ રેલાવી માતૃભૂમિનું રક્ષણ કરવા ઝૂઝે છે તેમ વીરરસના હિમાયતી વિરલ કવિઓ પણ સ્વરચિત રાષ્ટ્રકાવ્યોથી પ્રજાજીવનમાં સુપ્ત રહેલી તથા મહદ્ અંશે જાગૃત થયેલી કે જાગૃતિની પળની રાહ જોતી ઉત્કટ નિર્ભેળ દેશપ્રેમની ભાવનાનો ઉદ્રેક જન્માવે છે. તેઓ સુભટોમાં અને સામાન્ય નાગરિકોમાં રહેલા વતન માટેના વહાલને વીરત્વભરી વાણીથી બિરદાવે છે, એટલું જ નહીં પણ પોતાની વાણીના સામર્થ્યથી વીરોના વીરત્વને, તેમના વિજયને અનેરું ગૌરવ આપી, અન્યમાં પણ અનેરી પ્રેરણાનાં પીયૂષ રેલાવે છે.

ભાટચારણોની ઉદ્‌બોધક મુખપરંપરિત કવિતા ઉપરાંત, યુગમૂર્તિ નર્મદે અને ત્યારપછી હરિ હર્ષદ ધ્રુવે, સ્વદેશાભિમાનની લાગણી અને વીરરસના આવેશથી યુક્ત સંખ્યાબંધ દેશભક્તિનાં કાવ્યો લખ્યાં અને 'સહુ ચલો જીતવા જંગ'થી પડકાર કરી, સૈકા પછી ઉદ્‌ઘોષ પામનાર ક્રૌંગે ચા મરેંગે ના શૌર્યમંત્રનો 'યાહોમ કરીને પડો ફત્તેહ છે આગે'નો જાણે પૂર્વાલાપ ગાયો! ત્યારબાદ આરંભમાં ખબરદાર અને નાનાલાલ અને પછી મેઘાણીએ વતનપ્રેમનાં, રાષ્ટ્રભક્તિ અને તેને અંગેનાં શૌર્ય–સાહસ–શહાદતનાં, સ્વાર્પણનાં, વિજયકૂચનાં, દેશદશાનાં, કર્તવ્ય પ્રોત્સાહનનાં, સંગ્રામનાં, વીરોને અપાતી અંજલિનાં, ભારતનાં અને તેના નંદનવન સમા ગુજરાતના ગૌરવનાં સંખ્યાબંધ ગીતો–

કાવ્યો—ગુણુસંખ્યા ઉભય દૃષ્ટિથી લખ્યાં છે. અને એ રીતે ભારતી તથા ગુર્જરીની અનન્ય સેવા બજાવી છે.

'ગુજરાતના રાષ્ટ્રીય કવિ' તરીકે ખ્યાતિ પામેલા કવિ ખબરદારનાં આ પ્રકારનાં, ૨૭ કાવ્યો પ્રથમ વિશ્વવિગ્રહ વખતે પ્રકટ થયેલા 'ભારતનો ટંકાર'માં અને ૭૨ કાવ્યો બીજા વિશ્વવિગ્રહ વખતે પ્રકટ થયેલા 'રાષ્ટ્રિકા'માં સંગ્રહિત થયાં છે. તેમાં "અર્પણુ બધું તુજને જ તો અર્પણુ અવરને શું કરૂં ?" નું 'અર્પણુ' કાવ્ય ઉમેરીએ તો તેમણે પૂરી સદી નોંધાવી ગણાય ! ભારતની ગરીબી અને ગુલામીનાં ચિત્રોમાં છવાયેલી કરુણુની છાયા બાદ કરતાં મોટા ભાગનાં કાવ્યોમાં વીર રસ ઝબકે છે. દૂધ નહીં પણુ 'અમીરસપાન' કરનારા, 'નાના પણુ રાઈના દાણુા'ને કવિ "સિંહતણુા સંતાન, તમે હો !" ઉદ્બોધન કરે છે અને "વીરનું સ્વરૂપ શોધન" કરે છે:

"છળબળથી કંઈ વિફળ અબળ થઈ, ગણુવો શું દેહ ગોઝારો ?
કુંજરજૂથ નિહાળી બને શું કેસરીબાળ બિચારો ?
ભલા, એ તો આગતણુો અંગારો."

'સિંહવીર'નું કાવ્ય પદેપદે વીર્યભાવથી ઊછળતું છે.

'ત્રાડ અમારી તોડે ગગનને, ફોડે દિશાના કોટ;
તારક રજનિમાં જાય સંતાઈ, સાગર પામે ઓટ:
ચોટ અમારી ચંદ્રને; અમે સિંહણુનાં સંતાન."

જુસ્સો અને પ્રેરણુા-પ્રોત્સાહનભર્યા 'રણે વિદાય' કાવ્યમાં શસ્ત્રસજ્જ વીરયોદ્ધાઓનું કેવું આબેહૂબ આકર્ષક અને અસરકારક શબ્દચિત્ર દોરાયું છે !

"આંખમાં અંજન, રણુરસરંજન, ગુંજન યુદ્ધગીતોનાં;
વાંકી વાંકી પહેરી પાઘ પીળી આ, વીંધશો લોચન કોનાં ?
તાણી તાણી આ મૂછ છે મરડી, કરડી રહ્યા હોઠ રાતા;
વારે વારે મુખ મારે ખુંખારા, ને તડપી રહ્યા પગ તાતા !
હણુહણુતો હય બારણે, વીરા ! પેંગડે પાય ધરો જી !"

ઉપરાંત,

"વીરરસે રણકુંજ ઘૂમીને શિરનાં ફૂલ ઊડાડો !"

સમરમાં ધસવા માટે "નહીં દેહના મોહ, થરને નહીં નેહના રોહ" વગેરે દ્વારા શૂરાતન ચઢાવી કવિ 'નવજીવનનાં આવાહન'માં ગીતાપ્રબોધિત બે છૂટ વિકલ્પો બતાવે છે:

"કાયરતાનાં વસ્ત્ર ઊતરશે, ડૂબ્યું ડૂબ્યું કહેતાં તરશે,
તરતાં હૃદય મઝા શી ભરશે ! હો વીરા ! રે આવો, આવો !"

"જીત કર્યે નવજીવન જડશે, ભારતનાં સદ્દભાગ્ય ઉઘડશે,
કે રણુ પડનાં પ્રભુ સાંપડશે! હો વીરા! રે આવો, આવો!"

'અનન્ય ભારત'માં પોતાના દેશની ભૂતકાલીન ભવ્યતાની મુક્તકંઠથી પ્રશંસા કરતાં કવિ થાકતા નથી:

"જ્યાં ઋષિઋષિનાં નક્ષત્ર અચળ ઝળહળતાં,
જ્યાં નવજીવનનાં અમી યુગેયુગ મળતાં,
જ્યાં વહ્યાં ભક્તિરસનીર ગંગશું ભળતાં:
જે સજાઈ ઉરધનથી રે – ભવ્ય જે સજાઇ ઉરધનથી:
નથી નથી તુજ જેવી, ભારત! જગમાં અન્ય નથી! માત હો!"

એવી ભારતીય સંસ્કૃતિને ચરણે વીરભક્ત નિવેદન કરે છે:

"ઝગવો મરતાં ચ્યમ શબપુંજ, તારી મ્હોલાત!
એ ઢગ પર તુજ ધ્વજ રહો ઊડી, ભારત, મુજ માત!"

વળી,

"જુગ જુગમાં લઉં જન્મ અનેક, કરવા તુજ ખ્યાત;
જ્યાં તું ત્યાં પ્રભુ સત્ય વિરાજે, ભારત, મુજ માત!"

એ માની હાકલ પડતાં અને મોહનની મોરલીનો જાદુ વરતાતાં ભારતના ભડવીરો મેદાને પડયા:

"નથી મુએલાં મુડદાં પેલાં, મુડદાં એ સહુ ઊઠ્યાં:
હો મા! એક અભયનાં જાદુ નયન નયનમાં ઘુંટ્યાં!"
"સ્નેહતણી સમશેર કરે ને ઢાલ ધરી સંયમની:
હો મા! એક ફનાદિલને શું ડગવે ફોજ "આલમની!"

અને જયારે,

"ભડભડ ભડકા મોગમ ચમકે, ઝાળ ધરોળી છવાઇ;
રાતી રાતી જીભ એ ભડકાની તણુખે બધે આ તણાઇ:"

ત્યારે,

ઊંચા !હિમાલય પર્વત પીગળે, ગંગા રહી છે રેલાઇ;
રાતી તાતી ઊગી આંખ ગગનની, દિશદિશ રહી રંગાઇ."

એ અવનવા સમરાંગણના વર્ણનમાં કેવો રૌદ્રરસ અને સાથે સાથે વીર્યભાવયુક્ત ભક્તિરસ પણ રેલાય છે?

"ફાટે આભ, દિશા ડોલે, ને સાગર ડૂબે ભોમ;
રોમ રોમમાં ભાલા ભોંકે ભર અંધારે વ્યોમ:
ક્ષયના હાહાકાર ઊઠે રે? જયના રણુઝણકાર છૂટે રે:
સર્વ સમર્પણ તુજને, માતા! તુથી જ સર્વ સિરાત!
ઘડીભર થંભી જા રે માત!

ગાંધીજીના સત્યાગ્રહને કવિ 'દેવાસુર સંગ્રામ'નું રૂપક આપીને અધ્યાત્મરહસ્ય સૂચવે છે:

"સમરાંગણ ક્યાં જઇએ શોધી? છે સમરાંગણ ઉર:
કુરુક્ષેત્ર કે થરમાપિલિથી અધિક વધે શાં શૂર!
રણે એ ખેલે આતમરામ: આ તો દેવાસુર સંગ્રામ!"

આપણો આર્યમંત્ર 'તુમાખી શસ્ત્રસમૃદ્ધિ'નો નહીં પણ 'આત્મસિદ્ધિનો છે;

"જગ ભલે અસત્યે જીતે, જગ ભલે અધર્મે તણાય,
તુજ અંતરતેજ સુરીતે તું જાળવ એ તનમય;
છે તોલાવું દેવાંગણમાં દાનવ-માનવને યુદ્ધ–હો ભારત! રહેજે શુદ્ધ."

જ્યારે ભારતદેવીની આંખમાં નવચેતન ઊભરે છે ત્યારે 'જુગજુગની પ્યાસી' મૈયા, વીરત્વની અંજલિ, ખોબો કે પ્યાલીથી સંતૃપ્ત ન થતાં,

"જ્યોતિ જ્યોતિ ઘરઘર જે સળગ્યો, રોતી રોતી શું માગું?
શિર કાપી ખપ્પરમાં નાખો, કરો કાળજું આધું!
ખપ્પર ભરો ભરો હો!"

સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે અને ટકાવી રાખવા માટે એકતા હોવી આવશ્યક છે. બંને સંગ્રહોનાં મણખરાં કાવ્યોમાં ધર્મ, વર્ગ કે વર્ણના ભેદભાવ છોડી ભારતીય એકતાનો ભાવ દૃઢ કરવા પર કવિ ખૂબ ભાર મૂકે છે. કવિનો મુખ્ય મંત્ર છે:

"એક જુઓ આકાશ આપણું, ભૂમિ આપણી એક,
નહીં જુદાઇ ધરીશું બનીશું હીન અરે એકેક!
"આપણે ભારત પુત્ર તમામ! અહોહો! એક માત–આરામ!"

આ ઉપરાંત ધ્વજને લગતાં ગીતો, ભારતપુત્રો–વીરોનાં ગીતો, કૂચગીતો, દાદાજી, ફિરોજશાહ, કાબરાજી, મલબારી, ગાંધીજી, શ્રદ્ધાનંદ, ભરડા, નર્મદ, ગોવર્ધનરામ, મટુભાઈ, હાજીમહંમદ, કાન્ત, કલાપી, નાનાલાલ વગેરેને સંબંધકર્તાં અંજલિગીતોમાં પણ કવિનો ભારત અને ભારતીય સંસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધરો પ્રત્યેનો પ્રેમ પ્રકટ થાય છે. નવીન અગ્નિશિખા છંદમાં રચાયેલું 'એ ગાંધી સંતસુજાણ' કાવ્ય આખું જ સુવાચ્ય અને સુશ્રાવ્ય છે.

"હાલ્યાં ચેતન મૃત મટ્ટીમાં, ફાલ્યાં જડહૃદયેથી ફૂલ,
હિમ ઢગલેથી ભડકા ઊઠ્યા, ઝબકી સોનારજ ભરધૂળ;
પથ્થરની પ્રતિમા ત્યાં ચાલી,
ફૂટી મૂશળમાં પણ ડાળી,
જનજનના મનમાં નવરંગે પાછી ઊગી આશ અતૂલ:
એવી વર્તી કોની આણ?, એ ગાંધી સંતસુજાણ."

કવિ ગાંધીજીને પચાસમે વર્ષે કેવી કવિત્વભરી વાણીમાં બિરદાવે છે!

"ગાંધર્વ આવો ગગનના! સૂર તમ સુરસદનના,
સ્નેહે ભર્યા, સત્યે ઠર્યા, દ્યો આજ મોંઘા કવનના!"

એ ગાંધીજી ભારતીય કે વિશ્વવંદ્ય મહાન વિભૂતિ તો છે જ. પરંતુ તે ભારતીય એકતાની અતૂટ કડી સમા 'ગુજરાત'ના ગુજરાતી વીર છે, એ ગાંધીજી ભલે ભૂલી જાય, આપણે કેમ ભૂલીએ! ગુજરાતના વાણિજ્ય, વ્યાપાર, કલા અને ભક્તિસંપન્ન અધ્યાત્મ સંસ્કારને ગુજરાતના બધા જ કવિઓએ કવિતામાં સ્થાન આપ્યું છે–પણ,

"જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત!
જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી બોલાતી, ત્યાં ત્યાં ગુર્જરીની મહોલાત."

દ્વારા ગુજરાતની ભૌગોલિક સીમાઓને વિસ્તારનાર કવિ ખબરદારનો તો તેમાં મોટો હિસ્સો છે. "રાષ્ટ્રિકા"માં તો કવિએ અગિયાર 'ગુજરાતનાં ગીતો'નું જુદું જૂથ જ રચ્યું છે. અલબત્ત તેમાંનાં ઘણાં કાવ્યોમાં વિચારની કે કલ્પનાની નવીનતા કે અપૂર્વતા કરતાં એક જ ભાવની અન્ય ઢાળ કે છંદમાં પુનરુક્તિ જેવું જણાય છે. પરંતુ 'જીવનની મહોલાત' સમી 'રળિયામણી મરવી ગુણવંતી ગુજરાત' પ્રત્યેની તેમની પ્રીતિનો ઉચ્ચાશયભર્યો રણકો તેમાં સ્પષ્ટપણે સંભળાય છે:

"ધરતીનો સોહાગ સુભગ ભારતનો બાગ આ,
નંદનવનનું આંગણ, પરીઓની રસકુંજ!
ગુર્જર સુંદરીની જ્યાં ઊડે ચોગમ ચાંદની,
વરસે દેવોનાય અદલ ત્યાં ફૂલનપુંજ!"

કવિ ગુજરાતનાં હરિયાળાં ખેતરો, 'ફળફૂલવંતી કુંજો', 'ગિરિગહ્વરો', 'સર સરિતા રસભર અમીઝરણાં', પુણ્યતીર્થો, પશુપંખીઓ, વનસ્થ વનસ્પતિઓ વગેરેનાં મુક્તકંઠથી ગુણગાન ગાય છે. કવિ ગુજરાતની અસ્મિતાના પ્રાણ સમા ધાર્મિક ઔદાર્યનો ગુણ પારખે છે અને તેનાં ઠેરઠેર વખાણ કરે છે. ગુજરાતીની હૃદય–ઋજુતા પારસીઓના હિંદમાંના આગમનકાળથી પારસીઓનાં હૃદયમાં રમી રહી છે. સર્વ ધર્મોના બંધુઓને 'ગુર્જર સંતાનો' તરીકે સંબોધી તેમને તે કહે છે:

"ભુજ શું ભુજ ભીડીને આવોઃ એક જ પ્રેમતણી છો વેલ!"

કારણ કે,

"પ્રેમ તહીં ધિક્કાર રહે નહિઃ ધિક્કારે નહિ પ્રભુનું સ્થાન."

'રાષ્ટ્રિકા'માં કથાનક–ગીતોનું પંચક છે. તેની ખંડકાવ્યો જેવી રચનામાં પણ મેવાડ અને ગુજરાતના સમર્પણના પ્રસંગોને કવિએ કરુણમિશ્રિત વીરરસને વહાવતી વાણીમાં અંકિત કર્યા છે. તેમાં 'ટ્રાન્સવાલમાં ત્રાસ'ના મિશ્રહરિગીતમાં રચેલા કથાનકગીતમાં રણશૌર્યપૂર્ણ પ્રતિભાવંત ગુર્જરવીરત્વ, "બ્રિટનના યશ રક્ષકો- સ્વાતંત્ર્યના ઉરભક્ષકો–ટ્રાન્સવાલી તક્ષકો"ની સામે સાગરનાં મોજાંની જેમ ઊછળે છે.

"ઊછળો ગગન મહાસાગરો! વંટોળિયા નભને ભરો!
પહાડો પડો! જ્વાલા ઊડો! અંધાર અવની આવરો!
ગુજરાતના શૂરા અમે ગુજરાતીઓ!
થઇએ શું ભારતદેવીના યશઘાતીઓ?
અમ ગેહ દહએ, દેહ દહએ, ચેહ બળિયે તાતીઓ!
અમ ટેક ના તજિયે કદી! – રે આ અમે ગુજરાતીઓ!"

આવાં ગીતોમાં તો કવિની ભાષા અને શૌર્ય રેલવવાની રીતિ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે. સમગ્રપણે જોતાં કવિના આ બન્ને સંગ્રહોમાં વિષયનું વૈવિધ્ય કે 'દર્શનિકા' જેવું ઊંડું ચિંતન મળશે નહીં. કવિની ભાષા હંમેશાં સાદી, સરળ, સુગમ, મધુર અને પ્રાસાદિક હોય છે; પણ આ પ્રાસાદિકતા અને ભાષાની ભભક વિનાની દલપતશૈલીની સાદાઇનો અતિરેક, આલંકારિક કૌશલની કે કલ્પનાની રંગલીલાની મર્યાદા, ગીતોનું દીર્ઘસૂત્રીપણું, વિચારોની પુનરુક્તિ વગેરેના કારણે તેમની કવિતાકલાને ઉચ્ચતર કક્ષા સુધી વિકસવા દેતાં નથી. શ્રી સુન્દરમ્ નોંધે છે તેમ, "તેમની ભાષામાં વર્ણમાધુર્ય હોય છે, પણ તેટલું જ અર્થમાધુર્ય તેનું સહચારી નથી હોતું. તેમની નિરૂપણની શૈલી સરળ સુગમ અર્થવાળી છે, પણ કાવ્યનો પુદ્ગલ, તેનાં અંગઉપાંગોની સંધિ અને

સંઘટના પ્રાયઃ શિથિલ રહે છે." તેમ છતાં, કવિએ રાષ્ટ્રપ્રેમથી પ્રેરાઇને ગુજરાતી સાહિત્યને વીરરસનાં કેટલાંક ઉત્તમ કાવ્યો આપ્યાં છે, એ ગુજરાતી કવિતાના ઇતિહાસની નોંધપાત્ર હકીકત છે.

અંતમાં 'સૌની પહેલી ગુજરાત!' કાવ્યમાંની છટ્ઠી કંડિકાના અવતરણવડે આ લેખ હું પૂર્ણ કરીશઃ

"પ્યાલાં ઝેરતણાં છે પીવાં મૌન મુખે ધારી વ્રતઘોર,
વહાલાં સ્વજન જવાં છે છોડી કરી નિજ અંતર વજ્રકઠોરઃ
ભારતઝંડાને જાળવવા,
જગમાં શાંતિસુધા ઢાલવવા,
કોણ કૂદી પડશે આગળ ધરી ભારતભાગ્યતણી કરદોર?
છે એ કોણ વીરોની માત?–
સૌની પહેલી ગુજરાત?
સૌની પહેલી ગુજરાત?
ગુજરાત જં હે ગુજરાત!'

કવિશ્રી ખબરદાર

શ્રી મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે

આપણા બે સુપ્રસિદ્ધ કવિઓ–કવિશ્રી નાનાલાલ અને કવિશ્રી ખબરદાર–એ બેઉને તેમની હયાતી દરમ્યાન ઉત્સવ ઊજવીને મુંબાઈથી માંડીને ગુજરાત–કાઠિયાવાડનાં નાનાં મોટાં તમામ શહેરોએ વ્યવસ્થાપૂર્વકનું અને ઉમળકાભર્યું જે માન આપ્યું હતું તે એ ઉત્સવોમાં આછોપાતળો પણ ભાગ લેનારી કોઈ પણ વ્યક્તિ કદી વીસરી શકશે નહીં. કવિશ્રી ખબરદારના કનકોત્સવની ઊજવણી સૂરત તથા વલસાડમાં થઈ હતી ત્યારે મેં જે ભાષણો કરેલાં તે વર્તમાનપત્રોમાં તે વખતે પ્રસિદ્ધ થયેલાં અને પછીથી તો એ બન્ને ભાષણો મારા એક ગ્રન્થમાં પણ સંગૃહીત થયેલાં છે. સ્થળ અને સમયની અનુકૂળતા પ્રમાણે તે વખતે મેં જે કહેલું તેની પુનરુક્તિ કરવાની મને જરૂર જણાતી નથી. બનતા સુધી એવી પુનરુક્તિ હું નહીં થવા દઉં. પરન્તુ કવિશ્રી પોતાના યશશરીરે જ આપણી વચ્ચે આજે રહ્યા છે ત્યારે એમના અમર આત્માને અંજલિ અર્પવાની મારે માટે તો આ છેલ્લી જ તક જો હું જતી કરૂં તો એ પવિત્ર અને પ્રેમાળ કવિહૃદયનો દ્રોહ કર્યો હોય એવું દુઃખ મને થાય એ કારણથી જ આ લઘુ લેખ લખવાની પ્રવૃત્તિ હું આદરૂં છું.

કવિશ્રીને સૌથી પહેલા મેં ભાવનગરની સાહિત્યપરિષદ્‌માં સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખ તરીકેનું પોતાનું ભાષણ વાંચતાં સાંભળ્યા. ભાષણો સાંભળવાનો, ખાસ કરીને પરિષદ્‌નાં વિદ્વત્તાભર્યાં ભાષણો સાંભળવાનો, લોકોને ઝાઝો રસ હોય એવું પરિષદ્‌ની બેઠકોમાં ક્વચિત જ જોવામાં આવે છે. પરન્તુ આ યુવાન વયના, ગૌર વાનના, દૃઢ શરીરના, બુલંદ અવાજના, તેજસ્વી પારસી ગૃહસ્થની વિશુદ્ધ વાણી અસ્ખલિત વહેવા માંડી તેની સાથે જ સભા મંત્રમુગ્ધ થઈ ગઈ અને અદ્દ્ભુત શાન્તિ રાખીને એકચિત્તે તમામ શ્રોતૃગણે એમનું ભાષણ અતિ આદરપૂર્વક સાંભળ્યું. એ યાદગાર પ્રસંગ પછીજ અમારે એમની સાથે અંગત પરિચય થયો. ત્યાર પહેલાં તો નરસિંહરાવ, નાનાલાલ અને ખબરદાર એ ત્રણેની કવિતા અવાર નવાર 'વસન્ત' માસિક પત્રમાં વાંચવામાં આવતી તેથી હું પ્રસન્નતા અનુભવતો અને ગુજરાતી કવિતાનો અનુરાગી પણ બનતો. ખાસ કરીને 'પુરોહિતની રાજભક્તિ' અને 'હલદીઘાટનું યુદ્ધ' ("શૂરાં બાવીશ હજાર") એ બન્ને કાવ્યો મને અત્યન્ત ગમી ગયાં હતાં. સ્વ. મટુભાઈ કાંટાવાળાના "સાહિત્ય"માં "મોટાલાલ"નું કાવ્ય–પ્રભાતનો તપસ્વી–છપાઈ ગયું હતું. એના લખનાર "મોટાલાલ"

ગુર્જરીના કવિકોકિલ નાનાલાલ હો!
રસલીલી ખીલી તુજ હૃદયવસંત જો;
તુજ ટહુકે મ્હોર્યાં ગુર્જર આકાશ આ,
દિશદિશની ઉઘડી કંઇ દેવદિગંત જો.
ગુર્જરીના કવિકોકિલ નાનાલાલ હો!

વનઉપવન ગાજે તુજ મધુરા શબ્દથી,
પંખીડાં પૂરે કંઇ કિલકિલ નાદ જો.
તુજ પડઘા ઝીલે કંઇ કંઇ રસબાલુડાં,
જાદુગારા છે તુજ ગાનપ્રસાદ જો!
ગુર્જરીના કવિકોકિલ નાનાલાલ હો!

× × ×

નહીં મસ્તી, નહીં ક્ષોભ, ન ઉરધમસાણુ કૈં,
લાડીલી મીઠી તુજ ઉન્નત વાણુ જો;
સત્ય સનાતન તુજ હોઠે ફરી કંઇ સર્યાં,
જગવ્યા જનમાં દેવજીવનના પ્રાણુ જો!
ગુર્જરીના કવિકોકિલ નાનાલાલ હો!

× × ×

આજ વસંતે મ્હોરી અમ રસવાટિકા,
અમર ખીલો ત્યાં તુજ ફૂલોના ફાલ જો!
દેવદીધું તુજ નૂર, જગત શું દઈ શકે?
વીરા! અમ ઉરની તો વંદનમાળ જો!
ગુર્જરીના કવિકોકિલ નાનાલાલ હો!

આ કવિતા ૧૯૨૭ માં રચાઈ. ત્યાર પછી ચાર વર્ષ રહીને કવિશ્રી ખબરદારનો પોતાનો સુવર્ણમહોત્સવ આવ્યો તે પણ સમગ્ર ગુજરાતે સંપૂર્ણ ઉત્સાહથી ઊજવ્યો. એ જ પ્રસંગે કવિશ્રીએ જગતભરના તત્ત્વચિંતકોની વિચારધારાને ઝીલીને 'તેના ઉપર પોતાની ઝાલર મૂકી છે' એવો 'દર્શનિકા' નામનો ઝૂલણા છંદમાં રચાયલો કાવ્યગ્રન્થ આપણને આપ્યો. 'કાવ્યરસિકા,' 'વિલાસિકા,' અને 'પ્રકાશિકા'થી એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિના પ્રકાશનનો જે આરંભ થયો તેમાં 'ભારતનો ટંકાર,' 'સંદેશિકા,' 'કલિકા,' 'ભજનિકા,' 'રાસચન્દ્રિકા' અને 'દર્શનિકા'નો ઉમેરો થતાં નવ સુંદર કાવ્યસંગ્રહો એમના સુવર્ણમહોત્સવનો મંગલ પ્રસંગ આવ્યો ત્યાર સુધીમાં આપણને મળ્યા તે બદલ ગુજરાત એમના પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાની લાગણી અનુભવે એ સ્વાભાવિક છે. પ્રકૃતિલીલા, પ્રણયની ભાવના, રાષ્ટ્રપ્રેમ, પ્રભુભક્તિ, તત્ત્વજ્ઞાન એવા અનેક વિષયો ઉપર સુંદર

રચનાઓ રચીને આપણા ગુજરાતી સાહિત્યને એમણે સમૃદ્ધ કર્યું. સુવર્ણ મહોત્સવ પછી પણ રાષ્ટ્રિકા રચીને એમણે દેશભક્તિનાં ગીતો ગાયાં, સ્વાર્પણની પ્રેરણા આપી, દેશદાઝથી ધબકતા હૃદયની વીરરસની વાણી ઉચ્ચારી એમણે આપણને જીવતા અને જાગતા કર્યા. 'કલ્યાણિકા'નાં કાવ્યો રચીને એમણે પોતાના 'આધ્યાત્મિક અનુભવોનો સાચો નીચોડ' આપણને આપ્યો, અને છેવટે મુંબઈ યુનિવર્સિટિ તરફથી 'ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા' પર જે પાંચ વ્યાખ્યાનો એમણે ૧૯૩૯માં આપેલાં તેમાં સોનેટ અંગે એમણે જે વિચારો દર્શાવ્યા હતા તેને અનુસાર 'નંદનિકા' નામનો ૨૦૨ સોનેટોનો સંગ્રહ એમણે બહાર પાડયો અને તેની અંતિમ કવિતામાં એમણે ગાયું કે:-

રમતો તેં રમાડી તે લીધી બધી મેં રમી,
ગૂંથી જ્યોતિઅંધાર ઉકેલ્યાં મેં વિશ્વ તરી,
તારા દીધા સંદેશ મેં આપ્યા આ મારાં ગીતે,
તારી મ્હેર હું આ જગમાં નથી પામ્યો કમી:
હવે હો મારા નાથ! હું ઘેર આ આવું ફરી—
પિતા! રાખજે ગોદમાં તારી અનંત પ્રીતે!

પોતીકા ઘરમાં પિતાની અનંત પ્રીતિભરી ગોદમાં સૂતેલા એ પ્રભુદીધા સંદેશના ગાયકને આપણાં વંદન!

એક સ્મરણું પ્રસંગ

શ્રી રવિશંકર મ. રાવળ

૧૯૨૭ના અરસામાં જ્યારે શ્રી ખબરદાર મદ્રાસમાં વસતા હતા ત્યારે ઉનાળાની ઋતુ નીલગિરીમાં પસાર કરવાને અમદાવાદથી શ્રી ગિરિજાપ્રસાદ ચીનુભાઈની પાર્ટીમાં ડૉ૦ હરિપ્રસાદ સાથે હું પણ ગયો હતો. સર ચીનુભાઈના સંબંધી સાક્ષરશ્રી રત્નમણિરાવ પણ તે વખતે મદ્રાસમાં જ વસતા હતા. તેમણે શ્રી ખબરદાર સાથે સારો પરિચય સાધેલો. તેઓ પોતે ગુજરાતી જાણતા અને ઈતિહાસના સારા વિદ્વાન હતા, તે સાથે જ્યોતિષમાં પણ તેમની બહુ શ્રદ્ધા હતી. એટલે અમારા નીલગિરી નિવાસમાં તેઓ શ્રી ખબરદાર સંબંધે ઘણી વાતો કરતા તેમાં ખાસ કરી તેમના ધંધાની કફોડી હાલત છતાં તેમનામાં રહેલી ઈશ્વર પ્રતિની શ્રદ્ધા અને પ્રસન્નતા જાળવવાનો તેમનો કિમીયો અમારી ચર્ચાનો વિષય બનતાં. શ્રી ગિરિજાપ્રસાદના બનેવી શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ દિવાન તો સાહિત્યકારો અને કવિઓના ગુણાનુરાગી છે. એટલું જ નહિં પણ ગુજરાતી સાહિત્ય સભાના ઉત્કર્ષ માટે ડૉ૦ હરિપસાદને ઘણી હુંફ આપી રહ્યા હતા તે પણ સુવિદિત છે. તેમણે આગેવાની લઈ ઠરાવ્યું કે અમદાવાદ પાછા વળતી વખતે કવિશ્રીની મુલાકાતે અવશ્ય જવું.

એ પ્રમાણે મોસમ પૂરી થતાં અમે નીલગિરી ઉતરીને મદ્રાસ પહોંચ્યા પછી આ મુલાકાત ગોઠવાઈ. મદ્રાસમાં કવિશ્રીના એક ગુણાનુરાગી અને ભક્ત શ્રી ધોળકિયાએ કવિશ્રીની તબીયત માટે અમને બહુ ચિંતાજનક ખ્યાલ આપેલો. વાયુના કોઈ વ્યાધિને લીધે શ્રી ખબરદારના પગના સ્નાયુઓ ઝલાઈ જતા અને મહામુશ્કેલીએ એ ઉઠી બેસી શકતા હતા, પણ અમે ગયા તે દિવસે તેમણે ભારે ઉત્સવ જેવું સ્વાગત તૈયાર કર્યું હતું.

મદ્રાસમાં રહ્યે રહ્યે પણ તેમની ગુજરાતભક્તિ અને ગુજરાતીઓ પ્રતિનો પ્રેમ અવર્ણનીય કહી શકાય. 'જય જય ગુજરાત'નું ગીત ગુજરાતના હૃદયમાં ઉતરી ગયું છે, એથી જ એમની ભક્તિનો પરચો અનુભવી શકાય છે.

અમે ગયા ત્યારે તેઓ સ્વચ્છ શ્વેત હળવાં વસ્ત્રોમાં દિવાનખાનામાં બેઠા હતા. અમે થોડાં ફુલો લઈ ગયા હતા, પણ તેમણે તો અમને તેમની અપ્રકટ કાવ્યપ્રસાદી ખોબલે ખોબલે પીરસી. તેમનાં નવાં કાવ્યો તેમણે પોતેજ ભાવભરી હલકથી સંભળાવ્યાં. ક્યારે પણ તેમના દર્દની કે ધંધાની ચિંતાની એક પણ લહર અમને દેખાવા દીધી નહિ. વિનોદ અને હાસ્યથી ભરપૂર બે કલાક કેમ ગયા તે જણાયું નહિ.

તેમને દુઃખ થતું હતું કે તેઓ દૂર હતા તેથી ગુજરાત તેમને ઓળખી શક્યું નથી, પણ પછી હળવેથી જણાવ્યું કે તેમાં કોઈનો દોષ નથી. હમણાં તેમની ગ્રહદશા તેમાં કારણભૂત છે. એકાદ વર્ષ પછી તે બદલાશે એમ તેઓ માનતા હતા.

ગ્રહોની વાત આવી ત્યાં અમારા ડૉ૦ હરિપ્રસાદ છણકી ઉઠ્યા: "આપના જેવા વિદ્વાન માણસો આવી દશાઓ અને ગ્રહોમાં માન્યતા રાખે પછી સામાન્યજનોનું શું સમજવું. આપણા દેશમાં આ ભવિષ્યજ્ઞાનની મોહિનીમાં પ્રમાદ અને દૈવાધીનતાએ નિષ્ક્રિયતા અને નિરૂદ્યમીપણું પેદા કર્યાં છે. યૂરોપના લોકોએ તે વાત પડતી મૂકી છે તો કેવા આગળ વધ્યા છે."

શ્રી ખબરદાર મલકીને બોલી ઉઠ્યા: દાક્તર, કોઈ પણ વિદ્યાનો ઉપયોગ અથવા દુરૂપયોગ થઈ શકે છે. હું મારી આજની કઢંગી જીવનપરિસ્થિતિમાં પણ ગ્રહનું પરિબળ માની સહી રહ્યો છું, પણ તેથી હું પુરૂષાર્થ નથી કરતો એમ તો નહિ કહી શકો. એ સ્થિતિમાં હું મારો સ્વભાવ અને શક્તિ પર પૂરો કાબુ રાખી શકું છું. ઘડીયે ઘડીયે જીવનનાં દુઃખો પર આંસુડાં પાડતા તમારા આજકાલના કવિજંતુઓ પરિસ્થિતિને પરવશ બનીને તેની જ ફરિયાદો કરે છે.

એટલું તો ખરૂં હતું કે કવિશ્રીનાં કાવ્યોમાં તેમની દૃષ્ટિ દિવ્ય પ્રદેશોમાં જ વિહરતી હતી પણ તેમની જ્યોતિષમાં અટળ શ્રદ્ધા પણ અજબ હતી ચર્ચાને અંતે તેમણે ડૉ૦ હરિપ્રસાદને કહી દીધું: ડોકટર, ભારતનું જ્યોતિષવિજ્ઞાન, બચ્ચાંનો ખેલ નથી. હું તમને એક માણસ, અહીં નથી, પણ તે આવે તો બતાવું કે ૧૧ મા સૈકામાં કોઈ પલ્લવ રાજાના આશ્રયે હજારો જ્યોતિષીઓએ ગ્રહસ્થાનો પર અસંખ્ય કુંડલીઓ તૈયાર કરી છે અને તેમાં જો તમારી ગ્રહકુંડલી મળી જાય તો તમોને હું જ્યોતિષની બાબતમાં નાક ઘસાવું નહીં તો હું ખબરદાર નહીં.

ડોકટરે તો કહ્યું: હું એમાં પડવા જ માગતો નથી, એમાં કોઈની જીવનઘટના બેસતી આવી જતી હશે પણ આજે હાલતાં ચાલતાં ગ્રહદશા અને મૂહૂર્ત શોધનારાના મનની નિર્બળતા હું જોઉં છું ત્યારે લાગે છે કે એ વિજ્ઞાનનો લોપ થાય તે જ ઠીક છે.

બધો સમય એટલો મધુરતામાં વીત્યો હતો કે આ સંવાદમાં તીવ્રતા વધારવા કોઈ રાજી નહોતું, પણ થોડા દિવસ પછી સંહિતાનો ભંડાર ધરાવતો એ મદ્રાસી જ્યોતિ ી આવ્યાના ખબર રત્નમણિરાવે મને આપ્યા અને કહ્યું કે અહીં સુધી આવ્યા છો તો માત્ર ચિકિત્સા ખાતર આ માણસને તેની મહેનતના પાંચ રૂપિયા આપી આ વિદ્યાની કસોટી તો લ્યો. મેં તેમની સલાહથી તેમ કર્યું અને પંદરેક દિવસે તેના સંગ્રહમાં મારી કુંડલી મળી ત્યારે અમે તેનું વાચન શ્રવણ કરવા ગયા હતા. તેમાં ઘણી ઘટનાઓ આશ્ચર્યકારક રીતે મારા જીવનને મળતી આવતી હતી, છતાં મને ડૉ૦ હરિપ્રસાદનો મત યોગ્ય લાગ્યો કે જો કંઈ બનવાનું હોય તો તેના વિચારો આગળથી કરી માણસો હતબુદ્ધિ થઈ જતા હોય તો તે વિદ્યાનું દ્વાર બંધ રહે તે ઠીક છે.

પણ શ્રી ખબરદારે કહ્યું હતું તેમ તેમની ગ્રહદશા બદલાઈ અને મુંબઈમાં રહેવા આવ્યા તેમજ અંધેરી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદેથી ગુજરાતનું સન્માન સ્વીકાર્યું.

ભારતના એક પરમ સારસ્વત

કવિશ્રી ખબરદારનું ઋષિજીવન

ત્રીસ વર્ષના કૌટુમ્બિક પરિચયનાં અંગત સ્મરણો આલેખનાર:

શ્રી યજ્ઞેશ હ. શુકલ

ચાળીસેક વર્ષો પહેલાંની વાત છે: ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં હજી મેં પા પા પગલી માંડવાની શરૂઆત કરી હતી. પણ એ શરૂઆત સાથે ગુજરાતી સાહિત્યમાં સન્માન પામી ચૂકેલા સાહિત્યકારો, સાક્ષરો, કવિઓ વગેરેને જોવાની તાલાવેલી મને ખૂબ લાગી હતી. વલસાડ સરખા, નહિ ગામડું કે નહિ શહેર જેવા, સ્થાનમાં રહીને આવી આશા પાર પાડવાનું કાર્ય તો મુશ્કેલ જ હતું. એ અરસામાં ગાંધીજીએ અસહકારનું આંદોલન શરૂ કરી દીધું હતું. એને અંગે રાષ્ટ્રીય શાળાઓ પણ ઊઘડી હતી. વલસાડની રાષ્ટ્રીય શાળામાં "અમે ભરતભૂમિના પુત્રો" એ કવિતા અમે બધા વિદ્યાર્થીઓ સમૂહમાં ગાતા હતા. એ કવિતાના રચનાર તો આપણી નજીકના જ છે, ફિરંગી પ્રદેશ દમણના તેઓ વતની છે, એ જ્યારે જાણ્યું ત્યારે મારી ઉત્સુકતા વધી ગઈ. એક વાર દમણ (અત્યારે વાપીને નામે ઓળખાતું વેસ્ટર્ન રેલવેનું સ્ટેશન તે વેળા દમણ તરીકે ઓળખાતું હતું) સ્ટેશને ઊતરીને અમારા આ પ્યારા કવિને મળવા જવાનો અમે ચોક્કસ વિદ્યાર્થીઓએ નિર્ણય પણ કર્યો હતો. એવા નિર્ણયની જાણ મારા એક મુરબ્બી સ્નેહીને કરતાં તેમણે તરત જ મારો ભ્રમ ભાંગ્યો કે "ભાઇ રે! એ કવિ દમણના છે એ ખરું પણ દમણમાં રહેતા નથી. તેઓ તો મદ્રાસમાં રહીને સાઇકલોનો મોટો વેપાર ખેડી રહ્યા છે."

આ ખબર આપનાર વ્યક્તિએ એ પછી તો અમારા આ પ્યારા કવિ વિશે એટલી બધી વાતો કરી કે તે સાંભળીને અમે તાજુબ થયા. અમારા આ સ્નેહી એ કવિને નાનપણથી જ "બુચા કવિ" તરીકે ઓળખતા હતા, એટલું જ નહિ પણ, એ કવિને પોતે પ્રાથમિક શિક્ષણ આપ્યું છે એવો પણ એમનો દાવો હતો. તે વેળા એમની એ વાતો અમને કંઇક અંશે અતિશયોક્તિભરેલી લાગેલી. પણ કવિશ્રી ખબરદાર સાથેનો મારો પરિચય ગાઢ થયા પછી એક વાર અચાનક જ જ્યારે એ સ્નેહીની વાત નીકળી ત્યારે કવિશ્રી બોલી ઊઠેલા કે "અરે! એ તો મારા પ્રથમ ગુરુ!" સ્વ. શ્રી નિછાભાઈ ભાઇશંકર ભટ્ટ મારી જ્ઞાતિના જ સજ્જન હતા અને કવિતા તેમ જ

સાહિત્યમાં સારો રસ લેતા હતા. મારી શરૂઆતની કાવ્યકૃતિઓને અંગે મને તેમનું સારું માર્ગદર્શન મળ્યું હતું. અને એ રીતે જ કવિશ્રી ખબરદારની અનેકવિધ શક્તિઓ વિશે એમણે મારી પાસે કરેલી કેટલીય વાતોએ મારામાં કવિશ્રી ખબરદાર તરફ અનેરું આકર્ષણ જન્માવ્યું હતું, જેને પરિણામે કવિશ્રી ખબરદારની કૃતિઓ મેં આનંદથી વાંચી હતી અને એમાંથી મારા સાહિત્યજીવનનું ભાથું મેં સારી પેઠે બાંધવા માંડયું હતું.

એ ભાથા સાથે હું મુંબઇમાં આવી વસ્યો. પછી મુંબઇમાં વસતા નાનામોટા સાહિત્યકારો અને સાક્ષરોના પરિચયમાં આવવાનો પ્રયાસ મેં કરવા માંડયો. એ જ અરસામાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલનો સુવર્ણમહોત્સવ મુંબઇમાં ઉજવવાની તૈયારી ચાલતી હતી. એ અંગે મને સ્વ. શ્રી ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાનો પરિચય થયો. તે વેળા વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ રોડ—જે ગિરગામ બેક રોડને નામે ઓળખાતો હતો—પરના અત્યારના સિક્કાનગરની આલિશાન ઇમારતો નહોતી. એ સ્થાન તો એ વેળા રમણીય "ચાઇના બાગ"ને નામે ઓળખાતું હતું અને ત્યાં શ્રી ચન્દ્રશંકર રહેતા હતા. શ્રી ચન્દ્રશંકરનું નિવાસસ્થાન સાહિત્યકારો માટે મિલનસ્થાન જેવું હતું. ગુજરાતના અનેક લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સાહિત્યકારોનો પરિચય મને ત્યાંથી જ થયો હતો.

પણ કવિશ્રી ન્હાનાલાલનો સુવર્ણમહોત્સવ ઉજવાય એ પહેલાં મુંબઇમાં વસંતોત્સવ ઉજવાયો હતો. શ્રી ગોકુળભાઈ ભટ્ટ એના મુખ્ય પ્રયોજક હતા. એ વસંતોત્સવના પ્રમુખસ્થાને કવિશ્રી ખબરદાર આવવાના હતા, એની મને ખબર પડી. મેં મારા પ્યારા શાયરને મળવાનો નિશ્ચય કર્યો. કવિશ્રી મુંબઇમાં ક્યાં ઊતરવાના હતા એની માહિતી મેં મેળવી લીધી અને ગામદેવીના લેબર્નમ રોડ પર આવેલા શ્રી વિકાજીના નિવાસસ્થાને એક સવારે હું તેમને મળવા માટે પહોંચી ગયો. પહેલી જ નજરે એમના પ્રચંડ ભરાવદાર દેહે મને આકર્ષી લીધો. ગૌર, ગંભીર અને સૌમ્ય મુખાકૃતિ અને ચશ્માના કાચમાંથી પણ ચેતન પ્રકટાવતી એમની આંખો મને આંજી રહી. હું કોણ છું, ક્યાંથી આવું છું એવી કશી જ પૂછપરછ વિના "આવો!" એવો મીઠો આવકાર આપતાં એમણે જે સ્મિત કર્યું તે આજે પણ હું ભૂલી શકતો નથી. આ મારું કવિશ્રી ખબરદારનું પ્રથમ દર્શન. એ પ્રથમ દર્શને જ મને એમના પ્રત્યે કોઇક અનેરી લાગણી થઈ. પણ મારા જેવા એક નાના માનવી માટે એ લાગણી દર્શાવવાનું સુલભ નહોતું. હું એમની પાસે લગભગ અર્ધોએક કલાક બેઠો એ દરમ્યાન એમણે મારો બધોય સંકોચ દૂર કરી નાખ્યો. હું કોઇ નાનો, અજાણ્યો બાળક છું એ ભાવ મારો મનમાંથી નીકળી ગયો. એમની મમતાભરી વાતચીતમાંથી વાત્સલ્ય નીતરતું મેં અનુભવ્યું અને મારા મનમાં એમના પ્રત્યે પૂજ્યભાવ જન્મ્યો.

આ પહેલી મુલાકાત પછી વસંતોત્સવના કાર્યક્રમ દરમ્યાન તેમને અનેક વાર મળવાનું બન્યું. તે દરમ્યાન પણ આ જ ભાવનું મને દર્શન થયું.

આ સુખદ મુલાકાતથી પ્રેરાઇને મેં એમની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવાની હિંમત કરી. મેં એમને પહેલો પત્ર લખ્યો ત્યારે ખૂબ સંકોચ અનુભવ્યો હતો. એવા મોટા

ભારતના એક પરમ સારસ્વત

કવિશ્રી ખબરદારનું ઋષિજીવન

ત્રીસ વર્ષનાં કૌટુમ્બિક પરિચયનાં અંગત સ્મરણો આલેખનાર:

શ્રી યજ્ઞેશ હ. શુકલ

ચાળીસેક વર્ષો પહેલાંની વાત છે: ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં હજી મેં પા પા પગલી માંડવાની શરૂઆત કરી હતી. પણ એ શરૂઆત સાથે ગુજરાતી સાહિત્યમાં સન્માન પામી ચૂકેલા સાહિત્યકારો, સાક્ષરો, કવિઓ વગેરેને જોવાની તાલાવેલી મને ખૂબ લાગી હતી. વલસાડ સરખા, નહિ ગામડું કે નહિ શહેર જેવા, સ્થાનમાં રહીને આવી આશા પાર પાડવાનું કાર્ય તો મુશ્કેલ જ હતું. એ અરસામાં ગાંધીજીએ અસહકારનું આંદોલન શરૂ કરી દીધું હતું. એને અંગે રાષ્ટ્રીય શાળાઓ પણ ઊઘડી હતી. વલસાડની રાષ્ટ્રીય શાળામાં "અમે ભરતભૂમિના પુત્રો" એ કવિતા અમે બધા વિદ્યાર્થીઓ સમૂહમાં ગાતા હતા. એ કવિતાના રચનાર તો આપણી નજીકના જ છે, ફિરંગી પ્રદેશ દમણના તેઓ વતની છે, એ જ્યારે જાણ્યું ત્યારે મારી ઉત્સુકતા વધી ગઈ. એક વાર દમણ (અત્યારે વાપીને નામે ઓળખાતું વેસ્ટર્ન રેલવેનું સ્ટેશન તે વેળા દમણ તરીકે ઓળખાતું હતું) સ્ટેશને ઊતરીને અમારા આ પ્યારા કવિને મળવા જવાનો અમે થોડાક વિદ્યાર્થીઓએ નિર્ણય પણ કર્યો હતો. એવા નિર્ણયની જાણ મારા એક મુરબ્બી સ્નેહીને કરતાં તેમણે તરત જ મારો ભ્રમ ભાંગ્યો કે "ભાઈ રે! એ કવિ દમણના છે એ ખરું પણ દમણમાં રહેતા નથી. તેઓ તો મદ્રાસમાં રહીને સાઇકલોનો મોટો વેપાર ખેડી રહ્યા છે."

આ ખબર આપનાર વ્યક્તિએ એ પછી તો અમારા આ પ્યારા કવિ વિશે એટલી બધી વાતો કરી કે તે સાંભળીને અમે તાજુબ થયા. અમારા આ સ્નેહી એ કવિને નાનપણથી જ "બુચા કવિ" તરીકે ઓળખતા હતા, એટલું જ નહિ પણ, એ કવિને પોતે પ્રાથમિક શિક્ષણ આપ્યું છે એવો પણ એમનો દાવો હતો. તે વેળા એમની એ વાતો અમને કંઇક અંશે અતિશયોક્તિભરેલી લાગેલી. પણ કવિશ્રી ખબરદાર સાથેનો મારો પરિચય ગાઢ થયા પછી એક વાર અચાનક જ જ્યારે એ સ્નેહીની વાત નીકળી ત્યારે કવિશ્રી બોલી ઊઠેલા કે "અરે! એ તો મારા પ્રથમ ગુરૂ!" સ્વ. શ્રી નિછાભાઈ ભાઇશંકર ભટ્ટ મારી જ્ઞાતિના જ સજ્જન હતા અને કવિતા તેમ જ

સાહિત્યમાં સારો રસ લેતા હતા. મારી શરૂઆતની કાવ્યકૃતિઓને અંગે મને તેમનું સારું માર્ગદર્શન મળ્યું હતું. અને એ રીતે જ કવિશ્રી ખબરદારની અનેકવિધ શક્તિઓ વિશે એમણે મારી પાસે કરેલી કેટલીય વાતોએ મારામાં કવિશ્રી ખબરદાર તરફ અનેરું આકર્ષણ જન્માવ્યું હતું, જેને પરિણામે કવિશ્રી ખબરદારની કૃતિઓ મેં આનંદથી વાંચી હતી અને એમાંથી મારા સાહિત્યજીવનનું ભાથું મેં સારી પેઠે બાંધવા માંડયું હતું.

એ ભાથા સાથે હું મુંબઈમાં આવી વસ્યો. પછી મુંબઈમાં વસતા નાનામોટા સાહિત્યકારો અને સાક્ષરોના પરિચયમાં આવવાનો પ્રયાસ મેં કરવા માંડયો. એ જ અરસામાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલનો સુવર્ણમહોત્સવ મુંબઈમાં ઉજવવાની તૈયારી ચાલતી હતી. એ અંગે મને સ્વ. શ્રી ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાનો પરિચય થયો. તે વેળા વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ રોડ–જે ગિરગામ બેક રોડને નામે ઓળખાતો હતો–પરના અત્યારના સિક્કાનગરની આલિશાન ઇમારતો નહોતી. એ સ્થાન તો એ વેળા રમણીય "ચાઇના બાગ"ને નામે ઓળખાતું હતું અને ત્યાં શ્રી ચન્દ્રશંકર રહેતા હતા. શ્રી ચન્દ્રશંકરનું નિવાસસ્થાન સાહિત્યકારો માટે મિલનસ્થાન જેવું હતું. ગુજરાતના અનેક લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સાહિત્યકારોનો પરિચય મને ત્યાંથી જ થયો હતો.

પણ કવિશ્રી ન્હાનાલાલનો સુવર્ણમહોત્સવ ઉજવાય એ પહેલાં મુંબઈમાં વસંતોત્સવ ઉજવાયો હતો. શ્રી ગોકુળભાઈ ભટ્ટ એના મુખ્ય પ્રયોજક હતા. એ વસંતોત્સવના પ્રમુખસ્થાને કવિશ્રી ખબરદાર આવવાના હતા, એની મને ખબર પડી. મેં મારા પ્યારા શાયરને મળવાનો નિશ્ચય કર્યો. કવિશ્રી મુંબઈમાં ક્યાં ઊતરવાના હતા એની માહિતી મેં મેળવી લીધી અને ગામદેવીના લેબર્નમ રોડ પર આવેલા શ્રી વિઠ્ઠાજીના નિવાસસ્થાને એક સવારે હું તેમને મળવા માટે પહોંચી ગયો. પહેલી જ નજરે એમના પ્રચંડ ભરાવદાર દેહે મને આકર્ષી લીધો. ગૌર, ગંભીર અને સૌમ્ય મુખાકૃતિ અને ચશ્માના કાચમાંથી પણ ચેતન પ્રકટાવતી એમની આંખો મને આંજી રહી. હું કોણ છું, ક્યાંથી આવું છું એવી કશી જ પૂછપરછ વિના "આવો!", એવો મીઠો આવકાર આપતાં એમણે જે સ્મિત કર્યું તે આજે પણ હું ભૂલી શકતો નથી. આ મારું કવિશ્રી ખબરદારનું પ્રથમ દર્શન. એ પ્રથમ દર્શને જ મને એમના પ્રત્યે કોઈક અનેરી લાગણી થઈ. પણ મારા જેવા એક નાના માનવી માટે એ લાગણી દર્શાવવાનું સુલભ નહોતું. હું એમની પાસે લગભગ અર્ધોએક કલાક બેઠો એ દરમ્યાન એમણે મારો બધોય સંકોચ દૂર કરી નાખ્યો. હું કોઈ નાનો, અજાણ્યો બાળક છું એ ભાવ સારો મનમાંથી નીકળી ગયો. એમની મમતાભરી વાતચીતમાંથી વાત્સલ્ય નીતરતું મેં અનુભવ્યું અને મારા મનમાં એમના પ્રત્યે પૂજ્યભાવ જન્મ્યો.

આ પહેલી મુલાકાત પછી વસંતોત્સવના કાર્યક્રમ દરમ્યાન તેમને અનેક વાર મળવાનું બન્યું. તે દરમ્યાન પણ આ જ ભાવનું મને દર્શન થયું.

આ સુખદ મુલાકાતથી પ્રેરાઈને મેં એમની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવાની હિંમત કરી. મેં એમને પહેલો પત્ર લખ્યો ત્યારે ખૂબ સંકોચ અનુભવ્યો હતો. એવા મોટા

માણુસ પાસેથી મારા પત્રનો જવાબ મળવાની આશા ઓછી હતી. પણ વળતી જ ટપાલે મને જ્યારે કવિશ્રીનો ઉત્તર મળ્યો અને તેમાં મારી પહેલી મુલાકાતની સ્મૃતિ તાજી કરીને એમણે મને જે પ્રોત્સાહક શબ્દો લખ્યા એથી મારો એમના પ્રત્યેનો આદર ખૂબ જ વધી ગયો. એ પછી તો અમારી વચ્ચે નિયમિત પત્રવ્યવહાર ચાલુ રહ્યો.

આ પછી એકાદ વર્ષે કવિશ્રી પાછા મુંબઇ આવ્યા હતા. તે વેળા તેમણે સામે ચડીને મને મળવા બોલાવ્યો હતો. એ વખતે "રાસચન્દ્રિકા" છપાવવાને લગતી વાતચીત થઇ હતી કવિશ્રીએ તે વેળા એ કાવ્યસંગ્રહની 'પ્રેસ કોપી'માંથી કેટલાક રાસ ગાયા પણ હતા. તે પ્રસંગે કલાકેકની સાહિત્યચર્ચા થઇ હતી.

પણ તેમની સાથેના પત્રવ્યવહારે અમારા પરિચયને વધુ ગાઢ બનાવવા માંડયો હતો. કવિશ્રી કુશળ પત્રલેખક પણ હતા. એમના પત્રોમાંથી સાહિત્યની અવનવી વાતો જેમ જાણુવા મળતી તેમ વ્યવહારની વાતો પણ ઘણી સમજવા મળતી. પોતાની ચાલુ સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો તેઓ હંમેશાં ઉલ્લેખ કરતા અને સામી વ્યક્તિની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વિશે એવી જ જિજ્ઞાસા દાખવતા, એટલું જ નહિ પણ એ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહે એવું માર્ગદર્શન પણ તેઓ આપતા. મારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં મને સતત તેમનું માર્ગદર્શન મળતું રહ્યું હતું. કવિશ્રીના સંપર્કમાં આવેલા અનેક સાહિત્યકારોને કવિશ્રી તરફથી માર્ગદર્શન સાંપડયાનો અનુભવ છે.

પણ અમારા સંબંધ વિશે વિધિનિર્માણ જુદું જ હતું. એ સંબંધ વધુ ગાઢ બનવાને સર્જાયો હતો. એટલે ત્રીજી વાર તેઓ જ્યારે મુંબઇ આવ્યા ત્યારે તેમનાં પુસ્તકોના વેચાણને લગતી મુંબઇની વ્યવસ્થા મારે માથે આવી. આ વ્યવસ્થા મારા મિત્ર શ્રી જદુરાય ખંધડિયા કરતા હતા. તેમની બદલી કલકત્તા થઇ હોવાથી તેઓ મુંબઇ છોડી જતા હતા. શ્રી જદુરાયને કવિશ્રી સાથેના મારા પરિચયની જાણુ હતી, એટલે તેમણે એક બાજુથી 'ગુણસુન્દરી' માસિકના ઉપતંત્રી તરીકેની જવાબદારી સ્વ. શ્રી જયકૃષ્ણ વર્મા સાથે પરિચય કરાવીને મને ભળાવી અને બીજી બાજુથી કવિશ્રી ખબરદારને તેમનાં પુસ્તકોના વેચાણની વ્યવસ્થાનો ભાર મને સોંપવાની ભલામણ કરી. એટલે જ્યારે હું શ્રી જદુરાય સાથે કવિશ્રીને મળવા ગયો ત્યારે એની વિગતો જ નક્કી કરવાની રહી હતી. કવિશ્રી મુંબઇમાં આવીને વસ્યા ત્યાં સુધી આ જવાબદારી મેં યથાશક્તિ સંભાળી હતી. એ જવાબદારીને અંગે મને કવિશ્રી તરફથી જે કેટલીક વ્યવહારુ સલાહસુચના મળી હતી તે મારા જીવનનો એક અમૂલો લ્હાવો છે, એમ મને આજે પણ લાગે છે. વ્યવહારમાં તદ્દન ચોક્ખા રહેવાની નીતિનો પાઠ મને કવિશ્રીએ શીખવ્યો છે. વ્યવહારમાં પણ સત્ય અને પ્રમાણિકતા પૂરેપૂરાં જાળવી શકાય છે એ વાત પણ મને તેમની પાસેથી જ શીખવા મળી હતી. એમાંથી જ મને ચારિત્ર્યનો ઉમદા પાઠ શીખવા મળ્યો છે. કવિશ્રીના એ વ્યવહારુ માર્ગદર્શનને મેં મારા જીવનમાં ઊતારવાનો સતત પ્રયાસ કર્યો છે. એને અંગે થોડાક મિત્રોનો રોષ પણ મેં સહન કર્યો છે તેમ જ આર્થિક રીતે કેટલીક ઠોકરો પણ ખાવી પડી છે; પણ એને માટે મેં કદી અસંતોષ અનુભવ્યો નથી.

કવિશ્રી સાથેનો સંબંધ આમ વધતો જ ગયો. પણ જેમ જેમ એ સંબંધ વધતો ગયો તેમ તેમ એ સંબંધ એક કવિ કે સાહિત્યકાર સાથેના સંબંધ કરતાં એક વત્સલ વડીલ સાથેના સંબંધ તરીકે વિકસતો ગયો. કવિશ્રીનાં કુટુમ્બીજનો પૈકી આ દરમ્યાન એમના એક પુત્ર પેશોતન—જેઓ સામાન્ય રીતે કવિશ્રી જ્યારે જ્યારે મુંબઇ આવે ત્યારે તેમની સાથે જ રહેતા—જોડે જ મારે પરિચય હતો. તેમના કુટુંબના બીજા સભ્યો સાથે મારે કશો પરિચય ન હતો. તેમ જ મારાં કુટુમ્બીજનો જોડે તેમને પરિચય ન હતો. પરંતુ પત્રવ્યવહારમાં તેમણે વત્સલતાપૂર્વક બધી માહિતી મેળવી લઇને તેમ જ આપીને મારા કુટુમ્બનો પરિચય મેળવી લીધો હતો અને તેમના કુટુમ્બનો પરિચય આપી દીધો હતો. આમ વગર મળ્યે પણ કવિશ્રીના કુટુમ્બ જોડે મારો અને મારા કુટુમ્બ સાથે તેમનો આત્મીય ભાવ બંધાઇ ગયો હતો.

૧૯૩૧ માં મુંબઇમાં અને મુંબઇને પગલે સારાય ગુજરાતમાં કવિશ્રી ખબરદારનો કનકમહોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો. મહોત્સવસમિતિની ઇચ્છા એવી હતી કે એ પ્રસંગે કવિશ્રી કુટુમ્બ સાથે મદ્રાસથી મુંબઇ આવે. એ માટે સગવડ પણ કરવામાં આવી હતી. પણ કેટલાક અનિવાર્ય સંજોગોને કારણે કવિશ્રી માત્ર ભાઇ પેશોતન સાથે જ મુંબઇ આવી શકયા હતા. આમ તેમના કુટુમ્બનો પરિચય મેળવવાની જે આશા મેં તે વખતે રાખી હતી તે પાર પડી ન હોતી.

એ પરિચય તો થયો છેક ૧૯૩૮ના ઑગસ્ટ કે સપ્ટેમ્બરમાં—મદ્રાસ છોડીને કવિશ્રી મુંબઈમાં સ્થાયી નિવાસ કરવા આવ્યા ત્યારે. તેઓ મુંબઇ આવ્યા તેને બીજે દિવસે દાદરના પારસી કોલોનીમાં આવેલા જાલા મેન્શનમાં હું તેમને મળવા ગયો. બારણાની ઘંટડી વગાડી અને એક વયોવૃદ્ધ સન્નારીએ બારણું ઉઘાડયું. હસીને મને આવકાર આપ્યો. મેં એમને નમન કર્યું અને જાણે લાંબા સમયનો પરિચય હોય એમ પૂછ્યું: "કેમ પિરોજાબા! આવી પહોંચ્યાં?" તેમને પણ મારો ખ્યાલ આવી ગયેલો લાગ્યો. એમણે હસીને પૂછ્યું: "યજ્ઞેશ તો નહિ?" હું હસ્યો. એટલે તેમણે બેનોને બૂમ મારી: "નરગીસ! નાજાં! તમારો ભઇ આયો!" પત્રવ્યવહાર દ્વારા અમે આ ભાવ કેળવ્યો હતો એટલે પહેલી જ વાર મળતા હોવા છતાં જાણે એક જ કુટુમ્બનાં માનવી હોઇએ એમ અમે બધાં તરત જ એકમેકમાં ભળી ગયાં.

મુંબઇમાં કવિશ્રી લગભગ ચૌદ વર્ષ રહ્યા અને પછી ૧૯૫૨ ના ઓક્ટોબરની તેરમી તારીખે પાછા મદ્રાસ ગયા અને ત્યાં જ ૧૯૫૩ ના જુલાઈની ત્રીસમીએ તેમનો દેહ પડ્યો. પિરોજાબા એમના પહેલાં ગયાં. આ સમય દરમ્યાન છેલ્લા થોડાક મહિનાઓનો અપવાદ બાદ કરતાં, કવિશ્રી સાથેનો મારો કૌટુમ્બિક સંબંધ સતત જળવાઈ રહ્યો હતો. એમના સુખદુઃખમાં ભાગીદાર થવાનો મારો સતત પ્રયત્ન રહ્યો હતો. મારા સુખદુઃખમાં તેમનો દિલાસો મારું મોટું આશ્વાસન હતો.

મુંબઇમાંના કવિશ્રીના નિવાસ દરમ્યાન કેવળ તેમની સાથે જ નહિ પણ તેમના સમગ્ર કુટુમ્બ સાથે ઓતપ્રોત થવાનું બન્યું અને એ દરમ્યાન એ કુટુમ્બ કેટકેટલી

લીલીસુકીઓમાંથી પસાર થવું છે અને થઇ રહ્યું છે તેનો પણ ખ્યાલ આવ્યો. પણ વ્યવહારદૃષ્ટિએ આવી પડેલી અનેક આપત્તિઓ વચ્ચે પણ કવિશ્રી ખબરદાર તો સ્થિતપ્રજ્ઞની પેઠે પ્રભુના નિર્માણને વધાવી લેતા હતા. ઘણા લાંબા કાળથી કવિશ્રીની તબિયત અસ્વસ્થ રહેતી હતી. મદ્રાસમાં પણ તેઓ વર્ષોથી માંદગીને બિછાને જ હતા. મુંબઇમાં પણ તેમના બાર–તેર વર્ષના નિવાસ દરમ્યાન તેઓ ભાગ્યે જ વીસ–પચીસ દિવસ પથારી છોડીને ઘરની બહાર નીકળી શક્યા હશે. છતાં આવી ગંભીર શારીરિક અસ્વસ્થતા વચ્ચે પણ તેમની સાહિત્યની આરાધના તો અસ્ખલિત ચાલુ જ રહી હતી. ભયંકર શિરોવેદના વચ્ચે પણ તેઓ જ્યારે સરસ્વતીને આરાધતા ત્યારે એ વેદના કોણ જાણે ક્યાં છૂપાઇ જતી અને કલ્પના દેહ ધરવા લાગી જતી. કવિશ્રીએ અનેક વાર કહ્યું હતું તેમ તેમની સારામાં સારી કૃતિઓ માંદગીના બિછાના પરથી જ સર્જાઇ છે. "કલિકા" એવી જ દશામાં સર્જાઇ હતી. "દર્શનિકા" વખતની વેદના તો બેવડી હતી. શારીરિક વેદના તો હતી જ તેમાં 'અમૃતમય આત્મજા' બહેન તહેમીનાના અકાળ અવસાને અપાર માનસિક યાતના પણ જગાડી હતી. પણ એ યાતનાએ તો કવિને અજબ પ્રેરણા આપી અને એમાંથી "દર્શનિકા" જેવું–સમગ્ર ફિલસુફીના સારતત્ત્વ જેવું ચિન્તનાત્મક–મોટું કાવ્ય સર્જાયું. પણ પછી તો શારીરિક અસ્વસ્થતાએ કવિના દેહમાં ઘર કરી લીધું હતું એટલે તેમની પાછલી તમામ કૃતિઓ માંદગીને બિછાનેથી જ સર્જાઇ છે. છતાં આવી ગંભીર અસ્વસ્થતા વચ્ચે પણ કવિશ્રીનું માનસ તદ્દન તંદુરસ્ત હતું. શરીરની વિકૃતિ મન સુધી પહોંચી નહોતી એટલે કવિશ્રીના સમગ્ર સાહિત્યમાં ક્યાંય પણ આ માંદગીનાં, આ અસ્વસ્થતાનાં દર્શન આપણને થતાં નથી. અલબત્ત, આવી શારીરિક વેદનાએ કવિશ્રીને આપણા અનેક ભક્તજનોની જેમ પ્રભુની વધુ ને વધુ સમીપ જવાને પ્રેર્યા છે અને તેથી કવિશ્રીની છેલ્લી કૃતિઓ ભજનકીર્તનના સ્વરૂપની સર્જાઇ છે. એમના અવસાનના થોડા જ દિવસો પૂર્વે પ્રકટેલી "કીર્તનિકા"માંનાં કીર્તનોમાં પ્રભુની પાસે પહોંચવાની કવિની તાલાવેલીનું આપણને દર્શન થાય છે. કદાચ એ કીર્તનનો નાદ પ્રભુના દ્વાર સુધી પહોંચ્યો અને કવિશ્રીને શારીરિક યાતનામાંથી ઊગારી લેવા આપણી વચ્ચેથી તેમને પ્રભુએ બોલાવી લીધા એમ કહીએ તો ચાલે!

હૃદયરોગનો હુમલો કવિશ્રી પર વારંવાર થતો છતાં એમનું હૃદય તો સાબૂત હતું. હૃદયરોગને અંગે તેમના હૃદયના જે "કાર્ડિયોગ્રાફ" લેવામાં આવ્યા હતા એ પરથી એમના હૃદયની જે સ્થિતિ જણાઇ હતી તે જોયા પછી તો હૃદયરોગના નિષ્ણાતોને પણ નવાઇ લાગી હતી કે કવિશ્રી એ સ્થિતિમાં શી રીતે જીવી શકે છે! અનેક વાર આવા ગંભીર હુમલાઓ વચ્ચે હું કવિશ્રીની પાસે રહેલો છું અને એ દરમ્યાન "હવે તો તેઓ ઘડી બે ઘડીના મહેમાન છે" એવી લાગણીથી અપાર વેદના પણ મેં વેઠી હતી. એ સ્થિતિમાંથી પણ તેમને મેં બેઠા થયેલા જોયા છે. આવી અપાર વેદના વચ્ચે પણ તેમના મુખ પર કદી વિષાદની રેખા મેં જોઇ નથી. ઘણી વાર આવી દશામાં ચોક્કસ પ્રકારની વાતચીત પણ તેઓ કરી લેતા. છતાંય તેમની ઇચ્છાશક્તિ ઘણી પ્રબળ હતી. ચોક્કસ પ્રકારનું સાહિત્યકાર્ય કરવાની તેમની મનીષા હતી અને એટલે એ પૂરૂં થયા વિના દેહ પડે તો એ કાર્ય અધૂરૂં રહી જાય એની ચિંતા એમને રહેતી હતી. એ ચિંતાને

કારણે અનેક વાર મૃત્યુ સામે પણ તેમને બાથ ભીડતા મેં જોયા હતા. અજબ મનોબળ અને અદમ્ય ઇચ્છાશક્તિ વિના એમણે વેઠી હતી એવી શારીરિક વેદનાઓ વચ્ચે માનવીએ જીવવું જ મુશ્કેલ હતું, કાંઇ નહિ તો નબળા મનોબળવાળો માનવી તો આવા વેદનાગ્રસ્ત જીવનનો અકાળે અંત લાવવાને પણ પ્રેરાય એવી એ દશા હતી. છતાં કવિશ્રીનો આત્મા ઘણો ઉદાત્ત હતો. તેમની સાધના ઘણી ઉમદા હતી અને પ્રભુમાં તેમને અપાર શ્રદ્ધા હતી. એ શ્રદ્ધાને બળે તેઓ માનસિક શક્તિ મેળવી લેતા અને પાછા રોગમુક્ત તો નહિ પણ કેટલેક અંશે સ્વસ્થ બનતા.

આમ છતાંય ગમે તે પળે મૃત્યુ આવી પડે તો તેને ભેટવાની તેમની તૈયારી હતી, એ વાત તેમના અંગત પરિચયમાં આવનાર સૌ જાણે છે. એમનો તમામ વ્યવહાર એવો ચોક્ખો હતો; તમામ વ્યવસ્થા એ પ્રકારની હતી.

જાતે પથારીવશ હતા એટલે કોઇને મળવા તેઓ જઇ શકતા નહિ પણ તેઓ સ્નેહીઓને અને પરિચિતોને મળવાની ઝંખના તો સદા રાખતા. એને અંગે લાંબા સમય સુધી મળવા ન આવનારા સ્નેહીઓને તેઓ ઠપકો પણ આપતા. કોઇક વાર વધારે પડતો કડક ઠપકો પણ આપતા; પણ આવા ઠપકાની પાછળ રહેલી ભાવનાનો સૌને ખ્યાલ હતો અને તેથી એમના આ ઠપકાને પણ મીઠો માનીને સૌ સહી લેતા.

આપણા વયોવૃદ્ધ સાક્ષર શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી અવારનવાર કવિશ્રીને મળવા જતા. એમની વૃદ્ધ વય અને અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ જોતાં તેઓ વારંવાર કવિશ્રીને મળવા ન જઇ શકે એ સમજી શકાય એવું હતું. પણ કોઇ વાર જો લાંબી મુદ્દત થઇ જાય તો આ વયોવૃદ્ધ સાક્ષરશ્રીને પણ ઠપકો આપતાં કવિ અચકાતા નહિ! અલબત્ત, એની પાછળની ભાવના તો શ્રી કૃષ્ણલાલકાકા બરાબર સમજતા અને એથી છેવટ સુધી કવિશ્રી સાથેનો તેમનો મીઠો સંબંધ ચાલુ જ રહ્યો હતો.

કવિશ્રી મુંબઇ આવીને રહ્યા એ શરૂઆતના ગાળામાં મને પણ પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક સમય મળતો; એટલે હું તેમની પાસે અવારનવાર જતો. આવી દરેક મુલાકાત ચાર પાંચ કલાકની તો સામાન્ય થઇ પડતી. એ દરમ્યાન સામાન્ય વાતચીત તો પ્રમાણમાં થોડો જ સમય લેતી અને મોટો ભાગ તો નવાં લખાયેલાં ગીતો કે કાવ્યો વાંચવામાં અથવા બીજું કાંઇ લખવાની યોજના કરી હોય તેને વિશે ચર્ચા કરવામાં જ વીતતો. છેલ્લે છેલ્લે તેમણે પારસીઓના ધાર્મિક સાહિત્ય તરફ વધુ વલણ બતાવવા માંડયું હતું અને એને અંગે વેદ વગેરેનો પણ ઊંડો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો હતો. આ સર્વનો પરિચય એમના "અશો જરથૂસ્ત" વિશેના મહાગ્રંથમાં મળે છે. આ ગ્રંથ તૈયાર કરતી વેળા સંદર્ભગ્રંથો મેળવીને તેનો અભ્યાસ કરવામાં પણ તેમણે ઘણો સમય ગાળ્યો હતો. આવું મહાભારત કાર્ય ચાલુ હોય એ દરમ્યાન, સામાન્ય રીતે, નાનાં કાવ્યો અને ગીતો ઓછાં લખાતાં; છતાં સાવ ન જ લખાતાં એમ પણ નહિ. દિવાળી કે એવા કોઇ વિશિષ્ટ પ્રસંગે જુદાં જુદાં સામયિકો તરફથી કવિતાની માગણી થયા જ

કરતી. મોટે ભાગે એ માગણી તેઓ પૂરી કરતા. વર્ષભર તેમને ત્યાં સામયિક મોકલનાર કોઈ પણ તંત્રી વર્ષમાં એકાદ વાર પણ એમની પ્રસાદી મેળવ્યા વિના રહેતો નહિ. તેમના આવા સૌજન્યનો પરિચય ગુજરાતમાં ઘણાને થયેલો છે. અલબત્ત, મારા જેવો સમીપનો કાંઈક વધારે લાભ લઈ ગયો હોય એ જુદી વાત.

ઊગતા કવિઓને કવિશ્રી ખબરદારનું હમેશાં ઉત્તેજન મળતું. એવા કવિઓની કવિતાઓ વાંચીને, મઠારીને તેઓ એમાંના દોષો તેમને બતાવતા ને એવા દોષો ફરી થવા ન પામે એ માટે સૂચનાઓ પણ આપતા. વળી કોઈ પણ કવિ કે લેખક માટે સતત અભ્યાસ આવશ્યક છે, એ વસ્તુનો ખ્યાલ તેઓ આપતા અને સતત અભ્યાસ કરતા રહેવાનો આગ્રહ કરતા. આવા અભ્યાસ માટે જરૂરી પુસ્તકોનું સૂચન પણ તેઓ કરતા. કેટલાય કવિઓના કાવ્યસંગ્રહો માટે તેમણે પ્રસ્તાવના લખી આપી છે. ઉપરાંત કેટલાક કવિઓના કાવ્યસંગ્રહો પ્રકટ કરવામાં—પોતે આર્થિક સંકડામણ ભોગવતા રહીને પણ—કવિશ્રીએ આર્થિક સહાય પણ આપી છે, એનો હું સાક્ષી છું.

કવિશ્રી સ્પષ્ટવકતા હતા અને સિદ્ધાંતના પ્રશ્નને અંગે પોતાને જે સાચું લાગે તે તેઓ કોઇનાથી પણ અંજાયા વિના કહી દેતા. આપણા ઘણા સાહિત્યકારોને આનો અનુભવ થયો છે. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી જેવા ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રખર સેવકને પણ તેઓ સાફ સાફ વાત કહેતાં અચકાયા નહોતા. શ્રી મુનશીએ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ માટે ભારે ભોગો આપેલા છે, એ વાતનો કવિશ્રી મુક્તકંઠે સ્વીકાર કરતા હતા. અને તેમના જેવા બીજાઓના હક્કો ડૂબાવીને શ્રી મુનશી સાહિત્યપરિષદ સંમેલનના પ્રમુખપદે ચૂંટાયા તે વેળા કવિશ્રીએ તો મુનશીજીના પરિષદ માટેના ભોગોની યાદ આપીને તેમની એ સ્થાન પરની ચૂંટણીને વાજબી ઠરાવી હતી.

કવિશ્રી ખબરદાર ૧૯૨૪માં ભાવનગરમાં મળેલી પરિષદના સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખપદે ચૂંટાયા હતા. તે પછી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થને ચૂંટાવાનો તેમનો કાળ ઘણા સમયથી પાકી ગયો હતો પણ એક કે બીજે કારણે કવિશ્રીની પ્રમુખ તરીકેની ચૂંટણી દૂર ને દૂર ઠેલાતી જતી હતી. આને અંગે કવિશ્રીએ કોઇક વાર હસીને ટીકા કરી હશે પરંતુ પરિષદની પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે કે શ્રી મુનશી પ્રત્યે તેમણે કદી રોષ દર્શાવ્યો ન હતો.

એ પછી લગભગ ૧૯૪૧ની આખરમાં અંધેરીમાં ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદનું સંમેલન ભરાયું. તેના પ્રમુખસ્થાને કવિશ્રી ચૂંટાયા હતા. પરિષદની બંધારણની મર્યાદા કવિશ્રીને ઘણી વાર ખૂંચતી હતી, એટલે પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન લીધા પછી પરિષદને લોકશાહી સ્વરૂપ આપવાની કવિશ્રીની ઇચ્છા પણ હતી. પરંતુ પરિષદના બંધારણનું જાળું એવું હતું કે એમાંથી કશું જ સ્વતંત્ર કાર્ય કરવાનું બની શકે એમ ન હતું. પરિણામે પરિષદના કાર્યમાં કવિશ્રીનો રસ ઓછો થઈ ગયો હતો. આને અંગે શ્રી મુનશી સાથે તેમ જ પરિષદના બીજા સૂત્રધારો સાથે એમને કેટલીક કડવીમીઠી ચર્ચા પણ થઈ હતી.

શ્રી મુનશીને પણ કવિશ્રીના સ્પષ્ટ વક્તૃત્વનો આ દરમ્યાન અનુભવ થયો હશે. પોતાને જે સાચું કે વાજબી લાગે તે શ્રી મુનશીની શેહમાં જરાય અંજાયા વિના તેઓ શ્રી મુનશીને કહ્યા વિના રહ્યા ન હતા. અલબત્ત, એથી અંગત રીતે શ્રી મુનશી પ્રત્યે તેમને કશો અભાવ જાગ્યો નહોતો. શ્રી મુનશીની પ્રવૃત્તિઓને તેઓ આનંદથી જોતા અને યોગ્ય લાગે ત્યારે તેનો પુરસ્કાર કરતાં પણ તેઓ અચકાયા ન હતા.

સાહિત્ય કે કાવ્યચર્ચાને અંગે કેટલીક વાર કડવીમીઠી ટીકાઓ કવિશ્રી પર થતી તેમ કવિશ્રી તરફથી પણ કરવામાં આવતી. આને અંગે કોઈક કોઈક વાર "અંગત" કહેવાય એટલી હદે પણ ટીકાપ્રહારો ઉભયપક્ષે થતા. એવા સંજોગોમાં કવિશ્રી તો મોટે ભાગે ખુલ્લી રીતે જ પ્રહારો કરતા, પણ એમના પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી કેટલીકવાર પ્રચ્છન્ન રીતે પણ ટીકાઓ થતી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં વાડાબંધીને કારણે આવી ટીકાઓ કેટલીકવાર મર્યાદા પણ ચૂકી જતી. કવિશ્રી પણ જો વિવેચકનો સ્વાંગ ધારણ કરતા તો ઘણી વાર મર્યાદા જાળવતા નહિ. પણ આવી ટીકા ટીપ્પણીઓ સિવાય કવિશ્રીના મનમાં એને અંગે કશો ડંખ કે વિરોધી લાગણી રહેતાં નહિ. પરિણામે કવિશ્રીની કડક ટીકા કરનારાઓ પણ જ્યારે કવિશ્રીને મળવા જતા ત્યારે તેઓ કવિશ્રીના સૌજન્યનો અનુભવ કરતા અને બીજાઓના જેટલો જ પ્રેમભાવ મેળવતા.

કવિશ્રીને ગાંધીજી જોડે વર્ષોથી પરિચય હતો. મદ્રાસમાં તેઓ ગાંધીજીને મળેલા પણ ખરા. પણ એ પછી તો પત્રવ્યવહાર દ્વારા જ તેમનો પરિચય રહેતો. ગાંધીજીને કવિશ્રીની સતત્ ચિંતા રહેતી હતી. જ્યારે કવિશ્રી મદ્રાસમાં ભયંકર આર્થિક આફતમાં આવી પડ્યા અને તેમને મદ્રાસ ત્યાગીને મુંબઈ આવીને રહેવું પડયું ત્યારે કવિશ્રીની આ સ્થિતિની ગાંધીજીને ખબર પડતાં ગાંધીજીએ સ્નેહીઓ દ્વારા કવિશ્રીને સહાય પહોંચતી રહે એવો પણ પ્રબંધ કર્યો હતો.

પણ ગાંધીજી એટલેથી જ અટકયા નહોતા. હું ભૂલતો ન હોઉં તો ૧૯૪૨ની લડત પછી ગાંધીજી એક વાર મુંબઈ આવ્યા હતા. એ વેળા તેઓ કવિશ્રીને મળવા ભાઈ પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા સાથે કવિશ્રીને દાદરને નિવાસસ્થાને આવ્યા હતા. સદ્‌ભાગ્યે તે દિવસે હું પણ કવિશ્રીને મળવા ગયો હતો અને ગાંધીજી કવિશ્રીને મળવા આવ્યા તે વખતે ત્યાં હાજર હતો. કવિશ્રી પ્રત્યે ગાંધીજીનો ભાવ કેવો હતો તે આ પ્રસંગ પરથી ખાસ તરી આવે છે. વળી એ પ્રસંગ ગાંધીજીની મહાનુભાવિતાનો પણ સુંદર પુરાવો પૂરો પાડે છે. પોતે મહાત્મા હોવા છતાં રાષ્ટ્રની સંપત્તિરૂપ કવિજનને મળવા માટે જાતે જઈને ગાંધીજીએ એક અપૂર્વ બોધપાઠ જનતા સમક્ષ મૂકયો છે.

કવિશ્રી સાથેના મારા કેટલાક પ્રસંગો તો ઘણા જ "અંગત" કહેવાય એવા છે. એ બધાનો વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કરવો શકય નથી. એ માટે આ લેખનું કદ પણ નાનું પડે. એટલે અહીં માત્ર થોડા જ પ્રસંગોને સ્પર્શ કર્યો છે.

કવિશ્રીનું જીવન મારે મન તો ઋષિજીવન હતું. જીવનના પ્રખર ઝંઝાવાત વચ્ચે પણ કવિશ્રી સ્થિતપ્રજ્ઞ રહીને પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવામાં સતત રત રહ્યા હતા. જે પ્રકારની પરિસ્થિતિ આવે એ પ્રકારે રહેવાને તેઓ ટેવાઇ ગયા હતા. સરસ્વતીની સેવા અને ઉપાસના જ તેમનું કર્તવ્ય બની ગયું હતું. સવારના ઉઠે ત્યારથી તે મોડી રાત સુધી તેમણે સતત માતા સરસ્વતીની આરાધના જ કરી હતી. આમ ભારતના એક પરમ સારસ્વત તરીકેનું જીવન કવિશ્રી જીવી ગયા.

કવિશ્રી સાથેનો મારો સંબંધ પુત્ર જેવો હતો. મને તેઓ પોતાનો "સાહિત્યપુત્ર" ગણતા. છેલ્લે છેલ્લે પત્રકારત્વના મારા અતિ વ્યવસાયમાં હું તેમને ઘણું ઓછું મળી શકતો. એનો તેઓ મારા પર ભારે રોષ પણ રાખતા હતા; પણ એ રોષ પાછળનું વત્સલ હૈયું હું સારી રીતે જાણતો હતો. એટલે તો તેઓ મુંબઇ છોડીને પાછા મદ્રાસ ગયા એનો મને ભારે અફસોસ રહ્યા કરતો હતો. કારણ કે એટલે અંશે હું એમનાથી વધુ દૂર ગયો હતો. મદ્રાસમાં પિરોજાબા અવસાન પામ્યાના સમાચાર જ્યારે મને મુંબઇમાં મળ્યા ત્યારે થોડા જ દિવસો પહેલાં અવસાન પામેલી મારી જનેતાનું મને પુનઃ સ્મરણ થયું. મારી એ વેદના મેં કવિશ્રી સમક્ષ જ્યારે વ્યક્ત કરી ત્યારે તેમના તરફથી તેમના દુઃખમાં પણ મને હુંફાળું આશ્વાસન જ મળ્યું હતું. પણ એ પછી તો તેઓપણ ઝાઝું જીવી શકયા નહિ. શારીરિક વેદનાઓ સામેના તેમના દ્વંદ્વયુદ્ધમાં આખરે મૃત્યુ ફાવી ગયું અને તા. ૩૦ મી જુલાઇ ૧૯૫૭ ની વહેલી સવારે કવિશ્રીએ દેહ છોડ્યાનો બહેન નરગીસનો તાર મારા હાથમાં આવી પડ્યો. મારી આંખો સજળ બની. મારા જનક પિતા તો મને માત્ર બે વર્ષનો જ મૂકીને ચાલ્યા ગયા હતા. પણ પાછળથી મને કવિશ્રીમાં પિતાના વાત્સલ્યનો અનુભવ મળ્યો હતો. મારા એ "માનસપિતા"ના અવસાનના સમાચાર મળ્યા ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ મારાથી બોલાઇ ગયું: "મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ!" કવિશ્રી ગયા પણ એમની સાહિત્યસેવા આપણી વચ્ચે એમને સદાકાળ ચિરંજીવ રાખી રહી છે.

કવિ ખબરદાર—એક શબ્દચિત્ર

શ્રી હર્ષદરાય દેસાઈ

બૉય સ્કાઉટ્સની પ્રવૃત્તિની શરૂઆત ગુજરાતની સરકારી હાઈસ્કુલોમાં ઘણું ખરૂં પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછી સને ૧૯૨૦–૨૧ માં થઈ. નડિયાદની ગવર્મેન્ટ હાઈસ્કુલમાં હું ત્હારે પાંચમા કે છઠ્ઠા ધોરણમાં હતો. શાળાના સમય પછી અઠવાડિયામાં ત્રણ દિવસ અમને એની તાલીમ અપાતી. અને તાલીમ પૂરી થયે અમે સૌ વિખરાતા. એક દિવસ મને એવો વિચાર આવ્યો કે તાલીમ પૂરી થયા પછી મૂગા મૂગા વિખરાવું એના કરતાં કોઈ સારૂં સમૂહગીત ગાઈ વિખરાઈએ તો ઠીક. મ્હેં એ વિચાર અમારા તાલીમશિક્ષકને જણાવ્યો અને સૂચવ્યું કે 'સાહિત્યરત્ન'માં લેવાયલું 'અમે ભરતભૂમિના પુત્રો' ઢાળ અને ભાવની દૃષ્ટિએ સારૂં છે. એમણે એ વાતને વધાવી લીધી અને અમારા ડ્રોઈંગમાસ્તર સદ્‌ગત કવિચિત્રકાર ફૂલચંદ શાહને વિનંતિ કીધી કે એમણે અમને સૌને એ કેમ ગાવું તે શીખવવું. કવિશ્રી ખબરદાર સાથેનો મ્હારો આ પહેલો પરોક્ષ સંબંધ. પછી વસન્તોત્સવ પ્રસંગે સને ૧૯૨૭માં અને એમના જન્મસુવર્ણમહોત્સવ પ્રસંગે સને ૧૯૩૧માં એ મુંબઈ આવ્યા ત્હારે એ સંબંધ વિકાસ પામ્યો અને ૧૯૩૮માં એમણે મુંબઈ નિવાસ કર્યો ત્હારથી તે એમના અવસાન પર્યંત એ એટલો ગાઢ અને આત્મીય બન્યો કે એક અન્તેવાસી તરીકે આ શ્રદ્ધાંજલિ આપતાં હું કંઈક ઋણમુક્ત થયાનો સંતોષ અનુભવું છું.

એમનો જન્મ સંવત ૧૯૩૮ ની કાર્તિકી પૂર્ણિમા (ત્રિપુરી પૂર્ણિમા) એટલે સને ૧૮૮૧ ના નવેમ્બર માસની ૬ ઠ્ઠી તારીખ ને રવિવારે દમણમાં થયો હતો. પિતાનું નામ ફરામજી કાવસજી સોરાબજી પોસ્ટવાળા, માતાનું નામ શીરીનબાઈ. પિતાના (ફરામજી) જન્મ પછી એકત્રીસ વર્ષે પુત્રદર્શન પામતા આ કુટુંબમાં કવિશ્રીનો જન્મપ્રસંગ ઘણી ધામધૂમથી ઉજવવામાં આવ્યો હતો. એમની પાંચેક વર્ષની ઉંમરે પિતા પરલોકવાસી થયા એટલે દાદાની દેખરેખ નીચે એમનું જીવન ઘડાયું. દાદા બહુશ્રુત અને સંસ્કારી સજ્જન હતા. એટલે કવિશ્રીને ન્હાનપણથી જ રામાયણ, મહાભારત, શાહનામું વગેરે સંભળાવી ઊગતા છોડને યથેચ્છ વાળવાના આદરથી પ્રયત્ન કરતા. ત્હેમાં કોઈ જ્યોતિષીએ એમની જન્મકુંડળી જોઈને કહેલું કે એ બહુ પ્રતિભાવાન પુરૂષ નીવડશે, એટલે દાદાએ એમના ઉછેરમાં વિશેષ કાળજી રાખી અને ઘરમેળે પ્રાથમિક શિક્ષણની શરૂઆત કરી. પછી દમણની ખાનગી નિશાળમાં ગુજરાતી સાત

ધોરણ પૂરાં કરીને સને ૧૮૯૧ના જાન્યુઆરિમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ માટે એ મુંબઇ આવ્યા અને આજે ભરડા હાઇ સ્કુલને નામે ઓળખાતી ત્યહારની ન્યૂ હાઇ સ્કુલમાં દાખલ થઇ ૭ ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો.

છેક શરૂઆતથી જ એમની બુદ્ધિશક્તિ અને ચપળતા માટે સૌ કોઇને આકર્ષણ થતું અને એમાં એમની નિસર્ગદત્ત કવિત્વશક્તિએ સારો હિસ્સો આપ્યો. મુંબઇ આવ્યા પછી એમની એ આજન્મ શક્તિએ સારો વિકાસ સાધ્યો અને વિદ્યાર્થીઓના તેમ જ શિક્ષકોના એ પ્રેમપાત્ર થઇ પડ્યા. વળી, એમના મામા શ્રી રૂસ્તમજી બરજોરજી પેમાસ્તર જે અંગ્રેજીમાં સારી કવિતાઓ લખતા તે જોઇને કવિને પણ અંગ્રેજી કવિતા લખવાની પ્રેરણા મળી અને એ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામી.

કવિશ્રીના દાદા એક બાહોશ અને વ્યવહારદક્ષ પુરૂષ હતા. એમની કાર્યપટુતા જોઇને એમનો મિત્રવર્ગ એમને 'ખબરદાર'ના નામથી સંબોધન કરતો. એ સંબોધન બાલકવિ અરદેશરને ઘણું ગમી જવાથી ન્યૂ હાઇસ્કુલમાં દાખલ થતી વખતે પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી પોસ્ટવાળાની અટક બદલીને એમણે ખબરદારની અટક રાખી અને ત્યહારથી એ કુટુંબ એ જ અટકથી ઓળખાય છે. 'ખબરદાર' શબ્દનો મૂળ અર્થ તો છે આંતરદૃષ્ટિ અને ઉત્તમ આચરણવાળો હોશિયાર માણસ. ગુજરાતી ભાષાના રૂઢ પ્રયોગમાં એનો અર્થ થાય છે સમાચાર મેળવવાનું સ્થાન. ગમે તે હો, પણ એટલું તો નિઃસંદેહ છે કે એ નામ અને સ્થાન એવાં હતાં કે તે દ્વારા એમના વાચકવર્ગનાં મન અને મનોભાવો પર પરમાત્માના સંદેશ પહોંચ્યા કરતા હતા.

એ છઠ્ઠા ધોરણમાં હતા ત્યારે મુંબઇમાં મરકીનો ઉપદ્રવ ફાટી નીકળ્યો અને એમને દમણ જવું પડ્યું. પછી બીજી અનેક પ્રતિકૂળતાઓને લીધે એમને અભ્યાસ છોડવો પડ્યો અને પોતાની જમીનજાગીરની સંભાળ લેવાની જરૂર પડી.

એ સમયમાં એમણે ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યનો અભ્યાસ આરંભ્યો અને દલપતકાવ્ય, નર્મકવિતા, પ્રવીણસગાર વગેરે વાંચ્યાં. તે સમયે દાદી તારાપોરવાળા નામના એક પારસી કવિની દલપતનર્મદ શૈલીએ લખેલી કવિતાઓ 'ચાબુક', 'ખબરદાર' 'અજબ' નામનાં પારસી હસ્તક નીકળતાં માસિકોમાં પ્રકટ થતી તે પણ એમના વાંચવામાં આવેલી અને કવિતા લખવાની પ્રેરણા એમણે એમાંથી ઝીલી હોય તો તે અસંભવિત નથી. પરંતુ એમને દલપતકાવ્ય અને દલપતશૈલી વિશેષ પસંદ પડયાં અને અપનાવ્યાં. 'કાવ્યરસિકા'માં તેમ જ આજેયે તેમની કવિતાઓમાં નજરે પડતી ભાવ અને ભાષાની સરળતા, છંદ પ્રભુત્વ તેમ જ નીતિ, ધર્મ અને પવિત્રતાની ભાવના એ દલપતશૈલીનો મૂર્તિમંત પ્રભાવ છે. એ સાથે નર્મદ અને હરિલાલ ધ્રુવનાં કાવ્યોનો અભ્યાસ કરી એમણે વીરરસ ઉછેર્યો. નરસિંહ, મીરાં, ભાલણ, દયારામ વગેરે પાસેથી શબ્દ અને રસ લીધાં, પ્રેમાનંદ શામળ પાસેથી ભાવ, ભાષા અને કલ્પના ઉપરાંત રસની જમાવટ કરતાં શીખ્યા, અખા જેવા વેદાંતી પાસેથી અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનને હળવી, કટાક્ષમય પરંતુ લોકભોગ્ય રીતે કાવ્યમાં

વણતાં શીખ્યા અને ક્રમશ: પાશ્ચાત્ય કવિઓની કૃતિઓ–કાવ્યો–વાંચી એમણે પોતાનો માનસિક વિકાસ સાધ્યો.

એમ તેરેક વર્ષની વયે સ્ફુટ થયેલી એમની કવિત્વશક્તિ વિકાસ પામતી ગઇ. દરમિયાન સ્વ. દાદી તારાપોરવાળા અને સોરાબ પાલમકોટના "માસિક મજાહ"માં સો દૃષ્ટાંતિક દોહરાની ઇનામી હરિફાઇ જાહેર થઇ અને કવિએ સો દોહરા નીચેના પત્ર સાથે લખી મોકલ્યા:

શ્રી. દમણ તા. ૩૦ નવેંબર સને ૧૮૯૭.

મેહેરબાન પરમ સ્નેહી શેઠજી દાદી એદલજી તારાપોરવાળા,

જત, આપના ગયા નવેંબર માસના બહાર પડેલા 'માસિક મજાહ'માં આપના લખ્યા પ્રમાણે આ સાથ ૧૦૦ દૃષ્ટાંતિક દોહરા લખી મોકલ્યા છે તે સ્વીકારશોજી.

આજ સુધી આપ સાથે મને કશી પીછાન નહોતી પરંતુ તે મારા મિત્ર મિ૦ દાદરેવાળા તરફથી આજ ત્રણ ચાર માસ થયા મને વાંચવા માટે મળતા 'માસિક મજાહે' પાડી છે, જે યોગ્ય પીછાનથી મારૂં મન બહુ આનંદમય થયું છે. આપના ગદ્ય–પદ્ય આકર્ષિત લખાણે મારૂં મન હરણ કર્યું છે. આપના માસિકમાં આપે ઉઘાડેલો કાવ્યસંવાદ ખરેખર બહુ સ્તુતિપાત્ર છે. આજ સુધી કેવળ મંદ પડેલી ગુર્જર કાવ્યદેવીને આપ સરખા ગૃહસ્થ પાછા જાગૃત કરવા માગો છો એ આપનો શુભ સ્તુતિપાત્ર પ્રયત્ન જોઇ હું અત્યાનંદ થયો છું. એથી ગુર્જર કાવ્યને અથાગ લાભ થશેજ એમાં લેશ પણ શંકા નથી. તે પરમ પ્રભુ આપની એ શુભ ધારણા પરિપૂર્ણ પાર ઉતારે એવી મારી અદના સ્તુતિ છે.

આપનું 'માસિક મજાહ' બીજા કોઇ પણ મહાવારી કરતાં હજાર દરજ્જે ચઢતું છે અને તે મધે આવતાં લખાણો ખરે અભ્યાસ જોગ છે. આપે ઉઘાડેલા 'કાવ્ય સંવાદ'થી તો બહુ બહુ વિનોદ તથા શીખવાનું મળે છે. તેમાં મારા સરખા કેવળ સોળ વર્ષની વયના એક છોકરા માટે – જે આ દુનિયાના પ્રવાસની પહેલી પગથી પર પણ ચઢ્યો નથી તેને – તો તેમાંથી અતિશય શીખવાનું જડે છે. એ વિષે આ સાથે મોકલેલા દોહરામાંનો એક દોહરો મૂકેલો છે તે આ ઠેકાણે બરાબર બંધબેસતો થઇ પડશે!

ઉંચ કર્તાના ગ્રંથથી, માનવિ સાવધ થાય,
જેમ દીવાદાંડી થકી, સાગર ખડક જણાય.

આ સાથ જે દોહરાઓ લખી મોકલ્યા છે તે મારો પહેલો પ્રયાસ છે. તેથી તેમાં ભૂલચૂક તો હશે જ. પરંતુ તે મારી માત્ર સોળ વર્ષની નાની વય તથા તે સાથ મળેલો અતિ ટુંક અનુભવ એ ભૂલોને પાત્ર હોય તો તેમાં કૈં નવાઇ નહીં. આપનું માસિક

મને ગઇ તા. ૨૪ મીએ મારા મિત્ર મિ. દાદરેવાળા તરફથી મળ્યું હતું અને અમારા જાગીરી ગામ વગેરેના જમે ભરણાનો આ સમય હોવાથી દોહરા જોડવા મને બહુ ટૂંક વખત મળ્યો હતો. કવિતાનો મને અતિશય શોખ હોવાને લીધે મેં આ તક જતી મૂકી નહોતી. એ દોહરાઓમાં ભૂલ હોય તો તે મને બાળ જાણી કૃપા કરી આપ સુધારવાની તસ્દી લેશોજી.

આ પત્ર બંધ કરવા અગાઉ હું આપની તથા આપના માસિકની હજાર વાર જય પુકારૂં છું.

લિ. આપનો સદૈવ શુભેચ્છક,
અરદેશર ફરામજી કાવસજી સોહરાબજી પોરટવાળા
તથા ખબરદારના માનપૂર્વક સલામ આપની સેવામાં
અંગીકાર કરશોજી.

આ દોહરાઓને પરીક્ષકોએ સર્વોત્તમ ગણી ઇનામયોગ્ય ઠરાવ્યા. પછી તંત્રીઓએ એના રચનાર વિષે વિગતવાર માહિતી માગી જેના જવાબમાં એ પંદર વર્ષના બુચાએ તંત્રીઓને આશ્ચર્યચકિત કર્યા અને એમણે 'પંદર વર્ષનો પારસી બુચોકવિ' એ શીર્ષકથી એ દોહરા પોતાના માસિકમાં પ્રકટ કર્યા. આ હરિફાઇમાં કવિ જીવરામ અજરામર ગોર, કવિ જેસંગભાઇ ત્રિકમદાસ પટેલ, પંડિત જટાશંકર રવિશંકર, શીઘ્ર કવિ નગીનદાસ પુરૂષોત્તમદાસ સંઘવી વગેરે હરિફો હતા. એ દોહરાઓ 'માસિક મજાહ'ની મુંબઇની ઑફીસમાં જાહેર પ્રજાને જોવા માટે તા. ૧૮–૩–૧૮૯૮ સુધી ખુલ્લા મૂકવામાં આવ્યા હતા.

કવિના જીવનમાં આ એક દ્યોતક પ્રસંગ હતો. એનાથી એમની શક્તિઓને વેગ મળ્યો, પ્રોત્સાહન મળ્યું અને વાચકવર્ગમાં ઠીકઠીક જાણીતા થયા. પછી સને ૧૯૦૧માં ૧૯ વર્ષની વયે એમણે એમનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ 'કાવ્યરસિકા'ને નામે ગુજરાતને ચરણે ધર્યો. એ સંગ્રહ પિતા અને પિતામહને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક અર્પણ કર્યા પછી ચારેક વર્ષે 'વિલાસિકા' આપી. આ સંગ્રહે કવિને ગુજરાતના સાહિત્યકારોમાં–કવિઓમાં સ્થાન અપાવ્યું અને સ્વ. નરસિંહરાવે એમની અનોખી ઢબથી વિસ્તૃત અવલોકન 'વસન્ત'માં પ્રકટ કરીને એમને વિશેષ જાણીતા કર્યા. આ બન્ને સંગ્રહોમાં છંદ અને અલંકારની હથોટી જોનારને પહેલી જ નજરે જણાશે. અને એ પછીનાં એમનાં સઘળાં પ્રકાશનોમાં વિપુલ વાચન–મનનને પરિણામે આવેલું વૈવિધ્ય તેમ જ નવી છંદરચનાઓ પણ જણાશે અને સહજ સમજાશે કે લેખક પારસી હોવા છતાં એમની ભાષા જેવી શુદ્ધ છે તેવી વિચારધારા પણ કોઇ સંસ્કારી હિંદુ લેખકના જેવી છે.

સને ૧૯૦૮માં 'પ્રકાશિકા'નું પ્રકાશન થતાં કવિનું સ્થાન સ્થિર અને દૃઢ થયું. પણ પછીને વર્ષે ગુજરાતમાં દુકાળ પડતાં જમીન–જાગીરનું ઉત્પન્ન ઘટયું અને એમને વેપારની વાટ લેવી પડી–સને ૧૯૦૯.

એમનું લગ્ન ૧૭-૧૮ વર્ષની વયે થયું હતું. એમની પહેલી પુત્રી જે સવાદોઢ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી બહિશ્તનશીન થઇ ત્હેની સ્મરણમાધુરી વાચકને "કાવ્યરસિકા"માંથી મળશે. એમનાં પત્ની સૌ. પીરોજાબાઇ તા. ૧૩-૧૦-૧૯૫૨ને દિને ૫૪ વર્ષનું દામ્પત્ય ભોગવી અવસાન પામ્યાં. એમને કવિશ્રીએ આપેલી અંજલિ આ ગ્રંથમાં મૂકવામાં આવી છે. એમાં કવિશ્રીનો બેહદ પ્રેમ અને વિયોગવ્યથા સહૃદય વાચકને જણાશે.

એમણે ઉદરનિર્વાહાર્થે મદ્રાસ જઇ સાઇકલની દુકાન કાઢી અને બીજા ભાગીદારો સાથે જોડાઇ ધંધાને ખૂબ વધાર્યો. મોટર અને મોટર સાઇકલનો વેપાર જોતજોતામાં વધ્યો અને બીજા ગામોમાં દુકાનની શાખાઓ પણ કાઢી. પરંતુ આપણામાં પ્રામાણિકતાની ઊણપ હોય છે એવું ભાગીદારીના ધંધામાં પડેલા સૌ કોઇ કહે છે એ સર્વથા અસત્ય ન હોય, અને કવિ એવી અપ્રામાણિકતાનો ભોગ ન બને તો જ નવાઇ. ત્હેમાં વળી વારંવાર પથારી ભોગવતા એમના જેવો 'સ્લીપીંગ પાર્ટનર' ફાવે એ પણ એટલું જ અશક્ય. છતાં જેમ તેમ કરીને બની શક્યો તેટલો ઢસરડો ખેંચ્યો અને અંતે ધંધો સંકેલી નિવૃત્ત થઇ સને ૧૯૩૮ માં મુંબઇ નિવાસ કર્યો.

મદ્રાસ જેટલા દૂરના પ્રદેશમાં જ્યાં ગુજરાતી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનો જરા જેટલોયે સ્પર્શ ન હોય ત્યાં અને અહોરાત્ર વ્યાપારમાં ઉદ્યુક્ત રહેવા છતાં એમણે એમનો નઝમ (પદ્ય) શોખ (જે પારસીઓનું પરાપૂર્વથી ચાલતું આવેલું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે) સતત ચાલુ રાખ્યો અને ૧૯૧૯ માં 'ભારતનો ટંકાર' પ્રગટ કરવા પૂર્વે સ્વ. બહેરામજી મલબારીનાં કાવ્યો સને ૧૯૧૭ માં સંપાદન કર્યાં. એમાં ૧૩૮ પાનાં ભરીને લખેલો વિસ્તીર્ણ ઉપોદ્‌ઘાત એમનું કાવ્યવિષયક જ્ઞાન, પ્રીતિ અને વિવેચનપદ્ધતિનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત આપવા ઉપરાંત એમની ગદ્ય પરની હથોટી પણ બતાવી આપે છે.

પછી કવિ ન્હાનાલાલની ડોલનશૈલીના ઉપહાસમાં પોતાનો રીતિવિષયક મતભેદ દર્શાવતાં અને ગુજરાતની સાહિત્યસૃષ્ટિના મશહૂર થયેલાં 'પ્રભાતનો તપસ્વી' અને 'કુક્કુટ દીક્ષા' નામનાં બે પ્રતિકાવ્યો સને ૧૯૨૦ લખી ડોલનશૈલીને 'અપદ્યાગદ્ય' એવું અધિકૃત (અર્ધશતાબ્દીના અનુભવબોલ. પૃ૪ ૨૮) નામાભિધાન આપવાનું કૌતુકકૃત્ય કીધું. (કહેવાય છે કે એ બન્ને પ્રતિકાવ્યો મિત્રોની ચર્ચાના પરિણામરૂપે માત્ર ૨૪ કલાકમાં લખાયાં હતાં.) અને હાજી મહમ્મદના અવસાનને કારણે જેનું પ્રકાશન વિલંબાયું હતું તે એમનો પાંચમો કાવ્યસંગ્રહ 'સંદેશિકા'ને નામે ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ ભંડોળ કમિટિ તરફથી સને ૧૯૨૫ માં પ્રકટ થયો. આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં એમણે આપેલી 'કવિ'ની વ્યાખ્યા અહીં ચરિતાર્થ થતી જણાય છે. એ લખે છે: કવિઓના હૈયાના ફૂવારામાં બ્રહ્માંડની રસધારાના ધોધ નિરંતર વહેતા રહે છે. એ ધોધના ધ્વનિમાં એ ફુવારો પણ રસપ્રફુલ્લ ઉડતો જાય છે. એ ફૂવારાનાં રસબિંદુ એટલે એ બ્રહ્મના સંદેશા. પ્રત્યેક સાચો કવિ એ બ્રહ્મનો સંદેશવાહક છે.

એ પછી ૧૯૨૬ માં 'કલિકા'. ૧૯૨૮ માં 'ભજનિકા', ૧૯૨૯ માં 'રાસચંદ્રિકા' ભાગ ૧, ૧૯૩૧ માં 'દર્શનિકા' પ્રકટ થયાં. એમાં 'કલિકા' અને 'દર્શનિકા'એ દેશપરદેશના

કાવ્યરસિકોનું સારૂં ધ્યાન ખેંચ્યું. અખંડ શૃંગારરસથી ભર્યું ભર્યું ત્રણ હજાર પંક્તિનું સળંગ કાવ્ય 'કલિકા' જર્મનીમાં ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના અભ્યાસ માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે નિયત થયું હતું અને એને વિષે 'ઓરિએન્ટલ લિટરેચર' નામના જર્મન પત્રમાં વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓથી અવલોકનો થયાં હતાં. એટલુંજ નહીં પરંતુ ત્હાંના અનેક વિદ્વાનોએ કવિને અંગત અભિનંદનપત્રો પણ લખ્યા હતા. બીજું એવુંજ લાંબુ છ હજાર પંક્તિનું સળંગ કાવ્ય "અમૃતમય આત્મજા" અને "તાતધન તેમીના"ના અકાળ અવસાન નિમિત્તે રચાયું. કલ્પના લાલિત્ય, ઊર્મિનું ઊંડાણ, અને ભાવની વિશદતા સાથે પુત્રીના મૃત્યુએ ઢોળેલા વિષાદના રંગથી જીવન મૃત્યુના ગંભીર ચિંતનનું ભવ્ય અને ઉદાત્ત સ્વરૂપ આલેખી કવિતા અને તત્ત્વચિંતનનો વિરલ પણ સફળ સંયોગ સાધતું આ કાવ્ય છે. સ્નેહમુદ્રા, સ્મરણસંહિતા, કલાપીવિરહ એ 'દર્શનિકા'ના પ્રકારનાં કાવ્યો છે પરંતુ એમાં ચિંતનનો ભાર કાવ્યના અસ્ખલિત પ્રવાહને કંઈક કુંઠિત કરે છે યા તો વિષાદ કે બુદ્ધિની વાદપરંપરાને લીધે વાચકને ક્યહાંક અવિશદતા ઉત્પન્ન થવાથી વાંચન શુષ્ક નીવડે છે. 'દર્શનિકા'માં કવિએ જીવન અને જગતના ગંભીર પ્રશ્નોનું મંથન કરીને તારવેલું નવનીત જીવનની અને જગતની યથાર્થતા પ્રતિપાદન કરે છે અને સૌ કોઇ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં શ્રેષ્ઠ અને ઉપયોગી છે એમ દસાવી સ્નેહનો વિશ્વધર્મ આચરવાની પ્રેરણા આપે છે. એ બન્ને કાવ્યોની વિશિષ્ટતા તો એ છે કે ગંભીર માંદગીને બિછાને પડયાં પડયાં, વેદનાગ્રસ્ત સ્થિતિમાં એમનું સર્જન થયેલું હોવા છતાં પ્રસંગપરંપરા, વિચારલહરી કે કલ્પનાનો પ્રવાહ કોઇ સ્થળે દૂષિત થતો નથી. ઊલટું એ લખે છે:

સ્વર્ગે હશે સુખ પણ ગુરુજી! આ જગે વધું
મધુરાં છે સૌંદર્ય ને કવિતાનાં દુઃખ.

મુંબઇમાં નિવૃત્તિનિવાસ કર્યા પછી પણ એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી. કલ્યાણિકા, રાષ્ટ્રિકા, રાસચન્દ્રિકા ભાગ ૧-૨, શ્રીજી ઇરાનશાહનો ગરબો, નંદનિકા, ગાંધીબાપુનો પવાડો, ગાંધીબાપુ એ નવીન કૃતિઓ ઉપરાંત દર્શનિકા, ભજનિકા, કલિકા ઇત્યાદિની નવી આવૃત્તિઓ ગુજરાતને આપી અને એ પ્રત્યેકની બીજી કે ત્રીજી આવૃત્તિ એ લોકસંગ્રહનો અત્યાદર સૂચવવા ઉપરાંત ઉપયોગિતા પણ પૂરવાર કરે છે.

એ રીતે સને ૧૯૦૧ થી આરંભેલું એમનું કવિજીવન ગુજરાતને કંઈક ને કંઈક પ્રેરણા કે જીવનસંદેશ આપતું રહ્યું અને સને ૧૯૨૪માં ભાવનગર ખાતે મળેલી સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખ તરીકે એમની પસંદગી કરી સાહિત્યરસિક જનતાએ એમની સેવાની કદર કરી. આ પ્રસંગની આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી અનેક હકીકતો હજી પ્રકાશમાં આવી નથી અને એ માટે અત્રે અવકાશ કે ઉચિત સ્થાન પણ નથી એટલે માત્ર એનો ઉલ્લેખ પર્યાપ્ત ગણાશે. સને ૧૯૨૭ માં મુંબઇએ વસન્તોત્સવ ઉજવ્યો અને એમને મદ્રાસથી તેડાવી એમનું બહુમાન કર્યું, પરંતુ એથી યે વિશેષ સને ૧૯૩૧ માં ગુજરાત—બૃહદ્ ગુજરાતે એમનો જન્મ સુવર્ણમહોત્સવ ઉજવીને એમનું અધિકાંશે સન્માન કર્યું. સને ૧૯૩૭ માં મદ્રાસમાં ભરાયલા હિંદી સાહિત્ય-

સંમેલનની સાથે જે કવિસંમેલન યોજવામાં આવ્યું હતું તેની સ્વાગતસમિતિના એ અધ્યક્ષ હતા અને એના ત્રણેક વર્ષ પહેલાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે એમને વ્યાખ્યાનો માટે નિમંત્ર્યા હતા પણ તબિઅતને કારણે નિમંત્રણનો સ્વીકાર કરી શકાયો ન હતો. સને ૧૯૩૪ માં મુંબઇ યુનિવર્સિટીએ ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા માટે એમને નિમંત્રી એમની કાવ્યશક્તિનું સન્માન કર્યું. પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનોમાં સ્વ. દિ. બ. કેશવલાલ ધ્રુવે એમનો પદ્યરચનાની આલોચનાનો ઇતિહાસ જ્યહાંથી અટકાવ્યો હતો ત્યહાંથી એમણે આરંભ કરી અદ્યતન કવિતારચના અને એનાં આનુષંગિક તત્ત્વો પરત્વે ઘણાં વિદ્વત્તાયુક્ત વિધાનો અને અનુભવસિદ્ધ મન્તવ્યો રજુ કર્યાં છે. આ વ્યાખ્યાનોનું યુનિવર્સિટી તરફથી થયેલું પ્રકાશન કવિતાશોખીનોને માર્ગદર્શન કરાવે એવું છે. આ વ્યાખ્યાનોએ ગુજરાતના કાવ્યલેખકોમાં અને કાવ્યરસિકોમાં ભારે ખળભળાટ મચાવ્યો. 'માનસી' દ્વારા શ્રી જહાંગીર એદલજી સંજાનાએ મોરચો માંડયો. 'જન્મભૂમિ'ના આદ્ય 'કલમકિતાબ'કારે વ્યાખ્યાનોની આલોચના પૂરતું એ પૃષ્ઠ શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરીના હાથમાં મૂકવું સલામત માન્યું. એ સઘળી ગરમાગરમ ચર્ચા કે વાદવિવાદની યોગ્યાયોગ્યતાનો નિર્ણય ભવિષ્ય ઉપર રાખીને એનું હાર્દ સમજવા માટે અખાનો નીચેનો છપ્પો અનુકૂળ લેખાશે :

'જ્યાં જોઇએ ત્યાં કૂડે કૂડ, સામે સામાં બેઠાં ઘૂડ,
કોઇ આવી વાત સૂરજની કરે, તે આગળ જઇ ચાંચ જ ધરે,
અમારે હજાર વર્ષ અંધારાં ગયાં, તમે આવા ડાહ્યા ક્યાંથી થયા?
અખા! મોટાની તો એવી જાણ, મૂકી હીરો ઉપાડયો પહાણ.'

ગુજરાતી ગદ્ય અને પદ્યની આટલી સિદ્ધિ મેળવ્યા પછી એ જ કવિએ અંગ્રેજી કાવ્ય પર મેળવેલી એવી જ સિદ્ધિનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે. અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે એમણે એમના મામા દ્વારા અંગ્રેજી કાવ્યરચનાની છેક બાલ્યકાળથી જ પ્રેરણા મેળવી હતી. એમનો પહેલો અંગ્રેજી કાવ્યસંગ્રહ 'ધ સિલ્કન ટેસલ' સને ૧૯૧૮માં પ્રકટ થયો અને એની પ્રસ્તાવના ડૉ. કઝીન્સે લખી એનું મૂલ્ય વધાર્યું. એ વિષે ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, શ્રી હૅરોલ્ડ આઇલ્ડ તેમ જ 'ધ બુકમૅન' અને સ્કૉટલૅન્ડનું 'ઍબર્ડીન ડેઇલી જર્નલ' વગેરેએ એની ઉત્તમતા સ્વીકારી મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી પછી એ જ સંગ્રહ ૧૯૨૮માં લંડનની ફાઉલર રાઇટ કંપનીએ પુનર્મુદ્રિત કર્યો અને ત્યહાંની પોએટ્રી લીગ તરફથી પ્રકટ થતા પોએટ્રી એન્ડ ડ્રામા નામના વિવેચનાના સામયિકમાં એનું સર્વાંગી અવલોકન થયું. એ પુસ્તક ઘણા વખતથી અપ્રાપ્ય હોવાથી સને ૧૯૫૦માં એની પાંચમી આવૃત્તિ થઇ. એમનો બીજો અંગ્રેજી કાવ્યસંગ્રહ 'જરથુશ્ત્ર' જેમાં ૧૦૧ ધ્વનિતો દ્વારા એ 'The first prophet of the world'ને સુંદર ભાવવાહી, ભક્તિપૂર્ણ અંજલિ આપી જરથોસ્તી ધર્મના મૂળ સિદ્ધાન્તોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આવાં અંગ્રેજી કાવ્યોના બીજા પણ સંગ્રહો (૧) Leaf and Flower (૨) The Rest House of the Spirit અને (૩) Migrating Bird હજી અપ્રકટ રહ્યા છે. તે ઉપરાંત તારિકા (નવાં કાવ્યોનો

સંગ્રહ), કેટલાંક પ્રતિકાવ્યો ને કટાક્ષકાવ્યો, પ્રભાતગમન (વર્ણનકાવ્ય), લખેગીતા, ગુજરાતી કવિતા અને અપદ્યાગદ્ય, 'ફાઉસ્ટ'ની શૈલી પર સળંગ અમિત્રાક્ષર છંદમાં લખેલું મનુરાજ નામનું પંચાંકી નાટક, અમરદેવી નાટક, ગદ્યસંગ્રહના બે ભાગ, 'વંદીદાદ' પર નવો પ્રકાશ (સચિત્ર), અને 'અવસ્તા'ની યશ્તો પર નવો પ્રકાશ (સચિત્ર) પણ પ્રકાશની રાહ જુએ છે.

સને ૧૮૯૫માં કવિના પિતામહનો મુંબઇમાં સ્વર્ગવાસ થયો ત્યહાર પછી થોડે વખતે કવિને હૃદયમાં દુઃખાવો ઉપડી આવ્યો, અને પગનાં તળીઆંમાં સોજો ચઢી આવ્યો. એ માટે અનેક ઉપચારો કરવા છતાં એ દર્દ નાબૂદ ન થયું અને એમનું માંદગીનું બિછાનું જીવનભર રહ્યું. છતાં કાવ્યદેવીની સતત ઉપાસના એમને દુઃખની વિસ્મૃતિ કરાવતી, આશ્વાસન આપતી અને ચિંતન, ભક્તિ અને અધ્યાત્મવાદ તરફ વિશેષ આકર્ષતી.

એ માત્ર જન્મે અને નામે જ પારસી હતા. બાકી આચારવિચારમાં શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ હિંદુ હતા. એમના કાવ્યશાસ્ત્રના શૉખ ઉપરાંત તત્ત્વજ્ઞાન, જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને સામુદ્રિકશાસ્ત્રનો ઊંડો અને તલસ્પર્શી અભ્યાસ અને યોગક્રિયાઓની ઉપાસનાઆશ્ચર્ય પમાડે એવાં અદ્ભુત અને અનોખાં હતાં. ૧૬–૧૭ વર્ષની વયે થયેલા જે ગુરુસમાગમનો એમણે 'દર્શનિકા'માં ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ગુરુએ એમને તત્ત્વચિંતનની દૃષ્ટિ આપી એનો તથા એમના કાવ્યવિકાસમાં જે શિક્ષાગુરુએ પોતાનો હિસ્સો આપ્યો તેનો 'ભજનિકા' અને 'કલ્યાણિકા'ની અર્પણપત્રિકાઓમાં યથાશક્તિમતિ પુરસ્કાર કરી એમણે ઋણસ્વીકાર કર્યો છે.

સને ૧૯૪૧માં અંધેરી ખાતે ભરાએલા ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના ચૌદમા સંમેલનના પ્રમુખપદે એમને નિયોજી ગુજરાતે પોતાની દક્ષતા બતાવી. એ સંમેલન ભરાતા અગાઉ તથા પરિષદનું સૂત્ર એમના હાથમાં રહ્યું તે દરમિઆન પરિષદના પટાંગણમાં ઘણી રમતો રમાઇ જેનો કંઇક આછો ખ્યાલ એમણે મ્હને લખેલા પત્રો (જે આ ગ્રંથમાં સામેલ કીધા છે) પરથી આવી શકશે. પરિષદની પૂર્ણાહુતિપ્રસંગે એમણે લખેલું વિદાયગીત સુંદર ભાવવાહી અને મર્મસ્પર્શી હોઇ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે.

ઉપર જણાવેલી વૈવિધ્યભરી કાવ્યોપાસના ઉપરાંત ઘણાં વર્ષોના અવ્યાહત પરિશ્રમને પરિણામે નિષ્પન્ન થઇ એમની સંપાદિત કીર્તિને કળશ ચઢાવનાર એમનું સંશોધનકાર્ય તે "અષો જરથુસ્ત્રની ગાથા પર નવો પ્રકાશ". ભગવાન જરથુસ્ત્રની ગાથાઓ સંબંધી આજસુધીમાં આપણા દેશી તથા પરદેશી વિદ્વાનોએ ઘણું લખ્યું છે અને અનેક ભાષાંતરો પણ થયાં છે. પરંતુ મૂળ ગાથાભાષાના અભ્યાસ વિના આદરેલા એ સૌ પ્રયત્નોમાં અધૂરાપણું, એકદેશીયતા અથવા અનુમાનજન્ય ઉલ્લેખો થયેલા હોઇને ઘણી ક્ષતિઓ રહી જવા પામી છે. આ ઉંમરે માંદગીને બિછાને પડ્યાંપડ્યાં ગાથાભાષાનો અભ્યાસ શાસ્ત્રીય રીતે કરી, મળેલા પાઠોને સુધારી એનું ગદ્ય અને પદ્યમાં કરેલું ભાષાંતર, વૈદિક ભાષા સાથે ગાથાભાષાની સરખામણી અને પ્રચલિત પાઠો અને માન્યતાઓનું શાસ્ત્રીય રીતે કરેલું નિરસન જેટલું પારસી ભાઇઓને એમના ધર્મની દૃષ્ટિએ ઉપયોગનું છે તેટલું જ વેદમાં રસ ધરાવતા હિંદુ અભ્યાસીઓને અને વેદશાસ્ત્ર-સંપન્ન શાસ્ત્રીઓને પણ ઉપયોગી છે.

અવસ્તાગાથાના છંદો અને વૈદિક છંદોમાં જે તફાવત છે તે માત્ર સ્વરભારને લીધે જ છે. એ સ્વરભારવિષયક પ્રયત્નો જે અગાઉ વેદોમાં હતા તે પાછળથી ભૂલાઇ ગયેલા જણાય છે. આ સંબંધી એમણે એમનાં 'ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા' વિષેનાં યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાનોમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. પછીથી, કવિતારચનાના પ્રકારોને લગતાં એમનાં વિવિધ સંશોધનોને અંગે જુદાંજુદાં સ્થળોએથી જુદીજુદી રીતે ઉચ્ચારાતી વેદઋચાઓના ધ્વનિપ્રકારાન્તરમાં તેમ જ અવસ્તાભાષાના અભ્યાસમાં એ જેમ જેમ ઊંડા ઊતરવા ગયા તેમ તેમ એમને ઉપર્યુક્ત વિધાન વધારે ને વધારે સચોટ અને સ્પષ્ટ થતું ગયું. એટલે કે વેદોના તેમ જ અવસ્તાના ઉચ્ચારવિધિમાં જે પ્રયત્ન કે સ્વરભારનું સામ્ય છે અને જે હજારો વર્ષોથી આપણે હિંદુઓ તેમ જ ઇરાની આર્યોએ વિસારી મૂક્યું છે તે એમને હાથે પુનર્જીવન પામ્યું એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી. આ ગ્રંથમાં મૂકેલા સાત મ્હોટા લેખો અને વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ તારવી કાઢેલા ૧૦૦ નિયમો ઘણા મહત્વના છે એટલું જ નહીં પરંતુ એમની ચીવટ, ચોકસાઇ અને ખંતના પ્રતીકરૂપ છે.

એમનું જીવન આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિગ્રસ્ત હતું. પરંતુ 'દુઃખ છે શક્તિની પરમ મૂર્તિ' એમ માનીને એમણે જીવન રળી જાણ્યું—જીવી જાણ્યું. એ કહેતા કે જો જીવન જીવવાનું જ છે તો તે ધન્ય રીતે સદા ધર્મ્યકાર્ય પ્રવૃત્ત રહીને જીવવું તેમાં જ જીવનની સાર્થકતા ને સુંદરતા છે. સને ૧૯૫૨ ના જુલાઇમાં એમને થયેલા *ચમત્કારદર્શનને ખ્યાલમાં રાખતાં તો, પોતાના જીવનની અવધ ક્યારે આવવાની છે તે એ જાણતા હતા, એટલે અવસ્તા—વંદીદાદના સંશોધનનું કાર્ય જે એમણે આરંભ્યું હતું તે અનુકૂળ વા પ્રતિકૂળ સંજોગોની દરકાર રાખ્યા સિવાય પૂરૂં કર્યું અને એ પૂરૂં થતાં કર્તવ્યસિદ્ધિના આનંદ સાથે એમનો આત્મા ગુરૂવાર તા૦ ૩૦–૭–૧૯૫૩ રાત્રે ૮–૪૫ વાગ્યે રસાનંદમાં લીન થઇ ગયો! ન માની શકાય એવી વાત તો એ છે કે એમનો ૨૯ મી જુલાઇનો પત્ર જે મને ૩૦ મી જુલાઇએ મળ્યો ત્હેમાં તો એ મદ્રાસથી ૩૧ મી જુલાઇએ નીકળી ૪ થી ઑગસ્ટે અહીં આવશે અને ઘણી ઘણી વાતો કહેશે એમ જણાવેલું. પરંતુ તેજ રાત્રે લગભગ અગિયાર વાગ્યાને સુમારે એમના દેહાવસાનનો તાર મ્હને મળ્યો અને જાણે 'સાહેબનું સરનામું'† એમને એકાએક મળી આવ્યું હોય અને અહીં આવવાને બદલે ત્હાંજ ચાલ્યા ગયા હોય એવું બન્યું! તા. ૨૩–૧૦–૧૯૫૧ ના પત્રમાં એમણે મને લખ્યું હતું કે 'હવે તો પ્રભુ આપણને પાછા મેળવે તેવી કોઇ આશા નથી' તે સાચું પડ્યું! ગુજરાતી સાહિત્યની જૂની પેઢીનો એ અવશેષ જતાં સમસ્ત ગુજરાત અને ગુજરાતી સાહિત્યને કદી ન પૂરાય એવી ખોટ પડી છે. પ્રભુ એમના આત્માને ચિરંતન શાંતિ આપે!

*એક દિવસ હૃદયરોગના હુમલાને લીધે થતી અમુંઝણને હળવી કરવા એ એમના છજામાં બેઠા હતા. ત્હાં એક સાધુ એમનું નામઠામ પૂછતો આવી ચઢ્યો ને કહ્યું કે ત્હમારા ગુરૂએ પ્રેરણાદ્વારા ત્હમને જણાવવાની આજ્ઞા કરી છે કે હવે ત્હમને એક વર્ષની મુદત આપવામાં આવે છે. તે દરમિયાન ત્હમારે જે કંઇ કાર્ય કરવાનું હોય તે કરી લેવું. શ્રી ખબરદાર એ સાંભળી વિસ્મય થયા ને એ વિષે વધારે પૂછપરછ કરે તે અગાઉ સાધુ અદૃશ્ય થઇ ગયો.

†કીર્તનિકા, પૃષ્ઠ ૨૮.

કવિશ્રી ખબરદારને સંભારતાં...

કુમારી શીરીન કોટવાલ

જે વ્યક્તિને માટે માન અને સદ્‌ભાવના હોય, જે વડીલસ્થાને હોય, તેને સંભારી જ્યારે બે શબ્દો લખવાના હોય ત્યારે શબ્દો ખૂટી જાય છે અને લાગણીનો વેગ જ વધુ તીવ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એવું જ કાંઈક કવિશ્રી ખબરદાર વિષે લખતાં મને થાય છે. કવિશ્રીને સંભારતાં આજે એમના ચરણે શિર નમી પડે છે! એમનો પ્રત્યક્ષ પરિચય તો કદાપિ થયો નથી, પરંતુ એમની કવિતાસમૃદ્ધિ સાથેનો પરિચય તો ગાઢ છે જ. અને તેથી જ, જાણે વર્ષો જૂનો એ સંબંધ આ કલમ વડે તાજો થતો હોય એમ મને લાગે છે. એમની સાથેનો પરોક્ષ પરિચય પ્રથમ ક્યાં થયેલો, તે યાદ કરતાં દૂર પૂર્વનો ભૂતકાળ તાજો થાય છે અને શાળાજીવનનાં એ નિર્દોષ સંસ્મરણો સ્મૃતિપટ પર અંકિત થાય છે. શાળાજીવન દરમ્યાન કવિશ્રી ખબરદારનાં કેટલાંક કાવ્યોનો અભ્યાસ કરવાની તક મને પ્રાપ્ત થયેલી. અમારા શિક્ષક અમને વારંવાર કહેતા, 'જુઓ, કવિ જાતે પારસી છે છતાં કેવી શુદ્ધ અને શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષા લખી શકે છે! ભાષા પર કેટલું પ્રભુત્વ ધરાવે છે! તમારે પણ એમની માફક લખવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ'. ત્યારથી જ એઓ અમારામાંની કેટલીક વિદ્યાર્થિનીઓના પ્રેરણારૂપ અને દૃષ્ટાંતરૂપ નીવડ્યા.

અમારા શિક્ષક જ્યારે અમને ભણાવતા ત્યારે કહેતા, 'આ કાવ્યમાં કવિ ખબરદાર આપણને 'ખબરદાર' રહેવાનું સૂચવે છે.' અને અમને આવું ખૂબ જ ગમતું. બાળકોને અમુક શબ્દો, એવા જોશભર્યા, મસ્તીભર્યા, વારંવાર ઉચ્ચારવા ગમે જ છે. [illegible] બાળકો જોશપૂર્વક 'ખબરદાર' એમ બોલતાં અને છેલ્લા બે અક્ષર [illegible] જ શબ્દોચ્ચારણ કરતાં. મજા આવતી!

'ગુર્જર સાહિત્યશણગાર કવિવર વંદન વારંવાર
આપે ઊર્મિ ઉલ્લાસ ઘુમાવી સુરગંગાને પાર
× × ×
લઈ લે ભાવભીનો સ્નેહહાર કવિવર વંદન વારંવાર'

આવા ખરેજ ગુર્જરસાહિત્યના શણગારરૂપ કવિના કાવ્યસંગ્રહોનો અભ્યાસ કરવાનો અમૂલ્ય અવસર મને પ્રાપ્ત થયો, જ્યારે કોલેજમાં ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો ત્યારે. એ અભ્યાસ પછી જ કવિશ્રી ખબરદારની કવિત્વશક્તિનો અને ગુજરાતી સાહિત્યની એમણે કરેલી એકનિષ્ઠ સેવાનો સચોટ ખ્યાલ આવ્યો.

કવિશ્રી ખબરદારને આજે સંભારતાં એમણે સાહિત્યક્ષેત્રે જે વિપુલ પ્રમાણમાં સર્જન કર્યું છે તેની યાદ વિશેષ આવે છે. એમના એ વિપુલ સર્જનમાં એકવિધતાને સ્થાને અનેકવિધતા છે. આ પ્રકારનું વૈવિધ્ય સાહિત્યક્ષેત્રે બધા જ લેખકો અને કવિઓમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. ઘણા ખરા એક જ પ્રકારને વળગીને બેસી રહે છે, જ્યારે એમનું ખેડાણ તો ખરે જ પ્રશંસા માગી લે છે. તેમાં વળી જાતે પારસી જરથોસ્તી અને અભ્યાસ માત્ર અંગ્રેજી છ સુધીનો. છતાં, એમણે સ્વપ્રયત્ને કાવ્ય રચવાની કળાને હસ્તગત કરી અને ક્રમે ક્રમે એ કળા વિકસતી જ ચાલી. અને આજે, કાવ્યરસિકા, વિલાસિકા, પ્રભાતનો તપસ્વી અને કુકકુટદીક્ષા, સંદેશિકા, કલિકા, ભજનિકા, રાસચંદ્રિકા, દર્શનિકા, કલ્યાણિકા, રાષ્ટ્રિકા, શ્રીજી ઈરાનશાહનો પવાડો, નંદનિકા અને કીર્તનિકા જેવા કાવ્યસંગ્રહો દ્વારા વિપુલ પ્રમાણમાં સર્જનસમૃદ્ધિ એમણે ગુજરાતને ચરણે ધરી એ એમની જેવી તેવી સિદ્ધિ તો ન જ કહી શકાય! કેટલાક વિવેચકોએ એમને 'સાહિત્યપ્રેરિત કવિ' કહ્યા છે તે યોગ્ય જ છે. એમણે અંગ્રેજી અને ગુજરાતી સાહિત્યનો ઊંડો અભ્યાસ કરી તેમાંથી પ્રેરણા મેળવી છે. પ્રકૃતિવિષયક ઊર્મિકાવ્યોમાં નરસિંહરાવની અસર છે. એમણે જે ગીતો અને રાસો આપ્યા તેમાં નાનાલાલની અસર છે અને કાન્ત અને કલાપીની અસર એમણે રચેલાં ખંડકાવ્યો પર છે. આરંભના એમના કાવ્યસંગ્રહોમાં પ્રતિભાબીજનો ઉન્મેષ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે, પરંતુ ગુર્જરીના સાચા પુત્ર તરીકે ગુર્જરમાતાની એકધારી, એકનિષ્ઠ સેવા કરવાની એમની અપૂર્વ ધગશ અને તમન્ના દિન પ્રતિદિન વધતી ગઈ અને ઉત્તરોત્તર એમણે ચઢિયાતાં કાવ્યો આપ્યાં. સોનેટો આપ્યાં અને વીરરસનાં તથા રાષ્ટ્રપ્રેમનાં કાવ્યો અને ગીતો આપ્યાં. ખંડકાવ્યો અને પ્રતિકાવ્યો આપ્યાં. ઊંડી ભક્તિ નીતરતાં પદો તથા ભજનો અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં કાવ્યો રચ્યાં. માધુર્ય અને પ્રસાદથી ભરપૂર, સરળ ભાષામાં તથા અનેકાનેક પરિચિત ઢાળમાં રચાયેલા રાસ આપ્યા. તદુપરાંત કાવ્યપ્રદેશે અનેકવિધ છંદોનો પ્રયોગ કર્યો.

એમની કવિત્વશક્તિનો ખરો પરિચય એમનાં વીરરસનાં તથા રાષ્ટ્રપ્રેમનાં કાવ્યો દ્વારા થાય છે. 'જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત,' 'ગુણવંતી ગુજરાત અમારી ગુણવંતી ગુજરાત,' 'અમે દેશી, દેશી, દેશી, આ દિવ્ય અમારો

કવિશ્રી ખબરદારને સંભારતાં...

કુમારી શીરીન કોટવાલ

જે વ્યક્તિને માટે માન અને સદ્‌ભાવના હોય, જે વડીલસ્થાને હોય, તેને સંભારી જ્યારે બે શબ્દો લખવાના હોય ત્યારે શબ્દો ખૂટી જાય છે અને લાગણીનો વેગ જ વધુ તીવ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એવું જ કાંઈક કવિશ્રી ખબરદાર વિષે લખતાં મને થાય છે. કવિશ્રીને સંભારતાં આજે એમના ચરણે શિર નમી પડે છે! એમનો પ્રત્યક્ષ પરિચય તો કદાપિ થયો નથી, પરંતુ એમની કવિતાસમૃદ્ધિ સાથેનો પરિચય તો ગાઢ છે જ. અને તેથી જ, જાણે વર્ષો જૂનો એ સંબંધ આ કલમ વડે તાજો થતો હોય એમ મને લાગે છે. એમની સાથેનો પરોક્ષ પરિચય પ્રથમ ક્યાં થયેલો, તે યાદ કરતાં દૂર પૂર્વનો ભૂતકાળ તાજો થાય છે અને શાળાજીવનનાં એ નિર્દોષ સંસ્મરણો સ્મૃતિપટ પર અંકિત થાય છે. શાળાજીવન દરમ્યાન કવિશ્રી ખબરદારનાં કેટલાંક કાવ્યોનો અભ્યાસ કરવાની તક મને પ્રાપ્ત થયેલી. અમારા શિક્ષક અમને વારંવાર કહેતા, 'જુઓ, કવિ જાતે પારસી છે છતાં કેવી શુદ્ધ અને શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષા લખી શકે છે! ભાષા પર કેટલું પ્રભુત્વ ધરાવે છે! તમારે પણ એમની માફક લખવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ'. ત્યારથી જ એઓ અમારામાંની કેટલીક વિદ્યાર્થિનીઓના પ્રેરણારૂપ અને દૃષ્ટાંતરૂપ નીવડ્યા.

અમારા શિક્ષક જ્યારે અમને ભણાવતા ત્યારે કહેતા, 'આ કાવ્યમાં કવિ ખબરદાર આપણને 'ખબરદાર' રહેવાનું સૂચવે છે.' અને અમને આવું ખૂબ જ ગમતું. બાળકોને અમુક શબ્દો, એવા જોશભર્યા, મસ્તીભર્યા, વારંવાર ઉચ્ચારવા ગમે જ છે. અમે પણ સૌ બાળકો જોશપૂર્વક 'ખબરદાર' એમ બોલતાં અને છેલ્લા બે અક્ષર પર તો ખૂબ ભાર મૂકીને જ શબ્દોચ્ચારણ કરતાં. મજા આવતી!

તે પછી તો એમની સાથેનો પરોક્ષ પરિચય ગાઢ બન્યો. ઈ. સ. ૧૯૪૧ ના નવેમ્બર માસમાં નવસારીના કેટલાક આગેવાન અને પ્રતિષ્ઠિત મંડળોના ભેગા આશ્રય હેઠળ કવિ ખબરદાર હીરકમહોત્સવદિનની ઉજવણી થઈ. તે શુભ પ્રસંગે એમની કવિ કારકિર્દીને આવરી લેતો ભાઈશ્રી મીનુ દેસાઈરચિત એક ગરબો અમે રજૂ કર્યો હતો, જેની કેટલીક પંક્તિઓ એમને શ્રદ્ધાંજલિ રૂપે અત્રે ટાંકું તો અસ્થાને નહિ ગણાય:

'ગુર્જર સાહિત્યશણગાર કવિવર વંદન વારંવાર
આપે ઊર્મિ ઉલ્લાસ ઘુમાવી સુરગંગાને પાર
× × ×
લઈ લે ભાવભીનો સ્નેહહાર કવિવર વંદન વારંવાર'

આવા ખરે જ ગુર્જરસાહિત્યના શણગારરૂપ કવિના કાવ્યસંગ્રહોનો અભ્યાસ કરવાનો અમૂલ્ય અવસર મને પ્રાપ્ત થયો, જ્યારે કોલેજમાં ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો ત્યારે. એ અભ્યાસ પછી જ કવિશ્રી ખબરદારની કવિત્વશક્તિનો અને ગુજરાતી સાહિત્યની એમણે કરેલી એકનિષ્ઠ સેવાનો સચોટ ખ્યાલ આવ્યો.

કવિશ્રી ખબરદારને આજે સંભારતાં એમણે સાહિત્યક્ષેત્રે જે વિપુલ પ્રમાણમાં સર્જન કર્યું છે તેની યાદ વિશેષ આવે છે. એમના એ વિપુલ સર્જનમાં એકવિધતાને સ્થાને અનેકવિધતા છે. આ પ્રકારનું વૈવિધ્ય સાહિત્યક્ષેત્રે બધા જ લેખકો અને કવિઓમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. ઘણા ખરા એક જ પ્રકારને વળગીને બેસી રહે છે, જ્યારે એમનું ખેડાણ તો ખરે જ પ્રશંસા માગી લે છે. તેમાં વળી જાતે પારસી જરથોસ્તી અને અભ્યાસ માત્ર અંગ્રેજી છ સુધીનો. છતાં, એમણે સ્વપ્રયત્ને કાવ્ય રચવાની કળાને હસ્તગત કરી અને ક્રમે ક્રમે એ કળા વિકસતી જ ચાલી. અને આજે, કાવ્યરસિકા, વિલાસિકા, પ્રભાતનો તપસ્વી અને કુક્કુટદીક્ષા, સંદેશિકા, કલિકા, ભજનિકા, રાસચંદ્રિકા, દર્શનિકા, કલ્યાણિકા, રાષ્ટ્રિકા, શ્રીજી ઇરાનશાહનો પવાડો, નંદનિકા અને કીર્તનિકા જેવા કાવ્યસંગ્રહો દ્વારા વિપુલ પ્રમાણમાં સર્જનસમૃદ્ધિ એમણે ગુજરાતને ચરણે ધરી એ એમની જેવી તેવી સિદ્ધિ તો ન જ કહી શકાય! કેટલાક વિવેચકોએ એમને 'સાહિત્યપ્રેરિત કવિ' કહ્યા છે તે યોગ્ય જ છે. એમણે અંગ્રેજી અને ગુજરાતી સાહિત્યનો ઊંડો અભ્યાસ કરી તેમાંથી પ્રેરણા મેળવી છે. પ્રકૃતિવિષયક ઊર્મિકાવ્યોમાં નરસિંહરાવની અસર છે. એમણે જે ગીતો અને રાસો આપ્યા તેમાં નાનાલાલની અસર છે અને કાન્ત અને કલાપીની અસર એમણે રચેલાં ખંડકાવ્યો પર છે. આરંભના એમના કાવ્યસંગ્રહોમાં પ્રતિભાબીજનો ઉન્મેષ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે, પરંતુ ગુર્જરીના સાચા પુત્ર તરીકે ગુર્જરમાતાની એકધારી, એકનિષ્ઠ સેવા કરવાની એમની અપૂર્વ ધગશ અને તમન્ના દિન પ્રતિદિન વધતી ગઇ અને ઉત્તરોત્તર એમણે ચડિયાતાં કાવ્યો આપ્યાં. સોનેટો આપ્યાં અને વીરરસનાં તથા રાષ્ટ્રપ્રેમનાં કાવ્યો અને ગીતો આપ્યાં. ખંડકાવ્યો અને પ્રતિકાવ્યો આપ્યાં. ઊંડી ભક્તિ નીતરતાં પદો તથા ભજનો અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં કાવ્યો રચ્યાં. માધુર્ય અને પ્રસાદથી ભરપૂર, સરળ ભાષામાં તથા અનેકાનેક પરિચિત ઢાળમાં રચાયેલા રાસ આપ્યા. તદુપરાંત કાવ્યપ્રદેશે અનેકવિધ છંદોનો પ્રયોગ કર્યો.

એમની કવિત્વશક્તિનો ખરો પરિચય એમનાં વીરરસનાં તથા રાષ્ટ્રપ્રેમનાં કાવ્યો દ્વારા થાય છે. 'જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત,' 'ગુણવંતી ગુજરાત અમારી ગુણવંતી ગુજરાત,' 'અમે દેશી, દેશી, દેશી, આ દિવ્ય અમારો

દેશ'–આ અને એવી અનેક પંક્તિઓ તો એમની ગુજરાત અને ભારતભૂમિ પ્રત્યેની અનન્ય ભક્તિભાવનાનો આપણને સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. કવિ નર્મદ અને હરિ હર્ષદ ધ્રુવ પછી પ્રથમ હરોળનાં રાષ્ટ્રપ્રેમનાં કાવ્યો આપનાર કવિઓમાં આજે રાષ્ટ્રપ્રેમી કવિશ્રી ખબરદારનું સ્થાન મોખરે છે. આવાં દેશભક્તિનાં અને સ્વદેશપ્રેમનાં કાવ્યોએ એમને લોકપ્રિય બનાવ્યા છે. આવાં દેશભક્તિનાં અને રાષ્ટ્રપ્રેમનાં કાવ્યોએ એમને સાચા દેશભક્ત તરીકેનું ગૌરવ ભર્યું સ્થાન અપાવ્યું છે. એમનાં એવાં કેટલાંક કાવ્યો આપણને 'પ્રકાશિકા,' 'રાષ્ટ્રિકા' તથા 'ભારતનો ટંકાર'માં જોવા મળે છે. એમાંનાં કેટલાંક ગીતો આજે શાળામાં બાળકોને પણ શીખવવામાં આવે તો બાળમાનસ પર દેશભક્તિના સારા સંસ્કાર પડે એ તો નિઃશંક છે. એમની ભાષાશૈલી સરળ હોવાને કારણે બાળકોને સમજવામાં પણ સરળ થઇ પડે એવાં આ ગીતો તથા કાવ્યો છે. 'ભારતનો ટંકાર'ની પ્રસ્તાવનામાં એક ઠેકાણે કવિશ્રી ખબરદાર કહે છે કે, 'વિદ્યાપીઠમાં કેળવણી લેતી પ્રત્યેક વ્યક્તિને સમાજનું કે દેશનું ઉપયોગી અંગ કરવા માટે તેના હૃદયમાં સ્વદેશસેવાની ઝંખના જગાડવી જોઇએ. સમાજ કહો, સ્વદેશ કહો કે જગત કહો, પણ એની ઉત્તરોત્તર સેવા કરવાનો, સમષ્ટિમાં રહેલ પ્રત્યેક વ્યક્તિનો ધર્મ છે, અને એ ધર્મનો નાદ એ વ્યક્તિમાં જગાડવા માટે તેની કેળવણીમાં દેશભક્તિનું સ્થાન હોવું જ જોઇએ." એમના આ વિચાર સાથે કોણ સંમત ન થાય? માત્ર વિદ્યાપીઠની કક્ષાએ જ નહિ પરંતુ શિક્ષણની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કક્ષાએ પણ પાઠ્યપુસ્તકોમાં આવા દેશભક્તિનાં કાવ્યોનો વધુ પ્રમાણમાં નિર્દેશ થવો અતિ આવશ્યક છે.

કવિશ્રીના બીજા કાવ્યસંગ્રહની મારા પર જો ઊંડી છાપ પડી હોય તો તે એમના 'ભજનિકા' સંગ્રહની. 'ભજનિકા'ના કવિ ખબરદાર પ્રથમ ભક્ત છે, પછી તત્ત્વજ્ઞાની. 'આ સંગ્રહનાં કાવ્યો તથા ભજનો મુખ્યત્વે તીવ્ર વેદનાકાળમાં લખાયેલાં છે,' એમ કવિશ્રી 'ભજનિકા'ની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે. એમાંનાં કેટલાંક ભજનો વાંચતાં માલૂમ પડે છે કે એમાં કવિહૃદયમાં ઉદ્‌ભવેલા ઊંડામાં ઊંડા ભક્તિભાવનું મંથન થયેલું છે તથા એમના અનુભવોનું પ્રત્યક્ષીકરણ છે. એમાં આત્મા, પરમાત્મા, જીવન, મુક્તિ, આદિ વિષયો ગુંથાયેલા છે છતાં પણ, પ્રભુદર્શનની ઝંખના વિશેષતઃ તરી આવે છે. ભક્તહૃદય જીવનની અનેક મુશ્કેલીઓમાં જ નહિ, પરંતુ જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણે પ્રભુનો જ સહારો લે છે. ત્યારે ભક્તવત્સલ એ હૃદયની વિહ્વળતા અને વ્યાકુળતા એમના શબ્દોમાં ઝરે છે. એવી જ રીતે, કવિશ્રી ખબરદાર પ્રભુને ભજતાં કહે છે,

'મારો કર ધરની!
ડગમગ પગ મુજ ડોલે, હરિવર! બળ અંતર ભરની!
મારો કર ધરની!'

'પ્રભુ શરણ વિણ કોણ ઉગારે?
હૈયું પળ પળ હારે રે!'

ભક્તહૃદયને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થતાં વ્યાકુળતા દૂર થાય છે અને હિંમતથી કહે છે,

'દુઃખ સુખથી કાંઇ ઓર જગતમાં પ્રભુના વરસે મેહ;
શરણુ મન પ્રભુને જા રે તું!'

પ્રભુના પરમદર્શન હવે થશે એમ લાગે ન લાગે ત્યાં તો પ્રભુની છાયા અદૃશ્ય થઇ જાય છે અને કવિહૃદય ગાય છે:

'ફૂંકતા પવનને ઉતાર્યો મેં શ્વાસમાં, ઊડતી દૂર વીજળીને બાઝી પડયો;
મૂક્યું મેં સુખ મારું મેહુલાની ધારમાં, નહીં રે સાહેબો મારો ક્યાંયે જડયો;
ક્યાં છે સંતાયો?'

આ રીતે જાણે પ્રભુ ભક્ત સાથે સંતાકૂકડી રમે છે. ભક્ત શોધવા મથે છે. મથામણને અંતે થાકે છે અને પ્રભુદર્શન દુર્લભ બની ભક્તહૃદયને વધુ વિહ્વળ કરી નાખે છે! પણ ભક્ત આથી હરી જાય? એની ઝંખના તો વધુ જોર પકડે છે. અને પછી તો એ પ્રભુમય જ બની જાય છે:

'આજ મારે અંતરે શી ભરતી આ ભરાય રે!
પ્રભુની ધૂન – ધૂનમાં ય અદલ ગરક થાય રે!'

અને પછી તો પ્રભુનું ધામ જ ન જડી ગયું હોય એમ,

આ શાં આવે અજવાળાં અપાર્થિવ?
હો શો આનંદ આનંદ રે!
જોની ઉઘડે આ નવલા દેશ!'

ભક્તહૃદયને આથી રૂડો સંતોષ અન્ય શો હોઇ શકે?

કવિશ્રીની કાવ્યશક્તિનો વધુ ખ્યાલ તો આપણને 'દર્શનિકા' દ્વારા મળે છે. છ હજાર પંક્તિના એ લાંબા કાવ્યમાં તત્ત્વજ્ઞાનને કાવ્યનો વિષય બનાવી ધર્મ, કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સમન્વય સાધવાનો આ સફળ પ્રયાસ છે. જીવનનાં દુઃખો – આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, આઘાત–પ્રત્યાઘાત, મૃત્યુની વેદના, મુક્તિ, આદિ વિષે વિચારો સરળ અને લોકભોગ્ય શૈલીમાં સ્પષ્ટ કરી, સામાન્ય માનવીની પણ સમજમાં ઉતરે એવું, વાંચતાં કંટાળો ન આવે એવું આ તત્ત્વજ્ઞાન કવિએ ગુજરાતની જનતા સમક્ષ મૂક્યું છે. 'દર્શનિકા'ની કેટલીક પંક્તિઓ તો રોજબરોજના સુવિચાર તરીકે કંઠસ્થ કરવા જેવી છે:

'સાધનો જે મળ્યાં વ્યક્તિને, તેહનો
શુભ સમન્વય કરી કાર્ય કરવું.'

'ઉચ્ચ કો ભાવના રાખી આગળ જવું
જ્યોતને તો જ મહાજ્યોત લાધે.'
'છે વિનયમાં જ પ્રભુતા ખરી સર્વની,
તો મહાત્મા દિસે બાળ જેવા,
તારલા છે મહાસૂર્ય એકેક પણ
આગિયા શા દિસે અલ્પ જેવા!

'માનવી! ઉઠીને થા ઉભો પૂર્ણ તું! શીશ તારૂં ઉંચે વ્યોમ પૂગે:
પરમ વ્યક્તિત્વ લંબાવ તારું બધે, વિશ્વ ઝૂકે તને વદન મૂંગે!'

જીવનનો ઉદ્દેશ શો છે તે ઉપર્યુક્ત પંક્તિઓ દ્વારા કવિ કેટલી સરળતાથી, સહજ રીતે સમજાવે છે! આવી તો પાર વિનાની પંક્તિઓ 'દર્શનિકા'માંથી મળી રહે છે! સૃષ્ટિની અસ્થિરતા, મૃત્યુનું નૃત્ય, જીવનનું ગાન, વિકાસની વેદના, ધર્મવાદનું ધુમ્મસ, અનંતત્વની સાંકળી, વિશ્વચૈતન્યનો યોગ, જીવનનું કર્તવ્ય અને સ્નેહનો વિશ્વધર્મ—આ પ્રમાણે કવિએ નવ વિષયોની નવ ખંડમાં છણાવટ કરી 'દર્શનિકા'નું દર્શન આપણને કરાવ્યું છે. આ દુનિયાની મોહમાયામાં ગુંથાયેલા, જીવનની આંટીઘૂંટીમાં ગુંચવાયેલા, જરા જરામાં લાગણીનો અંકુશ ગુમાવી બેસતા માનવીને 'દર્શનિકા'નો વિચારપ્રવાહ જીવન જીવવાનો અને જીતવાનો માર્ગ બતાવી શકે એટલી અગાધ શક્તિ ધરાવે છે એમ કહું તો તેમાં લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ નથી, તેમાંયે 'જીવનનું કર્તવ્ય' અને 'સ્નેહનો વિશ્વધર્મ' આ બે ખંડના વિચારોએ તો મારા માનસપર ગહન છાપ પાડી છે!

સાક્ષર શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી 'દર્શનિકા' વિષે લખે છે કે, 'દર્શનિકા'માં રંગનાં કુંડાં નથી, ચિત્રના ખડકલા નથી, જોતાં માથેથી પાઘડી પડી જાય, કે સમજતાં મસ્તક ભમી જાય એવા તરંગમિનાર નથી. યાત્રા સફળતાથી પૂરી કરવા પૂરતું બિસકિસલયચ્છેદ પાથેય છે. રત્નમાધુર્યનું, ચિત્રનું, ઊર્મિનું. ખબરદારની કલામાં કલાનો આડંબર નથી; નથી.વળી તેના ભારેખમવેડા. લજ્જાળુ સુંદરી પેઠે તે ઘૂંઘટ પાછળ મુખ રાખી વાચકના ચિત્તને ખેંચી રાખે છે...જીવનના મહાપ્રશ્નને વ્યાપકતા અને વિશદતાથી આલેખતી, એક રીતે ઉકેલતી, રમણીય તત્ત્વદર્શી કવિતા ગુજરાતે તો હજી નથી જોઇ-લાંબી પદ્યરચનામાં એક જ છંદની ધૂન મચાવતી ને તેવડે એક વિશિષ્ટ વાતાવરણ ઉપજાવતી પદ્યરચના તો ગુજરાતે હજી નથી દીઠી'. આ શબ્દો 'દર્શનિકા'ના ઉજ્જ્વળ દર્શન માટે પૂરતા નથી શું?

આ રીતે, કવિશ્રી ખબરદાર રાષ્ટ્રપ્રેમી કવિ છે. ભક્ત છે અને ફિલસૂફ છે. એમના યુગ ભણી દષ્ટિ ફેંકીએ તો જણાશે કે નવા જમાનાના વિચારો અને ભાવનાઓને વ્યક્ત કરવાની ગુજરાતી ગદ્યની શક્તિ નર્મદાશંકર, નવલરામ, આદિથી માંડીને તે ગોવર્ધનરામ સુધીના લેખકોએ વ્યક્ત કરી બતાવી હતી. પરંતુ, એ જ ભાવનાઓને પદ્યમાં વ્યક્ત કરવાની શક્તિના પ્રયોગો હજી બાકી હતા તે નાનાલાલ યુગમાં થયા.

પહેલાં નાનાલાલે અને ખબરદારે અને પછી બ. ક. ઠાકોરે એ પ્રમાણે પ્રયોગો સફળતાપૂર્વક કર્યા. કવિ ખબરદાર એ કવિ નાનાલાલના સમકાલીન હતા. સાહિત્યક્ષેત્રે પ્રયોગો કરવાની બન્નેની દિશા જુદી હતી.

આજે જ્યારે પણ કવિ ખબરદારની કાવ્યશક્તિ વિષે વિચારવામાં આવે છે ત્યારે એમની સરખામણી કવિ નાનાલાલની કાવ્યશક્તિ સાથે કરવામાં આવે છે અને એમની યોગ્યાયોગ્યતાનું ધોરણ નક્કી કરવામાં આવે છે. યોગ્યાયોગ્યતાનો ખ્યાલ આપણે બાજુએ રાખીએ અને એટલું જ કહીએ કે, નાનાલાલ સાથે એમની સરખામણી કરવામાં આવે છે એમાં જ એમની મહત્તા છે. નાનાલાલની સરખામણી સાથેના અયોગ્યતાનાં કારણો પણ વિચારવાં જોઈએ:

પ્રથમ તો, કવિ નાનાલાલ જાતે હિંદુ હતા જ્યારે કવિ ખબરદાર પારસી હતા. બીજું, કવિ નાનાલાલ ગુજરાતમાં જ રહેતા જ્યારે કવિ ખબરદાર ઘણું ખરું પરપ્રાંતમાં રહેતા. અને ત્રીજું, કવિ નાનાલાલ સાક્ષરી જીવનમાં જ ઓતપ્રોત રહેતા. ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક જીવનમાં જ ઉછરેલા અને વળી કવિતાનો વારસો એમને એમના પિતા કવિશ્રી દલપતરામ તરફથી મળેલો. જ્યારે કવિ ખબરદાર, આગળ જણાવ્યું તેમ, માત્ર અંગ્રેજી ૭ સુધી ભણેલા અને વળી એઓ વ્યવસાયે વેપારી હતા.

આ બધી મર્યાદાઓને કારણે ગુજરાતી ભાષાની તાકાતનાં મૂળિયાં પકડતા પહેલાં એમણે અનેક કાચા પ્રયોગો કરવા પડ્યા. એ પ્રયોગો નિષ્ફળ ગયા હોત તો પણ પ્રયોગો તરીકેની કિંમત રહેત. પરંતુ આનંદની વાત તો એ છે કે એ પ્રયોગોમાં ઉત્તરોત્તર એઓ સફળ થયા અને 'દર્શનિકા' જેવું કાવ્યપુસ્તક આપ્યું. આજે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પારસી કવિ તરીકે તો એ અગ્રસ્થાને વિરાજે છે જ, પરંતુ ગુજરાતી ભાષાના અહિંદુ કવિઓમાં પણ એમનું સ્થાન મોખરે છે.

અને આજે...ગુજરાતી ભાષાની અનન્ય ભક્તિભાવથી સેવા કરનાર, 'મારા માલિકને દરબાર રે કો લઈ જાઓ રે સંત' ગાનાર એ ભક્તહૃદય આજે પોતાના માલિકને દરબાર જઈ બેઠા છે. અને 'જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત', એવી, ગુજરાત અને ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતી ભાઈબહેનોને પ્રેરણાનાં પીયૂષ પિવડાવે અને પોતાની માતૃભૂમિ પ્રત્યેની ભાવના તેમનાં હૃદયમાં અંકિત રાખે તેવી, આ સુંદર પંક્તિના ગાનાર એ ગુજરાતના લાડીલા રાષ્ટ્રપ્રેમી કવિ, ભક્ત કવિ, માલિકના દરબારે બેસીને પણ ગુજરાતનાં નરનારીને ગુજરાત પ્રત્યેની અનન્ય ભક્તિભાવના હૃદયે રાખવાને હાકલ કરી રહ્યા છે! આજે મહાગુજરાતની નવરચનામાં એમના એ કાવ્યનો સૂર, એ કાવ્યનો પ્રતિધ્વનિ ગૂંજી રહ્યો છે. એમને આજે સંભારતાં અંતે એટલું જ કહીશ કે એ ગુર્જરરત્નને લાખ લાખ વંદન હો!

'ભજનિકા'નો કવિ

ડૉ. મધુસૂદન પારેખ

ભજન એટલે ભક્તના હૃદયોદ્દગાર. એ ઉદ્દગારોમાં પ્રભુમિલનની પ્યાસ, વિયોગની તીવ્ર વેદના, આત્મનિવેદનની અભીપ્સા, મિલનનો આનંદ, પ્રભુ પ્રત્યે લાડ, ક્યારેક ઉપાલંભ—એમ વિવિધ ભાવ વ્યક્ત થાય. એમાં અનુભૂતિ જેમ તીવ્ર તેમ ભજનની તાકાત વિશેષ. આપણા મધ્યકાલીન કવિઓ—નરસિંહ, મીરાં, ભાલણ, પ્રીતમ, અખો, દયારામ—તેમજ કબીર, સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓ—તરફથી આપણને ભક્તિકાવ્યો—ભજનોનો બબલખ વારસો મળ્યો છે. આ બધા કવિઓ ભક્ત હતા અને ભક્તિનો પ્રચાર એ જ તેમણે પોતાનું જીવનકર્તવ્ય માન્યું હતું. એ કાવ્યોમાં પરમપદની પ્રાપ્તિ, જગતનું મિથ્યાત્વ, જીવનની ક્ષણભંગુરતા, ભક્તિનો મહિમા, બ્રહ્મ જીવનું તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયો એટલી સહજ રીતે આકર્ષક અને રસિક શૈલીમાં રજૂ થયા છે કે આજે પણ એ કાવ્યોની કક્ષાએ પહોંચનારાં કાવ્યો વિરલ જ હોય. અર્વાચીન યુગમાં કાવ્યો વિવિધ વિષય પર રચાવા માંડયાં અને ભક્તિકાવ્યોનો મહિમા ઓછો થયો. છતાં નાનાલાલ, ખબરદાર આદિ અનેક કવિઓએ વારંવાર પોતાનાં ભક્તિ-કાવ્યો માટે મધ્યકાલીન કવિઓના સબલખ વારસાનો ઉપયોગ કર્યો છે. ગાંધીયુગના કવિઓમાં સુંદર ભક્તિકાવ્યો માટે સુંદરમને જ યાદ કરી શકાય. એ સિવાય પણ હજી નવીન કવિઓએ ભજન-કાવ્યોનો આછો પાતળો પ્રવાહ વહેતો રાખ્યો છે.

કવિ ખબરદાર ભલે કદાચ ઊંચી ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ નહિ તો ય સંખ્યાદૃષ્ટિએ સામાન્ય ભાવકને રોચક થાય તેવાં ભજનોની રચનામાં પ્રથમ સ્થાન મેળવી શકે. એમના 'ભજનિકા' અને 'કલ્યાણિકા' એ બે સંગ્રહોમાં એમના ધર્મનિષ્ઠ હૃદયના વિવિધ ભાવોને વ્યક્ત કરતાં મધુર પ્રાસાદિક ભજનો છે. આ લેખમાં 'ભજનિકા'નો જ પરિચય કરાવવાનો હેતુ રાખ્યો છે.

· · ·

ખબરદાર ભક્ત-કવિ નહિ, પણ કવિ-ભક્ત છે. ભજનો દ્વારા એમણે પોતાની હૃદયભક્તિ પ્રગટ કરતાં કરતાં તત્ત્વજ્ઞાનના તાંતણા કાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એમનાં આ ભજનોમાં રજૂ થયેલા હૃદયભાવ અને તત્ત્વજ્ઞાન નવાં નથી—એ વારંવાર વ્યક્ત થઈ ચૂક્યાં છે. એના ઢાળ સુદ્ધાં જૂનાં ભજનોને અનુસરે છે. એમના ભક્તહૃદયમાં વારંવાર

ધાગી રહેતાં-રણુકતાં જૂનાં ભજનોના ભણકારમાંથી આ ભજનોનો ઉદ્ભવ થયો છે. આ ભજનો કવિએ પ્રસ્તાવનામાં નોંધ્યું છે તે પ્રમાણે 'તીવ્ર વેદનાકાળમાં લખાયાં હતાં,' અને એ કાવ્યોમાં 'હૃદયમાં ઉદ્ભવેલા ઊંડામાં ઊંડા ભક્તિભાવનું મંથન થયલું છે,' તેમજ 'જીવનમાં થયેલા કેટલાક આધ્યાત્મિક અનુભવો એમાં સમાયલા છે.' કવિને પરમાત્માની ઝાંખી પણ થઇ હતી અને એ ધન્ય ઘડીનું વર્ણન એમણે 'પધરામણી' કાવ્યમાં કર્યું છે. કવિનાં આ વિધાનોની સત્યતા વિશે શંકા રાખવાનું જરા પણ કારણ નથી; છતાં વાચકને એમનાં ભજનો વાંચતાં-એની પાછળ કવિએ અનુભવેલી તીવ્ર અનુભૂતિનો સ્પર્શ ન થાય એમ પણ બને. કવિ નાનાલાલના 'નયણાંની આળસ' કે સુંદરમ્‌ના 'વિરાટની પગલી' કાવ્ય જેવાં હૃદયસ્પર્શી એ ભજનો થઇ શક્યાં નથી એમ વાચકને લાગશે, છતાં કવિનાં આ ભજનોની પાછળ એક આસ્તિક અને ધર્મભક્ત કવિનું સુંવાળું હૃદય ધબકી રહ્યું છે. એ હૃદય લાગણીભર્યું છે. એમાં ભક્તિનો ઉમળકો છે-મીઠાશ છે-રસિકતા છે-એની લિજ્જત વાચક અવશ્ય માણી શકશે. આ કવિ બુદ્ધિયુગનું સંતાન છે. બુદ્ધિયુગમાં શ્રદ્ધાની સાથે સાથે સંશય પણ પોતાનો ભાગ ભજવે છે. આ જગતમાં ઇશ્વરે બધુંજ સુખકર સર્જ્યું નથી. કેટલીય રચનાઓ કે ઘટનાઓ એવી જોવા મળે છે કે જગતના શુભ તત્ત્વ વિશે ભક્તના ચિત્તમાં પણ સંશય જાગે. એટલે કવિ નાનાલાલના મનમાં જેમ પ્રશ્ન ઊઠ્યો 'દિનને દિનાનાથે અજવાળાં આપિયાં, અંધારી કીધી કેમ રાતલડી રે,' તેમ કવિ ખબરદારનું હૃદય પણ 'સુરસંદેશ'માં પ્રશ્ન પૂછે છે.

> કીધા તેં જળસંઘરતા દાનેશ્રી મેહુલા,
> તેને ચીરતી શાને કીધી તાતી વીજ?
> અમૃત જેવી મીઠી અમ હૈયે શ્રદ્ધા ભરી,
> તેમાં ઝેર સમાં શેં ઊગતા શંકાબીજ?

એમ છતાં શ્રદ્ધાનું પ્રાબલ્ય કવિહૃદયમાં એટલું બધું છે કે સંશય બહુ વાર ટકતો નથી. અને Lord, thy will be done તારું જ ધાર્યું થાઓ, એવી શ્રદ્ધાવાણી કવિના હૃદયમાંથી ટપકે છે. 'ઇશ્વરેચ્છા' કાવ્યમાં કવિ કહે છે.

> કદી કર પામે મધુર કુસુમ કે
> કદી કર અનલ ગ્રહું:
> માનવનું નહીં થાય ચહ્યું કંઈ
> તારૂં જ ચાહ્યું ચહું
> નાથ, તું રાખે તેમ રહું.

'નાવડી'માં પણ એજ શ્રદ્ધા,

> નાથ, તારૂં જ વિશ્વમાં થાઓ ચહ્યું,

એ પંક્તિમાં પ્રગટ થઇ છે.

કલ્પનાના ચમકારા તથા ભાષાની મોહકતા પણ વાચકને આકર્ષશે. 'વિશ્વવૃક્ષ'માં પહેલી જ કડીમાં સુંદર ચિત્ર છે:

ઝૂલે ઝૂલે આ વિશ્વનું વૃક્ષ,
કોટિક ડાળે ઝૂલે;
મારે અંતર લક્ષ અલક્ષ
ઊઘડે જ્યોતિ ફૂલે.

એવાં બીજાં બે સુરેખ ચિત્રો 'અંધી દુનિયા, અને 'પ્રકાશ'માં જોવા મળે છે.

(૧) ભૂરા રંગી પિછોડી
તારાજડી પ્રભુએ ઓઢી;

(૨) પૂર્વતણું પંખીડું જાગ્યું
ખોલ્યાં પિચ્છસમારી
ઊઘડી કંચન બારી નભની.

વિસ્તારભયે વધુ દૃષ્ટાંતો નોંધવા યોગ્ય નથી પણ 'દિલની વાતો'માં એવા જ સુંદર ચમકારા જોવા મળશે. સરસ મઝાની પ્રાસરચના, મધુર પદાવલી, વર્ણસંગીતનાં દૃષ્ટાંતો પણ આ ભજનોની લિજ્જત વધારે છે. બે જ તરત નજરે પડતાં દૃષ્ટાંત ટાંકીએ:

થાય ચમક ચમક વીજ મેઘાડંબરે રે;
ગગડે ઘન, ચઢાવ્યું ચાપ શું વિશ્વંભરે રે;
ઝરે મોતી મોતી રસિક વ્યોમ અંબરે રે.
(રસગાથા)

અણુગણુ ગુણુ સાગર રહે ગાઇ
વનવન પવન કવન રહે વાઇ
પળપળ, ક્ષણક્ષણ એમ નિરંતર
કર એનાં ગુણગાન!
ભજ મન, દુઃખભંજન ભગવાન! (ભજ મન)

આ સંગ્રહનાં ભજનોમાં રજૂ થયેલા વિચારો તેમ જ એના ઢાળ વારંવાર પ્રાચીન કવિઓની તેમ જ અર્વાચીન યુગમાં નાનાલાલ જેવા કવિની યાદ આપશે. જૂના ઢાળને કવિએ સુંદર રીતે ઝીલ્યા છે, છતાં ભજનો માટે ક્યાંક ક્યાંક કવિએ નાટકના ગીતના ઢાળ પસંદ કર્યા છે તેથી ભજનના ગૌરવને ક્ષતિ પહોંચે છે. છતાં સમગ્ર રીતે જોતાં 'ભજનિકા'માં પ્રગટ થતું કવિનું વ્યક્તિત્વ સહૃદયોને આસ્વાદ્ય નીવડશે.

કવિશ્રી ખબરદાર સાથેના મારા યાદગાર પ્રસંગો

શ્રી જદુરાય ડી. ખંધડીઆ

સને ૧૯૨૮/૨૯માં મારાં અનેક હાસ્યરસિક સાહિત્યનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં ત્યારે હું 'ઉગતો હાસ્યલેખક' હોવાથી મારાં પુસ્તકો શિષ્ટ સામયિકોમાં તથા ગુજરાતના વિદ્વાનોને અવલોકનાર્થે – અભિપ્રાયાર્થે મોકલતો હતો. તે પહેલાં ગુજરાતના મહાકવિ ન્હાનાલાલે મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રશસ્તિમાં 'ગુજરાતનો તપસ્વી' નામનું મહાકાવ્ય સર્જ્યું હતું, પરંતુ તેની શૈલી "ઢંગધડા વગરની – અપદ્યાગદ્ય – ડોલનશૈલી" હોવાથી મારા જેવા સાહિત્યરસિકો અને અનેક મહાવિદ્વાનોને તે શૈલી 'ચંદ્રમાના કાળા ડાઘ' માફક સાલી હતી. તેની રમુજ ઉડાવવા માટે કવિશ્રી ખબરદારે વડોદરાથી પ્રસિદ્ધ થતા 'સાહિત્ય' માસિકમાં 'પ્રભાતનો તપસ્વી' નામનું મહાન પ્રતિ–કાવ્ય (Parody) લખીને ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રદેશમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરતાં જ એક કવિ અને એક હાસ્યસાહિત્યસર્જક તરીકે નામના મેળવી હતી તેમની તે સિદ્ધિના માનમાં, મારૂં પહેલું પુસ્તક "બુદ્ધિનું બજાર" તેમને મદ્રાસને સરનામે અભિપ્રાયાર્થે ભેટ મોકલીને મેં તેમનો પહેલો સંપર્ક સાધ્યો. તે વખતે નવીન ગુજરાતી હાસ્યસાહિત્ય સર્જવાની પહેલ સ્વ. સર રમણભાઇ નીલકંઠે "ભદ્રંભદ્ર" નામના પુસ્તકથી કરી હતી જ્યારે અન્ય હાસ્યલેખકો સ્વ. મસ્તફકીર, સ્વ. ઓલીઆ જોશી, સ્વ. જાગીરદાર અને શ્રી નારદ, સામયિકોમાં 'છૂટક' હાસ્ય–લેખો, વાર્તાઓ લખતા હતા. તે સંજોગોમાં મારૂં પુસ્તક–બદ્ધ હાસ્યસાહિત્ય જોતાં, શ્રી ખબરદારે મને અભિપ્રાય લખી મોકલ્યો કે "મારૂં સ્થાન સર રમણભાઇની બાજુમાં છે." તેથી મને ઉત્તેજન મળ્યું અને તે પછી દર બે મહિને એક લેખે મારાં હાસ્ય–સાહિત્ય પુસ્તકો પ્રગટ થવા માંડ્યાં. બીજું પુસ્તક '૯ નવી વાતો' હતું જેનું અવલોકન કરતાં તે વખતના રાણપુરથી પ્રસિદ્ધ થતા 'સૌરાષ્ટ્ર' સાપ્તાહિકે (તંત્રી સ્વ. અમૃતલાલ શેઠ અને મદદનીશ તંત્રી સ્વ ઝવેરચંદ મેઘાણી) મને 'ગુજરાતના 'જેરામ' અને 'સ્ટીવન લીકોક' તરીકે બીરૂદ આપ્યું હતું. તે પછીનાં મારાં અનેક પુસ્તકો વાંચીને શ્રી ખબરદારે મને 'હાસ્ય–સાહિત્યની મીલ' તરીકે ઇલ્કાબ આપેલો!

તે અરસામાં તેમણે પણ પોતાના અનેક કાવ્યસંગ્રહો જેવા કે 'કલિકા', 'ભજનિકા', 'રાસચંદ્રિકા' વગેરે પ્રસિદ્ધ કરવા માંડેલા ને તેઓશ્રી મને તેમનાં પુસ્તકો પણ સાહિત્ય–શિષ્ટાચાર તરીકે મોકલતા. મારાં પુસ્તકોનું વેચાણ ધમધોકાર હતું એટલે તેમનાં પુસ્તકોના વેચાણ અને પ્રચારને વેગ આપવા માટે મેં મુંબઇ ખાતે મિત્રભાવે એજન્સી લીધી હતી અને તેમાં યથાશક્તિ સહકાર આપ્યો હતો. તેમનાં

પુસ્તકો વિષે મારા પાંચમા પુસ્તક 'ફેન્સી ફારસો'માં તા. ૨૧-૫-૧૯૨૯ની પ્રસ્તાવનામાં નીચે મુજબનો નિર્દેશ છે:-

"જે 'સૌરાષ્ટ્રે' જાનેવારીમાં મહાકવિ ખબરદારની 'ભજનિકા'નાં ભર્યે મોઢે વખાણ કરવા બે કોલમ ચિતર્યાં તે જ 'સૌરાષ્ટ્રે' ફેબ્રુઆરીમાં એ જ કવિની 'રાસચંદ્રિકા'ને ઉંધે અસ્ત્રે છોલી! આવી એક વિચિત્ર વિવેચકસંસ્થાની અંદરના સાચા કામને માટે શું ધારવું?" વગેરે.

તે પછી ૧૯૩૪માં હું ધંધાને કામે મદ્રાસ ગયો હતો ત્યારે તેમની પાસે મારો પહેલો રૂબરૂ મેળાપ થયો હતો. તે વખતે તેમની ખાનદાન પારસી-ગૃહસ્થાઇની છાપ મારા પર પડી હતી અને બે કલાક અમે સાહિત્ય-વિનોદ-ચર્ચા વગેરે કરી, ચાહપાણી લઇ, નિકટના મિત્રો તરીકે છૂટા પડ્યા હતા.

તે પછીનો અમારો મેળાપ મારા જીવનમાં એક મોટો યાદગાર પ્રસંગ બની ગયો.

બાબત એમ બની હતી કે ૧૯૦૧ થી ૧૯૧૬ના ગાળામાં મારા પિતાશ્રી દુર્લભજી માસ્તર ભરૂચમાં પારસી ગર્લ્સ સ્કુલમાં સંગીતશિક્ષક હતા અને ૧૯૧૧/૧૨ આસપાસ શ્રી કનૈયાલાલ મુન્શી વડોદરા કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા. વેકેશનમાં ભરૂચ આવતા ત્યારે મારા પિતાશ્રી તેમને સંગીત શીખવવા જતા. કોઇ વાર મારા પિતાશ્રી બિમાર હોય ત્યારે શ્રી કનુભાઇને હું શીખવવા જતો. મારી ઉમ્મર તે વખતે ૧૨-૧૩ વરસની, એટલે શ્રી કનુભાઇ મને 'દુર્લભજી માસ્તરના જદુ' તરીકે ઓળખતા અને લાડથી 'અલ્યા જદુ' તરીકે બોલાવતા. ૧૯૧૭માં અમે મુંબઇ રહેવા આવ્યા ત્યારે શ્રી કનુભાઇએ વકીલાત શરૂ કરી હતી અને 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિકમાં ઉગતા વાર્તાલેખક તરીકે આગળ વધતા જતા હતા. તે પછીના ૧૦-૧૧ વર્ષ પછી આશરે ૧૯૨૮/૨૯માં મેં "જદુરાય ડી. ખંધડીઆ" તરીકે ગુજરાતના એક મહાન હાસ્યસાહિત્યલેખક તરીકે સ્થાન મેળવવા માટે દોડ કરી. અનેક વિદ્યાર્થી-સભાઓમાં મારાં ભાષણો હોય ત્યારે શ્રી કનુભાઇ પ્રમુખ હોય અથવા તેમનું ભાષણ હોય ત્યારે હું પ્રમુખ હોઉં! આમ 'મારા નામ પ્રત્યે' તેમનું માન વધતું જતું હતું પરંતુ "હું દુર્લભજી માસ્તરનો જદુ છું" તેનો તેમને ખ્યાલ નહિ અને મેં પણ તે વાત છુપાવેલી કારણ કે મારે મારા પિતાશ્રીની ખ્યાતિ પર પ્રગતિ ન્હોતી કરવી પરંતુ મારી પોતાની ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરવી હતી. તેમણે ૧૯૨૮/૨૯ના અરસામાં 'ગુજરાત' માસિક પ્રસિદ્ધ કર્યું ત્યારે તેમાં ચાલુ હાસ્યલેખો લખવા માટે શ્રીમતી લીલાવતી મુન્શી તરફથી મને શ્રી શયદા મારફત આમંત્રણ મળેલું, જેનો અમુક કારણોસર મારે અસ્વીકાર કરવો પડેલો. તેથી તેમણે શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેને નવા હાસ્યલેખક તરીકે શોધી કાઢ્યા અને તેમણે 'ગુપ્તાની નોંધપોથી' નામથી હાસ્યલેખો તે માસિકમાં શરૂ કર્યા. તે પછી મીઠાના સત્યાગ્રહની રાજ્યદ્વારી ચળવળમાં દેશભક્તિ ખાતર શ્રી મુન્શીજી જેલમાં હતા ત્યારે તેમણે ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પુસ્તક લખ્યું હતું. તેમાં હાસ્ય-સાહિત્યવિભાગમાં હાસ્યલેખક તરીકે મારૂં નામનિશાન ન્હોતું. તે પછી ૧૯૩૪/૩૫માં, સાહિત્યસંસદના

મુંબઇ રાજ્યના કેળવણી અધિકારી શ્રી હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારીઆના પ્રમુખપદે મળેલા વાર્ષિક સંમેલનમાં, ગુજરાતી હાસ્ય–સાહિત્ય વિષે શ્રી મુન્શીજીએ વક્તવ્ય રજુ કર્યું હતું ત્યારે ગુજરાતના હાસ્ય–લેખકોની નામાવલિમાં બધા જ નાના મોટા રેંજીપેંજી લેખકોનાં નામ જણાવ્યા છતાં મારા નામનો નિર્દેશ જ ન્હોતો કર્યો. તે વખતે પોતાના પ્રમુખ તરીકેના વક્તવ્યમાં શ્રી અંજારીઆએ શ્રી મુન્શીજીની એ ગંભીર ક્ષતિ તરફ લક્ષ ખેંચી મને 'પ્રેમાનંદની કોટિના હાસ્યસાહિત્યકાર' તરીકે ઓળખાવ્યો હતો, અને મને જાહેર સભામાં ન્યાય આપ્યો હતો, છતાં મને શ્રી મુન્શીજીના એ પૂર્વગ્રહ માટે દિલમાં આઘાત સાલ્યા કરતો હતો. આવા સંજોગોમાં મારા મિત્ર સ્વ. શ્રી જયકૃષ્ણ વર્મા, બેરીસ્ટર, જેઓશ્રી 'ગુણસુંદરી' માસિકના તંત્રી હતા અને જેમની સાથે હું સહતંત્રી હતો, તેમણે કવિશ્રી ખબરદારનું મદ્રાસથી મુંબઇ આગમન થતાં, તેમના માનમાં ગુણસુંદરી કાર્યાલયમાં એક મેળાવડો ગોઠવેલો, તેમાં અનેક મહાપુરૂષો આવેલા, જેમાં શ્રી મુન્શીજી પણ હતા. શ્રી મુન્શીજી જરા વહેલા આવ્યા હતા ને તે પછી કવિશ્રી ખબરદાર આવ્યા ત્યારે શ્રી મુન્શીજીએ તેમના માનમાં ઉભા થઇ આગળ આવી સત્કાર કર્યો અને કવિશ્રી ખબરદારને તે વખતે પગમાં 'સીઆટીકા'ની બીમારીથી ચાલવામાં થોડી તકલીફ હતી એટલે તેમને મુન્શીજીએ હાથ ઝાલી, મુખ્ય મેમાનની ખુરશી પર બેસાડ્યા. તે જ વખતે હું પણ પાછળથી આવી ચઢ્યો એટલે મને જોઇને કવિશ્રી ખબરદાર, પગની તકલીફ છતાં, ખાસ ઉભા થઇ મારી સામે આવી મને ભેટી પડતાં બોલ્યા :—

"પધારો, ગુજરાતના મહાન હાસ્યલેખક"

અને આમ મને સન્માનપૂર્વક પોતાની પાસે બેસાડ્યો. મુન્શીજીના દેખતાં મને આવું માન મળેલું જોઇ, અને મને ઓળખી ન શકવાથી, મુન્શીજી જરા વિચારમાં પડ્યા અને શ્રી વર્માને પાસે બોલાવી કાનમાં પૂછ્યું કે "એ કોણ છે?" ત્યારે શ્રી વર્મા મોટેથી હસીને બોલ્યા :

"કનુભાઇ! તમે એને ન ઓળખ્યો? એ તો જદુરાય ડી. ખંધડીઆ; યાને દુર્લભજી માસ્તરનો જદુ"

આ ધડાકાથી મુન્શીજી આશ્ચર્ય પામ્યા છતાં જુના ભરૂચી સ્નેહના આવેગમાં મને પ્રેમથી ધબ્બો મારી બોલ્યા :

"અલ્યા આટલા વરસથી કેમ કહેતો ન્હોતો કે તું જદુમાંથી ગુજરાતનો મહાન હાસ્યલેખક જદુરાય ખંધડીઆ થયેલો છે?"

આ પ્રસંગથી હું ગળગળો થયેલો એટલે મેં શું જવાબ આપ્યો તે મને યાદ નથી. પણ એટલું યાદ રહી ગયું છે કે શ્રી મુન્શીજીનું મારા પ્રત્યે માન ઉપજાવનાર જો કોઇ પણ વ્યક્તિ હોય તો તે ગુજરાતના મહાન કવિ સ્વ. શ્રી ખબરદાર હતા. પ્રભુ તેમના અમર આત્માને શાંતિ આપે!

કવિચિંતક ખબરદારનાં સુભાષિતો

પ્રા. શ્રી મધુરમ્

કવિશ્રી ખબરદાર જન્મે પારસી, ધંધે વેપારી તથા ઉચ્ચ મહાવિદ્યાલયના શિક્ષણથી વંચિત હતા. પરંતુ હિંમત હાર્યા વગર જીવન સાથે વીરતાથી ઝઝૂમીને તેમની મર્યાદાઓ તેમણે સ્વાધ્યાયથી દૂર કરી હતી. સ્વાધ્યાય અને પુરુષાર્થ નૈસર્ગિક શક્તિના સહારે શું શું કરી શકે છે તેનાં દૃષ્ટાંતરૂપ જેમ બોટાદકર, કલાપી, પતીલના જીવનો એક તરફ છે તો બીજી તરફ કવિ ખબરદારનું જીવન પણ છે. ઈ. સ. ૧૮૯૫ માં "પારસી ઉગતા કવિ" તરીકે પ્રખ્યાતિ પામનાર તેમણે 'અદલ'ના ઉપનામે પ્રારંભમાં કાવ્યો લખેલાં. પંડિતયુગના ગણનાપાત્ર કવિ તરીકે સ્થાન મેળવનાર તેમનો પગ પ્રારંભિક રચનાઓ જોતાં નર્મદયુગમાં હતો એમ કહી શકાય. એમનો "કાવ્યરસિકા" નામનો કાવ્યસંગ્રહ આના દૃષ્ટાંતરૂપ છે. એ પછી તો મલબારીને પગલે ચાલી શ્રી. સુંદરમ્ કહે છે તેમ તેમણે "ઇકાઇકાની ટોપીઓ પહેરેલી લઘુસેન" સમા પ્રકાશિકા, વિલાસિકા, દર્શનિકા, કલિકા, ભજનિકા, રાસચંદ્રિકા, સંદેશિકા, કલ્યાણિકા, રાષ્ટ્રિકા, નંદનિકા તથા કીર્તનિકા આદિ કાવ્યગ્રંથો ગુજરાતને ચરણે ધર્યા.

તેમણે ભજનો, રાસો, મુક્તકો, લાંબાં કાવ્યો, પ્રતિકાવ્યો, ખંડકાવ્યો, પવાડો, સોનેટો, ઊર્મિકાવ્યો, વગેરે અનેક કાવ્યપ્રકારો ખેડયા. વિષયની દૃષ્ટિએ પણ ગુજરાત પ્રેમ, દેશપ્રેમ, ગાંધીપ્રેમ, પ્રણય, પ્રકૃતિ, વિભૂતિપ્રેમ, વીરતા, કુરબાની, ભગિનીપ્રેમ, તત્ત્વજ્ઞાન, પ્રભુપ્રેમ, આદિ અનેકવિધ વિષયોને આલેખીને તેમણે ઠીક ઠીક વિવિધતા સાધી છે. 'મુક્તધારા' અને "અમીરી મહાછંદ"ની આયોજનામાં મહાકાવ્યની રચના માટે અનુકૂળ છંદ શોધવાના તેમના પ્રશંસનીય પ્રયત્નો જોઇ શકાય છે.

મુખ્યત્વે કવિ તરીકે ધ્યાનપાત્ર બનેલા ખબરદારને ગદ્યલેખક તરીકેય ન ભૂલવા જોઇએ. જો કે તેમની ગદ્યરચનાઓને પદ્યરચનાઓની જેમ એકધારી સાધનાનું સાતત્ય મળ્યું નથી, તોય તેમણે આપેલાં વ્યાખ્યાનો, લખેલી પ્રસ્તાવનાઓ, લેખો તેમ જ ચર્ચાપત્રો તથા સાહિત્યકારોને લખેલા પત્રો આદિ સામગ્રી પર નજર કરીએ તો લાગે છે કે તેમનું ગદ્યકાર તરીકેનું સ્થાન પણ ભૂલવા જેવું નથી. મુંબઇ યુનિવર્સીટીના ઉપક્રમે આપેલા "ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા"ના વિષય પરનાં વ્યાખ્યાનો, ગુજરાતી

સાહિત્ય પરિષદના ચૌદમા અધિવેશનના પ્રમુખપદેથી આપેલું ભાષણ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સાતમા અધિવેશનના સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખપદેથી આપેલું ભાષણ, કનકોત્સવ અભિનંદન સમારંભમાં મળેલા સત્કાર સમયે આપેલું ભાષણ, વિલેપારલેમાં 'વસંતોત્સવ' નિમિત્તે આપેલ ભાષણ, પારસીઓએ કનકોત્સવ નિમિત્તે યોજેલ અભિનંદન સમારંભમાં કરેલું ભાષણ, 'સાહિત્ય', 'માધુરી' તથા 'ગુજરાતી'માં ક્યારેક લખેલાં ચર્ચાપત્રો અને લેખો, 'જરથોસ્તી ધર્મપ્રકાશ'માંનો પારસી ધર્મધુરંધર મરહુમ માદનની પવિત્ર યાદમાં લખાયેલો લેખ, ઇ. સ. ૧૯૩૭ માં મદ્રાસમાં ભરાયેલા અખિલ હિંદ હિંદી પરિષદના કવિસંમેલનની સત્કારસમિતિના પ્રમુખપદેથી હિંદીમાં આપેલું ભાષણ, શ્રી કોલક કૃત 'સાંધ્યગીત" તથા શ્રી. પ્રભાસ્કર કૃત 'વિહારિણી' નામક કાવ્યસંગ્રહોની તેમણે લખેલી પ્રસ્તાવનાઓ તથા "મલબારીનાં કાવ્યરત્નો"ના સંપાદનમાં પ્રસ્તાવનારૂપે લખેલો લાંબો લેખ—આટલી મુખ્ય મુખ્ય પ્રગટ ગદ્યરચનાઓને આધારે એમનું ગદ્ય જોઇએ તો પ્રાસાદિકતા, શિષ્ટતા, ને સરળતા તેમના ગદ્યનાં પ્રધાન લક્ષણો દેખાય છે. આ ગદ્યસામગ્રી પર જ તેમનો ઓછો વા અધિક વિવેચનયશ નિર્ભર છે.

કવિતામાં ય દેશપ્રેમનાં કાવ્યો અને પ્રતિકાવ્યો બાબતમાં તેમનું સ્થાન તેમનો કોઇ સમકાલીન લેખક લઇ શક્યો નહોતો. તેમણે શૈલીની દૃષ્ટિએ દલપતયુગથી કવિતા–પ્રવૃત્તિ આરંભી, પંડિતયુગમાં વિકસાવી અને ગાંધીયુગમાં પરિપૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચાડી. કવિ નર્મદ અને હરિ હર્ષદ ધ્રુવ પછી સબળ દેશભક્તિનાં કાવ્યો ખબરદારના જેટલાં બીજા કોઇએ લખ્યાં નથી, એ આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવનું વક્તવ્ય "રાષ્ટ્રિકા" તથા "ભરતનો ટંકાર" નામના કાવ્યસંગ્રહોનો રસાસ્વાદ લેતાં સાચું લાગે છે. બીજી રીતે કહીએ તો રમણલાલ વ. દેશાઇ જેમ ગાંધીયુગનું જીવન આલેખનાર યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર હતા તેમ ખબરદાર ગાંધીયુગની ભાવનાઓ આલેખનાર રાષ્ટ્રપ્રેમી યુગમૂર્તિ કવિ હતા, તેઓ ગુજરાતના ઇકબાલ હતા. ગુણવંતી ગુજરાતની અસ્મિતાના તે કવિગાયક હતા.

આમ વિવેચક તથા કવિ એમ બે મુખ્ય સ્વરૂપોમાં ખબરદાર ગુજરાતી સાહિત્યમાં દેખા દે છે. તેમને પત્રલેખક તરીકે ય જોઇએ તો તેમાં ય કાન્ત, કલાપી તથા ગાંધીજીની જેમ તેમનું આગવું વ્યક્તિત્વ જોઇ શકાય. આમ છતાં આ બધાં ય ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોમાં ખબરદારની એક ચિંતક તરીકેની જે છબી દેખાય છે તે મનહર તથા મનભર છે. એ છબીનું યત્કિંચિત્ દર્શન કરાવવાનો જ આ લેખનો હેતુ છે. ખબરદારની નાની યા મોટી, ગદ્ય કે પદ્ય, કાવ્ય કે પ્રતિકાવ્ય, પત્ર કે ભાષણ એમ કોઇ પણ રચના જોઇએ તો તેમણે એક યા બીજા પ્રશ્ન પર મનનચિંતન કરેલું દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમણે જીવન અને મૃત્યુ, જગત અને જગદીશ, આશા અને વેદના, સુખ અને દુઃખ, દેહ અને આત્મા, દ્વેષ અને સ્નેહ, સત્ય અને સંપ, શ્રદ્ધા અને ભક્તિ, દેશ અને માનવી, કલ્પના અને કાર્ય, કવિતા અને વનિતા, કર્તવ્ય અને ભ્રાતૃભાવ, ગર્વ અને વિનય, અજ્ઞાન અને જ્ઞાન, હર્ષ અને દર્દ—એમ અનેક વિષયો પર એવી સંક્ષિપ્તતા, સચોટતા

કવિચિંતક ખબરદારનાં સુભાષિતો

પ્રા. શ્રી મધુરમ્

કવિશ્રી ખબરદાર જન્મે પારસી, ધંધે વેપારી તથા ઉચ્ચ મહાવિદ્યાલયના શિક્ષણથી વંચિત હતા. પરંતુ હિંમત હાર્યા વગર જીવન સાથે વીરતાથી ઝઝૂમીને તેમની મર્યાદાઓ તેમણે સ્વાધ્યાયથી દૂર કરી હતી. સ્વાધ્યાય અને પુરુષાર્થ નૈસર્ગિક શક્તિના સહારે શું શું કરી શકે છે તેનાં દૃષ્ટાંતરૂપ જેમ બોટાદકર, કલાપી, પતીલના જીવનો એક તરફ છે તો બીજી તરફ કવિ ખબરદારનું જીવન પણ છે. ઇ. સ. ૧૮૯૫ માં "પારસી બુચા કવિ" તરીકે પ્રખ્યાતિ પામનાર તેમણે 'અદલ'ના ઉપનામે પ્રારંભમાં કાવ્યો લખેલાં. પંડિતયુગના ગણનાપાત્ર કવિ તરીકે સ્થાન મેળવનાર તેમનો પગ પ્રારંભિક રચનાઓ જોતાં નર્મદયુગમાં હતો એમ કહી શકાય. એમનો "કાવ્યરસિકા" નામનો કાવ્યસંગ્રહ આના દૃષ્ટાંતરૂપ છે. એ પછી તો મલબારીને પગલે ચાલી શ્રી. સુંદરમ્ કહે છે તેમ તેમણે "ઇકાઇકાની ટોપીઓ પહેરેલી લઘુસેન" સમા પ્રકાશિકા, વિલાસિકા, દર્શનિકા, કલિકા, ભજનિકા, રાસચંદ્રિકા, સંદેશિકા, કલ્યાણિકા, રાષ્ટ્રિકા, નંદનિકા તથા કીર્તનિકા આદિ કાવ્યગ્રંથો ગુજરાતને ચરણે ધર્યા.

તેમણે ભજનો, રાસો, મુક્તકો, લાંબાં કાવ્યો, પ્રતિકાવ્યો, ખંડકાવ્યો, પવાડો, સોનેટો, ઊર્મિકાવ્યો, વગેરે અનેક કાવ્યપ્રકારો ખેડ્યા. વિષયની દૃષ્ટિએ પણ ગુજરાત પ્રેમ, દેશપ્રેમ, ગાંધીપ્રેમ, પ્રણય, પ્રકૃતિ, વિભૂતિપ્રેમ, વીરતા, કુરબાની, ભગિનીપ્રેમ, તત્ત્વજ્ઞાન, પ્રભુપ્રેમ, આદિ અનેકવિધ વિષયોને આલેખીને તેમણે ઠીક ઠીક વિવિધતા સાધી છે. 'મુક્તધારા' અને "અમીરી મહાછંદ"ની આયોજનામાં મહાકાવ્યની રચના માટે અનુકૂળ છંદ શોધવાના તેમના પ્રશંસનીય પ્રયત્નો જોઇ શકાય છે.

મુખ્યત્વે કવિ તરીકે ધ્યાનપાત્ર બનેલા ખબરદારને ગદ્યલેખક તરીકે ય ન ભૂલવા જોઇએ. જો કે તેમની ગદ્યરચનાઓને પદ્યરચનાઓની જેમ એકધારી સાધનાનું સાતત્ય મળ્યું નથી, તો ય તેમણે આપેલાં વ્યાખ્યાનો, લખેલી પ્રસ્તાવનાઓ, લેખો તેમ જ ચર્ચાપત્રો તથા સાહિત્યકારોને લખેલા પત્રો આદિ સામગ્રી પર નજર કરીએ તો લાગે છે કે તેમનું ગદ્યકાર તરીકેનું સ્થાન પણ ભૂલવા જેવું નથી. મુંબઇ યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે આપેલા "ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા"ના વિષય પરનાં વ્યાખ્યાનો, ગુજરાતી

(૬) સમન્વય :

સાધનો જે મળ્યાં વ્યક્તિને, તેહનો
શુભ સમન્વય કરી કાર્ય કરવું;
દિવસ સંધ્યા ઉષાથી સુહાવાય તો
તારકે રાત્રિનું રૂપ ગરવું.

* * * *

(૭) પુરુષાર્થ :

આ બધી વેદના, આ ખુરાઇ બધી,
શ્રેય સીડી તણી છે જ પગથી;
એ જ પગથી ઉપરથી જવું સર્વને
તો જવું કેમ ના વીર ડગથી?

* * * *

(૮) પ્રભુપ્રેમ :

બિંદુ ખરૂં પણ સિંધુનું નાથ!
એક જ તુજ મુજ પોત રે!
મને એક જ તારો સાથ!
તારા સ્વર્ગને શું કરૂં નાથ હો!
મારે જોઇએ તારો જ સાથ!

* * * *

(૯) સર્જનહાર :

સર્જનારો સદા છે જ સર્જનવિશે
પ્રકટતાં સૃષ્ટિ દેવાઇ ખોઈ,

* * * *

(૧૦) સુખદુઃખ:

સુખ વિના પાપ નહિ, દુઃખ વિણ પુણ્ય નહિ.

* * * *

ને સરળતાથી ચિંતન રેલાવ્યું છે કે તેમનાં સુભાષિતો મનમાં રમી જાય તેવાં છે. તેમાંના થોડાં સુભાષિતો અહીં જોઇએ:

(૧) અંતરશુદ્ધિ:

જગ ભલે અસત્યે જીતે
જગ ભલે અધર્મે તણાય
તુજ અંતરતેજ સુરીતે
તું જાળવ એ તમમાંય.

* * * *

(૨) સમયવિચાર:

રમતું ભમવું ખમવું નમતું જગમાં ચાલ્યું જાય રે
સમય વિચારી સાચવિયે ત્યાં વિષતું અમૃત થાય.

* * * *

(૩) આશા અને જીવન:

આશા તો અમર છે
ને જીવન તો ટૂંકાં છે.

* * * *

(૪) કાર્યભાવના:

કાર્ય કર કાર્ય કર કાર્ય કર સતત તું
કાર્ય વિણુ જગતમાં કો ન મુક્તિ.

* * * *

(૫) જીવન:

જન્મીને જીવવું તે નહીં જીવવું
જીવન સુંદર જીવે તે નવાઇ!
જગતનું જીવન નિજ-અમૃતથી પોષવું
જીવનપ્રભુતા ખરી એ જ ભાસે.

* * * *

(૬) સમન્વય :

સાધનો જે મળ્યાં વ્યક્તિને, તેહનો
શુભ સમન્વય કરી કાર્ય કરવું;
દિવસ સંધ્યા ઉષાથી સુહાવાય તો
તારકે રાત્રિનું રૂપ ગરવું.

* * * *

(૭) પુરુષાર્થ :

આ બધી વેદના, આ બુરાઇ બધી,
શ્રેય સીડી તણી છે જ પગથી;
એ જ પગથી ઉપરથી જવું સર્વને
તો જવું કેમ ના વીર ડગથી?

* * * *

(૮) પ્રભુપ્રેમ :

બિંદુ ખરૂં પણ સિંધુનું નાથ!
એક જ તુજ મુજ પોત રે!
મને એક જ તારો સાથ!
તારા સ્વર્ગને શું કરૂં નાથ હો!
મારે જોઇએ તારો જ સાથ!

* * * *

(૯) સર્જનહાર :

સર્જનારો સદા છે જ સર્જનવિશે
પ્રકટતાં સૃષ્ટિ દેવાઇ ખોઈ,

* * * *

(૧૦) સુખદુઃખ :

સુખ વિના પાપ નહિ, દુઃખ વિણ પુણ્ય નહિ.

* * * *

(૧૧) વેદના :

જ્યાં નહિં વેદના ત્યાં નથી ફળ કશું.

* * * *

(૧૨) સર્જન :

થાય સર્જન નહિ દુઃખગર્જન વિના.

* * * *

(૧૩) દેહ અને આત્મા :

દેહની ઢાલ છે આત્મને રક્ષવા,
નહિ હરી આત્મનું તેજ લેવા :
આંખને રક્ષવા પોપચાં છે કીધાં,
નહિ જ કંઇ આંખને ઢાંકી દેવા !

* * * *

(૧૪) ઉચ્ચ ધ્યેય :

જીવનનું ધ્યેય ને જીવન અભિલાષ સૌ
પહાડ જેવાં સદા ઉચ્ચ રાખો.

* * * *

(૧૫) જીવનવિજય :

જીવવું, જીવવા દેવું, જિવાડવું;
જીવનનો વિજય બીજો સુભગ ક્યાં ?

* * * *

(૧૬) દ્વેષ :

દ્વેષ કરનારનો દ્વેષ કરવો નહિ,
દ્વેષ છે ક્ષણિક અંધારલીલા;
થાય પ્રતિકાર જો દ્વેષનો દ્વેષથી, તો વધે અધિક અંધારલીલા.

* * * *

(૧૭) સ્નેહધર્મ :

વિશ્વનો ધર્મ છે એક આ સ્નેહનો,
સ્નેહ વિણુ જીવનરસવૃદ્ધિ ક્યાંથી?

× × × ×

શુદ્ધ એ સ્નેહ સૌ હૃદયમાં ધારજો
રેલજો સ્નેહ એ આસપાસે;
સ્નેહનું તેજ જે પરમ આનંદ છે,
તે ભરી ઘો સભર શ્વાસ શ્વાસે;

× × × ×

સ્નેહનાં કિરણુ ચોપાસ રેલાવતાં
વિશ્વઅંધારનાં ક્ષેત્ર ખેડો!
જીવવું એટલે જળવું ને ઝબૂકવું:
તો સદા હૃદયમાં સ્નેહ સ્થાપો!
આવજો સ્નેહ જયકાર કરતાં અદલ;
સ્નેહનું વિશ્વ સામ્રાજ્ય સ્થાપો!

* * * *

(૧૮) વીરપુરુષાર્થ :

શું થયું હોય અંધાર ધાડો ઘણો, ને ઉગે એકલો સૂર્ય રાતો?
શું થયું હોય જો તીવ્ર કાંટા ઘણા, ને ફૂટે એકલું ફૂલ ત્યાં તો!
શું થયું હોય મૃગ સેંકડો કૂદતાં, ને ઉઠી એકલો સિંહ ગાજે?
નહીં જ એ એકલાને કશું શોચવું: જીવનનો વિજય છે વીર કાજે!

* * * *

(૧૯) જીવનયુદ્ધ :

જીવનનું યુદ્ધ ખેલ્યા વિના શાંતિ નહિ,
તો પછી ,મર્દ' શું કયમ ન ખેલો?
સિંધુના મોજ પર સ્વારી કરતા જશો
કે જશો દલિત ખાતા ધકેલો?

* * * *

(૨૦) અંતરજ્યોત :

જ્યોત જગવ અંતરની, મનવા!
જ્યોત જગાવ અંતરની :
એ જ દિશા ઈશ્વરની, મનવા!
જ્યોત જગવ અંતરની!

* * * *

(૨૧) જીવનજીત :

આવી, મોહી, ઊડી જાવું :
એ છે એની જૂની રીત;
જગના જનને રહ્યું ગાવું
ગતકાળતણાં ગુણગીત;
મ્હાવું, રહેવું ને સ્હાવું :
એ છે જીવનની જીત;

* * * *

(૨૨) જન્મ ને મૃત્યુ :

જન્મ ને મૃત્યુ છે ઉભય સુંદર જગે,
હો ભલે ઉભયના પંથ ન્યારા
પણ ખરે મૃત્યુ એ અધિક સુંદર દિસે
જ્યાં ખીલે માત્ર શુભ સ્મરણ ક્યારા.

* * * *

(૨૩) સંપમહિમા :

રંગ ને ઢંગ આ જગત ને જીવનના,
માનવી રોજ એ જોય પોતે;
તોય આ ભાઇ શું! ભાઇ લડતા રહે
ને ચડે વાટ મોતે કમોતે.

* * * *

(૨૪) જગતકર્તા :

જગતનો જન્મ અંધારમાં છે થયો,
જગત વ્હેતું ય અંધારમાંહી;

જગતકર્તા રહ્યો સર્વ પાછળ છુપો,
ઓઢીને એજ અંધાર ત્યાંહી.

* * * *

(૨૫) સંસારસ્વપ્ન :

સર્વ સંસાર એ સ્વપ્નમાંહી નભે,
સ્વપ્ન છે જીવનનું મધ્યબિંદુ;
હૃદયને રૂંધતા વિશ્વઅંધારમાં,
તારલા બીજ છે એજ ઈંદુ.

* * * *

(૨૬) સત્ય :

જ્યોતિરૂપે દીઠું કોઈએ સત્યને;
કોઈએ શાંતિરૂપે નિહાળ્યું;
જોયું તે કોઈએ શુચિ પવિત્રાઈમાં,
કોઈએ સ્નેહમાં સત્ય ભાળ્યું;
માણ્યું આનંદરૂપે વળી કોઈએ,
કોઈએ જાણ્યું કર્તવ્ય રૂપે;
એક છે કિરણ પણ સપ્તરંગે દિપે:
સર્વ નિજ રંગની ધૂપ ધૂપે.

* * * *

(૨૭) વિશ્વજ્યોતિ :

બુદ્ધિ ને હૃદયને જેવી બારી મળી,
પેખશે તેવી તે વિશ્વજ્યોતિ;
સર્વ છીપે ન સરખાં જ મોતી મળે,
કે ન છીપે છીપે હોય મોતી.

* * * *

(૨૮) શ્રદ્ધા :

સતત શંકા અને નિત્યના ભય વિષે
એક શ્રદ્ધા બધું રહે ટકાવી;

એઃ શ્રદ્ધા વસે અંતરે ઊંડી તો
　　યુદ્ધમાં વીર જઇને ઝઝૂમે;
સૂર્ય પણ એમ અજ્ઞાન આકાશમાં
　　એ જ શ્રદ્ધા થકી નિત્ય ઘૂમે!

×　　×　　×　　×

જીવન ઘડવા થકી કંઇક ઓજાર નિજ,
　　માનવી બુદ્ધિથી લે બનાવી;
તદપિ શ્રદ્ધા નહીં હોય જો હૃદયમાં,
　　કેમ ઓજાર તે દે ચલાવી.

*　　*　　*　　*

(૨૯) કલ્પના–કાર્ય:

કલ્પના કાર્યમાં જો નહીં પરિણમે,
　　તો ઉગે કલ્પના શા વિધાને?

*　　*　　*　　*

(૩૦) માનવીશક્તિઓ:

શક્તિઓ કૈંક છે માનવીની હજી
　　અણુખપી અણુખીલી પડી રહેલી;
નથી નવીનતા હજી બાળપણુની ગઇ,
　　આંખ છે લાખ પ્રશ્ને ભરેલી.

*　　*　　*　　*

(૩૧) માનવી:

તેજ અંધારનું અજબ આ પૂતળું
　　માનવી કોયડો છે જ પોતે,
માટી ને શક્તિનું એવું મિશ્રણુ બન્યું,
　　અકળ અદ્‌ભુત કળા કોણુ ગોતે?
જ્ઞાન અજ્ઞાનનું પોટલું માનવી,
　　કામ ને ક્રોધનો શુષ્ક ભારો;
અહીં તહીં કૈંક કદરૂપતા છે વસી,
　　તોય સૌન્દર્યનો એ જ ક્યારો!

*　　*　　*　　*

(૩૨) જીવનદુઃખ :

જગતમાં જીવન જે મધુરમાં મધુર છે,
તે અધિક દુઃખમાં રહે દળાતું:
મિષ્ટમાં મિષ્ટ ફળ વૃક્ષ પર હોય તે
કીટ ને પક્ષીનો ભક્ષ થાતું!

* * * *

(૩૩) સમર્પણ ભક્તિ :

નાથ! તું રાખે તેમ રહું
ભક્તિ સતત કરવા તુજ પળપળ,
દુઃખ અનંત સહું;
નાથ! તું રાખે તેમ રહું.
કદી કર પામે મધુર કુસુમ કે
કદી કર અનલ ગ્રહું:
માનવનું નહીં થાય ચહ્યું કંઈ,
તારૂં જ ચાહ્યું ચહું.

ઘટઘટની તું જાણે કવિની,
હું શું વિશેષ કહું?
તું કરનારો વિશ્વભરનો
નહીં પામરજન હું

* * * *

(૩૪) ભારતપ્રેમ :

તૂટો કવિ-ઉર ધૂનભર્યાં કે આ તંબુરજ ફૂટો
તુંહિ તુંહિ તુંહિ તુંહિ ભારતમાતા એ જ એક સૂર ઉઠો.

* * * *

(૩૫) સાચું શૌર્ય—આત્મશૌર્ય :

આજ લેશો શું તમ સાથે?
શૌર્ય વસે હૃદયે કે બાથે? — તેજ છતાં બુઠ્ઠી તલવાર,
ફેંકી દ્યો સહુ બુઠ્ઠાં શસ્ત્રો, સજો હૃદયનાં નવ હથિયાર;
નથી રૂધિર રેલવવાં કોનાં,

નથી હૃદય ચોરી અરિઓનાં નિજ હૃદયો કરવાં પ્રભુભંગ,
નથી વિજયના રંગ રૂધિરમાં જ્યાં જનરકત ભરે ઉરભંગ.

* * * *

(૩૬) ભારતભક્તિ :

ભારતદુઃખ શિરે અમ લેતાં હૈયાં કેમ ન ફુલે?
ઓ ભારત! નિધિ પાર ઉતરજો અમ શબઢગને પુલે.

* * * *

(૩૭) ગુજરાતભક્તિ :

કીર્તિ અમોલી ભારતકેરી આજ અમારે હાથે,
ઓ વીરા! જગને ગુંજવવી આ ગરવી ગુજરાતે!

* * * *

(૩૮) સાચી ખુબસુરતી :

પણ કોમળ ને દઢ મન સાથે, શોભે સરસ વિચારો
અખંડ પ્રેમ ઝરો વ્હેતો ઉર, મધુર વચનની હારો;
એ જ ખરી ખુબસુરતી માનું, ગાલ ગુલાબી ખોટા;
મુખશોભા ખોટી લલચાવે, ખુબસુરતીના તોટા.

* * * *

(૩૯) જીવન કર્તવ્ય :

જીવન કર્તવ્ય છે જીવન ઉપયોગમાં, મૂકતાં જીવનની થાય હાંસી;
વસ્તુનું પ નાહિ દ્દ સાધી શકે, જે કરે વસ્તુથી આંખ ત્રાંસી.

* * * *

(૪૦) અંતરસ્નેહ :

સૂર્ય ને ચંદ્ર, તારા અને વાદળી સર્વને માનવી રૂપ દેખું;
ખડક પર્વત વળી સિંધુ ને સરિત પણ માનવી રૂપમાં મગન લેખું;
પક્ષી પ્રાણી અને વૃક્ષ ઉદ્ભિદ્ બધાં રેલી કણ પણ રહે ભૂમિમાંનો—
માનવી સર્વ નિજ રૂપ જોશે જગે અંતરે સ્નેહ સ્થાપી સદાનો.

* * * *

(૪૧) સત્ય :

સત્ય જ પ્રભુના પ્રાણ અમારા, સત્ય જ અંગ અમારાં;
સત્ય જ રક્ત વહે અમ નસમાં સત્ય જ વ્રત અમ ન્યારાં.

* * * *

(૪૨) આત્મશૌર્ય :

માયા સૌ ઘરબાર તણી ને સુખની ડોળી દફ્ની;
આત્મશૌર્યના શ્વેત સંજ્યા પટ—ના કાયરની કફની.

* * * *

(૪૩) કવિતા ને કામિની :

અદલ સરસ સર્વ શૃંગાર છતાં
જો હોય ગુણવાળી તો જ દીપે કવિતા કે કામિની.

* * * *

(૪૪) ગુજરાત ક્યાં :

જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી,
ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત.

* * * *

(૪૫) પ્રેમ અને પ્રભુ :

પ્રભુના જેટલો જ પ્રેમ પણ અનંત છે,
કારણ કે પ્રભુ પોતે જ પ્રેમ છે.

* * * *

(૪૬) સમર્પણ ભાવ :

ભર બ્રહ્માંડ તણા સાગરમાં ચાલે ભરતી ઓટ,
પ્રભુ બેઠા છે સુકાને, ઓ માનવ; તારે ફિકર શી મોટ રે!

* * * *

(૪૭) બ્રહ્મ લટકાં કરે :

શૂન્ય હતું ત્યાં એક બન્યું એ એકના થાય અનેક;
સર્વ ગણિત શમ્યું એકમમાં તે એક તણો જ વિવેક રે.

* * * *

(૪૮) રસકાંડ :

ઘુંટડા ભરી ભરી પીઓ રે, રસનાં સરોવરો છલકાય;
રસનાં સરોવરો છલકાય, રસિકનું મન દેખી મલકાય;
કણકણમાં જેમ મણિ વિલસે છે, બિંદુ બિંદુ બ્રહ્માંડ;
રસગ્રાહક રજરજમાં નિરખો, ભર્યો દિવ્ય રસકાંડ.

*   *   *   *

(૪૯) જગત ને જગદીશ :

ચાલી જતી રજનીના કેશમાંથી ખરી પડી ક્ષિતિજના આંગણામાં ચંદ્ર પડયો હોય,
પ્રિયા કેરી વેણીમાંથી ખરીને પડેલું એવું મોગરાનું ફૂલ દેખી મન મારૂં મોહ્યું;
મોગરાનું ફૂલ એવું સુંઘતાં હું સ્વપ્ને સરૂં – ફૂલમાંથી કેશ, અને કેશમાંથી શીષ,
શીષમાંથી મન અને મનમાંથી આત્મા – એમ જડે પાછાં જગત ને જગતનો ઈશ.

*   *   *   *

(૫૦) પ્રેમ :

વાઘની ગુફામાં રહેવું ભયાનક નથી એવું,
કાશીકેરૂં કરવત નથી એવું ક્રૂર;
બળતે અંગાર નથી ચાલવું કઠણ એવું,
ગુલામીમાં રહેવું એવું હીણું ન જરૂર;
ગાળેલું પોલાદ પણ પીળું નથી તાતું એવું,
નથી એવું કારી કદી હલાહલ ઝેર;
પ્રેમમાં જે પડ્યા તે તો પડ્યા રસાતાળે ઊંડો,
વિધિ જાણે લેતો લાખો જન્મ કેરાં વેર!

*   *   *   *

(૫૧) સાચું તીરથ :

મારે ઘેર બેઠાં આવી ગંગા, હવે મારે તીરથનું શું કામ?
મારે મન છે બડા અડબંગા, હવે મારે કેવાં રહ્યાં ધનધામ?

*   *   *   *

૫૨) અવર્ણનીય ઈશલીલા :

વિશ્વ તણા સહુ વૃક્ષ વસાવું, પાને પાને કવિત લખાવું;
ગાઉં, ધૂન લગાવું, આવે સાર ના રે : પામું પાર ના રે.

*   *   *   *

(૫૩) ભક્તિ :

એક જ તુજ ચિનગારી માટે જોઇ સદા મેં વાટ :
સૂરજે શોધી, સોમે શોધી, શોધી તારક દીપ :
જાગ્રત શોધી, સ્વપ્ને શોધી હતી સદાય સમીપ :
ચરણુ તુજ પડું રે.

* * * *

(૫૪) સાચું તીરથ :

તીરથનું પણ તીરથ અંદર એક અખંડ અવિનાશી :
અડસઠ તીરથ પુણ્ય જડે ત્યાં : છોડી દે અદલ ઉદાસી ! રે મન!
શું કરે મથુરાં ને કાશી !

* * * *

(૫૫) શક્તિ અને ભક્તિ :

ઘર છોડીને ઘરને શોધો, તરૂ છોડીને છાયા;
નહીં જીતાતી કાયા—માયા, શું જીતો જગરાયા!
શક્તિ વિના સંસાર જળાવ્યો; ભક્તિ વિના શાં ભગવાં ?
બળતાં ચાલે બન્ને છેડે, 'અદલ' કશાં મન ઠગવાં ?

* * * *

(૫૬) જીવનની ક્ષણિકતા :

જીવન આ ક્ષણિક ઝાકળતણું બિંદુ છે, ઘડીક ચમકી ઉડી જાય વ્યોમે;
વાદળાં આવીને જાય આકાશમાં, છાય સરિતા ઉપર જાય સરતી;
સિંધુના જેમ મોજા ઉઠી ઉછળીને જાય ભાગી ભરી નીર ભરતી;
ખરી જતાં પિચ્છ સંધ્યા ઉષાનાં નભે, તુટતી વીજળી પાંખ પલકી;
પક્ષીનાં વૃંદ શું, યૌવનાનંદ શું, જીવન આવી ઉડી જાય ઝલકી,

* * * *

(૫૭) માનવી :

કૈંક યુગ યુગ તણી સાંકળી માનવી ! કૈંક તત્ત્વો તણો મેળ એમાં;
શાંતિ તોફાનનો સિંધુ એ ઉછળતો, રાગ ને દ્વેષના મોજ તેમાં;
શોક આનંદની વિરલ એ આરસી, કૈંક આશા નિરાશા ભરેલો,
કર્મ શું ઝઘડતો માનવી છે કશો પાપ ને પુણ્યનો અજબ થેલો.

* * * *

(૫૮) મૃત્યુ :

મૃત્યુ પાછળ કશું ના રહ્યું હોય તો જીવનની સીડીને ક્યાં ટકાવો?

× × × ×

મૃત્યુ જો મૃત્યુ જેવું જ દેખાય ને મૃત્યુથી જો જતે સૌ ભૂંસાઈ;
માટીની સાથ ચૈતન્ય પણ તૂટી જો રહેત પાછળ ન વ્યક્તિત્વ કાંઈ;
તો પછી પરમ પ્રભુ રૂપ જે સ્નેહ આ તે સુધા સતત વરસાવતે ક્યાં?
જગતનું તેમ સૌ સ્વાર્થમાં ઝગડતાં જીવનનું ધ્યેય ઉતરાવતે ક્યાં?

* * * *

(૫૯) જીવનકલહ અને દુઃખ :

જીવનનો કલહ છે જીવન બહલાવવા,
કલહ વિણ જીવનની ન્હોય પૂર્તિ;
દુઃખદર્શન પછી થાય સર્જન સદા,
દુઃખ છે શક્તિની પરમ મૂર્તિ.

* * * *

(૬૦) સુખ અને દુઃખ :

દુઃખથી સુખ અને સુખ થકી દુઃખ છે, એક વિણ હોય નહીં અન્ય એવાં;
એ જીવનયંત્રનાં ચક્ર સહુ જીવનને ઉડવતાં પક્ષીની પાંખ જેવાં;
એકને તોડતાં જીવન તૂટી પડે, તિમિર વિણ જીવનનું સ્વપ્ન ક્યાંથી?
વિશ્વમાંથી કદી કાઢી લ્યો, પ્રકૃતિને તો પ્રભુ પણ ઉડી જાય ત્યાંથી!

* * * *

(૬૧) વિશ્વનિયમની અટળતા :

એક છે નિયમ આ વિશ્વનો સત્ય તે નહીં જ ધ્રુવ થકી કોદિ ચળતો;
વિશ્વ ને વિશ્વના ગોળ આ અણુગણ્યા, સર્વને એકરૂપે જ કળતો;
શબ્દ કે ન્યાય કે વિશ્વશાસન કહો, એ નિયમ નહીં જ નિજ ધર્મ ચૂકે;
નહીં દયા ખાય એ કોઇની વિશ્વમાં, નહીં જ એ કોઇને પલક મૂકે.

* * * *

(૬૨) ઉચ્ચ રસાનંદ :

જેમ જોડાઇ છે આ હવા પૃથ્વી શું તોય ફરતી રહે તેજ છૂટી;
તેમ આ જીવનની સાથ બંધાઇને રહેવું નિર્બંધ રસ ઉચ્ચ લૂટી!

* * * *

(૬૩) જીવનની ઉપયોગિતા :

જીવન નહિ કોઈનું પણ નકામું દિસે, જીવન છે સર્વનું ઉપયોગી
કીટ પણ કો નકામા નથી પૃથ્વીમાં ધૂળ પણ પૂરતી પૃથ્વી ખાડો;

* * * *

(૬૪) ગર્વ :

જગતમાં કોઈનો ગર્વ ધરશો નહીં, ગર્વ છે જીવનનું પીણુ ખાલી;
વ્યોમભર મેઘથી સિંધુ નવ ફૂલતો, સરિત રેલે ફૂલી જાય ઠાલી;
સૌ મહાહૃદયમાં સરળતા છે ભરી, ઉંચ કે નીચનો પટ ન રહેજે!
પાંદડામાં પડી સૂર્ય બાળક સમો જાય આળોટતો નમ્ર તેજે!
છે વિનયમાં જ પ્રભુતા ખરી સર્વની, તો મહાત્મા દિસે બાળ જેવા;
તારલા છે મહાસૂર્ય એકેક પણ આગિયા શા દિસે અલ્પ કેવા!

* * * *

(૬૫) પ્રાર્થના અને ભક્તિનો આદર્શ :

કોઈની પ્રાર્થનાથી નિયમ નહીં ચળે નહીં જ પાછો ફરે કોઈ કાજે;

× × × ×

તો પછી પ્રાર્થનાથી કશું માગવું? પ્રભુ જ શું એમ નિજ નિયમ ત્યાગે?
ભક્તિ તો સ્નેહનું છે સમર્પણ ખરૂં, ભક્ત સાચો કશું યે ન માગે!

* * * *

(૬૬) ત્યાગથી પ્રાપ્તિ :

જીવન લેનાર પણ જીવન આપે બધું, આપશે તો જ પોતાનું કરશે;
સૂર્યનું તેજ લઈ ચંદ્ર આપે ફરી, ચંદ્રની ચાંદની તો જ ઠરશે.

* * * *

(૬૭) દુઃખમાં પુરુષાર્થભાવ :

દુઃખ દુનિયા વિષે ક્યાં નથી દાખવો! દુઃખ દુનિયાનું છે સ્થાયી દેવું :
પ્રકૃતિને પ્રાણના આંસુથી આપવું, આપવું પ્રકૃતિ એ ચાહ્ય જેવું;
આપવું તો ખરી વીરતાથી બધું, હૃદય કાયર બની જીવન હારે :
સિંધુ દે વારિ નિજ શોષવા સૂર્યને ને સદા ઉછળતો મોજ મારે!

× × × ×

આપનારો બધું આપીને છુટશે આપતાં આત્મનું કંઈ ન ખુટે;
મેઘ આપી બધું ખાલી પોતે થતો તોય પાછો ગગન ગાજી ઉઠે;
આપતાં આપતાં જીવન હેલાય ને આત્મ રેલાય નિજ દિવ્યતાથી :
સૂર્ય સર્વસ્વ આ જગતને આપતો, રેલતો ત્યાંજ પ્રભુની પ્રભાથી!

* * * *

(૬૮) અજ્ઞાન :

માનવીનો ખરો શત્રુ અજ્ઞાન છે, તિમિરમાં તિમિર એ નિજ વધારે;
બાંધ્યું પાણી રહે ઝેરી ગંધાતું, ને વ્હેતું પાણી સદા સ્વચ્છ રહેશે;
તેમ આ બુદ્ધિને વ્હેતી રાખો સદા, કે ન રહે ઝેર અજ્ઞાન વેશે.
જાય અજ્ઞાન ત્યાં સૌ ગુલામી જશે, રેલશે જ્યોતિ ત્યારે ઉઘાડે.

* * * *

(૬૯) શક્તિ અને સ્નેહ :

શક્તિ વિણુ સ્નેહ છે અબળ ને પાંગળો, સ્નેહ વિણુ શક્તિ છે તેમ અંધી;
સ્નેહ ને શક્તિથી સૃષ્ટિ રહે ચાલતી, સ્નેહ ધારે અને શક્તિ તારે:

* * * *

(૭૦) સ્નેહ :

વિશ્વનો ધર્મ તે જીવનનો ધર્મ છે, જીવનનો ધર્મ છે સર્વ માટે;
ભૂતમાં ભાવિમાં, વર્તમાને રહ્યું, તે સકળ જોગવે એક માટે;
એક આ સૂર્યથી જગત દેખે બધું, શ્વાસ લે એક ફરતી હવાથી:
વિશ્વનો ધર્મ છે એક આ સ્નેહનો, સ્નેહવિણુ જીવનરસસિદ્ધિ ક્યાંથી?
સ્નેહ છાયા રહી સહજ સૌ પ્રાણીમાં, તેજ એ પ્રાણીજીવન ટકાવે;
જીવનનો કલહ છે જીવનના સ્વાર્થનો, જીવનસમતોલતા સ્નેહ લાવે;
દેશ ને કાળ ને જાતિથી અપરિમિત, સ્નેહ સદ્ધર્મ છે વિશ્વકેરો;
સર્વવ્યાપી સનાતન રહે પ્રકૃતિ શો:સ્નેહ છે અગમ્યનો ગમ્ય ડેરો.

* * * *

(૭૧) સૌન્દર્યની જરુર :

સૌન્દર્યને માટે આત્મા તલસે છે છુપો સૌમાં,
સૌન્દર્ય જીવનની મોટેરી જરૂર.

* * * *

(૭૨) હૈયાનાં દર્દ :

ગંગા યમુનાના ઘોધ સુકાશે
સુકાશે સાગરનાં નીર;
ઊંડા આકાશનાં તેજ સુકાશે
ન સુકાય હૈયે વાગ્યાં તીર રે.

* * * *

(૭૩) આદર્શ ભક્તિ – હૃદયની શુદ્ધિ :

કાશી મથુરાં કે મક્કા મદીના
મળશે હૃદયને ઘાટ
ખોળો ખોળો, જરા આત્મથી માગો, ત્યાં
પ્રગટશે સ્વર્ગના પાટ રે.

* * * *

(૭૪) પ્રભુપ્રેમ :

તારા સ્વર્ગને શું કરૂં, નાથ હો?
મને એકજ તારો સાથ!

* * * *

(૭૫) દ્વેષ વડો કે પ્રેમ :

વન વન તૃપ્ત થયાં છે આજે, જન મન પણ હો તેમ,
બંધુઓ! જનમન પણ હો તેમ
ને સમરસ સૌ છાઇ રહ્યું ત્યાં, આપણ જુદા કેમ?
કહો હો! દ્વેષ વડો કે પ્રેમ?

* * * *

(૭૬) સ્વદેશપ્રેમ :

કરો જાન કુરબાન બંધુ હો! કરો જાન કુરબાન?
સ્વદેશનું કલ્યાણ પ્રથમ કે મૃત કાયાનું ભાન?

* * * *

(૭૭) માનવી! ઊઠ :

માનવી! ઊઠીને થા ઉભો પૂર્ણ તું!
શીશ તારું ઊંચે વ્યોમ ચુમે,
પરમ વ્યક્તિત્વ લંબાવ તારૂં બધે
વિશ્વ ઝુકે તને વદન ભૂંગે.

* * * *

આમ, વિવિધ રીતે જોતાં ખબરદારનું ચિંતન ઘણું વ્યાપક અને વિશદ છે. આથી તેમની ચિંતનસમૃદ્ધિ છતી થાય છે.

ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ

શ્રીજી ઇરાનશાહનો ગરબો

શ્રી દીનશાહ કાવસજી સીધવા.

હમારા શ્રીજી ઇરાનશાહના પાયતખ્ત ગામ ઉદવાડાની ખૂબ જ નજીક, પોર્ટુગીઝ દમણમાં સ્વર્ગસ્થ કવિશ્રી અરદેશર ફરામજી ખબરદારનું એમની યુવાનીમાં નિવાસસ્થાન હતું. હજી આજે પણ એમના કુટુંબની મિલકત ત્યાં ઉભી છે. ઉપર 'હમારા શ્રીજી ઇરાનશાહ' લખ્યું છે. એનો આશય એ છે કે શ્રીજી ઇરાનશાહની કોઇ પણ પવિત્ર ક્રિયા, પૂજા અને એમની સંભાળ વગેરે, રાખવાનો અધિકાર ઉદવાડામાં વસતા માત્ર હમો નવ કુટુંબી સંજાણા ધર્મગુરુઓનો જ છે. આટલો ખુલાસો જરૂરી છે. કવિશ્રીએ નિજ હૃદયમાં શ્રીજી ઇરાનશાહને સ્થાન આપ્યું હતું. એમના હૃદયમાં ઇરાનશાહની યાદ અને સ્મરણ સતત રહેતું. ઇરાનશાહનો ગરબો રચવા માટેનો પોતાનો એક અદ્ભુત અનુભવ વર્ણવતાં એમણે કહ્યું હતું કે, શ્રીજી ઇરાનશાહે મને આજે સાક્ષાત દર્શન આપી ખૂબ પ્રભાવિત કર્યો છે. મારા હૃદયમાં કોઇ અજબ ખુશાલી છે: કોઇ અજબ પ્રકાશ ફેલાઇ રહ્યો છે. અને પછી તો એ જ પ્રકાશ અને પ્રેરણાથી થોડા કલાકમાં શ્રીજી ઇરાનશાહના ગરબાએ સાહિત્યમાં અનોખું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. અનોખું સ્થાન એટલા માટે કે શ્રીજી ઇરાનશાહ માટેનો આવો ઐતિહાસિક ગરબો સર્વ પ્રથમ કવિશ્રીએ રચ્યો છે.

નેહાવંદ અને કાહેસિયાનાં ખુનખાર યુદ્ધ પછીથી ઇરાનમાં રહેવું જરથોસ્તીઓ માટે અશક્ય થઇ પડયું. એટલે કવિશ્રી કહે છે તેમ,

> છોડયું વહાલામાં વહાલું વતન અમે,
> છોડયું બહેસ્ત સમું તે ઇરાન, તજ્યાં ખાન પાન;
> ઇચ્છા હો, દાદારની!

ઇરાન છોડ્યા પછીથી કોહિસ્તાનમાં રહ્યાની, તેમ જ હોરમઝદ બંદરમાં વસ્યાના ઇતિહાસથી માંડીને ભારતભૂમિમાં આવવા દરિયા માર્ગે નીકળ્યા, ત્યાં તોફાનની

મુસિબત આવી, દાદાર અહુરમજદને અરજ કરી કે સલામત કાંઠે ઉતરશું, તો આતશબહેરામ સ્થાપીશું, સંજાણ બંદરે ઉતરાણ, ત્યાંના રાજા જાદીરાણા સાથે દસ્તૂર નેરિયોસંગની વાતચીત, રાજાની રજા–મંજૂરી મળવી, સંજાણ પર મહમદ બાદશાહની ચઢાઇ, તેમાં અર્દેશીર સરદારની સફળ સરદારીથી થએલો વિજય, બીજી વેળાના ખુનખાર જંગમાં જરથોસ્તીઓનો પરાજય, તે પછીથી શ્રીજી ઇરાનશાહને બહારવટ પર્વત પર સલામતી ખાતર ખસેડ્યા, ત્યાંથી સંજોગવશાત્ વાંસદા, નવસારી, સૂરત, વલસાડની સફરો, પાર નદીમાં શ્રીજી ઇરાનશાહના તપોબળે દેખાડેલો પાણી હઠી જવાનો ચમત્કાર, તેમજ (ઇ. સ. ૧૭૪૨) ય. ઝ. ૧૧૧૨ માં શ્રીજી ઇરાનશાહને ઉદવાડામાં તખ્તનશીન કર્યા–એ સઘળા બનાવોનો ઇતિહાસ ગરબામાં વણીને, સુંદર શબ્દોમાં અને સરળ શૈલીમાં કવિશ્રીએ આપ્યો છે. આવું બ્યાન ગરબામાં કે કાવ્યમાં સર્વ પ્રથમ જ છે. જરથોસ્તીઓ પર કવિશ્રીએ ખરે જ હેશાન કર્યું છે. કવિશ્રી ગરબો લખવાના કાર્યમાં ઘણા જ લીન હતા, અને એમના હૃદયમાં શ્રીજી ઇરાનશાહનો પ્રકાશ અને પ્રેરણા હતી, એટલે નીચલી યાદગાર પંક્તિ નીકળી પડી :

જ્યાં જ્યાં એક જરથોસ્તી ખરો વસે,
ત્યાં ત્યાં ઇરાનશાહ સદાય, ઝળે ઉરમાંય :
તપો રે ઇરાનશાહ !

સમસ્ત ગરબાની આ સર્વોત્તમ પંક્તિ છે! શ્રીજી ઇરાનશાહ પ્રત્યે એક સાચા જરથોસ્તીની કેવી ફિદાગીરી છે, તેનું વાસ્તવિક પ્રતિબિંબ કવિશ્રીએ પાડ્યું છે અને હા – એની પ્રતીતિ પણ છે, પ્રતિવર્ષ શ્રીજીના દર્શન માટે ઉભરાતી માનવમેદની. દૂર દૂરના પ્રદેશની મુસાફરીની હાડમારી કે બીજી યાતનાઓની દરકાર કર્યા વિના, ખરો જરથોસ્તી દર્શન કરી શ્રીજીની સદા ઝળતી જ્યોતથી, નિજ અંતરની જ્યોતને પણ ઝળતી રાખે છે. આ રીતે તે ભરપૂર પોષણ મેળવી લે છે. એટલું જ નહી, પણ અનાયાસે દર્શન માત્રથી વંચિત રહેતો, પૃથ્વીની કોઇ પણ દિશાએ વસતો જરથોસ્તી, નિજનો કોઇ પણ પ્રકારનો હદિયો એ સાહેબ માટે મોકલવાનું ચૂકતો નથી. ખરેજ કવિશ્રીના પાકટ અનુભવનું સિદ્ધ કથન આ પંક્તિમાં છે. આ પંક્તિ સાચે જ અદ્ભુત પ્રભાવ પાડી જાય છે.

શ્રીજી ઇરાનશાહ જેવી ભારે તપોબળવાળી મહાશક્તિની સ્થાપના પણ કેવી વિધિની વિચિત્રતાએ થઇ એ પણ એટલું જ જાણવાલાયક છે. આ ઐતિહાસિક ગરબામાં કવિશ્રીએ જેને 'દીની શહેનશાહ'નું માનવંત બિરૂદ આપ્યું, એના અનુયાયીઓ ધર્મને સાચવવા પોતાનું વહાલું વતન ઇરાન તજી, સર્વસ્વને તુચ્છ ગણી, સાગર સાથે દોસ્તી બાંધી, નીકળી પડ્યા, અને હાડમારીઓ વેઠતા, પરેશાન થએલા, તે પૂજ્ય વડિલોની જાણે કુદરત કસોટી જ કરતી હતી! એકાએક ભર દરિયે કિસ્તીઓ તોફાનમાં

સપડાઇ. તોફાન પણ કાંઇ મામૂલી ન હતું. ભારતભૂમિ જેવા પરાયા પ્રદેશમાં જવાશે કે કેમ? એ પ્રશ્ન દર પળે વિકટ થતો ચાલ્યો. કવિશ્રી લખે છે કે:

ભર દરિયે તોફાન આવ્યું ચઢી,
રહી કિશ્તીઓ ત્યાં સૌ ઝિકાઇ, ગયા શઢ પીંખાઇ;
ઇચ્છા હો દાદારની!

કેમ જાય આ સંઘ સાગર તળે,
કેમ થાય આ ધર્મનો લોપ, અમર છે એ રોપ:
ઇચ્છા હો દાદારની!

ધન દોલત વતન વહાલાં તજ્યાં,
જેને માટે તજ્યાં ઘરબાર, ડૂબે શું આ વાર?
ઇચ્છા હો દાદારની!

પછી તન મન પાક સૌએ કીધાં,
કીધી બંદગી કુસ્તીની સાથ: દયાળુ હો નાથ!
અહો બેલી દુઃખીના!

અમે તારું જ રક્ષણ માગિયે,
અમોને આ આફતથી ઉગાર, નોધારાં આધાર!
અહો બેલી દુઃખીના!

બંદગીના બળમાં અને તેના ફળમાં માનનારા તે શ્રદ્ધાવાન આત્માઓએ ઉચ્ચાર્યું કે:

ભરી દુનિયામાં કોણ અમારૂં છે?
એક પાક પેગંબર ને તું જ, અમારી છે કુંજ! (=છાયા)
અહો બેલી દુઃખીના!

અમે કાંઠે સલામત પહોંચિયે,
તો ત્યાં સ્થાપશું આતશબહેરામ, નૂરી તારું ધામ:
અહો બેલી દુઃખીના!

દાદારે સુણી અરજી સ્વીકારી એ,
એની મહેરે દીધું જીવતદાન, શમ્યું તે તોફાન:
એ મહેર દાદારની!

સર્વે સંજાણ બંદરે સલામત આવી પહોંચ્યા. ભારતભૂમિ જેવી ધર્મપરાયણ ભૂમિ પર, પારસી રોજ બેહમન, માહ તીર, ય. ઝ. ૮૫ ના સાલે સર્વે ઉતર્યા, અને દાદાર અહુરમજદને આપેલા પવિત્ર કોલ મુજબ, ઇરાનશાહનું આતશબહેરામ સ્થાપવાના મહાકાર્ય માટે તૈયારી કરવા મંડ્યા. સંજાણના રાજા જાદીરાણા જેવા ધાર્મિક

નિશાવાળા રાજા સમક્ષ પારસીઓના વડા દસ્તૂર અને રાહબર નેરિયોસંગ ધવળે પોતાના આગમન વિષે માહિતી આપતાં જણાવ્યું એ કવિશ્રીએ ગરબામાં કહ્યું છે:

ગયા દસ્તૂર નેરિયોસંગ ત્યાં,
પહોંચ્યા રાણાતણે દરબાર, મદદ માંગી સાર;
હો જયજય રાણાતણી!

અમે ધીરા વીરા સૌ ઇરાનના,
અમે ધર્મ થકી છોડયો દેશ, ખમ્યા બહુ કલેશ;
હો જયજય રાણાતણી!

અમે માનિયે એક દાદારને,
અમે આર્યોના વંશજ શુદ્ધ, છે જીવન વિશુદ્ધ;
હો જયજય રાણાતણી!

અમે સૂર્ય ને અગ્નિને પ્રાર્થિયે,
પરમાત્માતણું ગણી નૂર, ભજિયે એ હજૂર;
હો જયજય રાણાતણી!

અમને આપો જગ્યા અને આસરો,
અમે રહીશું સદા હિંદમિત્ર, છે કોલ પવિત્ર;
હો જયજય રાણાતણી!

અમે ભળશું સાકર જેવા દૂધમાં,
કરશું દેશની સેવા અખંડ, ભલે પડે પંડ;
હો જયજય રાણાતણી!

અમે આપ્યો જે કોલ દાદારને,
નૂરી કેબલો સ્થાપવા કાજ, ન ભૂલિયે તે આજ:
એ મહેર દાદારની!

કવિશ્રીએ અસરકારક રીતે દસ્તૂર નેરિયોસંગની માગણી ગરબામાં રજૂ કરી છે. જાદીરાણા નેરિયોસંગની વાણીથી પ્રભાવિત થઇ માગણીની રજા આપે છે.

આપી રાણાજીએ ભૂમિ ને રજા,
પછી સ્થાપવા આતશબહેરામ, દાદારનું ધામ:
એ મહેર દાદરની!

જાદીરાણાની આ ઐતિહાસિક રજા કવિશ્રીએ ગરબામાં ગૂંથી લીધી છે. જ્યાં સુધી જરથોસ્તીઓ પૃથ્વીની કોઇ પણ દિશાએ જીવતા હશે, ત્યાં સુધી—તે યુગ સુધી—શ્રીજી ઇરાનશાહ સાથે જાદીરાણાનું, ભારતભૂમિનું નામ સદા જરથોસ્તીઓ વચ્ચે અમર અને

માન પામેલું રહેશે જ. અને જાદીરાણાએ ઉદાર દિલે આપેલી રજા સૌને તાજી જ રહેશે. દસ્તૂર નેરિયોસંગ જેવા પવિત્ર આત્માની દુવાનું જ એ પરિણામ છે.

જાદીરાણાની રજા મળી ગઇ હોવાથી, દાદારને આપેલા પવિત્ર કોલને પરિપૂર્ણ કરવા દસ્તૂર નેરિયોસંગ તથા તેમના બીજા સાથી મોબેદોએ, આતશબહેરામ સ્થાપવા માટે જરૂરી ક્રિયાઓ આરંભી લીધી. આ શુભ મહાકાર્યના મંડાણ માટે કવિશ્રી લખે છે કેઃ—

દસ્તૂર નેરિયોસંગ જ્ઞાની મહા,
જાણે આતસ અને માંથ્રના ભેદ, એ મોટા આબેદ:
એ મહેર દાદારની!

બીજા દસ્તૂરો મોબેદો સાથ ત્યાં,
કીધી પાક ક્રિયા કૈં અનેક, ધરી આત્મ ટેક:
એ મહેર દાદારની!

પાળ્યાં ધર્મના સર્વ ફરમાનને,
કીધા, આતસ એકઠા સર્વ, ઈજી રાખ્યું પર્વ:
એ મહેર દાદારની!

માહ આદર ને રોજ આદરે,
યઝદઝર્દી નેવું તણું સાલ, મુબારક કાલ:
પરઠ્યા શ્રી ઇરાનશાહ!

શ્રીજી ઇરાનશાહની આ રીતે પરઠાવવાની સર્વે ક્રિયા થઇ. અને કવિશ્રીએ ઇરાનશાહને નિજના અને સમસ્ત જરથોસ્તીઓના દીની શહેનશાહ તરીકે વર્ણવતાં જણાવ્યું કે

દીની શહેનશાહ અમારા તમે થયા,
કીધા તમને ત્યાં તખ્તનશીન, થયા તમ આધીન:
તપો રે ઇરાનશાહ!

શ્રીજી ઇરાનશાહ થયા હિંદમાં,
અમે સ્મરિયે એ વહાલેરું નામ, જરથોસ્તી તમામ:
તપો રે ઇરાનશાહ!

શ્રીજી ઇરાનશાહનું સ્થાન આગળ પણ ગુજરાતમાં હતું. અને હાલે પણ ગુજરાતમાં જ છે. એ સદ્‌ભાગ્ય ભૂમિને પણ કવિશ્રી ભૂલતા નથી. એની યાદ મરબામાં મૂકતાં કહે છે કેઃ

કીધું બીજું ઇરાન ગુજરાતને,
ગુજરાત બની અમ માત, થયા રળિયાત:
તપો રે ઇરાનશાહ!

ખરે જ ગુજરાતની ભૂમિએ સહારો આપ્યો. માતા નિજ સંતાનને પોતાની ગોદમાં સાચવી લે, એ રીતે ગુજરાતની ભૂમિએ જરથોસ્તીઓને સાચવી લીધા. અને સર્વે વાતે આબાદ કીધા.

ત્યાં તો વળી ભયંકર આફતનાં વાદળાં ચઢી આવ્યાં. પણ તેને પહોંચી વળવા, જાદીરાણાને આપેલા કોલ પ્રમાણે સર્વે તૈયાર થયા. એ માટે કવિશ્રી લખે છે કે :

પાછાં આફતનાં ચઢ્યાં વાદળાં;
તેમાં ગયું સપડાઇ સંજાણ, નગર અમ પુરાણ :
ઇચ્છા એ દાદારની !

આવ્યું કટક મહમદ બાદશાહનું,
તેણે કીધી સંજાણ પર ચઢાઇ, ગયા સૌ મુંઝાઇ :
ઇચ્છા એ દાદારની !

માગી રાજાએ મદદ હમારી ત્યાં,
થયા ચૌદસેં જરથોસ્તી તૈયાર, અર્દેશર સરદાર :
જયજય હો ઇરાનશાહ !

લડયા ખૂબ શુરાતનથી બધા,
અંતે દુશ્મનનો કાઢયો ઘાણ, પડયું ત્યાં ભંગાણ :
જયજય હો ઇરાનશાહ !

અર્દેશર સરદારની સરદારી હેઠળ લડેલા જરથોસ્તીઓએ સંજાણ નગરીને ઉગારી લીધી. પણ બીજી વેળાએ

આવ્યા તે ફરી સૈન્ય મોટું લઇ,
થઇ અમ નાની ફોજની હાર, બન્યા સૌ લાચાર !
ઇચ્છા હો દાદારની !

એટલે ન છૂટકે ઇરાનશાહને સલામત જગ્યાએ ખસેડવાની જરૂર દેખાઇ અને—

અમને પ્રાણથી પ્યારા ઇરાનશાહ,
તમને જાળવવા નિરધાર, લઇ ગયા બહાર :
તપો રે ઇરાનશાહ !

તમને લાવ્યા બહારવટ પહાડ પે,
રાખ્યા ગુફામાં ત્યાં વર્ષ બાર, સહ્યાં દુઃખ અપાર :
તપો રે ઇરાનશાહ !

બાર વર્ષ પછીથી ચાંગા આશા શેઠની સહાયથી નવસારી નગરીમાં શ્રીજી ઇરાનશાહને પધરાવ્યા. ત્યાંથી પીંઢારાની ધાડને લઇને ત્રણ વર્ષ સુરત શહેરમાં ઇરાનશાહને રાખ્યા. તે પછીથી સઘળું સલામત દેખાતાં વળી,

પાછા લાવ્યા તમને નવસારીમાં
ચાર વર્ષ ગયા પછી ત્યાંય, થયો ક્લેશ માંહ્ય:
તપો રે ઇરાનશાહ!

સવા ત્રણસેં વર્ષ નવસારીમાં,
રહ્યા સંજાણા અથોરનાન, કરી તમ સ્થાન:
તપો રે ઇરાનશાહ!

ત્યાંથી વલસાડ મુકામે રહ્યા. પણ ત્યાં પણ રહી શકાય એવી સ્થિતિ રહેવા પામી નહીં એટલે,

એક અંધારી રાતે વરસાદમાં,
તજ્યું તમને લઇ વલસાડ ગામ, જવા બીજે ઠામ:
તપો રે ઇરાનશાહ!

ત્યાંથી પાર નદી આગળ આવતાં ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ અજબ બનાવ બન્યો. ઇરાનશાહ સાહેબનું કેટલું તપોબળ છે તેની ખાતરી થઇ. એક ચમત્કાર જ બની ગયો. જે વિષે કવિશ્રીની કલમ ચાલે છે કે:

ત્યાંથી પાર નદી પાસે આવતાં,
દીઠું પાણીમાં પૂર તે ઠાર, છતાં કીધી પાર:
તપો રે ઇરાનશાહ!

આવ્યા દુશ્મન પૂંઠે રંજાડવા,
તે સૌ પાછા ગયા પૂર જોઇ, હિંમત સહુ ખોઇ:
તપો રે ઇરાનશાહ!

જેને રાખે દાદાર આ જગતમાં,
જેની ઉપર છે તમ છાંય, તેને તે શું થાય?
તપો રે ઇરાનશાહ!

છેવટે પાર નદી પાસે જ આવેલાં ઐતિહાસિક ઉદવાડા ગામમાં શ્રીજી ઇરાનશાહની રાજધાની હવે થઇ છે.

આવ્યા એમ ઉદવાડામાં આખરે,
તમને લાવી પરઠાવ્યા આ સ્થાન, અહો જીવજાન!
તપો રે ઇરાનશાહ!

યઝદઝર્દી ૧૧૧૨ ના ફરવરદીન માસના ખોરદાદ રોજે, ઉદવાડામાં આવેલા ઇરાનશાહ આજે (૧૩૩૦. ય. ઝ. માં) ૨૧૮ વર્ષ થયાં અહીંજ ઠરીઠામ થએલા છે. ભવિષ્યની શ્રીજી ઇરાનશાહની કયી સરજત છે તે તો દાદારની ઇચ્છાની વાત છે. છતાં કવિશ્રી દુવા કરતાં કહે છે કે:

રહેજો ધગતા ને તપતા આ સ્થાનમાં,
રસ્તા ખેજ સુધી તમ એજ, ઝળો સદા એજ!
તપો રે ઇરાનશાહ!

સર્વે એ દુવા સાથે સંમત જ થશે. અને કવિશ્રીની એ દુવા ફળે અને શ્રીજી ઇરાનશાહ મુસાફરીની હલાકીમાંથી હંમેશ બચી રહે અને એના પૂજારીઓને બચાવી લે!

કવિશ્રી ખબરદારના બધા જ ગ્રંથોમાં 'શ્રીજી ઇરાનશાહનો ગરબો' એ સર્વેથી નાનકડી પુસ્તિકાના આકારમાં છે. પરંતુ એની મહત્તા અનેકગણી છે. ખુદ કવિશ્રીને પણ એની મહત્તા વિશેષ હતી. ઇરાનશાહ પ્રત્યે એઓનું અજબ આકર્ષણ હતું. જે ખુદ ગરબાનું લખાણ જ કહે છે.

અમો લાખ જરથોસ્તીઓનાં અંતરે,
છે તમારો જ ધગતો હુતાશ, એ દિવ્ય પ્રકાશ:
તપો રે ઇરાનશાહ!

કવિશ્રી છેલ્લે પોતાના ધગતા હૃદય સાથે ઇરાનશાહને નમન કરે છે તે કડી લખી આ લેખ ખતમ કરીશ.

તમ તણખા સદા ઊડો વિશ્વમાં,
આજે ધર્મનું અદલ ઉર ગાય, પડી તમ પાય!
તપો રે ઇરાનશાહ!

જય જય હો ઇરાનશાહ

કવિશ્રી અરદેશર ખબરદારની મહત્તા

શ્રી દસ્તુર ખુરશેદ શા. દાબુ, M.A; F.T.S.

ખબરદાર સ્મારક ગ્રંથમાં બે બોલ લખવા મને કદાચ એવા હેતુથી આગ્રહ કરાયો હોય, કે મરહૂમની કોમના એક વડા ધર્મગુરૂ તરફની અંજલિ શોભારૂપ ગણાય! પરંતુ જરથોસ્તી દીનના એક ફરમાન મુજબ એક લાયક આત્માની કદર ન કરાય, તો "ફરજનો ચોર" ગણાય. તેથી નૈતિક ફરજદારી અદા કરી એક મહાન આત્મા તરફ પ્રેમભરી દુવા મોકલવા પ્રેરાયો છું.

દમણના પ્રખ્યાત ખબરદાર કુટુંબના અનેક સભ્યોએ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં નામ કાઢયું છે, તેમાં શ્રી અરદેશરે મોખરે રહી નામના મેળવી હતી. એક સાહિત્યકાર જ્યારે આખા જગતને પોતાની કૃતિ અર્પણ કરેછે ત્યારે તેની ન્યાત-જાત અલગ રહેતી નથી. તે વિશ્વ-કે અંતરરાષ્ટ્રીય- વ્યક્તિ બની રહેછે. એવા નરો પોતાના ગ્રંથમાંજ અમર રહેછે, તેથી તેમને માટે કૃત્રિમ સ્મારકો (છબી કે પુતળાં)ની જરૂર રહેતી નથી. એમની ખ્યાતિ હિંદુ પારસી કે બીજી કોમમાં ("જયાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં) એક સરખી ફેલાઇ હતી. છતાં એમ કહેવું ખોટું નથી, કે કાવ્યરસિયા કે ધર્માભ્યાસીઓ હંમેશ જગતમાં લઘુમતિમાં જ હોય એટલે એમની લોકપ્રિયતા તો સંકુચિત હદમાં જ હોઈ શકે.

અરદેશર એક અદ્‌ભુત પ્રભાવશાળી નર હતા જેમની કાબેલિયત અનેક ક્ષેત્રોમાં એક સરખી ઝમકતી હતી-એમને કવિ તરીકે ઓળખનાર અનેક હશે. પણ કાવ્ય મારફતે (ટેનીસનના In memoriam ના ધોરણે) જીવનના કોયડાઓ ઉકેલવા એમનું મનોમંથન તે એક ફિલસુફને છાજે તેવું હતું. દુઃખનો ફટકો પડતાં જે જુદાઇનો ગમ જીગરમાં જલે તેને માર્ગ આપવા કવિશ્રીએ દર્શનિકા જેવો મહામૂલો ગ્રંથ રચ્યો છે. એ તત્ત્તજ્ઞાન એવા આસામીમાંથી ઉભરાયું છે કે જેણે કોઇ યુનિવર્સીટીની ઉપાધિ (ભારબોજ ભરી "ડીગ્રી") મેળવી ન હતી, છતાં તેમનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ વિશ્વવિદ્યાલયના ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમમાં ફરમાવવામાં આવતો હતો! કદાચ કવિ અને ફિલસુફ વચ્ચે કાંઇક સામ્ય હોઇ શકે. બન્નેનાં જગત ઉચ્ચ આદર્શમય માનસિક ભુવન ઉપર રાચે છે. પરંતુ શ્રી અરદેશર તો સાથે સાથે એક ભાષાશાસ્ત્રી પણ હતા; અને જ્યોતિષવિદ્યાનો એમનો પરિચય ખુબ પુખ્ત હદે પૂગ્યો હતો! વર્ડ્સવર્થ કહી ગયો છે તેમ:

Type of the wise who soar but never roam
True to the kindred points of Heaven and Home.

એવા ડાહ્યા પુરૂષો જ્યારે સ્વર્ગના ભેદો ઉકેલે, અને પગ પૃથ્વી ઉપરજ ઠરેલા રાખે, તો જ તેમની ખરી કસોટી થાય છેઃ શ્રી ખબરદાર એ રીતે બે દુનિયામાં દૃષ્ટિ રાખી શકતા. એક પ્રેમાળ પતિ કે પિતા તરીકે એમની કૌટુંબિક જવાબદારીઓ હતી. અને ગૃહસ્થાશ્રમ કોઈવાર તપશ્ચર્યાશ્રમ પણ બની જાય તેનો એમને બહોળો અનુભવ હતો. વિશાલ મિત્રમંડળ વચ્ચે તેમની પ્રેરણા આકર્ષક બનતી, તો પણ હંમેશ તેઓ સાદા ઇન્સાન તરીકે જ ખીલી નીકળતા. સરસ્વતી સાથ "શ્રી"ની સેવા કરતાં ઠોકર ખાધી, ત્યારથી એમણે આર્થિક સંકટ અને શારીરિક વેદના વચ્ચે ધીરજ જાળવવા ખુબ મહેનત ભરી જીંદગી ગુજારી હતી.

એમની વિચારશ્રેણીમાં અસલીયાતની નવીનતા હતી. તેથી તેમના સ્વભાવમાં કેટલોક વધુ પડતો આગ્રહ પણ જોવાતો. કેટલાક મિત્રો સાથેનો મતભેદ જાણીતો હતો પણ કવિ ટાગોર કહી ગયા છે તેમ, જ્યારે સર્વસાથ તુને લેહણું ન હોય ત્યારે "એકલો જાને રે!" એવી હિંમત ઘણા થોડા નરો બતાવી શકે છે, કારણ તેની મોંઘી કિંમત આપવી પડેછે. ગુજરાતી સાહિત્યની દુનિયામાં એકલા અટુલા અડગ રહી મુંગે મોંઢે સેવા કરનાર આ ભાઇને ઘણું સહન કરવું પડયું હશે; પણ "ઝંડા ઉંચા રહે હમારા" જેવી ભક્તિ વડે પોતાની મૌલિક વલણ એક સરખી જાળવવામાં એમને અંતરનો આનંદ મળ્યો હતો.

જીવનના છેવટના તબક્કામાં એમના જીગરમાં પોતાના મહાન પયગમ્બર અશો જરથુસ્ત્રનાં ભજનો સમજવા તેમ જ સમજાવવાની ઉત્કંઠા જાગી! એ દિશામાં પણ એ ભાઇ પોતાનું વ્યક્તિત્વ અલગ જાળવી રહ્યાઃ ગાથામાં એમને જ્યોતિષ વિદ્યાની ઝાંખી થઇ! સપ્તઋષી સમાન ઇશ્વિરના સાત અમેશાસ્પંદોને અમુક ગ્રહો સાથ જોડવાની અગાઉ કોઇએ હિંમત કીધેલી નહી! મારે એ ગ્રંથનું અવલોકન જામે જમશેદ માટે કરવું પડેલું, એટલે આ નવીનતા ઝાઝી કિંમતી ન બની; કારણ એમનો પૂર્વગ્રહ એમને ઉતાવળાં અનુમાન તરફ ઘસડી ગયો હતો. છતાં વ્યાકરણ કે શબ્દકોષની નજરે તેમ ટીકારહસ્યમાં એમના અનુવાદમાં ખુબ મહેનત લેવાયલી જણાશે. ફક્ત થોડી જ નકલો (તે પણ પાંચ પૈકી એક જ ગાથાની) મોંઘી કિંમતે છપાઇ, એટલે પારસી કોમના મોટા ભાગને તેનો લાભ મળ્યો નથી. સાચું કહીએ તો એમની સ્થિતિ "સુડી વચ્ચે સોપારી" જેવી હતી. એમણે "પારસી ગુજરાતી" ને તો નકારી હતી. તેમ વળી સાક્ષરોને હરખાવે તેવી અઘરી ભાષા પણ એમને પસંદ પડી નહી તેથી પારસી કોમે મોટે ભાગે એમના કાવ્ય-ગ્રંથોનો લાભ ઉઠાવ્યો નથી એમ કહી શકાય.

પણ ભાષા એ તો માત્ર બાહ્ય શણગાર ગણાય. વાંચક વર્ગની સાચી પ્રેરણા તો તેની પાછળ રહેલા ઉમદા જવાહીર સમાન ખ્યાલોમાંથી જ પોષાય. તે દૃષ્ટિએ કવિશ્રીએ

જે આદર્શો રજૂ કીધા છે તેની કદર કરેલ અભ્યાસીઓ જ કરી શકે આજનો વિદ્યાર્થી કલ્પનાશીલ નથી જણાતો. તેના દીમાગમાં રોકેટ કે સ્પેસશીપની પ્રશંસા ભરેલી છે. "જ્યાં ન પહોંચે રવિ, ત્યાં પહોંચે કવિ" એ સૂત્રની આજે ઝાઝી કિંમત નથી. પણ સાચો સાહિત્યકાર ખરે જ અનંતકાળમાં ઘૂમે છે ત્યારે તેને ભૌતિક કે આર્થિક વમળો નડતા નથીં. અને તેના મનથી તેની કૃતિ તો "પ્રસૂતિની વેદના" સમાન દરદોમાંથી જ ઉદ્દભવે છે. હિંદના તારણહાર આત્માઓ તો એવા જ તત્ત્વવેત્તા હોઈ શકે. એટમ બોમ્બ કરતાં વધુ તાકાત મનુષ્યની પ્રીતમાં રહેલી છે, અને મનુષ્ય જ્યારે રચનાત્મક કાર્ય સનાતન કાળ માટે કર્યો જાય ત્યારે તેની ભૂમિકા બહુ ઉંચી હોય છે. તેમાં ભલે અપજશ હોય પણ અંતરનો સંતોષ એ જ એવા તત્ત્વ-ચિંતકોનો બદલો હોય છે. જ્યારે હથિયારોના ડુંગરો ભૂલાઇ જશે, ત્યારે સાચાં ધર્મશાસ્ત્રો તથા કાવ્યનો પ્રકાશ તો રહેશે જ. શેક્શપીયરે કવિને આશક તેમ જ પાગલ મનુષ્ય સાથે સરખાવ્યો છે. કલ્પનાની સૃષ્ટિ અનેરી હોય છે. એમાં જે મ્હાલે તે કદાચ ભિખારીજ રહે છે! પણ આદર્શમય ખ્યાલો દેશની દોલત હોઇ શકે. Wealth એટલે જ સુખની ભાવના!

તેમની યાદમાં પ્રગટ થતો આ ગ્રંથ જુવાન ભાઇ બહેનો વાંચી એવો ગર્વ વાજબી રીતે લઇ શકે કે હિન્દની ગુર્જર ભૂમી વાંઝણી નથી. તેમાં ભકતો પાકયા છે- ત્યાં દેશની સ્વતંત્રતાનો સરદાર જન્મેલો-તેમાં નરસિંહ જેવા સાચા સન્તો જન્મ્યા, તેમ ગરવી ગુજરાતની કીર્તિ ગાનાર સાહિત્યકારોએ રંગ રાખ્યો છે. આપણે એવી દુવા ગુજારીએ કે મરહૂમનો સ્વર્ગવાસી આત્મા હાલની ઉધરતી ઓલાદને સદ્દમાર્ગે જવા પ્રેરણા આપે અને ગુજરાતની વિદ્યાર્થી આલમ પોતાના દેશના ધાર્મિક અને ભકિતમય ખજાનાની કિંમત સમજી પોતાનું જીવન સાર્થક કરે! આમીન!!

સ્વ. કવિશ્રી ખબરદાર : સંસ્મરણો

શ્રી ફરામરોજ ધનભુરા

"મરે જગતમાં માનવી, મરે ન તેનું કામ;
વિશ્વ વિષે વિખ્યાત છે, ગાંધીજીનું નામ."

તા. ૨૮-૭-૧૯૫૩ ના દિને મંગળવારે કવિશ્રી ખબરદારે મારા પર પોસ્ટ કાર્ડ લખ્યો હતો તે કાર્ડ તા. ૨૯-૭-૫૩ બુધવારે મને મળ્યો હતો. બીજે જ દિવસે તા. ૩૦-૭-૧૯૫૩ ગુરુવારે રાતે સાડા આઠ વાગે કવિશ્રી ("હાર્ટ એટેકથી") મદ્રાસ મધ્યે ગુજર પામ્યા. જીંદગીનો છેલ્લો પોસ્ટ કાર્ડ, જીવનની છેલ્લી ટપાલ સ્વ. કવિશ્રીએ મારા પર પોતાના શુભ, મુબારક હસ્તાક્ષરે લખી હતી. 'મારૂં જીવનકાર્ય મેં પૂરૂં કીધું છે. સાહેબે ઘણી મહેર કીધી છે.' કવિ શ્રી ઇશ્વરને, ખુદા પાકને 'સાહેબ,' મહાનામી સાહેબ તરીકે જ સંબોધતા હતા. કવિશ્રીના શબ્દો "કોઇને મળ્યું હોય તો દેજો મારા સાહેબનું સરનામું" હું આજે પણ યાદ કરૂં છું.

* * * *

કવિ શ્રી ખબરદારે "દર્શનિકા" કાવ્ય મને એમના દાદરના મકાનમાં વાંચી સંભળાવ્યું હતું. "દર્શનિકા"માં (પાનું ૨, ૧૪મી લીટી) "દર્શનિકા હતી તું જ મારી:" લીટી સમજાવતાં કવિશ્રીએ મને એક નહિ પણ અનેક વખત કહ્યું હતું કે "દર્શનિકા એટલે દર્શનશાસ્ત્ર નહિ પણ હિન્દુ દંતકથા પ્રમાણે 'દર્શનિકા' એક સફેદ ગાય હતી એ ઘણા જ થોડા જન જાણે છે. મારી વહાલી, ગરીબ 'ગાય' દીકરી તેમીનાની યાદ મારાથી ભૂલી ભૂલાતી નથી અને એ મારી 'દર્શનિકા' જ હતી, મારી ગાય દીકરી જ હતી અને મરતાંને મર પણ ન કહે એવા હતી." સ્મારકસમિતિના સભ્યો પૈકી કોઇ જાણકાર સભ્ય "દર્શનિકા" શબ્દનું સંશોધન કરે એ વિનંતિ.

* * * *

"જરથોસ્તી જિંદગી" નામક મારા પુસ્તકની પ્રસ્તાવના રૂપે બે બોલ લખી આપવા કવિશ્રીને વિનંતિ કરી હતી. મારૂં પુસ્તક કવિશ્રીને ન રૂચ્યું, પસંદ ન પડયું

અને "કાચું પોચું" લાગ્યું. અને જણાવ્યું "તમો પ્રત્યે મને ખૂબ જ પ્રેમ છે, ખૂબ જ સ્નેહ છે છતાં મારું સ્વમાન મને વધારે વહાલું છે. હું જો પ્રસ્તાવના લખું તો 'મોરનાં પિંછાં' ઢૂંપાઈ જ જાય. સ્વમાનના ભોગે સ્નેહ દાખવે એ જુદા. તમો નારાજ થશો નહિ, તમારા પુસ્તકમાં પ્રસ્તાવના લખી આપનાર તમોને મળી રહેશે."

* * * *

શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીજીના મહેમાન તરીકે શ્રી ખબરદાર રહ્યા હતા ત્યારે શ્રી મુનશીજીનાં પ્યારાં પુત્રીએ (મારી હાજરીમાં) કવિશ્રીને હસતાં હસતાં કહ્યું કે "કવિશ્રી, મારે 'કેરિયર' (લાઇન) લેવી છે, મારે કંઇ નવું જ કરી બતાવવું છે, મારે કઇ 'કેરિયર' લેવી?" તુરત જ એક મીનીટના ય વિલંબ વિના કવિશ્રી એટલું જ બોલ્યા કે "ક્રીયન–કેરિયર." મને બરાબર યાદ નથી પણ આ સવાલ પૂછનાર સરયૂબાલા બહેન હશે.

* * * *

કવિશ્રી ખબરદારે મને એક અતિ અગત્યની (કાગળની) કાપલી વાંચવા આપી હતી. પૂજ્ય ગાંધીજીએ પોતાના હસ્તાક્ષરે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીને સંબોધી માત્ર એટલું જ લખ્યું હતું કે "ખબરદાર મારા સ્નેહી છે. બાપુના આશીર્વાદ." આ કાપલી – ચીઠ્ઠીની ચમત્કારિક અસરથી પટ્ટણી સાહેબે કવિશ્રી ખબરદારને માસિક મદદ આપવાની ગોઠવણ કરી હતી. મને યાદ છે ત્યાં સુધી રૂા. ૫૦ની માસિક મદદ મળતી રહી હતી.

* * * *

સ્વ. કવિશ્રી જ્યારે પણ તક મળતી અને વેપાર–ધંધાની વાત નીકળતી ત્યારે મને કહેતા કે ભાઇ ફરામરોજ, એક વખત એવો હતો કે દર અઠવાડિયે પાંચ, સાત હજારનો ડ્રાફટ હું (મુંબઇની) સેન્ટ્રલ બૅન્કમાંથી ઉપાડતો હતો. સર સોરાબજી પહોંચખાનાવાલાને મારા પર સંપૂર્ણ ભરોસો હતો અને મારી ચીઠ્ઠી માત્રથી સૅન્ટ્રલ બૅન્કમાંથી દસ હજાર રૂપિયા "લોન" તરીકે મળતા હતા. ખયર! લાખો ગયાનો મને મુંઝારો નથી, કારણ કે:—

"દુનિયામેં લાખો પાયા, ઔર કરોડો કમાયા,
મગર ખુશ મિજાજ ન પાયા, તો કુચ્છ ન કમાયા."

* * * *

શ્રીમાન કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીજીને ત્યાં કવિશ્રી મહેમાન તરીકે રહ્યા હતા ત્યારે લેખકો, કવિઓ, મિત્રો વગેરેનો મેળો મુનશીજીને ત્યાં ભરાતો હતો અને આખો દિવસ આવન જાવન ચાલુ રહેતી. એ પ્રસંગે ચંદ્રશંકર પંડ્યા દરેકે દરેક બાબતમાં દોડધામ કરી મૂકતા અને આ એમની (ચંદ્રશંકરભાઈની) દોડધામ, ભાઇ ચન્દ્રવદન મહેતાની આંખમાં આવી ગઈ. ભાઈ ચન્દ્રવદન મહેતાએ નિર્દોષ, નિખાલસ, મીઠીમધ રમુજ કરી કે "શ્રી ચંદ્રશંકર પંડ્યાના સન્માનસમારંભમાં (ખાસ આમંત્રણથી) પધારેલા કવિશ્રી અરદેશર ફરામજી ખબરદાર, ભાઇઓ, આ સન્માનસમારંભ કોના માનાર્થે છે તેની જ મને તો સુઝ સમજ નથી પડતી." આ નિખાલસ, નિર્દોષ રમુજથી ખુદ કવિશ્રી અને ભાઇ ચંદ્રશંકર બન્ને ખડખડાટ હસવા લાગ્યા.

* * * *

કવિશ્રીમાં નવ્વાણું ગુણ હતા પણ એકજ અવગુણ મારી નજરે તરી આવતો અને મને ભારે ખેદ થતો. કવિશ્રી શારીરિક દુઃખથી પીડાતા તો હતા જ પણ એમને પુર્વગ્રહથી પીડાતા જોઈ મને ખૂબ જ ઉદ્વેગ થતો અને કવિશ્રી માટે મને ભયગ્રસ્ત ચિંતા રહેતી હતી. એક પ્રસંગે કવિશ્રી ખબરદારે મને કવિશ્રી નાનાલાલ માટે ન બોલવાનું બોલી દીધું અને ન કહેવાનું કહી દીધું. મારે મન કવિશ્રી નાનાલાલ (Gentleman first, poet then) મૃદુતાથી ભરપૂર સૌમ્યમૂર્તિ હતા. કવિશ્રીને મેં કહ્યું કે "તમો મુરબ્બીનો અભિપ્રાય તમોને મુબારક; મારા અધૂરા, અલ્પ જ્ઞાનને લઈ કવિશ્રી નાનાલાલનાં કાવ્યો હું સમજી શકતો નથી પણ કવિશ્રી નાનાલાલની નમ્રતા માટે તો 'કહેવું પડે' અને એમની ભલાઇ, એમનો વિવેક અને એમનું સૌજન્ય અને મારા પ્રત્યેનો એમનો સ્નેહભાવ તો હું સમજી શકું છું." આ મારો અભિપ્રાય કવિશ્રી ખબરદાર જીરવી ન શક્યા અને "રતન વહુનાં રીસામણાં" કર્યાં અને થોડા દિવસ તો મારી સાથે પણ અબોલા કર્યા. કવિશ્રીના જીવનની સોનેરી સાંકળમાં આ એક માત્ર નબળી કડી હતી.

"દિવસ પછીના દિવસ જશે, ને રાત પછીની રાત;
કવિશ્રી જરા કહો તો ખરા, લાખ ગુમાવ્યાની વાત."

કવિશ્રીએ કહ્યું કે "કવિતાનું, જોડકણાં જોડવાનું આ ઘેલાપણું તને ક્યારથી લાગ્યું? "JOKES APART" ખરી વાત એ છે કે પૈસાનું પાણિયારું છલકાઇ ને ઉભરાવા લાગ્યું ત્યારે મેં એકદમ જ યા હોમ કરીને ઝૂકાવી દીધું અને મોટી સંખ્યામાં મોટરગાડીઓ મંગાવી. મોટરો અત્રે આવી પહોંચી અને મારા કબજામાં હતી. થોડા જ દિવસમાં "એક્ષચેન્જ રેઈટ" એકાએક, અણધારેલો ઓછો થઇ ગયો, હુંડિયામણ ગબડતું જ ગયું. ચાર પાંચ લાખના ખાડામાં ઉતરી ગયો, અને મોટરગાડીઓ ઓછી

કિંમતે કાઢી નાંખવી પડી. કવિશ્રીના શબ્દો "હુંડિયામણના હાઉએ જ મને ભરખી ખાધો છે" આજે પણ મને યાદ આવે છે.

"અમર શાંતિ : સ્વ. કવિશ્રી ખબરદાર
સાહિત્યકૃતિ ને જીવનગાથા તમારી અમર–યાદગાર."

* * * *

સ્વ. કવિશ્રી અરદેશર ફરામજી ખબરદારને મારી અંતિમ અંજલિ એટલી જ કે:

"જબાન તમારી રાસ્ત હતી,
જિગર તમારૂં શાદ;
દુનિયામાં તમારૂં નામ રહો
ને દિલમાં તમારી યાદ."

કવિવર ખબરદારની રાસચંદ્રિકા

શ્રી મૂળજીભાઈ પી. શાહ

ગુજરાતણો અને રાસ–ગરબા, એ શબ્દો પરસ્પર ખૂબ ગાઢો સંબંધ ધરાવે છે. જગતના કવિતાસાહિત્યમાં ગુજરાત અને ગુજરાતણોના રાસ–ગરબાનું સ્થાન અનોખું છે એ વાત નિર્વિવાદ છે.

ગુજરાતનું રાસસાહિત્ય વિપુલ છે. નરસિંહ, મીરા, પ્રેમાનંદ ને દયારામ આદિ સર્જકોએ રાસની પરંપરાને પોતાની ભાવવાહી પ્રાસાદિક વાણીમાં ઘરઘરમાં ગૂંજતી કરી મૂકી છે.

વર્તમાન યુગમાં એ પરંપરાને આગળ વધારનારાઓમાં મહાકવિ ન્હાનાલાલનું સ્થાન મોખરે છે. એ દિશામાં કવિવર ખબરદારે આપેલો ફાળો પણ ઘણો સુંદર અને ન ભૂલાય એવો છે.

એમણે પોતાની સાદી, સરળ અને પ્રવાહી વાણીમાં પરિચિત ઢાળો લઈ ગુજરાતણોને અનેક રાસ–ગરબાની રસલ્હાણ આપી છે. એમનાં રાસનાં સૌંદર્યદર્શન કરીએ તો એમાંની કવિહૃદયની ઋજુતા આપણને સ્પર્શ્યા વિના રહેતી નથી. ગુજરાતણોએ એમના રાસને ભાવથી અપનાવ્યા છે.

રાસ–ગરબાના સર્જન વિષેના એમના અતિ મનનીય વિચારો જાણવા સરખા છે.

'તાંબાકુડીના ખખડાટ કે એલચીના સુખવાસથી જૂના જમાનાના ઘણા રાસોનું રાસત્વ કે કવિત્વ સમાપ્ત થઈ જતું. આપણે વીસમી સદીના આગળ વધેલા જમાનાના અને માનસના પ્રતિનિધિઓ છીએ. કલ્પના કે ભાવ ઉપરાંત પ્રત્યેક કાવ્યમાં–પછી તે છંદમાં હોય કે ગીતના રાહમાં કે રાસ ગરબાના ઢાળમાં–પેલો કવિના આત્માને ઝબૂકાવતો અકથ્ય, અણુહૂતો પ્રકાશ જોઈએ. તે હોય તો જ અમુક કાવ્યનું વ્યક્તિત્વ સાફલ્ય પામે છે, નહિ તો તે બીજાં જોડકણાંની હારમાં જઈ પડે છે.

Ah! then if mine had been a painter's hand
To express what there I saw, and add the gleame,
The light then never was on sea or land,
The Consecration,–and the Poet's dream!
(wordsworth)

'પ્રભા તે જે હતી નાહિં,
ધરા કે સિંધુ પર ક્યાંહિ,
કરીને સ્થાપના તેની,
ભરત કવિસ્વપ્ન મહિં એની.'

કવિનું કામ તો પોતાનું સ્વપ્ન જે પેલા અણુહૂતા પ્રકાશમાંથી જન્મે છે તેને શબ્દોમાં ગૂંથી લેવાનું છે.

રા. ન્હાનાલાલના 'હલકે હાથે તે નાથ! મહિડાં વલોવજો' વાળા રાસમાં કલ્પના, ભાવ અને શબ્દો તો જૂના જ છે, પણ બીજી કડીમાં 'નાની શી ગોરસીમાં જમુનાજી ઊછળે' આદિમાં તો પેલો અણુહૂતો પ્રકાશ જ રેડાયેલો છે ને તેથી જ એ રાસ 'ખરું કાવ્ય' બન્યો છે ને સૌને આકર્ષે છે!"*

મુંબઇ યુનિવર્સિટી તરફથી એમણે ૧૯૪૧ માં ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા વિષે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં, એમાંના એક વ્યાખ્યાનમાં એમણે રાસ વિષે કહ્યું હતું :

'કવિ ન્હાનાલાલના રાસ–ગરબાઓને જનસમાજમાં ઝીલાતા જોઇને એમની પછી ઘણા કવિઓએ એ ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવ્યું છે. એમાંના મોટા ભાગના લેખકોથી રાસ–ગરબાનાં મુખ્ય તત્ત્વો પકડાયાં જ નથી, તેમ જ તેમના કાવ્યમાં કશી નવીનતા કે રસવૈવિધ્ય નથી, રાસની રચનાકલામાં તેમની હથોટી બેઠી નથી. રાસની રચનામાં પણ પંક્તિની સંધિ પાડીને પછી તેમાં શબ્દરચના લયાનુસાર અર્થ સાધતી રાખવી જોઇએ. વળી મોટે ભાગે રાસમાં સંસ્કૃત શબ્દોનું ભારણ ઘણું કર્યાથી બધું ઔચિત્ય માર્યું જાય છે. વ્યવહારમાં જેમ પ્રસંગ પ્રસંગના પોષાક જૂદા હોય છે તેમ પ્રસંગ પ્રસંગનું ભોજન પણ જૂદું હોય છે. એ વધુ સચવાય ત્યારે જ ઔચિત્ય આવે છે.

કવિ ન્હાનાલાલ પછી કવિ બોટાદકરે રાસના ક્ષેત્રમાં ઘણી લોકપ્રિયતા મેળવી છે. આજે તેમની પછીના લેખકોમાં શ્રી કેશવ હ. શેઠ અને શ્રી મૂળજીભાઇ પિતાંબર શાહ એ બન્ને કવિઓએ કેટલાક સુંદર રાસ આપણને આપ્યા છે, અને એમના ઘણા રાસ

* કવિવર ખબરદારે મદ્રાસથી તા. ૧૬–૧૧–૩૪ ના રોજ લેખક ઉપર લખેલા એક વિસ્તૃત પત્રમાંથી.

લોકપ્રિય થયા છે. સમાજને કવિતા નથી જોઇતી એમ કોઇ કહી શકે નહિ. કવિનાની સિદ્ધ બનેલી રીતે કવિતા લખો તો જનસમાજ તે જરૂર વધાવી લેશે. માત્ર નવીનતા કે સિદ્ધાંતના દંભને માટે કવિતાને નામે લઘુગુરુનાં ખોખાં ઊભાં કરશો તો કોઇ તેને ઝાંખીને જોવા ઇચ્છશે નહિ."

કવિવરના રાસ–ગરબા સાહિત્યના સર્જન વિષેના આટલા મનનીય વિચારો જોયા પછી હવે આપણે એમના રાસ–ગરબાનું રસદર્શન કરીએ.

૧૯૪૧ માં કવિવરે રાસચંદ્રિકા ભાગ ૧–૨ માં એમના ત્યાં સુધીમાં રચાયલા ઘણાખરા રાસો સમાવી દીધા છે. એના ચોક–પ્રવેશમાં એમણે માંદગીને બિછાનેથી લખ્યું હતું :

'મારી નવરાત્રિના છેલ્લા દિન ને આ લગભગ છેલ્લો ગરબો ગવાય છે ને ઝીલાય છે, તે ટાણે મારી ગુર્જર બ્હેનોના જીવનને તેમ જ તેમના સંસારવહનને તે એક અખંડ આનંદરૂપ 'ગરબા' જેવું જ બને ને રહે એવા આશીર્વાદ આપું છું.'

અલબત્ત, આમ લખ્યા પછી તો કવિવર છેક ૧૯૫૩ સુધી જીવ્યા હતા ને જીવ્યા ત્યાં સુધી એમની રચનાઓની રસલ્હાણ આપ્યે જ ગયા છે.

એમના ઘણા રાસો લોકઝીલાતા થયા છે. રાસલેખનની સરળ શૈલી, ભાષા પરનું પ્રભુત્વ અને હૃદયંગમ ભાવો એ એમના રાસનાં આકર્ષક તત્ત્વો છે.

કવિવરે એમના 'રાસચંદ્રિકા'–રાસસંગ્રહને બાર વિભાગોમાં વહેંચી નાખ્યો છે એટલે એ પ્રમાણે આપણે પણ એમની કૃતિઓમાંથી વિભાગવાર શક્ય તેટલા રાસોનું રસદર્શન કરીશું.

દરેક કલાને સાધનાની જરૂર છે. સાધના વિના સિદ્ધિ નથી. એ સાધના તુલસીમાળા કે તિલકની નહિ પણ એકાગ્રતાની હોવી જોઇએ–સર્વસ્વના સમર્પણની હોવી જોઇએ.
કવિની રાસરચનાઓમાં પણ એ કલા પાંગરી છે.

* * * *

પૂજન

અંતરના ઉમળકાથી, શુદ્ધ ભાવે જગદંબાનું પૂજન કરવાની વૃત્તિ કવિહૃદયમાં જન્મે છે.

'જય જય હો જગની માત!
પૂજિયે પ્રાણ ભરી.

Ah! then if mine had been a painter's hand
To express what there I saw, and add the gleame,
The light then never was on sea or land,
The Consecration,-and the Poet's dream!
(wordsworth)

'પ્રભા તે જે હતી નાહિં,
ધરા કે સિંધુ પર ક્યાંહિ,
કરીને સ્થાપના તેની,
ભરત કવિસ્વપ્ન મહિં એની.'

કવિનું કામ તો પોતાનું સ્વપ્ન જે પેલા અણુહૂતા પ્રકાશમાંથી જન્મે છે તેને શબ્દોમાં ગૂંથી લેવાનું છે.

રા. ન્હાનાલાલના 'હલકે હાથે તે નાથ! મહિડાં વલોવજો' વાળા રાસમાં કલ્પના, ભાવ અને શબ્દો તો જૂના જ છે, પણ બીજી કડીમાં 'નાની શી ગોરસીમાં જમુનાજી ઊછળે' આદિમાં તો પેલો અણુહૂતો પ્રકાશ જ રેડાયેલો છે ને તેથી જ એ રાસ 'ખરું કાવ્ય' બન્યો છે ને સૌને આકર્ષે છે!"*

મુંબઇ યુનિવર્સિટી તરફથી એમણે ૧૯૪૧ માં ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા વિષે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં, એમાંના એક વ્યાખ્યાનમાં એમણે રાસ વિષે કહ્યું હતું :

'કવિ ન્હાનાલાલના રાસ-ગરબાઓને જનસમાજમાં ઝીલાતા જોઇને એમની પછી ઘણા કવિઓએ એ ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવ્યું છે. એમાંના મોટા ભાગના લેખકોથી રાસ-ગરબાનાં મુખ્ય તત્ત્વો પકડાયાં જ નથી, તેમ જ તેમના કાવ્યમાં કશી નવીનતા કે રસવૈવિધ્ય નથી, રાસની રચનાકલામાં તેમની હથોટી બેઠી નથી. રાસની રચનામાં પણ પંક્તિની સંધિ પાડીને પછી તેમાં શબ્દરચના લયાનુસાર અર્થ સાધતી રાખવી જોઇએ. વળી મોટે ભાગે રાસમાં સંસ્કૃત શબ્દોનું ભારણ ઘણું કર્યાથી બધું ઔચિત્ય માર્યું જાય છે. વ્યવહારમાં જેમ પ્રસંગ પ્રસંગના પોષાક જૂદા હોય છે તેમ પ્રસંગ પ્રસંગનું ભોજન પણ જૂદું હોય છે. એ વધુ સચવાય ત્યારે જ ઔચિત્ય આવે છે.

કવિ ન્હાનાલાલ પછી કવિ બોટાદકરે રાસના ક્ષેત્રમાં ઘણી લોકપ્રિયતા મેળવી છે. આજે તેમની પછીના લેખકોમાં શ્રી કેશવ હ. શેઠ અને શ્રી મૂળજીભાઇ પિતાંબર શાહ એ બન્ને કવિઓએ કેટલાક સુંદર રાસ આપણને આપ્યા છે, અને એમના ઘણા રાસ

* કવિવર ખબરદારે મદ્રાસથી તા. ૧૯-૧૧-૩૪ ના રોજ લેખક ઉપર લખેલા એક વિસ્તૃત પત્રમાંથી.

લોકપ્રિય થયા છે. સમાજને કવિતા નથી જોઇતી એમ કોઇ કહી શકે નહિ. કવિનાની સિદ્ધ બનેલી રીતે કવિતા લખો તો જનસમાજ તે જરૂર વધાવી લેશે. માત્ર નવીનતા કે સિદ્ધાંતના દંભને માટે કવિતાને નામે લઘુગુરુનાં ખોખાં ઊભાં કરશો તો કોઇ તેને ઝાંખીને જોવા ઇચ્છશે નહિ."

કવિવરના રાસ–ગરબા સાહિત્યના સર્જન વિષેના આટલા મનનીય વિચારો જોયા પછી હવે આપણે એમના રાસ–ગરબાનું રસદર્શન કરીએ.

૧૯૪૧ માં કવિવરે રાસચંદ્રિકા ભાગ ૧–૨ માં એમના ત્યાં સુધીમાં રચાયલા ઘણાખરા રાસો સમાવી દીધા છે. એના ચોક–પ્રવેશમાં એમણે માંદગીને બિછાનેથી લખ્યું હતું :

'મારી નવરાત્રિના છેલ્લા દિન ને આ લગભગ છેલ્લો ગરબો ગવાય છે ને ઝીલાય છે, તે ટાણે મારી ગુર્જર બ્હેનોના જીવનને તેમ જ તેમના સંસારવહનને તે એક અખંડ આનંદરૂપ 'ગરબા' જેવું જ બને ને રહે એવા આશીર્વાદ આપું છું.'

અલબત્ત, આમ લખ્યા પછી તો કવિવર છેક ૧૯૫૩ સુધી જીવ્યા હતા ને જીવ્યા ત્યાં સુધી એમની રચનાઓની રસલ્હાણ આપ્યે જ ગયા છે.

એમના ઘણા રાસો લોકઝીલાતા થયા છે. રાસલેખનની સરળ શૈલી, ભાષા પરનું પ્રભુત્વ અને હૃદયંગમ ભાવો એ એમના રાસનાં આકર્ષક તત્ત્વો છે.

કવિવરે એમના 'રાસચંદ્રિકા'–રાસસંગ્રહને બાર વિભાગોમાં વહેંચી નાખ્યો છે એટલે એ પ્રમાણે આપણે પણ એમની કૃતિઓમાંથી વિભાગવાર શક્ય તેટલા રાસોનું રસદર્શન કરીશું.

દરેક કલાને સાધનાની જરૂર છે. સાધના વિના સિદ્ધિ નથી. એ સાધના તુલસીમાળા કે તિલકની નહિ પણ એકાગ્રતાની હોવી જોઇએ–સર્વસ્વના સમર્પણની હોવી જોઇએ. કવિની રાસરચનાઓમાં પણ એ કલા પાંગરી છે.

* * * *

પૂજન

અંતરના ઉમળકાથી, શુદ્ધ ભાવે જગદંબાનું પૂજન કરવાની વૃત્તિ કવિહૃદયમાં જન્મે છે.

'જય જય હો જગની માત!
પૂજિયે પ્રાણ ભરી.

કીધું સકળ જગત રળિયાત:
પૂજિયે પ્રાણ ભરી.
મા! તુજ ગરબો તરતો આભે, ચેતનના અંધાર રે;
અમ ગરબામાં પણ આજે, મા! પૂરજે તુજ ઝબકાર.
પૂજિયે પ્રાણ ભરી,'

'કામણ દીસે છે અલબેલા! તારી આંખમાં રે!' એ કવિવર દયારામના અલબેલા ઢાળમાં રચાયલા 'દૂરના સૂર' નામે રાસમાં કવિના ગોપીહૃદયને દૂર દૂરથી નિજ શ્યામના સૂર સંભળાય છે.

સખિ! જો દૂર દૂરથી સંભળાય:
સ્વરો મુજ શ્યામના રે!
તે મુજ કામના રે!–

અને પછી દિલમાં અભિલાષા જાગે છે:

'સખિ! ઉરમાં એ સૂર ઊતારું:
હૈયું ધબધબ ધબકે મારું:
રાગ રચું નવલા વા'લમના નામના રે!–

કોઇ અદીઠ રસિયો દૂર દૂર રહ્યો રહ્યો સમસ્ત વિશ્વને–વિશ્વના અણુ અણુને નચાવી રહ્યો છે:

ઊડે આનંદ એક રાચે અલબેલડો,
રેલે અખંડ રસ હેલી રે!
ભરતી ભરાય આ અંગે ઉછળતી;
રંગે ભીંજાય ઘેલી ઘેલી.
હો થનગન નાચે રે!

જગતભરમાં રસપ્રભુતા ઊભરાય છે તે પીવા કવિનું સૌને આમંત્રણ છે:

ઘૂંટડા ભરી ભરી પીઓ હો!
રસનાં સરોવરો છલકાય;
રસનાં સરોવરો છલકાય,
રસિકનું મન દેખી મલકાય.
કણ કણમાં જો મણિ વિકસે છે,
બિંદુ બિંદુ બ્રહ્માંડ;

રસગ્રાહક રજ રજમાં નિરખે,
ભર્યો દિવ્ય રસકોઠ.
આત્મા ભરી ભરી ઝીલો હો,
પ્રભુની રસપ્રભુતા પથરાય!

નવશક્તિમાં વધામણાં લેતાં કવિ કહે છે:

'આ આભ અટારીથી ઉતરી, ગુણકારી રે!
આવી ઉતરી ગુર્જર દેશ: ધન બલિહારી રે!'

અને એ રસશૂરી નવરાસેશ્વરીને પ્રેરણા સિંચવા કવિ વિનવે છે:

'રસશૂરી નવરાસેશ્વરી! ગુણકારી રે!
કરો અમ સદને ચિરવાસ: ધન બલિહારી રે!
પૂરો પ્રાણે પ્રાણે પ્રેરણા, ગુણકારી રે!
ફૂંકો ચેતન શ્વાસે શ્વાસ, ધન બલિહારી રે!

'સોના વાટકડી રે! કે કુંકુમ ઘોળ્યાં, વાલમિયા!' એ લોકજાણીતા ઢાળમાં કવિએ 'ગગનનો ગરબો' એ નામનો રાસ રચ્યો છે. કવિને મન પ્રશ્ન થાય છે:

'ગગનનો ગરબો રે! કે કોણે કોર્યો સાહેલડી?
જ્યોતિને ઝબકે રે! કે ફૂલડે ફોર્યો, સાહેલડી?'

અને કવિ જ એનો પ્રત્યુત્તર આપે છે:

'ઊંચા આવાસમાં રે! કે માડી રહેતાં સાહેલડી!
રાસ કંઇ રમવા રે! કે મન થયાં વહેતાં સાહેલડી!
ઊંચી અટારીથી રે! કે માડી ઉતર્યાં, સાહેલડી!
ગરબો ઘૂમાવતાં રે! કે અમીરસભર્યાં, સાહેલડી!

'ગુણવંતી ગુજરાત' એ કવિની અતિ પ્રચલિત લોકઝીલાતી રચના છે. ગુણવંતી ગુર્જર માતાને વંદના કરતા કવિ મુક્તકંઠે એના ગુણાનુવાદ ગાઇ અન્યને પણ ગાવા પ્રેરે છે:

'ગુણવંતી ગુજરાત! અમારી ગુણવંતી ગુજરાત!
નમિયે નમિયે માત! અમારી ગુણવંતી ગુજરાત!
મોંઘેરા તુજ મણિમંડપમાં. ઝૂકી રહ્યાં અમ શીશ;
માત મીઠી! તુજ ચરણ પડીને, માગીએ શુભ આશીષ,
અમારી૦

હિન્દુ, મુસલમીન, પારસી સર્વે, માત! અમે તુજ બાળ;
અંગ ઉમંગ ભરી નવ રંગે, કરીએ સેવા સહુ કાળ.
અમારી૦

'પૂનમચંદ્રની ખીલી પૂરી ખરી રે!' એ ઢાળમાં રચાયેલા 'રળિયામણી ગુજરાત' નામના રાસમાં ગુર્જરીના ગુણની સાથે એની સમૃદ્ધિનું–એની કલાનું પણ રસદર્શન છે.

સુરકન્યા જેવી મારી ગુજરાત સોહામણી રે!
ઢળકે અઢળક એની લક્ષ્મીના અંબાર:
આવો ઝીલવા સૌ એ ગુજરાતે રળિયામણી રે!
સ્નેહ, શૌર્ય ને ભક્તિના, યુગયુગ ઉચરે મંત્ર;
ધર્મધરા સંતો તણી, કર્મધરા ય સ્વતંત્ર.

ગુર્જરીનું ગુણગીત ગાતો એવો જ બીજો એમનો રાસ છે:

'ગુણિયલ હો ગુજરાત!'
'ગુણિયલ હો ગુજરાત! અમી તારી આંખડીએ રે!
ભવરણમાં ભલી ભાત! પળીએ તુજ પાંખડીએ રે!'

'દેવીનાં નવચેતન'–એ કવિની રાષ્ટ્રજાગૃતિની નવચેતનાને પ્રસંગે ઉદ્ભવેલી એક ગણનાપાત્ર સુંદર કૃતિ છે:

'દેવી! દીસે શાં નવચેતન તારી આંખમાં રે!
પાછું ઝાંખમાં રે!
મોહનની નવ બંસી બોલે:
જુગજુગનાં કૈં પડળો ખોલે:
અંતર ઝોલે ચઢતાં નવઅભિલાષમાં રે!
પાછું ઝાંખમાં રે!'

* * * *

આમંત્રણ

બૃહદ ગુજરાતની બહેનોને કવિ અંતરના ઉમળકાભર્યું નિમંત્રણ આપે છે:

'વહાલાં! આવોને આંગણ આજ: ઊતર્યાં અજવાળાં;
મોંઘી ગુર્જરી માતને કાજ: રહિયે રઢિયાળાં,
શાણી શીલવંતી, ઠરેલ ગૃહિણી ગુણકારી;
રૂપ રૂપ ને રંગ રસેલ, અલબેલી ન્યારી'–

એમ અનેક સ્થળની ગુજરાતણોને રમવાને માટે નિમંત્રણ દઈ કવિ ઐક્યસંદેશ આપે છે:

> • 'ફૂલફૂલની પાંદડી કૈંક, થળથળ વેરાઈ;
> લ્યો, ગૂંથી તે દઉ રસઐક્ય, રહો રસભર ગાઈ.'

ચાંદની રાતે સરખી સૌ સાહેલીઓને રાસે રમવાનું નિમંત્રણ દેતો રાસ-કવિના હૃદયનો રસભાવ દર્શાવે છે:

> 'સારા સંસારના તાપથી તારવા,
> સૂરના ફુવારા ઊડાવજો જી રે!
> કંઠે કલ્લોલતાં, હૈયાં હિંચોળતાં,
> રસની પરબ કંઈ માંડજો જી રે!'

તનમાં ને મનમાં ઉલ્લાસ ભરવા, સમીરની મીઠી લહેર લેવા તથા પ્રભુજીની મહેર પામવા માટે જ્યાં મ્હેક મ્હેક સુવાસ મ્હેકે છે ત્યાં આવવા કવિ આમંત્રણ આપે છે:

> 'દેવપંખી ત્યાં કરતા કલ્લોલ: સુમનવાડી આવો!
> પાડે પડઘા તેમાં પ્રભુબોલ: સુમનવાડી આવો'

કવિના હૈયાના હોજ હેલે ચડે છે અને એમાં પ્રેમની, રસની, ભક્તિની ભરતી આવે છે:

> 'હૈયાના હોજ આ હેલે ચઢયા હો,
> રેલે બ્રહ્માંડ રસધારા રે લોલ;
> ઝીલો ઝીલાવો મનમહેલે રસિકડાં!
> નીતરે સંદેશ કંઈ ન્યારા રે લોલ.'

ગુર્જરી જ્યારે રાસની રસમરતીએ ચડે છે ત્યારે વાતાવરણને પણ એવા જ અજબ-રંગે રંગી દે છે. રાસે રમતી ગુર્જરીનું સુંદર ચિત્ર કવિએ આલેખ્યું છે:

> 'રાસે ઘૂમે જ્યારે ગુર્જરી,
> ત્યારે દુનિયા બને બધી ડૂલ રે;
> ગુર્જરી રાસે ઘૂમે રે!

અને સૌને એ રાસ જોવા માટે કહે છે:

> 'આવો જુઓ રસ જોગવો;
> ક્યાંથી મળશે એ લાખેણા લ્હાવ રે! ગુર્જરી૦

* * * *

હિન્દુ, મુસલમીન, પારસી સર્વે, માત! અમે તુજ બાળ;
અંગ ઉમંગ ભરી નવ રંગે, કરીએ સેવા સહુ કાળ.
અમારી૦

'પૂનમચાંદની ખીલી પૂરી ખરી રે!' એ ઢાળમાં રચાયેલા 'રળિયામણી ગુજરાત' નામના રાસમાં ગુર્જરીના ગુણની સાથે એની સમૃદ્ધિનું–એની કલાનું પણ રસદર્શન છે.

સુરકન્યા જેવી મારી ગુજરાત સોહામણી રે!
ઢળકે અઢળક એની લક્ષ્મીના અંબાર:
આવો ઝીલવા સૌ એ ગુજરાતે રળિયામણી રે!
સ્નેહ, શૌર્ય ને ભક્તિના, યુગયુગ ઉચરે મંત્ર;
ધર્મધરા સંતો તણી, કર્મધરા ય સ્વતંત્ર.

ગુર્જરીનું ગુણગીત ગાતો એવો જ બીજો એમનો રાસ છે:

'ગુણિયલ હો ગુજરાત!'
'ગુણિયલ હો ગુજરાત! અમી તારી આંખડીએ રે!
ભવરણમાં ભલી ભાત! પળીએ તુજ પાંખડીએ રે!'

'દેવીનાં નવચેતન'–એ કવિની રાષ્ટ્રજાગૃતિની નવચેતનાને પ્રસંગે ઉદ્ભવેલી એક ગણનાપાત્ર સુંદર કૃતિ છે:

'દેવી! દીસે શાં નવચેતન તારી આંખમાં રે!
પાછું ઝાંખમાં રે!
મોહનની નવ બંસી બોલે:
જુગજુગનાં કે પડળો ખોલે:
અંતર ઝોલે ચઢતાં નવઅભિલાષમાં રે!
પાછું ઝાંખમાં રે!'

* * * *

આમંત્રણ

બૃહદ ગુજરાતની બહેનોને કવિ અંતરના ઉમળકાભર્યું નિમંત્રણ આપે છે:

'વહાલાં! આવોને આંગણ આજ: ઊતર્યાં અજવાળાં;
મોંઘી ગુર્જરી માતને કાજ: રહિયે રઢિયાળાં,
શાણી શીલવંતી, ઠરેલ ગૃહિણી ગુણકારી;
રૂપ રૂપ ને રંગ રસેલ, અલબેલી ન્યારી'–

એમ અનેક સ્થળની ગુજરાતણોને રમવાને માટે નિમંત્રણ દઇ કવિ ઐક્યસંદેશ આપે છે:

> 'ફૂલફૂલની પાંદડી કૈંક, થળથળ વેરાઇ;
> લ્યો, ગૂંથી તે દઉં રસઐક્ય, રૂહો રસભર ગાઇ.'

ચાંદની રાતે સરખી સૌ સાહેલીઓને રાસે રમવાનું નિમંત્રણ દેતો રાસકવિના હૃદયનો રસભાવ દર્શાવે છે:

> 'સારા સંસારના તાપથી તારવા,
> સૂરના ફુવારા ઊડાવજો જી રે!
> કંઠે કલ્લોલતાં, હૈયાં હિંચોળતાં,
> રસની પરબ કંઇ માંડજો જી રે!'

તનમાં ને મનમાં ઉલ્લાસ ભરવા, સમીરની મીઠી લહેર લેવા તથા પ્રભુજીની મહેર પામવા માટે જ્યાં મ્હેક મ્હેક સુવાસ મ્હેકે છે ત્યાં આવવા કવિ આમંત્રણ આપે છે:

> 'દેવપંખી ત્યાં કરતા કલ્લોલ: સુમનવાડી આવો!
> પાડે પડધા તેમાં પ્રભુબોલ: સુમનવાડી આવો'

કવિના હૈયાના હોજ હેલે ચડે છે અને એમાં પ્રેમની, રસની, ભક્તિની ભરતી આવે છે:

> 'હૈયાના હોજ આ હેલે ચઢયા હો,
> રેલે બ્રહ્માંડ રસધારા રે લોલ;
> ઝીલો ઝીલાવો મનમહેલે રસિકડાં!
> નીતરે સંદેશ કંઇ ન્યારા રે લોલ.'

ગુર્જરી જ્યારે રાસની રસમસ્તીએ ચડે છે ત્યારે વાતાવરણને પણ એવા જ અજબ રંગે રંગી દે છે. રાસે રમતી ગુર્જરીનું સુંદર ચિત્ર કવિએ આલેખ્યું છે:

> 'રાસે ઘૂમે જ્યારે ગુર્જરી,
> ત્યારે દુનિયા બને બધી ફૂલ રે;
> ગુર્જરી રાસે ઘૂમે રે!

અને સૌને એ રાસ જોવા માટે કહે છે:

> 'આવો જુઓ રસ ભોગવો;
> ક્યાંથી મળશે એ લાખેણા લ્હાવ રે! ગુર્જરી૦

* * * *

વિશ્વલીલા

પોતાનો જોગી જોગગુફામાં છૂપાયો છે અને વિશ્વદેવી જુગજુગથી એની વાટ જુએ છે અને કરુણ રંગથી અંતર ને આંખોને ભરી દે છે:

'કોટિ કોટિ મારા જ્યોતિ ઝબકાર,
હો ભીંજે મારી આંખડલી!
તોય હૈયે મારે ઊંડેરા અંધાર;
હો ભીંજે મારી આંખડલી.'

અને તેથી એ જોગીને પોતે વિનવે છે:

'આવો આવો રે જોગી! હૈયાં ખોલાવો,
તપી તપીને નેણ તૂટયાં રે!
સંધ્યાના જેવાં સૌમ્ય તેજે રેલાવો
રહીએ અખંડ અણછૂટયાં, હો ભીંજે૦

નંદનવનના મોરલાનું કવિ વર્ણન કરે છે:

'થનગન એના નાચનું, છે સૌંદર્ય અમાપ;
વિશ્વ અનંત સમાવતો, એનો ઊઘડે પિચ્છકલાપ.
મોરલો નંદનવનનો.'

'તલાવડી દૂધે ભરી રે!' એ રાસનો મર્મ સમજાવતાં સાક્ષરશ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેએ લખ્યું છે:

'વિશ્વરૂપી આ તલાવડી શુદ્ધ ચેતનરૂપ દૂધથી ભરેલ છે ને પુણ્યકૃત્યરૂપી મોતી વડે એની પાળ બાંધી છે. ત્યાં ઉચ્ચ પ્રદેશનો હંસ–ઈશ્વરનો અંશ–ભૂત જીવાત્મા–આવીને દૂધ ને મોતી છોડીને શેવાળ ચરે છે અર્થાત્ આધ્યાત્મિક તત્ત્વથી વિમુખ થઇ સંસારના બાહ્ય પદાર્થોમાં રચ્યો પચ્યો રહે છે. કવિ એને સદ્બોધ કરે છે:

ઊંચેરા દેશના હંસલા!
તારે શી ચરવી શેવાળ રે?
તલાવડી દૂધે ભરી રે!
દૈવી આ દૂધ ને મોતીડાં,
તારાં સાચાં છે ભક્ષ્ય રસાળ રે!
તલાવડી દૂધે ભરી રે!'

તત્વજ્ઞાન અને કાવ્યતત્વનો અહીં વિરલ સંયોગ લોકઢાળમાં થયો છે.

અલબેલી સંધ્યાનું સોહામણું નયનમનોહર દૃશ્ય જોઇ કવિના હૈયાથી સ્ફુરેલી પંક્તિઓ કેવું સુંદર શબ્દચિત્ર ખડું કરે છે:

'આશભર્યાં ઉર સોણલાં, આંખોમાં આરામ;
પળભરનું છે પલકવું, પછી ઊડવું કો ધામ.
રંગોની રાણી વીંધી સૌને સમરાંગણે રે!
મલકી સરકી જાય ચઢી મદભર માતંગ!
આવો સૌ રમવા ઘડીભર ધરણીને આંગણે રે!
સુંદર શોભા શી સજી સંધ્યા સોહાગણે રે!'

માનવમાત્રને વિસામો આપતી અને દિવસભરના પરિશ્રમ પછી શાંતિના પરમ સાધનરૂપ રજની વિષે કવિ કવે છે:

'ભરે ભરે ને રજ ઢાલવે,
ને એનાં ઘેને સુવાડે સહુ લોક રે!
રજની રજે ભરી રે!'

'નભગંગાનું ઓશીકું' ને 'ચાંદાનું ગાલમસુરિયું' એ કલ્પનાઓ આપણા સાહિત્યમાં નવીન છે:

'મૂકયું ઓશીકું નભગંગાનું,
મારા પોઢણહારને કાજ રે! રજની૦
ચાંદાનું ગાલમસુરિયું
ગાલે દાબી પોઢો મારા રાજ રે! રજની૦'

ઝીણી ઝીણી ઝબૂકતી, ઊંચે આભને કાંઠે લટકતી ઘરદીવડી જેવી, સારી રાત જાગતી તારકડીના અંતરમાં આગ સળગે છે. કવિ એનું કારણ એની પાસે કહેવડાવે છે:

'છૂટી ગંગામાતાથી રે! પડી હું તો એકલડી;
ઘૂમી ઘૂમીને ઊડું રે! ઠરું નહિ એક ઘડી.
જેવાં ભાગ્યે લખાયાં રે, ભવે તેવાં ભોગવવાં;
સારાં નરસાં સંતોષે રે, જગે જીવી જોગવવાં.
ઝીણી ઝીણી કંઇ ઝબકું રે! ઝીણી એવી તારકડી;
સ્વયંજ્યોતિ હું ઘૂમું રે! વિરાટની બાળકડી.

અને તેથી વિભુનાં સૌ બાલુડાંને ઉપદેશ દે છે:

'કદી અનંતને આરે રે! ન શોધ્યાં કો સુખ જડશે;
સ્વયંજ્યોતિ ઊંચાડો રે, અદલ પદ સાંપડશે.'

વિશ્વને અજવાળતી રૂપેરી ચાંદની ચમકી રહી છે ત્યારે કોના અંતરમાં અનંતનો આનંદ વિલસી રહ્યો છે? કવિ એ પ્રશ્ન પૂછે છે:

'કોના આવાસમાં? કોના ઉચ્છ્વાસમાં?
સોહમ્‌ની લહેર આ સળકી રહી!
આ રૂપેરી ચાંદની ચલકી રહી.
અજબ બ્રહ્મમોરલાનું કિરણનૃત્ય દેખી,
આત્માની ઢેલ કોની ઢળકી રહી! આ૦'

'વીજળી' નો રાસ પણ હૃદયંગમ છે:

આભની લાડલી કન્યકા રે!
'આવડા શા રૂપ ઝબકાર રે વીજલડી!
કોનાં તે કાળજાં કાપશે રે!'

કવિ ઉપલી પંક્તિઓ વર્તમાન યુગની સ્વતંત્રતાને નામે સ્વચ્છંદતાને વિહારે વિહાર કરવા નીસરતી બાળા કે યુવતીને ઉદ્દેશીને કહેતા હોય એમ શું નથી લાગતું? ખરેખર, આવા રૂપક દ્વારા કવિ આજની નવયુવતીને નીતિ, ધર્મ અને કર્તવ્ય ઉદ્બોધે છે અને પ્રશ્ન પૂછે છે:

'દિલને દઝાડી હાસવું રે,
એવા શા આગના ઉછાળ રે? વીજલડી૦
કેવડિયા જેવી ધારિલી રે!
ઝાલશે કોણ તારી પાંખ રે? વીજલડી૦
તેજીલો કંથ કોણ આવશે રે?
લાજે લપાશે કેવી આંખ રે? વીજલડી૦'

'ચંદાનું ગાન' માંની પંક્તિઓ પણ જોઇ લઇએ:

'સોને મઢ્યો કૂવો સાસરિયાનો,
અમૃત ઊભરાવતો રે લોલ;
તેમાં માતદીધો કુંભ મારો નાનો,
ભરી હું લઉં ભાવતો રે લોલ.'

ઉપલી પંક્તિઓમાં માતાપિતા અને સાસરિયાં – ઉભય કુળને અજવાળતી કોઇ ઘરરખુ ગૃહિણીને જાણે કવિએ ચીતરી ન હોય!

*   *   *   *

પૃથ્વી કુંજ

નવલાં હાસ્ય હસતી ને પૃથ્વીને અવનવા આનંદથી ભરી દેતી વસંતનાં પગલાં વિશ્વસદનમાં પડે છે:

> આવી આવી આ અમરવસંત: વિશ્વસદનમાં રે!
> એનાં ઊતરે છે હાસ્ય અનંત: વનમાં જનમાં રે!
> સ્વર્ગફુવારા ફૂટતા, સિંચે જગના બાગ;
> પળપળ અમીકણ છૂટતા, પૂરે ફૂલફૂલમાં નવફાગ.

આ રાસ વિષે સ્વ. સાક્ષરશ્રી આનંદશંકરભાઈએ એક સ્થળે લખ્યું છે કે 'ભાષાની સાદાઈ અને પ્રસાદ નવલરામનાં છે, અર્થની ઉચ્ચતા નવા યુગની છે. એ નવયુગના ભાવ આગળ જતાં વધારે ખીલે છે:

> આજે મૂર્ત બન્યાં છે સર્વ સ્વર્ગનાં સ્વપ્નાં રે!
> પૃથ્વી પલકે છે પાંદડે ખર્વ તેજે તપનાં રે!
> આજે વિશ્વવીણાના તાર વિભુ ફરી તાણે રે!
> એના તારે તારે રણકાર અજબ કો આણે રે!
> સુંદરતાનાં, સ્નેહનાં, અંજન જગ અંજાય;
> કિરણે કિરણે દેહના, ઝબકે ચિરયૌવનની ઝાંય.'

અને કવિ પોતાની અંતર અભિલાષા વ્યક્ત કરે છે:

> 'ક્યાં નંદનવન નાથનાં? ક્યાં જનજીવન શૂન્ય?
> નિત્યવસંતના સાથમાં, ખીલજો પુષ્પસમાં તમ પુણ્ય.'

આર્ય સંસ્કારવાળી બાળા સંસારના પુરુષોને ઉદ્દેશીને જાણે કહેતી હોય એમ લજામણીની વેલી કહે છે:

> 'હું તો નમણી લજામણીની વેલી રે હાથ કોઈ અડશો મા!
> મારું હૈડું આ પળમાં ભીડાય! હાથ કોઈ અડશો મા!
> હું તો સારા સંસારની લક્ષ્મી રે! હાથ કોઈ અડશો મા!
> મારે હૈયે તો સ્વર્ગો લહેરાય: હાથ કોઈ અડશો મા!

કમળતલાવડીના હંસલાને ઉદ્દેશીને કવિ કહે છે કે આ તલાવડીની શોભા તો ક્ષણિક છે. પાર્થિવ વિષયોમાં ગુલતાન બનેલા માનવીના આત્મહંસને કવિ જણાવે છે કે 'આંખો ખોલ તો તને સત્ય સમજાશે.'

> 'સુંદરની સુંદરતા એવી વસુંધરામાં,
> આવે ને જાય ઘડી મોહી રે લોલ;

બીડી આંખે ન એક જાણે એ હંસલો,
ક્યાં લગ રહે સુંદરતા સોહી રે લોલ;
કમળ તલાવડીએ ઊભો છે હંસલો,
હંસલા ! ઊઘાડ તારી આંખો રે લોલ.'

આ વિભાગને અંતે મૂકાયેલો કિરણનો રાસ આપણા અંતરમાં પણ જ્ઞાનતેજનાં કિરણ ઊતારે છે :

'એક કિરણ છે ઊતર્યું આકાશથી રે લોલ,
એનાં દેવદીધાં વિશ્વમોંઘાં તેજ જો :
વહાલાં ! આવો એ આત્મમાં સમાવીએ રે લોલ.'

* * * *

પર્વોત્સવ

કોઇ હસતું રમતું આનંદની લ્હાણી કરવા આવે છે :

'કોઇ કુમકુમ પગલે આવે રે !
કોઇ રસરસ ઢગલે લાવે રે !
સખિ ! ચાલો રે !–

અને કવિ અભિલાષા રાખે છે કે એને પગલે જગત ધન્ય બની જજો :

'સુખિયાંનાં સુખ વાધજો, દુઃખિયાંનાં દુઃખ દૂર;
પુણ્ય છલકજો પૃથ્વીમાં, ઘટો પાપનું પૂર.'

દિવાળીના મંગળ દિવસે ઘેર ઘેર દીવડાનું રાજ વ્યાપે છે અને આનંદ છલકાય એનું સુંદર ભાવવર્ણન એમના દિવાળીના રાસમાં જોઇ શકાય છે :

'પ્રગટે ઘર ઘર આજ પ્રકાશ, દિવાળીનાં મેરિયાં રે લોલ;
ઝળકો આર્યભૂમિના વાસ, હો રંગભર હેલિયાં રે લોલ;
દીવે દીવે દેવની, સ્નેહભરી છે આંખ;
ઝળહળ જ્યોતિ ઝીલતાં, ફૂટે પ્રાણની પાંખ.'

નવલ વર્ષની મુબારકબાદી આપતી કવિની બે ગરબીઓ છે :

'વહાલાં ! નીતરે હરિના નેહ, આનંદભર આજે.'
'આજ ઊગ્યો નવલો રે દહાડો, નવલાં વહાણાં વાયાં રે.'

ગુજરાતને ગામેગામ નવરાત્રિનાં પર્વ ચાલી રહ્યાં હોય, આસોનાં અજવાળિયાં ઊતરી રહ્યાં હોય, ગુણગરવી ગુજરાતણો વચમાં દીપિકા મૂકીને ગોળ કુંડાળે ઘૂમતી લલિત ગરબો ગાતી હોય ત્યારે જોનારાં ને સાંભળનારાં મુગ્ધ થાય એમાં કાંઈ નવાઈ છે? કવિ ગુજરાતની એ ગરબાલીલા વર્ણવે છે :

'એ ટાણે ગુજરાતે રહેવું કેવું છે રૂડું!
જ્યારે નવરાત્રિના ગરબા રોજ ગવાય;
જ્યારે ગુર્જર સુંદરીનાં પરીઅંગો ડોલતાં;
સ્વર્ગ ઉતારી દે ઠમકે તાળીમાં ત્યાંય!
માણેકઠારી પૂનમે દૂધપૌંઆ ને ચાંદની;
દશરાને કુંકુમ દેવીના આશીર્વાદ;
મંગલ પર્વે પર્વે ઉતરે શા રસપૂજને,
મોંઘા ગુર્જરસુંદરીના સૌંદર્યપ્રસાદ!'

* * * *

હાલરડાં

કવિએ બાળકોનાં હાલરડાં પણ ગાયાં છે :

'બાળકડાં પોઢો રે મારા બાળકડાં પોઢો'

પોતાના લાડકવાયા લાલને-કાળજાની કોરને જોઈ માતા ઓછી ઓછી થઈ જાય છે. એનું આખું વિશ્વ એના બાળકમાં સમાયું છે :

મારા લાડકવાયા લાલ જીવો જગમાં ઘણું!
તું તો છે માતાના કાળજડાની કોર;
મારી દુનિયા તો લાડકડા! છે તુજમાં વસી,
જ્યાં જાઉં ત્યાં તુજને જોઉં ઠોરેઠોર!

બાળક ગોરું હોય કે કાળું, દેખાવડું હોય કે કદરૂપું પણ માને મન તો એનાં અંગે અંગ સર્વાંગસુંદર દેખાય છે. કારણ કે કુદરતે માની આંખમાં સ્નેહનું અજબ તેજ આંજ્યું છે :

મારા લાડકડાને ગાલ ગુલાબો ઝૂલતા,
મારા મોંઘાનું મુખ જેમ પ્રભાત હસંત;
તારાં નયનનયનમાં ચમકે નિર્મળ તારલા,
તુજમાં વસતી હું તો જોઉં સદાય વસંત.

* * * *

ગૃહમંડપ

'બ્હેન' જેવો પવિત્ર શબ્દ બીજે ક્યાં જડશે! એ બ્હેન જાણે માડીની નાની આવૃત્તિ જ છે-એના ગુણની, સ્નેહની, સમર્પણની :

માતડલીનાં હેત અનેરાં ઉર સંઘરતી બ્હેન રે!
જગ અંધારે વીરા પર તુજ છે ચંદાશું નેન;
મોંઘી બ્હેની તું.

અને એવી વ્હાલપની વાંસળી સમી બ્હેન પોતાના વીરાને પોતાને આંગણે નોતરે છે :

'આવો વીરા! આવોની વારી જાઉં જો!
મણિમુખડું દેખી હું મલકાઉં જો!

ભાઈબીજને દિવસે બીજના ચાંદલિયા પેઠે ઝગમગતા ઝગમગતા પોતાને બારણે પધારવાનું બહેનીનું વીરને નિમંત્રણ છે :

'લાંબા પટ આકાશના, લાંબા મહિયર પંથ;
ધગધગતો દિન દોહ્યલો, નહિ રજનીનો અંત.
બાંકા ચાંદલિયા શો ધમધમતો જરી આવજે હો વીર,
ઉર ઉછળાવજે હો વીર.'

અને પછી બ્હેની પોતાના સહોદરને બળેવની રક્ષા બાંધે છે એ પ્રસંગનો એનો આનંદ અવર્ણનીય હોય છે :

'મોંઘી બળેવની રાખડી રે!
મોંઘા બહેનાંના ઉર ભાવ રે
વીરાજી મારા! બાંધો બળેવની રાખડી રે!'

અને રક્ષાબંધન કરી બ્હેન ભાઈનું સુમંગળ ઇચ્છે છે :

વહેજો અભય તારી વાટડી રે!
જળજો અખંડ તુજ જ્યોત રે!
વીરાજી મારા! બાંધો બળેવની રાખડી રે

આખા કુટુંબની જે છત્રછાયા છે એ 'બાપુજી'ના સાગર સમા હૈયાના ભાવ કવિએ પોતાના રાસમાં વર્ણવ્યા છે:

'એ છે સિંધુ કે વડલો કુળવાસનો રે લોલ;
એની છાંયે સમાય કુળસેન:
ગાજે મોંઘા બાપુજીના બોલડા રે!'

સ્વ. કવિ બોટાદકરની પેઠે કવિ ખબરદારે પણ કુટુંબભાવના સુંદર રાસ-ગીતો આપી આપણાં કૌટુમ્બિક ગીતસાહિત્યમાં નોંધવા જેવો ફાળો આપ્યો છે.

* * * *

ગો પ કું જ

કહાન અને બંસરી ન હોત તો હિંદના અનેક કવિઓને કવિતાનો બીજો એટલો રસવંતો, મધુર અને આહ્‌લાદક વિષય કયો મળત? કવિએ પણ કૃષ્ણ અને એની બંસીનાં ગીત ગાયાં છે.

'હું તો ગોવાલણ રે ગોકુળ ગામની' એ અલબેલા ઢાળમાં રચાયલો 'ગોવાળિયા'નો રાસ પણ એટલો જ અલબેલો છે:

'આવો ગોવાળિયા રે! મારે આંગણિયે;
આંગણ અજવાળતા આવો:
ગોવાળિયા રે! મારે આંગણિયે.'

અને આત્માના રખેવાળ એ ગોવાળિયાને કવિ વિનંતિ કરે છે:

તમારી વેણુનાં રે! વીંધ વીંધ વેધતાં;
વીંધવા આતમ મારો આવો.'

ગોપિકા પોતાની મટુકીમાં મહીડાં ભરીને નીકળી છે, માર્ગમાં એને કહાન મળી જાય છે. એને સંબોધાને એ કહે છે:

'મારી મટુકીમાં હો મહારાજ! મહીડાં છલકે રે!
તારી વાંસલડી સુણી આજ! હૈડાં ઢળકે રે!

અને કૃષ્ણને વિનંતી કરે છે:

'હું ગુણહીણી ગોપિકા, તું ગુણસાગર શૂર;
મહીડાં મારાં ઝીલી લે, પછી આ ખીલે મારું ઉર.

એ ગોપીના હૈયામાં કૃષ્ણની વાંસળી થવાના કોડ જાગે છે. એથી એ કહાનને કહે છે :

> તારી થાઉં રે! વાંસળિયાં ક્યારે વહાલમાં રે!
> એ મુજ ખ્યાલમાં રે!
>
> તુજ અમીગીતતણું વાહન આ :
> ક્યારે બનું જીતી તુજ મન આ :
>
> અદલ શમ્યું જીવન આ એક સવાલમાં રે!
> એ મુજ ખ્યાલમાં રે!–'

કૃષ્ણમુખની વાંસળીના રસામૃતનું પાન કરવું કોને ન ગમે? ગોપી ગોરસ વેચવા નીકળે છે :

> 'મારી ગોરસીનાં ગોરસ-આ લેશો કે રંગભર રસિયાજી!
> મારાં ગોરસનાં મૂલ નહિ થાય : રંગભર રસિયાજી!
> પ્રાણ પીવા એ દૂલ્યા દેવ લાખો, રે રંગભર રસિયાજી!
> એ તો અંતરથી જ આપ્યાં અપાય : રંગભર રસિયાજી!'

દૂધડાં દહોતી ગોવાલણીના ગોકુલનું મનોરમ શબ્દચિત્ર કવિએ દોર્યું છે :

> ગોરા ઉજાસ, ગોરાં વહાણલાં, મનમોહનજી!
> ગોરાં ગોરાં ગોકુળનાં ગામ :
> દૂધડાં દોહું રે, મનમોહનજી!
>
> ગોરી ચંબેલી, ગોરી વાદળી, મનમોહનજી
> ગોરી ગોરી હું ને તમે શ્યામ :
> દૂધડાં દોહું રે, મનમોહનજી!
>
> લાવો મટુકી તમ આત્મની, મનમોહનજી!
> આ દૂધડાંનો સ્વાદ છે અમોલ :
> દૂધડાં દોહું રે, મનમોહનજી!

શ્રી ખબરદારની આવી આવી ગરબીઓ આપણને નરસિંહ, મીરા ને દયારામની ગરબીઓનું સ્મરણ કરાવે છે. એ ભક્તત્રિપુટીનાં ભક્તિકાવ્યોનું રસપાન કરી કવિએ પોતાની હૃદયમાધુરી ગુજરાતને ચરણે ધરી છે.

* * * *

પ્રણયરંગ

વસંતના વાયરા વાઇ રહ્યા છે. વનમાં વસંત થનગન નાચી રહી છે એ મનોરમ ચિત્રને કવિ રજૂ કરે છે:

થનગન વનમાં નાચે વસંત હો!
હૈયાંની કુંજ મારી હૂલે ઝૂલે;
ઊંડેરી એક કો બોલે કોયલડી,
ડાલે વસંત ત્યાં ફૂલે ફૂલે.'

કોઇ યૌવનાએ બાગમાંથી ફૂલ વીણીને ફૂલછાબ ભરી છે પણ એ ફૂલ કોને આપવાં એવો એના અંતરમાં પ્રશ્ન થાય છે:

'ભરી ભરી મારી ફૂલડાંની છાબ:
ફૂલડાં દઉં કોને સખિ!
ખોળી ખોળી વળું ધરતી ને આભ:
ફૂલડાં દઉં કોને સખિ? –

એનાં મઘમઘતાં ફૂલોમાં શું છે! વસંતની જ્યોતિ, ઉષાની લાલી, સંધ્યાની સૌમ્ય છાયા, ચંદનીની પાંખડીઓ–આવાં આવાં અલૌકિક પુષ્પો હોવા છતાં એને એ સર્વનો કોઇ લેનાર અધિકારી જડતો નથી.

ગોપી જળ ભરવા જાય છે ત્યાં કા'નો કોલનાં દાણ માગે છે:

સખિ! જન્મોના જોગ એણે જોયા, કે કોલનાં દાણ માગ્યાં;
અદલ પ્રાણમાં છે પ્રાણ એના પ્રોયા, કે બોલનાં બાણ વાગ્યાં.

અને પછી એ વણમૂલે વેચાય છે:

'જોયું જ્યાં સુખડું ત્યાં ખોયું મારું મનડું;
જાણ્યું એ જ સ્વર્ગ મારું ઝૂલે:
સખિરી! આજે તો હું વેચાઇ વણમૂલે.'

કવિના પ્રણયરંગમાં ઉર્ધ્વગામી અનંતપ્રેમની પરિસીમા છે–આત્મોન્નતિના ઉદ્દગાર છે.

* * * *

દા મ્પ ત્ય

દામ્પત્યભાવના રાસ પણ કવિ ખબરદારે રચ્યા છે. કવિવર ન્હાનાલાલે 'દામ્પત્યસ્તોત્રો' નામે આપણને દામ્પત્યભાવનાનાં સુંદર કાવ્યોનો એક સારો સંગ્રહ આપ્યો છે તે ભૂલવા સરખો નથી. કવિ ખબરદારની દામ્પત્યભાવના પણ આર્ય સંસ્કારથી રંગાયલી છે:

'આજે પરણે છે વાડીનાં ફૂલઃ ગુલાબ ને ચંબેલી.'
'વ્હાલા! પધારો મારે મંદિરે રે લોલ.'
'મારે માંડવડે પધારો મહારાજ! ફૂલડાં વીણીએ રે લોલ.'

એવા રાસોમાં દામ્પત્યભાવનાનાં પ્રતિબિંબ સારાં ઝીલાયાં છે.

એમનો 'દિવ્ય રથ' તો ઉલ્લેખનીય છે:

'વ્હાલમ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો!
ચમકે રવિનાં તેજ સમો અનુપમ ચમકાર!'

એ પ્રિયા પોતાના પ્રિયને કહે છે કે રથમાં આપણું પ્રયાણ સુખકર નથી કારણ કે માર્ગમાં જંગલ, ઝાડી, કોતર ઘણાં છે. છતાં આપણા ઐક્યથી આપણે સંસારરૂપી માર્ગને સ્નેહરૂપી રથથી ઓળંગીશું.

'આવો પ્રિયતમ! મંગલ ઘડી છે સુખસૌભાગ્યની,
આકાશે છે શા નવરંગ સજ્યા શણગાર;
ધીરી ધૂરી તમ વાંસલડી પ્રાણ! વગાડજો!
હું પણ પૂરીશ સાથે ગાન તણા લલકાર.'

'નથનું મોતી', 'ગૃહદ્વારનાં બેલડિયાં', 'રૂપ', 'ગરાસિયો ને ગરાસિયણ' આદિ રાસો સુંદર છે છતાં સ્થળસંકોચને લીધે એમાંની સુંદર પંક્તિઓ ઉતારી નથી.

ગુર્જરી વીરાંગનાનું સુરેખ ચિત્ર જોઈએ. કાયર પતિને સંબોધન કરતી વીર પત્નીના ઉદ્ગાર છે:

'વીરની ઘડી ખરી, ન કાયરાની જિંદગી;
વધો સ્વામી! જયગીતો હું ગાઉં:
ઊઠો સ્વામી મારા! કાયરાની નાર શું ગણાઉં.'

* * * *

સંસાર વિષાદ

કોના હૈયામાં કરુણ ભાવનો અંશ નથી? કવિહૃદયને પણ એવો કરુણ રંગ લાગ્યો છે ને તેથી કવિ સંસારવિષાદનાં કરુણ રસભર્યાં ગાન ગાય છે ને ગવડાવે છે. વિરહિણીનો વિરહભાવ વ્યક્ત કરતાં ગીતોની પંક્તિઓ જોઈએ :

'નમેરિયા! આવો રે! મોરે નયણાં પલક ના સૂકાય.'
'નાથ પધારો આજ! મોંઘા મારા નાથ!'
'લોક કહે કે જપતપ કીધે, વહાલો મળે સાક્ષાત;
હું દુઃખીએ વ્રત કોડ કીધાં પણ, વહાલાની ક્યાં વાત!'

પોતે માનેલા પ્રભુપ્રીતમને મળવાની ઉત્કટ તાલાવેલી શું આમાં નથી જણાતી?

'ધગધગતા જગસાગર તીરે, ઉભી આશાભર શ્યામ;
આવો ઉંડે ઉર અવિચળ, આપો વિરહિણીને વિશ્રામ.'

વિજોગણની દશા તો એવી જ હોય ને!

'નસીબ બે ડગલાં આગળ ને આગળ' એ ઉક્તિને અનુલક્ષતી ગરબી છે :

'મેં તો લીધો રે દીવડો હાથમાં રે'
હું તો ચાલી ત્યાં વનની માંય રે,
ભાગ્ય મારાં આગળ ચાલતાં રે!
× × × ×
કોણે દીઠાં છે કાળનાં કોતરો રે?
કોણે દીઠા છે ભાગ્યના પાર રે? ભાગ્ય૦'

'આંસુનાં પૂર' એ પણ એક કરુણભાવ નીતરતું ગીત છે. કવિહૃદય કહે છે :

'આનંદ કે શોકનાં કાટે સરોવરો,
કહેશો કોઈ ત્યારે : 'સબુર!'
હૈયાને કાંઠડે આંસુનાં પૂર,
આત્મા ભીંજવજો એ પૂરમાં બહાદુર હો;
પુણ્યોનાં પૂર; એ તો જન્મોનાં નૂર : હૈયાને૦'

'વહાલીડાં! કેમ કરીએ?'ના કાવ્યમાં આંસુના અક્ષરોની ઊંડી ફિલસુફી ભરી છે :

'ખાળો ખાળો ને આંસુડાં ઊભરે, વહાલીડાં કેમ કરીએ?
જગે ઉગે તે સૌ આથમે, વહાલીડાં કેમ કરીએ?
એ છે ઉદય ને અસ્તના ખેલ : વહાલીડાં કેમ કરીએ?

* * * *

વિસર્જન

કવિના 'ઉષાવિલોપન' રાસની પંક્તિઓ છે :

'ક્યાં છે તે કંકણોની લાલી ગુમાની?
ક્યાં ગઇ તે જ્યોતિ ભરતી જાદુઇ જુવાની?
કોણે આ દેવઝાડીમાં ઝાલી ઉષા?

છેવટે કવિ સૌને 'આજની વાત' કહે છે :

'વહી ગઇ તે સહુ વાતડી, વિસારો આજ;
ઘેરી અંધારી ગઇ રાતડી, વિસારો આજ,
અધૂરાં હતાં તે પૂર્ણ પામશે, સંભારો આજ!
આનંદ ને સ્નેહ બધે જામશે, સંભારો આજ.

જીવનની સંધ્યાને કાંઠેથી કવિએ ભાખ્યું હતું :

છોઇ્યાં શિખર આજે આયુષ્યગિરિનાં,
છોડી કિરણોની જ્વાળા રે!
શોધું સધ્યાની શીળી શાંતિનાં સોણલાં,
રેલાયા ત્યાં શા રંગથાળા!'

ને કવિ દિલનાં ફૂલ વેરી સૌને નમન કરતાં કહે છે :

'એક મારા દિલનાં ફૂલડાં વેરું,
નમન કરું નેહનાં રે લોલ.'

કવિવર ખબરદારના રાસનું રસદર્શન કરાવતો આ લાંબો લેખ પૂરો કરતાં પહેલાં સૌને ભાવભીની સ્નેહવંદના કરનાર ઔદાર્યમૂર્તિ – સૌજન્યમૂર્તિ – કવિ અને એમની ભાવભરી રચનાઓને સંભારતાં હૈયામાંથી ઉદ્‌ગાર નીકળે છે :

પયગમ્બર ઓ પ્રભુ તણા, છેડી કાવ્યસિતાર;
સર્જન દ્વારા શીખવ્યાં, મંત્રો જીવનસાર;
ધન્ય કર્યો અવતાર.

* * * *

એક બચાવ

શ્રી સામ નરીમાન બજાં

શારદયજ્ઞના કુંડ આગળ ભેગા થએલા શારદભક્તોમાં, નામના કે કીર્તિની સ્પૃહા વગર અવનત મસ્તકે વંદન કરનો, કોઇની શેહમાં દબાયા વગર સિંહસમાન સ્વમાન જાળવી શાશ્વત કવિતાને ધર્મ માનતો, અસત્યે કે કુપંથે મળતી લક્ષ્મીને હવિ તરીકે નહિ લાવતાં, પોતાની જાનને પણ શારદાદેવીના શિયળને ખાતર હોમાવનારો યજમાન કે જેને મંડપે આ શારદયજ્ઞ સતત જળતો રહે છે એવો ગુર્જરમાતાનો ગતપ્રાણ કોડીલો પુત્ર તે અરદેશર ફરામજી ખબરદાર!

કવિ ખબરદારે ભિન્નભિન્ન વાચક વ્યક્તિઓની પિપાસાને સંતોષી છે: જીવનની ફિલસૂફીમાં રસ લેનારાં માટે દર્શનિકા, ભક્તિના રંગે રંગાયલાં હૈયાં માટે ભજનિકા, ઉલ્લાસ અને ઉમળકાથી ઊભરાતી બહેનો માટે સંદેશિકા તથા રાસચંદ્રિકા, દેશભક્તો માટે ભારતનો ટંકાર, ગાંધીપરસ્તો માટે ગાંધી બાપુ, કવિતાને નિમાજ માનારાઓ માટે કલિકા અને અંતે પ્રભુદ્વારે આવી ઊભેલા થાકેલા આત્માઓ માટે આશ્વાસનરૂપી કીર્તનિકા લખી છે! પરંતુ જે કમનસીબીએ જગતના અનેક દિવ્ય આત્માઓને આલિંગન દીધું હતું તે કમનસીબીની ઉપેક્ષા કવિ ખબરદાર ન કરી શક્યા! પાછળથી મહાન ગણાએલા અનેક આત્માઓનો ઇતિહાસ પોકારીને આપણને કહે છે કે જે આત્માઓ જગતની ભૂખ અને તૃષાને સંતોષવા આમરણ વિહર્યા, તે આત્માઓની પોતાની જ ભૂખ અને પિપાસા જગત સંતોષી શક્યું નહીં. તે માટે તે આત્માઓનો અંગત સંસાર કે તેઓની આજુબાજુનું વાતાવરણ કદાચ નિમિત્તરૂપ ગણાય. કવિ ખબરદારની જીંદગીના અંતિમ દશ વર્ષનો નિકટનો સંપર્ક જો અધિકાર આપી શકે તો મારે દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે એ વિશાળ હૃદયમાં વિપ્લવ ઊઠાડવા માટે ઉપર જણાવ્યામાંનું એક વાતાવરણ કારણરૂપ માની શકાય.

ઊપલા વિધાનને અનુમોદન આપવા માટે પ્રથમ તો આપણે જાણવું જોઇએ કે કવિનું હૃદય વિશાળ શી રીતે કહી શકાય! કવિને ઘેર મળવા જનાર સૌએ એક વિશિષ્ટતા તો જોઇ હશે કે કવિને ઘેર જે જુદી જુદી વ્યક્તિઓની પધરામણી થતી હતી—કવિઓ ઊપરાંત પાદરીઓ, ધારાશાસ્ત્રીઓ, પંડિતો, સંગીતકાર અને વૈજ્ઞાનિકોને તો

આ લેખક પણ આવતા નિહાળ્યા હતા—તે સર્વે માટે કવિએ એક જ સ્થળ ઉપર બેઠક રાખી હતી, અને તે સ્થળ તે કવિના ઘરનો ઝરૂખો. તે સર્વે આગળ કવિ સૂર્ય સમા બેસતા અને એની આજુબાજુવાળા એના ઉપગ્રહ સમાન લાગતા. સૂર્ય એટલા જ માટે કવિને ગણવા પડે છે કે કવિ જે કોઇ હાજર હોય એની ઊપર વાતચીતમાં સમાન ધ્યાન પહોંચાડતા હતા; મને એક્કે વખતની એવી સ્મૃતિ નથી કે કવિએ નીચલી બે વ્યક્તિઓ ઊપર સમાન પ્રેમ અને લક્ષ પોતાની વાતચીતમાં ન પહોંચાડયાં હોય—એક વ્યક્તિ તે સમાજમાં નામ પામેલી અને બીજી તે તદ્દન આર્થિક તથા સામાજિક દૃષ્ટિએ સામાન્ય! આ વિશેષતા જ ઊગતા કવિઓ તથા લેખકોને કવિ આગળ જવા સતત પ્રેરણા અને હિંમત દેતી હતી. એ સંબંધમાં "સમાલોચક" એપ્રીલ ૧૯૨૩ના અંકમાં શ્રી રણછોડભાઇ માટે જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે તે અત્રે રજુ કરું છું અને જરા પણ સંકોચ વગર કહું છું કે તે હકીકત કવિ ખબરદાર માટે પણ સમાન સાચી ગણી શકાય.

"રણછોડભાઈના અન્ય ગુણો પૈકીનો એક ગુણ એટલો જ મહત્વનો હતો એ ગુણ નવા યુગના નવા લેખકોની સાથે પરિચયમાં આવવાની એમની સબળ મનોવૃત્તિનો: ઘણા યુવાનોની સાથે પોતે નિકટ પરિચયમાં આવતા હતા, તેમના લેખો, નિબંધો અને વાર્તાઓ તથા કાવ્યો પોતે વાંચતા અને પ્રસંગ મળતાં પોતાનો સારો નરસો અભિપ્રાય પ્રેમ ભરી રીતે એ લેખકોને જણાવતા. આ પ્રકારનો ગુણ રા. કેશવલાલ ધ્રુવ સિવાય ગુજરાતના બીજા કોઇ જ સાક્ષરમાં અનુભવવામાં આવ્યો નથી; અને એ કરતાં ઉલટું એ જોવામાં આવ્યું છે કે નવા લેખકો એટલે અજ્ઞાનતાના કૂપો, આડમ્બરની મૂર્તિઓ, ધૃષ્ટતાની વ્યક્તિઓ અને ઉછાંછલા અને કમઅક્કલ એવી માન્યતા ધરાવતા કેટલાક સાક્ષરો છે. રણછોડભાઈ તો ઘણા યુવકોના વિશ્રામસ્થાન તરીકે હતા."

જ્યાં સાગરનાં વારિ શાંત અને છલોછલ ભરપૂર હોય, જ્યાં આજુબાજુનું વાતાવરણ દિવ્યતાનું સર્જક, રક્ષક અને પોષક હોય, જ્યાં કુદરત વ્યાકુળ આત્માઓને પોતાનામાં સ્નાન કરી મુક્તિ મેળવવા લલચાવતી હોય, ત્યાં જ અનેક વખતે 'સરી જતી રેતી' (Quick sand) મળી આવે છે! કવિ ખબરદારને ઘેર ભેગાં મળનારાઓના મનમાં ઉપર દર્શાવેલા સુંદર વાતાવરણમાં કંઇક ક્ષતિ રહી જતી હતી! એઓને ત્યાં જેમ બે મિત્રો એકી વખતે હાજર થઇ જતા તેમ અનેક વખતે વિરોધી વિચારો ધરાવતી બે વ્યક્તિઓ પણ એકી વખતે હાજર થઇ જતી! કવિને ત્યાં જે કોઇ મળવા આવે તે પોતાના સમયની અનુકૂળતા મુજબ પાછું જતું હતું. હવે, એ વિરોધી વિચારો ધરાવતી વ્યક્તિઓમાંથી કોઇ પણ એક કવિનું ઘર પ્રથમ છોડી જતી. અવશેષમાં રહેલી વ્યક્તિ (કદાપિ એના સંસારી જીવનમાંની પણ એક હોય) જો ઇર્ષ્યાળુ હોય તો તે કવિના મનમાં વિદાય થયેલી વ્યક્તિ માટે અનેક પૂર્વગ્રહો રજુ કરતી; કવિનું વિશાળ અને સર્વગ્રાહી હૃદય સંજોગોમાં શાપ રૂપ થઇ પડતું. કવિ પૂર્વગ્રહના ભોગ બનતા: સાધારણ રીતે તો આ એક સામાજિક દોષ ગણી શકાય, છતાં કવિના સંજોગો કંઇક બચાવ માગી લે છે.

જગમશહૂર અંગ્રેજ કવિ જૉન મિલ્ટન માટે કહેવાય છે કે એનાં કાવ્યો કલ્પનાશક્તિમાં અત્યંત ઊંચા પ્રકારનાં હોવા છતાં એમાં એક અગત્યનો દોષ રહી

જતો. તે દોષ એ હતો કે કવિની કલ્પનાશક્તિ ઉચ્ચ હોવા છતાં અનેક વખતે તે કુદરતની લીલાનાં સાચાં દ્રશ્યો રજુ કરી શક્તી નહીં. His poetic pictures were not true to Nature." આ દોષનું કારણ કવિનો કાતિલ અંધાપો હતો,"અને તેને લીધે કવિ સ્વાનુભવ ઊપર આધાર ન રાખતાં, પોતાની બેટી તથા નિકટના મિત્રોએ આપેલા ચોક્કસ કુદરતી ચિતારનો સચોટ પડછાયો રજુ કરતા. પરિણામમાં આ અન્ય વ્યક્તિઓની માહિતીઓ Second-hand informatiou ઊપર આધાર રાખવાને કારણે, કવિના કુદરતી કાવ્ય-ચિત્રોમાં કચાશ રહી જતી. આ Second-hand information ની હકીકત કવિ ખબરદાર માટે પણ ઘણે અંશે સાચી કહી શકાય. કવિના પહાડી શરીર ઊપર લકવાના અનેક પ્રહારોએ કવિને ઘરની બહાર ફરવા હરતામાં બેડી પહેરાવી હતી. છતાં કવિ બાહ્ય સૃષ્ટિ સાથેનો સંપર્ક ઘણું કરી એઓની બેટી તથા નિકટના મિત્રો જે હેવાલો રજુ કરતા તે ઊપરથી જાળવી શકતા હતા. પરિણામ એ આવતું કે કવિને ખબર પહોંચાડનાર મજકૂર વ્યક્તિઓ કવિને પૂર્વગ્રહો સાથેનાં વિધાનો અને અહેવાલો રજુ કરતી, અને કવિને પોતાના શારીરિક સંજોગોમાં તે મંતવ્યો માન્ય રાખવાં પડતાં! જો કે કવિ ખબરદાર અને કવિ મિલ્ટનમાં આ બાબતમાં એક અસમાનતા એ હતી કે કવિ મિલ્ટન પરમોઢે રજુ થએલા અહેવાલો કાવ્યમાં આમેજ કરતા, ત્યારે કવિ ખબરદાર ઘણું કરી પોતાના કાવ્યોને તે પૂર્વગ્રહોથી અભડાવા દેતા હતા નહિ–છતાં તે વિગતો પોતાના અન્ય મિત્રો આગળ વાતચીતમાં ભારી માનસિક-ઘુમરડી (obsession) સાથે રજુ કરતા અને બદનામીના ભોગ બની જતા હતા.

આ Obsession કવિની પાછળની જીંદગીમાં દિવસે દિવસે ખૂબ વધતું ગયું અને એ સ્થિતિ જ કવિની જીંદગીનું મહદ્ દુર્ભાગ્ય લેખી શકાય! એઓના પત્રોમાંથી જે ઉતારો નીચે આપું છું, તે ઊપરથી વાંચક તુરત જોઈ શકશે કે કવિના વિશાળ જીવન-સાગરમાં આ obsession, "ઑક્ટોપસ" Octopus માફક કવિને ધીરે ધીરે પોતાની પકડમાં જકડી લઇ ગૂંગળાવી રહ્યું હતું, તા. ૨૮-૨-૧૯૫૦ ના દિને પોતાના એક મિત્ર ઊપર મુંબઇથી લખેલો કાગળ:

"તમારી દુઆથી ને સાહેબની મહેરથી બધું વખતસર થતું આવે છે. અવસ્તાને લગતો બીજો મોટો ગ્રંથ તૈયાર કરું છું......રોજ હાર્ટના પાંચ-છ હુમલા થાય છે, પણ સવારના છ થી રાતના બાર વાગ્યા સુધી કામ કરું છું, સાહેબની સેવામાં જે આનંદ છે તે બહારની દુનિયા સમજી શકતી નથી."

વાંચક જોશે કે ૧૯૫૦ ની શરૂઆતમાં તો હૈયામાં પ્રેમ અને અભ્યાસ સિવાય બીજું દેખાતું નથી. હવે લઇએ તા. ૩-૩-૧૯૫૧ નો પત્ર જે શ્રી નરીમાન બરજોરજી બજાં ઊપર લખવામાં આવ્યો હતો:

કવિની સુવાસ

સૌ. માલતીબ્હેન દવે

ગુણવંતી ગુજરાત!
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત
નમિયે નમિયે માત!
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત.

ગુજરાત પ્રત્યે પ્રેમ ને ભક્તિ ધરાવનાર કવિ અરદેશર ફરામજી ખબરદારે એ સુંદર કાવ્યદ્વારા મોંઘી ગુજરાતનાં કેવાં સરસ યશોગાન ગાયાં છે! એના પ્રત્યેક શબ્દે ગુજરાત પ્રત્યેની મમતા ને ઉંડી પ્રેમભાવના દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

એવી જ રીતે હલદીઘાટનું યુદ્ધ. એ કાવ્યમાં વીરરસની પૂરેપૂરી જમાવટ હોવા છતાં રજપૂતોના કરુણ મૃત્યુની ઘટના પાછળની વેદના ને અંતે રાણા પ્રતાપની ને એના લશ્કરની યશગાથા કવિ કેવી શૌર્યભરી ને સુંદર રીતે વર્ણવે છે! એમનાં કેટલાંય કાવ્યોમાં મધુર, લાલિત્યભરી કલ્પનાઓ ને ભવ્ય ભાવનાઓનાં દર્શન થાય છે.

કવિ ખબરદાર ૯-૧૦ કાવ્યસંગ્રહો ગુજરાતને આપી ગયા છે. એમની કવિતાઓમાં પ્રેમ, શૌર્ય, શૃંગાર, સૌંદર્ય, વિલાસ ને કુદરત પ્રત્યેનો અખૂટ પ્રેમ ભર્યો છે. એમાં મીઠી કલ્પનાઓ, માધુર્ય, ભાવના ને ભક્તિના વહેતા સાગરો છે. અને એ મધુર કાવ્યો વાચકના દિલને રસમય-તન્મય કરી, કવિ-આત્માના વિવિધ પ્રકારના ભાવોનું દર્શન કરાવી દે છે. સાથે કળા ને સૌંદર્યની રસલ્હાણ લુંટના વાચકો ભાગીદાર બને છે ને ત્યાં જ કવિ ને કવિતા સફળ બને છે.

"કલિકા" એ એમનું એક જ પ્રયત્નબંધ છંદમાં સંપૂર્ણ લયમાધુર્ય સાધતું ત્રણ હજાર લીટીનું ખંડકાવ્ય છે. એમાં વિચારો ને કલ્પનાના ધસતા પ્રવાહને સંપૂર્ણ રીતે સમાવ્યા છે. એમાં જ એ છંદની રચના, સરળતા, ને

વ્યાપકતાની કસોટી તેમજ સફળતા છે. "કલિકા"નો વિષય પ્રણય છે. એની રચનાની વિશિષ્ટતા એ છે કે એ આખું સળંગ કાવ્ય હોવા છતાં સ્વતંત્ર રીતે પ્રત્યેક મુક્તક વાંચી સમજી શકાય તેવું છે. એમની પ્રત્યેક કડી રસમાધુર્યભરી એક જ છંદમાં–મુક્ત ધારામાં–લખાયલી છે.

સાત ખંડમાં રચાયલી "કલિકા" માં સુંદર રીતે ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચે એવા અસ્ખલિત રીતે રચાયલા ખંડો 'વિલાસ,' 'અર્પણ,' ને 'બંધન' વિશેષ સુંદર છે. ત્યારે 'વિજય'માં કેટલીક મદ ને મસ્તીભરી પંક્તિઓ છે. કવિ ખૂબ ઉંચે ઉડવાની અભિલાષા સેવી રહ્યા છે. છતાં એમના મુક્તકોમાં ક્યાંક આછી નિર્બળતા પણ દર્શન દે છે. સળંગ કાવ્યની ભાષા શુદ્ધ ગુજરાતી હોવા છતાં ક્યાંક પારસી ભાષાની પણ છાંટ દેખાઇ આવે છે.

"કલિકા" સાત પાંદડીઓમાં વહેંચાયલી છે. દર્શન, સૌંદર્ય, વિલાસ, અર્પણ, બંધન, પ્રબોધ અને વિજય. છેવટે કવિ વિદાયગીત આપે છે.

૩૭૫ મુક્તકોમાં રચાયલું આ પુસ્તક ફરી ફરી વાંચવાનું મન થાય એવું રસલાલિત્યભર્યું ને ઉઘડતી કળીની સુવાસની માફક વાચકના હૃદયમાં માદકતા ભરી દે છે.

આ પ્રણયી કવિ-આત્મા પ્રેમ ને પ્રિયાનાં યશોગાન ને એનાં વર્ણન ને, લાલિત્યને ગાતાં ધરાતો જ નથી. આ લાંબા ખંડકાવ્યમાં એને પ્રેમમાં પ્રભુનાં દર્શન થાય છે. પ્રિયાદર્શનથી થતા જીવનપલટામાં કવિ કંઇ ભવ્યતા ને ચમત્કારની કલ્પનાઓ કરે છે. પ્રિયાનાં સૌંદર્ય અને વિલાસનાં અનેક અદ્‌ભુત ચિત્રો ચિતરતો કવિ પોતાનું સમસ્ત જીવન પ્રિયાહૃદયના બંધનમાં પડીને અર્પણ કરી દે છે, એને પોતાનો આત્મા, જીવન ને સમસ્ત વિશ્વ પ્રિયામય જ દેખાય છે. પ્રિયાનું હૃદય જીતવા કવિ પ્રિયતમાને કેવાં સુંદર અલંકારભર્યાં સંબોધનો, ને મધુરાં સ્વપ્નો, કલ્પનાઓ કવિતામાં વહેતાં મૂકી દે છે! કવિ કહે છે, "સ્વર્ગના સુખ કરતાં સૌંદર્ય ને કવિતાનાં દુઃખ વધારે મધુરાં લાગે છે." જો પોતાનું જીવન અનંત કાળ સુધી લાંબું હોત તો, પ્રિયાનાં ગાન ગાયા કરત ને એ પ્રિયાપ્રેમના ગાનમાં પ્રભુનાં દર્શન પામી શકત. પ્રેમમાં સમાય તે જ પ્રભુમાં સમાય. પ્રભુના જેટલો જ પ્રેમ પણ અનંત છે કારણ કે પ્રભુ પોતે જ પ્રેમ છે.

અને એ દિવ્ય, ભવ્ય પ્રિયાપ્રેમમાં વિહરતા કવિ માંદગીને બિછાને પડ્યા ત્યારે પણ એ કાવ્યપ્રેરણા વરસાવતા રહ્યા. પોતાની ઉંડી વેદના ભૂલવા માટે પણ એ આનંદઘોષની મુક્તધારા વહેતી રહી. કાવ્યની રચનની સતત ધારા વહેતી ને તેમાં જ પ્રભુના અસીમ પ્રેમનાં પુણ્યદર્શન કવિને થતાં રહ્યાં.

તેમના આદરને પાત્ર બની શકયો. તેમના બારણાં નાનાં મોટાં સૌ કોઇને માટે હંમેશાં ખુલ્લાં હતાં. આ રીતે તેમનું નિવાસસ્થાન સાહિત્યરસિકો માટે સરસ્વતીસદન સમું હતું. આપણા કવિતાસાહિત્યમાં જે કેટલાક ગલત વિચારો પ્રવર્તે છે તે દૂર કરવા તે પ્રયાસ કરતા. આથી સાહિત્યરસિક વિદ્યાર્થીઓ અને યુવાનોને તે અંગેની સાચી સમજ આપવા તેઓ સદા તત્પર રહેતા. સાથો સાથ તેઓ સાહિત્યરસિકોને અભ્યાસ કરવાની અને સાચી વાત સમજવાની શિખ આપતા.

૧૯૪૦-૪૨ના અરસામાં હું "ગુજરાતી" પત્રમાં "ઠોઠ" ને ઉપનામે "વાતોનાં વડાં" ની કટારો લખતો હતો. આ કટારોમાં સાહિત્યજગતના સમાચારો અથવા તે વિશેની ટીકા જેવી નોંધ આવતી. મને ખબર છે ત્યાં સુધી આ કટારોએ સાહિત્યરસિકોનું પૂરતા પ્રમાણમાં ધ્યાન દોર્યું હતું. ઘણાને આ કટારોની મર્માળી ટીકા ગમતી હતી જ્યારે કેટલાકને કટારોમાંનું લખાણ પસંદ ન હતું. આ કટારો લખતાં મારે કેટલાક લેખકો સાથે ચર્ચામાં પણ ઉતરવું પડેલું.

આ કટારો કવિશ્રી ખબરદાર લખતા હતા એવી એક વર્ગની માન્યતા હતી. આ માન્યતા કેવી રીતે બંધાવા પામી તે ઇશ્વર જાણે પરંતુ એક વાત ખરી છે કે હું જાણી જોઇને આ કટારોમાં એક બે એવા શબ્દ ઉપયોગમાં લેતો કે જે શબ્દ સાધારણ રીતે પારસીભાઇઓના ઉપયોગમાં હોય. આ કટારોના લખનાર કવિશ્રી ખબરદાર છે એવી માન્યતા છેક સુધી રહેવા પામેલી. એક સાપ્તાહિકના લેખકે આ પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઇ-એટલે કે કટારો કવિશ્રી લખે છે એમ માનીને કટાર લેખકને ઉદ્દેશીને ન લખવા જેવું ઘણું લખેલું. આ પ્રસંગ એવો હતો કે માણસ લાગણીવશ બની ઉશ્કેરાયા વગર ન રહે. મેં આ વેળાએ મુદ્દા પૂરતી ચર્ચા કરી બીજી વાતો જતી કરી હતી. આ અરસામાં કવિશ્રી ખબરદારને મળવાનું થતાં તે મારી સામે જોઇ ખૂબ ખૂબ હસ્યા. તે જાણે એમ કહેવા માગતા હતા કે કટારલેખકે કરેલી વક્રોક્તિઓ, વ્યંગોક્તિઓ અને ગાલિપ્રદાન મને (કવિશ્રીને) ઉદ્દેશીને કરેલાં છે. વચ્ચે તું નાહક સપડાઇ ગયો છે. આ વિચિત્ર પરિસ્થિતિથી કવિશ્રીને મારા માટે ખૂબ લાગી આવ્યું. તે દિવસે તેમણે ઘણી વાતો કરી. મને લાગે છે કે આ પ્રસંગ પછી કવિશ્રીએ મને આપ્તજન તરીકે સ્વીકારી લીધો હતો. આ પ્રસંગ પછી જો હું બાર-પંદર દિવસ સુધી કવિશ્રીને મળવા જઇ શકતો નહીં તો કોઇ ઓળખીતા જોડે તેમનો સંદેશો અવશ્ય મળતો.

કવિશ્રીએ ૧૯૩૯માં મુંબઇ યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે શ્રી ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં "ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા" એ વિષે પાંચ વ્યાખ્યાનો આપેલાં. આ પાંચે વ્યાખ્યાનો કવિતા અને તેની રચનાકળા વિશેના તેમના ઊંડા અભ્યાસની પ્રતીતિ કરાવે છે. કવિતાનું અને કવિતારચનાનું મૂળ, અવધારણ, કવિતાની રચનાવિધિ અને ભાષાસરણી જેવી બાબતો આ વ્યાખ્યાનોમાં પ્રથમવાર ચર્ચાયેલી જોવા મળે છે. કવિતારચનાને સ્પર્શતા કેટલાક મૂળભૂત પ્રશ્નો આ પાંચે વ્યાખ્યાનોમાં છણેલા છે પરંતુ

આપણી કમનસીબી છે કે આ વ્યાખ્યાનો પુસ્તકરૂપે બહાર પડયાને ૨૦-૨૦ વરસ થવા છતાં કવિતા રચનારાઓએ એ પ્રત્યે ધ્યાન આપ્યું નથી. સત્યનો પ્રકાશ ઝીલવા સાહિત્યકાર સદા તત્પર હોવો જોઇએ. સત્યની જ્યોતિ ઝીલ્યા સિવાય પ્રગતિ થવી અશક્ય છે.

આ વ્યાખ્યાનો પુસ્તકરૂપે છપાતાં હતાં ત્યારે તેનાં આખરી પેજ પ્રુફો તપાસી જવાની જવાબદારી કવિશ્રીએ મારા ઉપર નાંખી હતી. આ વેળાએ જ કવિશ્રીએ વ્યાખ્યાનોના છેવટના ભાગમાં આવેલી શબ્દસૂચિ તૈયાર કરવાનું મને કહેલું. આ કામ મુશ્કેલ હતું. વિષયની સમજદારી વગર આ કામ બરાબર થઇ શકે નહીં. આ વ્યાખ્યાનો સાંભળવાનો તેમજ તેનાં પ્રુફો તપાસવાનો લ્હાવ મને મળેલો હતો એટલું જ નહી, પરંતુ વ્યાખ્યાનો લખાતાં હતાં તે વેળાએ તેમાંની મુખ્ય બાબતો વિશે વાત નીકળતાં કવિશ્રીએ તે વિશે દાખલા આપી વિસ્તૃત ખ્યાલ આપ્યો હતો. આ કારણે હું વ્યાખ્યાનોનો વિષય ચોક્કસ પ્રમાણમાં સમજી શકયો હતો અને તેથી શબ્દસૂચિ તૈયાર કરવાનું મેં સ્વીકારી લીધું. આ કામ કેટલું અટપટું હતું તેનો પૂરો ખ્યાલ તો શબ્દસૂચિ બનાવતી વખતે જ આવ્યો. કવિશ્રી કામકાજમાં ખૂબ જ ચોક્કસ અને નિયમિત હતા. કામકાજમાં કશી ભૂલચૂક નિભાવી લેવાની વાત તેમની આગળ ચાલતી નહિ. આ સમગ્ર વાત ખ્યાલમાં રાખી મેં ખૂબ કાળજી રાખી શબ્દસૂચિ તૈયાર કરી એક બે વાર તે વાંચી ગયો અને કવિશ્રીને હવાલે કરી. આ વેળાએ મારા મનમાં થોડો થડકાર હતો. આ પ્રસંગે કવિશ્રી એ વિશે કશું બોલ્યા નહિ. તે પછી આઠ દસ દિવસે તેમને મળવા ગયો ત્યારે કવિશ્રીએ જ શબ્દસૂચિની વાત કાઢી મને કહ્યું કે: હું જે રીતે ઇચ્છતો હતો તે રીતે જ તમે સૂચિ બનાવી છે. મારે તેમાં જરા જેટલોય સુધારો કરવો પડયો નથી. શબ્દસૂચિ માટે ગણતરીનાં પાનાં હોવાથી મેં સૂચિ સ્હેજ ટૂંકાવી છે. તમે વિષય બરાબર સમજી શક્યા છો.

કવિશ્રીના આ શબ્દોથી મને સંતોષ અને આનંદ થયો. કવિશ્રીનાં આ વચનો આજે પણ પ્રેરણાત્મક લાગે છે.

Gatha exist today, but obscurity and lack of uniformity mark them all. This is due to the fact that certain words are not correctly understood by the translators through a lack of phonetic sense (that comes only from a study of the Vědic language, in this case) and through little or no astronomical and astrological knowledge. Mr. Khabardar, who had made intensive study of these subjects, however, makes it easy for the uninitiated layman to grasp its spirit and significance in the original form. In addition to this he has shown that the Gathic language is the old Aryan pre-Vedic language, a language of speech only, and he has relied on the Vedic language, rather than on the Pahalvi language, to decipher the meaning of words in the Gathas, and this line of approach seems to be gaining support. Incidentally it my be mentioned here that according to the author, the language of the Gathas is the mother, and not the sister, of the Vedic language, but as he comes to this conclusion on the strength of philology alone it is bound to meet with opposition, both the languages having undergone a lot of changes during the ages.

The other notable feature of his research is about the accents. After an intensive study of the Vedas and the Gathas he has sought to prove that the Gathas do contain accents, and when once the proper accents are known, the words can be pronounced correctly. In the Vedic language symbols of accents are added to the words, whereas in the Gathas accents are skilfully embodied in the words themselves.

The age of the Gathas as well as of Prophet Zoroaster is a matter of controversy, some putting the date as 600 B.C., others at 6,000 B.C. Mr. Khabardar gives the date as 8,500 years ago, and his authorities for that date are the Vedas, the Avesta, history, astrology, astronomy and the antiquity of the Gatha language.

As a versatile poet, he has detected no less than 201 mistakes in the current text of the Ahunavaiti Gatha, mainly

by the tests of metre and philology, and he has made his own corrections.

That astrology, astronomy and the solar system are the foundations of the Gathas is another research of Mr. Khabardar. According to him, Ahura Mazda and the six Amesha Spentas are the Sun and the six planets of the solar system and not the seven Adityas as copied from later Hinduism.

And lastly, another significant piece of research is that Ahuramazda is not the name of one individual; Ahura and Mazda are two separate entities, Ahura being Spirit and Mazda being Matter. Ahura Mazda is an eternal pair, together constituting "Brahma," through whose union all Universe is created.

Mr. Khabardar's work on the Gathas was the result of deep learning and inspiration, and quite a good amount of new light has been thrown by it on the subject. Not everything he has said may be correct, but there is no doubt that he has shown a new approach to the study of the Gathas and those interested in the subject will profit by that work.